

શ્રીદત્તપુરાણ

(મૂળ સંસ્કૃતનું ગુજરાતી ભાષાંતર)

ૐ
। શ્રીદત્તઃ પ્રસન્નોઽસ્તુ ।

સટીક ભાષાન્તરકાર

- પ્રા. શિવપ્રસાદ મ. દવે, વડોદરા

(હાલ પુ.એસ.એ.)

મનો મદીયમ્ ।

સમાજ-સંસ્કૃતિની માવજત કરી, જનમાનસને ઈશ્વરાભિમુખ કરવા સંતનું અવતરણ હોય છે. ગઈ સદીના ઉત્તરાર્ધથી માંડી આ સદીના પ્રથમ બે દાયકા સુધી મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતની જનતાને જ્ઞાન-કર્મ-ભક્તિ (સંવિશેષ દત્તભક્તિ)ની ત્રિવેણીમાં પરિપાકાવિત કરનાર જ્ઞાન-યોગી સંત તે પ.પૂ. ૫.૫. શ્રી વાસુદેવાર્નદસરસ્વતી સ્વામિમહારાજ (પૂ.૬૯૯ સ્વામી).

આસેતુ-હિમાચલની પદયાત્રા કરી જન-માનસને પરહિતરત અને દત્તભક્તિમયસ્ત બનાવનાર આ સંતે ભગવાન શ્રીદત્તાત્રેય અને એમના કલિયુગના બે અવતાર શ્રીપાદશ્રીવલ્લભ અને શ્રીનૃસિંહસરસ્વતી સ્વામિમહારાજને કેન્દ્રમાં રાખી સંસ્કૃત અને મરાઠી ભાષામાં વિપુલ જ્ઞાનપ્રચૂર સાહિત્ય સમર્પિત કર્યું છે. એમના વૈદ્યુષ્યની ખાણ સમા ગ્રંથોનું પરિશીલન કરનારને અવશ્ય પ્રતીતિ થાય કે પૂ.૬૯૯ સ્વામી પરમાત્માના જ્ઞાનપ્રવાહર હતા. શીરૂપ ઓસ્વામી એમના લઘુ-ભાગવત ગ્રંથમાં કહે છે:

જ્ઞાનજગત્પાદિકલ્પયા યજ્ઞાવિષ્ટો જનાર્દનઃ ।

ત આલેશા નિગદ્યન્તે જીવા એવ મહત્તમાઃ ॥

એ ઉક્તિ પ્રમાણે પૂ.સ્વામિમહારાજ ભગવાનના આલેશ અવતાર જ હતા. પૂ. સ્વામિમહારાજ પણ અજ-તજ એમજ લખે છે કે ગ્રન્થરચના તો શ્રીદત્તભગવાન જ કરે છે, હું તો માત્ર લઘીઓ છું. ઉદા.

શ્રીદત્તેનોદિતા ટીકા વાસુદેવસરસ્વતીય્ ।

નિમિત્તીકૃત્વ વિપ્રુના ઘરિતત્વ તુરોર્વરા ॥

આમ પૂ. સ્વામિમહારાજ એમના વિપુલ ગ્રન્થસાહિત્યના રચયિતા તરીકે ભગવાન દત્તાત્રેયને સ્વીકારી પોતાને અર્જુનની માફક (નિમિત્તમાત્રં યત્ સર્વજ્ઞસાધિવ) નિમિત્ત જ ગણે છે.

પૂ. સ્વામિજીનો ભગવાન દત્તાત્રેયના માહાત્મ્યનું આલેખન કરતો ગ્રન્થ તે શ્રીદત્તપુરાણ. અલબત્ત બધાં પુરાણો અને/અથવા ઊપપુરાણોના રચયિતા તરીકે મહર્ષિ વ્યાસ ગણાય છે અને દત્ત-પુરાણની એમાં ગણના નથી, પરંતુ એ જ કારણે એને (શ્રીદત્ત-પુરાણને) નૂતન માનવાની અને તેથી જ પુરાણોત્તર ગ્રન્થ તરીકે સ્વીકારવાની ચેષ્ટા ન કરવી. પુરાણનું લક્ષણ છે :

સર્ગઃ પ્રતિસર્ગઃ વંશો મન્વન્તરાણિ ય ।

વંશવાનુચરિતં વૈવ પુરાણં પઞ્ચલક્ષણમ્ ॥

સર્ગ અર્થાત્ પંચમહાભૂત, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિય-આદિ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ, પ્રતિસર્ગ અર્થાત્ બ્રહ્માદિસ્થાવરાંત ચરાચર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, વંશ અર્થાત્ સૂર્ય-ચંદ્ર વંશોનું વર્ણન, મન્વન્તર અર્થાત્ મનુ, મનુપુત્રો, દેવો, સપ્તર્ષિઓ, ઈન્દ્રો, ભગવદવતારો-આમ છ વિષયોનું વર્ણન, વંશવાનુચરિત એટલે તે તે વંશના પ્રસિદ્ધ પુરુષોનું ચરિત્ર. આ બધાં શ્રીદત્તપુરાણમાં છે. પૂ. ૬૯૯ સ્વામી ટીકામાં કહે છે: અથ પ્રકરણ-વજ્રાત્ પ્રથમકાળે સર્ગોડન્તિમે પ્રતિસર્ગે વચ્ચે વંશ-મન્વન્તરાણિ યોગ્યર્જિતમ્..... । અને ગ્રન્થના પ્રધાન દેવતા ભગવાન દત્તાત્રેય હોવાથી એનું શીર્ષક 'શ્રીદત્ત-પુરાણ' યોગ્ય છે. વળી ભગવાન દત્તાત્રેયનું માહાત્મ્ય પણ બધાંજ ઈતિહાસ-પુરાણ ગ્રન્થોના સ્પષ્ટરૂપ લીધેલું છે.

આ ગ્રન્થનું બાહ્યસ્વરૂપ ઝગવેદને મળતું છે: એના આઠ અષ્ટક છે અને દરેક અષ્ટકમાં આઠ અધ્યાય છે, બ્યારે દરેક અધ્યાયની પુષ્પિકામાં નિર્દિષ્ટ 'સાર્થવિજ્ઞાનમ્ સંહિતાણમ્' શબ્દો પ્રમાણે એના ૩૫૦૦ (૩૫૦૧) શ્લોક છે. પરમાત્મપ્રાપ્તિ માટેના પ્રમુખ ત્રણ માર્ગ જ્ઞાન-ભક્તિ-કર્મ-ને જ્ઞાનકાણ્ડ, ઊપાસનાકાણ્ડ અને કર્મકાણ્ડમાં અનુસ્યુત કર્યાં. માનવજન્મનું ધ્યેય તત્ત્વ-અનુભૂતિ છે, જેનાં સાધન જ્ઞાન, ઊપાસના અને કર્મ છે માટે તત્ત્વના જ્ઞાન માટે પ્રથમ બે અષ્ટક, ઊપાસના માટે ચાર અષ્ટક અને કર્મ માટે છેલ્લા બે અષ્ટકની યોજના છે. નિર્દોષ કર્મ કરવા અને જ્ઞાન દઢ કરવા જેની જરૂર છે તે ઊપાસનાનાં ચાર અષ્ટક આપ્યાં છે અને તે પણ મધ્યમાં. વળી શ્લોકોડિતો શર્મમૂલમ્ હોઈ તેમજ

ઋગ્વેદનો સંહિતા-વિભાગ (ઋચાઓનો વિભાગ) ઉપાસનાનો જ નિર્દેશક હોઈ પ્રથમ અધ્યાય 'વેદવાદસ્તુતિઃ' નો છે, જેમાં ઋગ્વેદના દરેક અધ્યાયમાંથી એક-એક-ત્રણ પાદથી આ અધ્યાયનો દરેક શ્લોક અન્વિત કર્યો છે.

આ ગ્રન્થનો અભ્યાસ કરનારને પૂ. સ્વામિમહારાજના અત્રિતિમ વૈદુષ્યનો ખ્યાલ આવશે. એમનું સંસ્કૃત ભાષા પરનું અદ્ભુત પ્રભુત્વ અને કવિપ્રતિભા કાલિદાસ, ભવભૂતિ, દરદી, ભારવિ અને માલ-પાંચેય મહાકવિઓની પાદ તાલ કરાવે છે, વ્યાકરણમાં પાણિનિ, ષડ્દર્શનમાં આદ્ય શંકરાચાર્ય, યોગમાં પતંજલિ વગેરેનું એઓ મૂર્તિમંત સ્વરૂપ હોય એવી પ્રતીતિ થાય છે, એમનું ધર્મ-શાસ અને જ્યોતિષ વિષયક જ્ઞાન-વગેરેથી એઓથી અપર વ્યાસ હતા એમ કહેવામાં જ એમનું જ્ઞાનું મૂલ્યાંકન છે.

આવા અમુલ્ય અને અઘીકિત ગ્રન્થનું ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાન્તર ગુજરાતની જનતા સમક્ષ મુકાય તો સંસ્કૃતભાષા ન જાણનાર મોટા ભાગના લોકોને એના લાભનનો અને એ દ્વારા એનું હાર્દ સમજવાનો લાભ મળે એ આશયથી ભગવાન દત્તાત્રેયની અસીમ કૃપાથી જ હું આ 'અનુવાદકાર્ય' સંપન્ન કરી શક્યો અને આજે દત્તાત્રેયનો સમક્ષ એ મુકવાની તક લઉં છું.

આ ભાષાન્તર સાથે સાથે કેટલાક અન્વર્ષક પારિભાષિક શબ્દો કે વાક્યોની વધારાની સમજૂતી નોંધરૂપે દરેક પૃષ્ઠમાં ભાષાન્તર નીચે આપી છે. એ નોંધ માટે પૂ. સ્વામી મહારાજે જ ગ્રન્થની લખેલી ટીકાની સહાય લીધી છે. કેટલીક જગ્યાએ અન્ય ગ્રન્થોનાં પણ અવતરણ આપ્યાં છે. આ ભાષાન્તર-ગ્રન્થ દત્તાત્રેયનો ઉપયોગી થશે તો એ મારું સદ્ભાગ્ય સમજાશે.

પૂ. સદ્ગુરુ શ્રી રંગ અવધૂત બાપજીએ તો મને ત્રણ વાર પુનર્જીવન આપ્યું છે. એમનું ઋણ તો 'કાષ્ઠ થઈ પાવડી' થી પણ ન ફેડાય. પરંતુ પોતાના સદ્ગુરુના આદેશથી જે ગ્રન્થનાં એમણે ૧૦૮ પારાપણ કર્યાં, જે ગ્રન્થ એમને અતિશય પ્રિય હતો, ભગવત્સ્વરૂપ હતો, એ ગ્રન્થનું ભાષાન્તર કરી એમના કદવને પ્રસન્ન કરવાનો મારો નમ્ર પ્રયાસ છે. વળી એમના જ શતાબ્દી-ઉજવણી વર્ષમાં આ ગ્રન્થ મુદ્રિત થઈ પ્રસિદ્ધ થાય છે, એ કેટલું આનંદપ્રદ અને સુચક છે !! ભગવાન દત્તાત્રેયના ચરણકમળમાં આ ગ્રન્થ અર્પણ કરી હું કૃતાર્થતા અનુભવું છું.

કૃપા રજાવયુતસ્ય, વાસુદેવગુરોર્દયા ।
 વિદ્યેશદત્તદત્તાત્રીસ્રવમેતન્મયિ સ્ફુટય્ ॥ ૧ ॥
 તેન ગુર્જરભાષાવામનુવાદઃ કૃતો મયા ।
 'દત્તપુરાણ' - ગ્રન્થસ્ય, દત્તગુપ્તવમેષ હિ ॥ ૨ ॥
 શ્રીદત્તવાલ્મીકીયમર્મવેદય કૃતિરિયમ્ ।
 યેન મે સફલં મૃગાક્રમ્ય, મૃગ્યં રજ્જુરોઃ પ્રિયઃ ॥ ૩ ॥

આસો વદ, ૧૨, ૨૦૫૪
 તા. ૧૬-૧૦-૯૮

શિવપ્રસાદ (શિગુભઈ) દવે, વડોદરા.
 (હાલ પુ.એસ.એ.)

પહેલા અષ્ટકનો પહેલો અધ્યાય (વેદપાદસ્તુતિ)

વેદ (ઋગ્વેદ) વેદપાદ સ્તુતિના પાદ(નો સમાવેશ કરી કરાએલ) સ્તુતિ

૧. હું યજ્ઞને પ્રકાશિત કરનાર (દત્તાત્રેય)^૧, અગ્નિ, વાયુ અને આદિત્ય પર નિધમન કરનાર^૨ (ત્રણના અધિપતિ), સત્કર્મ કરતાં પહેલાં તેનું ફળ પ્રદાન કરનાર^૩ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા (દત્તાત્રેય)ની સ્તુતિ કરું છું; (હે ભગવન્ ! આ સ્તુતિ અતિશય કલ્યાણકારી, અગ્નિ, ઘર્મને ઉત્પન્ન કરનારી હોવાથી તારા કદમને સ્પર્શનારી બનો (અર્થાત્ તને ખૂબ પ્રિય બનો).

૨. (હે દત્તાત્રેય ભગવન્ !) સ્વયંપ્રકાશ, જેનું વર્ણન કરવા વાણી સમર્થ નથી એવા પરંતુ જેના તમે આરાધ્ય છો એવા (તમારા) ભક્તો માટે આરાધના કરવી શક્ય બને એવા આપનું આ (સ્તોત્ર) સ્તવનરૂપ બની રહ્યો; આ (સ્તુતિ) નાથી હું વિષ્ણુ એવા આપનું પરમ આનંદસ્વરૂપ આત્મસાત્ કરી શકું.

૩. જેમ બાલકની (બોબડી-અર્થસંદર્ભ વિનાની) વાણી પિતાને પ્રિય થાએ તેમ, આ જે અમારી સામાન્ય (પ્રાકૃત) અને હીન (બંધન, અવકાર, રસ આદિ કાવ્યતત્ત્વ વિનાની (સ્તુતિરૂપ) વાણી, આપને ખૂબ આક્રાંદ આપનારી બનો, તું અમને સુખી કર, તું મહાન છું.

૪. આ હું (તારો ભક્ત) આત્મા અને પરમાત્મા એવા બંનેનું^૪ તત્ત્વ ન જાણી શકવાથી દુષિત મનવાળો^૫ બનેલો છું; હે સૂર્ય !^૬ તું મારા કદમચરોત્ર^૭ નો અને સમગ્ર તત્ત્વજ્ઞાનના વેરીનો નાશ કર.

૫. હે આદરણીય દેવ ! અમે, તારી સ્તુતિ કરનારા (ભક્તો) તને યાચના કરીએ છીએ કે તું અમને ઓળખ (તારા ભક્ત તરીકે સ્વીકાર); (તારાથી) બહિર્મુખ થયેલા^૮ અમારું સ્તોત્ર સાંભળનારા તને પ્રણામ.

૬. જેવી રીતે ઈન્દ્ર સોમયાગ કરનાર તરફ જલદીથી આનંદથી જાંબું છે તેવી રીતે (હે ભગવન્) સ્તુતિ કરનારા અમારી તરફ તું જલદી આવ; અમારી આ સ્તુતિ રૂપી યાત્રો રસાળ બની રહ્યો.

૧. યજ્ઞ એટલે યોતાની યાસે જે કંઈ હોય તે બીજને અર્પણ કરી દેવું-દેવનો અર્થ પ્રકાશિત કરનાર, એટલે "યોતાનું સર્વ કંઈ સમર્પણ કરી દેવા રૂપ યજ્ઞને" પ્રકાશિત કરનાર.

૨. ભગવાન દત્તાત્રેયે અગ્નિપુત્રિ અને અનસુયા માતાને યોતાના આત્માનું દાન કરી દીધું વસ્તોઽહમ્ અને તેથી વત્ત કહેવાય આમ યજ્ઞત્વ તેષુ - અગ્નિન્ નો અર્થ અગ્નિ અને દત્તાત્રેય બંને થાય.

૩. અગ્નિધર ના બે અર્થ છે. (૩૧) અગ્નિ, વાયુ, આદિત્યનું નિર્ધારણ કરનાર અંતર્ધામી પરમાત્મા (બ) સત્ત્વ, રજસુ અને તમસ-ત્રણની (સામ્યાવસ્થા રૂપ) માયા પર આધિપત્ય ભોગવનાર પરમાત્મા.

૪. અગ્નિની ની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે અગ્નિયાતોર્મત્તર્વત્ત્વ નિત્યવ્યાનત્ત્વ રણ્-જગ્નિઃ । અર્થાત્ અગ્નિના અર્થવાળા અગ્નિ યાતુને નિ પ્રત્યય લગાડતાં 'અગ્નિ' શબ્દ બને ૧) જે અગ્નિ આપે છે - આગળ લઈ જાય છે, ૨) અજ્ઞપતિ મયક્ષતિ અજ્ઞ - જે સત્કર્મ કરતાં પહેલાં એનું ફળ આપે છે; આમ બે અર્થ થાય ઉપરાંત અજ્ઞાતિઃ એવો અર્થ પણ થાય.

૫. તત્ત્વ - તત્ (તે પરમાત્મા) ત્ત્વમ્ (તું જીવાત્મા) અગ્નિ (હું) અર્થાત્ જીવ-જીવનું અર્પક ઐક્ય છે. દેહઆદિ ઉપાધિના લીધે ભિન્નતા ભાસે છે, જેવી રીતે યટાકાશ મહાકાશથી ભિન્ન ભાસે છે.

૬. મન મૂળે નિર્મલ છે. અવિદ્યા, કામ, કર્મ, વગેરેથી દુષિત બને છે; આ ત્રણનો નાશ થાય એટલે મન એના મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપને પામે છે.

૭. અહીં ભગવાનને સૂર્ય રૂપે સંબોધ્યા છે. સૂર્ય અખિલ (સ્થાવર જંગમ) વિષયનો આત્મા છે. સૂર્ય આત્મા જગત્સાધુવચ્ચ । અર્થાત્ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ લયનો ઉપલક્ષક છે. પરમાત્મા પણ વિશ્વના આત્મા છે, અભિન્ન નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ છે. આમ સૂર્ય ભગવાન

૮. મનમાં જે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, ઈર્ષા રૂપી દુર્મુલો હોય છે એ મનના (કદમના) રોગો છે, એનો નાશ થાય તો મન નિરોગી (નિર્મલ) બને.

૯. 'અસ્યે' સાર્વભિભક્તિ અવ્યય છે અસદ નું આ અવ્યવરૂપ અસ્માકમ્ ના અર્થમાં વપરાયું છે. જેમકે અસ્યે તે વચ્ચુઃ વચ્ચમ્ ના અર્થમાં અસ્યે યાત્....! માં અસ્માન્ ના અર્થમાં, અસ્યે પ્રયત્ત્વ માં અસ્માચ્ચના અર્થમાં આ અવ્યય વપરાયું છે.

૭. તારી માયાનાં બે કુરૂપ છે, એમાં હું રૂબેલો છું, તેથી દુઃખી થઈ રહ્યો છું; જેમ એક પુરુષ-પતિને એની ઘણી શોક્ય-પત્નીઓ ત્રાસ આપે તેમ આ આધિઓ મને ખૂલ સંતાપ આપે છે.

૮. આ ઉત્તમ જન્મ પ્રાપ્ત કરીને (આત્મકલ્યાણ ન કરીને) હું (મનુષ્ય ધોનિથી) અદ્યમ ગતિ મેળવીશ, (મારું જીવન ધન્ય જેવું છે); માટે આ જાણીને તું મારા પર^૩ કૃપા કર, એવું હું ખૂલ ઈચ્છું છું.

૯. યથાર્થજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી મનુષ્ય નિષ્કામ બને છે, અને મૃત્યુના કરને ત્યજે છે. પરંતુ હું તેવો નથી, તેથી મારાં બધાં કામ (અવિદ્યા અને તેથી જન્મેલાં કામ) વગેરે રાક્ષસોને હણી નાખ.

૧૦. હે સર્વવ્યાપક ! તું આવ (અને મારાં કામાદિ હણી નાખ) નહીં તો (તારાં સેવન કરનારા) અમે (આ) સ્તોત્રોથી આ ચિત્તવૃત્તિઓને શુદ્ધ કરવાનું (કામ) કરીશું, કારણ અમે તારા અંશ છીએ; (સર્વ) દેવોમાં પણ મેઘાવી એવો તું પ્રકાશમાન (દેવ) અમારું પાલન કરનારો છે.

૧૧. હે વસ્તુ(સર્વ ભૂતોમાં વાસ કરનાર) આત્મનું ! તું દરેક રૂપ (આકાર)માં એ રૂપ જેવો જ બની રહે છે^૪ જે (તારા સત્ય સ્વરૂપનું) મનન કરનારા^૫ બ્રાહ્મણો છે તેઓ જાણે છે કે આ (બધાં) ભૂતોથી તું ભિન્ન નથી^૬.

૧૨. અથ્થ જાણનારો એવો હું સર્વજ્ઞ એવા તને ભગવાનને^૭ શું કહી શકું ? હે (પ્રભુ) ! (મારા થયેલા અપરાધોને) માફ કર; તું મારો સખા^૮ હોઈ મને ખૂલ (પ્રિય) માનતો હોય તો તું જલદી આવ.

૧૩. જેમ વીંછીનું પીડાકારક ઝેર (મનુષ્યને મારી નાખે) તેમ તે (પૂર્વજન્મની સંચિત થયેલી) વાસનાઓ મને હણે છે માટે (જલદી આવીને) મારું રક્ષણ કર; અમે (હું) તને વારંવાર નમસ્કાર કરીએ છીએ.

૧૪. હે વ્યાપનરીલ (ભગવન) ! તું યજમાનને ઘેર હોતા બની રહે છે એવા હે પ્રિય ! હે વેદોના અધિપતિ તેમજ અગ્નિવગેરેના^૯ પતિ, સૌથી મોટા સમ્રાટ (ભગવાન) એવા તારું આવાહન કરું છું.

૧. માયાની બે શક્તિઓ : વિશેષ શક્તિ (રજ્જુમાં સર્પની જ્ઞાન્તિ એ વિશેષ) અને આવરણ શક્તિ (સત્ય જ્ઞાનને ઢાંકે તે).

૨. ભગવાનની કૃપા થતાં બધાં દુઃખોનો નાશ થાય છે: પ્રજ્ઞાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરત્યોપગમયતે । ય.ગી. (દુઃખ એટલે અવિદ્યાજનિત જન્મ, જરા, મરણ આદિ)

૩. પ્ર-વસ્તુજ્ઞાન એટલે સત્યવસ્તુ (બ્રહ્મ)નું જ્ઞાન, જે થતાં મનુષ્યની બધી એધણાનો નાશ થાય, કારણ બ્રહ્મ સિવાય સર્વ કંઈ અનિત્ય હોઈ એમાં બ્રહ્મજ્ઞાનીને કોઈ રક્ષ ન રહે અને તેથી નિષ્કામ અવસ્થા મેળવે.

૪. સુતિ કહે છે : સ્વં સ્વં પ્રતિભલ્લો ચમુષ । દન્તો યાયાપિઃ પુરુષ્ણ દયતે ।

૫. જ્ઞાણના: અર્હો 'જ્ઞા જ્ઞાનાતિ દતિ જ્ઞાણના:' ના અર્થમાં છે

૬. પરમાત્મા આખા વિશ્વનું ઉપાધાન અને નિમિત્તકારણ છે; જેમ સુવર્ણનો કોઈ અલંકાર (વીંટી, હુંડલ વગેરે) સુવર્ણથી ભિન્ન નથી; અલંકારના અણુ-અણુમાં સુવર્ણ છે, તેમ સર્વભૂતોમાં ભગવાન આત્મ-સ્વરૂપ છે.

૭. યજ્ઞવલ્ક્ય · જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન 'ભમ' કહેવાય છે; આ બે જેનામાં છે તે યજ્ઞવત્ (યજ્ઞવાન).

૮. શા સુખર્ણ સપુજા સજ્ઞાયા.....! શરીરમાં જીવાત્મા પરમાત્મા-ઉભય રહે છે. ઉપનિષદમાં સુંદર રૂપક છે કે એક જ વૃક્ષ પર બે પંખીઓ સખા સ્વરૂપે રહેલાં છે. આમ જીવાત્માનો પરમાત્મા સખા છે.

૯. ઉપનિષદમાં જન્મ માટે બ્રહ્મ શબ્દ વપરાયો છે. જન્મં જ્ઞોતિઃ યજ્ઞનાત્ । આ શ્લોકમાં બ્રહ્મમાંનો અર્થ અગ્નિદીનાયુ અર્થાત્ અગ્નિ વગેરેના અધિપતિ; અને બ્રહ્મનો એક અર્થ વેદ થાય છે. એટલે બ્રહ્મસ્થિતેનો અર્થ વેદના અધિપતિ છે.

૧૫. આવો તું (અમારું) ઉત્તમ પોષણ કરે; સમગ્ર વિશ્વ પર નિર્ધનજ્ઞ રાખનાર તું હંમેશા (પ્રપંચમાંથી) મને ઉગારી લે; તું બધાંનો સત્તાધીશ છે (અને) તેથી સ્તોત્ર-દ્વારા કરાયેલ મારા આવાહનની ઈચ્છા કરે છે.

૧૬. (બુદ્ધિમાં) મંદ, ગરીબ (અથવા ધાર્મિક આચરણવાળો), અજ્ઞાની આ મારો (ભક્ત) છે એવું જાણનાર આપ સમર્થ પરમાત્મા (ઈન્દ્ર) મને ચારે બાજુ - બધી દિશાઓમાં ભીતિરહિત બનાવો [અથવા : બધી આશાઓમાંથી* (મને) મુક્ત કરી) અભય આપો]

૧૭. જે (તારો ભક્ત) તારી કૃપાથી આરોપિત થયેલ મિથ્યા-જ્ઞાન* ને ત્યજે છે, તે વિશેષપણે (અવિદ્યા-કર્મ આદિમાંથી) મુક્તિ મેળવે છે; આવું હોવાથી વિવેકી જનો જાગૃત રહીને તારી ઉપાસના કરે છે.

૧૮. તારી કૃપા મેળવવા માટે તો (સ્વર્ગના) દેવો પણ મનુષ્ય-જન્મની ઈચ્છા કરે છે; આ જાણીને, હે દત્તાત્રયગવનું ! અમે બધીજ (ભૌતિક તેમજ સંસ્કૃત) વાણીથી તારાં નામ ગાવાની (શક્તિ મળે તેવી) પાયાન કરીએ છીએ.

૧૯. હે ઈન્દ્ર (પરમાત્મા દત્ત) ! તને ભજનાર વિદ્વાન(ભક્ત)ને શું દુર્લભ હોય ? માટે જેમ (નાવડીથી) ઊંડા સમુદ્રોને (પાર કરી શકાય) તેમ તારી ભક્તિરૂપી નાવડીથી હું કલેશ* વગેરેને પાર કરી જઈ છું.

૨૦. અમે તે બુદ્ધિ (ચિત્ત)ની (અસત્) વૃત્તિઓને યોગથી પણ અટકાવવા શક્તિમાન નથી; માટે હે ઈશ, હંમેશા રક્ષણ કરનારા તારાં અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ; જે અમારી ચિત્તવૃત્તિઓને (ધર્મવિપયમાં) પ્રેરો.

૨૧. દૈવવશાત્ પ્રાપ્ત થયેલ અન્ન વૈશ્યાનર* એવા તને અર્પણ કરીને સદા-સર્વદા અમે તારા ભજનમાં આસક્ત બનીએ છીએ; (હે દત્ત) ! અમારું આવાહન સાંભળ.

૨૨. હે ઈન્દ્ર (ભગવન દત્ત) ! તારાં જ વિશેષપણે સ્તવન કરનારા, જાગરૂક, મેઘાવી (ભક્તો) તારી સ્તુતિ કરે છે; હે આવરણરૂપ અજ્ઞાનને હણનાર* આ સ્તુતિ કરનારાઓમાં કોઈ પણ તારાથી મોટો નથી.

૨૩. પહેલાં માનવ હોવા છતાં તારાં ગુણગાન ગાતા ઋતુઓને પણ* અમૃતત્વ આપ્યું; એનું સ્મરણ કરવાથી લાગે છે કે તારો મનોરથ વેગથી મારા તરફ આવે.

૧. આજ્ઞા શબ્દ અહીં શ્લિષ્ટ છે: બે અર્થમાં વપરાયો છે: દિશા અને તુષ્ટા (અ) દિશાઓમાં અભયનો અર્થ છે દૈતનાશ અદૈતથી ઝમક-પ્રાપ્તિ । (બ) આશાવાળો બધાનો દાસ બને - બધાથી કરવું પડે. તુષ્ટા વિનાનો બને તે અભય પામે. નિઃસ્વહ્મ્ય તુષ્ઠં જગત્ । આજ્ઞા-આજ્ઞાવાસો સર્વસ્તોડનાગો વસાયતે જગત્ । અનાગે આશા ન હોય તો

૨. આરોપ :- અંધકારમાં દોરડી પર સાપની ભ્રાન્તિ થાય તે આરોપ કહેવાય. એનું બીજું નામ અધ્યાસ. અનાદિકાળથી છવાત્યા આ અધ્યાસથી ઘેરાયેલો છે; એ દેહને (દેહાધ્યાસ) આત્મા માની "હું પાતળો-ગ્ધેરો વગેરે" માને છે; ઈન્દ્રિયને (ઈન્દ્રિયાધ્યાસ) આત્મા માની "હું કાણો, મૂંગો વગેરે" માને છે; અંતઃકરણ (અંતઃકરણાધ્યાસ) ને આત્મા માની, "હું ચાહું છું વગેરે - માને છે; બાહ્યમાં (બાહ્યધર્માધ્યાસ) નો આત્મા પર આરોપ કરી "હું બ્રાહ્મણ....હું, વગેરે" - માને છે. આમ મિથ્યાજ્ઞાન (ભ્રાન્તિ)માં અટવાય છે. આમાંથી છૂટવા અવિદ્યાનાસની જરૂર, જે ભગવાનની ઉપાસનાથી શક્ય બને.

૪. કલેશ પાંચ છે: અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ.

૫. વૈધાનર શબ્દના વિભિન્ન અર્થ થાય છે : (અ) વિષ્ણુઓ નરેશ્વો સર્વોત્કારક: । બધા નરોનો સીધી વધુ ઉપકારક (બ) બધાનો આત્મા હોવાથી વિશ્વનર - વિશ્વકાચ નર: । (ક) બધા વિકારોનો કર્તા - વિશ્વમાં વિકારાળો નર: કર્તા । (ડ) વિષ્ણુ (સર્વો) નરા: (જીવા:) અસ્ય (પરાત્મન:) આત્મત્વેન (નિવ્યક્ત્વેન) સન્તિ હિતિ । - બધા છુલો એના (પરમાત્માના) નિયમનમાં રહેલા છે તે । વિધાનર નું સ્વાર્થે તદ્વિતરૂપ વૈશ્યાનર ।

૬. વૃક્ષન્ - વૃણોતિ હિતિ વૃક્ષ - જે (સત્ય સ્વરૂપને) ઠાંડે છે તે - અર્થાત્ વૃત્ર નો અર્થ જાવરકમ્ (ઠાંકનાઈ) અજ્ઞાનમ્ (અજ્ઞાન) તદ્ (વૃક્ષમ્) હિતિ (તે વૃત્રને હણનાર) વૃક્ષ તત્તલ્લુટી વૃક્ષન્ વૃક્ષ ની સંબોધન વિભક્તિનું રૂપ વૃત્રહનુ: સ્મૃતિ - અજ્ઞાનેનાવૃત્તં જ્ઞાનં તેન મુહ્યન્તિ જન્તવ: ।

૭. ઋતુઓ મનુષ્યો જ હતા પરંતુ ભગવાનના ગુણગાન કરવારૂપી તપથી દેવો સામે પણ ભાગ મેળવવા (સોમપાન કરવા) અધિકારી બન્યા: તેમને સોમપીય નામ પ્રાપ્ત થયું. ઋણો વૈ દેવેવુ તપસા સોમપીયમધ્યજઞ્વત્ । ભગવાને આ રીતે તેમને અમૃતત્વ પ્રદાન કર્યું.

૨૪. તેથી તે આ જ અગ્નિ (ભગવદ્-ભજનરૂપી) શ્રેષ્ઠ છે, જેનું ભોજન કરીને સાધુપુરુષ (ભગવદ્-ભક્ત) તૃપ્ત થાય છે; તે આ ભજન રૂપી અગ્નિ (હે ભગવન્ !) તું, (તારી) સ્તુતિ કરનારા એવા અમને આપ.

૨૫. હે અગ્નિ (અગ્નિ સ્વરૂપ દત્ત ભગવન્), માયા-ને છતનાર જાણી (માયા જેના વશમાં છે તે) અને (સ્વર્ગ) અપરાધિત એવા તને છોડીને અમે બીજા કોનું શરણ મેળવીએ ? તે તું (શરણે આવેલા) અમને ઓળખ (જાણ) અને અમારું આશ્વાન સાંભળ.

૨૬. જેમ રાક્ષસ રાહુ અંધકારથી સ્વપ્રકાશ-સૂર્યને ઢાંકી દે છે તેમ અજ્ઞાનથી ઢંકાયેલા (તારો જ અંશ હોવા છતાં) મારું મહી^૧, અને મહેશ^૨ એવા આપ રક્ષણ કરો.

૨૭. (તારા સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ કરવા) જ્યારે (વશીભૂત થયેલા) મન સહિત (મનનું નિયંત્રણ કરનારી) બુદ્ધિ^૩ પ્રત્યગાત્મા સાથે (ઐક્ય-પ્રાપ્તિનો) યોગ જિત્વો કરે છે, ત્યારે સર્વજ્ઞ એવા (તત્ત્વદ લક્ષ્ય) આપની સાથે (ત્વંપદલક્ષ્ય) અમે ઐક્ય અનુભવીએ છીએ.

૨૮. જે કર્મ ફક્ત ભોગવવાનું જ છે તેના રક્ષણકર્તા તમે, બુદ્ધિનો (આત્મ સાથે) યોગ સાધતા એવા (પરંતુ) (સંસારથી) ડરતા, (આપને) પ્રાર્થના કરતા, ઋષિ^૪ અને સામાન્ય દેહધારી એવા મને આત્મંતિક સુખ આપો.

૨૯. હે દત્ત (ભગવન્) ! તું જ અમારો રક્ષક છે, માટે અમારું દુષ્કૃત્ય તું દૂર કર અને હે^૫ સુકૃત ! એના (દુષ્કૃત્યના) બીજ એવા કામ વગેરે રાક્ષસોને હણી નાખ.

૩૦. “તું સોમ(રક્ષ)નું પાન કર” - એવી યાજ્ઞની વાણી સાંભળી, હે અનેક રૂપ ધારણ કરનાર (ભગવન્) ! તું યજ્ઞ પ્રતિ દોડતો આવે છે; તો તે તું ઈન્દ્રિયો સહિત અંતઃકરણને એમાં સામેલ કર.

૩૧. હું ઈન્દ્ર કે પછી (વાયુ, અગ્નિ વગેરે) અન્ય (દેવો)ને તારાથી (હે દત્ત !) જુદા માનતો નથી; કારણકે હે અનેક રૂપ ધારી ! તું માયાથી જ આવો (અનેક રૂપવાળો) છે, એમ હું જોઉં છું; (માટે) (તું કામ, ક્રોધ વગેરે) શત્રુઓને સહેલાઈથી સહન કરી શકાય તેવા બન્યાવ.

૧. મહી જેને નિત્ય આનંદ ઉત્સવ હોય તે મહી અર્થાત્ આનંદસ્વરૂપ મહો નિત્યોત્સવોડત્યાસ્તીતિ મહી.

૨. મહેશ ના ત્રણ અર્થ છે: (અ) મહતાં જ્ઞાતૃત્વાન્મ્ અર્ષિ-ઈશઃ । મોટા બ્રહ્મા વગેરેના પણ ઈશ (પરમાત્મા), (બ) મહીનાં જ્ઞાનપૂર્વીનામ્ ઈશઃ । જેણે જ્ઞાનની ભૂમિકાઓ પાર કરી છે મહાયોગી, (ક) મહાઃ ઈશઃ - બ્રહ્માંડરૂપી મહીના ઈશ (પરમાત્મા સ પૂર્વિ વિશ્વતો મત્વા..... । જ્ઞતિ)

૩. બુદ્ધિ માટે અહીં પૂ. ટેંબે સ્વામીએ મનીષા શબ્દ વાપર્યો છે. કારણ જે નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ છે તે મનની ઈશ હોય જ, તેનું મન પર નિયંત્રણ હોય અને આવી બુદ્ધિનો જ આત્મ સાથે યોગ થાય.

૪. ક્રમવે સામાન્ય દેહધારી ઋષિ કર્પાથી હોઈ શકે ? પણ અહીં ક્રમ્ યાતુ ગતિ (ક્રમ્ ગતી) ના અર્થમાં છે અર્થાત્ ‘દેહથી અતિરિક્ત આત્મ પ્રતિ ગતિ કરનાર’ ના અર્થમાં ઋષિ શબ્દ વાપર્યો છે.

૫. સુકૃત ‘કૃત’ નો અર્થ થાય ભક્તના દુષ્કૃત્યરૂપી કર્મનો નાશ કરનારું કર્મ આવું સુંદર કર્મ ભગવાન્ કરે છે માટે ભગવાન માટે સુકૃત સંબોધન પ્રયોજ્યું છે.

૩૨. હે યશોના અધિપતિ (ભગવન) ! બધા જ યશો તારું જ સ્વરૂપ છે, (તેમ છતાં) અમારા મત પ્રમાણે બધામાં 'જપયજ્ઞ' તાતં (શ્રેષ્ઠ) રૂપ છે, માટે (જગતના) પાલક એવા તારી સાથે અમે ઐક્ય સાધીએ છીએ.

૩૩. મનુષ્યોએ મેળવવા ધોગ્ય નારાયણની હું સ્તુતિ કરું છું; હવે આપ (એ સ્તુતિથી) સંતુષ્ટ થાવ પછી જેનું લોખંડ જેવું કઠિન મુખ છે તેવી માયાને છતી મને સર્વ રીતે પ્રસન્ન એવું આત્મનિતક સુખ આપો.

૩૪. હે ઈશ ! આ સ્તુતિનું સેવન કર; આ મારા જેવા (તારી) સ્તુતિ કરનારા દેવો (ભક્તો) તને ખૂબ પ્રિય બનો. હે સ્તુતિપ્રિય ભગવન્ ! હે દૂરનું પણ સાંભળનાર(દેવ) ! આ સ્તુતિથી અમને આત્મનિતક સુખ આપ.

૩૫. આ (પ્રમાદ રૂપી) ભયંકર મૃત્યુ લાઘ્યું છે (એનાથી) મારી બુદ્ધિ (બુદ્ધિવૃત્તિઓ) વસુકી ગયેલી ગાયો જેવી નિષ્ફલ બની છે; એના લીધે આ પ્રકારનું મૃત્યુ^૧ કદી (ભૂતકાળમાં) થયું નથી, (ભવિષ્યકાળમાં) થશે પણ નહીં.

૩૬. હે મૃત્યુજય (ક્રીદત) ! (માતં) આ સ્તોત્ર સાંભળીને તું દોડતો આવ અને પ્રમાદ નામના મૃત્યુ રૂપી બંધનમાંથી કાઢી 'કર્કટી' જેવા મને છોડાવ, (પણ) અમૃતત્વ (મોક્ષ) માંથી (છોડાવીશ) નહીં, (અર્થાત્ મોક્ષ આપ).

૩૭. આ (અપાર) વર્તમાન શરીર છે, તેના જ વડે અમે સો શરદઋતુ જોઈએ; અને પ્રમાદરૂપી મૃત્યુનો(જ) નાશ થતાં તારા સ્તોત્ર માટે અમે સો શરદ(વર્ષ) છવીએ.

૩૮. હે 'મહોશ' ! અતિ ઉત્તમ એવા તને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તું અહીં આવ; હે મહા ભગવાન્ પ્રભુ ! અમને સુખી કર અને દુષ્ટોએ પ્રયોજેલા પ્રયોગોનો (કોઈ) પ્રભાવ (અમારા) પર પડે નહીં.

૩૯. તારી ત્રણ^૨ પ્રકારની વાણી છે; (આમાંની) શ્રેષ્ઠ વાણીની હે ઈશ ! તારી પાસે કોણ પાચના ન કરે ? અમે ભક્તિથી સ્તોત્રો દ્વારા તારા ગુણ ગાઈએ છીએ; આ સ્તોત્રોથી (પ્રસન્ન થઈ) તું જલદી અમારા પ્રતિ આવ.

૪૦. (અમૃતત્વ પ્રતિ ગતિ કરનારા) ઋષિઓ (ધોગ વગરે) બધા (ઉપાધો) દૂરથી જ (આદિમ પણ કર્મા વિના) છોડી દઈને તાતં જ સ્તવન કરે છે, (તેથી) મરણશીલ એવા અમે અમર્ત્ય એવા તાતં સંસાર-નાશ કરવા સમર્થ એવું નામ ગાઈએ છીએ.

૪૧. હે ઈન્દ્ર (ક્રીદત) ! જે તું વેદમાં નમસ્કારથી જ 'સ્વધ્વર' (સુંદર અધ્વર જેનો છે તે) રૂપે સ્તુતિ પામ્યો છું, તેથી (હે ઈશ) ! તું "ઈન્દ્ર બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર ઋષિ" (ઈન્દ્ર પ્રજાપતિ) વગેરે અમારાં (તાતં પદ મોઘવા કરૈલાં) સ્તોત્રો નજીક આવીને સાંભળ.

૧. જપયજ્ઞ ભગવાનનું વિભૂતિસ્વરૂપ છે: વજ્રાનાં ષષ્ઠાક્ષોઽસિ । (ભ.ગી.૧૦) અન્ય યશો દ્રવ્યમય છે અને અનાત્મ-વ્યાપારજન્ય છે. જપયજ્ઞ મનોવ્યાપારજન્ય છે. અરે આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન તો મનનું પરિણામ હોઈ જપયજ્ઞ-જન્ય નહીં પરંતુ અભિવ્યક્તિ માત્ર છે માટે શ્રેષ્ઠ છે.

૨. પ્રાણીમાત્ર મૃત્યુને અધીન છે. આ પ્રસિદ્ધ મૃત્યુથી દેહનો પ્રાણથી વિયોગ માત્ર થાય છે પણ ઈશ પ્રત્યે પ્રમાદરૂપ મૃત્યુ તો માણસ જીવતો હોવા છતાં એનો ભગવાન સાથેના અનુસંધાન ન હોવા રૂપ (ભગવાનથી) વિયોગ કરાવે છે માટે વધુ ખરાબ.

૩. મહેશ શબ્દની વિભિન્ન વ્યુત્પત્તિ માટે ૨૬ મા શ્લોકની નોંધ જુઓ. (પૃ.૭)

૪. વેદ ભગવાનનો નિઃશ્વાસ છે, અર્થાત્ અપૌરુષેય વેદ ભગવાનની વાણી છે. વેદત્રયી મુખ્ય ગણ્યા એટલે ત્રણ વેદરૂપી ત્રણવાણી; અથવા વેદોમાં કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિ ત્રણે માર્ગ અદ્યત્ન સાક્ષાત્કાર માટે બતાવ્યાં છે. એ માટે કર્મ-જ્ઞાન-ભક્તિ રૂપી ત્રણ વાણી.

૪૨. હે ઈન્દ્ર (શ્રીદત્ત) ! (અખિલ વિશ્વમાં) વિસ્તારથી ફેલાયેલા (અથવા ખૂબ પ્રસિદ્ધ) એવા તારી પાસે અમારા કલ્યાણના વરદાનની અમે પાસના કરીએ છીએ; (અમારા પર) પ્રસન્ન થયેલા તારા પ્રત્યે અમે અભિમુખ બની સ્તુતિ કરીએ છીએ.

૪૩. પ્રસ્તુત સ્તોત્રોને પણ સાંભળનાર જાતપ્રજા એવા તારી કોણ સ્તુતિ ન કરે ? (કારણ કે) જેઓ સ્તોત્રોથી તારા ગુણ ગાય છે; એમનો તું પુવાન (અજર) સખા^૧ છે.

૪૪. અમે તારા છીએ, (પ્રમાદરૂપી મૃત્યુ તરફ જતા) મર્ત્ય એવા અમારું રક્ષણ કર.^૨ અમે (સંસારથી) ભય પામીએ છીએ; અમને તારા પદની^૩ ભક્તિનો આદેશ કરી (તે દ્વારા) અમને અભય આપ.

૪૫. જેવી રીતે ઘોડાઓથી રથ (ધ્યેયસ્થાન તરફ જાય) તેમ અમે સ્તોત્રો દ્વારા તારી પાસે આવી પહોંચીએ છીએ. હે ઈન્દ્ર ! જેનું સખ્ય મધુર જ છે એવો તું અમને સુખી કર.

૪૬. જ્યાં સુધી (પરમાત્મસ્વરૂપનું અપરોક્ષ) જ્ઞાન ન થાય, ત્યાં સુધી (આ) સંસાર જ્ઞાનવિરોધી છે (જીવાત્માને જ્ઞાન ગમતું નથી), સ્વપ્નવત્ કુઃખ આપનારો અને અપવિત્ર છે; (એમાં) પડેલા અને કુઃખી થયેલા અમારું-માનવોનું તું રક્ષણ કર; તું અમારાં (સ્તુતિ) વચનો સાંભળ.

૪૭. હે ઈન્દ્ર (સ્વરૂપ શ્રીદત્ત) ! તારું (સંગીતના) સ્વરથી બદ્ધ, ગાન કરવા હું સમર્થ નથી, (માટે) હું તારું નામસ્મરણ કરું છું, હે સુર્ય ! (સ્વરૂપ દત્ત) તું સાથેજ મહાન છે; હે દેવ (સ્વર્ગ-પ્રકાશ) ! તું (જગતને) કાર્ય માટે પ્રેરનારો, મહાન છે.

૪૮. આત્મવિદ્યા (જ્ઞા)થી યુક્ત, પવિત્ર અને અંતઃકરણમાં બિરાજમાન એવા તારા પ્રતિ મેં લક્ષ આપ્યું નહીં; (અને) જેમ કોઈ સ્ત્રી (પોતાના સ્વાધીન પતિને ત્યજીને) બીજા પ્રિયતમ (ની ઈચ્છા કરે) તેમ હું (પરતા વગેરે દોષોથી યુક્ત) તુચ્છ વિષયોપભોગની ઈચ્છા રાખું છું.

૪૯. હે સુકૃત^૪ ! તું ચંદ્રને પણ શરમાવે તેવા તારા નિર્મલ^૫ (સુન્દર) રૂપનાં દર્શન કરાવ; સ્તોત્રોથી (તારું) ગાન કરનારા અમને-માનવોને પાપમાંથી ઉગાર; અને અમારા (અમને પીડનારા) કામ, ક્રોધ આદિ રાક્ષસોને હણી નાખ.

૫૦. કારણકે (મારી) સખીયે દૈત છે^૬ અને તેથી મને ભય ઉત્પન્ન થયો છે; હે પવમાન (વાયુરૂપ દેવ), (મારી) સખીય કે (મારાથી) દૂર જે ભય હોય તેનો બરોબર નાશ કરી નાખ.

૧. સખા - પરમાત્મા જીવાત્માનો સખા છે; જુઓ નોંધ શ્લોક ૧૨(પૃ.૫.) અહીં આ ઉપરાંત બીજો અર્થ 'સખ્યભક્તિ' નો પણ વ્યંજિત થાય છે.

૨. મૃત્યોર્થ અમૃતં મમય । માં આ જ ભાવ છે.

૩. પદ (અ) સ્વરૂપ, (બ) તેજ, (ક) ધ્યાન, (ડ) ચરણ - એમ ભિન્ન અર્થવાચક છે. અહીં ભગવાનની સ્તુતિ થતી હોઈ (ડ) અર્થ સ્વીકારી પાદસેવનભક્તિ દ્વારા (અ) સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવ, એવો ભાવ છે; પદ શબ્દ શ્લષ્ટ છે.

૪. સુકૃત શબ્દ માટે જુઓ શ્લોક ૨૯ ની નોંધ. (પૃષ્ઠ-૭)

૫. સૌન્દર્ય માટે ચંદ્રની ઉપમા અપાય છે પરંતુ ચંદ્રમાર્ગ પણ કાળો કાચ (દોષ) તો છે જ. પરમાત્મ સ્વરૂપ તો સંપૂર્ણતયા નિર્દોષ છે તેથી ચંદ્રને (સૌન્દર્ય બાબતમાં) શરમાવનારું છે.

૬. જીવ-જગત્ પરમાત્માથી ભિન્ન છે અને સત્ય છે, એવું અજ્ઞાન એ જ બંધ જીવ-જગદીશ, જગત્-જગદીશ ભિન્ન નથી, જીવ-જગત્ મિથ્યા છે. જીવ-શિવનું અદ્વૈત એ સત્ય-એ જ જ્ઞાન. દ્વૈત (ભિન્નભાવ) ભય ઉત્પન્ન કરે; અદ્વૈત અભય આપે. દ્વિતીયાદિ શ્વે ધર્મ ધર્મતિ ।

૫૧. અહીં (આ વિશ્વની) બધી જ કારક શક્તિઓનો તું જ એક માત્ર આધાર છે. માટે હે વેદોના સ્વામી ! તારો આ પવિત્ર વશ (ચોદિશો) વિસ્તર્યો છે.

૫૨. હે (સર્વ-કર્મફળને) જાણનાર ! હે શરણ (શરણે આવેલાના રક્ષક) ! તો આ અનિત્ય, પરતંત્ર અને વિશાલ વિશ્વનું સર્જન કર્યું છે, તો જેમ આપ નવજાત વાછરડાનું ધ્યાન રાખે તેમ તું (વિશ્વનું-અમારું સર્વેનું) સ્મરણ રાખ.

૫૩. જેનો અન્ને-અન્ને જમ છે એવા હે વિરાટ પુરુષ ભગવન ! આં (ધિતુઓના) આનંદ, (દેવોના) મોદ, (ઈન્દ્રનો) મુદ અને (બ્રાહ્મણનો) પ્રમુદ છે, ત્યાં મને અમૃતત્વ આપ.

૫૪. આ (જીવાત્મા) તે (પરમાત્મા) છે,^૧ એવું જાણનાર (હોવાથી) હું ધમરાજને ધીની માફક (દેહરૂપી) આહુતિ શા માટે આપું ? ભલે, (અન્ય) મર્ત્યજનો ધમને (દેહરૂપી) હવિ આપે.

૫૫. હે દેવો (મારી) (ઈન્દ્રિયો તથા મનને) (વિષયસુખમાંથી) પાછી વાળો; હે (સંસારનું કુઃખ કરનાર) હરિ ! અમારા મનને કલ્યાણ તરફ (તારી સ્તુતિ કરવામાં) પ્રેરો. (અને) જેમ પિતા પ્રિય (પણ કુઃખી) પુત્રની રક્ષા કરે તેમ કુઃખી છતાં તારા પ્રિય (ભક્તપુત્ર) ની તું રક્ષા કર.

૫૬. અહીં (ભગવાનના સ્વરૂપ બાજતમાં) પ્રમાણ-પ્રમાતા-પ્રમેય^૨ એવી ત્રિપુટી નથી, કારણ તારું સ્વરૂપ સર્વવિકાર વિનાનું,^૩ સત્વવાર્ણું, મધુર^૪ અને મારી પરમ મતિરૂપ છે.

૫૭. (મૃત્યુ પામેલી વ્યક્તિના સંબંધીઓ એવા) હોતાઓ (પણમાં આહુતિ આપનારા) 'મનોન્વાહવામહે' ઉત્પાદિ મંત્રોથી આહુતિ આપે છે, એનાથી (સમજાય છે કે) ગમન, આ-ગમન વગેરે મન માટે સંભવે છે, નહીં કે પણના મુખ્ય સાધન સ્વરૂપ આત્મા માટે.^૫

૫૮. જેઓ (આત્માજ્ઞાની અને તેથી અધિકારી) આ (જ્ઞાતાત્મ્ય-જ્ઞાનરૂપી) પણથી તારું પૂજન કરે છે, તે બધા તારી સાથે એકરૂપ બની આનંદ અનુભવે છે, બીજા (બહિર્મુખ મનુષ્યો) નહીં, તેથી તારા પ્રિય (ભક્તો), સ્વયં-પ્રકાશ (આત્મા સાથે ઐક્ય અનુભવી) વિશે નામ-રૂપના ભાન વિનાના બની જાય છે.

૫૯. (બહિર્મુખ) ઈન્દ્રિયોને વશ બનનારની (અત્યંત અપવિત્રતા સ્વરૂપી) યત્ની વણી મંઝલ મનાય છે; પરંતુ તે (વિષયોપભોગ કરનાર) હું પતિ છું એવું માની તારા (સત્-ચિત્-આનંદ સ્વરૂપ)થી જાલ જઈ, સ્નેહના પાસમાં બંધાય છે.

૧. અપણી ઈન્દ્રિયો અને મનના અધિષ્ઠાતા દેવો છે. તેમને ઉદેશીને અહીં કહેવાયું છે કારણ ઈન્દ્રિયને પ્રેરનાર એનો અધિષ્ઠાતા દેવ હોય છે.

૨. હું ઘડી જોઈ છું - આ વિદ્યાનમાં ઘડાને જોનાર 'હું' પ્રમાતા કહેવાય, 'ઘડી' પ્રમેય છે, જ્યારે આંખથી જોવાય છે એટલે આ ઘટજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણથી થયું. પણ પરમાત્મ, સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણનો વિષય નથી તેથી પરમાત્મ સ્વરૂપમાં પ્રમાતા (અર્થાત્ જીવ) પ્રમેય (આત્મસ્વરૂપ) અને પ્રમાણની ત્રિપુટીનો સંભવ નથી.

૩. જે જન્મે તેનામાં વિકાર હોય જેમકે શરીર જન્મે છે માટે વધે-ઘટે, પુલાન-વૃદ્ધ આદિ વિકારો ઉત્પન્ન થાય, દૂધમાંથી દહીંનો વિકાર થાય. પરમાત્મા અજન્મા, અખંડરક્ષ, નિરવયવ, નિરાકાર, નિર્ગુણ તેથી કોઈ વિકાર એ સ્વરૂપમાં સંભવી શકે નહીં.

૪. પરમાત્મા આનંદ-સ્વરૂપે તેથી મધુર (મધુરાધિપતેરણિં મધુર ૧).

૫. આત્મા અક્રિય છે તેથી મતિ, સ્થિતિ, આજ્ઞા (બેસવું) વગેરે એનામાં સંભવી શકે નહીં.

૬૦. (હે ભગવન્ દત્ત) ! આ બધું (અખિલ બ્રહ્માંડ) તારાથી નિપજ્યું છે. એનાથી તું (વિરાટ) પુરુષ તો થણો મોટો જ છે; આ બધાં ભૂત એનો એક પાદ માત્ર છે, જ્યારે (અન્ય) ત્રણ પાદ (એના) પ્રકાશમય સ્વરૂપમાં અમૃત સ્વરૂપ છે.
૬૧. હે પુરુષ ! લોકકી (એ જાતનું પ્રાણી) ના જેવા (લુચ્ચા) મન-વાણી (સ્ત્રી)ને ઓ મારી પત્ની (એવા સંબોધનથી) બોલનાર માણસ તેનામાં આસક્ત બને છે, તે આ તારા આત્મસ્વરૂપને જાણી શકતો નથી.
૬૨. અહીં એક જ (સ્વરૂપ) (માયા રૂપી) ઉપાધિથી બે રૂપે - જીવાત્મા અને પરમાત્મા બે અલગ છે - એને લાગે છે, પરંતુ કષાયપરિપાક થતાં જે મનથી અને ચેતઃકરણથી તને (જીવાત્માથી) અભેદરૂપે જુએ, તેનો માયા ત્યાગ કરે છે. અને તે જ માયાને (અવિધાને) ત્યજી શકે છે.
૬૩. હે આત્મન્ ! તારું આ જ સ્વરૂપ (સ્વરૂપપ્રધાન) હૃદયમાં પવિત્ર બુદ્ધિથી પ્રત્યક્ષ કરતા મુનિઓ દિગંબર, ધૃષ્ટિધૂસર અને છતાં મુલ વિનાના (અન્યોના મલ દૂર કરનારા) બની રહે છે.
૬૪. જ્ઞાની લોકો તારા વેદાન્તપ્રતિપાદ્ય^૧ તે ચિન્મય સ્વરૂપને સમ્યક્ જાણીને એની ઉપાસના કરે છે; જે આ રજોગુણ અને તમોગુણ (અજ્ઞાન)ની પાર જાય છે, તે પોતાના (કાપાદિ) શત્રુઓને પણ સાથે પાર ફેંકી દે છે.
૬૫. યજમાન અગ્નિ-ધ્યાનને (વૃદ્ધિ) માટે ભૂત અને ધીની (આહુતિ) આપી નિત્યહોમ કરી તારું યજન કરે છે, પરંતુ હું તો નિષ્કામ બની શ્રેષ્ઠતમ કર્મ^૨ (આત્મસાક્ષાત્કાર) માટે તારું (યજન/કર્મ છું.)
૬૬. હે અગ્નિસ્વરૂપ ઈશ ! તું આવ જગ આ યાહિ આવું સામવેદની ઋચાથી મધુર સ્વરથી તારું ગ્લાન કરવા હું સમર્થ નથી, તેથી (લૌકિક વાણીથી) કેવલ (તારું) સ્તવન માત્ર કરું છું, જેમ હોતા-યજમાન (પક્ષ કરતી વેળા) દર્ભ પર ભેસે છે, તેમ તું મારા (પવિત્ર) હૃદયમાં બેસ (વાસ કર.)
૬૭. (અંતરાત્માના સાથી) એવા તારી કૃપાથી અમારી પ્રકાશશીલ બુદ્ધિની વૃત્તિઓ (બહિર્મુખી બનવાને બદલે) સુખ આપે એ રીતે હંમેશા આત્મા તરફના પ્રવાહવાળી બની રહો, (જેથી આત્મા તરફના પ્રવાહથી) રસવન્તી બનીને આ બુદ્ધિવૃત્તિઓ રોગશયન અને ભયશયનનો સાવ કરે (ભયરોગ નાશ પામે.)
૬૮. એનું (સ્વયંપ્રકાશ-પ્રત્યગાત્મા) જ્ઞાન થતાં (સંસારના બધાં) પાશમાંથી મુક્તિ થાય છે; સર્વજ્ઞતા મળે છે;^૩ તે એક (અદ્વિતીય), ઈન્દ્રિયાતીત સૂક્ષ્મ, સત્ અને અનિર્દેશ છતાં તત્-અવયવ^૪ (તે આ છે) જેવા શબ્દોથી નિર્દિષ્ટ કરાય તેવું, તત્-ત્વમ્ નો વિરોધ^૫ હોવા છતાં સારી ખતિવાળાઓથી સઃ અવયવ^૬ ના પ્રમાણે (શ્રુતિના) વાક્યોથી ભ્યાગ-ત્યાગ લક્ષણોથી લક્ષ્ય બનતા (પરમાત્મસ્વરૂપ) નું પર-નુરૂ કૃપાથી (જ્ઞાન થતાં) તેને જાણનારાઓ એકધ^૭ (જીવાત્મા-પરમાત્માનું અદ્વૈત) અનુભવે છે.

૧. પૂ. ટેંબે સ્વામી રૂપ શબ્દની વ્યાખ્યા આપે છે: વેદાન્તીઃ વિભક્તો દત્તિ સ્થઃ (અહીં પુરિંચ શબ્દ 'રૂપ' નો અર્થ છે વેદાન્ત પ્રતિપાદ્ય પરબ્રહ્મ અથવા પરાત્મા);
૨. શ્રુતિઃ જ્ઞાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વપાપીઃ ।
૩. શ્રુતિઃ ધર્મિન્ જ્ઞાતે સર્વવિદં વિજ્ઞાતં મર્ચતિ ।
૪. શ્રુતિઓ (અ) તત્ ત્વમ્ અસિ । (બ) અવયવ્ જ્ઞાત્વા બ્રહ્મ ।
૫. તત્ ત્વમ્ અસિ । માં વાચ્યાર્થ લેતાં તત્ પરમાત્મવચક પરોક્ષ તત્ત્વ નિર્દિષ્ટ કરે છે જ્યારે ત્વમ્ (જીવાત્મા) અપરોક્ષનો નિર્દેશ કરે છે તેથી બેનું ઐક્ય ક્યાંથી સંભવે ? તેથી વિરોધ ઊભો થાય છે.
૬. સઃ અવયવ્ દેવદત્તઃ । વર્ષો પૂર્વે દેવદત્તને જોવેલો તે સઃ આજે (અહીં કારીમાં) જોયો એ (અવયવ્) (એકજ) દેવદત્ત છે (ભલે ભૂતકાળમાં યુવાન હોય - આજે વૃદ્ધ એમ સ્વરૂપમાં ભિન્નતા ઉપાધિભેદે ભાસે)
૭. જીવ પર આત્માથી જુદો નથી, બંને સોડયં દેવદત્તઃ ની માફક એક-અભિન્ન છે એ તત્ત્વ "તત્-ત્વમ્-અસિ" માં ભ્યાગ ત્યાગ લક્ષણથી સિદ્ધ થાય છે.

પ્રથમ અષ્ટકનો બીજો અધ્યાય

વિરોધ - પરિહાર - કથન

૧. ઈન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણ જેની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ છે, જે ત્રણ (વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાણ રૂપ જીવાત્મા) ના પણ ઈશ છે, જે આત્મસ્વરૂપને પ્રકાશિત કરનાર (દીપ) છે, જે રાત્ર-દેવ આદિ મલ્લનો નાશ કરનાર છે (બીજો અર્થ - મોક્ષના પ્રતિબદ્ધક પાપના નિવર્તક છે), જે કેવલ સ્વશીરૂપ છે, નિરતિશય આનન્દસ્વરૂપ શિવ, અચિન્ત્ય, અનન્ત અને અવ્યક્ત છે, જે અજન્મા છે, એવા પર-આત્મા (શ્રીદત્ત) જય પામે છે.

૨થી૫ (ગર્ભાધાન વગેરે) સંસ્કારોથી સંપન્ન બનેલો, (જગ્વેદ વગેરે) વેદો તથા (શિક્ષા આદિ) વેદના છ અંગોનો જેણે અભ્યાસ કર્યો છે, જેણે (બ્રહ્મચર્યાદિ) આશ્રમોના (ધર્મશાસનો) જણાવેલાં (નિત્ય-નૈમિત્તિક) કર્મો કર્યાં છે, જે માતા, પિતા અને આચાર્ય (ની સેવામાં) તત્પર તથા (વેદાધ્યયન, દેવધ્યાન તથા પ્રજોત્પાદન રૂપી) ત્રણ જ્ઞાનમાંથી મુક્ત બનેલો છે, જેણે ભક્તિભાવથી યતીશ્વર (શ્રીગુરુ દત્તાત્રેય)ની ઉપાસના કરી છે, જેણે વિશિષ્ટપૂર્વ સંન્યસ્ત બ્રહ્મ કર્મું છે જેણે (વિતેષણ, પુત્રેષણ, લોકેષણ જેવી) બધી ઈચ્છાઓનો ત્યાગ કર્યો છે, જેણે ઈન્દ્રિયો પર વિજય મેળવ્યો છે, જેણે સાધનચતુષ્ટય પ્રાપ્ત કરી લીધું છે, જે દૈવીસંપત્તિથી સંપન્ન બનેલો છે, જેણે દક્ષતાથી સત્વ વગેરે બધી જ ચિત્તવૃત્તિઓને કાબૂ માં રાખી છે, જે યતિ છે - એવો એક શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ હતો પરંતુ તે વિવિધ શાસ્ત્રોના અધ્યયનથી ભ્રમ (ધર્મ, આત્મજ્ઞાન, મોક્ષ આદિ અંગેની ગેરસમજો) વધવાથી ચાંતિ મેળવી શક્યો નહોતો.

૬ થી ૮ (૧.૨.) આ નિરાશ કદવવાળા, શોકસંતપ્ત (અને તેથી) પિત્ર થયેલા (બ્રાહ્મણ) ને જોઈ, એના (બ્રાહ્મણના) પુણ્યકર્મરૂપી ચંદ્રના ઉદયને જોઈ જેનો કૃપારૂપી સાગર ઊભરાયો છે, એવા, ભક્તો પ્રત્યે વાત્સલ્યભાવવાળા, દીનનો ઉદાર કરવા અવતીર્ણ થયેલા, દિગમ્બર^૧ સ્મર્તૃગામી અગ્નિ(મુનિ) અને અનસૂયા(મા) ની તપશ્ચાર્યાના સાતત્ય (કલ્પવૃક્ષ) ના સત્કૃષ્ણસ્વરૂપ, ભગવાન દત્તાત્રેય આચાર્ય (એની સન્મુખ) પ્રકટ થયા.

૮ (૩.૪.) થી ૧૦ સર્વ (સૂર્ય વગેરે) ને પ્રકાશિત કરનાર તેજ-સ્વરૂપ (શ્રી દત્ત ભગવાન) થી જેની આંખો ઝંખવાઈ ગઈ છે એવા, સર્વ વિષયોને સહજ કરવાની (આપર્મ્યવાળી) મતિવાળા તે યતિએ, વાણીથી (અવલર્પ) અને મનથી (અચિન્ત્ય અને તેથી) પર, (સર્વજ્ઞતાવાદિ) અણધાર શક્તિવાળા, પૂર્વે ઉદ્ભવેલા (બ્રહ્મા વગેરે)ના પણ આદિગુરુ, (ગ્રીષ્મનિષેદિક) શાન રૂપી સ્વરૂપવાળા, અવ્યભિચારિણી ભક્તિ અને જ્ઞાનથી પાખી શકાય એવા, નિર્ગુણ (હોવા છતાં) ભક્ત માટે) સગુણ સ્વરૂપવાળા તે (દત્તભગવાન) ને નમસ્કાર કર્યા.

૧૧. તેને (યતિને) આશ્વાસન આપીને, યોગીઓમાં શ્રેષ્ઠ, સપર્થ, દયાળુ ભગવાન બોલ્યા, “હે ધિષ્ણુ ! તું શા માટે કુઠ્ઠાથી મનવાળો જણાય છે ?

૧૨. બધાંનો (વિવેક, ચૈર્વ આદિનો) નાશ કરનારી હોવાથી આ (મનની કુર્મલતા) મારા ભક્ત-તારામાં હોવી યોગ્ય નથી; તેથી તું મને આ મનના કુઠ્ઠનું કારણ જણાવ.”

૧૩.૧૪. પ્રેમપૂર્વક (ઉચ્ચારેલું) તે (શ્રીદત્ત) નું વાક્ય સાંભળીને, બધાના (આદિ) ગુરુ એવા તેમને ઓળખીને, તેની (શ્રીદત્તની) ભક્તિથી નિયંત્રિત તે યતિએ મસ્તક નમાવી તેમને જવાબ આપ્યો, “જેણે મોક્ષ મેળવ્યો હોય, તે (સંસાર રૂપી) અનર્થ-માંથી બચી જાય છે.” એવું (શ્રુતિમાંથી) જાણી, તે (મોક્ષ)ની ઈચ્છાથી, તે માટે પ્રવૃત્તિ કરનારા માટે શાસ્ત્રરૂપી સમુદ્ર પાર કરવો મુશ્કેલ બન્યો હોવાથી ભ્રાન્તિ જન્માવનારો બન્યો છે.

૧. અદૈત વેદાન્ત પ્રમાણે (અ) નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક, (બ) ઉદ્યાપુત્ર- કૃષ્ણભોગવિરાગ, (ક) શપ-દષ-આદિ ષટ્સંપત્તિ અને (ડ) મુમુક્ષુત્વ - આ ચાર સાધન સંપાદન કર્યા પછી જ બધી જિજ્ઞાસા થઈ શકે.

૨. વાસના રૂપી વસ્ત્ર ત્યજી દેનારા

૧૫ થી ૧૮ (આની સ્પષ્ટતા કરતાં તેણે આગળ કહ્યું) “જેમકે અશ્વાદે (ન્યાયશાસ્ત્રપ્રણેતા ઝોતમ મુનિ) પ્રમાણ, પ્રમેય, સંસાય, પ્રયોજન, દષ્ટાન્ત, સિદ્ધાન્ત, અવયવો, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતરકા, રેત્વાભાસ, છલ, ખતિ, નિઘ્રહસ્થાન (આ રીતે) સોળ પદાર્થોનું નિરૂપણ ન્યાયશાસ્ત્રમાં કર્યું છે. આ (સોળ પદાર્થો)ના તત્ત્વજ્ઞાનથી મનુષ્ય દુઃખના અભાવરૂપ ભેષની પ્રાપ્તિ કરે છે (નહીં કે સુખ સ્વરૂપ ભેષની, કારણ એ નિત્ય નથી) જેમકે, દુઃખરૂપ જન્મ, પ્રવૃત્તિ, દોષ, મિથ્યાત્વના ક્રમમાં પાછળનાનો નાશ થતાં એકના પછી બીજાનો નાશ થવાથી પૂર્વ-પૂર્વનો નાશ થાય છે” અને એ રીતે પદાર્થોનું મિથ્યાપણું જાણનાર જીવાત્માને મુક્તિ મળે છે; (પરંતુ) આમાં સદિતીયત્વ તો જળવાઈ રહે છે (અદેહ સિદ્ધ થતું નથી.)

૧૯ થી ૨૧. કણ્ઠાદ (તકનુકૂલ) સુતિને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારી (પોતાનો સિદ્ધાન્ત જ) ધર્મ છે કારણ એનાથી માણસોને અમ્યુદય (પ્રેય) અને નિઃશ્વેષસ (આત્મકલ્યાણ) ઉભય સિદ્ધિ મળે છે, એવું વિવેચન કરે છે. (એ વૈશેષિક મત પ્રમાણે) દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય એ છ પદાર્થ અને (એ બધાંનો ચતુર્વિધ) અભાવ (એ સાતમો પદાર્થ) મળી સાત પદાર્થ છે. આ બધાના સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય સહિતના તાત્ત્વિક જ્ઞાનથી, અસત્ (પ્રાકૃ-અભાવરૂપ કારણ)માંથી જન્મેલા અને પોતપોતાની ઉપાધિના (પ્રત્યેક વ્યાપક નિત્ય છે) આધારે રહેલા ભિન્ન-ભિન્ન (અનેક જીવાત્માનો સિદ્ધાન્ત) જીવોને મુક્તિ મળે છે - એવો સિદ્ધાન્ત પ્રસ્તુત કરે છે, (પરંતુ) તે પણ દિતીયત્વ આવતું હોવાથી સુતિ વિરુદ્ધ છે.

૨૨ થી ૨૭. (કર્મથીમાંસા મત પ્રમાણે) અખિલ વેદ-સુતિ ક્રિયા(કર્મ)નું પ્રતિપાદન કરે છે (અને તેથી કર્મનું પ્રતિપાદન ન કરતી સુતિઓ અર્થ વિનાની છે) (પરંતુ) (કેટલીક સુતિઓમાં) ચાસ્તે બતાવેલ (અર્થવત્ત્વ) નો વિરોધ હોય છે^૧, વળી (અદિતીય આત્માના ઉદ્બોધ કરતી સુતિમાં) કર્મ સાધારણ ફલનો અભાવ હોય છે, તો પણ એવા અતદર્થ (સુતિ) વાક્યો અર્થ વિનાનાં નથી (કારણ કોઈ દેવતાની અનિન્દા-પ્રશસ્તિ રૂપ, આવા સુતિવાક્યો વિધિવાક્યોની પૂરક હોય છે, વગેરે) એવું (કર્મથીમાંસાપ્રણેતા) ફેમિનિએ કહ્યું છે. (વળી) (જાણ્યં હ વા જેવી) અર્થવાદ - સુતિઓમાં રમપ્રાણ અને (પણ ન કરવાથી દુઃખના પ્રાકૃ-અભાવના નાશથી બંધ અને પણ કરવાથી નિત્ય સ્વર્ગની ઉત્પત્તિથી દુઃખ પ્રાકૃ-અભાવના પાલનરૂપ) અલ્પ દષ્ટિવાળો યજમાન (વેદવિહિત) કર્મ કરીને સો વર્ષ જીવવા ઈચ્છે છે^૨, મનુષ્યે જીવન પર્યંત અગ્નિહોત્ર આદિ યજ્ઞમાં આસુતિ આપવી અને એને (મૃત્યુ પામે ત્યારે) યજ્ઞનાં પાત્રો સાથે અગ્નિસંસ્કાર આપવો^૩ આવાં સુતિવચનો હોવાથી મનુષ્યનું સંપૂર્ણ આયુષ્ય કર્મોથી જ વ્યાપેલું રહે છે અને, જે આ (યજ્ઞાદિ) કર્મ ન કરે તેને (મોટું) પાપ થાય^૪ એવું સુતિવચન છે; તેથી જેનું, (અપૂર્વ, નિયમ, પરિસંખ્યા વિધિ વગેરેની) ‘યોદના’^૫ ક્ષણ છે તેવા (કર્મસ્વરૂપ) ધર્મના અનુષ્ઠાનથી માણસોનું અમૃતત્વ (મુક્તિ) શાશ્વત બને છે એવું જે (ફેમિનિએ) કહ્યું છે તે, ફરી (મૃત્યુસ્વરૂપ) ધર્મના શાપ છે^૬. જેવી સુતિઓથી સમજાય કે (કર્મદ્વારા પ્રાપ્ત અમૃતત્વ) જન્ય (ઉપાધા) હોઈ અમુવ (અનિત્ય) છે, (કારણકે) મોક્ષ બધા (પુરુષાર્થો)માં શ્રેષ્ઠ છે એવી સર્વોત્કર્ષસુતિથી અને અન્નચૂષિ (મુક્ત આત્મા મૃત્યુલોકમાં ફરી આવતો નથી) ની સુતિથી મુક્ત પુરુષને બંધનનો અભાવ હોય છે, જે અન્યથા (મોક્ષ વિના) શક્ય નથી.

૧. પદાર્થોના તત્ત્વજ્ઞાનથી (પદાર્થો મિથ્યા છે એવું જ્ઞાન થાય, તેનાથી રાજ આદિ દોષનો નાશ, તેનાથી અધર્મ-અધ્યારણ વગેરે પ્રવૃત્તિનો નાશ, કોઈ હીયે અન્યદેહની પ્રાપ્તિ (અન્ય દેહ સાથે સંબંધ) સ્વરૂપ જન્મનો નાશ, (આ જન્મમાં જ પૂર્વના કર્મના ફલ) ભોગવી (નવા કર્મના) આરંભનો નાશ, અને જ્ઞાનથી સંચિત કર્મનો નાશ - આ રીતે એકના પછી બીજાનો નાશ થવાથી ક્રમમાં પૂર્વ-પૂર્વનો નાશ થાય એ રીતે પદાર્થોના મિથ્યાપણાના જ્ઞાનવાળા જીવાત્માને મુક્તિ મળે પરંતુ આમાં દેહત્ત્વાવ તો પ્રકટ થાય છે જ. (જે સુતિ વિરુદ્ધ છે)

૨. જાન્નાવસ્ય ક્રિયાર્થત્વાત્ - જાનધર્મ્યમ્ - જાતદર્શનાત્ ।

૩. કુર્વન્તેઽહ કર્મણિ જિજ્ઞાસિતે-જ્ઞાતં સમાઃ । માં શામદ૯૪ વિરોધ છે (કોઈ ક્રિયાનું વિધાન નથી.)

૪. જાતવર્ણ્યાવ્ય - ઉદા. સોડરોદીત્ । વાપુર્વે ભોષિષ્ય દેવતા । (આ વાક્યોમાં કેવળ અર્થવાદ છે. તેણે રૂદન કપું. વાયુ એ ખૂબ વેગવાળી દેવતા છે વગેરેમાં કોઈ ક્રિયાનું વિધાન નથી પણ ફેમિનિના મતે વિધિવાક્યને આ સુતિઓ દેવતા પ્રશસ્તિ વગેરે રૂપે) ઉપકારક હોઈ વિધિવાક્યો સાથે એનો સમન્વય કરી અર્થવત્ત્વ પ્રતિપાદિત થાય છે.

૫. જેમાં કોઈ વિધિ હોય તેવું વાક્ય : ઉદા. અગ્નિહોત્રં ગૃહવાત્ ।

૬. વેદવિહિત કર્મનું જ મીમાંસકને મન ખૂબ મહત્ત્વ છે.

૭. અગ્નિહોત્રનું વ્રત લેનાર યજમાનના શરીરનો યજ્ઞનાં પાત્રો સાથે દાહ આપવાનો હોય છે.

૮. ધીરજ્ઞ વા એષ દેવાર્ણાં યોડગ્નિમુત્તસદયો ।

૯. સુતિ-તથાગ્રહ કર્મણિતો લોકઃ હીયતે ઇવમેવામુષ્ણ પુનર્ધ્યાતો લોકઃ હીયતે ।

૨૮. (સાંખ્ય દર્શન) પુરુષ (તત્વ) ઉદાસીન (પુરુષાર્થ ન કરતો) હોઈ (પ્રતિ સરીર) ભિન્ન ભિન્ન આત્મત્વનું પ્રતિપાદન કરી વચીક્ષમા (તત્ત્વ) પુરુષના (સમ્યક્) જ્ઞાનથી મુક્તિ મળે છે, જ્યારે વિષયધર્મી (સમ્યક્જ્ઞાનના અભાવે) બન્ધન રહે છે, (એવું કહે છે.)

૨૯. અનાદિ કાળથી (જીવાત્મા સાથે સંલગ્ન) વાસનાની દૃઢ પકડને લીધે કેવલ સ્વણ (શ્રુતિના સ્વણથી પ્રાપ્ત જ્ઞાન)થી નહીં, પરંતુ (તીવ્ર) વૈરાગ્યસંપન્ન (વ્યક્તિ)ને જ તેની (મુક્તિની) સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, (કારણ) એનાથી (વૈરાગ્યથી) ધીમે ધીમે ચિત્તની પ્રસન્નતા (શાંતિ) મળે છે.

૩૦.૩૧. (તીવ્ર) વૈરાગ્ય, (શ્રુતિ દ્વારા પરોક્ષજ્ઞાન - સ્વણનો) પુનઃ પુનઃ અભ્યાસ અને (અદિતીયત્વ વિષયક) ધ્યાન વગેરેથી આત્મચિન્તક પુરુષાર્થ (મોક્ષ) મળે, અને આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનથી તત્ત્વને જાણનાર વિદ્વાનના આધ્યાત્મિક દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે (એમ કહેવાય છે), (પરંતુ) દુઃખની નિવૃત્તિ થાય તો યજ્ઞ ફરી એ દુઃખની અનુવૃત્તિ અર્થાત્ ફરી સ્વારૂપ અનુભાવ થાય માટે એનાથી મોક્ષ સિદ્ધ ન થાય; જેમકે પ્રતિદિન ભૂખ લાગે તેનો પ્રતિકાર (અન્ન ખાઈને) કરવા છતાં ફરી ભૂખ લાગે છે તેવું જ અહીં (મોક્ષ સિદ્ધિની વાચ્યતામાં) સમજવું.

૩૨. હવે જેમ ભૂખ મટાડવા પ્રતિકાર રૂપ અન્ન લેવું યડે તેમ અહીં તેના દુઃખના પ્રતિકાર (વારંવાર સમાધિના અભ્યાસ)ની ચેષ્ટા કરવાથી મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત ન થાય એમ સાંખ્ય (કપિલ) કહે છે. (કપિલ સિદ્ધાન્ત) યજ્ઞ મને સ્વીકાર્ય નથી, કારણ (શ્રુતિમાં જે એકત્વ-અદિતીયત્વનું તત્ત્વદર્શન છે અને) એકવાર જ સાક્ષાત્ કરવું-જોવું^૧ એ દષ્ટિનો વિરોધ થાય છે.

૩૩. (હવે પતંજલિ કહે છે) પુરુષાર્થશુન્ય^૨ જીવાત્મા માટે ધર્મરૂપી મેષ (ધર્મવૃષ્ટિ કરનાર) સ્વરૂપ સમાધિથી કલેષ, (અને એનાથી થતાં) કર્મોમાંથી વિમુક્તિ થાય છે અને ત્યારપછી ઉદ્ધવતું જ્ઞાન મુક્તિ (મોક્ષ) આપનાર બને છે.

૩૪. જે (યોગી)ના બધાં આવરણરૂપી મલ નાશ પામ્યા છે (છૂટી ગયા છે) તેનું કોઈ યજ્ઞ કર્મ ઈષ્ટ (શુદ્ધ) નથી હોતું કે અનિષ્ટ (કુખર) પણ નથી હોતું, જ્યારે બીજા (જેનાં આવરણનો નાશ થયો નથી) નાં કર્મ (ઈષ્ટ, અનિષ્ટ અને મિશ્ર એમ) ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે અને તેનો વિધાક (ફળ) પણ સુખ અને દુઃખ એમ બે પ્રકારનો હોય છે.

૩૫.૩૬. આમાંથી (કર્મ અને એનો વિષાકમાંથી) છૂટવા માટે ક્રિયા અને યોગ એ બેને અમલમાં મૂકવાં, તથ્યથર્થ, જપ આદિ ક્રિયા કહેવાય, જ્યારે સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત એ બે યોગ છે જે બંને ચિત્તના ધર્મો છે; મૂઠ, સિત, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્રતા અને વિનિરુદ્ધ એ પાંચ ચિત્તની ભૂમિ છે, જેમાંની (પહેલી) ત્રણ બંધ (ઉત્પન્ન) કરે છે જ્યારે (છેલ્લી) બે ઉશ્ગાનું સેવન કરતાં યોગીઓને મોક્ષ આપનારી છે.

૩૭. સાંત-ઉઝ-મૂઠ વૃત્તિઓ^૩ વિનાના, (છેલ્લી બે ભૂમિકામાં યહોચેલા) નિત્ય એકરૂપ (નાનાત્વ ન જોતાં) અને (શુદ્ધ) દ્રષ્ટા એવા યોગીનું ચિત્ત (બ્રહ્માત્મકય) સ્વરૂપમાં સ્થિત રહે છે, નહીં તો (આવો યોગી ન હોય તેવાનું) વૃત્તિ સારૂપ્ય ચિત્ત રહે છે (એવો જીવાત્મા ચિત્તવૃત્તિમાં લીન રહે છે).

૩૮. યોગદ્વારા સાત્ત્વિક (બનેલા) પુરુષને શુદ્ધિસામ્ય (ચિત્તવૃત્તિનો નાશ) અને મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે, (એ દ્વારા) સર્વ (પદાર્થોનું) જ્ઞાન, (તે દ્વારા) બધા પર વિજય અને (જ્ઞાનના) પ્રકાશથી આવરણનો નાશ થાય છે,

૩૯. (તદુપરાંત) (અફિમ વગેરે આઠ) સિદ્ધિઓનો લાભ થાય છે; (વજ્રના થા પણ સતત કરી રાકાય) એવી દેહની સંયતિના ભૂત-ભૂતિક ધર્મોનો અન-અભિધાત^૪ અને એ રીતે (સર્વ પ્રવૃત્તિના મૂળમાં રહેલ) દોષોનાં બીજ જ નાશ પામે છે તો પછી મોક્ષની શી વાત ? (અર્થાત્ મોક્ષ કેમ ન મળે ? મળે જ).

૧. સાંખ્ય દર્શન પ્રમાણે પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બે મુખ્ય તત્ત્વો છે. પુરુષ ઉદાસીન પણ પ્રકૃતિ એના સંબંધમાં આવે એટલે એમાં ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થા દૃષ્ટિ બને એમાંથી ૨૪ તત્ત્વો થાય જે આ પ્રમાણે : અવ્યક્ત, અર્હાત, મન, બુદ્ધિ, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ વિષયો, પાંચ મહાભૂત, પચ્ચીસમું, પુરુષ-પ્રતિસારીર ભિન્ન આત્મા.

૨. एकवैकानुषट्यम् ।

૩. ધર્મ આદિ ચાર પુરુષાર્થ સિદ્ધ કર્યા નથી એવો.

૪. વૈરાગ્ય, શાંતિ, ઔદાર્ય વગેરે સાંત (સાત્ત્વિક) વૃત્તિ; કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે ઉઝ (રાજસ) વૃત્તિ, આજસ, જ્ઞાન્તિ, તંદ્રા વગેરે મૂઠ (તામસ) વૃત્તિ.

૪૦ (૧.૨) આ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે રોજનાએ (ચક્ષુઃશ્રવાએ) (પતંજલિનો મત) કહ્યો છે પણ એ મતથી ('જ્ઞાતૃય સન્ જ્ઞાણયેતિ' જેવી) શ્રુતિ દૂષિત બને છે માટે એ (પતંજલિ મત) વરણીય નથી.

૪૦ (૩.૪) થી ૪૪ (૧.૨) અગાળે જ્ઞાનિજ્ઞાસા (હવે, માટે, બ્રહ્મને જાણવાની ઈચ્છા કરવી)^૧થી ઉપક્રમ (આરંભ) કરી, જેમાંથી આ (જગત) ના જન્મ વગેરે (જન્મ-સ્થિતિ-ભંગ) - (એ બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ આપી), (માયા - અવિદ્યાની) ઉપાધિથી ગુહા (દેહ) માં પ્રવેશેલા (જીવ-બ્રહ્મ એ) બે (આત્માઓ) નો પરિચય કરાવી (જ્ઞાતૃય) તેમના ઐક્ય (ની અનુભૂતિ) માટે (બ્રહ્મની જિજ્ઞાસા માટે) શમ-દમ વગેરે (સાધનો) જણાવી. તે (સાધન-ચતુષ્ટય) ની સિદ્ધિ માટે (અદ્વિતીયભૂત નિત્ય-નૈમિત્તિક) કર્મો^૨ વગેરે (જણાવી), (ફરીથી) અર્ધિરાશિ^૩ (સુત્ર)થી કામ્યકર્મ કરનારને વિવિધ (નયર) ફળ (મળે છે) એ બતાવી, (શ્રુતિવાક્યો^૪ના) શ્રવણ (મનન, નિદિધ્યાસન) વગેરેની વારંવાર આવૃત્તિ કરી પર આત્મા (પરબ્રહ્મ) ના વિશિષ્ટ જ્ઞાન (પરાત્મા, જીવ, જગતના અદૈતજ્ઞાન)થી મોક્ષ (અને) (એમાં) આરભ્ય-કર્મથી આરંભી પહેલાંના અને પછીના પાપનો નાશ એટલું જ નહીં પણ બીજા (પુણ્યકર્મ)નો પણ સંશ્લેષ-નાશ. (ઐક્યનાભૂતિ પછી) સાક્ષિભૂત રહેતા જ્ઞાનીની (અવસ્થા) બને છે. (આવા જ્ઞાનીને) (જન્મ-મરણની) આવૃત્તિ રહેતી નથી એ (ન સ પુનરાવર્તેતે) શ્રુતિથી^૫ બતાવી વ્યાસે (વેદાન્તદર્શનનો) ઉપસંહાર કર્યો છે.

૪૩(૩.૪) થી ૪૭ એમણે (બધા આચાર્યોએ) (અનુકૂળ શ્રુતિ) પ્રમાણે તથા (શ્રુતિને અનુકૂળ) તર્કોથી પોત-પોતાનો વક્ષ દઢ કર્યો છે. (એ જ રીતે) બીજા (શૂન્યવાદી બીજો જેવા) પણ ચણી ચણી રીતે મોક્ષ (ઉપાય) બતાવે છે; જેમકે 'ઈશ્વર નથી', (અન્યાત્મ અર્થાત્) કર્મ પ્રમાણે ફળ પ્રાપ્તિ, સર્વજાત્ય વગેરે (સિદ્ધાન્તો) કેટલાક (બતાવે છે), કેટલાક (સામ્યવાદીઓ) પ્રકૃતિ-પ્રધાનત્વ (નો મત), કેટલાક (પાતંજલવાદીઓ) ઈશ્વરનું પ્રાધાન્ય તો, (બીજા કેટલાક) પ્રકૃતિ અને પુરુષ બંનેનું પ્રાધાન્ય, કેટલાક (વૈશેષિકો) કારણભૂત અણુ છે (એવો મત), કેટલાક અસત્ તો કેટલાક સત્ (ને કારણ) ને (માને છે) તો કેટલાક આરંભવાદ^૬ (સ્વીકારે છે), કેટલાક^૭ પરિણામવાદના આગ્રહી તો બીજા વિવર્તમત (માન્ય કરે છે), તેથી હે ભગવન ! આ એકબીજાથી વિરુદ્ધ એવા નિરૂપણને લીધે માઠું મન દૂષિત થયું છે (એવું દ્વિજશ્લેષ પતિ દત્ત ભગવાનને કહે છે)

૪૮. આ બધામાં કયો માર્ગ શ્રેષ્ઠ, કથાણુપ્રદ અભય આપનારો, (આચરણમાં) સરલ, (અને) (સમજવામાં) સુગમ છે, તે હે સદ્ગુરુ (દત્ત ભગવન) ! કૃપા કરી મને આજે બતાવો.

૪૯.૫૦. જેને માટે મેં સંન્યાસ સહણ કર્યો, જેને માટે મેં (ખૂબ) જહેમત ઊઠાવી સાત્ત્વિક તપ કર્યું, તે (મોક્ષ) માટે, દૈવયોગે આવી મળેલા તમને હું પ્રાર્થના કરું છું; આ લોક અને પરલોકના કર્મભોગરૂપી દુઃખરાશિને ભ્રેઈને (હું તને મોક્ષ માટે વિનવું છું) (કારણ) ઈન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થતું સુખ તુચ્છ છે કારણ એ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે - એવા ધર્મવાળું છે, (આપણને) વશ નથી, શૂન્ય-ભંગુર છે, તેથી કયો જ્ઞાની પુરુષ આ લોક કે પરલોકમાં એની ઈચ્છા રાખે ? (અર્થાત્ કોઈ પણ નહીં).

૧. શરીરના સાત્ત્વિક, રાજસિક, તામસિક - બધા ગુણ - ઘર્મો નાશ પામે છે.

૨. અર્હોથી (૪૦(૩.૪) વેદાન્તમત (અદૈતવાદ) નો આરંભ થાય છે,

૩. સાધન ચતુષ્ટયની પ્રાપ્તિ થયા પછી (જત: નો અર્થ) બ્રહ્મજિજ્ઞાસા.

૪. સર્વાંગેશા ય વજ્રાદિ શ્રુતેરશ્વત્ ।

૫. અર્ધિરાશિના તત્ત્વચતૈ: ।

૬. શ્રુતિવાક્યો: અહં જ્ઞામસિ । તત્ત્વપતિ । અવપાત્મા જ્ઞાન । સર્વે ભુવિવં જ્ઞાન ।

૭. બ્રહ્મસૂત્ર - જ્ઞાનવૃત્તિ: શબ્દાત્ ।

૮. આરંભવાદમાં ઈશાનું કૃત્ય સ્વીકારવું પડે છે, જે અદૈતવાદમાં સ્વીકાર્ય ન બને કારણ કર્તા-કર્મનું દૈત ઊભું થાય.

૯. પરિણામવાદ એટલે વિકારવાદ. દર્શી દૂધનું પરિણામ છે, જે વિકારથી શક્ય છે તેવી રીતે આ વાદમાં બ્રહ્મમાં વિકાર સ્વીકારવો પડે છે.

૧.૫ીદ. તે (બ્રાહ્મણ)ની આ સાત્ત્વિકવાણી સાંભળી, સમર્થ અને દયાળુ શ્રીદત્ત ભગવાન, તે દયનીય (બ્રાહ્મણ)ને અભિનંદન આપી આદરપૂર્વક બોલ્યા, “તારને જાણવાની ઈચ્છાથી તારી બુદ્ધિ સારી રીતે કૃતનિશ્ચયી થયેલી છે; તો આ યોગ્ય પ્રશ્ન ક્યો છે માટે તું ધ્યાન આપીને (એકાગ્રતાથી) સાંભળ, જ્યાં સુધી પરમાત્માનો સાક્ષાત્ અનુચ્છ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી માણસને સાચું (પ્રમાણભૂત) જ્ઞાન અને (એને યોગ્ય રીતે સમજાવનાર) સદ્ગુરુ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય? પરમાત્માની આરાધના કરવાની મતિવાળા અને પોતાના ધર્મનું આચરણ કરનારા સજ્જનોને પરમાત્માની કૃપા અને એવી કૃપા પ્રાપ્ત કરનાર સદ્ગુરુ સહેલાઈથી મળે છે. સદ્ગુરુની કૃપા થતાં જ એ (મનુષ્ય)ના પ્રતિબંધ (રૂપી વાપ)નો નાશ થાય છે અને ‘દુષ્ટ ભાવનાઓનો નાશ થવાથી થોડા જ સમયમાં મુક્તિ આપનારં (પરોક્ષ) જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેથી જ ખરેખર તને ધન્યવાદ થતે છે, કારણ તારી આવી કુમારો ન જતી બુદ્ધિ છે, માટે સ્વ-ઈચ્છાથી હું તને આવી મળ્યો છું.”

૭ થી ૯ : (વિરુદ્ધમતોનું ખંડન કરતાં શ્રીદત્તે આગળ કહ્યું) “પોતાના સ્વરૂપભૂત અત્માના જ જ્ઞાનથી મુક્તિ મળે છે, અને નહીં કે (ન્યાય-વૈશેષિક મત પ્રમાણે) (સોજ કે સાત) પદાર્થોના વિશ્લેષણથી; ‘જે બ્રહ્મને જાણે છે’ તે જ પરમતત્ત્વને પામે છે, નહીં કે ‘કર્મ કરનાર મીમાંસક. અત્માને (સત્ય સ્વરૂપમાં) ઓળખનાર જ (સુખ દુઃખાત્મક) શોકને પાર કરી જાય છે, નહીં કે ભણિદકુળમાંથી નિવૃત્તિ મેળવનાર. આત્મતત્ત્વ ભિન્ન દેખાવા છતાં એક જ છે, એવું અનુભવનાર અભ્યાસને મેળવે છે, અને નહીં કે (પ્રત્યેક શરીરમાં) અત્મા ભિન્ન છે-નો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારનાર (સાંખ્યવાદી). એ રસની’ પ્રાપ્તિથી છવાત્મા આનન્દસ્વરૂપ બને છે, નહીં કે બીજી કોઈ રીતે. કારણ કે વિભુને કર્તૃવાદિ હોતું નથી અને નિત્ય એક જ સ્વરૂપ હોય છે.

૧૦ થી ૧૩ : (આગળ વધતાં શ્રીદત્ત ભગવાન બોલ્યા) પરમાત્મા અક્રિય હોવાથી જગતને ઉત્પન્ન કરનાર નથી;” તે જ પ્રમાણે ભગવાન અવિકારી અને અંશવિહીન હોવાથી જગત પરમાત્માનું પરિણામ નથી.” (સૃષ્ટિના આરંભકાળે) જગતના અણુઓનું અસ્તિત્વ ન હતું, તેથી જગતની ઉત્પત્તિ કરવા અણુ સમર્થ નથી; તે જ રીતે તેમનો (અણુઓનો) અત્માની સાથે સંયોગસમ્બન્ધ સકય નથી, કારણ એમનું પ્રથમ કોણું તર્કસંગત બનતું નથી.” તે જ પ્રમાણે ‘અસત્’માં પણ (જગતનું કર્તૃત્વ સંભવી શકતું નથી, કારણ જગતના આરંભે એ (અસત્)નું અસ્તિત્વ ન હતું અને કૃતિ એનું પ્રમાણ આપતી નથી;” એ જ રીતે (સાંખ્યનું) પ્રધાન તત્ત્વ (પ્રકૃતિ) પણ જડ હોવાથી જગતના ઉદ્ભવ માટે” સમર્થ નથી. માટે આ (પરમ) અત્મા એક (અને અદ્વિતીય) હોઈ, પોતાના એક અંશ (પ્રાયા)માંથી, કરોળિયો (પોતાનામાંથી જેમ જાળ ઉત્પન્ન કરે છે) તેમ જગતને જાણે કે ઉત્પન્ન કરે છે” અને સમશ્વેત એવા એ પરમાત્મા માટે આ (જગત) લોકમાં લીલામાત્ર છે.”

૧. ત્રણ દુષ્ટ ભાવના છે: સંસાર, અસંભાવના, વિપરીત ભાવના.

૨. રસો વૈ સઃ । રસં હિ દેવર્ષ્યં ભક્ત્ય જાનમી મયતિ ।

૩. આરંભવાદનું ખંડન, કારણ એમાં કર્તૃત્વની અપેક્ષા (દ્વ.ત. કુભાર થડો બનાવે છે.) છે.

૪. પરિણામવાદનું ખંડન: દહીં દૂધનું પરિણામ છે તેમ જગત (અવિકારી) પરમાત્માનું પરિણામ નથી.

૫. અણુવાદ (વૈશેષિક મત)નું ખંડન.

૬. નાસવાસીનો સવાસીતવાનીમ્ ।

૭. સાંખ્યવાદનું ખંડન - ફક્તે નોનમ્ । બ્રહ્મસુત્ર ૧.૧.૧

૮. પરમાત્મા જગત્ ઉત્પન્ન કરતા નથી, જગત્ પરમાત્મામાંથી ઉદ્ભવે છે - માટે જાણે કે શબ્દ વાપર્યો છે - ટીકા દ્વય શબ્દને વિવર્તવાલ: ।

૯. લોકવત્તુ લીલાકૈવલ્યમ્ । (બ્રહ્મસુત્ર)

૧૪.૧૫. જેવી રીતે સ્વપ્નમાં એક જ મનુષ્યની અંદર મનમાં) એક જ સ્વપ્નમાં (નદી-પર્વત-દિવસ-રાત્રિ-સ્થાવર-જંગમ વસ્તુઓ વગેરે) અનેક પદાર્થો સત્ય છે એવો ભાસ થાય છે, અને જાગ્રત થતાં જ બધું વિલય પામે છે તેવી રીતે અનાદિ માયાને લીધે એક જ પરમાત્મામાં (અનેક પદાર્થોવાળા આ જગતનો) મિથ્યાભ્રમ ભાસે છે, પરંતુ (સદ્ગુરુના હોમ ઉપદેશથી અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર થવાથી) આ એક જ આત્મા બાકી રહે છે (બીજું બધું મિથ્યાભ્રમરૂપે હોઈ વિલય પામે છે.)

૧૬. આ (જગત) માયાને લીધે પોતાની અંદર, દર્પણમાં દેખાતા દશ્યની જેમ ભાસે છે (પણ તે સત્ય નથી) અને જેમ સ્વપ્નની જેમ એ(જગત) બહાર જાણે કે ઉત્પન્ન થયું હોય એવું લાગે છે પરંતુ જાગ્રત થતાં જ આભાસી જગત નાશ પામે છે અને “હું તે જ કલ્યાણાત્મક (અર્પડેકરસ) બ્રહ્મ છું (એવો) સાક્ષાત્કાર થાય છે.

૧૭. આ રીતે (શ્રુતિવાક્યોમાં) જદા અને ભક્તિથી સંપન્ન બનેલો, પરમાત્મા અને સદ્ગુરુનો (એકનિષ્ઠ) ભક્ત જો સંસાર વિશે વિચારી લે (બ્રહ્મ સિવાય અન્ય સર્વ મિથ્યા છે એમ નિશ્ચય કરે) તો એને ભ્રમ ક્યાંથી રહે ?

૧૮. આ(જગત)પણ અનાદિ (જેનો આરંભ નથી) અને સ્વપ્ન (જાન જેવો) ભ્રમ છે અને તેથી આપમેળે નાશ પામતો નથી; પરંતુ દેવ યોગ^૧, આત્મવાક્ય^૨ (શ્રુતિ પ્રમાણ), દેવ અને આચાર્યની કૃપાથી જ (એ નાશ પામે છે).

૧૯. શ્રીદત્તભગવાન દ્વિજશ્રેષ્ઠ યતિને આગળ કહે છે કે શ્રુતિ-પ્રમાણથી, (શ્રુતિને અનુકૂળ) તર્કપ્રમાણથી અને (મારી પોતાની) અનુભૂતિથી જે સત્ય છે તે હું તને કહું છું; પહેલાં કેવળ આ આત્મા (ના સ્વરૂપે જ) આ બધું હતું, એ (આત્મા) સિવાય કોઈપણ રીતે કશું જ બીજું હતું નહીં.

૨૦. તે (આત્માએ)તેણે^૩ ઈશ્વર (ઈશ્વર કરીને) વગેરેથી શુદ્ધ સત્ત્વગુણયુક્ત^૪ માયાની ઉપાધિવાળો બની સર્વજ્ઞત્વ વગેરે લક્ષણવાળો બની, (જગતનું) નિમિત્ત કારણ બન્યો અને એ રીતે વ્યક્તિનો અધીશ્વર બન્યો.

૨૧. એણે (આત્માએ) તમોગુણપ્રધાન માયાને ઘારણ કરી પંચભૂતિક જગત બનાવ્યું. આમ (તત્ત્વમ્-અસિ) વાક્યના તત્ત્વ પદનો એ (ઉપર પ્રમાણે વર્ણવેલો) માયાશબ્દિત આત્મા વાચ્યાર્થ છે, જ્યારે (માયા-યુક્ત શુદ્ધ) પરબ્રહ્મ એનો લક્ષ્યાર્થ છે.

૨૨. હવે એ (પરબ્રહ્મ આત્મા) મહિન સત્ત્વગુણ-યુક્ત માયાની (ઉપાધિવાળો) બની જીવ સંસારવાળો, અજ્ઞ વગેરે લક્ષણવાળો બન્યો, જે વાક્યના તત્ત્વ પદનો વાચ્યાર્થ છે, જ્યારે કૂટસ્થબ્રહ્મ એ^૫ એનો લક્ષ્યાર્થ છે.

૨૩. એની (આત્માની) પરા^૬ અને અસ્વતંત્ર શક્તિ છે, એમાંથી જગત્ ઉત્પન્ન થયું એ (જગત્) રજ્જુમાં સર્પની જેમ^૭ વિવર્તના ન્યાયથી (મિથ્યા) અને અવશ (પરતંત્ર) છે.

૨૪. (હવે) આમાં બધી વસ્તુઓનું નિયમન કરનારી એક ગુપ્ત ઈશ્વરી શક્તિ છે. જો એ (શક્તિ) ન હોય તો પરસ્પર ધર્મોની સંકરતા ને લીધે આ જગત્ નાશ પામ્યું હોત.

૧. શ્રુતિ કહે છે: શ્રવણાવાપિ વહુમિર્જો ન ભવ્યઃ । શ્રુતિશાનનું શ્રવણ કરવા છતાં ધણાથી એ લભ્ય થતો નથી. માટે ‘સદ્ગન્તીય’ (દેવ) શબ્દ વાપર્યો છે.

૨. શ્રુતિ પ્રમાણ: સર્વં લલિતં બ્રહ્મ । અહં બ્રહ્માસ્મિ । વગેરે.

૩. શ્રુતિ: સ દેશત ઇન્દ્રોઽહં વહુ સ્યામ્ । તેણે ઈશ્વર કયું કે હું એક છું તે ધણ રૂપે (આવિર્ભૂત) થાઉં.

૪. પરબ્રહ્મ (આત્મા) માયાના શુદ્ધ સત્ત્વ-અંશથી શબ્દિત બની ઈશ્વર સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરે જે જગતનું નિમિત્તકારણ માયા સ્વયં (જગતનું) ઉપાદાનકારણ.

૫. કૂટસ્થ બ્રહ્મ એટલે પ્રત્યક્-બ્રહ્મ.

૬. પરાડસ્ય શક્તિર્નિવિધૈય શ્રુયતે ।

૭. દોરડીમાં સર્પની ભ્રાન્તિ થાય, તેમાં રજ્જુ સત્ય, સર્પજ્ઞાન મિથ્યા, તેમ આત્મામાં જગતની ભ્રાન્તિ જેમાં જગત જ્ઞાન મિથ્યા એ વિવર્ત કહેવાય.

૨૫. આ જીવ પણ પ્રકૃતિને વસ રહીને જ ચેષ્ટા કરે છે, (છતાં) શાસ્ત્રદષ્ટિથી ઈન્દ્રિયોના વિષયો સાથેના (સંસર્ગમાંથી) ઉત્પન્ન થતા રાગ અને દ્વેષને વસ ન થાય તો એને (જીવાત્માને) મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૬.૨૭. અધ્યારોપ અને અપવાદથી પ્રપંચ (સંસાર) નો અભાવ (નાશ) થાય છે. (એટલે) પ્રપંચ (મિથ્યા સંસાર)નો નાશ થતાં આ બંધ અને મોક્ષ ક્યાંથી સંભવે? તે જ રીતે જીવ અને ઈશ્વર એવા ભેદ પણ ક્યાંથી રહે ? (કારણકે) કોરાડૂપી ઉપાધિના ત્યાગથી જીવ પણ નથી અને ઈશ્વર પણ નથી.

૨૮. પોતાને (સત્-ચિત્-આનંદ) સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં બંધ અને મોક્ષ (રહેતાં) નથી. આ બંધ અને મોક્ષનો પ્રકાર સંસેપમાં તને કહું છું, તે સાંભળ.

૨૯ થી ૩૨ સત્-ચિત્-આનંદ (સુખ) સ્વરૂપ અદિતીય, અજન્મા, વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ-રહિત, અત્મા (પરબ્રહ્મ) પોતાના આશયે રહેલી, પોતાના વિષયવાળી, માથાને લીધે પોતાના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાંથી અતિશય ઋતુ બની (જાત બની) દેહ વગેરે અનાત્મ (વસ્તુ)માં તાદાત્મ્ય થતાં અનાત્મ ભાવ પ્રાપ્ત કરે છે તેથી સંપૂર્ણ રીતે અનર્થ મેળવી અવિધાથી વધારે દુઃખી બની, કામ્યકર્મોથી ઈષ્ટવસ્તુની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટવસ્તુના નાશને ઈચ્છે છે (અને તે તો મળતું નથી જ પરંતુ) (જે મેળવવાનું છે તે) પણ મેળવ્યા વિના, જેમ સમુદ્રમાં મગર વગેરેથી ખેંચાય તેમ રાગ-દ્વેષ વગેરેથી ખેંચાઈ ખૂબ મોઢ પામી, મર્ત્ય વગેરે વિવિધ પોનિમાં (જમણ કરતો) સંસારમાં ભટકે છે.

૩૩ થી ૩૭ (પણ) સદ્ગુણોથી કોઈપણ રીતે ઉત્તમ મનુષ્યજન્મ મેળવી, તે (જીવાત્મા) કેવળ ઈશ્વરપ્રીતિ સંપાદનાર્થ, કૃતિમાં બતાવેલાં નિત્ય, નૈમિત્તિક કર્મોનું પોતે જાતે અનુષ્ઠાન કરી, રાગ-દ્વેષ વગેરે આંતરિક મલ્લો નાશ કરી, યતિ બની દોષનું દર્શન કરી, ઐહિક પદાર્થો મત્સ્યે વીતરાગ બની, (સમદમાદિ ચતુષ્ટય) સાધનથી સંપન્ન બની, બ્રહ્માત્મીક ભાવને જાણવાની ઈચ્છાથી, શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવપૂર્વક, વિધિપૂર્વક સદ્ગુણ પાસે જઈ, તેમની પાસેથી વેદાન્તના (અદેત) સિદ્ધાન્તોના શ્રવણ (પ્રવચન-નિદિધ્યાસન) વગેરેથી (આત્મા) અખંડકરણ છે એવા, તાત્પર્યિય વાક્યના અર્થના જ્ઞાનથી, લક્ષણવૃત્તિથી, તે કહું છું (સૌંદર્યભાષ્ય) એ અખંદથી સંપન્ન બની (બધા) પ્રતિબંધો (અવરોધો) નો નાશ થતાં, અજ્ઞાનરૂપી બંધનમાંથી મુક્ત થતાં, અજ્ઞાન અને તેના કાર્યમાંથી છૂટતાં, (જીવાત્મા) નિશ્ચયપૂર્વક જીવન્મુક્ત બને છે.

૩૮ થી ૩૯ (૧.૨) એણે (જીવાત્માએ) કરવાનું કરી લીધું એથી એને (હવે) કર્યું મેળવવાનું કે શ્રવણ કરવાનું બાકી હોતું નથી કદાચ (આવા) જીવન્મુક્તની દષ્ટિ બાહ્ય વ્યવહારમાં જાય, તો પણ એ દષ્ટિ ચિત્-સ્વરૂપ સાથે જોડાયેલી હોવાથી, અને તેનું શરીર (પવનથી) હાલતા સૂઝા પાંદડાની માફક, આરબ્ય કર્મ પહોંચે ત્યાં સુધી વ્યવહાર કરે છે.

૧. સજ્જં શેષતે સ્વભા: । એ સ્મૃતિવચન પ્રમાણે જીવાત્મા પોતાની પ્રકૃતિને વસ રહી ચેષ્ટા કરે છે (અહીં પ્રકૃતિ શબ્દ સાંખ્યવાદની પ્રકૃતિ ના અર્થમાં નથી.)

૨. અનુકૂલવિષયે રાગઃ પ્રતિકૂલવિષયે દ્વેષઃ । પોતાને ગમતા વિષયમાં રાગ હોય અને ન ગમતા વિષયમાં દ્વેષ હોય. ઉપરના આ પણ પ્રાચીન (પૂર્વજન્મોના) કર્મોના સંસ્કાર પ્રમાણે હોય અને માં જે પ્રકૃતિ ની વાત કરી છે તેનું લક્ષણઃ પ્રાચીનકર્મસંસ્કારાદીનિવૃત્ત્ય છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ એટલે પૂર્વેના કર્મોના સંસ્કારને અધીન જે છે તે. જીવાત્મા એ પ્રકૃતિના વસમાં રહે છે. ખીતા કરે છેઃ પ્રકૃતિં યાન્તિ પુતાન્તિ ।

૩. અધ્યારોપ એટલે અધ્યાસ. એનું લક્ષણ છેઃ ઝાત્સિન્નં તદ્વૃત્તિઃ । જે તે નથી તેમાં તેનું જ્ઞાન થવું. એનું નામ અધ્યાસ અર્થાત્ મિથ્યાજ્ઞાન જે સર્થ નથી (પણ દોરડી છે), તેમાં (દોરડીમાં) તે (સર્પનું) જ્ઞાન થવું તે અધ્યારોપ. જે જગત્ નથી (પણ આત્મા છે) તેમાં તે (જગત) નું જ્ઞાન થવું (અર્થાત્ આત્મામાં જગત્નું જ્ઞાન) તે અધ્યારોપ; એનાથી વિરુદ્ધ આ બધું (જગત્) આત્મા છે એવું જ્ઞાન તે અપવાદ.

૩૯(૩.૪) થી ૪૦ એ (શુભ-મુક્ત આત્મા) પરમ-આનંદ-પરિપૂર્ણ રહી બધાં ધર્મ-કર્મ (ની આસક્તિ) ત્યજ દે છે. ચતુર અને જ્ઞાની એવો હોવા છતાં તે બીજાની દૃષ્ટિએ બાળક જેવો, ઉન્મત્ત હોય એવો અને જડ લાગે છે, (પણ) એ તો ભિન્ન-ભિન્ન ધર્મામાં (એકમેવ) આકાશની જેમ (પોતાના) પ્રકાશમાન સ્વરૂપમાં જ સ્થિત રહે છે.

૪૧. (સૂતા પછી) મેં સ્વપ્ન જોયું, એ જ હું ઊંપતો હતો, ત્યારે મેં કશું જાણ્યું નહીં અને હવે એ જ હું જાગત અવસ્થામાં છું એવી સ્મૃતિ થાય છે, તેના સંબંધથી ત્રણ ધામ [સ્થૂલ (જાગૃત), સૂક્ષ્મ(સ્વપ્ન) અને સુષુપ્તિ કારણ શરીર] માં એક જ સિવ આત્મા છે, એમ જાણવું, કારણકે (ત્રણ) ગુણોનો અધિપતિ એ આત્મા છે અને (ત્રણ) ગુણથી પર થયેલા એનો પુનર્જન્મ થતો નથી.

૪૨. (પરંતુ) આ શરીરનું પતન થાય ત્યાં સુધીમાં જે પોતાના આત્મસ્વરૂપને જાણી લેતો નથી તેને ઉત્પન્ન થતા લોકોમાં (વારંવાર) દેહ ધારણ કરવો પડે છે.

૪૩. થી ૪૪. જ્ઞાની પુરુષના પ્રાણ (નવહારમાંથી) બહાર નીકળી જતા નથી^૧ એ સુષુપ્ત્તા (નાડીના) માર્ગથી પ્રાણલોકમાં નિત અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ કરે છે, (અને) એની ઈન્દ્રિયો-મન દિશા, વાયુ, સૂર્ય, પ્રયેતા, અશ્વિનીકુમાર, અગ્નિ, ઈન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર, મૃત્યુ, બ્રહ્મા, સંકર વિષ્ણુમાં, લીન થાય છે, જ્યારે બીજા મૃત્યુ પામનારાઓના બાબતમાં આવું બનતું નથી.

૪૫-૪૬. તેમના માટે નિઃશ્વસ અને નિત્ય આ કાલચક્ર ઉત્પન્ન કર્યું છે - એ ચક્રની ત્રણ નેમિ, બાર આરા અને જોડી (મુગ્ધ) માં રહેલ સાતસોવીસ સૂર્યપુત્રો છે;^૨ આ પ્રમાણે મેં તને સંક્ષેપમાં બંધ અને મોઘનો પ્રકાર કહ્યો છે.

૪૭. જ્ઞાન વિના મોઘ નહીં, સદ્ગુરુ વિના જ્ઞાન નહીં અને કોઈપણ વ્યક્તિ પરમેશ્વરની કૃપા વિના સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ કરી શકતી નથી.

૪૮. પરમેશ્વરની કૃપા મેળવવા, અને સત્ત્વ (ચિત્ત)ની શુદ્ધિ માટે સ્મૃતિનો આદેશ છે કે નિત્યકર્મો, નૈમિત્તિક કર્મો અને પોતાના (વર્ણ-આશ્રમને યોગ્ય) ક્રીતધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ.

૪૯. જેમ હાથીના એક અંગનો આધાર લઈ, હાથીને જાણવાનો પ્રયત્ન કરતા આંધળાજનો (હાથી સૂપડા જેવો, હાથી થાંભલા જેવો એમ કહી) એક બીજા સાથે કષિયો કરે છે, તે જ રીતે અલ્પદષ્ટિવાળાને માટે આ શાસ્ત્રનો ભંડાર છે.

૫૦. પાસ આ ઉપદેશમાંથી તત્ત્વનું જ્ઞાન મેળવી, હંમેશા સુતિ, તર્ક અને અનુભવને અનુકૂળ ઉપનિષદોના ચિદાન્તને જાણી તેના પર સતત ચિંતન કર્યા કરવું. એ રીતે મોઘ સંપાદન થશે; તું આ લોકમાં (આ જન્મમાં જ) કૃતાર્થ બન (એવી મારી આસિધ છે.)

૧. ન તત્ત્વ જ્ઞાના ઉત્ક્રાન્તિ । એ સુતિ પ્રમાણિત કરે છે કે જ્ઞાની પુરુષની સઘોમુક્તિ છે. ઉપાસકની કમમુક્તિ છે.
૨. સુતિમાં કાલચક્રનું એક સુંદર રૂપ આપ્યું છે કાલ (સમય) એ ચક્ર છે, (જે અવિરત ફર્યા જ કરે છે માટે) એ અજર અને નિત્ય છે. ચક્રમાં નેમિ હોય, (એ રીતે) અહીં શીત, ઉષ્ણ અને પર્વન્ધ (ત્રણ ઋતુરૂપી) ત્રણ નેમિ છે, બાર મહિના બાર આરા છે અને દિવસ-રાત્રિ મળી દૈનિક થાય તે સૂર્યના પુત્રો (સૂર્યના ઉદય-અસ્તથી દિવસ-રાત્રિ થાય) છે, (૩૬૦ દિવસ + ૩૬૦ રાત્રિ) જે કુલ ૭૨૦ છે. એક વરસ રૂપી ચક્ર.

પહેલા અષ્ટકનો ચોથો અધ્યાય

કર્મ-ઈશ્વર-વિપ્રતિપતિ

૧૨. ભગવાને (આપેલા) ઉપદેશરૂપી અમૃતરસનું કર્ણથી પાન કરવા છતાં અતિતુમ ન થયેલા તે યતિએ ફરીથી પૂછ્યું, “હે ભગવન ! મનુષ્યે કયું કર્મ કરવું અને કયા ઈશ્વરની ઉપાસના કરવી ? કારણકે અહીં (રાાસ્ટ્રમાં) યજ્ઞાં (વિભિન્ન) કર્મો અને ઈશ્વર (સ્વરૂપો)ની માહિતી આપેલી છે.

૩. કેટલાકે પચીસ સંસ્કારરૂપી કર્મ (કરવા) કહ્યું છે, જ્યારે (બીજા) કેટલાક અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ માટે અડતાલીસ સંસ્કારરૂપી કર્મ કરવા કહે છે,^૧

૪. પ્રત કરવાં, તીર્થયાત્રા કરવી, પૂજન કરવું, તપશ્ચર્યા કરવી, દાન કરવું વગેરે કર્મ કરવાં, એવું યજ્ઞાદિ-શ્રુતિનો આશય લઈ કેટલાકને અપેક્ષિત છે,^૨

૫. (તે દિગ્શેષ યતિએ વળી જણાવ્યું કે), ગણેશના ઉપાસકનો એવો મત છે કે વિષ્ણુ, શંકર વગેરે દેવો પણ (કાર્યમાં જિભા થતાં) વિઘ્નોના નાશ માટે જેને ભજે છે, તે વસ્તુવડ^૩ ગણપતિનું મૃત્યુલોકના મનુષ્યોએ પણ ભજન કરવું જોઈએ.

૬. આ (ગણપતિ) જગતના સર્જક અને આદિકારણ છે એ રીતે શ્રુતિમાં (એમનું) ઉત્તમ દેવ તરીકે વર્ણન છે; અને શૃલ્લમદ ઋષિએ ‘ગણનાં ત્વા...’ મંત્રથી^૪ વેદમાં સ્તુતિ કરી છે.

૭. અને તેથીજ પુરાણમાં પણ બ્રહ્મણ્મયતિ, મહાકવિ, જ્યેષ્ઠરાજ વગેરે (વિરોધણો) થી મંત્રકર્તા તરીકે એમની સ્તુતિ છે.

૮. જેમાં ઈન્દ્ર વગેરે દેવોએ થર બનાવ્યાં છે એવા એ ખરેખર બ્રહ્મણ્મયતિ છે એવું ઉદ્ભવ મંત્ર જણાવે છે.

(૯) એ (સર્વ પર) પ્રભાવવાળા છે, બધાંનું બધી રીતે રક્ષણ કરનારા છે, દ્રવ્ય આપનારા છે માટે આ (દેવ) પૂજન કરવા યોગ્ય છે.

૧૦. એ વસ્તુક છતાં સુંદર મુખવાળા છે.^૫ અધોઝનના સજ્જિત હોવા છતાં ઊર્ધ્વ મનવાળા છે.^૬ જેઓ એની પૂજા કરતા નથી તેઓ વિઘ્નોથી ઘેરાઈને પરાભૂત થાય છે.

૧૧. આ શિવજ્ઞના પુત્ર (ગણેશ) ની દુર્વા, કુમળી વનસ્પતિ, ડાંગર વગેરેથી જેઓ પૂજા કરે છે, તેઓ આ લોક અને પરલોકના બધા ઉપભોગ ભોગવી અંતે મુક્તિ મેળવે છે.

૧. પંચવિંશતિસંસ્કારૈઃ સંસ્કૃતા યે કિંચિત્તત્ત્વઃ । તે પતિશ્ચ યોગ્યાઃ સ્વુઃ । પચીસ સંસ્કારથી સંપન્ન થયેલા દિગ્ધો પવિત્ર અને (માટે) યોગ્ય બને છે. યસ્યૈતેડષ્ટલત્વાર્જિતસંસ્કારાઃ સ જ્ઞાદ્યનઃ સાયુગ્વં સમ્પન્નાં જયંતિ । જે બ્રાહ્મણે અડતાલીસ સંસ્કાર મેળવ્યા છે તે સાયુજ્ય, સારૂપ્ય મુક્તિ મેળવે છે.

૨. સર્વપેશા યજ્ઞાદિશ્રુતેરધવત્ । બ્રહ્મસૂત્ર. શ્રુતિ આ પ્રમાણે છે: एतेन ज्ञाद्व्या विविदिषन्ति यत्नेन दानेनपरा माजनेन । યજ્ઞ, દાન, તપ, જૂખ્યા રહેવું (ઉપવાસ) વગેરે કર્મથી બ્રાહ્મણ એને (બદ્ધને) જાણવાની ઈચ્છા કરે છે.

૩. વક્ત્રુણઃ (ગણપતિ) ના બે અર્ધ (૧) વાંકું છે મુખ જેનું, (બાધીનું), (૨) વક્ત્ર (કુટિલ) તુણ્ઢયતિ (ઘાતયતિ) - જે કુટિલપણનો નાશ કરે છે તે.

૪. આ મંત્ર બૃહસ્પતિસૂક્તનો પહેલો મંત્ર છે પણ બૃહસ્પતિ એજ ગણપતિ એમ માની ગણપતિની સ્તુતિમાં એનો ઉપયોગ થાય છે.

૫. અહીં વિરાધાભાસ અલંકાર છે. વસ્તુક-વાંકામુખવાળો સુમુખ-સુંદર મુખવાળો ક્યાંથી હોઈ શકે ? વસ્તુકના બે અર્ધ છે : બીજો અર્ધ કુટિલતાનો નાશ કરનાર એવો છે તેથી વિરોધાભાસ દૂર થાય છે.

૬. અહીંપણ વિરોધાભાસ અલંકાર છે અધોઝનના નીચે જનારાની સાથે ઊર્ધ્વઝન: ઉપર જનારા કેવી રીતે હોય ? પણ અધોઝનનાનો બીજો અર્ધ ઉદર લઈએ તો વિરોધાભાસ રહેતો નથી.

૧૨. (પેલા દિગ્ગજોષ યતિએ બળી આગળ કહ્યું કે), "જેના ઉદય અને અસ્ત થવાના સમયે શિવ વગેરે દેવો મણ હાથ ખેડે છે, તે અગ્નિય વિશ્વના સાથી શ્રીસૂર્યનારાયણ પ્રત્યક્ષ દેવ ગણાય છે,
૧૩. જેને અધીન સમયની ગતિ છે, જેના આધારે બધી ક્રિયાઓ થાય છે, જેના (માયત્રી) મંત્રથી દિગ્ગત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેના મંત્ર(જપ)થી પુરુષાર્થો સિદ્ધ થાય છે,
૧૪. જેની હૂમાથી જ આ લોકના બધા વ્યવહાર થઈ શકે છે, એ સવિતા (સૂર્યનારાયણ)શ્રીજ વિશ્વનું સર્જન થાય છે, એમ કૃતિ અને સ્મૃતિ બંનેમાં કહ્યું છે,
- ૧૫.૧૬. આ જગમ અને સ્થાવર વિશ્વનો આત્મા સૂર્ય છે, કૃતિઓ એનું વિવિધરૂપે માન કરે છે, કૃતિ કહે છે કે આ મુર્ત અને અમુર્ત (પદાર્થોવાળું) જગત્ પ્રાણ-આધીન આત્માવાળું છે, (જેનો) સૂર્ય પ્રાણ છે અને ચંદ્ર અપાન છે, અને આ બેમાં (સૂર્ય-ચંદ્રમાં) જ બધું પ્રતિષ્ઠિત થયેલું છે; (તંત્રી) શ્રી સૂર્યના કિરણોના પ્રવેશથી જ ચંદ્રમાંમાં જ્યોત્સ્ના (ચંદ્ર પ્રકાશ) છે,
- ૧૭.૧૮. (અને) તેથી જ ચંદ્ર એનાથી (સૂર્યથી) ભિન્ન નથી, આ બધા (વિશ્વ)નો આત્મા સૂર્ય છે; જેના વિના જગત્ અંધકારમય રહે એ દેવની પૂજા કોણ ન કરે ? (બળી) અંધકાર એને ગળી જાય છે એવી જે લોકવાયકા છે, તે તાત્વિક (વાસ્તવિક) નથી; તેથી ઉષ્ટમ વસ્તુ આમનાર આ દેવ બધાનો આધાર અને અમરાજિત છે."
૧૯. (પતિએ પુનઃ આગળ જણાવ્યું) પરમાત્મા (સંકર)થી આ બધું (વિશ્વ) કંકાયેલું છે, અને એ (ચિરાટ પુરુષ)ના નેત્રમાંથી સૂર્યનો ઉદ્ભવ થયો છે, એમ કૃતિ ઉદ્દેશોષ કરે છે, અને તેથી મહાદેવ (શેષ) પરાવરકે છે,
૨૦. આ સૂર્ય અષ્ટમુર્તિ એવા મહાદેવનું એક અંગ (શરીર) મનાયું છે. આ સૂર્ય ત્રણ લોચનવાળા (સિવ)નું એક નેત્ર છે, એ (સૂર્ય) તેમના (સિવના) આધારે રહેલો છે,
૨૧. જેના (પરબ્રહ્મ-અહીં મહાદેવ) તેજથી જ આ બધું (વિશ્વ) પ્રકાશે છે, એવું કૃતિનું વચન છે; તેથી આ આકાશમાં ફરનારા (સૂર્ય, ચંદ્ર, અનેક નક્ષત્રો ગેરે) બધા તે તેજોમય એવા પરમાત્મા વડે જ પ્રકાશિત થાય છે,
૨૨. કૃતિનું વચન છે કે એ એ બધી વિદ્યાઓના તેમજ બધા પ્રાણીઓ તેમજ સ્થાવર પદાર્થો (ભૂત) ના ઈશ છે, એ (શાર) વેદ અને (છ) વેદાંગ વગેરેના પણ અધિપતિ છે, તેથી એ બ્રહ્મા 'મહાદેવ' કોના માટે પૂજનીય નથી ?
૨૩. એ જ્યારે (વિશ્વનો) સંહાર કરે છે, ત્યારે (વિશ્વમાં) કશું જ બચતું નથી, અને ફરીથી સર્જનના સમયે એ ભગવાન એકલા જ બધું ઉત્પન્ન કરે છે,

૨૪. ઘણો: સૂર્યો જનાપત । (પુરુષસુક્ત)

૩૪. પરે જ્ઞાનાદયઃ અવરે નિકૃષ્ટા વસ્નાત્ । - બીજા બ્રહ્મા વગેરે જેમાંથી અવરે અર્થાત્ ઉતરતા છે તે પરાવર (સંકર.)

જ્ઞ. અષ્ટમુર્તિ: - મૂર્ત્યર્થસંગલેડનિલેમ્બરમ્હર્નાયો હિયાંશુઃ પુજા । નિત્યાશતિ ચરાચરાત્કમિર્દં યસ્યૈય મૂર્ત્યષ્ટકમ્ પૃથ્વી, જલ, તેજ (અગ્નિ), મવન, આકાશ, સૂર્ય (અહર્નાથ), ચંદ્ર, હોતા એ આઠ મહાદેવના અંગો છે તેથી એ અષ્ટમુર્તિ કહેવાય છે.

૪. વિરોધાભાસ : વિષમાહ હોય તો દષ્ટિ પણ વિષમ હોય પણ સમદષ્ટિનો અર્થ, આ જાણ છે, આ ઉપેક્ષ્ય છે એવી દષ્ટિ વિનાના - બધામાં એક સરખું દર્શન કરવાવાળા એવો અર્થ લેતાં વિરોધ દૂર થાય છે.

૫. વિરોધાભાસ : જે ધર્મમાં સ્થિત હોય અર્થાત્ ધર્માચરણ કરતો હોય તે ધર્માતીત કઈ રીતે હોઈ શકે ? પરંતુ વૃષ સખ્દનો અર્થ થાય 'પોઠિયો' જે સિવનું વાહન છે. આમ વૃષસ્થિતનો અર્થ પોઠિયા પર બેઠેલા થઈએ એટલે ધર્માતીત મણવા છતાં વિરોધ રહેતો નથી.

૬. જગ્ની પ્રાતાદુતિઃ સમ્યગ્વર્તિત્યમુજીષ્ઠલે । આતિયાજ્ઞાવતે વૃષ્ટિર્ધૃષ્ટેરન્નં તતઃ પ્રજાઃ ।

૭. સૂર્યો આત્મા જગત્સમુષ્ઠઃ ।

૩૭. જે (ઈન્દ્રિયોને) વશમાં રાખનાર ધોત્રીજનોને પણ પ્રતિષ્ઠા મોહમાં નાખે છે, તે આ વેદમાં અનાદિ અને (તેથી જ) અજન્મા (જન્મ વિનાની), તથા અનિવર્ચનીય^૧ તરીકે વર્ણવાયેલી છે, એનું અર્ચન કરવું જોઈએ.

૩૮. આ માયા વિષ્ણુભગવાનનું હાસ્ય છે અને એના (વિષ્ણુના) આધારે રહેલી જડ અને અઘમા છે, વિષ્ણુ ભગવાનના પદ (ધામ અથવા તેજ)ના સાક્ષાત્ દર્શનથી આ અનાદિ (માયા)નો નાશ થાય છે,

૩૯. દેવોમાં શ્રેષ્ઠ વિષ્ણુ અને અગ્નિ કનિષ્ઠ છે, એવું કુતિ કહે છે. આ વિષ્ણુ (ભગવાન) અજન્મા છે, અનાદિ છે, (તેથી) અન્ત વિનાના છે અને (એ જ) વિશ્વ (ની ઉત્પત્તિ)નું કારણ છે,

૪૦. દેવો એના ઉત્તમ પદનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, નહીં કે બીજા; વિસ્તારપૂર્વકના પાદ-શ્લેષવાળા^૨ (અનન્ત વિશ્વને વ્યાપીને રહેલા) તેનાં પરાક્રમો કોઈપણ જાણી શકતું નથી.

૪૧. શ્રી પ્રથમ નાભિમાંથી બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કરી, એને (આર) વેદ આપી (ભણાવી) એની પાસે (બ્રહ્મા પાસે) જગત ઉત્પન્ન કરાવે છે. એ બુદ્ધિનો દીપ્ત છે અને મોક્ષની ઈચ્છાવાળાઓનો અધિપતિ છે,

૪૨. અધિકાર (મલેલો) હોવા છતાં દેવો એના કરથી એને (આજ્ઞાપાલનરૂપી) બલિ આપે છે, અને ભૂમિનું પાલન કરનાર એ આ રીતે અન્ય દ્વારા અપાયેલ (બલિ) નું સમ્રાટની માફક માયા વડે ભોજન કરે છે.

૪૩ થી ૪૪. જેના કેવળ એક નેત્રકટાક્ષથી જ ત્રણે લોકનો નાશ એક શ્વણમાં થઈ શકે છે, અને કેવળ ઈચ્છા કરવા માત્રથી જ ઈશ્વરયુક્ત તે જિજ્ઞોસી ફરીથી ઉત્પન્ન થાય છે, જે આ સ્વયંભૂ (વિષ્ણુ)ના શત્રુ છે તે કૂર (માનવો) અધોમતિને પામે છે, જ્યારે એના (વિષ્ણુના) સ્વરૂપનું ચિંતન કરનારા (ભક્તો) પાર કરવી મુશ્કેલ હોવા છતાં (તેની) પાયાનો નાશ કરે છે,

૪૫. તેનામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અર્વાચીન દેવોમાંથી (પણ) કોઈ જે (વિષ્ણુ)ને જાણી શક્યું નથી; તે (દેવ) સર્વજ્ઞ હોવા છતાં પોતાના આત્માને સંપૂર્ણતયા જાણતો નથી અથવા જાણે છે,^૩

૪૬. આ (બ્રહ્માંડરૂપી) માયા જેનો માત્ર એક પાદ છે, તેના અમૃતસ્વરૂપ ત્રણ પાદ સ્વર્ગમાં છે,^૪ તે દેવો (ઈન્દ્રિયો)ના દેવો (અગ્નિ, ઈન્દ્ર વગેરે) ના દેવ હિરણ્યગર્ભ)ના પણ ઈશ, અને ત્રણ વિક્રમવાળા એ (વિષ્ણુ)ની પૂજા કેપ ન કરાય ?

૪૭. (તે દ્વિજશ્રેષ્ઠ પતિએ આગળ કહ્યું કે), “(હો દત્ત પ્રભુ !) ભલે બીજા મીમાંસકો અગ્નિ, વાયુ, ઈન્દ્ર વગેરેને દેવો તરીકે ઓળખાવે અને પોતપોતાના પક્ષને પ્રયત્નથી પ્રમાણિત કરવા) કુતિમાંથી પ્રમાણ આપે

૪૮. (વળી) વિરાટથી માંડી સ્થાવર (અથવા) સુધીના યજ્ઞ દેવોનો કુતિમાં ઉલ્લેખ છે, (તો) એમાંથી કોની પૂજા કરવી ? અને કયો દેવ મોક્ષરૂપ સિદ્ધિ આપી શકે ?

૪૯. (દેવની) પ્રતિમામાં, વસ્ત્ર કે યંત્રમાં, અથવા તો પાણી, અગ્નિ વગેરેમાં આ વ્યાપક ભગવાન કઈ રીતે સાંનિધ્ય સેવે ?

૫૦. (વળી પૂજાવિધિમાં) તું આવ (જુજી) (કહીને) આવાહન કરાય છે અને ‘તું જા (ગજ્જ)’ (કહીને) વિસર્જન કરાય છે, તો પ્રતિમા વગેરેમાં એ (વ્યાપક) ભગવાન કઈ રીતે આવે છે, (અને) જાય છે ? (તે યજ્ઞ મને સમજાવો).

૧. ખુઓ કુતિ: જો અજ્ઞા થઈ ગઈ. વળી જ વેતિ થયું હું તત્વાસ્તિ ચેતા ।

૨. કુતિ: ત્રિણી પદા વિવક્ષમે ।

પહેલા અષ્ટકનો પાંચમો અધ્યાય

ઈશ્વર-ઉપાસના

૧. અમે આપને યાચના કરીએ છીએ - અમારા પર કૃપા કરો. આ રીતે પ્રાર્થના કરતાં સર્વજ્ઞ ભગવાને આત્મતત્ત્વનો પરિચય આપતાં કહ્યું:

૨. જેમ અણે કાળમાં દોરડીમાં સાપ હોય જ નહીં (એ કેવળ દક્ષિણ જ હોય), અને દોરડી તો સાપ માટે અધિષ્ઠાન જ હોય છે^૧, તેમ હું (પરબ્રહ્મ) આ જગતનું (અધિષ્ઠાન) છું (જગત કેવળ ભમ છે).

૩. આ (પરબ્રહ્મ-પરમાત્મા) પ્રત્યેક આકાર (રૂપ)માં પોતાની માયા વડે એ આકાર-સ્વરૂપ બન્યા; અને (તેથી જ) બ્રહ્મસૂત્રકારે^૨ (એ સિદ્ધાન્ત પ્રસ્થાપિત કરવા) એમ જોવાનું સૂત્રથી એનું વર્ણન કર્યું છે.

૪. વળી ઉપનિષદોમાં, સ્તુતિમાં જે કહ્યું છે કે સત્ (પરમતત્ત્વ) એક જ છે, પણ જાની પુરુષો એને અનેકરૂપે વર્ણવે છે, અને ઈન્દ્ર માયા વડે અનેક રૂપવાળો બને છે, તે 'હું' જ છું.

૫. જેમ કરોળિયો પોતાનામાંથી જાળ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ^૩ માયા વડે આ (જગત) ઉત્પન્ન કરી હું એમાં પ્રવેશ કરું છું; મારી જ માયાથી જેને ભમ ઉત્પન્ન થયો છે તે છવાત્મા^૪ પુનઃપુનઃ અતિ કરે છે (સરે છે)

૬ અને ૭. આ સંસારરૂપી દુઃખના નાશ માટે હું ધર્મરૂપી સેતુને ધારણ કરું છું. હું (સત્ય સ્વરૂપે) સર્વ ભૂતોનો ઈશ, અવિનાશી, આત્મતત્ત્વવાળો, કોઈપણ પ્રકારના મહારહિત, તેમજ અજન્મા (હું) છતાં, જેમાં ધર્મનો હ્રાસ થયો છે, એવા અધર્મનો ઉદય થતાં એના નાશ માટે અને સજ્જનોના રક્ષણ માટે મારી પોતાની પ્રકૃતિને જાળવી રાખીને (જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, વીર્ય, પરા, શ્રી, વૈરાગ્ય છ ગુણ સંપન્ન રહીને) મારી (ત્રિગુણાત્મિક) માયા વડે (નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવવાળો રહીને) જાણે જન્મો હોઈ એવો બનું છું.

૮ થી ૧૦. હું રજવિનાયો, પ્રકાશશીલ, શોકવર્જિત, પાપમુક્ત, અખિલ(બ્રહ્માંડ)નું કારણ(બીજ), કોઈપણ દશપમાન ધર્મ વિનાયો અર્થાત્ પ્રકટ સ્વરૂપ વિનાયો, (મનથી પણ) ચિંતન ન થઈ શકે તેવો, અન્ત વિનાયો, કલ્યાણ સ્વરૂપ, મહારહિત, આરંભ મધ્ય અને અન્તવિનાયો, સર્વનો અધિપતિ, કેવલ સાક્ષી (કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ વિનાયો), અંધકારથી પર (તેજઃપુજસ્વરૂપ) પરમાત્મા છું; (મારી) આ માયા, બ્રહ્મા વગેરે દેવો, ભૂતકાળમાં જે થઈ ગયું છે, વર્તમાનમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, ભવિષ્યમાં જે થશે તે બધું મારામાંથી (ઉદ્ભવ્યું) છે. અહીં બીજું કશું (મારા સિવાય) અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી; હું ઉત્તમ દેહવાળો પૂજનીય છું, જ્યારે અધમ દેહવાળો (છવાત્મા) પુજક છે.

૧. કેવલાદૈત સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બ્રહ્મ (પરમતત્ત્વ) જ સત્ય છે, જીવ (બ્રહ્મનું દેહમાં પડતું પ્રતિબિંબ હોઈ આભાસ છે અને જગત્ મિથ્યા છે, એ માટે આ સિદ્ધાન્ત અહિ-રજ્જુ દષ્ટાન્ત આપે છે. જેમ અંધકારમાં વાંકી ચૂંકી પડેલી દોરડી સાપ રૂપે ભાસે પણ એ સાચું નથી, (કારણ) પ્રકાશ થતાં જ એના દોરડી તરીકેના સત્યસ્વરૂપનું દર્શન થાય છે, તેમ માયા (અવિદ્યા)થી બ્રહ્મ જગતરૂપે ભાસે છે પણ માયા (અવિદ્યા) હટી જતાં બ્રહ્મનું સત્યસ્વરૂપ અનુભવાય છે, મિથ્યા જગત્ નાશ પામે છે.

૨. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં છ દર્શન છે. સાંખ્ય (પ્રણેતા કપિલ મુનિ), યોગ (પ્રણેતા પતંજલિ), ન્યાય (પ્રણેતા ગૌતમ), વૈશેષિક (પ્રણેતા કુલ્લાદ); પૂર્વમીમાંસા (કર્ણવાદ-પ્રણેતા જેમિનિ), ઉત્તરમીમાંસા (જ્ઞાનવાદ-વેદાન્ત-પ્રણેતા બાદરાયણ) બાદરાયણે અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત પ્રસ્થાપિત કરવા પપ્પ (૫૫૬) સૂત્રો રચ્યા, જે 'બ્રહ્મસૂત્ર' નામે ઓળખાય છે.

૩. બ્રહ્મસૂત્ર

૪. યજ્ઞોર્જનનિષિઃ સૂતેતે ગૃહાતે ચ । કરોળિયો પોતાનામાંથી જ જાળ ઉત્પન્ન કરે છે અને સંકેલી લે છે, આ દષ્ટાન્ત પરમાત્મા જગતનું ઉપાધાન કારણ (જેમ પડા માટે માટી) અને નિમિત્ત કારણ (પડા માટે ડુંભાર) બંને છે એ સિદ્ધ કરવા આપ્યું છે.

૫. ઈકોડઈં વદુ સ્યામ - સ્તુતિ પ્રમાણે ઈશ્વરના માત્રથી (ફક્તે નાંજાદમ્) ભગવાન (બ્રહ્મ) જીવ - જગત આદિર્ભાવ પામ્યા. જેમ દર્પણમાં આપણું ઉપાત્ત પ્રતિબિંબ મિથ્યા છે, તેમ જીવ એ બ્રહ્મ પ્રતિબિંબ - આભાસ છે, પણ અવિદ્યાબ્યાબોહથી એને સ્વસ્વરૂપ વિસ્મૃતિ થાય છે.

૧૧. (મારી) માયાને લીધે, આ 'પુણ્ય' છે, આ 'પૂજક' છે, આ 'કાર્ય' છે, આ 'કારણ' છે, એવું લાગે છે; કેવલ 'અનુભૂતિ સ્વરૂપ' એવા મારામાં આ (ભેદ) સત્ય નથી.

૧૨. આ (જીવાત્મા) પણ મલરહિત (શુદ્ધ), અજન્મા સંમરહિત હોવા છતાં (મારી) માયા (અવિદ્યા) વડે મોહ પામે છે; એ સ્વર્ણપ્રકાશ છે^૧, તેજ:પૂજ છે પણ દેહ વગેરેમાં સંલગ્ન બની તદ્દરૂપ (દેહસ્વરૂપ) ભાસે છે.

૧૩. પોતાના જ્ઞાન (સ્વરૂપ)ના આવરણ (અવિદ્યા)થી પોતાનામાં જ આ (જીવાત્મા) અનાત્મ^૨ (દેહ આદિના) ધર્મોને ધારણ કરે છે, અને એ રીતે કર્તૃત્વ (ભોકૃતૃત્વ) વગેરે ધારણ કરી આ લોકમાં અને પરલોકમાં ભોગ (ભોગવવાની) ઈચ્છા કરે છે.

૧૪. આ (જીવાત્મા) જસત અવસ્થામાં (વિષયોપભોગથી) પરિતુષ્ટ બને છે, સ્વપ્નાવસ્થામાં (વિષયોની અતૃપ્તિ હોય તો) તેથી અભિભૂત (પરાભૂત) થઈ જાય છે અને પ્રલયકાળમાં કેવળ વાસ્તવ સ્વરૂપે વિદ્યમાન રહે છે.

૧૫ અને ૧૬. (હવે) કોઈ વાર દેવધોએ (એના સદ્ગુણો) એ ત્રણ દેહ^૩ થી અલગ પડેલા પોતાના અખંડ સત્-ચિત્-આનન્દ સ્વરૂપ, (જે) અંધકાર (અજ્ઞાન-અવિદ્યા) થી પર અને અંધકારથી માંડી^૪ દેહ સુધીના (સર્વના) સાક્ષી સ્વરૂપ છે તેનું સ્મરણ કરે છે ત્યારે એ બધા (કર્તૃત્વ, ભોકૃતૃત્વ આદિ ધર્મોરૂપી) અનર્થોને છોડી દઈ પોતાના તેજ:પૂજ રૂપી અખંડસ્વરૂપમાં સ્વસ્થ બને છે.

૧૭. આ રીતે આ બંધ અને મોહ પણ માયાને વશ હોવાથી વાસ્તવિક નથી,^૫ બદલામાં (જીવાત્માએ) કલ્પેલો આ બંધ પણ (એને) સાચો લાગે છે.

૧૮. એ (બંધ)-નો નાશ વિજ્ઞાન (અદ્વૈતજ્ઞાન) થી શક્ય બને, તે (વિજ્ઞાન) ચિત્તની સ્થિરતાથી ઉદ્ભવે, એ (ચિત્તનું સ્થાયી) ઉપાસનાથી શક્ય બને અને 'એ' ઉપાસના પણ સત્કર્મ કરવાથી (શક્ય) બને છે.

૧૯ થી ૨૧ ગૃહસ્થાશ્રમી બ્રાહ્મણે આવશ્યક (ધર્મશાસ્ત્રમાં બતાવેલાં નિત્ય કર્મ) કર્મો^૬ શ્રાદ્ધ રાખવાં ખેંઠાં, નહીં કે અન્ય કામ્ય કર્મો કારણ એમાં (કામ્યકર્મમાં) ફરીથી અંધ:પતન થાય છે એમ ભૂતિ કહે છે અને ચિત્તશુદ્ધિનો અભાવ હોય છે (આ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો જેવા) કે (જ્ઞાત: સાચું બને સમયે) હોમ કરવો, પર્વ દિને (પૂર્ણિમા - અમાવાસ્યા વગેરે) ઈષ્ટિ કરવી, પિતૃશ્રાદ્ધ (દરરોજ) પંચપક્ષ^૭ વિધિપૂર્વક કરવા, આત્મપ્રસન્નાં (આવશ્યક) વ્રત કર્મ કરવાં,

૧. સત્ત્વ જ્ઞાન - જનર્ત્ત ક્ષણ । સત્ય, જ્ઞાન, આનન્દ એ પરમાત્મનું સ્વરૂપ છે; પરમાત્મા જ્ઞાન-સ્વરૂપ છે; જ્ઞાન = અનુભૂતિ.

૨. સ્વર્ણપ્રકાશ એટલે જેના જ્ઞાન માટે અન્ય પ્રકાશની જરૂર નથી તે; જેમકે ઘડના જ્ઞાન માટે સૂર્યના પ્રકાશની જરૂર પડે (અંધકારમાં ઘડાનું જ્ઞાન થાય નહીં) પણ સૂર્ય પોતે સ્વર્ણપ્રકાશ છે.

૩. દેહાધ્યાસ: હું દેહ છું એ ભાવનાથી હું મોરો છું, કાણો છું, પાતળો છું, કર્તા છું વગેરે અનાત્મ ધર્મો (જે સાચી રીતે આત્મધર્મો છે. જ નહીં)

૪. ત્રણ દેહ સ્મુલ દેહ, સૂક્ષ્મદેહ (સિંગ ચરીર) અને કારણ દેહ.

૫. જીવાત્મા દેહથી પર છે. દેહ અર્પકાત્મક છે, - મસ્તક (તેમાંયે આંખ, કાન આદિ), હાથ, પગ વગેરે એકબીજાથી ભિન્ન છે. હાથ કાપી નાખવામાં આવે તો પણ માણસ જીવે છે. જીવાત્મા અખંડ છે, એને અવયવો આદિ નથી.

૬. અવિદ્યાને લીધે જીવાત્મા બંધનમાં છે એવું માની લે છે. એનું સાચું સ્વરૂપ તો નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત જ છે. ઝવિઝનાજ: एव मुक्ति: । અવિદ્યા નાશ પામે એટલે પોતાનું મુક્ત સ્વરૂપ અનુભવે.

૭. કર્મના ત્રણ પ્રકાર: નિત્ય કર્મ (જે ન કરવાથી દોષ લાગે), નૈમિત્તિક કર્મ (નિમિત્તથી ઊભા થતાં) જેવાં કે ખતકર્મ આદિ, કામ્યકર્મ જેમકે પુત્રપ્રાપ્તિની ઈચ્છા સંતોષવા રવિસ્રમથી વ્રત કરવું.

૮. બ્રહ્મવ્રત, દેવવ્રત, પિતૃવ્રત, અતિથિવ્રત અને ભૂતવ્રત. બ્રહ્મવ્રત = નિત્ય પટ્કર્મ, દેવવ્રત = દેવપૂજન વગેરે, પિતૃવ્રત = પિતૃઓનું તર્પણ વગેરે, અતિથિવ્રત = અતિથિ સત્કાર ભોગન કરાવવું અને ભૂતવ્રત - ભૂત બલિ, પશુપંખીને ચણ નાખવું.

શરદઋતુની (અગ્ર) ઈષ્ટિ કરવી, દેવ કર્મ (દેવપૂજા વગેરે), પિતૃકર્મ (પિતૃતર્પણ શ્રાદ્ધ, આદિ) કરવા, જેમનું પોષણ કરવું જોઈએ તેમનું પોષણ કરવું (અતિથિસત્કાર), જન્મેલા (બાળક) ની ઈષ્ટિ (શાંતિકર્મ, જાતકર્મ વગેરે) કરવા તેમજ સ્નાન, સંખ્યા, વંદન આદિ નિત્ય કર્મ કરવાં જોઈએ.

૨૨-૨૩ (૧.૨) હવે વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશેલા(બ્રાહ્મણ)એ (વનમાં રહી) (સામ્યધર્મોના ત્યાગ રૂપી) પોતાના (નિયત કરેલાં) વ્રતો પાળવાં અને(નિયમ-વગેરે) આગતુક સાધન પછા કરવું; (જ્યારે) બ્રહ્મચારીને પોતાના ગુરુની અને અગ્નિની સેવા અને પોતાના વેદનો અભ્યાસ વગેરે આચરણ કરવું; (અને) સંન્યાસીએ પવિત્રતા જાળવવી, શ્રમિકા માગીને જમવું, જપ કરવો અને હંમેશા એકાન્ત-સેવન કરવું.

૨૩ (૩.૪) ૨૪. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીએ પતિવ્રતાધર્મ પાળવો, અને ધતિના વિચારોને સાનુકૂળ બનવું, (જ્યારે) વિધવા સ્ત્રીએ ચારિત્ર્યની રક્ષા કરી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી વ્યવસ્થિત રહેવું; જેને બધા (ચારે) આશ્રમોનો (સ્વીકારવાનો) અધિકાર છે તે બ્રાહ્મણે તો શમ-દમ^૧ વગેરે ખાસ પાળવાં જોઈએ.

૨૫. જેને ત્રણ આશ્રમો^૨ નો અધિકાર છે, તે જ્ઞત્રિયે (પ્રજાની રક્ષા કાળે) શીર્ષ વગેરેનું (અવલંબન) કરવું, વૈશ્યને બે જ^૩ આશ્રમમાં (રહેવાનો) અધિકાર છે અને એનું કર્મ ખેતી કરવાનું છે, જ્યારે અન્ય (શુદ્ર) નું કર્મ તો ઉપલા ત્રણ વર્ણની સેવા કરવાનું જ છે.

૨૬. બધી વર્ણોએ (બધી વર્ણના લોકોએ) પોતાના વર્ણ અને આશ્રમ માટે (ધર્મ દ્વારા) વિશિષ્ટ કરાયેલાં^૪ કર્મ કરવાં જ જોઈએ; મહાન વ્રત કરનારા (આ વર્ણના લોકો)ઓએ (આ કર્મો) કેવલ ઈશકૃપા દ્વારા (પોતાના) સત્ત્વની શુદ્ધિ માટે જ કરવાનાં છે.

૨૭. જે (બ્રાહ્મણ)ના અગ્નિહોત્ર વગેરે (કર્મો) લુપ્ત થાય અથવા તો વિધિ વગર થાય, તો તેના સાત લોકનો નાશ થાય છે એવું સુતિમાં કહેવાયું છે.

૨૮. કર્મના કોઈ અંગના વિધિવિધાનમાં દોષ રહી જાય અથવા તો લોપ થાય તો એનું વિધિપૂર્વક (ધર્મશાસ્ત્રમાં) બતાવ્યા પ્રમાણે વિદ્વાન માણસે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે. એ સિવાય બીજી કોઈ રીતે શુદ્ધિ મળતી નથી.

૨૯. જ્ઞાવઃ શબ્દનો અર્થ નાશ થાય છે, (અને) યિતિઃ શબ્દનો અર્થ સંધાન (જોડણ) થાય છે. (હવે) (કર્મની) વિધિમાં કોઈ અપરાધ થયો હોય તો તે (અપરાધ-દોષ)ના નાશ માટે અને (પૂજા) કર્મના આગળના સંધાન (જોડણ) માટે જે કરવામાં આવે છે, તે જ્ઞાણજિતિ ના નામે ઓળખાય છે.

૩૦. આ કર્મરૂપી દઢ નાવડી છે, એ જ ઉત્તમ કલ્યાણ કરનારી છે, એવું મનાય છે. (પણ) સમજુ માણસે એ ઉત્તિત યાદ રાખવી જરૂરી છે કે (ફલેચ્છાપૂર્વક એ કર્મ થયું તો) ફરી જન્મ લેવો પડે છે.

૩૧. અગ્નિહોત્ર વગેરે (કર્મો)નું ધર્મમાં વિધાન એટલા માટે છે કે એનાથી કદયની શુદ્ધિ થાય છે અને તે (શુદ્ધિ) દ્વારા મુક્તિ મળે છે, (તેથી) જ્ઞાની પુરુષે તેના (અગ્નિહોત્રાદિ) અનુષ્ઠાન દ્વારા શમ-વપ^૫ વગેરે મેળવવાં જોઈએ.

૩૨. આ (અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો) (ચાર) સાધન^૬ પ્રાપ્ત થતાં સુધી કરવાં જોઈએ, (પછી) જેણે અંતરંગ સાધન પ્રાપ્ત કર્યાં છે, તે શમ (દમ વગેરેથી) મુક્ત બનેલા (મનુષ્યે) (તે કર્મોનો) ત્યાગ કરી નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને^૭ ભોગવવી.

૧. શમ એટલે મન પર નિયંત્રણ, દમ એટલે ઈન્દ્રિયોનું દમન વગેરે.

૨. જ્ઞત્રિયથી સંન્યસ્તાશ્રમ સ્વીકારાય નહીં.

૩. વૈશ્યને વાનપ્રસ્થ તેમજ સંન્યસ્તાશ્રમનો અધિકાર નથી.

૪. અહીં ત્વર્ણાશ્રમચોદિત્ત્વ પ્રયોગ એટલા માટે વાપર્યો છે કે ધોદનાત્તજ્ઞોડવોં ધર્મઃ । એ ધર્મની વ્યાખ્યામાં લોદ્ધા શબ્દ વિધિ માટે વપરાયો છે, માટે અહીં પૂ. ટેંબે સ્વામીએ ચોદિત્ત્વ શબ્દ વાપર્યો છે.

૫. સુતિ કહે છે : જ્ઞાન્તો દાન્ત ઉપાસીત ।

૩૩. આ રીતે જેણે સાધન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે (અને તે સાથે જ) બુદ્ધિની શુદ્ધિ મેળવી લીધી છે એવા (ભક્તો) એણે પ્રત્યક્ષ જ્યોતિ સ્વરૂપ દેવ (એવા માઠં), દેવ બનીને પજન કરવું.

૩૪. ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિ (કામનાપૂર્તિ) માટે નિષ્પત્ત થયેલા ગણેશ વગેરે દેવો હલકા (ઉતરતી કક્ષાના) ધર્મોમાં પ્રવૃત્ત રહીને કામના (પૂર્તિ) માટે (ઉપાસના કરતા) માણસને નાશવંત કામ્યફલ આપે છે.

૩૫. (આવી સકામ પૂજા કરનાર) પૂજકના તપોબલ્લી, પૂજનની અતિશયતાને લીધે પૂજવામાં આવેલ પ્રતિમાના રૂપથી તેઓ (સકામ ભક્તો) (તે દેવનું) સાનિધ્ય માણે છે.

૩૬. મારા ચિત્ત-સ્વરૂપના અંશથી મુક્ત હોવાને લીધે જ તે (દેવો) પોતાના અધિકાર પ્રમાણે ફલ આપનારા બને છે. (આવાહન મંત્રના પ્રભાવથી) તેઓ પરિચિત્ત સ્વરૂપે (પ્રતિમામાં) આવે છે અને (વિસર્જન મંત્રના પ્રભાવે) પાછા જાય છે.

૩૭. (ભગવાન દત્તાત્રેય કહે છે), હું તેવો નથી; હું તો ગતિ (જવું-આવવું), સ્થિતિ (રહેવું), આસન (બેસવું), સ્વપ્ના(ર્થિ)વવું વગેરેથી મુક્ત છું, હું તેવો નથી; હું તો પર-આત્મા (અને) અજન્મા છું અને બધા સાંસારિક^૧ ધર્મ-કર્મરહિત છું.

૩૮. હું પ્રપંચથી ઉપરામ થયેલો, શાંત, કલ્યાણકર્તા, દૈતભાવ, વિનાનો જરા કે મૃત્યુવિનાનો છું; બધાંનો ત્યાગ કરી, અર્હતા વગેરેથી મુક્ત બનેલા (ભક્તો)થી હું ઉપાસના કરવા યોગ્ય છું. હું મહાન પુરુષાર્થ (મોક્ષ) આપનાર છું.

૩૯. (આત્મદર્શનથી) વિમુખ રહેનાર માટે (ધર્મશાસ્ત્ર) કર્મ કરવા કહે છે; સ્થિરચિત્તવાળા માટે ઉચ્ચરપૂજનનું વિધાન છે, જ્યારે મોક્ષની ઉચ્છાવાળા માટે તો મારી ઉપાસના જ સર્વોત્તમ સાધન છે.

૪૦. આ (મારી ઉપાસનાના) અનુષ્ઠાનનો પ્રકાર એટલે શ્રવણ વગેરેનું વિધાન^૨ (જ્યારે) અન્ય ક્રિયાઓ (સકામ કર્મ વગેરે) માટે કારક^૩ (દેશ, કાલ, મંત્ર, તંત્ર, હોમ) વગેરે બાહ્ય ઉપચારો (નું વિધાન) છે.

૪૧. જેમના રાગ-દ્વેષ-આદિ કંઈક અંશે નાશ પામ્યા છે, તેમને માટે હકયોગ^૪ની યોજના છે, એના અભાવમાં પણ મારી પરમ ભક્તિથી પણ મનુષ્યો સદ્ગતિ પામે છે.

૧. અદ્વૈતવેદાન્તના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જ્ઞાનોત્પત્તિ (બ્રહ્મને જાણવાની ઉચ્છા-જ્ઞાનિજ્ઞાતા) માટે સાધનચતુષ્ટયી પ્રાપ્ત થવી જોઈએ; આ ચાર સાધન (અ) નિત્ય-અનિત્ય-વસ્તુ-વિવેક, (બ) ઉક્ત-અમુત-ફલભોગ-વિરાગ (ક) શમ-દમ-આદિ સાધનસંપત્તિ અને (ડ) મુમુક્ષુત્વ છે.

૨. નૈષ્ઠ્યર્થ સિદ્ધિ એટલે પારમર્થસ્થા અવસ્થા (કોઈ વિરલો જ સંપાદન કરી ભોગવી જાણે) "નૈષ્ઠ્યર્થસિદ્ધિં વર્યાં સંન્યાસેન્નાધિગચ્છતિ ।

૩. દેવોની પૂજામાં આવાહન, આસન, વિસર્જન વગેરેના મંત્રોથી તેમજ ઉત્થાપન, શયન, ભોગ વગેરે ક્રિયાઓથી અર્ચનભક્તિ થાય છે. પરમ તત્ત્વ (અહીં ભગવાન દત્તાત્રેય)ના સાક્ષાત્કારમાં આની રીત જરૂર ? કારણ એ તો અજ, નિત્ય, સાચત, કુટસ્થ છે.

૪. પરમતત્ત્વ (બ્રહ્મ) જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તત્ત્વ જ્ઞાનવત્ત્વ જ્ઞાન । એને આત્મસાત્ કરવા જાત્યા વારે જોત્યો વ્યત્યો નિવિધ્યાસિત્ય્વઃ । (શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન)નું વિધાન છે.

૫. કારક એટલે જે ક્રિયાનો નિર્દેશ કરે તે. દેવપૂજનમાં સ્થાનનું મહત્ત્વ (જેમકે તીર્થસ્થાન) 'કર્મનું' મહત્ત્વ (જેમકે શુભમુહૂર્ત), મંત્રનો ઉપયોગ, મંત્ર કે તંત્રનો ઉપયોગ, હોમ, માર્જન, તર્પણ આદિ કરવાં-વગેરે વિધાન હોય છે.

૪૨. આ પ્રમાણે (યે) કર્મનું અનુષ્ઠાન અને ઉપાસનાવિધિ (તને) સંભવમાં બતાવ્યાં છે. (પણ) નિર્ગુણ (પરમતત્વ)ની ઉપાસનાથી તો ભક્તોને બધી કામનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે, અને (અંતે) અમૃતત્વની (મોક્ષની) પ્રાપ્તિ થાય છે.

૪૩. જે (મનુષ્ય) મારામાં જ મનનો ઘડાવ રાખી, (મારામાં જ) હંમેશા જોડાયેલો રહી^૧ મારી દક્ષિણાથી ઉપાસના કરે છે, તે મને મેળવે છે અને ફરી (મૃત્યુઓમાં) પાછો ફરતો નથી.

૪૪. જેમ સ્થૂલ અક્ષરો(ના જ્ઞાન) થી બાળકને ચિયિનું જ્ઞાન થાય તે રીતે સદ્ગુરુએ જણાવેલી પરમાત્માની પ્રતિમાની કલ્પનાથી હૃદયની સ્થિરતા મેળવાય અને એનાથી પરમતત્વની (જ્ઞાન) પ્રાપ્તિ થાય છે.

૪૫. જેવી રીતે સ્વચ્છ પાણી વગેરે (અરીસો વગેરે) માં વિદ્યમાન બિંમ્બ (મુખ વગેરે)માં પ્રતિબિંબ પડે છે, નહીં કે મહિન (પાણી વગેરે)માં, તેવી રીતે મહિન (રાગદ્વેષાદિયુક્ત મન)માં પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ (જ્ઞાન-સ્વરૂપ) પ્રત્યક્ષ થતું નથી, પણ મહાવિહીન (રાગાદિવર્જિત મન)માં થાય છે.

૪૬. માટે મારા ભજનથી જ (મારી પ્રેમરૂપા ભક્તિથી) કામ ક્રોધ વગેરે અંતઃકરણના છ મલ (દોષ) નો નાશ થાય છે, (એનાથી) મારી કૃપા (મળે છે, અને) તેથી અંતઃકરણનું તમસ્ (અજ્ઞાન) નાશ પામતાં અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૪૭. જે (જ્ઞાનોપાસક) આમાં (સ્વ-પ્રકાશ આત્મામાં) (સંશય વિના, હું બ્રહ્મ જ છું, એવી) પ્રતિજ્ઞા મેળવે છે, તે અભય^૨ બને છે, (જયારે) જે (સેવ્ય-સેવક કે ઉપાસ્ય-ઉપાસકનો) ભેદ રાખે છે તેની ભીતિ (ચાલુ) રહે છે, પહેલા દેવોને પણ ભય હતો (તો પછી મનુષ્યોની તો શી વાત કરવી ?)

૪૮. માટે હે યતિ ! તું બધા જ ધર્મોનો^૩ ત્યાગ કરી મારે સરણે આવી જા. મારી કૃપાથી તું વિશુદ્ધ બની મોક્ષ પ્રાપ્ત કરીશ અને શાંતિ પામીશ.

૪૯. તારું કલ્યાણ થાય, મારાં વચનોનો શોધપૂર્વક સાર અહણ કર; અને (યે કહેલો) આ યોગ પ્રપત્નપૂર્વક મારા ભક્તોને તારે કહેવો.

૫૦. આમ કહીને ભગવાન દત્તાત્રેય જલદી લીલામાત્રથી અંતર્ધાન (અદશ્ય) થયા. અને તે યતિ તે (ભગવાન)ની વાણીનું સમ્યક્ મનન કરી કૃતાર્થ થયો.

૧. હકયોગ : હ = સૂર્ય, ઠ = ચંદ્ર, હ = સૂર્યનાડી - ઈડા, ઠ = ચંદ્રનાડી - ચિંગલા તે બે થી પ્રાણ - અપાનના યોગ (ઔર્ધ્વગતિ અને અધોગતિના નિરોધથી) સાધી શકાય. (દ્વિ પ્રાણઃ, ગુરુદેવાનઃ । સમ્યાં વિરોધો હઠયોગઃ)

૨. નિષ્પણ્ણાઃ ખારા માટે જ કરવાના કર્મો અનુષ્ઠાનથી (મારામાં) જોડાયેલો રહી શકે.

૩. અપવ એટલે અદિતીયત્વ. કિતીવાદૃ ચૈ ધર્મં ધર્મતિ । એવી સુતિ છે. અહં કામ અસિ । એવી અનુભૂતિથી જ અદિતીયત્વ અનુભવાય. આમ થાય એને જ મોક્ષરૂપ અભય કહેવાય. જ્યારે ઉપાસ્ય-ઉપાસક ભેદ-દિતીયત્વ-ચાલુ રહે ત્યાં સુધી ભય રહે જે મોક્ષમાં બાધક બને.

૪. હું બ્રાહ્મણ, હું પાતળો - આ દેહધર્મો; હું ભૂખ્યો-તરસ્યો વગેરે પ્રાણ-ધર્મો, હું કાણો, વગેરે ઈન્દ્રિયધર્મો; હું ખુશ છું, દિલગીર છું વગેરે મનના ધર્મો, - હું અગ્નિહોત્ર કઈ છું, મંત્રજપ કઈ છું વગેરે વિધિ કૃત્ય - દેહ વિશ્વાસથી આ બધા ધર્મ-કર્મનો ત્યાગ કરી ભગવાનના સરણે જવું, એવો ભાવ આ વાક્યમાં છે.

પહેલા અષ્ટકનો છઠ્ઠો અધ્યાય

શાંડિલ્ય - અથર્વનો સંવાદ

૧. અર્ધકારનો નાશ કરવા માટે ઈન્દ્ર સ્વર્ગમાં આજ પછા ગુરુ, પરમેશ્વર અને વેદાન્તની સેવામાં સ્થિત છે, તો પછી બીજા અલ્પજ્ઞાનીઓની તો વાત જ શી કરવી ?
૨. મનુષ્યે જીવનપર્યંત વેદાન્ત, ગુરુ અને પરમેશ્વર - એ ત્રણની સેવા કરવી જોઈએ, (આમાનું) પ્રથમ (વેદાન્ત) જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે અને બીજા બે કૃતદ્યનપણા (અપકાર) ના (દોષના) નિવારણ માટે (સેવવાં).
૩. આ (ત્રણની સેવા) મહાન (પરમેશ્વર)નો આદેશ છે, એવું મનમાં વિચારીને, આ ત્રણ એનાથી (ભગવાનથી) જ સિદ્ધ થશે, એવું માની પતિ (દિગ્જ્યોત્ષ્ણ)એ એનું (શ્રીદત્ત ભગવાનનું) માહાત્મ્ય ગાવા માંડ્યું.
૪. આ (જન્મ)નું (પોતાની) માથા વડે સર્જન કરી, અગ્નિપુત્ર (ભગવાન દત્તાત્રેય) એ (વિશ્વ)ની અંદર અને બહાર (વ્યાપી) રહ્યા છે; તે મૂઠ, સાશી, (વેદાન્ત) જ્ઞાનથી (જેનું સ્વરૂપ) સમજી શકાય તેવા, સત્-ચિત્-આનંદ સ્વરૂપ (દત્ત ભગવાન) અમારું રક્ષણ કરો.
૫. કેવળ શીલા સ્વરૂપથી જે અગ્નિના ઘેર દત્તાત્રા નામે અવતીર્ણ થયા, જે (કવચિત્) ઉન્મત્ત, પિશાચ જેવા, કોઈવાર બાધક, યુવાન કે વૃદ્ધ જેવા તો કોઈ વાર જટાધારી, કવચિત્ ઋષિ જેવા, જેનું ઈચ્છા ચારે તરફ વ્યક્ત છે એવા
૬. (કોઈવાર) ત્યાગી (સંસારથી વિરક્ત) તો કોઈ વાર (બધાનો) સારી રીતે ઉપભોગ કરનાર, કોઈવાર (સંસારના) સંગવાળા તો કોઈવાર પોગી, કોઈવાર સુંદર વસ્ત્રો ધારણ કરેલા તો કવચિત્ વસ્ત્રવિહીન અવસ્થાવાળા, કદિક સંતૃપ્ત થયેલા, કદિક પાતળા, કોઈ વાર પુષ્ટ (દેહવાળા) કવચિત્ સંન્યાસી, ભિક્ષુ કે બ્રહ્મચારી રૂપે....
૭. તો કોઈવાર ગૃહસ્થાશ્રમી અથવા વાનપ્રસ્થાશ્રમી, કોઈવાર (પોતાના) વર્ણ (આશ્રમ આદિ)થી વિરુદ્ધ (ધર્મોનું) આચરણ કરનાર તો કવચિત્ વર્ણ-આશ્રમના ધર્મથી યુક્ત (લાગતા) હોય છે. આવી બધી જેની વિચિત્ર ચેષ્ટાઓ છે તે દેવો કે ઋષિઓના પણ ચિત્ત અને વાણીથી પર છે.
૮. ભક્તનું રક્ષણ જેના માટે એક ઉત્સવ છે, જેની બુદ્ધિથી સેવા, સ્મરણ કે અન્નનિવેદન (નૈવેદ્યરૂપે) (આદિ ધાપ) તો અહીં (આ લોકમાં જ) જે (એનું) પૂજનું દુર્લભ ફળ આપે છે, ભક્ત (એને) યાદ કરે કે તે જ શણે (વારંવાર) જે (ભક્તની) પાસે પહોંચી જાય છે,
- ૯ થી ૧૨. જે માહુર ગઠમાં નિદ્રા લે છે, સજાદિ પર વાસ કરે છે, હંમેશાં ભાગીરથીમાં સ્નાન કરે છે, ગંધર્વપુરમાં ધ્યાન ધરે છે, કુરુક્ષેત્રમાં આશ્રમન કરે છે, ધૂતપાપેશ્વરમાં વિભૂતિધારણ, કરહાટ શેત્રમાં સંધ્યા, લક્ષ્મીપુરમાં ભિક્ષા (પાને છે), વિઠ્ઠલપુરમાં અંગલેપન આદિ સુગંધી દ્રવ્યધારણ, સારપુરમાં ભોજન અને અરવી સમુદ્રના તટપર શ્યામ સંધ્યા કરે છે, તે આ ભગવાન દત્તાત્રેય હંમેશા મારા હૃદયમાં વાસ કરો, (અને) જ્યારે પણ હું મન કે ઈન્દ્રિયોથી વ્યવહાર કરું(ત્યારે) તેની (શ્રીદત્તની) હંમેશા સ્મૃતિ રહી.
૧૩. હે (સદા) વિજયી, હે અજન્મા, હે મોહરૂપ તપશ્ચ નો નાશ કરનાર, હે પતિ ! અહીં જિતેન્દ્રિય ભક્ત (સતોઃ)ના અજ્ઞાનનો નાશ કરનાર (શબ્દાર્થ જય મેળવનાર-જયવંતે) તારા સુખદાય પદને^૧ મારા પ્રણામ હજો; જ્યારે (આવા ભક્તોના) હૃદયમાં તેનો (પદ-સ્વરૂપનો) ઉદય (અનુભૂતિ) થાય ત્યારે તેને (ભક્તને) દયા વિનાની વિવિધ ધોનિઓમાં ભટકવું પડતું નથી.

૧. ભગવાન દત્તાત્રેય સ્વેચ્છાએ પોતાનું સ્વરૂપ, સ્થળ આદિ બદલે છે તેનો પરિચય કરાવતાં પૂ. ૬ થી સ્વામી શ્લોક પાંચથી આઠ સુધી વર્ણન કરે છે.

૨. શ્લોક ૯ થી ૧૨ માં ભગવાન દત્તાત્રેયની વિશ્વવ્યાપકતા (સ પૂર્વિ વિજયતો વૃક્ષ.....) નો પરિચય મળે છે.

૩. વદ શબ્દ ચરણ, સ્વરૂપ, તેજ, ધામ વગેરે અર્થમાં વપરાયો છે. ભગવાનના પદ (કોઈપણ અર્થ લો) નું દર્શન કે પૂજન બ્રહ્માંદની અનુભૂતિ કરાવે છે. દાતાર્થપદાપમાં તો પાદ-પૂજનની આગવી વિશિષ્ટતા છે.

૧૪. હો યોગીઓમાં શ્રેષ્ઠ (દત્ત ભગવન) ! જ્યારે જિતેન્દ્રિય એવા યતિ^૧ (ભક્ત) ના મનમાં વાસનાનો સ્વૈર વિલાસ ઉદય પામતો નથી, ત્યારે (તે જ શણે) તેના સાત્ત્વિક હૃદયમંદિરમાં તારા ચરણ (સ્વરૂપ)ની પ્રાપ્તિ થાય છે, જે અજ્ઞાની ભક્તોનું પણ રસણ કરે છે.

૧૫. (હો ભગવન !), જ્યારે આપના પ્રત્યે, જેમાં (જન્મ-મરણરૂપ) સંસારને તુચ્છ ગણ્યો છે એવો, (આપના, ભક્તનો, આઠ સાત્ત્વિકભાવ^૨ પ્રકૃતિ ભક્તિભાવનો ઉદય થાય છે, ત્યારે એની કામનાઓનો સ્વૈરવિલાસ નાશ પામે છે; એથી આગળ વધીને તીવ્ર વૈરાગ્યવાળા અને મનુષ્યોમાં અતિશય માનને લાયક વ્યક્તિઓમાં પણ શ્રેષ્ઠ એવા એના (તારા ભક્તના) સંસ્કાર (પ્રપંચ) નાશ થઈ જાય છે.^૩

૧૬. (હો દત્ત પ્રભુ ! (ગાઠા જેવા) અતિશય વેગવાળા મનથી તારાં ચરણોમાં જ લીન રહેનાર સંતોના ચરણની રજનો આશ્રય કરનાર તે માનવ જ સાચે જ તારો પ્રિય બની જાય છે, કારણકે (વારંવાર) અવતાર ધારણ કરનાર (તમે) સજ્જનો (સંતો)નું રસણ કરો છો.

૧૭. હો અજન્મા ! કરેલાં કર્મોના ફલનો ત્યાગ કરી આકાશ જેવા (વ્યાપક), અજન્મા^૪ એવા તને ભજનારાઓને, તમોમય સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરનાર, ભ્રમને હરી લેનાર, અવિદ્યાદિનો નાશ કરનાર, પ્રસંસનીય અને આનંદપ્રદ એવી, સ્થિતપ્રજ્ઞ સંતોના ચરણકમળની રજ પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્લોક ૧૮ અને ૧૯માં પરમાત્મના સ્વરૂપનો પૂજ્યક્રીએ પરિચય કરાવ્યો છે (કોઈ પણ વસ્તુનો પરિચય બે રીતે થાય (૧) સ્વરૂપ લક્ષણ અને (૨) તટસ્થ લક્ષણથી) જે તત્વો વસ્તુનું સ્વરૂપ જ બની જાય અને વસ્તુના આદિથી અંત સુધી એનાથી અલગ ન પડે તેનાથી થતો પરિચય - સ્વરૂપ લક્ષણ; જે તત્વો વસ્તુમાં કોઈ વાર હોય, કોઈ વાર ન હોય પણ છતાં એનો પરિચય આપે જ, તેનાથી થતો પરિચય-તટસ્થ લક્ષણ. (અહીં ઊભય લક્ષણથી પરમાત્મસ્વરૂપનો પરિચય છે.)

૧. યતિ માટે પૂ.સ્વામી મહારાજે અવયતિ શબ્દ વાપર્યો છે. અવયતિ એટલે યતિ નથી તે, અજ્ઞ-અવયતિ એટલે જે અવયતિ નથી તે અર્થાત્ દૃઢતાપૂર્વક યતિ છે. અહીં બે નકારાત્મક અવ્યયો અજ્ઞ અને અવયતિ માટે વાપર્યા છે કે જેથી મનોનિસ્રલ અને ઈન્દ્રિય નિસ્રલના યતિના ધર્મોની આવશ્યકતા પર ભાર (Emphasis) આવે, જેનામાં આ ધર્મો નથી તે વેશધારી યતિ, યતિ નથી અજ્ઞ + અવયતિ ધર્મોની વ્યંજના કરે છે.

૨. સાહિત્યદર્પણમાં આઠ સાત્ત્વિકભાવ આ રીતે છે : તાંષઃ સ્વેદશ્ચ રોમશ્ચ સ્વરમણ્નોડય વૈવધ્યઃ । વૈવર્ણ્યમશુક્લમય દ્વયષ્ટી સ્થાવિકાઃ સ્મૃતાઃ ॥ (હલનચલનમાં જડતા, પરસેવો, રોમ ખડાં થવાં, સ્પષ્ટ બોલાય નહીં, કંપ, બોલવામાં ઉલટ-સુલટ થવું, આંસુ વગેરે.)

૩. આ શ્લોકમાં અને આગળના શ્લોકનં.૧૬માં પણ વર્ણાનુપ્રાસ, શબ્દાનુપ્રાસ અંત્યાનુપ્રાસ આદિ અલંકારો છે.

૪. ભગવાન આકાશ જેવા વ્યાપક અને વિકારરહિત તો ખરા પણ આકાશથી પણ પર છે એ સ્પષ્ટ કરવા પૂ.સ્વામી મહારાજે અજન્મા વિશેષણ ભગવાન વિશે વાપર્યું છે, કારણ ભગવાન અજન્મા છે એ રીતે વ્યાપક, અવિકારી છે ઉપરાંત એમનામાંથી જ આકાશ ઉદ્ભવ્યું છે, દાસ્યવાચનઃ સ્વકાજઃ સંયુતઃ । આમ ભગવાન આકાશથી પર છે.

૧૮. જેને વાર્ધક્ય કે મૃત્યુ નથી^૧ એવા હે અજન્મા ! કોશ^૨ થી અજગું, એકરૂપ, બુદ્ધિના (જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ) મુદ્રોના સાક્ષી, ચિત્તસ્વરૂપ, આનન્દ સ્વરૂપ, અખિલ ભુવનના કારણરૂપ, (બક્તોના) પાપ હરનાથ, તરૂં શરીરથી પણ નિરાશુ (અધિક સર્વાત્ પર) ત્યાં તે સ્વરૂપ ખરેખર અસત્ અને જડ, દુઃખરૂપ તરૂં કુલિત શરીરની આધિઓથી^૩ લેવાતું નથી.

૧૯. હે સમ (ભેદભાવ વર્જિત) ! હે અદશ્ય (પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી ગોચર) ! વિવિધ ભેદથી^૪ પર, જ્ઞાન, કર્મ અને ઉપાસનાપ્રતિપાદક તરૂં વેદોના^૫ સારભૂત, સાત્ત્વ સ્વરૂપ, ચિત્તસ્વરૂપ અને આનન્દસ્વરૂપ એવું તારું આ સ્વરૂપ, જે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ પાપ-પુણ્ય રૂપી મોક્ષપ્રતિબંધક પાપ ને હરી લઈ અસત્ અર્થાત્ દેહાદિ જડ અને આત્માથી ભિન્ન એવા વિધ્યા પ્રપંચને ત્યજી દે છે, તેનાથી (સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી) દગ્ગોચર થઈ શકે છે.

૨૦. હે અજન્મા ! પ્રાણીઓને મોહ પમાડનાર નિર્મોહી ! તથા સંવર્તિનું^૬ હે ભગવત્ ! તમને પ્રણામ હજો; હે સખા અખરો તારા તે (સ્વરૂપ)ની સાથે સંબંધ કરાવી આપ. જે માણસ વેદ પ્રતિપાદ્ય તત્ત્વનું નિરૂપણ કરતા (વેદનિવેદિનિ)^૭ આ સ્તોત્રને પદ્યાર્થરૂપે જાણે છે, (સમજશે), તે જપ કરતાં (અર્થાત્ તત્ત્વમસિ જેવા વાક્યોનું મનન કરતાં) અંતે જેનું સ્થાન (પદ્મ) છે એવા, યોગીઓ જેને જાણી શકે છે એવા, નિર્વિકાર પરમાત્મસ્વરૂપ (અપવદ્મ)ને જાણે છે (સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે).

૨૧. આ પ્રમાણે પોતાની બુદ્ધિના પરિણામ સ્વરૂપની મર્યાદા પ્રમાણે ભગવાનની સ્તુતિ કરી (ભગવાન) શ્રીહતાએવનું પ્રમાણ, તેની (દત્તની) પ્રેરણા પામેલા એવા તેણે કહેવાની શરૂઆત કરી.

૨૨ થી ૨૬ હવે શાંતિહ્ય નામે મોટા મંત્રવેદા (મુનિ), વેદ, વેદાંગ અને શાસ્ત્રોના જાણકાર, પોતાના આશ્રમને ઉચિત કર્મ કરનારા, જેણે અવ્યભિચારિણી ભક્તિથી શ્રીહતાના ચરણકમલની ઉપાસના કરી છે, જે દૈવયોગે; (મુક્તારક્ષથી પ્રાપ્ત) જ્ઞાનના ઉપદેશથી ઉદ્ભવેલા વૈરાગ્યથી સંન્યાસ (આશ્રમ)થી વિભૂષિત છે એવા તે ચારેય વેદોના તર્કસંગતથી પણ વિદ્યા ન મેળવી

૧. અજરામર : વાર્ધક્ય-મૃત્યુપરહિત. જેને આદિ અર્થાત્ જન્મ ન હોય (ઉત્પત્તિ ન હોય) તેને વાર્ધક્ય-મૃત્યુ ન હોય. ઉત્પત્તિની સાથે વસ્તુની અન્ય પાંચ અવસ્થા આવે છે: જન્મ, અસ્તિત્વ, વૃદ્ધિ, પાકટ અવસ્થા, અપક્ષ અને મૃત્યુ.

૨. કોશ પાંચ (૧) અજમય = સૂક્ષ્મ અથવા ભૌતિક શરીર, (૨) પ્રાણમય = પાંચ પ્રાણ અને પાંચ કર્મન્દ્રિયો; (૩) મનોમય = મન અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો; (૪) વિજ્ઞાનમય = બુદ્ધિ અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો (પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય કોશ = સૂક્ષ્મ શરીર) (૫) આનન્દમય (આ કોશ જાણતાં પહેલાં અજ્ઞાનને ઓળખીએ, અજ્ઞાન = જ્ઞાનનો અભાવ નહીં. એ સત્ પણ નથી, અસત્ પણ નથી. જ્ઞાન જન્મે, અજ્ઞાન અજન્મ છે ('મને જ્ઞાન થયું' બોલાય) પણ 'મને અજ્ઞાન થયું' નહીં બોલાય) એ આપા, પ્રકૃતિ, અવિદ્યા વગેરે નામોથી ઓળખાય છે. આ અજ્ઞાનમાંથી જ અર્ધકાર ઉદ્ભવે તેથી એ કારણશરીર આનન્દપ્રચુર હોઈ આનન્દમય કોશ. એ આનન્દસ્વરૂપ પરમાત્માનું કાંકણ (કોશ). પરમાત્મા કોશથી અજગા-વિલક્ષણ.

૩. જાગૃત અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ શરીર (સૂક્ષ્મ સાથે) કાર્યરત, સ્વપ્નમાં સૂક્ષ્મ શરીર કાર્યરત, સુષુપ્તિમાં કારણ શરીર કાર્યરત-અમ તરૂં અવસ્થામાં પાંચ કોશ કાર્યરત પણ આ બધું મિથ્યા. પૂ. રંગ અવધૂતત્ત્વ કહે છે: સ્વપ્ન મુષા વૃક્ષ સુક્ષ્મ મુષા કારણમેવ વ । તત્ત્વં વ વરં ક્ષય, કાર્યકારણવર્જિતમ્ ॥ હવે સૂક્ષ્મ શરીરના રોગ, સૂક્ષ્મ શરીરના કામ ક્રોધ અને એ મનેનાં બીજ કારણ શરીરમાં. આ તરૂં કુલિત શરીરની આધિઓ જેમાં નથી તે પરમાત્મ સ્વરૂપ.

૪. ભેદ તરૂં : (અ) સજાતીય - એક કેરીનું ઝાડ બીજા કેરીના ઝાડથી ભિન્ન, (બ) વિજાતીય - કેરીનું ઝાડ પીપળાના ઝાડથી ભિન્ન, (ક) એક જ ઝાડમાં થડ, ડાળીઓ, પાંદડાં, ફલ, ફળ બધું એકથીજાથી ભિન્ન. પરમાત્મ સ્વરૂપ અખંડીકરણ - તરૂં ભેદથી પર.

૫. ઋત્વેદ - સ્તુતિ - ઉપાસના, યજુર્વેદ - કર્મકાણ્ડ, ઉપનિષદ - જ્ઞાન - પણ તરૂંમાં એકના પ્રાધાન્ય ઉપરાંત અન્ય બે નો સમાવેશ તો ખરો જ. ઉપરાંત તરૂં વેદો-ઋત્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદનું સારભૂત - એવો અર્થ પણ લેવાય.

૬. વૃત્તેન આ પદમાં બે શબ્દ છે વ્રત અને દગ્ગ પત એટલે મન, પ્રાણ, ઈન્દ્રિયો અને દગ્ગ એટલે સ્વામી વૃત્તેન એ સંબોધન વિભક્તિમાં છે.

૭. વેદનિવેદિનિ - આ સ્તોત્રનું પણ આ જ નામ છે. વેદ (ના સિદ્ધાન્તોનું, નિવેદન (પ્રતિપાદન) કરતું સ્તોત્ર. આ ૧૩ થી ૨૦ શ્લોકના અષ્ટક માં સંપૂર્ણ (ઓપનિષદિક) અદ્વૈત વેદાન્ત નિરૂપિત થયેલું છે. આનું વિસ્તારથી વિવેચનાત્મક નિરૂપણ અનુવાદકે (શિવભાઈ) નારેશ્વરનો નાક માસિકના અંક ૧૦૬ થી (માર્ચ ૧૯૮૭) અંક ૧૧૮ (એપ્રિલ ૧૯૮૮) માં આપ્યું છે. પુસ્તક પણ છપાયું છે.

શકવાથી ભૂમિત મતિવાળો થવાથી અને ગુરુદારા જ (બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી શકાય) એવું કૃતિમાં કહેલું છે તે યાદ કરી, વિદ્યા પ્રાપ્તિને માટે મહાબુદ્ધિશાળી અથર્વાની પાસે જઈ, તેમને અભિવાદન કરી તેમણે કહ્યું “હે ભગવન્ ! મને જે (વિદ્યા) (પોષ આપનારી હોઈ) ઉત્તમ, નિગૂઠ, સંતોષી સેવાય એવી, જેનાથી હું મોક્ષ મેળવી શકું એવી, બ્રહ્મવિદ્યા ભણાવો; કારણકે શીગુરુ પ્રેમાળ અને વિનયી શિષ્યને ગુહ્યવિદ્યા (પણ) ઉપદેશે છે.”

૨૭. આ પ્રમાણે શિષ્યે (શાંડિલ્યે) જેને સમ્યક્ નિવેદન કર્યું છે તે અથર્વાએ કહ્યું, “હે શાન્ત (શિષ્ય) ! ત્યાગ કરીને (અનાસક્તિ સ્વરૂપ સંન્યાસ લઈને) શઢા ભક્તિ, ધ્યાન અને યોગથી તે (વિદ્યા) તું જાણ.”

૨૮. (અથર્વા એ આગળ કહ્યું), “બ્રહ્મ (પરમતત્ત્વ) નું સત્યત્વ ત્રિકાલમાં બ્રહ્મ વિનાનું, જગતરૂપી બ્રહ્મનું સાક્ષી અવિકારી છે એવું જાણ,

૨૯. જે વિદિત (ઈન્દ્રય-અંતઃકરણથી જાણી શકાય) અને અવિદિત (જે ન જાણી શકાય - અજ્ઞાન) - બંનેથી અન્ય (ત્રીયું) છે, જે (જ્ઞાતા જ્ઞાન અને જ્ઞેય રૂપી) ત્રિપુટી વિનાનું છે, તે (બ્રહ્મ) સ્વયંપ્રકાશ-સ્વરૂપ છે અને ‘જ્ઞાન’ જ એનું માત્ર લક્ષણ છે,

૩૦. વ્યાપક હોવાથી એનો દેશથી પરિચિત નથી (અર્થાત્ બ્રહ્મ અપુક જગ્યાએ જ છે એમ નથી, અંતર્ગતિ-સર્વત્ર છે), એકમેવ હોવાથી કાલથી પરિચિત નથી અને સર્વનો આત્મા હોઈ વસ્તુથી પરિચિત નથી, અનન્ત (આનંદ) એ જ એનું લક્ષણ છે,

૩૧. (કૃતિમાં) સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત (બ્રહ્મ) - એવું જે કહ્યું છે તે (સાચેજ) બ્રહ્મનું લક્ષણ છે; તે બ્રહ્મ એક અને અદ્વિતીય ભેદ વિનાનું છે,

૩૨. (તત્ત્વજ્ઞિ શબ્દમાં) તત્ત્વ પદથી (લક્ષિત) એ (બ્રહ્મ)માં તેના (બ્રહ્મના) આકારે રહેલું આ (જગત્) ઓત-પ્રોત છે; (અને તેથી જ) જે (બ્રહ્મ)નું જ્ઞાન થવાથી આ સર્વ (જગત)નું ચોક્કસ જ્ઞાન થાય છે.

૩૩. આ (બ્રહ્મનું જગત સાથે) ઐક્ય અભિન્ન નિમિત્ત-ઉપાદાન કારણથી સિદ્ધ થાય છે (બ્રહ્મ નિમિત્ત કારણ રૂપે જગત્-કાર્યથી અલગ નથી, સર્વ લક્ષિત્ત્વે જ્ઞાત । તત્તાત્માનં સ્વયં કુટુબ । વગેરે કૃતિઓ એનું પ્રમાણ છે) અને એનાથી જ પ્રકૃતિ અને એના અધિજાતાનું ઐક્ય પ્રમાણિત બને છે.

૩૪. જો એમ ન હોય (બ્રહ્માત્મૈક્ય ન હોય) તો ‘એકને જાણવાથી બધું જાણી શકાય’ એવું ‘પ્રકૃતિષ્ઠ પ્રતિસાદ્યજ્ઞાનપુરોધાશ્ચ’ એ (બાદરાયણના) બ્રહ્મસૂત્રમાં કઈ રીતે ઉદ્ઘોષિત થઈ શકે ?

૩૫. આ પરબ્રહ્મ જ્ઞાત, ચિત્, આનંદ. સ્વરૂપ છે, અખંડકરણ છે, અ-મૃત છે, અને (જયારે) પોતાની શક્તિના પ્રાધાન્યથી યુક્ત બનેલ ઈશ્વર, વિદ્યાની ઉપાધિથી યુક્ત બનેલો સર્વજ્ઞ અને નિયન્તૃત્વયુક્ત હોય તો નિખિલેશ્વર (સર્વેશ્વર) કહેવાય છે.

૩૬. જે દેવ બધાનો અન્તરાત્મા, કેવલ એક, પ્રાણીઓમાં આવાસ કરનાર, છૂપાયેલો, માત્ર ધ્યાનયોગથી જ ગમ્ય (આ) વિશ્વનું સર્જન કરે છે. પાલન કરે છે, અને સંહાર કરે છે,

૩૭. જે (બધાનો) અન્તર્પ્રાપ્તિ, માયાનો અધિપતિ, અને (તત્ત્વ-ત્વ-જ્ઞાતિમાં) તત્ત્વ સબ્દ વાચક છે,^૧ અને જલ્પ - જ્ઞાત્ય શબ્દોનો આધાર બને તેથી કામ વગેરેથી દૂષિત બને છે,^૨

૩૮. તે (બ્રહ્મ) આકાશની જેમ સર્વમાં વ્યાપેલું છે, અદ્વિતીય છે, માયાના આવરણ વિનાનું, સત્-તાથી (બધામાં) અનુસ્યુત (સમ્પ્રાપ્ત) કલા વિનાનું, શાન્ત, અપ્રમેય, અજન્મા અને કલ્યાણ સ્વરૂપ છે,^૩

૩૯. અંતઃકરણથી છિન્ન થયેલું છે જ્ઞાન જેનું એવો, અને શરીર ઈન્દ્રિયો, મન, પ્રાણ, અહંકારથી વિલક્ષણ છે તે ત્વં શબ્દનો વાચક (વાચ્યાર્થ) છે.^૪

૧. તત્ - ત્વ - જ્ઞાતિ । ના તત્ત્વ શબ્દનો વાચ્યાર્થ આ શ્લોકમાં છે
૨. આ શ્લોકમાં તત્ત્વ (તે) શબ્દનો લક્ષ્યાર્થ છે.
૩. ત્વમ્ શબ્દનો વાચ્યાર્થ આ શ્લોકમાં આપ્યો છે.

૪૦. (જ્યારે) સાક્ષી, નિર્મલ, કૂટસ્થ, પ્રત્યગાત્મા, બુદ્ધિનો પ્રકાશક, વિકારરહિત (અજન્મ), બુદ્ધિની વૃત્તિઓથી વ્યાત અને એક માત્ર (કેવલ) - આ ત્વમ્ શબ્દનો લક્ષ્યાર્થ છે,^૧

૪૧. (ત્વમ્ પદ વાચ્યાર્થ) પ્રત્યક્ત્વ અને (તત્ પદ વાચ્યાર્થ) પરોક્તત્વમાં (જિભો થતો) વિરોધ ત્યજીને, (બંનેમાં) મૂળા (પ્રકાશ સ્વરૂપ) બંને ઐક્યના જ્ઞાનથી લક્ષ્યાર્થ સ્વીકારી^૨ શુદ્ધ ચિત્-સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

૪૨ - ૪૩. વાણી અને બુદ્ધિની વ્યાપ્તિ નિવાર્યા વિના કૃલવ્યાપ્તિ નિવારી, જે આત્મસ્થિત આત્માનું યોગદ્વારા, સ્વપ્ન-મનન-નિદ્રિધ્યાસન દ્વારા ઐક્ય જાણે છે, તે મોક્ષ મેળવી નિઃશયપૂર્વક કૃતકૃત્ય બને છે, હે સોમ્ય (શાંતિલ્ય) ! આત્મસ્વરૂપના વિજ્ઞાનથી તું શોક-મુક્ત બની જઈશ.

૪૪. તું આ વિષયમાં જઠરા રાખજે, શોક ન કર, તું શોકને પાર કરી શકીશ; અહીં હું તને યોગનો પરિચય આપું છું, જેનાથી મન જલદી પ્રસન્ન બને છે.

૪૫. પ્રત્યક્ આત્મા (જીવાત્મા) નું (બ્રહ્મ સાથે) ઐક્ય થાય એને જ યોગ કહે છે; તેનાં આઠ અંગ છે,^૩ દેહ-ઇન્દ્રિય વગેરેમાં એ મિથ્યા છે એવું જોઈ વિરાગ (જન્મે), તે ધમ કહેવાય,.....

૪૬. (જ્યારે) આત્મતત્ત્વ સત્ય છે એવો નિઃશય થતાં એમાં અનુરાગ (જન્મે) તે નિયમ કહેવાય, (જ્યારે) બાહ્ય પદાર્થો પ્રતિ ઉદાસીનતા (કેવલી) અંતરાભિમુખ બનાવ તે આસન (કહેવાય),.....

૪૭. ચિત્-અન્વયથી આત્મતત્ત્વને અહમ્ કરવું તે પૂરક (પ્રાણાયામ), તે (અહમ્ કરેલા આત્મતત્ત્વને) સ્થિર કરવું તે કુમ્ભક (પ્રાણાયામ), અને માયિક (મિથ્યા) નામ, રૂપ વગેરેનો ત્યાગ તે રેચક (પ્રાણાયામ), (આમ) ત્રણ પ્રકારનો પ્રાણ્યાયામ કહેવાયો છે,.....

૪૮. ઈન્દ્રિયોના (વિષયો પ્રતિ આકૃષ્ટ થવાના) સ્વભાવને જોઈને પદાર્થો (વિષયો) પ્રત્યેની આસક્તિના અભાવનું દર્શન તે પ્રત્યાહાર, (જ્યારે) જેમાંથી અસંભવ (વિષયીત અને સંશય) વગેરે ભાવનાઓ નાશ પામી છે એવી દૃઢ આત્મનિષ્ઠા તે દ્યારણ કહેવાય,.....

૪૯. સંસારના માયામય વિકારો (અન્ય) નો ત્યાગ કરી, 'હું બ્રહ્મ છું' (મારામાં અને પરમાત્મામાં કોઈ ભેદ નથી) એવી અંતર-દષ્ટિનાં પ્રવાહનું સાતત્ય એટલે ધ્યાન, અને દેહ એ આત્મા (એ અજ્ઞાનદષ્ટિ)ની જેમ (પણ એનો ત્યાગ કરી) કેવળ પર-આત્મા જેવી સુ-સ્થિર દષ્ટિ એ સમ્પાદિ કહેવાય,....

૫૦. જેના કષાય (રાગ-દોષ વગેરે) પરિપક્વ થઈ ગયા છે તેમને માટે આ (ઉપર્યુક્ત પ્રકારનો) અદ્વૈતવાદના સિદ્ધાન્તોને પ્રત્યક્ષ અમલમાં મૂકવારૂપ) યોગ શીઘ્ર મુક્તિ આપનારો છે (તેમજ કંઈક પકવ બનેલા કષાયવાળાને પણ શીઘ્ર મુક્તિપ્રદ છે).

૧. આ શ્લોકમાં ત્વમ્ શબ્દનો લક્ષ્યાર્થ છે.

૨. ભાગ-ત્યાગ લક્ષણથી

૩. યોગના આઠ અંગો - ધમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, દ્યારણ, ધ્યાન (સંવિકલ્પક સમ્પાદિ) અને સમ્પાદિ (નિર્વિકલ્પક સમ્પાદિ).

૧ થી ૪ (૧.૨) અહીં (વિદ્યમાં) વ્યાપક (પરમાત્માનાં) એકબીજાથી જુદા પડતાં (સ્થાવર અને જંગમ) બે રૂપ છે, (તેમાં) ઈશ્વરબુદ્ધિથી (દેહ, વાણી કે મનથી) (કોઈને) કલેશ ન આપવો તે અર્થિસ્ય; વસ્તુ જે રૂપે હોય તે રૂપે જ મૂકુ વાણી (બોલવી) તે સત્ય; બીજાની (દ્રવ્ય આદિ કોઈ પણ) વસ્તુની સ્મૃતિ ન કરવી તે અસ્તેય; હંમેશા (આઠ પ્રકારના) મૈત્રુણ્યનો ત્યાગ તે બ્રહ્મચર્ય; પ્રાણી માત્ર પર અનુસૂત તે કથા; (સંન્યાસ વર્તન કરી) હંમેશા (બીજા સાથે) એકરૂપ બનવું તે આર્જવ; (પારકાએ કરેલા) અગ્રિય (આચરણ) ને સહન કરી લેવું તે જ્ઞાપ (સ્ત્રી-પુત્ર વગેરેનો વિપોગ કે દ્રવ્યની) હાનિ થવા છતાં (શોક વગેરે) વિકાર ન થાય તે મૃતિ; હિતકારક, સાત્ત્વિક અને ચોષાભ્યાગનું ઓછું ભોજન કરવું તે ખિતાહાર, ખાટી અને પાણીથી બાધા શુદ્ધિ અને ધ્યાનથી અંતરિક્ષશુદ્ધિ - આ (દશ) યમ છે.

૪ (૩.૪) થી ૮ (૧) કૃષ્ણ (ચાંદ્રાપણ) વ્રતોથી તપ કરવું તે દેહશુદ્ધિ; નસીબપોત્રે આવી મળે તેનાથી તુષ્ટ રહેવું તે સંતોષ; વેદમાં વિશ્વાસ તે આસ્તિક્ય; (ઉપનિષદોમાંની) શ્રુતિઓ પર વિચાર કરવો તે જ્ઞવણ; (ન્યાયથી) કમાયેલ પોતાનું દ્રવ્યાદિ (પોષપાત્રને) અર્પણ કરવું તે દાન; (પોતાનાં) બધાં કર્મો વિષ્ણુને અર્પણ કરવાં તે પૂજન; ખરાબ કર્મ (કરવામાં) શરમ આવવી તે દ્વી; વેદે કહેલાં કર્મોમાં ભુલિ પડોવવી તે જ્ઞાપ; વિષ્ણુની (રામનવમી, જન્માષ્ટમી જેવી) જયન્તીઓ, એકાદશી જેવા મંગલ દિને ઉપવાસ કરવો તે વ્રત; વેદથી વિરુદ્ધ ન હોય (વાપરેલો ન હોય) અર્થાત્ વેદમાન્ય હોય, સદ્ગુરુની કૃપાથી પ્રાપ્ત હોય એવા મંત્રનાં પુનઃ પુનઃ આવર્તન (અભ્યાસ) તે જપ - આ ત્રણ પ્રકારમાં વાર્ષિક અસત્, માનસ સત્ અને રહસ્ય (જપ) મધ્યમ (ગણાપ) છે. ૧ આ દશ નિયમો છે.

(૮) (૨) થી ૮ આસન આઠ છે: (તેમાં) બે પૂંટણ અને જંથ વચમાં બે પગ રાખી શરીરને એક સીધી રેખામાં રાખી બેસવું તે સ્વસિકાસન (કહેવાય) છે.

૯ થી ૧૦. બીજા (ડાબા) પગની પાછળના પડખે જમણી ધૂંટી (ગુલ્ફ) અર્થાત્ પીડી અને અન્ય (જમણા)ના (પડખે) બીજા (ડાબા)ની ધૂંટી - એ ઓમુખ (આસન) છે. (જ્યારે) જમણી કે ડાબી જંથ પાસે (અનુક્રમે) ડાબો કે જમણો પગ ઓઠવવો તે વીરાસન છે. જેમાં પીઠ પાછળ જમણો અને ડાબો હાથ વ્યસ્ત (જમણો ડાબી પીઠ તરફ, ડાબો જમણી પીઠ તરફ) રાખી, જમણી જંથમાં ડાબા પગની પાની અને ડાબી જંથમાં જમણા પગની પાની ઘારણ કરી વૃષણેની પાછળ જમણા-ડાબા પગની ધૂંટી અન્યોન્ય પર રાખી, પૂંટણ પર હાથની હથેલી ઘારણ કરવી તે પદ્માસન છે.

૧૧. નાસિકા (નાકની ટોચ) પર દષ્ટિને ઠેરવી, મોં ફાડીને બેસવું તે સિંહાસન (કહેવાય) છે. પોનિ (વૃષણ)ની નીચે (બે આંગળી જેટલા પ્રદેશમાં) એક ધૂંટી અને સિંગના ઉપરના ભાગમાં એક ધૂંટી રાખી, બે હાથની વચ્ચેના ભાગમાં દષ્ટિ રાખી બેસવું તે સિંહાસન છે, જે શ્રેષ્ઠ (આસન) છે.

૧૨. જમીન પર બે હથેલી ટેકવી, ઢૂટી પર બે કોણી ટેકવી, નખરકાર જેવી સ્થિતિમાં આકાશમાં (દષ્ટિ) તે મધુરાસન છે. (જ્યારે) વૃષણેની પાછળ બે હાથની આંગળીઓથી બે પગના અંગુઠા પકડી ત્યાં ધૂંટી ઠેરવી રહેવું તે ભદ્રાસન છે.

૧૩ (૧.૨) આ આસનો (માંથી કોઈ એક) પર જપ (સિદ્ધિ) પ્રાપ્ત કરવાથી (લાંબા સમય સુધી સુખપૂર્વક આસનની સ્થિતિમાં રહેવાથી) સર્વ પર જપ પ્રાપ્ત થાય છે; (આમાંનું કોઈ પણ આસન સિદ્ધ કરવા શક્તિ ન હોય તો) અશક્ત દશામાં શવાસન (માં પણ રહી શકાય).

૧. યાકરોષિ યદન્ત્રાસિ યજ્ઞહેસિ યજ્ઞસિ યત્ । યત્ તપસ્વસિ હૃદયેય તત્કુરુય યદર્પણમ્ ॥ (મ.મી.૧.૨૭)

૨. ૧. બીજા લોકો સંભળી શકે એ રીતે મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરાપ તે વાર્ષિક જપ: અઘ્ય ફળ આપે, ૨. હોઠ પણ હાલે નહીં એ રીતે જપ થાય તે આનંદિક જપ: અનન્ત ફળ આપે, ૩. બીજા ન સંભળે પણ મુખ જપ કરે છે એવું લાગે તે મધ્યમ જપ: મધ્યમ ફળે છે.

૧૩ (૩.૪) થી ૧૪. સાડા ત્રણ હાથનો આ (મનુષ્ય) દેહ છે, ગુદા અને લિંગની વચ્ચેના ભાગમાં શરીરનો મધ્યભાગ ત્રણાથ (અર્થાત્ ગુદા અને લિંગની વચ્ચે દેહના બે સરખા ભાગ થાય); (તે જમ્બાએથી) ત્યાંથી દૂટી સુધી નવ આંગળ માપની એક માંઠ છે, એમાંથી બોતેર હજાર નાડી ઉદ્ભવે છે (જિંથે જાય છે) જેમાં ચૌદ નાડી મુખ્ય છે.

૧૫. એમાંની ઉઠ્ઠા, પિંગલ અને સુપુષ્ણ ત્રણ નાડી ઉત્તમ છે અને એ (ત્રણ)માં એક (સુપુષ્ણ) અતિ ઉત્તમ છે. (હવે) પિંગલ જમણી નાસિકાથી (વહેતી) દિન (દિવસ)ની સંજ્ઞાવાળી છે, સૂર્ય એનો ઈશ છે, એ નાડી વહે ત્યારે ઉઘ કાપો સિદ્ધ થાય, (અન્ય કાપોમાં અશુભ ફળ આપે).

૧૬. ઉઠ્ઠા કાબી નાસિકાથી (વહેતી), નિશા (રાત્રિ) સંજ્ઞાવાળી છે, ચંદ્ર એનો પતિ છે અને શુભફળ આપનારી છે; (જ્યારે) સુપુષ્ણ બ્રહ્મરન્ધ્રમાં (વહેતી), કાલને ભોગવનારી, અમૃતત્વ આપનારી છે.

૧૭ થી ૧૮. (સુપુષ્ણ) ના મૂળમાં (મુખ ઢાંકીને) રહેલી એક વિચક્ષણ સક્રિત (કુંડલિની) છે, જે અસત્ (કુંડલિની ચલનનો જેણે અભ્યાસ નથી કર્યો એવા) પુરુષોને મોહમાં વિધ્ન ઉત્પન્ન કરનારી છે; દૂટીની ઉપરના ભાગમાં પ્રાણ, (દૂટીથી) નીચેના ભાગમાં અપાન, નાભિમાંડળમાં સમાન, કજ્ઞમાં ઉદાન અને આખા શરીરમાં ફરતો વ્યાન (આમ કુલ પાંચ) વાયુ વહે છે (જે પાંચ પ્રાણ કહેવાય છે). (એ રીતે) આમડી વગેરેમાં (ચામડી, રક્ત, શ્લેષ્મ, હાડકાં અને મજ્જામાં અનુક્રમે) નાગ વગેરે (નાગ, કૂર્મ, કુક્લ, દેવદત્ત અને ધનંજય નામે) પ્રાણ (વહે) છે.

૧૮ (૪) થી ૧૯. પ્રાણસોની નાભિના મધ્યમાં ત્રણ કોણવાળો (જઠર) અગ્નિ આવેલો છે, જ્યારે પંખીઓ અને વધુઓમાં એ (અગ્નિ) ચાર કોણવાળો હોય છે; (હવે) નીચે રહીને પ્રાણ (પીધેલા અને ખાધેલા) પાણી અને અન્નને અગ્નિના ઉપરના ભાગે ચઢાવી, અગ્નિને ફૂંકે છે (પ્રદીપ્ત કરે છે.)

૨૦. ૨૧. એ પ્રદીપ્ત થયેલો (અગ્નિ) અન્નને પચાવે છે. વ્યાન (નામે વાયુ) એ (પચેલા અન્ન) ના (રક્ત રૂપી) સારને (આત્મા) દેહમાં મોકલી આપે છે. પ્રાણ શ્વાસોચ્છવાસ કાર્ય કરે છે, અપાન (વાયુ) મળ-મૂત વિસર્જન (કર્મ) કરે છે, ઉદાન શરીરના અવયવોને ઉત્તપનનું કાર્ય કરે છે મરણ યાદી સૂક્ષ્મ શરીરનું ઉત્તપન પણ આ જ વાયુ કરે છે) સમાન શ્લેષ્મ વગેરે કર્મ કરે છે; (એજ રીતે) (નાગ) ઉદ્દગારનું, (કૂર્મ) આંખ ઉઘાડ-મીંચ કરવાનું, (કુક્લ) ભૂખ (તરસ) નું, (દેવદત્ત) તન્દ્રા વગેરે લાવવાનું (અને) (ધનંજય ગરમાવો લાવી) શરીરમાં ફેલાવવાનું કર્મ કરે છે.

૨૨. પ્રાણ હલનચલન કરે (શ્વાસોચ્છવાસ પ્રક્રિયા કર્યા કરે) ત્યારે મન પણ સલાયમાન રહેવાનું જ, (જ્યારે) યોગ-અવસ્થામાં^૧ પ્રાણ સ્થિર બની જાય (શ્વાસ-ઉચ્છવાસ પ્રક્રિયા બંધ પડે) તો બંને (પ્રાણ અને ચિત્ત) નિશ્ચલ બનીને રહે છે; (પ્રાણ-મન); બેમાંથી એકનો નાશ થતાં બંનેનો નાશ થાય છે.^૨

૨૩. પ્રાણ અને મન (બંને) છવિત રહે ત્યાં સુધી જ્ઞાન થાય નહીં. બંનેનો લય થાય તેમ કરવું (જેનાં) આ બે મોહ પાપે (પ્રાણ નિરોધ થાય અને સંકલ્પાદિ બંધ થાય) તે જ સાચો યોગી, બીજો કોઈ પણ (યોગી કહેવાય) નહીં.

૨૪. (વધુ) ખાવાથી કે (બીલકુલ) ન ખાવાથી, (ખૂબ) ઉંઘવાથી કે (વધુ) ઉજાગરો કરવાથી (યોગ સુખપ્રદ) નથી થતો, (પણ) ચૈષ્ટા, આહાર, નિદ્રા વગેરે યોગ્ય પ્રમાણમાં હોય તેનો યોગ સુખકારક બને છે.^૩

૧. યોગશિલ્પવૃત્તિનિરોધઃ । મનની સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક વૃત્તિઓ (સદંતર) અટકી જવી, એનું નામ યોગ.
૨. યોગમાં પ્રાણ-મનનો નાશ થતો નથી પણ પ્રવૃત્તિ બંધ થાય છે જ્યારે પ્રાણ-મનનો નાશ એટલે મૃત્યુ. બેમાંથી એકનું મૃત્યુ થાય તો અન્ય છવિત ન રહે.
૩. પુત્રાદ્યારવિહારસ્ય પુત્રલેષ્ટસ્ય કર્મસુ । પુત્રલેષ્ટપ્રાપ્ત્યર્થેયસ્ય સોગ્રે ધર્મતિ કુઃશ્ચ ॥ (ચ.શ્રી.૬.૧૭) આ ઉપરાંત કિષાંઘં પુરવેત્યનૃતીયં ચ ઉદ્યામ્બુત । વાયુસંવારણાર્થાય યતુર્વયવગોપયેત્ ॥ ૪૪૨માં બે ભાગ અગ્રથી, એક પાણીથી બરબો - એક ભાગ વાયુના હલનચલન માટે બાકી રાખવો.

૨૫. ખાઈ, ખાટું, તીખું, કડવું, લૂખું, દૂષિત અગ્નિવાનુ,^૧ શાક (વગેરે ખાનાર), સ્ત્રી ભોગવનાર, અભિનયી તાપનાર, અને માર્ગ પર (વધુ) ચાલનાર (તેમજ) યોગનો અભ્યાસ ન હોય તેવો પુરુષ સિદ્ધિ મેળવી શકતો નથી; (જ્યારે) સુંઠ, સાકર, વર્ષ, ચોખા, સાઈ (પથ્થનમાર, જવ વગેરે) અન્ન, મન, આંખને હિતકારક શાક, ઘી, દૂધ અને શુદ્ધ પાણી (યોગ માટે) પથ્ય છે.

૨૬ થી ૨૭. દૈવી સંપત્તિવાળા, પોતાના ધર્મમાં રહેલા (કોઈપણ પ્રકારની સંસારની) ચિંતા વિનાના, ગુરુસેવામાં તત્પર (મનુષ્યે) ઉપદ્રવ વિનાની, (ચારેબાજુથી) રક્ષણવાળી પવિત્ર જગ્યામાં નાની મહુલી (બનાવી) (તેમાં) દર્ભ, (એના પર) મૃગચર્મ (અને એના પર) રેશમી વસ્ત્ર (પાથરી) સખ્યકુ સુખદ આસન પર બેસી, (પૂર્વ, ઉત્તર) દિશામાં મુખ રાખી, ભક્તિ-ભાવપૂર્વક ઈષ્ટદેવને પ્રણામ કરી પ્રાણાયામનો (પુનઃ પુનઃ) સારો અભ્યાસ કરવો.

૨૮ થી ૨૯. (પ્રાણાયામ પદ્ધતિનું વર્ણન કરે છે): ચંદ્રનાડીથી (ડાબી નાસિકાથી), (જમણી નાસિકા જમણા અંગૂઠાથી બંધ કરી) સોળ માત્રામાં^૨ વાયુને પૂરી (પૂરક પ્રાણાયામ), ચાર આંગળના અંતરે ૬૬૫માં રાખી, શ્વેસઠ (પૂરકની માત્રાથી ચાર ગણ) માત્રા સુધી કુમ્ભક કરી (વાયુને ફેફસામાં રોકી રાખી) કુમ્ભકના અર્ધકાલ-સુધીમાં (અર્ધાત્મ ૩૨ માત્રા થાય ત્યાં સુધીમાં) પેટને પીઠ તરફના ભાગમાં ખેંચીને વાયુને સૂર્ય નાડીથી (જમણી નાસિકાથી)^૩ ધીમે ધીમે રેચક કરવો (અર્ધાત્મ બહાર કાઢવો). ફરી તે (જમણી નાસિકાથી) પીને (વાયુને ઉપર નિર્દિષ્ટ માત્રામાં અંદર ભરી, કુમ્ભક કરી) બીજીથી (ડાબી નાસિકાથી) છોડવો (આ રીતે વારા ફરતી કરવું.)

૩૦. (આ પ્રાણાયામમાં) પ્રતિદિન પાંચનો વધારો કરી (દિવસમાં) ત્રણ સંધ્યા સમયે પ્રાણાયામ કરતાં કુલ એંસી પ્રાણાયામ સુધી પહોંચાય (જે લગભગ) ત્રણ મહિના (થાય) પછી પ્રાણ ઉપર જય પ્રાપ્ત થાય છે અને કેવળ કુમ્ભક સિદ્ધ થાય છે.

૩૧. અહીં (કુમ્ભક ક્રિયા ચાલતી હોય ત્યારે) પ્રણવનું ધ્યાન ધરવું અને બે ભમરની વચ્ચેમાં મનમાં ચંદ્રમંડળનું દર્શન કરવું (જેવાનો પ્રયત્ન કરવો); શરીર હલકું અને દૃઢ બને તે માટે પરસેવો થાય ત્યારે અંજ પર મર્દન કરવું.

૩૨. (શરીરના કફવાત અને પિત્તની) શુદ્ધિ માટે ધીરે વગેરે ક્રિયાઓ કરવી અને યોગની સિદ્ધિ માટે અષ્ટ કુમ્ભક અને દશ, મુદ્રાઓ કહી છે (તે કરવી); પ્રાણાયામના આવર્તનોથી તો તે બંને (શુદ્ધિ અને સિદ્ધિ) સાધ્ય બને છે અને એનાથી વળી આરોગ્ય (પ્રાપ્ત થાય છે.)

૩૩ થી ૩૫. સ્વસ્થ, (સુખપૂર્વક) બેસીને મોં બંધ રાખીને, જે રીતે અંતઃપ્રાણ (શરીરની અંદરનો પ્રાણવાયુ) ૬૬૫, ૬૬૬ અને ગાલ સુધી અવાજ કરે તે રીતે, તેને જમણી નાડીથી છોડવો (રેચક કરવો), ... (આની રીત એવી) લુહારની ઘમણની માફક શક્તિ પ્રમાણે જલદી પૂરક કરી, જલદી રેચક કરી દેવો (એમ વારંવાર કરવું, (હવે) જો એમાં થાક લાગે તો મધ્યમા અને અનામિકા આંગળીથી ડાબી (નાસિકા) બંધ રાખી (જમણી) નાસિકાથી પૂરક વિધિ કરી, પ્રાણવાયુ પીવો (શરીરમાં મોકલવો), (પછી) એનો કુમ્ભક કરી (શરીરમાં રોકી રાખી) જમણી નાસિકા અંગૂઠાથી બંધ કરી ડાબી (નાસિકાથી) ધીમેથી છોડવો (રેચક કરવો), અને એ રીતે પહેલાંની માફક કર્યા કરવું.

૩૬. (આ રીતે) બંને નાડીનો (ભસ્ત્રાવિધિથી) અભ્યાસ અડધા પ્રહર (દોઢ કલાક) સુધી કરી શકાય (એવો અભ્યાસ થાય) તો (ફુડલિની શક્તિ (મૂલાધાર ચક્રમાંથી) જલદી (ઉપર જવા) માર્ગ આપે છે; (આમ) આ ભસ્ત્રા (પ્રાણાયામ વિધિ) બધા દોષનો નાશ કરે છે, રોગ અને પાપને હણે છે, અને (ફુડલિની જાગ્રત કરવાની) સિદ્ધિ આપે છે.

૧. આયુર્વેદ શાકને અપાઘ્ય મણે છે. સર્વ શાકમ્ - અજઘ્ન્યં યજ્ઞ્યં શાકજગ્ન્યમ્ । શાક આંખને નુકસાન કરે છે: પાંચ શાક આંખને હિતકારક છે.

૨. માત્રા એટલે માપ. આ માટે કોઈ મંત્રનો જપ ઉપયોગમાં લઈ શકાય, દા.ત. શ્લોળ વખત ઐ બોલીએ તેટલો સમય પૂરક કરવો, શ્વેસઠ વખત ઐ બોલીએ તેટલો સમય કુમ્ભક અને બન્નીસ વખત બોલીને રેચક કરવો.

૩. ડાબી નાસિકા મધ્યમા અને અનામિકા આંગળીઓથી બંધ કરવી, જમણી નાસિકા અંગૂઠાથી બંધ કરવી - જમણા હાથનો ઉપયોગ કરવો.

૩૭. ૩૮. વજ્રસનની સ્થિતિમાં બંને પગમાં લિંગ અને નાભિની વચ્ચેમાં (નવ આંગળ જેટલા) રહેલા કંદને ખેર કરીને દબાવી, (પછી) સિદ્ધાસનમાં રહીને ભક્ષિકાથી (પ્રાણપામ કરી) નાભિને અંદર ખેંચવી; આ રીતે ધીરજપૂર્વક દોઢ કલાક સુધી કરવાનો અભ્યાસ થાય ત્યારે મધ્ય નાડી (સુષુપ્ત)માં (મુલાધારમાંથી ઊઠીને) આવેલી (કુણ્ડલિની) શક્તિ ચલાપમાન થાય છે (ઉપર જવા લાગે છે.)
૩૯. (આ પ્રમાણે) શક્તિ કંઈક અંશે ઉપર તરફ (બ્રહ્મરંધ્ર તરફ જવા) ખેંચાવા માંડે એટલે (સુષુપ્ત) નાડીનું મુખ (મુલાધાર પાસેનો આરંભનો ભાગ) ત્યજે છે, પછી આપમેળે ઉપર જવા માંડે છે, હવે પ્રાણવાયુએ તેને ચલાપમાન કરવાની રહે છે.
૪૦. (આ રીતે) ચાલીસ દિવસ સુધી જો કુણ્ડલિની શક્તિ ચલાપમાન રહે તો યોગીને બધી જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ જાય, (અન્યથા) નહીં; (આ સિદ્ધિ મળતાં) રોગમાંથી તેમજ સમરાજથી પણ અભય મળે; નાડીશુદ્ધિ માટે આના સિવાય અન્ય કોઈ (સાધન) નથી.
૪૧. (કુણ્ડલિની) ચલાપમાન બને, (સાથે) જીભ જો બઢ રહે તો રાજપોગનું સ્વરૂપ આપનાર પ્રાણ પણ સિદ્ધિને આપતો, ઉપર (બ્રહ્મરંધ્ર તરફ) જવા માંડે છે.
૪૨. (આ સિદ્ધિ મેળવવા) જીભની (નીચે આવેલી) મૂળ શિરા (નસ) ને એક (નાના) રોમ જેટલી કાપી હરડે, સૈન્યવ મૂર્છ એના પર ધસવું પછી જીભને ચલાપમાન કરવી અને એનું દોહન કરવું.
૪૩. પ્રતિદિન છેદન વગેરે કર્મથી, જીભ ભૂમધ્ય (આજ્ઞાચક્ર) તરફ આગળ વધે છે અને આમ કરતાં છ માસના અભ્યાસથી જીભની નીચે આવેલ શિરાબંધ અદશ્ય થઈ જશે.
૪૪. હવે જીભને નિમ્નમુખવાળી ઓઠવચ્ચેમાં આવે તો ભૂમધ્ય દ્વારા અથવા ઈડા, પિંગલા અને સુષુપ્ત દ્વારા આજ્ઞાચક્રમાં વિચરણ કરતી બને, જેને ખેંચરી મુદ્રા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે; આમ થતાં અમૃત-રસ-સ્વાદની પ્રાપ્તિ થાય છે અને પ્રાણ તથા મન પર જય મળે છે.
૪૫. એના (આ યોગીના) મન સાથે જીભ આજ્ઞાચક્રમાં વિચરણ કરે છે અને એને કદી પણ વિષ-પીડા, રોગ, વૃદ્ધાવસ્થા, ભૂખ, તરસ, નિદ્રા, તંદ્રા, મૃત્યુ ક્રિયા સ્પર્શ કરતાં નથી (આ બધાંથી એ પર બની જાય છે).
૪૬. સ્ત્રીને આલિંગન આપવા છતાં આ (યોગી)ના વીર્યનું સ્ખલન થતું નથી, (પણ) એનું ઊર્ધ્વોક્તર થાય છે, કદાચ જો (વીર્ય) સ્થિત બને તો વજ્રેલીથી બઢ થઈ બ્રહ્મરંધ્રમાં જાય છે અને તે ભોગી હોવા છતાં (સ્ત્રીભોગ ભોગવનાર) મુક્ત બને (મુક્તિ પામે) છે.
૪૭. (યોગીના) તાલવાના અંદરથી અમૃત ઝરે છે, તેને જઠરાગ્નિ (અર્ક) ખાઈ જાય છે ! (ત્યારે) વૃદ્ધાવસ્થા નષ્ટ થાય છે. હવે નીચે મસ્તક અને ઉપરના ભાગમાં પગ (શીર્ષાસિન)ની સ્થિતિમાં રહેવું; ધીમે ધીમે આહાર પણ વધે છે.
૪૮. એક પ્રહર સુધી આ વિપરીત (અવસ્થામાં રહેવાની) સિદ્ધિ વિલક્ષણ ઈષ્ટ ફળ આપનારી, (શરીરની ચામડીની) કરચલીઓ, સફેદવાળ, અને (શરીરના) કંપનો નાશ કરનારી, મૃત્યુનો નાશ કરનારી અને અમૃત આપનારી બને છે.
૪૯. લિંગ પર કાખ પગની ઘૂંટી રાખી, બીજો પગ હથેલીમાં ફેલાવેલો (આનાથી) લપ, ગુલ્મ આદિ રોગ નાશ પામે છે. (આ મહા મુદ્રા જાણવી)
૫૦. ઉપર પ્રમાણે પહોળા કરેલા પગને ઊંઠ પર રાખી કુંભક પ્રાણપામ કરનાર કલેશમુક્ત, જ્ઞાનર્સપગ બને છે, આ કુંભકમાં નાભિમાં પ્રાણ રોકનારને રોગનો સ્પર્શ થતો નથી.
૫૧. (આ પ્રાણપામમાં) નાસિકાના અગ્રભાગે પ્રાણ ધારણ કરવાથી મનોજય, પગના અંગૂઠામાં (પ્રાણ રોકવાથી) શરીરનું હથકાપણું, બુકુટીના મધ્યમાં (પ્રાણ રાખવાથી) અમૃતપ્રાપ્તિ અને પેટનાં બંને પડખામાં રાખવાથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.
૫૨. (પ્રાણને) દાંતમાં (રાખવાથી) વિપમન્નવર મટે છે, જીભથી વાયુપાન કરવાથી શ્વપ, તૃષા, વ્યાધિ, બળતરા વગેરે મટે છે અને વાણી કલ્યાણકારક બને છે અને અમૃતનું પાન કરાય છે.
૫૩. મૂખકાંતિમાન બને, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, (શરીરની) નાડીઓ શુદ્ધ થાય, (દેહ) નિરોગી બને, નાદ સુસ્પષ્ટ થાય, નેત્રો નિર્મળ બને અને વીર્ય (સ્ખલન) પર કાબૂ આવે ત્યારે (યોગમાં) સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. (અર્થાત્ યોગ સિદ્ધિ મળતાં આ સર્વ-મુખકાંતિ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે.)

પહેલા અષ્ટકનો આઠમો અધ્યાય

યોગકથન

૧. આ ઊત્તમ (શ્રીદત્ત સ્વરૂપ)ની જે ભક્તિ કરે છે, તેનો કેવળ કુંભક* (પ્રાણાયામ) સિદ્ધ થાય છે; તેને અહીં (જગતમાં) કશું કુર્લભ નથી, તેમજ તે કોઈનાથી પણ જીતી શકાય નહીં એવો બને છે.

૨. આ દેહમાં પગથી માંડીને પસ્તક સુધીમાં ચૌદ લોક રહેલા છે; મન પરના સંયમ દ્વારા (શ્રીદત્તની ભક્તિથી મનોનિગ્રહ સિદ્ધ થાય છે) (દેહના) તે તે અવયવોમાં તે તે (ભિન્ન ભિન્ન) લોકનું જ્ઞાન થાય છે, એમ કહેવાય છે.

૩. આંખની કીરીમાં પદાર્થનું જ્ઞાન, નાસિકાની ટોચ પર ઈન્દ્રિયોકની જાણકારી, તેનાથી નીચેના ભાગમાં અગ્નિ લોક અને બંને આંખમાં સર્વલોક જાણી શકાય છે.

૪. કર્ણમાં યમલોક અને તેની બાજુમાં (પાછળ) નૈઋત્યનું જ્ઞાન થાય છે, પીઠમાં વરુણલોક અને કુતિ (કાન) માં વાયુલોકની જાણકારી થાય છે.

૫. કણ્ઠમાં કુબેરલોક, ડાબી આંખમાં સિવલોક, જમણી આંખમાં પરમ (વિષ્ણુ) લોક અને પસ્તકમાં બ્રહ્મલોકની જાણકારી થાય છે.

૬. તે તે પ્રાણીના અવાજમાં તે તે ભૂતનું જ્ઞાન અને કર્મ પૂર્વની (તેની) જાતિનું જ્ઞાન, અને બીજાના ચિત્તમાં તેની ચિત્તની વૃત્તિઓનું સ્ફુટ જ્ઞાન થાય છે.

૭. સૂર્ય અને ચંદ્રમાં તે-તે લોક અને નજરનું જ્ઞાન, છુવના તારામાં તેની ગતિનું દર્શન, સ્વાર્ધમાં પુરુષનું જ્ઞાન અને વીર્યમાં ખારત આદિના બલનું જ્ઞાન થાય છે.

૮. શરીરના રૂપમાં અદૃશ્ય થવાનું જ્ઞાન અને નાભિથી શરીરની રચનાનું જ્ઞાન થાય છે; વળી ગળામાં (વર્તમાન સંભિત) ભૂતકાલ અને ભવિષ્યકાલનું જ્ઞાન તેમજ ધર્મ અને અધર્મનું જ્ઞાન થાય છે.

૯. કૂર્મ નાડીમાં જીહ્વા-તૃષ્ણનો અભાવ, ઓંકારમાં સ્થિરતા અને સિદ્ધ દષ્ટિ, (ધોગીના) શરીરના આકાશતત્ત્વમાં મહાકાશની ગતિ, અને (શરીરના) તે તે (સ્થાનો)માં તે તે (ખંડિત આદિ) સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૦ થી ૧૨. ઈન્દ્રિયોના પદાર્થો (વિષયો)માંના વિચરણને બળપૂર્વક ખેંચી લેવું તે પ્રત્યાહાર પાંચ પ્રકારનો છે. આત્માનુસારી દષ્ટિ, કર્મફળનો ત્યાગ, ઈન્દ્રિયોને વિષયોમાં રક્ષ ન હોવો તે, મર્મજ્ઞાન અને મનની સ્થિરતા. (એ ૪ પ્રમાણે) ધારણ પણ પાંચ પ્રકારની છે. મન અને પ્રાણની ધારણ, મન અને બુદ્ધિની ધારણ, અધ્યાત્મ ધારણ, પૃથ્વી વગેરે (પંચ મહાભૂતોમાં)માં તેની તેની મૂર્તિની ધારણ અને કદયાકાશમાં અન્ય આકાશની ધારણ.

ધ્યાન : ધ્યાન માટે ભગવાન દત્તાત્રેયના ચતુર્ભુજ-સ્વરૂપનું વર્ણન શ્લોક ૧૩ થી ૨૦ સુધી કરવામાં આવ્યું છે.

૧. શાશ્વાયન્તર વિષ્ણુડડશેષી ચતુર્ભુજ : ૧. પા.સો. ૨.૫૧. પૂરક, કુંભક અને રેચક પ્રાણાયામ સિદ્ધ થયા પછી, પ્રાણ-નિરોધ-અક્રિત એટલી બધી વધી જાય છે કે રેચક (બાહ્ય) અને પૂરક (આભ્યન્તર) પ્રાણાયામ કર્યા વિના ૪ (જાણેથી એ બેનું-રેચકપૂરકનું-ઉભયંત્ર કરી) કેવળ કુંભક પ્રાણાયામ (ચતુર્ભુજ - ચોથા પ્રકારનો) સિદ્ધ થાય છે. ટંબેસ્વામિશ્રી કહે છે કે પ્રાણાયામનો લગીરે અભ્યાસ ન કર્યો હોય તો પણ શ્રીદત્તની ભક્તિથી આ પ્રાણાયામ આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે.

૧૩ થી ૨૦. વજ્ર, અંકુશ, ઘજા અને કમળના ચિહ્નોથી પુન્ન, લાલ કમળની આભા ધરાવતા પગના તળિયાંવાળા, નખના માણેક જેવા તેજથી ભક્તના હૃદયના (અજ્ઞાન-રૂપી) અંધકાર રાશિનો નાશ કરનારા, (પદ્માસન વાળેલું હોઈ), બંને પગની) કંકાવેલ ઘૂંટીઓવાળા, કાચલાની પીઠ જેવા ચળકતા પગના ઉપરના ભાગવાળા (બંને પગના) ઘૂંટીથી ઘૂંટણ સુધીના પુષ્ટ, અને વિશાળ ભાગવાળા માંસલ નિતંબોવાળા, પહોળી શોભી ધરાવતા, સુંદર (ઊંડા આવર્તવાળી) નાભિવાળા, લતાની પાંખડી જેવા ઉદરવાળા, દરવાજા જેવા પહોળા વિશિષ્ટ અવયવો પર સ્થિત (વિશાળ) વશઃસ્થળવાળા, સાપ જેવી લાંબી (અને) માંસલ ભુજાઓવાળા, સારાં (મહાપુરુષનાં) લક્ષણોથી અંકિત હથેળીવાળા, શંખ જેવા (ત્રિવલિપુક્ત) કંઠવાળા, મંદ ક્ષાસ્થ વેરતા મુખવાળા, સ્નિગ્ધ અને ચેત નેત્રવાળા, કાલતી ભૂખરી જટા ધારણ કરનારા, ચંદ્ર જેવી કાંતિવાળા, સામર્થ્યસંપન્ન, કાળી ભ્રમરો-દાદી-આંખની કીડીવાળા, સ્વાભાવિક રીતે જ નિર્મળ દંતાવલીથી છવાયેલ પ્રસન્ન મુખકમળવાળા, સિદ્ધાસન પર વિરાજમાન, વર અને અભય^૧ આપતી (મુદ્રાથી પુક્ત) પવિત્ર હથેલીઓવાળા, પ્રતિષ્ઠા પોતાના ભક્ત પાસે સ્મરણ કરતાં ભરાબર દોડી જનારા, ઈશ્વર (અખિલ વિશ્વ પર સત્તાવાળા), મનમાં રહોલ અનુગ્રહ (કૃપા-દયા)રૂપી ચંદ્રની જાણ જેની સ્મિતરૂપી ચાંદનીથી થાય છે તેવા, સદા અખંડ સમાધિમગ્ન, દિશાઓરૂપી વસ્ત્રવાળા, આઠાદશ સ્વરૂપવાળા શ્રીદેવતાત્રેય (ભગવાન)નું પગથી માંડી હૃદય-મુખ સુધીનું (આ સ્વરૂપનું)-સમાહિત અને બધી વૃત્તિઓમાંથી નિવૃત્ત થયેલા-યોગીએ ધ્યાન ધરવું જોઈએ.

૨૧. આ ધ્યાન ચિત્-આત્મ સ્વરૂપે (પરમાત્માએ) સ્વચ્છએ ધારણ કરેલા સગુણ સ્વરૂપનું (દેવતાત્રેય) નું છે; (જ્યારે) સત્-ચિત્-આનંદમય ક્ષાસ્થ એ પરમ નિર્ગુણ સ્વરૂપ છે.

૨૨ થી ૨૩. જેમાં ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય - ત્રણે વિદ્યમાન રહે, એ સવિકલ્પક સમાધિ કહેવાય, (પણ) આ (ધ્યાતા-ધ્યાન-ધ્યેયરૂપી) ત્રિપુટી વિનાની, પરિપૂર્ણ આનંદસ્વરૂપ, શુદ્ધ (માયાવર્જિત) ચિત્સ્વરૂપી, જીવાત્મા અને પરમાત્માના એકયની અવસ્થામાં તે પર અથવા નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે. પાછળથી (સમાધિ છૂટતાં) (અનુભૂતિના) સ્મરણથી^૨ જેનું અનુમાન થાય છે તે આત્મ-વિષયક વૃત્તિઓ એ સમાધિની અનુગામી બને છે.

૨૪. (આ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં) પ્રાણ મન સાથે અભ્યંતરમાં લીન થઈ જાય છે (મન અને પ્રાણનો અંતઃકરણમાં જ લય થાય છે, બહાર નીકળી જતાં નથી), દષ્ટિ સ્થિર બને છે, બાહ્ય વિષયો પ્રતિ (યોગી) ભ્રેતો નથી; (યોગીની) આ મુદ્રા^૩ વૈષ્ણવી (કહેવાય) છે, (દેહ વગેરેથી) શૂન્ય છે અને શૂન્ય લક્ષ્ય (ચિહ્નવાળા વૈષ્ણવ) પદ^૪ ને આપનારી છે.

૧. વામહત્તેવ વરઘઃ સ્થિતેનામવગ્રઃ । ભગવાન ડાબા હાથથી વરઘાન (આશીર્વાદ) આપે છે, જમણા હાથથી અભય આપે છે ઉદા. પૂ. રંગ અવધૂતજીએ કુંભારિયાથી પાછા ફરતા હતા ત્યારે ભેગા થયેલા ભક્તોને (એક ફોટામાં) જોવા મળશે) ડાબો હાથ ઉઠો કરી આશીર્વાદ આપેલા છે; તેમજ એમના દેહનો અગ્નિસંસ્કાર થયો પછી ચિતામાંથી ડાબો હાથ બહાર કાઢી ભક્તો તરફ આશીર્વાદની મુદ્રામાં લંબાવ્યો હતો.

૨. જ્ઞાતેષ્વકવર્તિન્ - એટલે જેના દર્શનથી પ્રાપ્ત તૃપ્તિનો (આઠાદશી) કદી અંત ન આવે (સદા) દર્શન કર્યા જ કરીએ એવું સ્વરૂપ.

૩. સમાધિ ઉતરતાં 'હું આટલો સમય સમાધિમાં હતો', એવું સ્મરણ થાય છે; 'મેં આ અનુભવ કર્યો' એવી આત્મ વિષયક વૃત્તિ (સમાધિના ઉત્તર-કાલે) ઉદ્ભવે છે.

૪. મુદ્ રાતિ દતિ મુદ્રા (જે આનંદ આપે તે મુદ્રા.)

૫. પચ્છતે (અર્થાત્) ગચ્છતે જાતેન - જેનાથી પહોંચાય છે તે વદ કહેવાય.

૨૫. તેનાથી ઉપર વર્ણવેલી વૈષ્ણવી મુદ્રાથી પુક્ત (યોગી) દઢ આસન^૧ પર આરૂઢ થઈ, કાણા બંધ કરી^૨ તે સપાથિમાં જોડાયેલા (યોગી)એ^૩ ત્રણ અંધિ ભેદનાર અતિસૂક્ષ્મ (વંશીનાદ જેવા) નાદ (અનાદત નાદ)નું જમણ કાનથી શ્રવણ કરવું.

૨૬. દષ્ટિ અડથી ઉઘડેલી રાખી, સ્વમાં સ્થિત રહી, નાસિકાથી ટોચ પર આંખ ઠેરવી, સૂર્ય-ચંદ્ર (નાડી)ને લીન કરી (અર્ધાત્મ શાસ્ત્રોચ્છવાસ બંધ કરી) જિતેન્દ્રિય (યોગી)એ બાહ્યાભ્યન્તરરહિત તે પરમતત્ત્વનું ધ્યાન થરવું.

૨૭. આ પ્રમાણે (યોગી)એ યોગના વારંવાર અભ્યાસથી અને ખેચરી^૪ મુદ્રાથી યજ્ઞ મનને (દઢપણે) સુસ્થિર કરનારી મન્થેન્મની (નામની) અવસ્થા સાધ્ય કરવી.

૨૮. (કુંડલિની) શક્તિની મધ્યમાં મનને રાખી, અને શક્તિને મનમાં પ્રવિષ્ટ રાખી, મનથી જ મનને જોનાર યોગી હંમેશાં સુખી બને છે.

૨૯ થી ૩૦. આકાશ (કદવાકાશ)માં આત્મા અને આત્મામાં આકાશને રાખી (વિષયનું) બધું આકાશમય કરી બીજા કશાનો પણ વિચાર ન કરતાં, બાહ્યચિંતા ન કરતાં તેમજ આભ્યંતર ચિંતાનો ત્યાગ કરી, સંપૂર્ણ તથા ચિંતામુક્ત બની જલદીથી પરમતત્ત્વના ચિત્તવૃષ્ટની^૫ ભાવના કરવી.

૩૧. જેમ કપૂર અગ્નિમાં, મીઠું સમુદ્રમાં કે આકાશ અન્ય આકાશમાં લય પામે, તેમ યોગ દ્વારા આ રીતે લીન બનેલું મન બ્રહ્મમાં લય પામે છે.

૩૨. સોપ વસ્તુ, સર્વ પ્રકારનો અનુભવ - એ જ્ઞાનને જ મન કહે છે; જ્ઞાનવસ્તુના પરિત્યાગ દ્વારા મનનો (સંપૂર્ણ) લય થાય છે અને ત્યારે અમૃતત્વ (મોક્ષ) જન્મે છે.

૩૩. યોગ અને જ્ઞાન - એ બે મનના નાશ (લય) પછીથી (અનુભવાતા) કમ છે; યોગ એટલે મનની વૃત્તિઓનો નિરોધ અને જ્ઞાન એટલે સંપૂર્ણ કર્શન (અનુભૂતિ).

૩૪. ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ મનની ચંચળતા શાંત કરે છે (મનને વિભિન્ન વિષયોમાં ભટકતું અટકાવી શાંત કરે છે) અને મનની ચંચળતા શાંત થતાં આ સંસારનો વિલય થાય છે (સંસારનું વળગણ છૂટી જાય છે.)

૩૫ થી ૩૭ શાસ્ત્રો અને સંતોના (સતત) સંપર્કથી, (એ સંયર્કથી જન્મેલા) વૈરાગ્યથી, (વારંવાર મનને સ્થિર કરવાના) અભ્યાસ - યોગથી, વૈર્ષ રાખી, (સતત એક) આસનની સ્થિતિથી, બળપૂર્વક પૂર્વ (જન્મોની) ની વાસનાઓને ક્ષીણ કરવાથી, સદ્બુક્તિથી, ભગવાનનું ધ્યાન થરવાથી, લાંબા સમય સુધી એકાંતમાં રહેવાના આનંદથી, મિત્રતા વિના પ્રાણાયામના અભ્યાસથી, એકમેવ પરમતત્ત્વનું ચિંતન કરવાથી, થટિકાના કમપૂર્વક ઉચ્ચ સ્વરે લંબાવીને જીભથી ઝીકારનું ઉચ્ચારણ કરવાથી, અને કુંડલિની શક્તિને (સુષુપ્ત્તા માર્ગે^૬ પદ્મક ભેદન માટે) સંચાલિત કરવાથી પ્રાણ અને મનની ચંચલતાનો નિરોધ કરાય છે.

૧. દઢાસન ગુદાપર એક ઘૂંટી, વૃષણ પર બીજી ઘૂંટી રાખી જીતેન્દ્રિય થઈ બેસવું, તે દઢાસન કહેવાય છે.

૨. બે અંગૂઠાથી બે કાન, બે તર્જનીથી બે આંખ, બે મધ્યમાથી બે નાસિકા અને બે અનામિકાથી મુખ બંધ કરવાં આ રૂઢમિલ કહેવાય છે.

૩. બ્રહ્મવિષ્ણુ સ્કાણ્ધાઃ તિલ્લઃ ગન્ધવઃ

૪. જીભની નીચેની બુદ્ધશિરાને ફક્ત રોમમાત્ર કાપી, ઢરડે-ચીંથવનું ચૂર્ણ પસવું - આ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવું; છ માસે શિરાબંધનો નાશ થતાં ખેચરી મુદ્રા સિદ્ધ થાય છે (યજ્ઞ આ યોગનો વિષય છે, એ ધ્યાન રાખવું) છે (દશાકાશે) વરતિ ક્ષિતિ લેવરી.

૫. વિન્નયમ્ પરમ્ - પરબ્રહ્મના વિધેયાત્મક ગુણોઃ આનંદ, વિજ્ઞાન, નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, સત્ય વગેરે છે; બ્યારે નિષેધાત્મક ગુણો અશય, અસાશ્વ, અગ્રોત્ર, અચક્ષુ, અક્ષોત્ર વગેરે છે - આ ગુણો ચિન્મય સજ્જથી સમજવા.

૩૮. જ્ઞાની પુરુષે મનોવૃત્તિને બીજા વિષયમાં લઈ જવી નહીં (પરંતુ) ઉપર કહ્યા પ્રમાણેનો અભ્યાસ કરી, તે વિષ્ણુના ધરમધકની અનુભૂતિ કરવી.

૩૯. નાસિકાની ટોચ પર સ્વચ્છ આકાશમાં બાર અંગળ સુધી શાંત બનેલી જ્ઞાનદષ્ટિ થાય એટલે મન અને પ્રાણના સ્પન્દન (ચંચળપણ)નો નિરોધ (શક્ય) છે.

૪૦. અંત આવતાં બ્રહ્મુટિના મધ્યભાગમાં તારકદષ્ટિ નાશ પામતાં બ્રૂમધ્ય અને આત્મા ભદ્ર થતાં મન અને પ્રાણના સ્પન્દનનો નિરોધ થાય છે.

૪૧. (આ વિષયમાં) જે કંઈ જ્ઞાન કે શોધ સ્વરૂપ કલ્યાણકારક ઉદ્ભૂત થયું છે, તે નિર્વિકલ્પ ઊંઘાર જ છે, એવી ભાવના કરવી; તેનાથી (પણ) પ્રાણનો નિરોધ (શક્ય) બને છે.

૪૨. લાંબા સમય સુધી બુદ્ધિથી એકાન્તસેવન કરતાં, આકાશ જેવી દૃઢવૃત્તિથી અને વાસનારહિત મનની ધીરજથી સહેલાઈથી પ્રાણનો નિરોધ થાય છે.

૪૩. આ રીતે અથર્વાગિરસે ઉપદેશોનો યોગ અહીં સંશૈષમાં ૨૧૦ કર્યો છે; જે એનો વિશેષપણે અભ્યાસ (જ્ઞાન) કરવાની અપેક્ષા હોય તો મૂળ ગ્રન્થનું અવલોકન કર.

૪૪ થી ૪૬. બ્રહ્મરન્ધ્રમાં ગયેલો પ્રાણ એ પજ અને પાંચ વિપજ સુધી (ત્યાં) લીન થયેલો રહે તો તે પ્રાણધ્યામ (કોવાય); એનાથી આગળ વધી (વધુ સમય લીન થયેલો રહે) લો તે પ્રત્યાહાર (કહેવાય) - જે પચીસ પજ સુધી રહેતાં ઉન્દિધોના વિષયોનું જ્ઞાન લય પામે (વિષયજ્ઞાન વિદ્યમાન ન રહે); પાંચ નાડી સુધી જો પ્રાણધ્યામ ટકે તો ધ્યારણ (સિદ્ધ થાય) અને સાઠ (૬૦) થડીના પ્રાણધ્યામથી ધ્યાન (ની સિદ્ધિ નીપજે), બાર દિવસ સુધી (બ્રહ્મરન્ધ્રમાં પ્રાણલય) સાધ્ય બને તો (જે યોગમાં) પરમ કુર્ભ્ય (ગણાય છે તે) સમ્પાદિ (સિદ્ધ થાય છે), જે વાસનાના સમૂહને હણનાર સર્વ (પાપ-પુણ્યરૂપી) કર્મનો અંત લાવનાર ધર્મમેષ કહેવાય છે.

૪૭. બરેમર દશ પ્રકારના ધમ, દશ પ્રકારના નિધમ અને આસન વગેરે છ (અંગ-આસન, પ્રાણધ્યામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યારણ, ધ્યાન અને સમ્પાદિ)ના સમૂહથી આ અષ્ટાંગ (આઠ અંગવાળો) યોગ કહેવાય છે.

૪૮. શેષ યોગી આ અષ્ટાંગયોગ દ્વારા મનોનાશ અને તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા (પૂર્વજન્મોની અને આ જન્મની) વાસનાઓને શીલ કરી નાખી મુક્તિ મેળવે છે.

૪૯. 'યોગ એટલે મનની વૃત્તિઓનો નિરોધ' એવું મહર્ષિ અથર્વે અહીં કહ્યું, એ જ બાબત સરલતાથી સૂચિત કરે છે કે આ યોગ (મહર્ષિ પતંજલિ પ્રણીત) પારંજલ નામે છે.

૫૦. આ 'મનોવૃત્તિનો નિરોધ' નામનો (યોગ) સુખ આપનાર અને સર્વ (યોગીઓથી) સન્માનિત છે; અહીં (એ કહેવાનો) પ્રસંગ ઊભો થતાં સંશૈષમાં જ્ઞાનસિદ્ધિ માટે કહેવાયો છે.

બીજા અષ્ટકનો પહેલો અધ્યાય

યોગવિવરણ

૧. ચિત્તની સાત્ત્વિક વૃત્તિઓ સિવાયની, બીજી વૃત્તિઓના નિરોધને ધોમ કહે છે;^૧ ધોમ બે છે: સંપ્રજ્ઞાત^૨ અને અસંપ્રજ્ઞાત,^૩ જે ચિત્તના ઘર્ષો (કહેવાય) છે; મૂઠા (નિદ્રા, આલસ્ય, પ્રમાદવાળી - આસુરી), ક્ષિપ્ત (ઈન્દ્રિયોના વિષયો સાથેના સંપર્કથી ઉત્પન્ન થતી દૈવી) વિશ્ક્ષિપ્ત (કોઈ વાર વૈરાગ્યયુક્ત તો કોઈ વાર વિષયાસક્તિ), એકાગ્ર (બીજી વૃત્તિઓનો અભાવ), વિનિરુદ્ધ (સર્વવૃત્તિશૂન્યતા) - આમ (ધોમની) પાંચ ભૂમિકા છે; તેમાંની પહેલી ત્રણ તો બંધ જ (ગિભી કરે), જ્યારે છેલ્લી બે ઉચ્ચરની સેવા^૪ કરનાર યોગીઓને મુક્તિ (આપવા) પાટે છે. એકરૂપ (બનેલા) દષ્ટાની સાંત, ઉગ્ર અને મૂઠ આ(ત્રણ) સાત્ત્વિક વૃત્તિઓ^૫ વિનાના ચિત્તમાં આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ રહે છે; જ્યારે (આ વૃત્તિઓવાળું ચિત્ત હોય) બીજી રીતે હોય (ચિત્ત વૃત્તિમાત્ર) તો (તેના ચિત્તમાં) વૃત્તિસારૂપ્ય હોય છે.

૪ થી ૬. આ વૃત્તિઓ ક્લિષ્ટ અને અકલિષ્ટ એવા બે ભેદથી પાંચ પ્રકારની પ્રમાણિત બની છે. તેમાં પહેલી શબ્દ, અનુમાન અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ-રૂપી છે; બીજી વિષયવા નામની છે, જે (રજ્જુ-સર્પ-વત્) 'જે નથી તે સ્વરૂપની પ્રતિષ્ઠા-રૂપી'^૬ અર્થાત્ મિથ્યાજ્ઞાન રૂપી છે, અને (તેથી) કલેશવાળી છે. ત્રીજી (સસલાના શૂંચ જેવી) વસ્તુશૂન્યા^૭ (વસ્તુના અભાવવાળી) શબ્દ-જ્ઞાનાનુપાતી વિકલ્પકા છે; ચોથી અભાવના જ્ઞાન પર આધાર રાખનારી તમોગુણ પ્રચુર નિદ્રા છે,^૮ (જ્યારે) પાંચમી અનુભૂત અસ્તેયરૂપા સ્મૃતિ નામે છે; (વૈરાગ્ય અને અભ્યાસથી) તેમનો - પાંચ વૃત્તિઓનો- નિરોધ કરવો - (તેને ધોમ કહે છે)

૧. જ્યારે બહારનું દશ ચિત્ત પર પહોંચી જાય, ત્યારે ચિત્ત એક નવીન આકારવાળું બની જાય છે; આ આકારને વૃત્તિ કહે છે; આવી અનેકાનેક વૃત્તિઓનો લય થાય, તે અવસ્થાનું નામ ધોમ યોગદિત્તવૃત્તિનિરોધઃ । પા.પો.૧.૨. તત્ત્વદર્શનમાં પણ ધોમ ઉપકારક છે: સમ્યક્ગર્ભાપ્તિયો યોગઃ । સ્મૃતિ એનું પ્રમાણ છે.

૨. જે અવસ્થા પદાર્થના સત્ય સ્વરૂપને પ્રતીત કરાવે, કલેશોને દૂર કરે, બંધનો ફીલાં કરે અને નિરોધની નજીક લઈ જાય તે ધોમની અવસ્થા સંપ્રજ્ઞાત કહેવાય છે (એકાગ્રવૃત્તિ).

૩. જે અવસ્થામાં ચિત્તમાં કોઈ વૃત્તિ રહેતી નથી. એકાગ્રવૃત્તિ પણ રહેતી નથી તે ચિત્તની નિરુદ્ધ અવસ્થા છે, જેનું નામ અસંપ્રજ્ઞાત છે.

૪. ફૈશ્વરગ્ણિયાગદ્ વા (જા પો. ૧-૨૨).

૫. વૈરાગ્ય, સાંતિ, ઔદાર્ય - આદિ સાંત વૃત્તિઓ છે; કામ, ક્રોધ લોભ - આદિ ઉગ્રવૃત્તિઓ છે; આલસ, ગ્ભાન્તિ, તંદ્રા - આદિ મૂઠ વૃત્તિઓ છે.

૬. અતદ્વલપ્રતિષ્ઠાન્- રજ્જુ એ તદ્વલ (સત્-લવ), સર્પ અતદ્વલ (જે નથી તે રૂપ - અસત્ - લવ) - એ અતદ્વલ માં જેની પ્રતિષ્ઠા છે તે 'મિથ્યાજ્ઞાનરૂપી' વૃત્તિ.

૭. જેનું કેવલ શબ્દથી જ જ્ઞાન થાય પણ વસ્તુ હોય જ નહીં, જેમકે સસલાનું શિંગડું (જે છે જ નહીં)

૮. ગાઠ નિદ્રા પછી જાગતાં મનુષ્ય કહે 'હું સુખથી ઊંઘ્યો!' આ અનુભવ ન થયો હોય તો માણસને જાગ્યા પછી એ જ્ઞાન વિદ્યમાન ન રહે. જ્ઞાનનો અભાવ નથી પણ સ્વપ્ન-જાગ્રતનો અભાવ છે એ નિદ્રા વૃત્તિ.

૩ થી ૮. એમાં વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ - એ બે માં, રજોગુણ (અને એજ રીતે ઉપલક્ષણથી તમો ગુણની) વૃત્તિઓ વિનાની મનની સ્થિતિમાં યમ આદિ આઠ અંગવાળા યોગના અનુષ્ઠાનરૂપ પ્રયત્નને અભ્યાસ કહે છે. હવે આ અભ્યાસનું લાંબા કાળ સુધી (બ્રહ્મચર્યથી)^૧ સત્કારોથી સેવન થાય, તો તે નિત્ય દૃઢ બને છે અને (વિદ્યો વગેરેથી) પરાજિત થતો નથી, બ્રહ્મચર્ય સદ્વા, વિદ્યા, તપ આદિ સત્કારો છે.

૯ થી ૧૧. (અહીંથી વૈરાગ્યનું વર્ણન છે)^૨ (રાગ-દ્વેષ વગેરે) ચિત્તના મલનો નાશ, ઈચ્છા, આસક્તિરૂપી મલ જેમાં નાશ પામ્યો છે એવો નિષ્કલ્પ, જે વ્યતિરેક નામે પણ ઓળખાય છે, અંતઃકરણમાં લપની ઉત્કંઠા, જે ઈન્દ્રિયસંશ્લેષ પણ (કહેવાય) છે, દશ્ય (આ લોક) અને અદશ્ય (પરલોક)ના વિષયભૂત પદાર્થોની તૃષ્ણાનો નાશ, જે વશીકાર પણ કહેવાય છે; આ ચાર પ્રકાર (બે પ્રકારના વૈરાગ્યમાંથી) પ્રથમ વૈરાગ્યના (પેટા) પ્રકારો છે. જ્યારે (વૈરાગ્યનો) બીજો (પ્રકાર) તે, પુરુષના જ્ઞાનના મૂળમાં રહેલા ગુણોની તૃષ્ણાનો અભાવ, જે ઉત્તમ છે. વિતર્ક એટલે સ્મૃત્તી એકાગ્રતાનું સંપાદન, વિચાર એટલે સ્મૃત્તિ વિષયના સત્વ-રસ-ગુણ જ્ઞાનની મતિ (આ બીજા પ્રકારનો વૈરાગ્ય આ વિતર્કાદિથી અનુગૃહીત હોય છે)

૧૨. (બુદ્ધિનું) પુરુષ સાથે ઐક્ય થાય, તેનાથી અસ્થિતા યોગ, તેના ધ્યાનમાંથી જન્મતું જ્ઞાન, આ ત્રિપુટીથી વિતર્ક વગેરે પરિચકવ બને છે, અને એના સંબંધ (સંપર્ક)થી સંપ્રજ્ઞાત યોગની સિદ્ધિ થાય છે.

૧૩. (ચિત્તની) વૃત્તિઓના અભાવમાં જે વિરામ જન્મે, તેનું પ્રમાણભૂત જ્ઞાન તે પરમ વૈરાગ્ય (કહેવાય) તેના અભ્યાસ વગેરેરૂપી સાત્ત્વિક સંસ્કારવિશેષ (જેમાં) એ અસંપ્રજ્ઞાત યોગ કહેવાય છે.

૧૪. આ (અસંપ્રજ્ઞાત યોગ) વિદેહ (યોગ બ્રહ્મ)^૩ અને પ્રકૃતિલય (યોગબ્રહ્મ)^૪ ના પુનર્જન્મનું કારણ બને છે; એ બંને એ (અનુક્રમે) દેહાદિ અભિમાન તોડી ઈન્દ્રિયો, ભૂત, તન્માત્મા, મહત્ત્વ, અહંકારાદિ સાક્ષાત્ કરી ચૂક્યા હોઈ (પુનર્જન્મમાં આરંભથી જ) આત્મચિંતન શરૂ કરે છે (અને યોગમાં જ્યાં અટક્યા હોય ત્યાંથી આગળ વધે છે).

૧૫. (એ યોગી) મન્યન્તરોથી આરંભી ઉત્તરોત્તર ક્રમપૂર્વક લય કરતાં કરતાં અંતે નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં, લય પામે છે.

૧૬. આ (અસંપ્રજ્ઞાત) યોગ અન્ય, યોગીઓ માટે (જેમને હજુ યોગમાં વિશ્વાસ નથી તેવા) સદ્વા 'યમ' (આત્મસાક્ષાત્કાર માટે) ઉત્સાહ (વીર્ય) અને પ્રયત્ન, તે માટે ક્રમપૂર્વક ધ્યાન (તેના દ્વારા) સમ્પાદિ (વૃત્તિ લય) અને (તે દ્વારા) પ્રજ્ઞા (વિવેક) વગેરે (સુધી પહોંચવા) ઉપાયની પ્રતીતિ કરાવનારો બને છે.

૧. સત્કારો : અ) બ્રહ્મચર્ય : અઘ્ર પ્રકારના ધૈર્યનો ત્યાગ, બ) સદ્વા : વેદ - આદિમાં આસ્તિક્ય બુદ્ધિ, ક) વિદ્યા : ઉપનિષદની શ્રુતિઓનું જ્ઞાન અને સમજ, ડ) તપઃકૃત્ષ્ણ, ચાંદ્રાપલ્લ પ્રત વગેરેનું પાલન.

૨. વૈરાગ્ય બે પ્રકારનો છે; તેમાં આદ્ય વૈરાગ્યના પણ ચાર પેટા પ્રકાર અહીં બતાવવામાં આવ્યા છે.

૩. વિદેહ યોગબ્રહ્મ એ છે કે જેઓ વિતર્ક સમ્પાદિથી સ્મૃત્તિ વિશેષોનો સાક્ષાત્કાર કરી ચૂક્યા હોય છે અને નવા જન્મે ત્યાંથી આરંભી આગળ વધે છે.

૪. પ્રકૃતિલય યોગબ્રહ્મ એ છે કે જેઓ વિચાર સમ્પાદિથી આઠ પ્રકૃતિ (પંચ તન્માત્મા ઈન્દ્રિયો) મહત્ત્વ, અહંકાર મૂળ (પ્રકૃતિ)નો સાક્ષાત્કાર કરી ચૂક્યા હોય છે, ત્યાંથી આગળ વધે છે. આ બંનેને અધ્યાનક દેહપાતથી નુકશાન નથી થતું.

૫. આત્મસાક્ષાત્કારનો ઉપાય યોગ છે એવી આસ્તિક્ય બુદ્ધિ.

૧૭. આ (ઉપાધો) મૂઢ, મધ્ય અને અધિમાત્ર (મૂઢ-અલ્પ, મધ્ય અને અધિમાત્ર-અત્યંત અધિક વગેરેથી નવ (ઉપાધો) તેની સિદ્ધિ માટે છે^૧ (અને તેથી યોગની સિદ્ધિઓ પણ નવ છે) એ રીતે તીવ્ર વૈરાગ્યની (તદન) નજીક (સમાધિ) અને અન્ય (વૈરાગ્યના પ્રકારમાં)માં એ પ્રમાણેનું તારતમ્ય (સમજવું)

૧૮. (કરેલાં કર્મ ફલેઝા વિના) ઈશ્વરને સંપૂર્ણપણે સમર્પણ કરવાં (એ નિકટતમ સમાધિનો ઉપાય છે); અવિદ્યા વગેરે (પાંચ) કલેશ, કર્મફલ અને વાસનાઓથી રહિત પુરુષવિશેષ તે ઈશ્વર છે.

૧૯. (બ્રહ્મા વગેરેના) જે વ્યાપક ગુરુ (પરમાત્મા) છે, તેનામાં નિરતિશય સર્વજ્ઞ બીજ છે, તેનો વાચક પ્રણવ (ઝંકાર) છે; તે ઈશ્વરનો આ ઝંક (ઉચ્ચારણ) થી ભાવનારૂપ જપ કરવો; અને તેના (ઝંકારના) અર્થનું ચિંતન કરવું.

૨૦ થી ૨૨. (તે જપથી) પ્રત્યક્-સ્વરૂપ ચૈતન્યનું જ્ઞાન થાય છે, જેનાથી વ્યાધિ, જડતા, ભાન્તિ, દષ્ટિ, પ્રમાદ, આલસ, સંશય, યોગ્ય સ્થાન ન મળવાથી મનના સ્થિર પ્રત્યે વિરતિ (સ્થિરનો અભાવ) વગેરે વિદ્યો નાશ પામે છે; (ચિત્ત, વિશેષ, ખિન્નતા, વ્યથા વગેરે એ વિદ્યોના મૂળમાં (વિદ્યોનાં કારણો) હોય છે. તેમનો (વિદ્યો અને તેનાં કારણોનો, નાશ ઈશ્વર-ભક્તિથી જ થાય છે. સુખી (જનો) સાથે પૈત્રી, દુઃખી પ્રત્યે દયા, શાંત (અથવા આરોગ્ય સંપન્ન) પ્રત્યે પ્રીતિ, પાપી પ્રત્યે ઉપેક્ષાની ભાવના (રાખવાથી) ચિત્તની પ્રસન્નતા (જળવાઈ) રહે છે.

૨૩ થી ૨૪. આ (ચિત્તપ્રસન્નતા) પ્રાણપ્રાયશ્ચી રેચન-પદ્ધતિથી, (સંગ્રહમાં) વૃત્તિ રાખવાથી, હૃદયકમળમાં શોક વિનાની વૃત્તિ કે હૃદયમાં પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરનારી વૃત્તિથી પણ (મળે છે); અથવા વીતરાગ (યોગીઓ)ને ચિત્તમાં રાખવાથી (મનથી પાદ કરવાથી) અથવા નિદ્રા કે સ્વપ્નમાં સાથીભૂત આત્માનું (ચિત્તમાં) અવલંબન રાખવાથી, અથવા (ચિત્તમાં આરાધ્ય-રૂપે) ખૂબ ગમતી (પ્રતિમાનું) પ્રકૃષ્ટ ધ્યાન ધરવાથી, અથવા સ્થૂલતમ વસ્તુથી માંડીને અદ્યુપ્રમાણ સુધીની વસ્તુનું ધ્યાન ધરવાથી (અનાપાસ ચિત્તની પ્રસન્નતા) પ્રાપ્ય બને છે.

૨૫ થી ૨૭. મણિની માફક ગ્રાહ્ય (વસ્તુ), ગ્રહણ (ક્રિયા) અને ગૃહીત (ગ્રહણ કરનાર)માં રહેલી શીઘ્ર થયેલી વૃત્તિવાળા ચિત્તને અંજન કરતી સમ્પ્રપત્તિ સમાધિ ચાર પ્રકારની કહેવાય છે; તેમાં (પહેલી) શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનના વિકલ્પોથી મિશ્રિત સચિત્કર્ત્ર નામની, સ્મૃતિની શુદ્ધિ થતાં સ્વરૂપ શૂન્ય અને કેવલ પદાર્થનો ભાસ કરાવતી નિર્વિત્કર્ત્ર નામની બીજી, આ નિર્વિત્કર્ત્રથી (પતી) સચિચ્ચરા (ત્રીજી) (અને) ચોથી નિર્વિચ્ચરા સૂક્ષ્માર્થ આ (ચાર મળીને) સધીજ સમાધિ કહેવાય છે.

૨૮. સ્વાસ્થ્ય નિરૂપતામાં અર્થાત્ નિર્વિચ્ચાર(સમાધિ)ની નિર્મળતામાં અધ્યાત્મ (જ્ઞાન)ની નિર્મળતા બની રહે છે. આ (અધ્યાત્મ પ્રસાદ) ઋતંભરા (સત્યને ધારણ કરવાવાળી) પ્રજ્ઞા (જ્ઞાન) કહેવાય છે; શુત (સાંભળવાથી) કે અનુમાનથી (પદાર્થનું) જે (સામાન્ય) જ્ઞાન થાય છે તેનાથી કોઈ વિશેષ જ્ઞાન આ પ્રજ્ઞાથી ખૂબ થાય છે.

૨૯. તેનાથી ઉત્પન્ન સંસ્કાર અન્ય સંસ્કારોના બાધક બને છે અને (છેવટે) એનો (નિર્વિચાર સમાધિના સંસ્કાર) પણ નિરોધ થવાથી, સર્વ પ્રજ્ઞા (વિશેષજ્ઞાન) ના પણ નિરોધથી નિર્બીજ સમાધિ ઉદ્ભવે છે.

૩૦. (તેની અર્થાત્ નિર્બીજ સમાધિની) સિદ્ધિને માટે (બાધક છે તે) કલેશને હરનાર (નાશ કરનાર) ક્રિયા (કર્મયોગ), તપ, જપ અને ઈશ્વરપૂજન છે;^૨ (આલેશ) અવિદ્યા, અસ્મિતા,^૩ રાગ, દ્વેષ અને ^૪અભિનિવેશ (એમ પાંચ) છે.

૩૧. (એમાં) પ્રથમ (અર્થાત્ અવિદ્યા) અન્ય (ચાર)નું કારણ છે; એ અન્ય (ચાર) તો વિચિત્ર, પ્રસૂત, સ્પષ્ટ અને શીઘ્ર છે (આ અવસ્થામાં એ કર્યું બગાડતા નથી). અવિદ્યા એટલે અનિત્ય, અપવિત્ર, દુઃખ અને અનાત્મમાં ઉલટી ભાવના (અર્થાત્ અનિત્યમાં નિત્યનું, અપવિત્રમાં પવિત્રનું, દુઃખમાં સુખ અને અનાત્મમાં આત્માનું જ્ઞાન એટલે અવિદ્યા.

૧. ઉપાય નરમ હોય એટલે સમાધિ પણ નરમ (ઘીમે ઘીમે) અને વૈરાગ્ય જેટલો તીવ્ર તેટલા ઉપાધો પણ અધિમાત્રમાં હોય તે પ્રમાણે સમાધિ પણ નિકટ-તમ બને; આમાં માત્રા પ્રમાણે નવ (૯) ઉપાય થાય છે.

૨. તપઃ સ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિયજ્ઞાનિ ક્રિયાયોગઃ । અને સમાધિમાવનાઈઃ ક્ષેત્રજનૂત્કરણર્થક (પા.લૈ.૨.૧૦૨.)

૩. અસ્મિતા = અહંકાર.

૪. અભિનિવેશ એટલે મૃત્યુનો ભય; જું આ શરીરમાં સદા રહું એ ભાવ.

૩૨. જે દષ્ટા (પુરુષ) અને દર્શન (બુદ્ધિ) શક્તિઓનું એકય જેવું થવું, તે અસ્મિત્વા (કહેવાય) છે. (સ્મરણ થવા કરવાથી) સુખના પ્રવાહ સાથે દોડે તે રાગ અને એજ રીતે દુઃખના પ્રવાહ સાથે દોડે તે દેષ^૧

૩૩.૩૪. સ્વરસ (સ્વભાવ) ને વહન કરવાવાળો (અર્થાત્ કુદરતી રીતે જ) વિદ્વાનમાં પણ જે પ્રસિદ્ધ છે તે (મરણાત્મક) અભિનિવેશ (કહેવાય છે)^૨ આ સૂક્ષ્મ (કલેશો) પ્રતિપ્રસવથી (અર્થાત્ ચિત્તને પોતાના કારણમાં લીન કરી) ત્યાગવાના છે અને (વસ્ત્રમાં લાગેલા) કાપ-સંધી તેની (સ્પૃશ) વૃત્તિઓ ધ્યાન દ્વારા ત્યાગ કરવાની છે, અને કર્મોની વાસનાની જડ કલેશ છે, એ (ક્રમશઃ પોતાના દષ્ટ જન્મ (આ જન્મ) અને અદષ્ટ જન્મ (પુનઃજન્મ)માં જેવો આશય તે પ્રમાણે જાણવા યોગ્ય (ભોગવવા યોગ્ય) હોય છે.

૩૫. હવે મૂલ્ય (અર્થાત્ કર્મોની વાસનાનું બીજ) વિશ્વપાન હોય તો તેનું ફળ જાતિ (જન્મની જાતિ), આયુષ્ય (તેનું પ્રમાણ) અને ભોગ (ભોગવવાના વિષયોનું પ્રમાણ અને પ્રકારો) હોય છે અને પુણ્ય કે પાપના કારણથી હર્ષ કે ઉશ્ચોગરૂપી (સુખ કે દુઃખ રૂપી) ફળ પામે છે.

૩૬. (હવે) વિષયસુખના ભાગ કાળમાં પણ પરિણામ (દુઃખ), તાપ (દુઃખ) અને સંસ્કાર (દુઃખ) (હોય જ છે) તેથી, અને ગુણોના સ્વભાવમાં વિરોધ-દોષ હોવાથી વિવેકી પુરુષો માટે બધું જ (સુખ પણ) ત્યજવા યોગ્ય હોય છે; જે દુઃખ હવે પછી આવનારું છે, તે (પણ) ત્યાગવું જોઈએ.

૩૭. ૩૮. દષ્ટા (વિષયને જોનાર કે ભોગવનાર) અને દશ્ય (વિષય) નો સંયોગ એ ત્યજવા યોગ્ય (દુઃખ) નું કારણ છે; ક્રિયા (રજોગુણનો હર્ષ), પ્રકાશ (સત્ય ગુણનો હર્ષ) અને સંબંધ (તમોગુણથી) છે (આ ત્રણ) સ્વભાવવાળું (પંચ) મહાભૂત (અને તન્માત્રાઓ), (પાંચ) ઈન્દ્રિયો - જ્ઞાનેન્દ્રિયો ના સ્વરૂપવાળું, (દ્રષ્ટા સિવાયનું અંદર અને બહારનું બધું) દશ્ય છે, એ ભોગ (સુખ દુઃખદ) અને મુક્તિના પ્રયોજનવાળું છે; (જ્યારે) વિશેષ, સામાન્ય, લિંગમાત્ર અને અલિંગ-એ ચાર ગુણોની અવસ્થાઓ^૩ વાળું છે.

૩૯. દ્રષ્ટા (અર્થાત્ જોનાર પુરુષ) ચિન્માત્ર છે (અર્થાત્ જોવાની શક્તિ - ચિત્તિ જ છે મૂલે અવિકારી છે છતાં પણ વૃત્તિઓની પાછળ જોવાવાળો છે (અર્થાત્ વૃત્તિઓના પર પ્રતિબિમ્બિત થઈ રૂપમાં દેખાય છે); (ઉપર બતાવ્યું તે દશ્ય તો) દ્રષ્ટાના ભોગ માટે પ્રયોજન વાળું છે, પરંતુ જેનું (પોષનું) પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયું છે, એને માટે તો અ-દશ્ય (નષ્ટ) બની જાય છે.

૪૦. (અને નષ્ટ થવા છતાં) એ દશ્ય જ (રહે છે) કારણકે અન્ય (સંસારીઓ) માટે તો એ સામાન્ય જ છે, પોતે અપૂત છે. સ્વશક્તિ (જડ શક્તિ) અને સ્વાપિ-શક્તિ (ચેતન શક્તિ) ના (પોતાના) સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ (સ્વશક્તિ અર્થાત્ દશ્ય તે જોવામાં અને સ્વાપિશક્તિ અર્થાત્ દ્રષ્ટાને જોવામાં) પાડેનું કારણ સંયોગ છે.

૪૧. આ સંયોગનું કારણ અવિદ્યા છે; તેના (અવિદ્યાના) અભાવમાં સંયોગ (સક્ય જ) નથી; તેનાથી (સંયોગથી) મુક્ત બનેલા દ્રષ્ટા (ચેતન પુરુષનો) પોષ (જ) છે; (પોષ નિત્ય હોઈ) આ ઉપચાર આત્મા માટે (કરવો જોઈએ)

૧. દ્રષ્ટા પુરુષ છે, જે ભોક્તા છે, દર્શન (બુદ્ધિ) ભોગ્ય છે; એ બે ભિન્ન છે પણ (અવિદ્યાને લીધે) જ્યારે એ બેમાં ભેદનું જ્ઞાન ન થાય ત્યારે તે અસ્મિત્વા કહેવાય.

૨. સુખસાધનોનું સ્મરણ તે રાગ; દુઃખસ્મરણથી ક્રોધ તે દેષ.

૩. મરવું કોઈને ગમે નહીં; હું સદા આ શરીરમાં જ વિશ્વમાન રહું એ ભાવ અભિનિવેશ કહેવાય છે.

૪. આત્મા દ્રષ્ટા છે. રૂપ, રસ ગંધ કે શરીર, આદિ દશ્ય છે. સ્વ-સ્વરૂપને ભૂલી દશ્ય જોવા - ભોગવવામાં લીન થનાર એ દ્રષ્ટા - દશ્યનો સંયોગ; આ સંયોગ સંસારરૂપી દુઃખનું કારણ બને છે. (સંસાર દુઃખ તો હેય જ ગણાય ને ?)

૫. વિશેષ - પંચ મહાભૂત અને અગિયાર ઈન્દ્રિયો, સામાન્ય - પંચ તન્માત્રા (રાજ વગેરે) અને અહંકાર લિંગમાત્ર - મહત્ત્વ તત્ત્વ અથવા બુદ્ધિ અલિંગ - ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થા - પ્રકૃતિ

૪૨. (સંસારરૂપી) દુઃખની (આત્મંતિક) નિવૃત્તિનો ઉપાય નિર્મલ (સંસાર - વિપર્યય રહિત) વિવેકજ્ઞાન છે^૧ (એમાં દૃઢ સ્થિતિવાળા (અર્થાત્ વિવેક જ્ઞાનવાળા) તે યોગીની પ્રજ્ઞા સાત પ્રકારની^૨ સર્વથી શ્રેષ્ઠ અવસ્થાવાળી બને છે.

૪૩. (યમ વગેરે) યોગના અંગોથી અપવિત્રતાનો નાશ થતાં વિવેકજ્ઞાનપર્યંતની જ્ઞાનની દીપ્તિ (જ્ઞાનનો પ્રકાશ) થાય છે; અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અસ્તેય અને અપરિગ્રહ - (એ પાંચ) યમ છે.

૪૪ થી ૪૫. આ યમ દેશ, કાલ, સંકેત કે જાતિની હદથી રહિત હોય (અથવા સર્વદેશ - કાલ - સંકેત - જાતિ માટે હોય) તો તે મહાવ્રત ગણાય. હોમ, ક્રોધ, મોહ (વગેરેથી) ઉત્પન્ન થયેલાં, કરેલાં, અનુમતિ કે અનુમોદન આપેલાં (વિપરીત-હિંસા વગેરે) વિતર્કો છે, તે અનંત દુઃખ અને અજ્ઞાનના મુદ્દુ, મધ્યમ અને અધિક માત્રામાં ફળ (આપવા) વાળાં છે. (જ્યારે) પવિત્રતા, સંતોષ, દેવભક્તિ, તપશ્ચર્યા, સ્વાધ્યાય એ નિયમો (પાંચ) છે.

૪૬. ૪૭. (હિંસા વગેરે) વિતર્કોની ભાવના (મનમાં ઉત્પન્ન થાય) તો, તેનાથી વિપરીત (અહિંસા વગેરે)ની ભાવનાનું ચિંતન કરવું જોઈએ; અહિંસા (ની પ્રતિષ્ઠા)માં (યોગીની) પોતાની પાસે (કુદરતી વેરવાળા પ્રાણીઓની) શત્રુતાનો ત્યાગ થાય છે. સત્યની (પ્રતિષ્ઠા) માં ક્રિયાના ફલની પ્રાપ્તિ ('તું પુત્રવતી બન' - એવું યોગી બોલે, તો વંધ્યા પુત્ર મેળવે છે) થાય છે; બ્રહ્મચર્ય (ની પ્રતિષ્ઠા)માં વીર્યભાગ, અસ્તેય (ની પ્રતિષ્ઠા)માં ધનભાગ, અને અન્ય (યમ-અપરિગ્રહ) માં જન્મનું (કારણનું) જ્ઞાન થાય છે. (બાહ્ય) પવિત્રાથી પોતાના શરીર પ્રત્યે જુગુપ્સા અને બીજાઓના સંસર્ગનો અભાવ (જન્મે) છે.

૪૮. ૪૯. (આત્મ) શુદ્ધિથી મનની અંતઃકરણની શુદ્ધિ, મનની સ્વચ્છતા, ઈન્દ્રિયો પર જપ્ત (કાબૂ) આત્મદર્શનની યોગ્યતા (મળે) છે. સંતોષથી ઉત્તમ સુખપ્રાપ્તિ, તપશ્ચર્યાથી શરીર, ઈન્દ્રિયોની સિદ્ધિ (મળે) જ; સ્વાધ્યાયથી ઈષ્ટ દેવની પ્રાપ્તિ થાય, દેવ ભક્તિથી સખાધિ (અવસ્થા) મળે; શોષ (અર્નતનાશ) ના ધ્યાનથી અને દૃઢ પ્રયત્નથી આસનનું સ્થિર સુખ^૩ પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૦. ૫૧. (આસન સિદ્ધ થવાથી) (શારદી - ગરમી ભૂખ-તરસ, સુખ-દુઃખ વગેરે) ઢંઢોનો અભાવ થાય છે (એનાથી દેહને પીડા થતી નથી); પછી પ્રાણાયામ (કરવાનો) (જેમાં) વાયુના વેગની શીલતા (ઉદ્ભવે છે), જે દેશ અને કાલના પ્રમાણથી પૂરક, કુમ્ભક અને રેચકથી (કરવાનો) છે, દીર્ઘ, પરિપૂર્ણ અને સૂક્ષ્મ એ ત્રણ પ્રકારનો (પ્રાણાયામ) છે, જ્યારે બાહ્ય (રેચક)નું અને આભ્યંતર(પૂરક)નું ઉલ્લંઘન જેમાં કરવાનું હોય છે તે યોધો (પ્રાણાયામ) છે^૪ એનાથી પ્રકાશ (વિવેકજ્ઞાન) નું આવરણ (ઠંકણ) દૂર થાય છે.

૫૨. પછી મન ઘારણાને યોગ્ય બને છે; (તેથી) પોતાના વિષયો સાથે સંબંધ ન રહેવાથી, ઈન્દ્રિયોનું ચિંતની વૃત્તિના (ચિંત સ્વરૂપના) સરખું બની જવું તે પ્રત્યાહાર (કહેવાય) છે, તેનાથી (ઉત્તમ રીતે) ઈન્દ્રિયો વશમાં આવે છે.

૧. આ શરીર, બુદ્ધિ વગેરે મારાથી ભિન્ન છે અને હું એ બધાથી ભિન્ન છું એ જ્ઞાન વિવેક જ્ઞાન કહેવાય છે.

૨. પહેલી ચાર અવસ્થા વાળી પ્રજ્ઞાથી કાર્યવિમુક્તિ; બાકીની ત્રણ અવસ્થાવાળી પ્રજ્ઞાથી ચિત્તવિમુક્તિ.

૩. સ્થિરશુભમ્ આસનમ્ । (પા. યો. ૨. ૪૬.)

૪. બાહ્ય (રેચક) પ્રાણાયામ અને આભ્યંતર (પૂરક) પ્રાણાયામ કયા વિના જ એ કુમ્ભક પ્રાણાયામ થાય તે કેવલ કુમ્ભક નામે ઓળખાય છે.

૫૩. અખીષ્ટ (મનપસંદ) વસ્તુ (ઈષ્ટદેવ) ના ચિંતનમાં નામિ વગેરે પ્રદેશમાં મનની સ્થિરતા (પેદા કરવી) તે ધારણ કહેવાય છે; (અને) તેમાં (ચિત્તની ધારણમાં) એક જ પ્રકારના વૃત્તિની એકાગ્રતા (એકતાનતા) તે જ ધ્યાન કહેવાય છે.^૧

૫૪. (ધ્યાતા - ધ્યેય - ધ્યાન ત્રણેનો જેમાં ભાસ થાય તે ધ્યાન) (પણ) જ્યારે તેનું રૂપ (ધ્યાનરૂપ) શૂન્ય સરખું થઈ જાય અને કેવળ અર્થ (ધ્યેયમાત્ર) જ ભાસે ત્યારે તે અંગ, સમાધિ (યોગનું આઠમું અંગ) ગણાય છે; (પ્રથમ ચાર અંગ નિર્બીજ સમાધિના બહિર્અંગ છે) ધારણાદિ ત્રણ (ધારણ, ધ્યાન, સમાધિ) એક જ વિષયમાં એકત્ર થાય ત્યારે તે (યોગ શાસ્ત્રમાં) સંયમ કહેવાય, તેના (સંયમ) જયથી પ્રજ્ઞાનો પ્રકાશ થાય છે.

૫૫. તેનો (સંયમનો) ભૂમિઓમાં વિનિયોગ કરવો જોઈએ (એક એક પગથીએ ચઢીએ તેવો પ્રયોગ કરવો જોઈએ) એ ત્રણ નિર્બીજના અંતરંગ છે જ્યારે પ્રથમ (પાંચ) બહિર્અંગ છે. આ (અષ્ટાંગ યોગ) સિદ્ધિ આપવાવાળો અને કલેશ દૂરવા વાળો છે.

૧. ધ્યાન એટલે ચિત્તની ધારણમાં એક જ પ્રકારની વૃત્તિનું સતત ઉદય પામતા રહેવું તે. (એમાં બીજી કોઈ પણ પ્રકારની વૃત્તિનો ઉદય ન થાય).

બીજા અષ્ટકનો બીજો અધ્યાય

યોગનું ફળ, ક્રમમુક્તિ વગેરેનું વર્ણન

૧. સુપ્રખ્યાતા જ્ઞાનવાણી (કોઈપણ વ્યક્તિ તે) પુરુષ હોય, સ્ત્રી હોય, યુવાન, બાળક કે વૃદ્ધ હોય, (પણ) (યોગનો) અધિકારી બને છે અને (યોગના) અભ્યાસની સિદ્ધિને પણ મેળવે છે.
૨. બધા જ આશ્રમવાળા, બધી જ વર્ણવાળા, યોગાભ્યાસના અધિકારી છે; (અલબત્ત) ભિષુ (સંન્યાસી) વિશેષપણે (અધિકારી) છે કારણ જ્ઞાનચર્ચ વગેરે પર તેનો કાબૂ છે.
૩. જે ભિષુક (સંન્યાસી) યોગીના પેટમાં ગૃહસ્થીએ આપેલું અન્ન યોગાભ્યાસથી પચે છે, તે (યોગી)ને (ગૃહસ્થી) ને તારે છે (તેનો ઉદ્ધાર કરે છે), બીજો નહીં.
૪. ભિષુ યોગી જેને ઘેર જાય છે, તે (ગૃહસ્થી)ના (ગૃહસ્થ) આશ્રમને ઘન્ય છે; તે ભિષુ જેને ઘેર ભોજન કરે છે, તેને ઘેર સ્વયં વિષ્ણુ (ભગવાન) જયે છે.
૫. જે (ઘેર)થી ભિષુ (કંઈપણ મેળવ્યા વિના) પરામુખ બને છે (પાછો ફરે છે), તે (પર) તરફ દેવો પણ પરાશ્રમુખ બને છે (પાછા ફરે છે); માટે (જેનાથી) દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ તુલિ પામે એવું કંઈક પણ એને (ભિષુને) આપવું.
૬. આદિ અને અંતમાં પાણી આપવાની સાથે યતિને એકાદ કોળિયા જેટલું પણ અન્ન આપવામાં આવે તો તે (અન્ન) મેરુ (પર્વત) જેટલું અને (પાણી) દરિયા જેટલું (ધર્મમાં) ગણાય છે, એવું સ્મૃતિવચન છે.
૭. યતિને વસ્ત્ર અને અન્ન (તેની) આવશ્યકતા પૂરતું માપમાં જ આપવું, જો તે (યતિ) વધારે લે તો તે ચોર જ (ગણાય), પાપી તથા અન્ન અને સ્વાદનો લાલચુ (ગણાય) છે.
૮. જે યતિ (અન્યને) ધૂતનારો અને લુચ્ચો (બની), પવિત્રતા અને ધ્યાન વગેરે (ધર્માચરણ) છોડી, ભોગ ભોગવનારો પ્રાત્ય (અનાય)ની માફક વર્તે છે, તે અજ્ઞાની આ લોકમાં લોકગિન્દા અને પરલોકમાં (પમરાજથી દંડરૂપે) બંનેમાં દુઃખ ભોગવે છે.
૯. આ જગતમાં સંન્યસ્ત અવસ્થા જ (મજબી) યજ્ઞી દુર્લભ છે; (હવે) તે મેળવીને જે તેમાંથી ભ્રષ્ટ થાય તો તે લાંબા સમય સુધી લોકમાં દુર્ગતિ (અકલ્યાણ) ભોગવે છે.
૧૦. માટે વિશેષ કરીને યતિએ તો (ખાસ) યોગાભ્યાસ દ્વારા પોતાનું પહેલેથી જ સિદ્ધ થયેલું (આત્મા જ્ઞાનથી જુદો) નથી જ એ સ્વરૂપ) પણ અવિદ્યાથી ભુલાઈ ગયેલું) સ્વરૂપ મેળવી લેવું ખોઈએ (અહં ક્ષય જાણ નો અનુભવ કરી લેવો^૧ ખોઈએ), નહીં તો એનું નિશ્ચયપૂર્વક અઘ:પતન થાય જ.
૧૧. આ જીવાત્મા સત્ય છે અને અદિતીય છે (કારણ એ જ્ઞાન જ છે); આત્મા (જ્ઞાન)નો અંશ છે^૨,
૧. અહં ક્ષય જાણિ । જીવાત્મા જ્ઞાન જ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ એ એનું પ્રાકૃ (પહેલેથી) સિદ્ધ સ્વરૂપ છે જ: ક્ષય સ્વ ક્ષાયવ્યેતિ - એવી સુતિ છે. અવિદ્યા દૂર થાય (જેમ વાદળ દૂર થાય તો સૂર્યદર્શન થાય) તો એ મૂળ સ્વરૂપની અનુભૂતિ થાય.
૨. ક્ષય - પર આત્મા એ ચૈતન્યપૂર્ણ છે. જીવાત્મા એ ચૈતન્યપૂર્ણનો અંશ. જેમ અગ્નિમાંથી એના તણખા ઉદ્ભવે પણ એ તણખો પણ અગ્નિનું જ સ્વરૂપ છે તેમ જીવાત્મા એ જ્ઞાનનું જ સ્વરૂપ છે: મધ્યંજીવો જીવલેલો જીવમૃત: સનાતન: । (મ.ગી.)

અજન્મા છે (અને તેથી) વિકાર-રહિત છે, (કોઈપણ પ્રમાણનો) વિષય (પ્રમેય) નથી (કશાથી જાણી શકાય તેવો નથી), (૩) અ-વ્યય છે, (૪) (અને) કાપી ન શકાય, બાળી ન શકાય, ભીંજવી ન શકાય કે સૂકવી ન શકાય તેવો છે.

૧૨. પોતાના સ્વરૂપના જ્ઞાનવાળો, પોતાનામાં જ રમમાણ કરનારો, શાશ્વત (અવિનાશી), (દેહાદિથી) સ્પૃષ્ટ ન થાય (અસંગ રહે) તેવા અને કેવલ (સર્વસંબંધવર્ધક) હોવા છતાં એ (જીવાત્મા) મલિનતામાં ડેંકાયેલા સુવર્ણની માફક અવિદ્યાના અંશોથી મલિન બનેલો છે.

૧૩. જેમ લોખંડ (જેવી હલકી ધાતુથી) યુક્ત સોનું (અગ્નિમાં શુદ્ધિ પેળવે) તેમ (ધ્યાન) ધોઅથી પ્રજ્વલિત કરાયેલા જ્ઞાનરૂપી અગ્નિમાં પોતાના (અવિદ્યા સંપૂર્ણ) સ્વરૂપને બાળીને પહેલાનું પોતાનું શુદ્ધ (અવિદ્યાવર્જિત) સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે.

૧૪. (ધ્યાનમાં) જેનું ધ્યાન ઘટીએ તે 'હું જ આત્મા છું' (મારું જ પોતાનું સ્વરૂપ છે) એવી રીતે માનવું (એ ભાવથી એની પાસે જવું); પરંતુ પ્રતીક-ઉપાસનામાં એમ કરવું નહીં (પ્રતીકમાં જે સ્વરૂપ છે તે હું જ છું એવું ન માનવું). (કારણ) તે (ઉપાસક) (પ્રતીક) નથી; પરંતુ (આદિત્ય વગેરેમાં) કાર્યના ઉત્કર્ષને લીધે આત્મા છે એવી દૃષ્ટિ અવશ્ય કરવી, તે જ પ્રમાણે ઉદ્ગમીષમાં પણ એવી દૃષ્ટિ જ રાખવી (કારણ એનાથી જ કાર્યસિદ્ધિ થાય).

૧૫. આ રીતે 'હું આત્મા (બ્રહ્મ) છું' એવા જ્ઞાનમાં ક્ષવણ-આદિનું વારંવાર આવર્તન^૧ કરવાથી જ જ્ઞાનીના (પ્રારબ્ધ શિવાયનાં) બધાં કર્મો થય^૨ થાય છે; જે આ રીતે (આત્મ સાક્ષાત્કાર માટે) અધિકારી બન્યા છે, તેવા જ્ઞાનીને પણ (સ્વીકૃત કરેલો) દેહ પડે (દેહનો નાશ થાય) ત્યાં સુધી પ્રારબ્ધ કર્મ ભોગવવાં જ પડે છે.

૧૬. (હવે) (મોક્ષ પ્રતિ પ્રતિકમણ કરનારા) ચિત્તમાં બધી ઈન્દ્રિયોની બધી વૃત્તિઓનો લય થાય છે, તે ચિત્તનો પ્રાણમાં લય થાય છે અને પ્રાણનો આત્મામાં લય થાય છે અને (પછી) તે (જીવાત્મા) જ્ઞાનથી પ્રકાશિત થયેલા કદમ્બની સુપુષ્પ (નાદી)થી (નિર્ધાન કાર્ય-કારણોનું પણ) (આથ) કારણ (જેનું આગળ વર્ણન કરવામાં આવશે તે દત્તલોક રૂપી) - બ્રહ્મને પામે છે.

૧. જીવાત્મા મૂલે તો બ્રહ્મનું સ્વરૂપ તેથી એ પણ ઈન્દ્રિયાતીત અને તેથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય કેવી રીતે બને ? જે ઉત્પાદ્ય વિષય નથી તેને અનિર્વાચ્ય, અચ્છેદ્ય, અસ્ય આદિ નકારાત્મક (Negative) વિશેષણો જ લાગુ પડે. પણ તે જ્ઞાન પ્રમાણથી સેય (પરોક્ષજ્ઞાન) બને છે.

૨. અ-વ્યય: વ્યય એટલે કાર્ય જેમકે કેળું (કદલીનું ફળ); કાર્ય હંમેશા નાશવંત, જીવાત્મા - પરમાત્મા અવિનાશી તેથી અવ્યય છે.

૩. શ્રુતિ:- ઝવ યોડન્થાં દેવતાવુત્તાસોડન્થોડસાવન્થોહમસીતિ ન સ વેદ ।

૪. પ્રતીક બ્રહ્મનો વિકાર છે અને ન હિ ત્રાવાદિજાતસ્ય વિકારસ્ય બ્રહ્મસ્યસ્તૈક્યયોગી ષાઠ્ઠ શક્યતો ।

૫. જ્ઞાના વારે દષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિર્વિધ્યસિતવ્યથ । શ્રુતિ કહે છે કે અહં પ્રચાસિ - તત્ત્વર્થસિ જેવાં મહાવાક્યોનો ક્ષવણ - મનન - નિદિધ્યાસનથી અભ્યાસ (અભ્યાસ એટલે પુનઃ પુનઃ આવૃત્તિ) કરવો (પરોક્ષજ્ઞાન), એ રીતે દર્શન કરવું (આત્મસાક્ષાત્કાર અથવા અપરોક્ષ જ્ઞાન આવૃત્તિરસમુદ્વેદજ્ઞાત્) એવું સૂત્ર છે - "વારંવાર આવૃત્તિનો ઉપદેશ શ્રુતિમાં છે.

૬. (અ) શ્લોકમાં સર્વકર્મ પછી શય (હોવો ખેંદીએ) તે નથી આવ્યો પણ ટીકામાં સર્વકર્મજન....જયઃ છે તેથી એ જ્ઞાનનું અનુમાન કરી લેવું (બ) જે પૂર્વ કરેલાં હોય તે કર્મોનું ફળ તો ભોગવવું જ પડે.

૧૭. (સૂર્યના) કિરણોનું જ અનુસરણ કરતો હોવાથી (આત્મિકયાનુભૂતિવાળા) એ જ્ઞાનીને (ઉત્તરાયણ અને) શુક્રલગ્નિની' (મુક્તિ માટે) જરૂર નથી; (ઈષ્ટ-અનિષ્ટ-મિશ્ર) કર્મોને અનુસરનાર (અવિદ્યાથી સંસાર પ્રવાહમાં) સરતા એવા અજ્ઞાનીને આ લાભ મળતો નથી (અર્થાત્ એને શુક્રલગ્નિમાં મરણની અપેક્ષા રહે છે).

૧૮. ૧૯. જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચયથી ઉપાસના કરનારાઓ અર્ચિરાદિ ગતિથી (કમમુક્તિ માર્ગે) બ્રહ્મલોકને પામે છે, (જ્યારે) (કેવળ પુણ્ય પ્રાપ્તિ માટે) બીજા પરંતર (ફળ માટે દેવો પર આધાર રાખનારા) કર્મક લોકો તે (બ્રહ્મલોક)માંથી નીચેના લોકમાં, (અને પાપીઓ તો) તેનાથી નીચેના લોકમાં (નરકમાં - પશુપંખીની ધોનિમાં) ગમન કરે છે; આમ કર્મ પર આધાર રાખનારાઓને તો (પરમાત્માના) માધિક પાદ (આ જગત-વિષય એ ભગવાનનો એક પાદ માત્ર છે) માં (વારંવાર જન્મ-મરણરૂપ ભ્રમણ કરવું પડે છે, જ્યારે જ્ઞાનીની તો દત્તલોકમાં જ ગતિ થાય (કારણકે) જ્ઞાનયોગથી પૂર્વે જે સિદ્ધ હતું જ તે, ચિત્ - આનંદરૂપ અપરિવર્તન, અમર્યાદિત (વ્યાપક), કલા વિનાનું (નિષ્કલ) સ્વરૂપ પામનારો ફરી પાછો આવતો નથી.

૨૦. સત્યલોક, ચૈકુષ્ઠ, અને કેલાસથી પણ ઉપરના ભાગમાં, અમૃતની સંજ્ઞાવાળી પ્રસિદ્ધ આ દત્તાત્રેય' નામે લોક આવેલો છે.

૨૧. ૨૨. તે આ દત્તલોક છે, જ્યાં શોક, વૃદ્ધાવસ્થા, મૃત્યુ (જેવા વિકાર કે અવસ્થાઓ) નથી, જ્યાં કર્મ ભોગવવાં રહેતાં નથી (કારણ કર્મનાશ થયા પછી એની પ્રાપ્તિ છે), જ્યાં મોહ (મિથ્યાજ્ઞાન કે ભ્રમ) ની અવસ્થા કે (તેનું કારણ એવું) દૈત હોતું નથી (કારણે બ્રહ્મતત્ત્વિક-અનુભૂતિ એ જ દત્તલોક) અને તેથી દેવો (દૈતભ્રમ વિષયમાન છે)" પણ ત્યાં જઈ શકતા નથી; આ લોક જે શ્રુતિમાં 'ચિવિ જગૃત્' નામે કહેવાયો છે તે, ફક્ત બ્રાહ્મણથી જ" અધ્યાત્મ (જ્ઞાન) માર્ગે કે હઠયોગ માર્ગે પ્રાપ્ત છે.

૨૩. અથવા એ તે લોક (દત્તલોક) ની પ્રાપ્તિ માટે, પહેલાં જે કહ્યું હતું તે જ જ્ઞાન, સરલતાથી સમજાય એ રીતે, કૃપા કરી શાંતિલ્પને કહ્યું."

૨૪. શાંતિલ્પે ફરીથી (અથવાને) પૂછ્યું, "હે ભગવન ! આ (બ્રહ્મ અર્થાત્ દત્ત તત્ત્વ) તો અ-શર (અવિનાશી), વિક્રિયા રહિત (તેથી જગત્ એનું પરિણામ પણ નથી), પર, બ્રહ્મ, સત્ - માત્ર (કેવલ અસ્તિત્વ અર્થાત્ Being અવસ્થામાં - Becoming અર્થાત્ વિક્રિયાની અવસ્થામાં નહીં એવું), કલા-વિનાનું (તેથી જગત્નું નિર્મિત કારણ પણ નહીં), કલ્યાણ તત્ત્વ છે;

૨૫ થી ૨૭. (તો પછી) એમાંથી (એ સત્માંથી) કઈ રીતે આ (જગત) જન્મે, એનું રક્ષણ થાય અને એ લય પામે ?" તેણે (અથવાએ) કહ્યું, "હે શાંતિલ્પ ! સાંભળ, આ બ્રહ્મ તો મૂલે અ-રૂપ (કોઈ પણ આકાર વિનાનું અને તેથી નામ વિનાનું) છે, પરંતુ ઉપાધિભેદે એનાં નિઃસ્-કલ, સ-કલ અને મિશ્ર એમ ત્રણ રૂપ છે; (હવે એમાં) જે એનું નિષ્કલ નામે રૂપ છે તે ખણ્ડ(અવપવો કે પટલો) વિનાનું, કલ્યાણસ્વરૂપ, સૂક્ષ્મ, (અને તેથી) બધામાં (અણુ-અણુમાં) વ્યાપ્ત, અન્ત વિનાનું, (અને) બધે ઓતપ્રોત, (છતાં) (કોઈ પણ પ્રમાણથી) નિર્દિષ્ટ ન થઈ શકે એવું ઉત્તમોત્તમ છે.

૧. શુક્લકુળમતી હોતે જગતઃ પ્રાથમે મતે । દકવા યાતવનાત્તિરન્યવાડયતેતે પુનઃ । (પ.ગી.૮.૨૬.) મૃત્યુ પામનાર વ્યક્તિ એ ઉત્તરાયણના સૂર્યમાં સુદ પક્ષમાં મરણ પામે તો એને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય, જ્યારે એથી ઉલટું દક્ષિણાયન કે વદ પક્ષમાં મૃત્યુ પામનારને ફરી આ લોકમાં આવવું પડે છે, એમ શાસ્ત્ર કહે છે. પરંતુ પૂરવાની મહારાજ કહે છે જેના પ્રાણનો આત્મામાં લય થાય છે એને આની જરૂર નથી. ગમે તે અયન, પક્ષ કે તિથિમાં દેહ પડે તોપણ એ તો બ્રહ્મમાં જ (અહીં દત્તલોક) એકરૂપ બની જાય છે. પૂરવાની મહારાજ, પૂ. રંગ અવધૂતજી એ દક્ષિણાયન, વદ અમાસે દેહ છોડયો છે ને ! સાક્ષાત્કારી સંતોને આની શી જરૂર હોય?

૨. ભોક્તૃતે જિતે ભોક્તઃ । (જ્યાં દત્ત પરમાત્માનું દર્શન થાય તે દત્તલોક અર્થાત્ સોડહં દત્તઃ । તે દત્ત હું જ છું એવી અભેદપ્રતિપત્તિની અવસ્થા.

૩. જ્યાં કર્મ ત્યાં ઉપાસક-ઉપાસ્ય (ધાન્ય-ચાખ્ય) ભેદ, જ્યાં કર્મ ત્યાં દેવ (ત્યાં ભેદ).

૪. અહીં બ્રાહ્મણ વર્ણથી સમજવાનો નથી પણ જ્ઞાન જ્ઞાતિ - જ્ઞાણઃ ના અર્થમાં છે.

૫. અહીં અથવાએ શાંતિલ્પને બોધ આપવા આરંભેલી ઉક્તિ પૂરી થાય છે. (પ્રથમાષ્ટક અધ્યાય ૬ શ્લોક ૨૧ થી)

૨૮. (હવે) મૂલ પ્રકૃતિ છે, તે ત્રણ (સત્વ, રજસુ, તમસુ) ગુણવાળી છે, માયા અને અવિદ્યાના નામે પણ ઓળખાય છે; એ (માયા) એની સાથે જ ઉદ્ભવાવેલી શક્તિ છે^૧, એનાથી સંયુક્ત બનેલો એ દેવ કૃષ્ણવિગલ છે. (આ સકલ રૂપ છે)

૨૯ થી ૩૧. એ (માયા-શબ્દિત) મહેશ્વરે ઉચ્ચ કરી^૨ ત્યારે જે રૂપ થયું તે મિશ્રરૂપ કહેવાયું. તેણે જ્ઞાનથી અને તપથી કામના કરી: 'હું અનેક થાઉં, (બહુ રૂપે) જન્મું'; (અને) એ તપમાંથી^૩ ઊંચાર (પ્રણવ) ઉત્પન્ન થયો. એની ત્રણ માત્રા^૪ (અ-ઉ-પ) એ(ઊંચાર)ના ત્રણ ઋષિ, ત્રણ છંદ, ત્રણ દેવતા, ત્રણ ધીજ, ત્રણ શક્તિ, ત્રણ વર્ણ, ત્રણ અવસ્થા, ત્રણ સ્થાન, ત્રણ સ્વર, ત્રણ ગુણ, ત્રણ અગ્નિ, ત્રણ વેદ, ત્રણ સવન, ત્રણ તત્વ અને ત્રણ આત્મા (આમ બધું) ત્રણ - ત્રણ છે.^૫

૩૨. તે (બધા) થી સમૃદ્ધ એવો આ (ઊંચાર) જગતનું બીજ છે. જે પર અને અપર સંજ્ઞાવાળું છે; (જ્યારે) તે (ઊંચાર) જેનો વચક છે તે ભગવાન માયાવી (માયાથી પુક્ત અથવા માયાપતિ), (બંધે) વ્યાપક અને (બધાથી) પર છે.

૩૩. એ (માયાવી) (પોતાની) માયા વડે બધાં ભૂત (પ્રાણીઓ તથા સ્થાવર પંચમહાભૂત)ના મનમાં વ્યાપીને અહીં (વિશ્વમાં) ક્રીડા કરે છે; એ ઉચર સર્જન કરે છે (અને) બ્રહ્મા (કહેવાય) છે, પાલન કરે છે (અને) હરિ (વિષ્ણુ કહેવાય) છે, સંહાર કરે છે (અને) શિવ (કહેવાય) છે.

૩૪. ઉન્દ્ર વગેરે બધા દેવો, (બધા) જીવો (જાજા); પંચીકૃત પાંચ (પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ) મહાભૂત, અપંચીકૃત (સૂક્ષ્મ) તન્મત્રાઓ, પંચમહાભૂતના વિકારો (ભૌતિક પદાર્થો) (જેમ કે બધાં શરીર, ચીદ ભુવન વગેરે) - આ બધું તે (ઉચર) જ (બ્રહ્મનું મિશ્રરૂપ) છે.

૩૫. (પચીસ) તત્વો^૬ અને (ચાર પ્રકારના શરીરના અભિમાની) જીવો^૭ આ બધું એ અચ્યુત (અવિનાશી) ઉચર જ છે, જે પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ (બધી દિશાઓ)માં વ્યાપેલો (વિભુ) છે.

૩૬. (એ જ પ્રમાણે) ઉપર અને નીચે એમ ચારે તરફ એ જ (વ્યાપક) છે અને આ ભૂતકાળમાં હતું તે, ભવિષ્યમાં હશે તે, વર્તમાનમાં છે તે બધું તે (ભગવાન) જ છે, બીજું કશું નથી.

૧. ગુણનાં સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિ: । મૂલ પ્રકૃતિમાં ત્રણે ગુણ એક સરખા પ્રમાણમાં હોય છે; બ્રહ્મની આ શક્તિમાં ગુણોની વ્યવસ્થા સૃષ્ટિ પ્રક્રિયા જન્માવે છે.

૨. માયાશબ્દિત (સગુણ) બ્રહ્મ = ઉચર, એજ ઉચર કરે: સ જ્ઞાત । નિર્ગુણ બ્રહ્મ તો નિષ્ક્રિય જ હોય.

૩. સગુણ બ્રહ્મનો બહુભવનરૂપ વિચાર - એ તપ

૪. ઊં એટલે સગુણ બ્રહ્મનો વિચાર, માત્રા એટલે જેનાથી મપાય તે - મીચત્તે જનયા હત માત્રા । જેનાથી (ભગવાનના) વિષ વગેરે પાદ (પાતેડાવ્ય વિદ્યા પૂતાગિ) મપાય તે માત્રા.

૫. અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય એ ત્રણ ઋષિ; ગાયત્રી, ત્રિષુપ્ત, જમતી એ ત્રણ છંદ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર એ ત્રણ દેવતા; શ્રી-કૃષ્ણ એ ત્રણ ધીજ; દ્રવ્ય-જ્ઞાન-ક્રિયા એ ત્રણ શક્તિ; રક્ત-ચેત-કૃષ્ણ એ ત્રણ વર્ણ; જાગત-સ્વપ્ન-નિદ્રા એ ત્રણ અવસ્થા; નેત્ર-શ્રવણ-કર્ણ એ ત્રણ સ્થાન; ઉદાત - અનુદાત - સ્વરિત એ ત્રણ સ્વર; સત્વ-રજસુ-તમસુ-એ ત્રણ ગુણ; દક્ષિણ, અર્ધપચ, આઠનીય એ ત્રણ અગ્નિ; ઋગ્વેદ - યજુર્વેદ - સામવેદ એ ત્રણ વેદ, પ્રાતઃ, મધ્યહ્નિ અને સાયં - એ ત્રણ સવન; પૃ:પૂ:લ્લ: એ ત્રણ તત્વ અને વિષ - તૈજસ - પ્રાણ એ ત્રણ આત્મા છે.

૬. આ વિષનું સર્જન, પાલન, સંહાર કરેલા તથા બધામાં વ્યાપીને રહેતું તે ભગવાનની ક્રીડા છે.

૭. સંખ્યદર્શન પ્રમાણે મૂલ પ્રકૃતિ (ગુણોની સામ્યાવસ્થા) અવિકૃત છે. એમાંથી જે ઉદભવે છે તે મહત્, અર્હત, બુદ્ધિ, પાંચ મહાભૂત, (પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ); પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય (કાન, અંખ, નાક, જીહ્વા અને ત્વચા) અને પાંચ કર્મેન્દ્રિય (હાથ, પગ, વાણી, પાપુ અને ઉપસ્થ), મન અને (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ) પાંચ વિષયો મળી ૨૪ તત્વો; તથા પુરુષ (જે ઉદાસીન છે) મળી ૨૫ તત્વો, પણ વેદાન્ત પ્રમાણે એ સગુણ બ્રહ્મમાંથી ઉદ્ભવેલું છે; (એ બધું, વિશ્વા હોઈ બ્રહ્માના અદિતીયત્વને બાધ આવતો નથી).

૮. શરીર ચાર પ્રકારનાં: સ્વેદજ (ચાંચડ માંકણ આદિ) ઉદ્ભિજ (વનસ્પતિ), અણ્ડજ (પંખી વગેરે), જરાયુજ (પામુઓ, મનુષ્યો વગેરે). આમાં ચૈતન્ય - તે જન્તુઓ અર્થાત્ જીવો પણ ચાર છે.

૩૭.૩૮. એ (ઉપર્યુક્ત) સ્વયંમકાલ (દેવ), પોતાનામાં જ (સૃષ્ટિ આદિ વ્યાપારરૂપ) ક્રીડા કરતા, (સર્વ વિકારજાતમાં અંદર-બહાર) વ્યાપેલા, ભક્તો પર અનુકંપા કરતા (ઈશ્વર)નું સુંદર, દિગંબર (દિશારૂપી વસ્ત્ર પરિધાન કરેલું), કમળની પાંખડીની ઉપમા અપાય (અનાસક્ત) એવું, ચાર ભુજવાળું પાપનાશક દત્તાત્રેય નામે સ્વરૂપ (મૂર્તિ) છે તે એ (ઈશ્વર - સંગુણ બ્રહ્મ)નું સકલ (કલ્પાથી પુરતે) સ્વરૂપ છે, જે સ્વરૂપનાં આત્મો આસેયનક (દર્શન કરવામાં તૃપ્તિનો અંત ન આવે - સદા દર્શન કર્યા જ કરીએ એવો ભાવ આણુ જ રહે) છે.”

૩૯.૪૦. શાંતિલ્યે (ફરી) પૂછ્યું, “હે ભગવન્ ! હે પ્રભુ ! જે એ બ્રહ્મ કેવલ સત્ છે, ઉત્તમ છે, પર છે એમ (કહેવાય) તો પછી એ મહેશ, આત્મા, દત્તાત્રય (વમેરે નામથી) કેમ (બોલાવાય) કહેવાય ? તે, હે દીન પ્રત્યે વાત્સલ્ય સંપન્નાર (અથર્વા) ! (મને) કૃપા કરીને કહો.

૪૦ (૩.૪) થી ૪૩. અથર્વાએ (શાંતિલ્યને) કહ્યું, “હે શાંત (સ્વભાવના) ! આ બધું જડ-ચેતન વૃદ્ધિ પામતું (વધ્યા જ કરતું) છે; તે (આત્મા) ઉત્તમ રીતે વૃદ્ધિ કરે છે તેથી પરબ્રહ્મ નામે ગવાય છે; એ (હ્રિવાત્મા) (સુપુત્રિ કહે) (પર બ્રહ્મને) મેળવે છે (બ્રહ્મીકય અનુભવે છે (જાગ્રોતિ), (સ્વખાવસ્થામાં) (પર્વત, નદી વમેરે તથા ઈન્દ્રિયોના વિષયોરૂપી વાસના) સહજ કરે છે, અને અહીં (જગત અવસ્થામાં) (સ્ત્રી, મન, પીણાં વમેરે વિષયો ઈન્દ્રિયોથી) ભોગવે છે, તથા આ એનો (આત્મા) સાતત્યવાળો ભાવ હોવાથી એ (પર બ્રહ્મ) આત્મા નામે ગવાય છે, જ્યારે, બધાથી પુજાય છે (જા પાતુનો અર્થ પૂજવું) અથવા શક્તિથી બધું ઈચ્છે છે એ અર્થમાં, બધાનો ઈશ હોઈ, સર્વનો આત્મા હોઈ ખડેશ નામે ગવાય છે; અને મેં મારી જાતને તને-અગ્નિને આપી દીધી (મારો આત્મા તને આપી દીધો) એ ઉક્તિથી તે દત્તાત્રેય નામે બોલાય છે.

બીજ અષ્ટકનો ત્રીજો અધ્યાય

ભૂત-ભૌતિક - સર્ગ-વર્ણન

૧. ભગવતપરાયણ અથવા મુનિએ સામાન્યરૂપે વર્ણવેલા આ દત્તાત્રેય-અવતાર (ચરિત્ર) સ્મરણમાં આવવાથી વિશેષરૂપે (સ્મિતપૂર્વક) અહીં વર્ણવાય છે.

૨. જે (પરબ્રહ્મ) સત્-ચિત્-આનંદ સ્વરૂપ છે, એની વિવિધ પરાશક્તિઓ છે તે, સર્વ કંઈ જાણનારો છે; એ આત્મા (પરબ્રહ્મ). માંથી માયા (પ્રકૃતિ) ઉદ્ભવી, એમાંથી (માયામાંથી) મહત્ત્વત્, તેમાંથી,.....

૩. અહંકાર, એ (અહંકાર) માંથી (પાંચ અપંચીકૃત સૂક્ષ્મ) તત્માત્રાઓ ઉત્પન્ન થઈ, અને એમાંથી આકાશ, વાયુ, અગ્નિ પાણી અને પૃથ્વી નામે પાંચ મહાભૂત થયાં.

૪.૫. (આ પાંચ મહાભૂત) ઉત્તર-ઉત્તર ભૂતમાં પૂર્વ-પૂર્વના ગુણોના ઉમેરાવાળાં બની શબ્દ વગેરે ગુણથી યુક્ત બન્યાં.^૧ આ (મહાગુણોના) ગુણોના અલગ અલગ સાત્ત્વિક અંશોમાંથી કર્ણ, ત્વચા, નેત્ર, છાદ્વા (રક્તના) અને પ્રાણ-એક ક્રમથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો થઈ અને (એ પાંચેના) બધા ગુણોના સાત્ત્વિક અંશોના એકીકરણમાંથી મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર ઉત્પન્ન થયાં.

૬. (આમાં) મન સંકલ્પ કરનારું છે, બુદ્ધિ નિષ્કલ્પ કરનારી છે, અહંકાર (હું છું - કર્તૃત્વ) અભિમાન કરનારો અને ચિત્ત (સતત અનુભવ) ચિંતન કરનારું છે; આ ચારના સમૂહને અંતઃકરણ કહે છે.

૭.૮. વાણી, હાથ, પગ, પાપુ (ગુદા) અને લિંગ (ઉપસ્થ) - એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે, જે ક્રમ પ્રમાણે, (આકાશ વગેરે પંચ જાણીતોના) ગુણ રજસુ -અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે (જેમ કે આકાશના શબ્દ ગુણના રજોશમાંથી વાણી - એ પ્રમાણે ક્રમ જાણવો); (શ્રવે) આ ગુણોના રજસુ અંશોના ચૈકલ્પમાંથી પ્રાણ ઉત્પન્ન થયો, જે ક્રિયાત્મક છે અને એની ક્રિયાની વૃત્તિના ભેદ થઈ પ્રાણ, અધન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન (નામે ઓલખાય) છે.

૯. કર્મેન્દ્રિય પંચક, જ્ઞાનેન્દ્રિય પંચક, પ્રાણ પંચક તથા મન અને બુદ્ધિ (એ રીતે ૧૭ તત્વોનો) મળીને લિંગદેહ (સૂક્ષ્મદેહ પણ કહેવાય છે) બને છે, જે અસામાન્ય આવરણનું કાર્ય કરે છે. (અહીં મનમાં ચિંતનો અને બુદ્ધિમાં અહંકારનો લય સમજવો).

૧૦. (પાંચ મહાભૂતનું પંચીકરણ કોને કહેવાય તે સમજાવતાં કહે છે) (પૃથ્વી-આદિ) દરેક ભૂત (એક એકમ) ના બે ભાગ કરવા, પછી તે દરેક (એકમના) એક અડધા ભાગના વળી ચાર ભાગ કરવા. હવે દરેક ભૂતના બીજા અડધા ભાગમાં, અને ચાર ભૂતનો, બીજા અડધા ભાગનો ચોથો-ચોથો ભાગ ઉમેરતાં (મેળવતાં) દરેક ભૂત પંચીકૃત બને છે, જેને પંચીકરણ કહે છે.^૨

૧. લંગ્ગર્હૈ ની સમજ : આકાશ શબ્દ ગુણવાનું, વાયુનો મુખ્ય ગુણ સ્પર્શ પણ એમાં આકાશના શબ્દ ગુણનો સમાવેશ (અર્થાત્ વાયુ શબ્દ -સ્પર્શ ગુણથી યુક્ત), એ જ પ્રમાણે ગુણ રૂપ - રજસથી યુક્ત, તેજ રીતે, પાણીમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ સાથે એનો પોતાનો ગુણ રસ - ચાર ગુણથી યુક્ત જલ, અને પૃથ્વીમાં શબ્દ, સ્પર્શ રૂપ, રસ અને એનો પોતાનો ગુણ ગન્ધ - આમ પૃથ્વીમાં પાંચ ગુણ.

૨. શબ્દગુણના સાત્ત્વિક અંશમાંથી કર્ણ, સ્પર્શમાંથી ત્વચા, રૂપમાંથી નેત્ર, રસમાંથી છદ્વા અને ગન્ધમાંથી પ્રાણેન્દ્રિય (અહીં દરેકમાં 'સાત્ત્વિક અંશ' લેવાનો)

૩. ઉદા. પૃથ્વીના એક એકમના બે સરખા ભાગ ૧/૨ - ૧/૨ થયાં. હવે એ ૧/૨ ભાગના બીજા ચાર ભાગ કરતાં એક અઘળા એકમના ૧/૨, ૧/૮, ૧/૮, ૧/૮ અને ૧/૮ એમ બધા મળી પાંચ ભાગ થશે. એવું જ અન્ય ચાર ભૂતોનું કરવું પછી પૃથ્વીના પંચીકરણમાં પૃથ્વીનો બાકી રહેલો ૧/૨ ભાગ તેમાં ૧/૮ જલ, ૧/૮ તેજ, ૧/૮ વાયુ અને ૧/૮ આકાશ મેળવતાં પૃથ્વીનો એક પંચીકૃત એકમ બનશે. આ જ રીતે અન્ય ચાર મહાભૂતના પંચીકૃત એકમ બને છે. એનો અર્થ એ કે આ વિશ્વના પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશમાં - દરેકમાં પાંચે મહાભૂતો હોય છે પણ તે એ રીતે કે તેને મહાભૂતનો અડધો ભાગ અને એમાં અન્ય ચારનો દરેકનો ૧/૮ ભાગ ભળેલો હોય છે. આનું નામ પંચીકરણવિશ્વ.

૧૧. તે (પંચીકૃત પાંચ મહાભૂતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું) સ્ફુલ્લ શરીર (કર્મણ) ભોગ (ભોગવવાનું) સાધન છે; એ ગુણની દૃષ્ટિએ ત્રણ પ્રકારનું છે: (જેમાં) સત્વગુણ અધિક હોય તે દેવનું (શરીર), રજોગુણના આધિક્યે મર્ત્ય (માનવનું) (શરીર) અને અન્ય (તમો ગુણના આધિક્યવાળું) પશુપંખીનું (શરીર) હોય છે.

૧૨. ૧૭ પૃથ્વી ભૂત તત્ત્વમાંથી રોમ, ત્વચા, માંસ, નાડી અને હાડકાં થયાં છે, જલતત્ત્વમાંથી મૂત્ર અને વીર્ય, પરમેવો, અંશુ, શાળ (થયાં છે) અગ્નિતત્ત્વમાંથી શુષ્કા, તૃષ્ણા, નિદ્રા, તંદ્રા અને રતિ (પ્રેમ) થયાં છે, અપારે વાયુમાંથી ગમનક્રિયા, ચંચળતા, નિરોધક્રિયા, સંકોચ ક્રિયા અને પ્રસારણ ક્રિયા ઉદ્ભવેલી છે અને આકાશ તત્ત્વમાંથી કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ભય ઉદ્ભવ્યાં છે અને તે (ઉપયુક્ત વિકારો) બધાથી પુઠત એવું આ ૪૭ શરીર છે.

૧૪. (પહેલાં જણાવેલ) સૂક્ષ્મ (સિંગ) શરીર સત્તર (૧૭) અવયવો વાળું છે અને તે ૪ સૂષ્પ, કુન્ન, વગેરેનો અનુભવ કરનારું છે; હવે અજ્ઞાન એ કારણ શરીર (કહેવાય) છે અને ત્રણ શરીર (સ્ફૂલ્લ, સૂક્ષ્મ અને કારણ) નો સમૂહ એનું (જીવાત્માનું) પુર ગણાય છે.

૧૫. તે (પરમાત્મા) (જ્યારે મૂળ પ્રકૃતિના) નિર્મલ સત્વગુણપુરુષ તત્ત્વમાં પ્રતિબિંબિત થાય ત્યારે મહેશ્વર (તરીકે ઓળખાય) પણ મહિન સત્વગુણ પુરુષ તત્ત્વમાં પ્રતિબિંબિત થાય તો જીવાત્મા (કહેવાય), જ્યારે તમ: પ્રધાન પ્રકૃતિમાં પ્રતિબિંબિત થાય તે પંચમહાભૂતો (કહેવાય).

૧૬. (મહેશ્વર અથવા) ઈશ્વર (શુદ્ધ સત્વ પ્રધાન પ્રકૃતિની ઉપાધિવાળો હોવાથી) સર્વજ્ઞ અને (અખિલ વિશ્વસ્વરૂપ) સમષ્ટિની ઉપાધિવાળો છે, જ્યારે જીવાત્મા (મહિન સત્વપ્રધાન પ્રકૃતિવાળો હોવાથી) એ (અલ્પજ્ઞ) અને વ્યષ્ટિની સંજ્ઞાવાળો છે. આ રીતે ઈશ્વરની આજ્ઞાથી (ઈશ્વર ક્રિયાના પરિણામે) (માયાની) વિશેષ શક્તિના કાર્ય સ્વરૂપ આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે.

૧૭. આમ (પંચીકૃત થયેલા) પંચ મહાભૂતમાંથી આ (અખિલ) બ્રહ્માંડ (ઉદ્ભવ્યું) છે, તેમાં ચૌદ લોક (પ્રતિષ્ઠિત) છે, તેમાં પોતપોતાની રીતે સ્વર્ગમાં દેવ, અંતરિક્ષમાં પંખીઓ તે પ્રખાળો અર્ધી (મૃત્યુલોકમાં) પ્રાણીઓ (રહેલાં) છે; આ બ્રહ્માંડ વિરાટસ્વરૂપ વ્યાપક પરમાત્માનો સ્ફૂલ્લ દેહ ૪ છે.

૧૮ થી ૨૨ (૧-૨). આ વિરાટ પુરુષના પગનો નીચેનો ભાગ તે અતલ, ઉપરનો ભાગ તે વિતલ, બે પૂંટી તે સુતલ, બે ગાંધ તે મહાતલ, બે વૃંટણ તે તલ્લાતલ, બે ઊંચુ તે રસાતલ અને કેડ પાતાલ (આમ નીચેના સાત લોક વિરાટ પુરુષના પગથી માંડી કેડ સુધીમાં જણાવા); હવે દૃટીમાં ભૂલોક, કુશિમાં ભુવલોક, કદમ્બ પર સ્વલોક, ગળામાં મહલોક, મુખમાં જનલોક, બે બમરમાં તપલોક, અને મસ્તક પર સત્યલોક (રહેલા) છે (આમ ઉપરના સાત લોક નાભિથી માંડી મસ્તક સુધીમાં આવેલા જણાવા). વાયુ પ્રાણ છે, પૃથ્વી શરીર છે, (ચૌદ લોક) અવયવો છે, નક્ષત્રો દાંત છે, પાપા હાસ્ય છે, રાત્રિ નિમેષ અને દિવસ ઉન્મેષ છે, સૃષ્ટિ નેત્રકટાક્ષ છે, સમુદ્ર કુશિ છે, નદીઓ નાડીઓ છે, વૃક્ષો વાળ છે, વૃષ્ટિ વીર્ય છે, (અને) પર્વતો હાડકાં છે. આ સ્થાવર - જંગમાત્મક જગત વિરાટ ભગવાનનો સ્ફૂલ્લ દેહ છે.

૨૨(૩.૪) થી ૨૪ (હવે) દિશા, વાયુ, સૂર્ય, પ્રચેત, અગ્નિનીકુમારો, અગ્નિ, ઈન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર, મૃત્યુ (યમ) અને પ્રજાપતિ - (દશ) (એની) જ્ઞાનેન્દ્રિયો - કર્મેન્દ્રિયો છે, જ્યારે ચંદ્ર, બૃહસ્પતિ, રૂદ્ર અને નારાયણ (અનુક્રમે) મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર સ્વરૂપ અંતઃકરણ છે. આ પ્રકારનો (વિરાટ પુરુષનો) સિંગ દેહ (સૂક્ષ્મ શરીર) છે, અને જે અવ્યક્ત સ્વરૂપ છે, તે કારણ દેહ છે. અર્ધી (વિરાટ સ્વરૂપમાં) જે જે દિશા વગેરે-ભવણ વગેરે દેવતાઓ છે, તે બધી વ્યષ્ટિ (દેહક વ્યક્તિગત શરીર) માં તે તે અંગનું રક્ષણ કરનાર દેવતા છે. બંનેમાં (વિરાટ પુરુષ, અને વ્યક્તિ-શરીરમાં બંને) ઈશ્વર અને જીવ કાર્યક્ષમ છે.

૨૫. પરમાત્મા બંનેમાં પોતાના અંશથી પ્રવિષ્ટ થયા; એ રીતે આવિર્ભાવ પામેલા ઈશ્વર અને જીવાત્મા (અનુક્રમે) પ્રાધાને વશ કરવાથી સર્વજ્ઞ કોઈ અને અવિદ્યાને અધીન કોઈ અલ્પજ્ઞ કોઈ કાર્યક્ષમ છે.

૨૬. આ પ્રખાળે ઈશ્વર અજ્ઞાનીઓ માટે (એમનાં) કર્મોને ભોગ ભોગવવા માટે હંમેશા (વિશ્વનું) સર્જન કરી, બ્રહ્મા (સર્જક), વિષ્ણુ (પાલક) અને હર (સંહારક) સ્વરૂપ બની સૃષ્ટિ-સ્થિતિ અને સંહારનું કારણ બને છે.

૧. ઉદા. દિશાઓ વિરાટ-પુરુષના શ્રોત્ર છે, એની જે દેવતા તે ૪ વ્યક્તિગત શરીરના શ્રોત્રની દેવતા.

૨૭ થી ૩૦ વિષ (આત્મા) અધ્યાત્મ છે, વિરાટ અધિભૂત છે, ખપારે કૃષ્ણ અધિદેવત છે; જાગત (અવસ્થા) અધ્યાત્મ, રક્ષ અધિદેવત અને સત્ય (ગુણ) અધિભૌતિક છે; સિરજ્જગત્ અધિભૂત છે, બ્રહ્મા અધિદેવત છે, તેજસ (આત્મા) અધ્યાત્મ, અને સર્ગ અધિદેવત છે; પ્રાણ (આત્મા) અધ્યાત્મ, ઈશ્વર અધિદેવત અને વ્યાકૃત અધિભૌતિક છે; નિદ્રા (અવસ્થા) અધ્યાત્મ, ક્ષય અધિદેવત અને તમોગુણ અધિભૌતિક છે; અધિદેવત, અધ્યાત્મ અને અધિભૌતિકના ત્રણ તો (અવિદ્યાને લીધે ઉત્પન્ન થતાં) બ્રમ (ત્રિવિધાશ્રાન) થી ભક્ષે છે (તાત્ત્વિક દષ્ટિએ સત્ય નથી); તેથી (શ્રુતિસાનનાં) શ્વણદિકાલે (શ્વણ, મનન નિદિધ્યાસનવેળાએ) આ બધું એક જ છે, અદ્વિતીય છે એમ જ માનવું.

૩૧. આ (ઉપર્યુક્ત શ્લોક ૨૭ થી ૩૦ માં નિર્દિષ્ટ) બધાં પ્રણવનાં (સ્વરૂપનાં) અંગો છે; એ પ્રણવના દરેક અંગની અલગ-અલગ ઉપાસનાથી છવાતમાની અલગ-અલગ પ્રકારની ગતિ (અલબત્ત સદ્ગતિ) થાય છે, પરંતુ એ બધાં અંગોની સમસ્તપ્રણવમાં (એક જ અખંડરૂપમાં) ઉપાસનાથી સ્થિર દત્તલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.^૧

૩૨. આ સ્થાવર - જંગમાત્મક જગતસ્વરૂપ વિરાટ ભગવાન અતિ કલ્યાણપ્રદ સ્વરૂપ છે, જેની ઉપાસના કરીને ધોગીઓ કમપુકિતથી કૈવલ્યધામની પ્રાપ્તિ કરે છે.

૩૩. બ્રાહ્મણ એ (વિરાટ ભગવાનનું) મુખ છે, બાહુમાંથી ભ્રમર, ઊરમાંથી વૈશ્ય અને પગમાંથી શૂદ્ર પોત-પોતાના ગુણ, કર્મ અને વૃત્તિના વિભાગથી જન્મ્યા છે.

૩૪. પહેલાં ઉદ્દમિષ્ઠ સૃષ્ટિ (વનસ્પતિ, ઔષધિ, લતા, છાશ, વિરુદ્ધ અને ઝાડ) છ પ્રકારની થઈ; પ્રથમ અદ્ભુતીસ પ્રકારની તિર્થક (પશુ પક્ષી) સૃષ્ટિ, મનુષ્ય સૃષ્ટિ, અને (પિતૃ, સુર, ગન્ધર્વ, દેવ, સિદ્ધ, યક્ષ, રાક્ષસ અને ચારણ એમ) આઠ પ્રકારની દેવસૃષ્ટિ (ઉત્પન્ન) થઈ.

૩૫. વિરાટસ્વરૂપ વિષ્ણુના નાભિકમલમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા, (વિષ્ણુની કૃપાથી) જેણે વેદ મેળવ્યા છે એવા તેણે (બ્રહ્માએ) (વિશ્વા) સર્જન માટે ચાર માનસપુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યાં.

૩૬. તે (ચાર પુત્રો) સનતકુમાર, સનક, સનન્દન અને સન્ધાતન (નાથે) કુમાર^૨ અને બ્રહ્મનિષ્ઠ બન્યા અને તેથી બ્રહ્મા કોષાધ્યાન થયા.

૩૭. કોયિત બનેલા તે (બ્રહ્મા) ના લલાટમાંથી ઉગ્ર સૃષ્ટિ કરનાર રુદ્ર ઉત્પન્ન થયા. બ્રહ્માએ તેને વરદાન આપી તપશ્ચર્યા કરવામાં ખેડી દીધા.

૩૮ થી ૪૦ (કોષ ઉતરી જવાથી) જેનું અંતઃકરણ શાંત થયું છે એવા તે બ્રહ્માના મન અને દેહમાંથી તપ દ્વારા મરીચિ, અગ્નિ, અંગિરા, કતુ, ભૃગુ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, રુચિ, દક્ષ, વસિષ્ઠ અને નારદ (માનસ પુત્રો) અને ઉરમાંથી ધર્મ, પીઠમાંથી અધર્મ કદમ્બમાંથી કામ, બ્રમરોમાંથી ક્રોધ, અધર-લોકમાંથી લોભ, છાયામાંથી કર્મ, મુખમાંથી વાણી, ચાર મુખમાંથી અંગ-ઉપાંગ અને વિદ્યાથી યુક્ત એવા (ચાર) વેદ ઉત્પન્ન થયા.

૪૧ થી ૪૩ (હવે) સૃષ્ટિ કરી રીતે વધે એનું ચિંતન કરતા બ્રહ્માનાં અંગમાંથી એક (સ્ત્રી-પુરુષનું) જોડકું ઉત્પન્ન થયું (જેમાં) સ્વરાટ્ અને પહેલો (સ્વામ્યભુવ નાથે) મનુ (તે પુરુષ) અને શતરૂપા નાથે (તેની) પત્ની (તે સ્ત્રી) - એ દંપતીએ ગ્રામ્યધર્મ (ધૈન્યક્રીડા) થી બે પુત્ર અને (ત્રણ) પુત્રીઓ પેદા કરી; ધિવ્રજત અને ઉત્તાનપાદ નામના રાજાઓ તે (આ દંપતીના) પુત્રો હતા અને બુદ્ધિ, સૌન્દર્ય અને ચારિત્ર્યથી લક્ષીથી સંપન્ન આકૃતિ, દેવહૃતિ અને પ્રસૂતિ નાથે (ત્રણ) કન્યાઓ હતા; એમાંથી પછી આ સૃષ્ટિ (સર્ગ) વધવા માંડી.

૧. આ બ્રહ્માત્મીક્ય અનુભૂતિ કહેવાય છે, જેમાં કમપુકિત ને બદલે છવન્નુકિત પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. કુમાર :- ની વ્યુત્પત્તિ કુમ્ - અર્થિયાં મારપતિ હિતિ । અર્થાત્ કુમાર એટલે અવિદ્યાનો નાશ કરનાર.

૩. રુદ્ર :- એના માટે શ્રુતિ છે : સોડરોશિયવરોશીત્રુદ્રસ્ય રુદ્રત્વમ્ । તેણે રુદન કર્યું જે રુદન તે જ રુદનું રુદ્રત્વ.

બીજા અષ્ટકનો ચોથો અધ્યાય

મનુષ્યીઓનાં લગ્ન અને અનસૂયા - અત્રિનું માહાત્મ્યવર્ણન

૧. તે રુચિને મેળવી (રુચિને ખોઈને) મનુએ એને આકૃતિ પરણાવી, (સ્ત્રી ઈચ્છાથી જ તપ કરતા) કદંમને જોઈ બ્રહ્માની આજ્ઞાથી એની સાથે દેવહૃતિમાં લગ્ન અને કર્મક દક્ષ સાથે પ્રસૂતિમાં લગ્ન કર્યાં.
૨. રુચિથી આકૃતિમાં લક્ષ્મી અને વિષ્ણુના અંશરૂપ (અનુક્રમે) દક્ષિણ અને યજ્ઞ (નામનાં બહેન-ભાઈ !) (જન્મ્યાં) જે દંપતી બન્યાં (એકબીજા સાથે પરણ્યાં); દક્ષે પ્રસૂતિમાં કન્યાઓ ઉત્પન્ન કરી. તેમાંની તેર (કન્યાઓ) કરપપને આપી;
૩. બ્રહ્માની આજ્ઞાથી ધર્મસ્વરૂપ અત્રિને સ્વાહા (પરણાવી), ચંદ્ર સાથે સત્તાવીસ (૨૭) કન્યાઓનાં, પિતૃઓ સાથે સ્વધા અને શંકર સાથે સતીનાં (લગ્ન કર્યાં).
- ૪.૫. (પાતિવ્રત્યના) પોતાના વ્રતથી કૃશ બનેલી, સંતાનની કામના જેની સંતોષાઈ નથી, એવી પત્નીએ (મને રતિસુખ આપ્યો એવી) જેને પ્રાર્થના કરી છે તે, પોતાના જ સ્વરૂપ -આનન્દમાં સંતુષ્ટ રહેનાર, (અને તેથી વિષયોના) ઉપભોગથી વિમુખ બનેલા યોગબળથી (વિમાન, દાસીઓ, વસ્ત્ર, અલંકાર, મોંઘા અન્નપાન વગેરે) ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરનાર અને (તે દ્વારા) વિલાસ-લીલા કરનાર કદંમથી દેવહૃતિમાં નવ કન્યા અને એક કપિલ નામે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો,.....
૬. કદંમે કલ્પા નામની કન્યા (લગ્નવિધિથી) મરીચિને આપી, જેનાથી કશ્યપનો (જન્મ થયો), (જ્યારે) અત્રિ (મુનિ) ને અનસૂયા (પરણાવી) જેના પુત્રો થયા જેમાં ભગવાન (દક્ષ) મુખ્ય છે.
૭. (કદંમે) અંબિકાને શદ્ધા (નામની કન્યા) પરણાવી, જેનાં છબ ઉત્પન્ન વગેરે સંતાન થયાં; પુલસ્ત્ય ને હવિર્ભૂ (પરણાવી), જેની પ્રજામાં અંગત્સ્ય વગેરે થયા.
૮. પુલહને ગતિ આપી, જેનાથી કર્મશ્લેષ વગેરે સંતાન થયાં, કનુને ક્રિયા (પરણાવી), જેનાથી વાલ્મીકિય નામની પ્રજા થઈ.
૯. વસિષ્ઠને ઊર્જા (આપી), જેની પ્રજામાં ચિત્રકેતુ વગેરે થયા, (જ્યારે) અથર્વાને ચિતિ (પરણાવી) જેને દક્ષ્ય મુખ્ય છે એ પ્રજા થઈ.
૧૦. ભૃગુને ખ્યવતિ (આપી) જેનાથી ધ્યતુ વગેરે પ્રજા થઈ. અદમ બ્રહ્માના કહેવા પ્રમાણે (લગ્નની ધાર્મિક) વિધિ પ્રમાણે તેણે (કદંમે) બ્રહ્મર્ષિઓને (પોતાની) કન્યાઓ પરણાવી.
૧૧. હવે કૃતકૃત્ય થયેલો, નાશ પામેલી ઔષણ્ણઓવાળો, પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત અને પર-આત્મા (બ્રહ્મ) નાં દર્શન કરનાર કદંમ, જલદીથી પવિત્ર સંન્યાસ મેળવી, બધાનો ત્યાગ કરી, (વનમાં) ગયો.
- ૧૨.૧૩. તે (કદંમ) ના વિયોગથી દુઃખી થયેલી, ઋષિસેવાથી નાશ પામેલા અશુભત્વવાળી, સર્વ સાધનોથી સંપન્ન (પોતાની) માતાને, સાંખ્ય દર્શનના પ્રણેતા, આચાર્ય, વિષ્ણુના અંશસ્વરૂપ કપિલે (પ્રકૃતિનાં ચોવીસ તત્ત્વો બાદ કરતાં) જે પચીસમા પરમ-પુરુષ આત્માનું જ્ઞાન થાય છે, તે જલદીથી મુક્તિ આપનારા સાંખ્ય-તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો.
૧૪. આ (કપિલ) મુનિ નિત્ય પુકત છે, સિદ્ધ છે, (સર્વને નિયમન કરનાર) ઈશ છે, અંદર-બહાર સર્વત્ર અકુલિકૃત ગતિવાળા અને ઐશ્વર્યવાળા તથા મહાજ્ઞાની છે જે આજે પણ ત્રણે લોકમાં વિચરણ કરે છે.
૧૫. (મ્હાતા) દેવહૃતિએ પણ તે (કપિલના) ઉપદેશથી શાશ્વત બ્રાહ્મીસ્થિતિ મેળવી; તેની પુત્રીઓ પણ ઋષિપત્નીઓ બની મહાન ઐશ્વર્ય સંપન્ન બની.

૧૬. પિતા (બ્રહ્મા) ના શાસન (નું) પાલન કરવામાં તત્પર રહેનારા મરીચિ વગેરે ઋષિઓ જાપાઓ^૧ ની સાથે (ગૃહસ્થાશ્રમનું) તપ સાચી રીતે આચરતા અને પવિત્ર રહીને સૃષ્ટિ પ્રવર્તક બન્યા.
૧૭. એ (મરીચિ-ઋષિ ઋષિઓ) - એમનાથી (વિશ્વની) આ સૃષ્ટિ વિસ્તાર પામી અને, જેના અનુષ્ઠાનથી લોકો પરમ પુરુષ (પરમાત્મા) ને પ્રસન્ન કરે છે, તે સનાતન^૨ ધર્મ પણ વિસ્તાર પામ્યો (બળ પામ્યો).
૧૮. અજ્ઞાનથી જ્ઞાન કંઠાઈ ગયેલું હોવાથી^૩ મોહમાં પડેલા (હંમેશા) સંભ્રમ (રતિહીન)માં જ તત્પર રહેનારા (પાપર) લોક ધર્મના સાચા તત્વને જાણતા ન હોવાથી જવું - આવવું (જન્મ-મરણ) ની સ્થિતિને પામે છે.
૧૯. છવાત્મા - પરમાત્માના એકત્વના જ્ઞાનથી અસત્ય-આવરણ અને અભ્રમ-આવરણ^૪ એમ (માયાની આવરણ શક્તિ) બે પ્રકારનો નાશ થાય છે, ત્યાર પછી માયાની વિશેષ શક્તિનો નાશ થાય છે, અંતે પછી અમૃતત્વની (પ્રાપ્તિ) હોય છે.
૨૦. આવો નિષ્કામ કરીને, દયાળુઓમાં પણ સમ્રાટ, અજન્મા, અદિતીય (પરમાત્મા), અબુધ (કૃપણ) જનોને, જેમાં યોગ અગ્નિમ છે એવા (દત ભગવાન) આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવા (જુલસ પર) અવતર્યા.
૨૧. અન્વર્થક (નામવાળા) ભગવાન અત્રિ બ્રહ્માના દ્વિતીય (માનસ) પુત્ર અને બ્રહ્મજ્ઞાની છે, એમની પત્ની ખરેખર કર્મની દ્વિતીય પુત્રી છે; તે બંનેના પુત્ર શ્રીદત્ત અદિતીય (સાક્ષાત્ પરમાત્મા) છે.^૫
૨૨. વેદ કહે છે કે વિદ્યાતાનું ચિત્તમાં પ્રગટેલું સાત્વિક તપ જાણે મૂર્તિમાન (સાક્ષાત્) અત્રિ નામે આવિર્ભાવ પામ્યું, જે (બ્રહ્મની) જ ઈચ્છા ક્રિયાનું આદ્ય ઉત્તમ જ્ઞાન-ઈશ્વરરૂપ છે.
૨૩. જેમ માયા જાણે કે બ્રહ્મને કાંકે (વાસ્તવમાં એમ નથી) તેમ જ્યારે રાહુએ અંધકાર રૂપી પોતાની શક્તિથી પ્રકાશમાન સૂર્યને પણ કાંક્યો ત્યારે (ફક્ત) અત્રિએ એને પ્રકાશમાં આણ્યો. બીજા કોઈ (એમ કરવા) શક્તિમાન થયા નહીં એવું ક્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ છે.
૨૪. જે (અત્રિ) મહર્ષિએ (જગ્વેદ) ની શાકલશાખાની વેદજગ્યાઓનું પાંચમાં મંડલમાં દર્શન કર્યું. જેમાં (જગ્યાઓમાં) ઐશ્વિક અને આયુષ્મિક ફલ સમૃદ્ધિ આપનારા આત્મસ્વરૂપ મુખ્ય દેવતા અગ્નિ સાથે ઈન્દ્ર અને (અન્ય) દેવતાઓની પ્રશસ્તિ છે. (તે આ અત્રિ છે).
૨૫. (ચાર યુગમાંના) પ્રથમ યુગ સત્યયુગમાં અહીં (પૃથ્વી પર) પ્રાણીઓને રોગગ્રસ્ત ખેઈને ખેંચે તપશ્વર્યા કરી અને આયુઃ નામની જગ્યાઓ ખેંચી અને જે વૈદ્યરાજે (આયુર્વેદ નામનો જગ્વેદનો) ઉપવેદ ગણ્યો તે અત્રિ વૈદ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા.
૨૬. મનુએ રથેથી વેદમત અનુસરનાર સ્મૃતિ મન્દુહિવાળાને માટે સમજવી (બુલ) અઘરી છે કારણ ગહન અર્થવાળી છે એવું જાણી જે દયાળુ (ઋષિ) એ એક બીજી વેદત્રયીના અર્થને અનુસરનારી, ધર્મનો પ્રકાશ કરનારી, સરલતાથી સમજાય એવી અત્રિ (સ્મૃતિ) ની રચના કરી.

૧. જાપ ની વ્યુત્પત્તિઃ પતિ જાપાં પ્રવિશતિ ગર્ભે ખૂલેહ જાપતે । અર્થાત્ પતિ જાપા (પત્ની) માં પ્રવેશ કરી ગર્ભ બની આ લોકમાં (ફરી) જન્મે છે માટે પત્ની જાપા કહેવાય છે; તજ્જાણ જાપા ખલતિ વક્ત્વાં જાપતે પુનઃ । તે જ પત્ની જાપા કહેવાય, જેમાં પતિ (પ્રવેશ કરી) ફરી જન્મ લે છે. (આ શ્લોકમાં એ રીતે પૂ. સ્વામી મહારાજે અન્વર્થક જાપા શબ્દ પ્રયોજ્યો છે.)
૨. ધર્મ પરમાત્માથી અભિન્ન છે; પરમાત્મા સત્-શાશ્વત છે, તેથી ધર્મ પણ શાશ્વત - સનાતન છે.
૩. જેમ સૂર્યનું આવરણ કશું ન બની શકે છતાં રાહુ સૂર્યને કાંકે છે તેમ જ્ઞાનનું કશું આવરણ ન હોવા છતાં અજ્ઞાન જ્ઞાનને કાંકે છે. અજ્ઞાનેનાવૃત્ત જ્ઞાનં તેમ મુદ્ધમ્નિ જન્તવઃ । (મ.ગી. ૫.૧૫)
૪. માયાની બે શક્તિ ૧) આવરણ અને ૨) વિશેષ. આવરણ શક્તિ બે પ્રકારની : (અ) અસત્વારૂપ-આત્મા નથી - એવું માનવું; (બ) આત્માનરૂપ-આત્મા પ્રકાશતો નથી - એવું માનવું.
૫. અહીં દ્વિતીય શબ્દ, શબ્દચતુર્મુક્તિ સર્વે છે : બ્રહ્માના પુત્ર અને કર્મની પુત્રી માટે વપરાયેલ દ્વિતીય શબ્દ બીજા ક્રમના અર્થમાં છે જ્યારે દત્ત ભગવાન માટે વપરાયેલ અદિતીય શબ્દ એકમેવ ના અર્થમાં છે : પરમાત્મા એકમેવ સત્ય છે; બીજું બધું અસત્ ।

૨૭. બ્રહ્મજ્ઞાનીઓમાં પણ શ્રેષ્ઠ અને તેથી પોતે (કોઈપણ પ્રકારની) એપણ વિનાના છતાં (લોકસંબ્રહ્મણે) બ્રહ્માના આદેશથી જ આ વિદ્યાર્જુને (ઋષિએ) સાત્ત્વિક મેધાવાળી) સ્ત્રીઓમાં પરમ સત્ત્વચારિત્ર્યસંપન્ન, સારાં લક્ષણોવાળી, ભાઈવાળી, સૌન્દર્યવતી અનસૂયા સાથે પ્રસન્નતાપૂર્વક લગ્ન કર્યાં,

૨૮. આ (અનસૂયા) તે, શ્રીકર્દમ નામના મહર્ષિએ પોતાની સાધુચરિત પત્ની દેવહ્યુતિમાં ઉત્પન્ન કરેલું, પોતાના પવિત્ર તપનું કન્યા સ્વરૂપવાળું અતિ ભાગ્યશાળી અને પવિત્ર એવું મહાન ફળ,.....

૨૯. જેની સાથે બ્રહ્માના પુત્ર, મહાનુ ઋષિ, તપ એ જ જેનો પુરુષાર્થ છે એવા, વેદના જાણકાર, બ્રહ્માં જ પરાપણ રહેનાર, મહાન આત્મા એવા અતિએ પોતાના નિષ્ઠાપ તપના પ્રભાવથી લગ્ન કર્યાં,

૩૦. જે કદાપિ કોઈના પ્રતિ પરાક્રમુપ બનતી ન હતી, સ્વપ્નામાં પણ જેની (પરંકુટિ) પાસેથી કોઈપણ અતિચિ કશું મેળવ્યા વિના ગયો નથી; (૩) નગ્ન બનીને પણ જેણે (બ્રહ્મ-વિષ્ણુ-મહેશ) દેવોને ભોજન આપ્યું, તેના આતિથ્ય વિશે આગળ શું કહેવું ?

૩૧. અતિશય સાધુચરિત એવી એનો ઉત્કર્ષ વધી જશે એવા ભયથી, જેના (પતિવ્રત્ય) વ્રતનો ભંગ કરવા માટે (સાવિત્રી; લક્ષ્મી અને પાર્વતી) દેવીઓ એ (પોતપોતાના પતિ અનુક્રમે) બ્રહ્મ, વિષ્ણુ અને મહેશને મોકલ્યા, અને જેણે એમને (પોતાના) પતિવ્રતા-ધર્મની શક્તિથી પુત્રો બનાવી દીધા,

૩૨. અમે જ પતિવ્રતા ધર્મ પાળનારી છીએ, એવા અભિમાનવાળી ઉત્તમ દેવો (બ્રહ્મા, મહેશ, વિષ્ણુ) ની પત્નીઓ (અનુક્રમે) સાવિત્રી, ઉષા અને લક્ષ્મી જ્યારે પાસે આવી ત્યારે જેણે તેમને પોતાના તેજથી ગ્રંભી પાડી દીધી,

૩૩. (કૌશિક) બ્રાહ્મણની પતિવ્રતા પત્નીના શાપથી ઘણા સમય સુધી અદૃશ્ય થયેલ સૂર્યને જીવોના રક્ષણ માટે દેવોથી પ્રાર્થના કરતાં જેણે ઉદિત કર્યો,

૩૪. માણસવ્ય (ઋષિ) ના શાપથી મૃત્યુ પામેલા, રોગથી પીડાતા બ્રાહ્મણ કૌશિકને તેની સહધર્મચારિણી (પત્ની) ની પ્રાર્થનાથી જે સર્વગુણસંપન્ન (અનસૂયાએ) બધા દેવોના દેખાતાં ફરીથી સજીવન કર્યો,

૩૫. 'ઉન્મદ ફળી' એવું જોઈને પ્રસન્ન થયેલા ચિત્તવાળા દેવોએ, "બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ હે સ્ત્રીવિ ! તારા પુત્ર બનો", એવા દેવોમાં અગ્રણી ઈન્દ્રે અતિ ઉત્તમ આશીર્વાદ આપ્યા.

૩૬. જેના માટે પૃથ્વી સંપૂર્ણતયા મૃદુ બની, પર્વત સહજતાથી ચલ્લાયમાન બન્યો, જેના ભયથી પવન, અગ્નિ પણ વિભલ બન્યા અને સૂર્ય પણ શીતલ બન્યો; કાળ (ભગવાન) પણ પોતાના (બળવાન) સમપત્ની દૃષ્ટિએ બળહીન એવા મૃત્યુલોકને કાળનો કોળિયો બનાવવા સમર્થ નથી, એવી આ સાધુચરિત (અનસૂયા) ના પવિત્ર, વિશાળ, અચલ, કલ્યાણકારી મોટાપણને જાણવા કોણ સમર્થ છે ? (કોઈ જ નહીં).

૩૭. જે (અનસૂયા) નું સૌન્દર્ય ચંદ્ર સાથે સરખાવીએ, તો (અનસૂયાનું) અંત વિનાનું અર્ધાત્મ નિત્ય અને સતત પ્રકાશાશીલ છે, જ્યારે ચંદ્ર, એનો પુત્ર હોવા છતાં, વૃક્ષ-શાપથી પીડાતો છે અને સૌન્દર્યસંપન્ન હોવા છતાં ત્રણ પ્રકર જ પ્રકાશ આપનારો છે.^૧

૩૮. દયા, ક્રમા, શાંતિ જેમાં મુખ્ય છે એવા સદ્ગુણોથી સંપન્ન પર - આત્મા ભગવાન વિષ્ણુ પણ જેના વડે નાનો ભાઈ અને પુત્રના સંબંધને પામ્યા^૨ તેના વિશે બીજું શું કહેવું ?

૧. આ જ્યોત્સ્વી અનસૂયાની સરખામણી માટે આપેલા ઉપમાન ઉપમેય (અનસૂયા) કરતાં ઉતરતી કક્ષાના છે એવું પૂ. સ્વામી મહારાજ બતાવે છે. રાત્રી ત્રિયામા -ત્રણ પ્રકરવાળી કહેવાય છે.

૨. કપિલ વિષ્ણુના અવતાર, અનસૂયાના બાળ ભગવાન વિષ્ણુના અવતાર - અનસૂયાના પુત્ર

૩૯. તેજસ્વિતા તો (કેવળ) સૂર્યમાં જ છે, એવું વર્ણન કરાતું હોય તો અસ્ત-ઉદય થી ખેડાયેલ (સૂર્ય) ની તે (તેજસ્વિતા) કીશિકની પત્નીએ આપેલા શપ્થ વખતે ક્યાં ગઈ ? માટે એ (પતિવ્રતા) ની તેજસ્વિતા હંમેશા પૂર્ણ છે...

૪૦. મારો મત છે કે આ ભ્રામ્યવાળી કોઈ વિશિષ્ટ (માનુષી) સ્ત્રી નથી, પરંતુ એ તો ચૈતન્યની કલાએ અહીં મૂર્તસ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે; નહીં તો (અન્ય) પ્રાણીઓમાં બધી રીતે પ્રાપ્ય ન બનતા આ સૌન્દર્ય વગેરે સદ્ગુણો એ (અનસૂયા) નમાં ક્યાંથી સંભવે ?

૪૧. નિર્ગુણ હોવા છતાં વિષ્ણુ (ભગવાન)એ પોતાની ભક્તિની વૃદ્ધિ માટે પોતાનું સ્વરૂપ સગુણ બનાવવાની ઈચ્છા સેવી, અમાઉથી આ ચૈતન્ય કારણ (ઉત્પન્ન થવા માટેની પોતિ) નું સર્જન કર્યું; જેવી રીતે પહેલાં વિષ્ણુ બનવા માટે માયાની કલ્પના કરી (તદ્વાવત એ કે માયાજડ, મા અનસૂયા ચૈતન્ય)

૪૨. (સમિધાનંદ) સ્વરૂપનું સામાન્ય કરનાર અગ્નિની આ અનસૂયા અતિપૂજનીય મહિષી છે; (અન્ય સાથે) મૂલ્યવતું અશક્ય એવું એનું વાસ્તવિક વર્ણન કરવા ત્રણે લોકમાં કોઈ પણ સમર્થ નથી.

૪૩. જે મહાભ્રામ્યવાળી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શંકરની માતા બની તે પ્રત્યક્ષ સાકાર ચિત્તલા છે, એમ હું માનું છું.

બીજા અષ્ટકનો પાંચમો અધ્યાય

શ્રીદત્તાત્રેય વગેરેના અવતારજું કથન

૧. (કર્મ) મુનિની દ્વિતીય^૧ પુત્રી અનસૂયા સાથે (સગ્નથી) બેડાયેલ (પોતાના) વિનયી દ્વિતીય પુત્ર (અત્રિ) બંને નમ્ર છે એવું જોઈને - બ્રહ્માએ આદેશ આપ્યો (સંતાન પ્રાપ્તિ માટે ત્ર્યમ્બકની ઉપાસના કરવા ઋષિ પર્વત પર જાવ),
૨. બ્રહ્માનીઓમાં શ્રેષ્ઠ અત્રિ, બ્રહ્માની પ્રેરણાથી, પત્ની સાથે પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ત્રણ ગુણના નિયન્તા ભગવાનની ઉપાસના કરવા કુલ-પર્વત ઋષિ પર ગયા.
૩. શત્રુતા વિનાના^(૨) (દાવાગિન જેવી) આપતિઓ જ્યાં રાંત થઈ ગઈ છે એવા, સર્વ ઋતુઓમાં સુખ આપનાર, વિવિધ સુંદર ફલફલવાળાં ઝાડ જ્યાં છે એવા, સ્વાદુ પાણીવાળા એ પર્વત પર તેણે (અત્રિએ) તપ કર્યું.
૪. ગરુડાસનમાં (એક પગ પર) ઊભા રહી, મનને વશ કરી, વાપુનું ભોજન કરી, (શીત-ઉષ્ણ આદિ) દ્વન્દ્વ વિનાનો (દ્વન્દ્વો પર કાણુ મેળવનાર), એક (અદ્વિતીય) વિષ્ણુ (તત્ત્વ) નું, તેના (વિષ્ણુના) જેવી પ્રજા (સંતાન) ની પ્રાપ્તિ માટે, સો વર્ષ પર્વત સારી રીતે ધ્યાન થયું.
૫. જેણે પ્રાણવાયમ રૂપી લાકડાથી સળગાવેલા તપરૂપી અગ્નિથી અપિલ (બ્રહ્માંડ) ને ઉત્કૃષ્ટ રીતે તપાવ્યું છે એવા અત્રિ પાસે, પોતાપોતાના ચિકીત્સી અંકિત થયેલા આનંદસ્વરૂપવાળા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને હિરા (શંકર), આવ્યા.
૬. તેમના પ્રભાવથી (તેમના તરફ) બેંચાયેલ ધ્યાનવાળા અને (પ્રત્યગાત્મામાંથી) બહાર ગયેલી દૃષ્ટિવાળા તેણે (અત્રિએ) ઈંસ, ગરુડ અને વૃષાભ પર આરૂઢ થયેલા તેમને (દેવોને) જોઈ, પ્રસન્ન થઈ નમ્ર બની થીમેથી સ્તુતિ કરવા માંડી.
- ૭ થી ૧૧ જું (અંતઃકરણના અભાવથી)^૩ અવ્યક્ત, (સૂક્ષ્મ શરીર ન હોવાથી) અચિન્ત્ય, (સ્ફૂલ્લદેહ ન હોવાથી) અવિકારી, (અને તેથી જ) પકડી ન શકાય તેવા, અતર્ક્ય, નિત્ય (સત્યસ્વરૂપ), વ્યાપક (અનન્ત), એક (અખંડ-એકરસ), પ્રકાશશીલ, સદ્બુદ્ધિને પ્રેરનાર, અનન્ય (એના સિવાય બીજું કશું નથી), અમેય, સૃષ્ટિરૂપી સમુદ્રના તીર, બુદ્ધિથી લભ્ય, (અંતમુખ ધોળીઓ માટે) દૂર નથી એવા, (વ્યાપનશીલ) શ્રીવિષ્ણુ, જેનો આદિ નથી એવા (ઉત્પત્તિ નથી એવા), ત્રણ (ગુણો) ના હિરા (નિયન્તા), જગતના આદિ (કારણરૂપ) વિશ્વબ્રમ (અધ્યાસ) ના અધિષ્ઠાનરૂપ, જેણે સ્વજન (સ્વભક્ત) ની આધિનો નાશ કર્યો છે એવા, કૂટસ્થ (અવિકૃત) એવા જેના એક અંશમાં વિશ્વનો ઉદ્ભવ છે એવા, એક નહીં એવી માયાને આકર્ષનાર, વિશ્વ (જગતમાં) છવ રૂપે પ્રવૃત્તિ થયેલા, સર્વજ્ઞ, અનન્ત, વ્યસ્ત, સમસ્ત (અર્થાત્ વ્યક્તિ-સમષ્ટિમાં અનુસ્મૃત), સર્વ (સ્વરૂપ), ગુણોવાળા (સગુણ સ્વરૂપ), સત્ય (સ્વરૂપ), છ ભાગ થા સંપન્ન - એવા તને^૪ નમન કરું છું.

૧૨. હે સત્ (સ્વરૂપ) ! (ત્રણ) ગુણોના ભેદને લીધે બ્રહ્મા વગેરે તારા સ્વરૂપના જ વિરોધ ભેદ છે, તું સૃષ્ટિ વગેરેનું મૂળ કારણ છે અને તારામાં અભિપ્રાન (કર્તૃત્વાદિ અર્હકાર) નથી.

૧૩. લીલાથી વિમુક્ત (ધારણ કરનાર) ! હે સેવનશીલ ! તું (જગતનો) પાલક છે છતાં (એ કર્મમાં) સિપ્ત બનતો નથી. તારો (આ સ્વરૂપનો) શાતા (પણ) (કર્મથી) લેખાતો નથી.

૧. દ્વિતીયા: બે અર્થ (અ) અનસૂયા કર્મની દ્વિતીય પુત્રી હતી (બ) અનસૂયા-પરમાત્માની કલા (ચિત્કલા) હતી, તેથી પરમાત્માથી ભિન્ન હોઈ દ્વિતીયા કહેવાય.
૨. જ્યાં બ્રહ્મ સાથે તાદાત્મ્ય સાધનાર સંત રહે ત્યાં (સંત અપિલ વિશ્વના પ્રાણીઓ પર પ્રેમ વરસાવતા હોવાથી) જન્મજાત વૈરવાળાં (સાપ-મોર, કૂતરા-ખિલાડી વગેરે) પ્રાણીઓ વૈરનો ત્યાગ કરી સાથે રમે છે, આપતિઓનો નાશ થાય છે.
૩. ભગવાનને કાર્ય-કારણ કશું હોતું નથી, ક્રુતિ ન તત્ત્વ કશું કલ્પે વ જિજ્ઞાસે !
૪. અત્રિએ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ - ત્રણ દેવોનાં દર્શન કર્યાં પણ સ્તુતિમાં લઘ્વ એકવચન વાપર્યું છે કારણ એ જાણે છે કે “એક જ પરમતત્ત્વના ગુણ-ઉપાધિથી ત્રણ સ્વરૂપ છે.

૧૪. હો વાણી-મનથી પર (અગોચર) ! મેં તો એકનું ધ્યાન થયું હતું, (પણ) તમે ત્રણ આવ્યા ! (હવે) તમારામાંથી મારો એ સિત ખજાનર કોણ છે ? (જેનું મેં ધ્યાન થયું હતું ?).

૧૫. તેઓએ (દિવોએ) જવાબ આપ્યો, "હે સત્યસંકલ્પ સ્વપિ ! તારા હૃદયમાં જે છે તે અસત્ હોઈ જ ન શકે; તે જેનું ધ્યાન થયું છે તે અમારામાંથી બીજો કોણ હોઈ શકે ? .....

૧૬. મારા જેવા પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે તેં કરેલા ક્ષમના ફળરૂપે બધા (સકલ) નો આત્મા એવો (મારો) આત્મા (સ્વરૂપ) આજે હું તને આપું છું."

૧૭. આ પ્રમાણે વરદાન આપી તે ત્રણ દેવ અંતર્ધાન થઈ ગયા, પછી અત્રિની સમક્ષ ચાર ભુજધારી (ભગવાન દત્તાત્રેય અવતીર્ણ થયા).

૧૮. લીલાવિહારી, વ્યાપક (અને) અજન્મા (ભગવાન) નો આ અશ્વ (પ્રાચીન અને બધા અવતારોમાં પ્રથમ) અવતાર છે, જેનું ધ્યાન ઘરવાથી છવાત્યા પાપમુક્ત બની કલ્યાણકરક સ્થિતિને પામે છે, એવું સ્મૃતિવચન છે.

૧૯. "પોતાનું (ભગવાન પદ્મે-મારું) રમણીય સર્વ અંગ જોઈને આ દંપતી (અત્રિ-અનસૂયા) હર્ષ પામ્યાં છે પરંતુ (લાલન કરવાનું અશક્ય હોવાથી) ઘોડાં સંકારીલ મનવાળાં છે"- એવું જાણીને સર્વશ્રદ્ધા ધારી (ત્રિગુણાધિપતિ) ભગવાન બોલ્યા, ...

૨૦.૨૧ "ખોલેથી જ બાલકનું સુખ મેળવવાની તમારી બંનેની ઈચ્છા છે તે જલદી ફળો, - તમને મારા અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, યશસ્વી (ત્રણ) સુપુત્રો પ્રાપ્ત થાવ." - એવું વરદાન મેળવી, તે અત્રિ (મુનિ) પત્ની સાથે તેને (દત્તાત્રેયને) પગે લાગી, તેની અનુજ્ઞા થઈ તેનામાં (દત્તાત્રેયમાં) મન પરોવેલું રાખી પોતાના આશ્રમે ગયા.

૨૨. આ (દત્ત ભગવાનનો) ચતુર્ભુજ (સ્વરૂપવાળો) (પ્રથમ) અવતાર છે, જેનું અર્ચન કરનારા શાંડિલ્ય વગેરે (ભક્તો) એ મોલ પ્રાપ્ત કર્યો છે; હવે એના (દત્તાના) બીજા અવતારનું વર્ણન કરું છું.

૨૩. એક વેળા અત્રિની પ્રિયા (અનસૂયા) નું સાચું (હૃદય-પૂર્વક આચરણવાળું) આતિથ્ય અને પતિવ્રતાનું વ્રત જોઈને નારદે સાવિત્રી, લક્ષ્મી અને ઈશ (પાર્વતી) ને તેની વાત કરી.

૨૪. ત્યારે ઠપ બનેલી ત્રણેયે પતિ જેના વશમાં એવી દેવીઓ હોવા છતાં ઈર્ષાવાળી તેમણે અનસૂયાના (પાતિવ્રત્યના) પવિત્ર બળને હરી લેવા માટે (પોતાના) પતિઓને પ્રેર્યા.

૨૫. તે (ત્રણ) દેવોએ અતિથિ બની મધ્યાહને અત્રિના આશ્રમે જઈ, ' હે સતિ ! અમને અન્ન આપો' - એમ કહ્યું, ...

૨૬. (પદ્મી આગળ કહ્યું)", (અમને) જો નન્ન બનીને, પ્રસન્ન (મનવાળા) બની અન્ન આપો, તો અમે સહકૃષ્ણ કરીએ, નહીં તો (તમારા પર) ગુસ્સો થઈ અમે ચાલ્યા જઈશું."

૨૭. તે (અનસૂયા) તે (માગણી) અર્થા છે (અનર્થ કરનારી નથી), તેવું સ્વીકારી તેમને (દિવોને) બાળક માની નન્ન બની, તો તેમને (દિવોને) જલદી બાળકો (બનેલા) બોલ્યા !

૨૮. (હવે) સારા દેવયોગે (સતનમાંથી) ઝરતું મિષ્ટ દૂધ (તેમને) આપી, (જે) અવાજે સુંદર ગીતો (હાલરડાં) સંભળાવી (ધારણામાં) જારીરીતે ઊંધાડ્યાં.

૨૯. જેણે (આશ્નિક) કર્મ કર્યું છે એવા અત્રિ પણ વનમાંથી આવી, તે અપિલ (વૃત્તાંત) સાંભળી, એમને દેવો તરીકે ઓળખી, એમની સ્તુતિ કરી.

૩૦. (નારદ) સ્થપિની (આ વૃત્તાંત વિશે) વાણી સૂણી (તે ત્રણ) દેવીઓ (સાવિત્રી, લક્ષ્મી, ઈશ) (પોતપોતાના) પતિને (મેળવવાની) ઈચ્છાથી (ત્યાં) આવી પહોંચી; (પરંતુ) (બાળક બનેલા હોવાથી) પોત-પોતાના પતિને ઓળખી ન શકવાથી લક્ષ્મી પામી અને એમની (અનસૂયાને) પરાજિત કરવાની) ઈચ્છા નાશ પામી.

૩૧. હવે તેણે (અનસૂયાએ) દેવોની સ્તુતિ કરી અને પધારીમાં બાળકરૂપે રહેલા તેઓ ખરેખર પોતાના (મૂળ) સ્વરૂપમાં વ્યક્ત (પ્રકટ) થયા.

૩૨. તેઓ (દેવો) તે બંને (અત્રિ-અનસૂયા) ને એમનું મનપસંદ વરદાન આપી, (પોતાની) પત્નીઓ સાથે પોત-પોતાના સ્થાને ગયા; પણ તે બાળકો (ત્યાં) રહ્યા.

૩૩. તે આ અજન્મા (ભગવાન) નો ભોળુજવાળો અન્ય અવતાર છે, જે અહીં દલાદન-અલર્ક વગેરેનો ઉદ્ધાર કરનારો છે.

૩૪. એક બીજો છ ભુજાવાળો પણ (ભગવાનનો) ઉદ્ધાર અવતાર છે, વિષયાસક્તથી ઘણે દૂર છે, જ્યારે સંતો અને ધોગીઓથી દૂર નથી.

૩૫. માણસવા (ઋષિ) ના શાપથી સૂર્યનો ઉદય થતાં પતિ (કીશિકનું) મૃત્યુ થશે એવું જાણી, કીશિકની પત્નીએ સૂર્યને (ઉદય ન પામવા) શાપ આપ્યો, અને તેથી (થયેલા) અંધકારથી જગત પીડાવા લાગ્યું.

૩૬. (આનાથી) કાયર બનેલા (ડરી ગયેલા) બ્રહ્મા વગેરે દેવો અત્રિના આશ્રમે જઈ, પગે લાગી, સતી (શાંડિલી) ને સમજાવવા પત્ની (અનસૂયા) સાથે અત્રિને કીશિકને ઘેર લઈ આવ્યા.

૩૭. અનસૂયાએ (કીશિકપત્નીને) કહ્યું “હે સાધવી ! તારા શાપથી આ (સૂર્ય) ઉદય પામતો નથી; તેથી અહીં આનો (જગતનો) પ્રલય થશે; તું (પતિના મૃત્યુથી) ડરીશ નહીં, સૂર્યનો જલદી ઉદય કરાવ.

૩૮. ત્યારે, હે સૂર્ય ! ઉદય પામ, એવું (કીશિકપત્નીથી) કહેવાતાં તે (સૂર્ય) ઉદય પામ્યો, અને કીશિક મૃત્યુ પામ્યો; પણ અનસૂયાએ તેને તરત જ છવતો કર્યો.

૩૯. ત્યારે, “હે સાધવી ! બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઈશ (શંકર) અજન્મા હોવા છતાં તારા પેટે અવતાર ધારણ કરો”-એવું “વરદાન આપી પ્રસન્ન થયેલા દેવો સ્વર્ગમાં ગયા.

૪૦. પોતાના આશ્રમે આવી ઊર્ધ્વ-રેતસ-વાળા અત્રિએ મનથી સાક્ષાત્ ઇચ્છાન ધરી, કર્માશય વિનાના^૧ (ત્રણે) ઈશ્વરને પોતાની પત્નીના ઉદરમાં સ્થાપિત કર્યા^૨

૪૧. (દેવોના) વરદાનના પ્રભાવથી ગર્ભમાં ધારણ કરેલા (ત્રણે) તેઓને તેણે (અનસૂયાએ) જન્મ આપ્યો; મહાસર માત્રની પૂર્ણિમાએ બુધવારે મૃગશીર્ષ નક્ષત્રમાં પ્રદોષ સમયે (શુભ મુહૂર્તમાં) અજન્મા (ભગવાન) અવતીર્ણ થયા.

૪૨.૪૩. જે જ્યોતિર્મય આત્મા છે, તે અજન્મા ભગવાન તે બંને (અત્રિ-અનસૂયા) ને પોતાનું પહેલાં કહેલું (અમે ત્રણ બુદ્ધા નથી) એકમ જણાવવા, માલા, કમંડલુ, ડમરુ, ત્રિશૂલ, શંખ અને સુંદર ચક્રવાળા છ હાથવાળા હસતા મુખવાળા પ્રકટ થયા.

૪૪. (પણ) બાળકરૂપ ધારણ કરે એવું તેમની (અત્રિ-અનસૂયાની) મનપસંદ ઈચ્છા જાણીને ફરી બાળકરૂપે (ત્રણે) બની ઊભા રહ્યા, (તેથી) તે બંને પણ તેમનાં સુંદર રૂપોથી પ્રસન્ન થયાં.

૪૫. હવે નામે જે સૌથી મોટા પુત્ર તે સાક્ષાત્ વિષ્ણુ (છે), ચંદ્ર તે વંશવૃદ્ધિ કરનાર બ્રહ્માનો અંશ અને કોથી પરંતુ (બીજા પર સદા અનુગ્રહ કરવા તત્પર) કુર્વાસા તે શંકરના અંશમાંથી પ્રાદુર્ભૂત થયેલા છે.

૧. વાંગ્મંત્રિ ઈશ્વરનું લક્ષણ આપતાં કહે છે : ઈશ્વરને કર્માશય ન હોય તેથી એમણે ધારણ કરેલા દેહ ભોગ્યવ્યતન સરીર ન હોય. માટે જ જ્યાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશનો ઉલ્લેખ છે ત્યાં પૂ. સ્વામી મહારાજે ફક્ત કે ફક્ત શબ્દ વાપર્યો છે - જો કે અનુવાદમાં ‘દેવ’ શબ્દથી અનુવાદ કર્યો છે.

૨. અત્રિ મુનિ ઊર્ધ્વરેતા હતા. ત્રણ અજન્મા દેવો અનસૂયાની કુખે અવતરશે એવું બ્રહ્માદિએ વરદાન આપ્યું. એ વરદાનને સિદ્ધ કરવા કુખમાં સ્થાપિત કર્યા પણ તે સામ્યધર્મથી (મૈત્રુન) થી નહીં.

બીજા અષ્ટકનો છઠ્ઠો અધ્યાય

દશ અવતારોનું ચરિત્રવર્ણન

૧. (જેમ ભગવાન) (અગ્નિરૂપે દેવોને હંમેશા આવાહન કરે છે) તેમ શ્રીદત્તભગવાન સ્વામકતોને હંમેશા આવાહન કરી આત્મવિદ્યા આપે છે; તે (દત્તભગવાન) ના કર્મ, અવતાર પ્રયોજન, ગુણ વગેરે કોણ જાણી શકે ?
૨. જે શ્રીદત્ત યોગીન્દ્રોમાં પણ પ્રસાર્ય છે, સાધાતુ ભગવાન છે; બીજા કોણ અહીં તેના માન્ય (પૂજનીય) છે ?
૩. વંશવૃદ્ધિ કરનાર, બ્રહ્માનો અંશ ચંદ્ર અહીં રસદા બની બધી વનસ્પતિનો પોષક બન્યો.
૪. વિષ્ણુના મત્સ્ય વગેરે અવતારો છુલોના ઉદ્ધારક બન્યા; તેનું કારણ જે ઈશ (શંકર) છે તેનો અંશ (દુર્વાસા) છે.
૫. અંબરીષ નામે સૂર્યવંશનો, ભગવદ્ભક્તોમાં ઉત્તમ, એકાદશીવ્રતપરાયણ સ્ત્રોતો અને સદા વિષ્ણુનું ચિંતન કરતો રાજર્ષિ હતો.
૬. દક્ષિણ દિશામાં આવેલા (તેના) દેશમાં બારસના દિને પ્રાતઃકાલમાં, તેના ચેર દુર્વાસાએ આવી તેને કહ્યું, “ મને પર્યાપ્ત માત્રામાં ભોજન આપ.”
૭. રાજર્ષિએ તેમને કહ્યું, “ ભોજન જલદી સિદ્ધ (સાધ્યું) કરેલું છે. આજે (એકાદશીનાં) પારણાં છે, તમે મારા પ્રિય અતિથિ છો, માટે આત્મિક્રિયા કરીને જલદી આવી પહોંચો.”
૮. ‘ભલે’ - એમ કહીને પણ, તેના (રાજાના) અતિથિ પ્રત્યેના ભાવની પરીક્ષા કરવા, નદીએ જઈ લાંબા સમય સુધી (આત્મિક) કર્મ સાધવાન બની ક્યાં ક્યું.
૯. (રાજાએ વિચાર્યું) આટલા બધા સમય સુધી તે (દુર્વાસા મુનિ) આવ્યા નહીં. પારણાનો સમય (બારસ તિથિ પૂરી થાય એટલે) કદાચ વીતી જાય ! તેનાથી (એકાદશી) વ્રતનો ભંગ થાય ! અને મુનિને છોડીને ભોજન કરવું, તે મારા માટે પ્રશસ્ત ન ગણાય.
- ૧૦ થી ૧૩ પાણી પીવાથી (વ્રત ભંગ નહીં થાય અને અતિથિની અવગણનારૂપી) કોઈ હાનિ થશે નહીં, એમ માની (અંબરીષે) પાણી પીયું, ત્યારે દુર્વાસાએ ‘પાણી પીયું’ તે જોઈને ગુસ્સે થઈ તેને (અંબરીષને) કહ્યું, “ મને ભૂખ્યાને ત્યાજીને તે પાણી પીયું માટે હો અધમ રાજર્ષિ ! તું શ્રેષ્ઠ હોવા છતાં અધમપણું પ્રાપ્ત કર. અરે ! તું તો દુષ્ટ આચરણવાળો છે. વિષ્ણુના (વિષ્ણુ) ના વ્રતથી અભિમાની બન્યો છે. ખરેખર તું પાપી કરચલો છે. તેથી મારાથી (અપાયેલો) શાપ ભોગવ, તું માછલાં વગેરે વિવિધ યોનિઓમાં ભ્રમણ કર.” આવી તેમની (દુર્વાસાની) વાણી સાંભળવા છતાં ભક્તોને ખોશ આપનાર વિષ્ણુનું તેણે (અંબરીષે) ધ્યાન ધર્યું.
૧૪. ત્યારે (ધ્યાન સમયે જ) અજન્મા એવા વિષ્ણુ ત્યાં આવીને બોલ્યા, “તે શાપ મને આપ, (મારા) ભક્તને સંતાપ ન આપીશ,....
૧૫. મારા વ્રતમાં આસક્તિ રાખનાર મારા ભક્તો મને સીધી વધારે પ્રિય છે, જે મોક્ષ પામ્યા છે તે મારા (ભક્તો) જન્મ-મરણાદિથી (ફરી) જોડાય તે યોગ્ય નથી,.....
૧૬. (માટે) હો બ્રહ્મનિષ્ઠ ! તારા (અતિથિના) વ્રતને વહન કરનાર સમર્થ એવા મને (તારા) શાપથી જોડ (અંબરીષને આપેલો) શાપ મારા તરફ વાળ), ભક્તને નહીં.”
૧૭. તેમની (વિષ્ણુની) તે વાણી સાંભળી, એ યોગ્ય છે (તર્કસંગત છે) એવું જાણી તેમણે (દુર્વાસાએ) હરિ (વિષ્ણુ) ને તે શાપ આપ્યો, તે અજન્મા (વિષ્ણુ) એ (તેનો-શાપનો) સ્વીકાર પણ કર્યો.
૧૮. (હવે વિષ્ણુનો) આઠ અવતાર મત્સ્યનો થયો જેણે (વેદ શોધવા) સમુદ્રમાં ચિહ્નાર કર્યો, (સમુદ્રમાંથી) મુતિઓ ખેંચી લાવ્યો અને (વૈવસ્વત) મનુને તાર્યો, (અને) પૂજ્ય ગણાયો.

૧૯. (હવે બીજો) કુર્મ-અવતાર, જેણે દેવોનાં સંકટ દૂર કર્યાં, (સમુદ્રમંથનના સમયે) (મંદસાગર) પર્વતની નીચે જઈ ઘરણીને ઘારણ કરી રાખી અને જે મોસનો પણ સ્વામી છે.

૨૦. પૃથ્વીને ઘારણ કરનાર, હિરણ્યાક્ષને હણનાર તે (વિષ્ણુ) નો તૃતીય (અવતાર) વરાહ છે, જેની પૃથ્વી પત્ની બની, જે ઉદાર, યશસ્વરૂપ અને ભજનીય છે.

૨૧. દાસ (મહુલાદ) ના વચનને અનુસરનાર (સંભ્રમણથી બહાર નીકળનાર), પૂર્વ-અસુર (હિરણ્યકશિપુ) નો દુશ્મન નૃસિંહ નામે (ચોથો અવતાર) થયો, જે સાક્ષાત્ નૃસિંહ જ^૧ (જીવાત્માની અવિદ્યાને હણનાર) છે.

૨૨. એ પાંચમો (અવતાર) છે, જેણે વામન બની યાચનાના બહાને (ત્રણ કગડાં પૃથ્વીની માગણીના બહાને) સાથે જ (દેવોના યશભંગનું અપહરણ કરનાર) ચોર એવા (બલિરાજાને) બાંધી લીધો.

૨૩. દુષ્ટ રાજાઓના નાશની કામનાવાળો છઠ્ઠો (અવતાર) ભૃગુવંશનો પરશુરામ, જે વિતૃબક્તે (કશ્યપને) પૃથ્વીનું દાન ક્ષુ અને સમુદ્રમાં નિવાસ કર્યો.

૨૪. સાતમા રાજા સમ થઈ ગયા, પિતાના વચનનું પાલન કરનાર, વનવાસ સેવનાર, જેમણે રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો.

૨૫. દુષ્ટોનો સંહાર કરનાર (અને છતાં) બ્રહ્મચારી (જીવમાત્રના) ઈષ્ટ જે કૃષ્ણ (ભગવાન) તે (વિષ્ણુના) આઠમા (અવતાર).

૨૬. આ નવમા (અવતાર તે) બુદ્ધ (ભગવાન), જેમણે માયાનો વિસ્તાર કર્યો, જેમને કોઈ ખણી શક્યું નહીં (પણ) તે ભક્તોના આવરણનો નાશ કરનાર હતા.

૨૭. (હવે) દશમો કલ્કી થશે, જે શૂરવીર કોઈ શ્વેતજેનો સંહાર કરશે, ધર્મનું પાલન કરશે, બ્રાહ્મણ કોઈ પૂજનીય અને પ્રાર્થનીય બનશે.

૨૮. બીજા પણ (કપિલ વગેરે) અવતાર થઈ ગયા; જેમણે સત્ય ધર્મનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, તેમનાં પ્રસસ્ય ગુણ, કર્મ વગેરે કોણ (સંપૂર્ણ પલ્લે) ખણે છે ?

૨૯.૩૦ જે અજન્મા, અવ્યય, (સર્વના) અધિપતિ, નિયન્તા, આત્માએ (પોતાની) માયાને અધીન થઈ જે પૂજનીય લીલાવિગ્રહો (અવતાર) ઘારણ કર્યા તે (કેવળ સંત-ભક્તોના સંતોષ માટે જ, નહીં કે પોતાના સંતોષ, માટે; (કારણ કે) એ (ભગવાન) તો પૂર્ણ છે, આપતકામ કે જેને કોઈ કામના નથી એવા છે,.....

૩૧. એના જન્મ (અવતાર) અલૌકિક છે, કર્મ મંગલકારક છે, જે એને તત્ત્વથી ખણે છે, તે જ માયાની આવરણ શક્તિનો નાશ કરી શકે છે.

૩૨. જે સાકાર ભગવાનનો ભક્ત બની રાગ-દ્વેષથી મુક્ત બને છે, તે જ ભગવાનનો વહલભ બની જન્મ (મરણ-આદિ) પીડામાંથી છૂટી, અજન્મા ભગવાન સાથે અભેદ (એકત્વ) પ્રાપ્ત કરે છે.

૩૩.૩૪ આ રીતે આ (સ્વર્ણ પ્રકાશ - પરમાત્મા) સુલભ છે; (એ માટે ભજન જેવા) આ ઉપાય (સાધન) નો અનાદર કરી માણસો માયાનો આશ્રય લઈ (જન્મ-મરણરૂપ) સંકટ મેળવે છે; (આ અપાયપ્રાપ્તિ) ના મૂળમાં માણસની પોતાની (પૂર્વજન્મના કર્મફળરૂપે જન્મેલી પશુ જેવી) નિવારી ના શકાય તેવી પ્રકૃતિ કારણભૂત છે; લાંબા સમયથી આવી મળેલી (આ પ્રકૃતિનો) રાગ-દ્વેષને વશ થયા વિના માણસે ત્યાગ કરવો બેઈએ.

૩૫. (મનન-નિદિધ્યાસન જેવા) સુગમ ઉપાયોથી પણ જેને મેળવવો મુશ્કેલ છે, તે (દુર્વાસાના શાપને લીધે અવતાર લેતો કોઈ) સુખપૂર્વક મેળવી શકાય તેવો (બન્યો) છે, માટે એની પ્રતિશણ ભક્તિ મુક્તિ માટે સમર્થ છે.

૧. નૃસિંહ : નુ : (જીવત્વ) સિમ્ - (અધિષ્ઠા) હંમિ ક્ષિતિ ।

૩૬. તે (વિષ્ણુના) અવતારોની મોસ આપનારી સુંદર લીલાઓનું હું સંશેષમાં વર્ણન કરું છું, એ (લીલા) અવિશ્વા વગેરે (કાળ, કર્મજન્મ, આદિ દોષો) નું શોષણ કરનારી છે.

૩૭ થી ૪૦ એકચિત્તવાળા બ્રહ્મા પાસે જઈને શંખામુર બધા વેદો છીનવી લઈને સમુદ્રમાં સેંતાઈ ગયો, ત્યારે બ્રહ્માએ વિષ્ણુની પાસે જઈ એમને પ્રાર્થના કરી અને તે વિજય પ્રાપ્ત કરનાર (વિષ્ણુ) મત્સ્ય બનીને સમુદ્રમાં ગયા અને તે ઉપર રાક્ષસને હણીને સમગ્ર (અંગ-ઉપાંગ સહિત) વેદ અને (ફૂલેલી) પૃથ્વીને ઉપર ઊંચકી લાવી તે પૂજનીય (મત્સ્યે) બ્રહ્માને આપ્યાં. બ્રહ્માએ અગ્નિય વેદ (પાછા) મેળવીને શોકમુક્ત બની રચનાશક્તા હોઈ અહીં પહેલાંના જેવી જ સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું.

૪૧ થી ૪૫ (૧) દુર્વાસા ઋષિના શાપથી રત્નો શીરસાગરમાં પડ્યાં છે, એવું જાણી અમૃત (પ્રાપ્તિ) ની ઈચ્છાવાળા, (અને) મંત્રથી જેમણે દૈત્યોને વશ કર્યાં છે તે નાશ પામેલી ઈચ્છાવાળા બધા દેવોએ મંદરાચલ (પર્વત) નું વહોણું (રવૈયો) અને શેષનાગનું દોરડું બનાવી શીરસાગરનું મંથન કરવા લાગ્યા ત્યારે વહોણું (સમુદ્રના) તળિયે જતાં તેમણે અજન્મા (ભગવાન) ને “અમારું રક્ષણ કરો” એવું કહ્યું (પ્રાર્થના કરી) ત્યારે તે વરણીય દેવે (ભગવાને) કૂર્મ (કાચલો) બની, તળિયે જઈ, (મંદર) પર્વત સાથે પૃથ્વીને (પોતાની) પીઠ પર ધારણ કરી અને (દેવોની) આપત્તિઓનો નાશ કર્યો. ત્યારે સમુદ્રમાંથી રત્નો (ઉપર) આવ્યાં.

૪૫.૨ થી ૪૮ (૧.૨) પહેલું લોકસંહારક (કાલકુટ) ઝેર (આવેલું જોઈ) દયા લાવી (ભગવાન) શંકરે જલદી તેનું પાન કર્યું. તેનાથી (વિષપાનથી) તપ (શરીરવાળા) બનેલા તેમણે (મહાદેવે) ચંદ્રપૃષ્ઠ ઉત્કૃષ્ટ રત્ન મસ્તક પર ધારણ કર્યું, તેનાથી પણ શ્રીત (શરીરવાળા) ન બનતાં દેવનદી (ગંગા) ને મસ્તક પર ધારણ કરી. વિષ્ણુએ લક્ષ્મી, ક્રીસ્તુભમ્બિ, શાર્ગ્ગ ધનુષ્ય, (પંચજન્ય) શંખ (મેળવ્યો), સૂર્ય ઉચ્ચૈશ્વર્ય ધોડો (મેળવ્યો), ઈન્દ્રે ધન્વન્તરિ, કલ્પવૃક્ષ, (કામધેનુ) ગાય, (ઐરાવત) હાથી, અપ્સરાઓ (વેશ્યા) મેળવી, જ્યારે દૈત્યોએ અમૃતકુંભ મેળવી લીધો.

૪૮ (૩.૪) થી ૫૨. તેમનાથી (દૈત્યોથી) છેતરાયેલા દેવોને જોઈને વિષ્ણુ મોહિની બનીને એમની (દૈત્યો) પાસેથી અમૃત લઈ, મધ આપ્યું અને પિષ્ટ અમૃત દેવોને આપ્યું. દેવોની પંક્તિમાં બેઠેલા રાહુનું તે આપ્યાં (મોહિની) એ મસ્તક છોટી નાખ્યું, (ત્યારથી) તે અમૃત પીનારો કુષ્ટ (અનાધી) સૂર્ય અને ચંદ્રની વચ્ચે રહેલો રહ બન્યો. (દારૂ પીને) ઉન્મત્ત બનેલા તે દૈત્યો એક બીજાને હણવા લાગ્યા, જ્યારે દેવો કૃતકૃત્ય બની (કાર્ય પાર પાડી) સ્વર્ગમાં ગયા. પ્રકાશમાન ચંદ્રનું મર્દન કરનાર રાહુ પૃથ્વીની ઉપવા બનીને રહેલો, એને (જન્મ-મરણની) આવૃત્તિનું મર્દન કરનાર અગ્નિ પર્વકાલે જાણ્યો હતો.

૫૩ થી ૫૬. જે લક્ષ્મી, ચંદ્ર પ્રમુખ રત્નો સમુદ્રમંથન પહેલાં સ્વર્ગમાં રહેલાં હતાં, તે (દુર્વાસાએ) ઈન્દ્રને આપેલી (પ્રસાદરૂપ) માળાની (ત્યાગરૂપી) અવસાથી ગુસ્સે થયેલા અગ્નિના પુત્ર (દુર્વાસા) ના અતિભયંકર શાપથી સમુદ્રમાં પડી ગયાં, તે (દુર્વાસા) ઋષિની સત્ય વાણીથી પાછાં મળ્યાં, તેથી તે ગવાં નથી, એવી (વિષ્ણુ પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ) વ્યાસની સદૃવાણી છે. અગ્નિપુત્ર (આત્રેય) ચંદ્ર પણ સમુદ્રમાંથી ફરી ઉત્પન્ન થયો, એ જ પ્રમાણે લક્ષ્મી વગેરે પણ પાણીમાંથી જન્મ્યાં છે એવું અધિધાન એમને મળ્યું છે.

૫૭. આજે પણ ભૂમિનું રક્ષણ કરનાર કૂર્મ અવતાર છે, તેના જેવો જ વરાહ (અવતાર) છે જે દાઢમાં ધારણ કરીને ભૂમિનું રક્ષણ કરનાર છે.

બીજા અષ્ટકનો સાતમો અધ્યાય

વરાહ અને નરસિંહ અવતારોનું વર્ણન

૧. (પોતાના હાથની ખંજવાળને શાંત કરવા) યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છવાળા ભગવાને (જપ, વિજપ) પાર્ષદીને પોતાના સરખા માની (યુદ્ધ કરવાને બદલે) સ્વેચ્છાથી (સનકાદિ) શાંત કુમારો દ્વારા શાપ (આપવાનો) વિચાર કર્યો.
  ૨. જેમની સ્વચ્છન્દ અતિ કોઈ અટકાવી શકે તેમ નથી એવા, ભગવદ્-ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ સનકાદિ (ચાર) કુમારો વિષ્ણુનાં દર્શન કરવાથી ઈચ્છાથી એક દિવસ વૈકુંઠમાં આવ્યા.
  ૩. જપ અને વિજપે (પાર્ષદોએ) તેમને દાખલ થતા અટકાવ્યા (તેથી) ગુસ્સે થયેલા તેઓએ (કુમારોએ), ‘તમે બે રાક્ષસ બનો’ એવો તે બંનેને શાપ આપ્યો.
  ૪. તે બંનેથી તથા વિષ્ણુથી જેમને કષ્મા આપવામાં આવી છે એવા તે કુમારોએ ફરીથી કહ્યું કે “વિષ્ણુ (ભગવાન) ની કૃપાથી ત્રણ જન્મોના અંતે તમે ફરીથી અહીં (વૈકુંઠમાં) આવશો.
  ૫. પછી કશ્યપ દ્વારા દિતિમાં (દિતિના પેટે) દેવોનો દેખ કરનાર એ બે (જપ-વિજપ) દૂર જન્મ્યા. સંઘ્યાકાળે બળજબરીથી (કશ્યપ પાસેથી દિતિએ) રતિસુખ મેળવ્યું તેનું દિતિને (મળેલું) આ કૃણ (છે).
  ૬. પશ્ચાત્તાપ કરતી દિતિએ (કશ્યપની) (કષ્મા માગીને) સ્તુતિ કરી (ત્યારે) કશ્યપે કહ્યું, “તારા (આ) બે પુત્રો વિષ્ણુ દ્વારા સદ્ગતિ મેળવશે અને પીત્ર તો ભગવદ્ભક્ત બનશે.”
  ૭. પછી હિરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યાક્ષના નામે જન્મેલા (આ) બેએ ત્રણે લોક અને લોકપાલોને ખૂબ પીકા આપવા માંડી.
  ૮. (તેમનાથી) પરાજય પામેલા અને દુઃખી થયેલા દેવો બ્રહ્માને સારણે ગયા, (ત્યારે) ચિંતાવ્યાકુલ બનેલા બ્રહ્માની નાસિકામાંથી વરાહ બહાર પડ્યું.
  ૯. અતુલ રૂપવાળા પક્ષવરાહને જોઈ, ‘ આ અજન્મ ભગવાન છે’, એમ માની બધા દેવો સૂક્તો (પ્રસન્નિ કાવ્યો) થી તેની ખૂબ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.
  ૧૦. જ્યારે (પાણીમાં ડુબેલી પૃથ્વીને બહાર લાવવા) શંકર અસમર્થ બન્યા અને ચતુર્ભુજ બ્રહ્મા પણ પરાક્રમ્ય (અસમર્થ) બન્યા ત્યારે, (પાણીમાં) ડુબેલી પૃથ્વીએ (વિષ્ણુની) સ્તુતિ કરી, ત્યારે ભગવાન વિષ્ણુના સરીર પર સોમાંચ ખડાં થયાં. (અર્થાત્ વિષ્ણુએ સ્તંભ સોમાંચવાળા વરાહનું રૂપ ધારણ કર્યું.)
  ૧૧. હીન (દાર્ષિક અને ગરીબ) અને અનાથના પતિ (વરાહરૂપ વિષ્ણુએ) હીન પૃથ્વીને દાઢમાં ઝિંચકી બહાર કાઢી અને તે (ભૂમિ) ના દેવતા^૧ ને હરી લેનાર હિરણ્યાક્ષને ચીરી નાખ્યો.
  ૧૨. ભૂમિને પહોંચ્યાની જેમ સ્થાપીને તેના આધારભૂત (ભગવાન) શાંતિ પામ્યા. હવે નાનો ભાઈ (વરાહથી) હણાયો તેથી ગુસ્સે થયેલા બીજાએ (હિરણ્યકશિપુએ) એક જ ક્ષણમાં સ્વર્ગને જીતી લીધું.
-
૧. સપત્તીઓને પુત્રોનું સુખ હતું તે જોઈને દિતિએ (પતિ કશ્યપ પાસે સંઘ્યાકાલે રતિસુખ માગ્યું. કશ્યપ વિદ્વાન હતા અને શાસ્ત્રવિદ્યાનોથી એને સમજાવી પણ તેણે હઠ પકડી. હવે પંચાગ્નિવિદ્યાનો તિરસ્કાર કરે તો પાપ લાગે એ ભયથી કશ્યપે દિતિને રતિસુખ (નિષિદ્ધકાલે) આપ્યું, તેનું કૃણ તે આ બે દૈત્યોનો જન્મ.
  ૨. વેદાન્ત પ્રમાણે પંચ મહાભૂતો પણ જડ નથી. દરેકનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે. ઉપનિષદ તો કહે છે પરમાત્મ દરેક વસ્તુમાં અંદર રહી એનું નિયમન કરે છે : યઃ પૃથ્વીપત્તાઃ પૃથિર્થિં યપર્ચત તં પૃથિવી ય યેદઃ ।

૧૩. દિવસ કે રાત્રે, અંદરથી કે બહારથી, દેવથી કે પશુથી કે મનુષ્યથી, સજીવ કે નિર્જીવ (કોઈનાથી) (એનો વધ ન હતો) બ્રહ્માના વરદાનથી (બીજા અર્થ-દેવયોગે) એ (હિરણ્યકશિપુ) અલખ્ય બન્યો હતો.

૧૪. હવે તેની પત્ની કમ્પુ (નામે) ગર્ભિણી બની (વૈષ્ણવ ગર્ભ હોવાથી) તેથી ભ્રાતૃશ્રાવણી બની; જેને (હણવાના) તક પ્રાપ્ત થઈ છે એવો ઈન્દ્ર તેણીને પકડીને હણવા તૈયાર થયો.

૧૫. તે વેળા ' આ ગર્ભ વૈષ્ણવ છે અને (વિષ્ણુ દ્વારા) તારું ક્રિત કરનારો થશે, માટે એને હણીશ નહીં' એવું નારદે એની પાસે આવીને કહ્યું એટલે ઈન્દ્રે પણ તેને છોડી દીધી.

૧૬. ગર્ભમાં રહેલા વૈષ્ણવના શ્રેષ્ઠ સામાર્થ્યની શી વાત કરવી ? આ અસુરના વીર્યમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ગર્ભે પણ વૈષ્ણવની દીક્ષા (નારદ પાસેથી) લીધી !

૧૭. ત્યારબાદ તેણે પવિત્ર, મહાન ભગવદ્ભક્ત પુત્રને જન્મ આપ્યો, જેણે જન્મતાં બરાબર પોતાના પિતાનું મુખ નિસ્તેજ કર્યું.

૧૮. પછી શત્રુઓ માટે ખૂબ ભયંકર એવો પ્રહ્લાદ નામે આ (પુત્ર) વધવા માંડ્યો. યોગ્ય સમયે કાવ્ય (શુકાચાર્યના પુત્ર શણકામક) પાસે ઉપનયન (દીક્ષા) મેળવી, શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા છતાં વિષ્ણુની ભક્તિ કરવા લાગ્યો.

૧૯.૨૦. ઘાક-ઘમકીથી કે શાંતિ-સમજવટથી (ક્રાશથી) કરતો નથી એવું સાંભળી તેના પિતા ખૂબ ખેદ પામ્યા અને એ બીજા (દૈત્યપુત્રોને) ને પણ ભગવદ્ભક્તના આચરણનું શિક્ષણ આપે છે, (તેથી) પુત્ર પોતાના શત્રુ (વિષ્ણુ) નો પક્ષપાત કરનારો છે, એવું માની એ નીચ રાક્ષસ એની (મહત્વાદ) સાથે પુત્રસંબંધ ત્યજી દઈને, તેને હણવાનો વિચાર કર્યો.

૨૧. પર્વતના શિખરેથી નીચે પાડવો, અગ્નિ (થી બાળવો) કે પાણીમાં (ડૂબાડવો) એમ જુદી જુદી રીતે મારી નાખવાના પ્રયત્ન કરવા છતાં બધા (વિષય) ના ઈશ મહાન વિષ્ણુ (ભગવાન) ના ચરણની સેવા કરનાર તે (પ્રહ્લાદ) મર્યો નહીં.

૨૨. ત્યારે તેણે (હિરણ્યકશિપુએ) તેને (પ્રહ્લાદને) કહ્યું, "હે દુષ્ટ! વિશ્વનું શાસન કરનાર મારી આગળ કોના બળની સહાયવાણી તું નિર્ભય બન્યો છે ? એનું (જેનું) તું ધ્યાન થયે છે તો તે ક્યાં રહે છે ?"

૨૩.૨૪. (આવું કહીને વાક્ય સાંભળી, ભય વિનાના અને બધા પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમદૃષ્ટિવાળા પ્રહ્લાદે, વિષ્ણુનું ધ્યાન થરી, ' પિતાને કહ્યું, "ભગવાન પુરુષોનું પણ બળ વિષ્ણુ છે, તેના વિના કોનું કેટલું બળ ? જેને મેળવ્યા પછી એને (મને) ભય ક્યાંથી હોય, એવો તે બધે રહેલો છે, બધાનો અધિપતિ છે."

૨૫. જો તે (વિષ્ણુ) બધે રહેલો હોય તો આ શાંભલામાં છે કે નહીં ? એવું પિતાથી પૂછતાં એણે (પ્રહ્લાદે) એને કહ્યું, હા, અહીં (શાંભલામાં) પણ તે છે જ !

૨૬. ત્યારે ગુસ્સે ભરાયેલા તે દૈત્ય શાંભલાને છાત મારી અને સાથે જ તે વખતે સેવકે (પ્રહ્લાદે) કહેલું સાચું પાડવા, તેમાંથી હારી (વિષ્ણુ) પ્રાદુર્ભૂત થયા.

૧. બીજો અર્થ :- (સમદૃષ્ટિવાળા) પ્રહ્લાદે પિતા વિષ્ણુ (સદૃશ) છે એવું વિચારી પિતાને કહ્યું,

૨. (અ) પ્રહ્લાદે કહ્યું; 'હા, અહીં શાંભલામાં છે ' - એ વચન સત્ય કરવા (બ) સેવક કથપના બંને પુત્રોને વિષ્ણુ સદૃશિતિ આપશે - એ વાણી સત્ય કરવા, (ક) સનતકુમાર વગેરે સેવકોએ કહ્યું કે 'ત્રણ જન્મ પછી વિષ્ણુની કૃપાથી તમે બંને વૈદ્યકમાં પાઠ્ય આપશો' - એ વચન સત્ય કરવા (ડ) બ્રહ્મનું વરદાન, ' દેવોથી, પશુથી માણસથી...મૃત્યુ થશે નહીં', એ વાણી સત્ય કરવા...આમ ચાર પ્રકારનું અર્થઘટન થાય.

૩. (બ) સજીવ કે નિર્જીવથી મરે નહીં - એ સત્ય કરવા નખ નો ઉપયોગ, (બ) ઉપર નહીં કે નીચેથી નહીં, એ સત્ય કરવા ઊરુમાંથી પકડવો (ક) અંદર નહીં કે બહાર નહીં એ વાણી સત્ય કરવા દારના મધ્યભાગ-ઊંચા નો ઉપયોગ (ડ) દિવસે નહીં કે રાત્રે નહીં - એ સત્ય કરવા સંધ્યા કાળ નો ઉપયોગ - આમ વરદાનની ઉક્તિનો વિરોધ ન થાય તે રીતે એને હણ્યો.

૨૭. સિંહના મુખવાળા, મનુષ્યના શરીરવાળા, નખરૂપી આયુધવાળા અને ભયંકર, આશ્ચર્યકર તે (સ્વરૂપ) ને જોઈને તેના (ભગવાનના) તેજથી ઝંખવાઈ ગયેલી આંખોવાળા થયા છતાં તે દેવે તેની (નૃસિંહની) સાથે યુદ્ધ કર્યું.

૨૮. ભગવાને ઋષિઓને અને દેવોને નિરાશ થયેલા અને (પોતાના) સેવક (પ્રહ્લાદ) ને દુઃખી થતો જોઈ, વરદાન આપનાર (બ્રહ્મા) - ની વાણીનો વિરોધ ન થાય તે માટે (હાથમાંથી) સરી પડેલા તેને હણવા માટે (ફરી) પકડ્યો.

૨૯. (પાંદ્રી) બારણાના મધ્યભાગમાં, તેને ઊંચ પર પકડી, તે પરાક્રમી (નૃસિંહ) ભગવાને (તીક્ષ્ણ) નખો વડે, સંધ્યાકાળે, તેની છાતી ચીરી નાખી અને તેના આંતરડાંને માથાની માફક કળકળાં ઘારણ કર્યા.^(૧)

૩૦. (નૃસિંહ ભગવાને) હાહાકાર કરતા તે (દેવ) ના સૈન્યને હણ્યું; દેવોએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી, અપ્સરાઓએ નૃત્ય કર્યું અને બીજા (અન્યથા) એ પરશોગાન ગાયાં.

૩૧. જેમની ઈચ્છા ફળી છે એવા દેવો પણ (ભગવાનના) પહેલાં ન જોવાથી વિચિત્ર (અદ્ભુત) અને ભયંકર રૂપને જોવા તેમજ હાજીજી (તેમનો) ભયંકર અને ઊંચી ગર્જના કરતો અવાજ સંભળવા શક્તિમાન ન બન્યા.

૩૨ થી ૩૭ તેઓથી મોકલવામાં આવેલા પ્રહ્લાદે, જટામાંથી નજાનોને ફેંકનારા, ભયંકર દૃષ્ટિવાળા, ભયંકર (સ્વરૂપવાળા) નૃહરિને જોવા છતાં નિર્ભય બનીને, નમન કરીને, કહ્યું, “ હે હરિ (ભગવન) ! આજે હવે શાંત થાવ, આ કંઈ પ્રભયકાળ ઉપસ્થિત થયો નથી; ઈન્દ્રથી રજાયેલા આપના ભક્તો તરફ કૃપા કરી દૃષ્ટિ કરો. ત્રણ લોકના માથાના રોગ જેવો આ (દેવ-પિતા) સદૃનસીયે, હે પ્રભુ ! તારાથી હણાયો, તે (હણાયો) ન (ગણાય) શરણ (બધાં માટે) દુઃખથી સહન કરાવ એવા તે પાપીને આજે તે તારા હાથે મુક્તિ આપી છે, તે જ શોભનીય (બન્યું છે). આ શુદ્ધ (દેવ) પર જે અનુગ્રહ કર્યો છે તે (એના) પૂર્વના પુણ્યકર્મ સિધ્ધિથી પેદા થયેલો છે, એમ હું માનું છું, નહીં તો, હે ઈશ ! હે હરિ ! આ પાપીને વળી મોક્ષ ક્યાંથી હોઈ શકે ? હે કૃપાળુ (ભગવન) ! તને પ્રણામ, હે સુવ્રત ! તું આજે પ્રસન્ન થા, દેવોને પહેલાંની જેમ આશ્વાસન આપી એમના પોતાના અધિકારમાં એમને પરોવ. ” એ પ્રમાણે ભક્ત (પ્રહ્લાદ) થી પ્રાર્થના કરાયેલા (ભગવાન) વિષ્ણુ, શાંત થયા, ત્યારે દેવો પણ તેમને પ્રણામ કરી, તેમની આજ્ઞાથી પોત-પોતાને ધ્યાન ગયા.

૩૮. ભગવાન પણ અંતર્ધાન થયા, ભક્ત (પ્રહ્લાદ) ની ઈચ્છાથી પોતાનું પ્રણવ સ્વરૂપ આલિપ્ત કર્યું. તેની (ભગવાનની) આજ્ઞા મેળવી સૌમ્ય સ્વભાવવાળા, પ્રહ્લાદે પણ પિતાના રાજ્યનું શાસન શરૂ કર્યું.

૩૯. બાળપણથી આદેભી નારદના ઉપદેશથી તે (પ્રહ્લાદ) ભગવત ધર્મ (ભગવદ્ભક્તિ) માં રતિ રાખતો હોવા છતાં આત્મજ્ઞાન ન થયું હોવાથી પરમ શાંતિ મેળવી શક્યો નહીં.

૪૦. (શાંતિના અભાવથી) ઉદાસીન રહેતો તે મૃગયાના બહાને જંગલમાં ભટકતો હતો; (ત્યારે) નસીબયોગે સઘાદિ (પર્વત) પર કાવેરીના કિનારે ભુમિ પર ઊંધતા હોઈ (પુરુષ) ને જોયો.

૪૧ થી ૪૪. કર્મ વગેરે તેમજ વર્ણ (આશ્રમ) ચિહ્ન વગેરેથી, (આ બધું ન જોવાથી) તર્કથી જેનો નિશ્ચય ન કરી શકાય એવા, બુદ્ધિધૂસર (દેહવાળા) (અને તેથી પામર જીવોથી) તિરસ્કૃત (અથવા અવધૂત - જેણે બધું ત્યજી દીધું છે એવા), અને પ્રચ્છન્ન, (સાગદિ) મલ વિનાના, પ્રકાશવાળા તેમને પ્રણામ કરી તેણે (પ્રહ્લાદે) કહ્યું, “ થા વિનાના અને ઉદમ વિનાના એવા તમે, ભોગ ભોગવનાર મનુષ્ય જેવા પુષ્ટ (મોંઘલ) દેહને કેવી રીતે ઘારણ કરો છો ? (કારણ) ઉયોગ કરવાથી થાન મળે, તેનાથી ભોગ ભોગવાય અને ભોગથી જ દેહ મોંઘલ બને. તમે તો (ચેષ્ટા વિનાના) સુઈ રહ્યા છો, નિરુદ્ધામી છો, અને કોઈપણ જાતની ઈચ્છા વિનાના છો અને છતાં આ (તમારું) શરીર મોંઘલ છે; સિદ્ધ (પુરુષ) એવા આપ ભો (એનું કારણ) કહી શકતા હો તો મને કહો. તમે જ્ઞાની છો, ઘોશિયાર છો, નિપુણ છો અને (તમારી) વાતો અદ્ભુત અને પ્રિય છે અને અહીં ચિત્ર વિચિત્ર કર્યો કરનારા લોકોને જોઈને પણ તમે રાગ-દ્વેષ વિનાની સમદૃષ્ટિવાળી વર્તણૂકવાળા છો.

૪૫ થી ૪૬. આ પ્રમાણે અગ્નિને આનંદ આપનાર ભગવાન (દત્તાત્રેય)ને પ્રહ્લાદે પૂછ્યું ત્યારે સંતુષ્ટ થયેલા દયાળુ ભગવાને જાણે કે મંદસ્મિત કરતાં કહ્યું, જેના માટે ક્ષીનસિંહરૂપે (ભગવાનનો) અવતાર થયો તે જ તું છે; હે ભગવદ્ભક્તોમાં ઉત્તમ મુનિના સિષ્યા ! તું દેવપુત્ર હોવા છતાં (હું કહું તે) સાંભળ.”

બીજા અષ્ટકનો આઠમો અધ્યાય

પ્રજ્ઞાદ વગેરેને ઉપદેશ

૧. (શ્રીદત્તે કહ્યું) : “તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવામાં આજ્ઞાસુ, ખૂબ અજ્ઞાની, (વિષયરૂપી) તૃષ્ણાદી દ્વારા (વિવિધ ધોનિમાં) બદલાઈ જાય છે, કર્મભોગથી મુકિત (ઈષ્ટક્રમે), પાતકક્રમ પોતાના દ્વારાજુલ આ (મનુષ્ય) લોકમાં આવી ચઢ્યો છે.”
૨. સુખ માટે પ્રયત્ન કરનારાઓની બાબતમાં વિષયીત (ફલ) (દુઃખ મજાત) જેટલો (સુખનો પ્રયત્ન જ કરવામાંથી) હું નિવૃત્ત થઈ ગયો છું, (કારણ કે) સુખ (આનંદ) તો આ અજ્ઞાનથી (પોતાનું) સ્વરૂપ છે, જે કલેશો નાશ પામતાં સ્વર્ગ પ્રકાશિત થાય છે.
૩. (ઈન્દ્રિયોના) સંયોગથી પેદા થતા (વિષયોના) ઉપભોગ દુઃખદાયક છે, એવું જાણીને દેવયોગે આવી મળે તે ભોગવીને (સુખથી) ત્રિષુ છું (નિરુદ્ધાથી રહું છું), (જગતના) લોકો તો પોતાનામાં વિદ્યમાન આ (સુખસ્વરૂપ) સ્વ-અર્થને ભૂલીને (અવિદ્યા-આદિથી) ભયંકર બનતા સંસારમાં પડે છે.
૪. જેવી રીતે (તરસ્યો હોવાથી) પાણીની ઈષ્ટજવાળો રોવાળથી દંકાયેલા (સાચા) જલને છોડીને મૂળજલ ભાણી દોડે છે, તેવી રીતે (અસાત્વ-અભગનરૂપી) માયાથી દંકાયેલ (પ્રત્યગ્જ્ઞાતરૂપી) પોતાના સ્વરૂપને છોડી મનુષ્ય તેને મેળવવા બીજે (વિષયોપભોગ તરફ) દોડે છે.
૫. અભાગી પુરુષની બાબતમાં તો સુખ મેળવવા માટે (પુરુષાર્થથી) પ્રયોગેથી ક્રિયાઓ નિષ્ફળ પડી જાય છે, અને કદાચ તે સફળ થાય તો પણ (એનાથી પ્રાપ્ત) ઉપભોગો પિચ્છ હોવાથી એ જાણીએનું કદથી મેળવેલા (વિષય) થી માનવીને શો લાભ ? (કોઈ લાભ નથી).
૬. કામ્ય પદાર્થોની અભિલાષા રાખનારને મોહ, રોહ, રાગ, દ્વેષ, પરિક્રમ વગેરે થતાં હોય છે, તેથી જેણે આત્માને (મનને) છાંયો નથી એવા મનુષ્યને ભયની શંકાથી ઊંચ પડી આવતી નથી.
૭. મદ્યમાની પાસેથી શિશુ (ઉપદેશ) મળ્યું હોવાથી મેં પ્રાણ અને પદાર્થ-બંનેની ઈષ્ટજ છોડી દીધી છે અને તેથી હું રાજા, (ધન હરનાર) અર્થી, ક્ષેત્રક પ્રાણી, ચોર, દ્વેષ કરનાર (રાત્રી) અને કાળ - કશાથી ભય પામતો નથી.
૮. ઈષ્ટજ વિનાનો હોવાથી, યદ્વંશ (દેવયોગે) થી આવી મળે (લાભ થાય) તેનાથી હું ખૂબ સંતુષ્ટ રહું છું અને કદાચ એ રીતે પણ બે લાભ ન થાય તો પણ જ્ઞાની હોવાથી ધીરજપૂર્વક અજગરની માફક લાંબા વખત સુધી પડી રહું છું (સૂઈ રહું છું).
૯. પુષ્કળ પ્રમાણમાં કે અલ્પ પ્રમાણમાં, સ્વાદિષ્ટ કે લૂખું, સારું કે ખરાબ અન્ન, અપમાન પૂર્વક કે અતિભય ભાવનાથી (કોઈએ) આપેલું ભોજન જમું છું, કોઈવાર વસતીમાં, કોઈવાર જંગલમાં ખાઉં છું, કોઈવાર દિવસે, કોઈવાર રાત્રે જમું છું. કે સારું કે દિવસે - ક્યારેય નથી જમતો.
૧૦. જેમ (મદ્યમાનીએ બગાડેલું) મદ્ય (બીજે લઈ જાય) તેમ, બીજે ખૂંચવી જાય છે, એવું હું મદ્યમાની પાસેથી શીખ્યો છું, તેથી હું (ધનનો) સંગ્રહ કરતો નથી અને વિરક્ત રહું છું.
૧૧. દેવયોગે પ્રાપ્ત થયેલું ચર્મ (મૃગચર્મ કે વાઘચર્મ) નું વસ્ત્ર, વલકલવસ્ત્ર, સુતચઈ કે રેશમી વસ્ત્ર, પહેતું છું, અથવા (કઈ પણ) પહેરતો નથી; કોઈ વેળા પચ્ચર પર, કોઈવાર (સ્મરાણમાં) સપ્ત પર સૂઈ રહું છું, તો કોઈવાર (સારી) પધારીમાં, વસતીમાં તો કદિક જંગલમાં સૂઈ રહું છું.
૧૨. કોઈવારે સ્નાન કરું છું, (દિઠ) સણગમું છું, કોઈવાર હાર વગેરે આજુબજુ હારણ કરું છું. કે સુંદર વસ્ત્રો પહેતું છું તો કોઈ વાર (આમાનું) કશું કરતો નથી; કોઈવાર રથમાં, હાથી પર કે ચોક્કા પર (બેસીને) ફરું છું, કોઈવાર મુનિ જેવો (સાદાઈથી) તો કોઈવાર પૂર્વ જેવો (દિપાઈ) છું.

૧. પરમાત્માને આજ્ઞાસ, અજ્ઞાન, તૃષ્ણા, મોહની ઈષ્ટજ વગેરે કશું હોય જ નહીં, પરંતુ શિષ્યને ભોધ આપવા માટે શ્રીદત્તભગવાન લોકગતિને અનુસરે છે.
૨. કલેશ પાંચ છે : અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ.

૧૩. માણસોનો સ્વભાવ (એકબીજાથી) વિષમ હોઈ હું કોઈપણ મનુષ્યની નિંદા કે સુતિ કરતો નથી; એમનું કલ્યાણ ઈચ્છું છું કારણ કે (બધામાં) એકમેવ આત્મા છે.

૧૪. હું બ્રહ્માં (બધી રીતે) જોડાયેલ રહું છું, બ્રહ્માં જ સ્થિત રહું છું, બ્રહ્માં જ મન અને બુદ્ધિ (પરોવી) રહું છું, (અને) સંસ્કારી બ્રહ્મણ, અંત્યજ, ગાય કે કૂતરામાં સમદૃષ્ટિ (બ્રહ્મદૃષ્ટિ) જ રાખું છું.

૧૫. સપ્તાસવાધ્યમ્ (એ ગૌતમ ઋષિના) વચન મુજબ ભોજન ન કરવું - એ નિયમ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ વગેરેમાં સમદૃષ્ટિ રાખવી એ અજ્ઞ ગૃહસ્થી માટે દોષ ગણાય. પરંતુ યતિને માટે સમદૃષ્ટિ એ દોષ નથી.

૧૬. અધ્યાત્મવિદ્યાથી મુક્ત વાસનારહિત એવો હું સ્વ-સ્વરૂપમાં જ સ્થિત રહું છું, જે આની ઈચ્છા કરશે તે જ્ઞાની માટે આ સુખકર ઉપાય છે.

૧૭. (આવી સ્થિતિ માટે યોગ બતાવતાં શ્રી દત્ત કહે છે), ભેદબ્રાહ્મક (ભેદ સ્વીકારનાર) મનોવૃત્તિમાં વિકલ્પનો હોમ કરવો (અર્થાત્ હવ કરવો), અર્થરૂપ બ્રમવજ્ઞા મનમાં ચિત્તવૃત્તિનો (હવ કરવો), તે મનનો વિકાસપુક્ત અઠકારમાં (હવ કરવો), તેનો (અઠકારનો) માધ્યામાં (હવ કરવો) (અને) તેનો (માધ્યાનો) પોતાના સ્વરૂપમાં (પરમાત્મા) (હવ કરવો) પદ્મી (સ્વમાં) રહેવું અર્થાત્ મુક્ત અવસ્થા માણવી.

૧૮. હું તે શુદ્ધ પર આત્મા 'એક (અભિન) છું' એવી (અનુભવની) દૃઢતા થાય તો (જીવાત્મા) મુક્ત બને છે. આ (સત્તર શ્લોકમાં) આપેલો ઉપદેશ) માત્ર કદમ છે, જે પરમ રહસ્ય તને કહ્યું છે, તે તાત્પર્યે સતત વિચાર કરજે.

૧૯ થી ૨૧ આ રીતે શ્રી ઈશો (દત્ત) જેને ઉપદેશ આપ્યો છે તે (પ્રહ્લાદ) (શ્રીદત્તને) પોતાનું આત્મસ્વરૂપ જાણીને (એમનું) પૂજન કરી, એમની આજ્ઞા લઈ (રાખ્યમાં) ગયો અને રાખ્ય કરતો પણ દેવોએ (મળેલું) ભોગવતો, રાખ્ય, લક્ષ્મી, પુત્ર, સ્ત્રીથી સંપન્ન હોવા છતાં એમનામાં અસક્ત થયા વિના, હંમેશા પોતાના સ્વરૂપમાં જ દૃષ્ટિ રાખી, લાંબા સમય સુધી પ્રારબ્ધ (સંચિતકર્મના ફળનો) ઉપભોગ પદ્મી, પુત્ર વિરોચ્ચનને રાખ્ય સોંપી, ગુરુ (શ્રીદત્તે) કલા પ્રમાણે (પ્રાણીમાત્ર પર) સમદૃષ્ટિ રાખી, સંગ ત્યાગ કરી પૃથ્વી પર વિચરણ કરવા લાગ્યો. અને વિરોચન પણ પિતાની માફક જ વારસામાં મળેલા રાખ્યનું શાસન કરવા લાગ્યો.

૨૨ થી ૨૩. તેનો (વિરોચનનો) પુત્ર બલિ નામે થયો, જેણે (દેવો પાસેથી) સ્વર્ગ પડાવી લીધું; કશ્વપ દ્વારા અદિતિમાં જન્મેલા ઈન્દ્ર વગેરે દેવોને પણ જીતી લઈને તેમના અધિકારોને તે ખાતે જ ભોગવવા લાગ્યો. હવે તેનાથી (બલિરાજાથી) સ્વર્ગમાંથી હાંકી કઢાયેલા દેવોએ શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનની સુતિ કરી.

૨૪. દેવોની પ્રાર્થનાથી સંતુષ્ટ થયેલા (વિષ્ણુ) ભગવાન અજન્મા હોવા છતાં અદિતિએ કરેલા પયોજનનું ફળ આપવા, વામન નામથી એના (અદિતિ) પુત્રરૂપે અવતર્યા.

૨૫. પિતાથી (ઉપનયન) સંસ્કાર મેળવેલા અને દેવોથી (સર્વપ્રકારે) વિભૂષિત થયેલા ^૧ વામને (ભગવાને) તે બલિ (રાજા) પાસે ત્રણ પગલાં પૃથ્વીની માગણી કરી, ત્યારે (ગુરુ) શુક્રાચાર્યે તેને (તેમ કરતાં) અટકાવ્યો.

૨૬. થી ૨૭ (પણ બલિએ સંકલ્પ કરીને (ત્રણ પગલાં પૃથ્વી) આપી, ત્યારે વામને (ભગવાન) પણ વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરી, એક પગલાથી (અધિલ) ભૂમિને આવરી લીધી મંગાજીને પ્રગટ રાખનાર અન્ય પગલાથી (બ્રહ્મલોકપર્યંત) સ્વર્ગને વ્યાપી ગયા. (હવે) (તૃતીય પદ ક્યાં મૂકવો ? એટલે) (વારુણ પાસથી) બંધાયેલા બલિથી સંકલ્પની સિદ્ધિ માટે (મસ્તક પર પગ મૂકવા) પ્રાર્થના કરાતાં (વામન ભગવાને) તેમણે તેના (બલિના) મસ્તક પર તૃતીય પગ મૂક્યો (ત્યારે) પ્રહ્લાદની પ્રાર્થનાથી વામન (પગ-સ્પર્શથી) ખોલ પામેલા તે બલિને સુતલમાં લઈ ગયા.

૧. પિતાએ ઉપનયન સંસ્કાર આપ્યા, સુર્યે ગાયત્રી મંત્રની ટીસા, બૃહત્પતિએ જનોઈ, કશ્વપે મેનલા, પૃથ્વીએ મૃગશર્મ, વનસ્પતિએ સોમનો દણ્ડ, મા (અદિતિએ) કૌપીન, સ્વર્ગે છત્ર, બ્રહ્માએ કમળડા, સર્પાર્ષિઓએ દર્બ અને પવિત્રી, સરસ્વતીએ રુદ્રાણમણા, કુબેરે મિશ્રાપાત્ર, અગ્નિપૂર્ણ મા પાર્વતીએ હિમલા આવી. આમ બ્રહ્મચારીને અવશ્યક બધું દેવોએ આપ્યું.

૨૮. (ભગવાન) વામને તેના (બહિના) પુત્ર બાહુને રાખ્યો આખું, દેવોને સ્વર્ગ આપ્યું અને પોતે તો બહિના દ્વારપાળ બનીને રહ્યા. (અને) ભગવાન તેને (બહિને) (સાવર્ણિક મન્વંતરમાં) ઉન્નતું ૫૬ પદ પણ આપશે.

૨૯. શ્રી દત્તનો આલો (મહાન) પ્રભાવ છે, જેના સ્વરૂપને જાણવા માટે દેવો, અસુરો, નાગ વગેરે પણ અસમર્થ છે,^૧ તો પછી મનુષ્યોની તો વાત જ શી કરવી !

૩૦ થી ૩૩. કોઈ એકવાર પિંગલ નામે નાગે માહુરગટમાં દૃષ્ટાન્ત્રી (કાળા અમળા) ના વૃક્ષ નીચે બિરાજેલા, શાત્પત્ત્ય વેષવાળા ને છતાં વેદનો પાઠ કરતા એમને (દત્તને) બોલેને પૂછ્યું, " (યારે) વર્ણથી જેની નિંદા થઈ શકે એવો આ આપનો કયો આશ્ચર્ય છે ? હો કૌષીન, મૌલિય મેખલા અને દક્ષ વિનાના ! તમે બ્રહ્માચારી લાગતા નથી; હે અગ્નિહોત્ર-એ ઉપવીતસૂત્ર વગેરેથી વર્ણિત ! તમે ગૃહસ્થ પણ નથી; હે શમ-દમ વગેરે) અગ્નિજ્વલ સાધન વગેરેથી રહિત ! તમારો વાનપ્રસ્થાશ્રમ પણ નથી; હે શિક્ષા અને ગ્રામ્ય-ઘર્મ પાણી ભોગ ભોગવનાર ! હે વસ્ત્રહીન (દિગંભર) ! તમે સંન્યાસી પણ લાગતા નથી ! હે નગ્ન-અવસ્થાવાળા ! હે સ્ત્રી, મદિરાપાનના લાલચુ ! આ માર્ગનો તમને કોણે ઉપદેશ આપ્યો છે !"

૩૪ થી ૩૫. ભગવાને તેને જવાબ આપ્યો, " તેં જે આશ્ચર્યો જણાવ્યા તેનાથી અલગ પડતો આ મારો પાંચમો આશ્ચર્ય છે; જે અભેદ દૃષ્ટિવાળો કોઈ પણ અપવાદ વિના એ વિશ્વને પોતાના સ્વરૂપ તરીકે જુએ છે, વૈરાગ્યયુક્ત છે અને દુઃખન વિનાનો છે, તેનો આ પાંચમો આશ્ચર્ય છે; તેં એના વિશે સાંભળ્યું હોય કે ન (સાંભળ્યું) હોય પણ સમદૃષ્ટિવાળા બ્રાહ્મણો (બ્રહ્માને જાણનારા) તો એ (આશ્ચર્ય) ને જાણે જ છે."

૩૬ થી ૩૭. આવું સાંભળી ' આ તો અનસૂયા (મા) ના ગર્ભનું કિંમતી રત્ન છે; ' એવું ખાની ખૂબ ખિન્ન થઈ હીનવાણીમાં તેણે પ્રાર્થના કરી, " હે નિષ્પાપ (ભગવન) ! હું પૃથ્વીથી હલકી અને અકલ્યાણકારી (અસત્ય) વાણી બોલ્યો છું અને એ (વાણી) દ્વારા તને અપશબ્દો કહ્યા છે; હે ઈશ, મારું રક્ષણ કર; દુષ્ટ સ્વભાવવાળા મને શમા આપ."

૩૮. આ પ્રમાણે શમા માગીને (વિશ્વ) વ્યાપી, વિશ્વપતિને (શ્રીદત્તને) અભિવાદન કરી, (અપરોક્ષ સાક્ષાત્કારરૂપી) અનુમતિ મેળવનાર, પ્રસન્ન મનવાળો પિંગલ પોતાના આશ્ચર્યે ગયો.

૩૯. તે જ પ્રમાણે (પિંગલની) માફક સાધ્યદેવોએ પૂછ્યું ત્યારે ભગવાને સાધ્યદેવોને પણ કહ્યું કે " સાત્ત્વિક બુદ્ધિથી અને (સાત્ત્વિક) ધૈર્ય, સત્ય અને શમ-દમ વગેરે સાધનથી યુક્ત બની કદમ-અગ્નિ (અહંકાર વગેરે પ્રતિબંધો) ને કાપી નાખી અંતઃકરણને શાંત કરવું (કદમની શાંતિ મેળવવી).

૪૦. અભિમાન, આક્રોશ, બીજનું અપમાન, વિશ્વાસપાત, કામ વગેરે અનર્થ કરનારા ભાવોનો ત્યાગ કરવો; બીજાથી બોલાયેલી, કૂર, મર્મસ્પર્શને ધા કરનારી, અસત્ય વાણી સહી સેવી, (પોતે એવી વાણી ન બોલવી) ને પીડારહિત રહેવું.

૪૧. તે જ પ્રમાણે, મુનિનો સંગ કરવો, મુનિની માફક જ (નિર્ભય ભાવથી) દુર્ભનનો કે ચોરનો સંગ કરવો (અર્થાત્ જગતમાં સંગ ગમે તેનો ધાય પણ સંગનો રંગ લાવવો બોલેને નહીં) જેમ જેવો રંગ તેવું વસ્ત્ર (એમ) અહીં ન ધાય તે ધ્યાન રાખવું; પોતે સહિષ્ણુ બનીને રહેવું; કોઈની નિંદા ન કરવી કે (કોઈને) પ્રહાર ન કરવો; દૈવ્યોએ જેમ ભોગવાય તેમ ભોગવવું;.....

૪૨. સજ્જનોનો સંગ સેવી, બોલવામાં સત્ય, (બીજને) પ્રિય, ઘર્મવાળી વાણીનું સેવન કરવું; (બીજનો) નાશ (ધાય) એવું વિચારવું નહીં; પારકાનાં ઉદ્વિજ્ઞ જોવાં નહીં, વચન આપ્યા પ્રમાણે દાન કરવું;.....

૪૩. ઉત્તમ (વ્યક્તિ) ને મિત્ર બનવવો, નહીં કે અધમને; પોતાના કલ્યાણમાં જ શ્રદ્ધા રાખવી; નિંદા કે પ્રશંસા, (તથા) ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષમાં સમભાવ રાખવો.

૪૪. આનંદમાં રહેવું, શોક ન કરવો, ખરાબ અચરણમાંથી પાછા વળવું, - આ કલ્યાણનો માર્ગ અમલમાં મૂકવો, " આમ (જે) ભગવાને કહ્યું, તે તેઓએ (સાધ્યદેવોએ) અચરણમાં મૂક્યું.

૧. દેવો, અસુરો, નાગ પરમાત્મ-દત્ત-સ્વરૂપને જાણવા સમર્થ નથી તેનાં દૃષ્ટાન્ત્ર- (અ) પ્રહાર (અસુર) જાણી શક્યો નહીં, (બ) પિંગલ (નાગ) જાણી શક્યો નહીં (ક) સાધ્યદેવો જાણી શક્યા નહીં.

૪૫. આ પ્રમાણે દેવો, ઋષિઓ વગેરેએ (ભગવાનની) કૃપાથી જ ભક્તિથી જ પ્રાપ્ય આત્મસ્વરૂપ ભગવાનના શ્રેષ્ઠ ભાવને પ્રાપ્ત કર્યો છે.

૪૬. આ પરમ પુરુષ સ્વયંપ્રકાશ (ભગવાન), કમથી પુણ્ય ચરિત્રવાળા સંતથી, અનન્ય ભક્તિથી જ પ્રાપ્ય બને છે, નહીં કે દુરાચરણ કરનાર બીજાથી.

૪૭ થી ૪૯. એના (શ્રીદત્તના) સ્મરણથી અર્જુન, વન્દનથી મલક, દાસ્ય (ભક્તિ) થી આપુ, સખ્યથી પરશુરામ, પાદસેવાથી વિષ્ણુદત્ત, અર્ચનથી વદુ, કીર્તનથી વેદચર્મા, શ્રવણથી દીપક અને આ બધા અને બીજા ઘણા હરિના સર્વ સ્વાત્મનિવેદનથી (તરી ગયા). આ રીતે જે જે (ભક્ત) સદાચારથી જે જે પ્રકારની ભક્તિનું વરણ કરે છે, તેની તેની તે તે ભક્તિને દૃઢ કરીને (શ્રીદત્ત) ગ્રાહીયાર તેને ગમતો પુરુષાર્થ (મોક્ષ) આપે છે.

ત્રીજા અષ્ટકનો પહેલો અધ્યાય

ઉપાસનાવિધિનું નિરૂપણ

૧. આ પરમ પુરુષ^૧ પરમાત્મા (આત્મકલ્યાણ માટે) પ્રપન્ન કરનારને ભક્તિથી સરલતાથી પ્રાપ્ત બને છે, એમ વેદ વગેરેમાં કહ્યું છે, (તેથી) હવે મુખ્ય ભક્તિ વિશે કહ્યું છે.
૨. પરબ્રહ્મ (પરમાત્મા) નિરાકાર (નિર્ગુણ કોરે) છે; (તેથી) જે મન્દબુદ્ધિવાળા એનો સાચાત્કાર કરવા સમર્થ નથી, તેમના પર (પરમાત્માના) સગુણ સ્વરૂપના નિરૂપણથી અનુક્રમ્યા કરવામાં આવી છે.
૩. સગુણ બ્રહ્મ (પરમાત્મા) ની ઉપાસનાથી એમનું (મંદબુદ્ધિવાળાઓનું) મન વશ થતી તે જ (આકાર, ગુણ વગેરેની) ઉપાધિ વિનાનું (નિર્ગુણ બ્રહ્મ) સાચાનું આવિર્ભાવ પામે છે.
૪. એ ભક્તિ પ્રમાણે ભક્તિ નવ (૯)^૨ પ્રકારની છે. (તેમાં) (પ્રથમ) સ્મરણ ભક્તિ વિશે જણવું છે, જે (બધા પ્રકારોમાં) શ્રેષ્ઠ, અને પ્રયોજનવાળી છે (એટલું જ નહીં પરંતુ) અન્ય (પ્રકારોમાં પણ) વ્યાપેલી છે^૩ અને એને (ઉપાસકને) ચિત્તની શુદ્ધિ દ્વારા મોક્ષ આપનારી છે.
૫. હજારો અવવવો, (હજારો) શરીર, (હજારો) કર્મ, (અને હજારો) નામવાળા (આ) ભગવાનના સ્મરણ માત્રથી, કર્મ કરવા છતાં (ભક્તનું કર્મ) અકર્મ જ રહે છે, જેનાથી એ (ભક્ત) શીખતાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.
૬. (એ જ રીતે) પરમાત્મા પર પસ^૪ ભક્તિ કરી એના કીર્તન (ભગવાનના ગુણગુણવાદ આવા વગેરે) દ્વારા સાચો ભક્ત માયાના બંધનને કાપી સદૃશિ પામે છે.

૭. વળી એના ગુણોનું સ્મરણ કરી, અંતરિષ્ઠ બનેલો સદાશુ પુરુષ ઈર્ષ્ય રહિત અને ઘાનનિષ્ઠ બની જ્યદીથી નૈષ્ઠ્ય^૫નું સિદ્ધિ મેળવે છે.

૧. પરોડસી પદનો પૂના મકલ્પા લખ્યસત્તનવ્યયા । આ ઔપનિષદિક શ્રુતિ ઉપાસનાનું મહત્ત્વ પ્રસ્થાપિત કરે છે. (તેથી પૂ. ટેંચે સ્વામીએ ઉપાસનાકાંડને, શાનકાંડ અને કર્મકાંડની મધ્યમાં મૂક્યો છે.)
૨. ક્રમ્યં (૧) કીર્તનં (૨) ચિન્ત્તેઃ સ્મરણં (૩) પાદરોમણ્યં (૪) અર્ચનં (૫) વંદનં (૬) વાણં (૭) સત્થવં (૮) આમનિવેશન્યં (૯) ॥
૩. સ્મરણ ભક્તિનો ક્રમ નોંધ નં. ૩ માં રીતે છે. પરંતુ પૂ. ટેંચે સ્વામી આ પ્રકાર અન્ય પ્રકારોમાં પણ વ્યાપી હોવાથી બધામાં શ્રેષ્ઠ છે એમ કહી એનું વર્ણન પ્રથમ કરે છે.
૪. પરા મક્તિ: પરમાત્મા પર પરમ પ્રેમરૂપ નિર્વાજ અવ્યભિચારિણી ભક્તિ: 'સા પરમોમ્ભસ' (નારદ ભક્તિસૂત્ર). આ ભક્તિમાં સર્વસમર્પણભાવ અને અનન્ય સારણશ્રદ્ધિ ભાવ છે.
૫. નૈષ્ઠ્ય સિદ્ધિ પરમોચ્ચ કલા છે, જે મેળવ્યા પાછી કશું કરવાનું રહેતું નથી.

૮. વજ, અંકુશ, દવજ અને કમળની વિશ્લેષણ ભગવાનનાં ચરણેથી સેવાથી મુદ્દ સત્વવૃત્તિથી મુદ્દ થયેલી ઉપાસક માધ્યમ આવરણ થીની નાખી પરમપદે પહોંચે છે.

૯. થી ૧૨ (પોતાની) ટથલી ઓગળીથી પાણીમાં અષ્ટદશ દોરી ઝંડ સહિત આઠ અક્ષરવાળો (મંત્ર) (નમો નારાયણાય) દરેક પાંખડી પર લખી ૧ હૃદયમાં વિરાજમાન આ એકમેવ ૧ પરમાત્માનું આવાહન કરી ૧ ત્યાં (ભગવાનની) છ મુદ્રા ૧ પ્રદર્શિત કરી ૧ (મંત્રના) ઋષિ-દેવતા-ઉદ્ધ ૧ નું સ્મરણ કરી (ઝંડ કારની) ઝંડનું મંત્રાચાર્યો વડે કરાંતુલી અને હૃદયાર્દ્રિ ન્યાસ કરી, પૃથ્વી, અકાશ, વાયુ તેજ અને જલના બીજ ૧ થી (અનુક્રમે) ગંધ, પુષ્પ, છૂપ, દીપ અને નૈવેદ્ય (એ પંચ-ઉપચાર) થી માનસોપચાર ૧ પૂજન કરી એ પ્રણવ (ઝંડ) મંત્રનો ૧૦૦૮ વખત જપ કરી, ૧૦૮ વખત (ઝંડ નું) ઉચ્ચારણ કરી તર્પણ કરવું (અને) એક વખત ઋષિદિનું તર્પણ કરવું; પછી ફરી (માનસોપચારથી) ઉત્તર પૂજન કરી ન્યાસ કરવા અને (અંતે) તે (પરમાત્મા) નું પોતાના આત્મામાં વિસર્જન કરવું. આમ યતિ સિવાયના અન્ય ભક્તો (દિવસમાં) ત્રણ સંધિકાળમાં ભગવાનનું અર્ચન કરવું.

૧૩. થી ૧૫. સૌ પ્રથમ પોતાના ગૃહસૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઉપનયન સંસ્કાર મેળવી પવિત્ર થયેલા ભક્તિભાવવાળા (વિગ્રે) ગુરુદ્વારા ધન-ઋણ-સિદ્ધ-અરિચક્રથી ૧ (પોતાને કયો મંત્ર ફળશે એ) સિદ્ધ કરી, (ગુરુ પાસેથી) જાણી (એ મંત્રની ગુરુપાસે) દીક્ષા લઈ સૌ પ્રથમ એ (મંત્ર) ના અક્ષરો જેટલા લાખ (જેમ કે મંત્ર આઠ અક્ષરનો હોય તો આઠ લાખ) ની સંખ્યામાં જપ કરી, વિધિપૂર્વક પુરસ્કરણ કરવું (પછી હંમેશાં) નિયમપૂર્વક (રોજનું) નિત્યકર્મ ક્યાં બાદ (મંત્ર-દેવતાની) પ્રતિમાનું અર્ચન કરવું. (આ મૂર્તિ) ઘાતુની કે પથ્થરની હોવી જોઈએ; સંસ્કાર પામેલી (પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરેલી) હોવી જોઈએ; તે (અર્ચા) અપુષ્પો (જેમ કે દત્ત ભગવાનના અપુષ્પો માળા-કમડાં-કુમુદ-ત્રિશુલ-શંખ-ચક્ર છે) અને લક્ષણો (જેમ કે દત્તભગવાનનાં લક્ષણો ગાય, ચાર શાન, ભિષા, ઝોળી વગેરે છે) વાળી હોવી જોઈએ. (આવી અર્ચનાભક્તિ કરનાર) તે (ભક્ત) પણ (આ લોકની) બધી કામનાઓ મેળવી દેહ પડ્યા પછી તેમાં (ભગવાનમાં) લીન બને છે.

૧૬. પ્રાચીનકાળમાં બ્રહ્માએ દયાના ભંડાર (ભગવાન) નારાયણને સત્વશેત્રમાં પ્રણામ કરી પૂછ્યું. “ઉપાસના માટે કયું એકમેવ શ્રેષ્ઠ દેવત છે ?”

૧૭. તેમણે કહ્યું, “સત્ય અને આનંદ સ્વરૂપ, નિર્મલ, સત્વગુણયુક્ત, તારક, શ્રેષ્ઠ, વિશ્વ જેનું રૂપ છે તે, જગતનું મૂળ કારણરૂપ મારું જે દત્તાત્રેય નામનું સ્વરૂપ (ધામ) છે, તે જ દેવત ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે.

૧૮ થી ૨૧. રેફ (વર્ણ) યુક્ત છ કારમાં (જો) અનુસ્વાર સહિતનું (ચિન્ન) જા ઉમેરતાં(ઝંડ) જાં (બીજમંત્ર) મંત્ર બને. આ (મંત્ર) તે (દત્તાત્રેય સ્વરૂપ) નું અર્ચન કરવા માટેનો (મંત્ર) જાણ; એનો છંદ ગાયત્રી છે.” ગર્ભમાંથી ઉદ્ધાર કરનારા આ એકાક્ષરી (જાં) મંત્રનો જપ કરવો જોઈએ. (હવે) ઝંડ (તારા), શ્રી, જાં (કુર્ચી), જાં, હં (પ્રતિષ્ઠા), જામ્, (દત્તજ્ઞાન) - આ છ અક્ષરવાળો મંત્ર યોગ (હકયોગ) આપનારો છે. એના ઋષિ (છંદ -દેવતા) વગેરે ઉપર (એકાક્ષરી મંત્ર) પ્રમાણે જ છે. આ છ ૧૦ બીજા જ કરાંતુલીન્યાસ અને હૃદયાર્દ્રિ ન્યાસ કરવાના છે.

૧. દરેક પાંખડી પર ‘ઝંડ નમો નારાયણાય’ (અથ) અષ્ટાક્ષરી મંત્ર લખવાનો છે. બીજો પ્રયોગ એવો છે કે દરેક પાંખડી પર એક એક અક્ષર લખી આઠ દળ પર આઠ અક્ષર લખી આ અષ્ટાક્ષરી મંત્ર પૂરો કરવાનો હોય છે.

૨. ‘અન્મ-અન્મ-અન્મિતેવ જ્ઞા’ આ ઔપનિષદિક ભૂતિ પ્રમાણે પરમાત્મા એક જ છે, નામ હજારો નામી એક; રૂપ કરોડ રૂપી એક.

૩. હૃદયમાં આવાહનનો અર્થ એ છે કે હું પરમાત્માથી ભિન્ન નથી એવી મંત્રજપ વેળા ભાવના કરવી.

૪. લેખનું સુવં રાત્રિ - કૃતિ મુદ્રા - દેવોને આનંદ આપે તે મુદ્રા. આદિ શંખ-ચક્ર-ગદા-પદ્મ-યોગ અને ગરુડ એ છ મુદ્રા.

૫. ઝંડ કૃતિ પ્રગલ્ભ મંત્રવ્યંજનાર્થે મળવાનું ઋષિ; વરાહા દેવતા, દેવી ગાયત્રી હંદ : ।

૬. હં-હં-કં-કં અને ચં એ અનુક્રમે પૃથ્વી, અકાશ, વાયુ, તેજ અને જલનાં બીજ છે.

૭. હં પૃથિવ્યાપાત્કં ગમ્યં પરિશ્રવ્યચ્ચિ..... વગેરે.

૮. મંત્રના ધન-ઋણ-સિદ્ધ-અરિ એવા ચાર પ્રકાર છે. એમાં ઋણ મંત્ર ઉત્તમ ગણાય છે; અરિ મંત્ર નુકસાનકારક છે. તેથી પોતાને કયો મંત્ર ફળશે એ ખાસ (ગુરુપાસેથી) જાણવું જોઈએ. ઉર કે તેથી વધુ અક્ષરવાળો મંત્ર માધ્યમન ગણાય છે, જે કોઈ પણ વ્યક્તિ જપી શકે છે; અલો મંત્ર નિર્દોષ મંત્ર છે.

૯. અવ્ય મંત્રવ્ય સ્થાવિતઃ ઋષિઃ, ગાયત્રી હંદ, યતુર્મુતો દત્તવેગો લેખત ।

૧૦. ‘ઝંડ’ ઔપનિષદ્યાં નમઃ, શ્રી તર્જનીયાં નમઃ :..... વગેરે.

‘ઝંડ’ હૃદયાય નમઃ, શ્રી શિરોતે સ્તુતઃ.....વગેરે.

૨૨ થી ૨૫. કલ્યાણ કરનારા, શાંત (મુદ્રાવાળા), ઈન્દ્રનીલ (મહિ) જેવી ક્રાંતિવાળા, તેજસ્વી, પોતાની ખ્યાલા સાથે (સદા) રમખાણ, પ્રકાશમાન, જેણે (સર્વસ્વનો) ત્યાગ કર્યો છે એવા (અજ્ઞાત સંશયવાળા), દિશાગ્રંથી વસ્ત્રવાળા (વાસના-વસ્ત્રમુક્ત), ભસ્મથી ઘુસિત બનેલ સવાગવાળા, જટાસમુદ્ભવે ધારણ કરનારા, તેજસ્વી, ચાર હાથવાળા, તેજસ્વી શરીરવાળા, ખીલેલા કમળ જેવાં નેત્રવાળા, જ્ઞાન અને (પાતાંજલિ) યોગ ભંડાર, (સમગ્ર) વિષયના ગુરુ (વિષય જેનો ગુરુ^૧ છે), યોગીઓને ખૂબ વહાલા (યોગી જેને વહાલો છે એવા), ભક્તો પર દયા કરનારા, સર્વના સાક્ષી સ્વરૂપ, સિદ્ધો જેની સેવા કરે છે તેવા, ઉપનિષદોમાં વર્ણવેલા (ભગવાન) દત્તાત્રેયનું એકમતતાથી ધ્યાન થરી, (ઉપમુક્ત) મંત્રનો જપ કરવો. (એમ કરનાર) તે મનઝમનું ફળ મેળવી પરલોકમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

૨૬ થી ૨૭. (હવે) ક્રાં દત્તાત્રેયાય નમઃ^૨ (એ) આઠ અક્ષરના મંત્રના ગાયત્રી છંદ, ક્રાં બીજ, દત્તાત્રેયાય કીલક, નમઃ શક્તિ, (અને) સદાશિવ ઋષિ છે.^૩ દત્તાત્રેય પદનો અર્થ સત્ય-આનન્દ ચિત્ત સ્વરૂપવાળા 'પૂર્ણાનંદ સાથે એકરૂપ બનેલ શરીરવાળો' (તદ્વિધાનન્દ) એવો થાય. 'નમઃ' પદનો અર્થ નમ્રભાવ - એવો થાય.

૨૮ (૩.૪) થી ૨૯. ઊં ઝાં હીં ક્રોં છિં દત્તાત્રેય સ્વાહા^૪ આ રીતે સર્વ કામનાઓ દોહાણો ગાયત્રી છંદવાળો અને સદાશિવ ઋષિવાળો બાર અક્ષરનો મંત્ર છે.

૩૦. આ બે (મંત્રો) થી જે મહાન વ્રત આચરનાર (મનુષ્ય) વર અને અભય આપનાર (મુદ્રાવાળા) (બે) હસ્તવાળા (દત્તાત્રેય ભગવાન) ને ભજે છે તે (મનુષ્ય) આ લોકમાં સર્વકામનાઓ મેળવી (એ તે) સ્થિર એવું અમૃત (મુક્તપદ) પ્રાપ્ત કરે છે.

૩૧. આમ (આ મંત્રના) ઊં બીજ છે, સ્વાહા શક્તિ છે, દત્તાત્રેય (સંબોધન) કીલક છે, બે (બીજ મંત્રો ઊં ઝાં) થી કદથે, બે (બીજ મંત્રો હીં ક્રોં) થી શિખા પર ન્યાસ કરવા.

૩૨ થી ૩૩ (૧.૨) સંબોધન (દત્તાત્રેય) થી સ્કન્ધદય પર અને નેત્રદય પર અને અન્ય શબ્દ (સ્વાહા) થી અસ્ત્ર પર ન્યાસ કરવા^૫ આજ પ્રમાણે તે ભગવાનમાં લીન બનીને ચાર બીજ, ક્રિયા (છિં) નામ (દત્તાત્રેય) અને અન્ય (સ્વાહા) થી (ઉપરના કમપ્રમાણે) કરાંગુલી ન્યાસ કરી,^૬ ધંત્રમાં ચિરાંજેલા, અભીષ્ટ આપનારા દેવાધિદેવ (ભગવાન દત્તાત્રેય) નું પાન કરવું.

૩૩ (૩.૪) થી ૩૬ (૧.૨) દત્તાત્રેય હરે કૃષ્ણ ઉન્મત્તાનન્દદાયક ! દિગમ્બર મુને બાહ્ય પિશાચ જ્ઞાન સાગર ॥ આ (મૌપનિષદિક) મંત્ર અનુષ્ટુપ છંદમાં છે; એના ઋષિ સદાશિવ છે, છ લુખવાળા આત્રેય દેવતા છે; બે (દત્ત-આત્રેય) થી કદથ પર, બે (હરે -કૃષ્ણ) થી મસ્તક પર, એક (ઉન્મત્ત) થી બંને બાહુ પર, એક (વાહ) થી બંને નેત્ર પર, બે (પિશાચ -જ્ઞાનસાગર) થી અસ્ત્રાય ફટ પર ન્યાસ કરવા; (ન્યાસ કર્યા પછી આ મંત્ર) જપનાર (ભક્ત) દોષમુક્ત બની સર્વ (પ્રાણીઓ) પર ઉપકાર કરનારો બને છે.

૧. ભગવાન દત્તાત્રેયે પૂજી વગેરે (વિશ્વનાં) ૨૪ તત્ત્વોને ગુરુ કર્યા તેથી 'વિશ્વ જેનો ગુરુ છે' એમ પણ કહી શકાય.
૨. મંત્ર - ક્રાં દત્તાત્રેયાય નમઃ ।
૩. જાત્ય - મંત્રસ્ય સદાશિવઃ ઋષિઃ, ગાયત્રીચંદ્રઃ ક્રાં ચીઝં, દત્તાત્રેયાય કીલકં, નમઃ શક્તિઃ..... એમ બોલવું.
૪. મંત્ર - ઊં ઝાં હીં ક્રોં છિં દત્તાત્રેય સ્વાહા ।
૫. ઊં ઝાં હૃદયાય નમઃ હીં ક્રોં શિરસે સ્વાહા, છિં શિરસે સ્વાહા, દત્તાત્રેય કવચાય હ્રુમ્, દત્તાત્રેય નેત્રત્રયાય વૈષ્ણ, સ્વાહા અસ્ત્રાય ફટ ।
૬. ઊં ઝાં અંગુષ્ઠાધ્યાં નમઃ; હીં ક્રોં તર્જનીધ્યાં નમઃ; છિં મધ્યમાધ્યાં નમઃ; દત્તાત્રેય અનાપિકાધ્યાં નમઃ; દત્તાત્રેય કનિકાધ્યાં નમઃ; સ્વાહા કરતલકરપૃષ્ઠાધ્યાં નમઃ ।

૩૬ (૩.૪) થી ૩૭. ડું વં કલ્લં, કલ્લં કલ્લં, ઢાં, ઢીં, હું, સી: દત્તાત્રેયાય સ્વાહા (એવો અન્ય મંત્ર) છે; (આ મંત્રમાં) યં (વાયુ) ની જગ્યાએ વિકલ્પે દું (વાઘ્વીજ) અને સ્વાહા ની જગ્યાએ (અને) વિકલ્પે નમ: (પણ) યોજી શકાય.^૧

૩૮. (આ મંત્રના) સ્વાહા (પ્રથમ મંત્રમાં) કે નમ: (વિકલ્પવાળા મંત્રમાં) શકિત છે, ડું બીજ છે, દત્તાત્રેયાય કીલક છે, આપત્રી છંદ છે અને આ મંત્રસંજના ઋષિ સદાશિવ છે.^૨

૩૯. યેથી (ડું યં (અથવા વિકલ્પવાળા મંત્રમાં દું) થી કદમ પર ત્રણ (કલ્લં કલ્લં કલ્લં) થી મસ્તક પર, એક (ઢાં) થી શિખાપર બે (ઢીં ઢીં) થી બે કવચ પર, ચતુર્થી વિભક્તિવાળા (દત્તાત્રેય) થી બે નેત્ર પર અને અન્ય (સ્વાહા કે વિકલ્પિક મંત્રમાં નમ:) થી અસ્ત્ર પર આ રીતે જપનું ઈચ્છિત ફળ આપનારા ન્યાસ કરવા.

૪૦. (આ મંત્રના) એક લાખ જપ કરનાર સત્-ચિત્-આનંદ સ્વરૂપવાળો, સુખી, મુક્ત, સિદ્ધ-ગન્ધર્વો ની સોબત કરનારો અને આઠ સિદ્ધિઓ ભોગવનારો બને છે.

૪૧. એક કરોડ જપ કરનારા (ભક્ત) દત્તાત્રેય (ભગવાન) ની જેમ ત્રણે દેવ-લોકમાં વિચરનારો બને છે; (જ્યારે) દસ કરોડની સંખ્યામાં જપ કરનાર સાક્ષાત્ ધડપણ અને મૃત્યુ વિનાનો બને છે.

૪૨. સોળ (શબ્દ) કરોડ જપ કરનાર (ભક્ત) સિદ્ધ (સિદ્ધ, ગન્ધર્વ, યક્ષ અને કિન્નર એ ચાર અર્થદિવ જાતિ છે) બની પરકાશપ્રવેશ કરનારો બને છે. આવી આ મંત્રની શકિત છે; આ વિષયમાં (નીચે ઉદ્ધૃત કરેલા-શ્લોક ૪૩ થી) આ શ્લોકો (આ મંત્રના) પ્રશસ્તિરૂપે છે:

૪૩ થી ૪૪. "ખડ્ગ, (તક્ષવાર આદિ શસ્ત્રો) નું સંભાન કરવું, જલ (પ્રવાહ) અટકાવવું, સૈન્ય (ના હુમલા) ને અટકાવવો, ઈન્દ્ર પ્રમાણે (વસ્તુને) સિદ્ધ કરવી (મેળવવી), વશીકરણ (કરવું), દિહ્વાલો સાથે વાતચીત કરવી, વાયુ જેવી ગતિ (મેળવવી), ચંદ્ર જેવી આઠાદકતા, અગ્નિની માફક સર્વભક્ષણ કરવું, સદા સંતુષ્ટ રહેવું વગેરે (મંત્ર ફળરૂપે) કહેવાયું છે.

૪૫ થી ૪૬. (તદુપરાંત) બધી ભાષાઓનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન, બધાના મનની વાત જાણી લેવી, વાવ, કૂવા, સમુદ્ર કે પર્વતોને ચલાવવાનું કરવા, (વળી) ખંડપૂર્વક દત્તાત્રેયમય બની એનો (જપ કરનાર ભક્ત) નિર્ભય (અંત:કરણવાળો), વ્યાસ જેવો (મહાન) કવિ બને છે. આવો આ સોળ અક્ષરના (મંત્ર) નો પ્રભાવ છે.

૪૭ થી ૪૮ (૧.૨) (એવી શાસ્ત્ર આજ્ઞા છે કે) (કોઈ માગણી કરે તો) પ્રાણ આપી દેવા, મન, આંખ (અરે) મસ્તક કે (આખું) શરીર કાપીને આપી દેવું, પરંતુ આ સોળ અક્ષરનો મંત્ર (ગમે તેને) આપવો નહીં; પરંતુ જેનો આત્મા (મન) વિશાલ છે એવા સાચા અને મહાગુણવાન શિષ્યને (આ મંત્ર) આપવો; નહીં તો પરમાત્મા કોપાવમાન થાય છે.

૧. મંત્ર આ પ્રમાણે: ડું વં કલ્લં કલ્લં ઢીં હું સી: દત્તાત્રેયાય સ્વાહા ।

૨. વૈકલ્પિક મંત્ર ડું દે કલ્લં કલ્લં ઢીં હું સી: દત્તાત્રેયાય નમ: ।

૩. ત્રિલોકિય આ અધ્યાયમાં ભગવાન દત્તાત્રેયની ઉપાસના માટે જે મંત્રો આપ્યા છે, તેના ઋષિ 'શિવ' કે સદાશિવ છે, ભગવાન 'શિવ' અથવા મન્ત્રદૃષ્ટ (મન્ત્રદ્રષ્ટા: જ્ઞાત) છે. આખું તન્ત્રશાસ્ત્ર એમને મંત્રદૃષ્ટ તરીકે જ્ઞાન આપે છે. શિવ એટલે મંગલ - કલ્યાણ, સર્વશિવ એટલે શત્ - જા - શિવ જે સત્ (પરમતત્વ) તે જ જ્ઞા અર્થાત્ ચારે તરફથી શિવ અર્થાત્ પરમકલ્યાણકારી તત્વ; એ નિર્ગુણ નિરાકાર પરબ્રહ્મ તત્વ. એ જે મંત્રના ઋષિ તે મંત્ર પણ પરમ કલ્યાણપ્રદ અને પરબ્રહ્મ સાથે એકત્વ સિદ્ધ કરનાર હોય જ.

૪. અષ્ટ સિદ્ધિય :

અગ્નિમા, મહિમા, ગરિમા, ભગિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાચક્ષ્ય, હિંસિત્વ, ચક્ષિત્વ - આ આઠ સિદ્ધિઓ છે.

અગ્નિમા - અગ્નિસ્વરૂપ બનવાની સિદ્ધિ,

મહિમા - પર્વત જેનું મોટું સ્વરૂપ ધારણ કરવાની સિદ્ધિ.

ગરિમા - પર્વત જેવો વજનદાર દેહ બનવાવાની સિદ્ધિ.

ભગિમા - '૨' (કપાસ) જેવો હલકો દેહ કરવાની સિદ્ધિ

પ્રાપ્તિ - ઈચ્છિત વસ્તુ મેળવવાની શકિત (દૂર હોય તો પણ).

પ્રાચક્ષ્ય - સર્વત્ર વ્યાપકપણું મેળવવાની સિદ્ધિ.

હિંસિત્વ - પંચ મહાભૂત અને ભૌતિક પદાર્થો પર ઈપરપણું (સત્તા) મેળવવું.

ચક્ષિત્વ - ભૂત-ભૌતિક પદાર્થો સાનુકૂળ બનાવવાની સિદ્ધિ.

૪૮ (૩.૪) અને ૪૯. મહા, કમંડલ, કમર, ત્રિશૂલ, શેખ અને ચક્ર ધારણ કરનારા, અત્રિ (મુનિ) ને વર આપનારા, ત્રિગુણના અધિકારી દત્તાત્રેય (ભગવાન) નું ઘણા ઘડી વિધિપૂર્વક (પુરુષરણ વિધિ પ્રમાણે) આ મંત્રનો જપ કરનાર ઉપર જણવેલ ફળ ભોગવે છે.

૫૦ થી ૫૮ ઈ ભગવાન દત્તાત્રેયને નમસ્કાર (જે) સ્મરણપાત્રથી સંતુષ્ટ થનારા, મહાભય (મૃત્યુભય) ને નિવારનારા, મહાશય (આધ્યાત્મિકશય) પ્રદાન કરનારા, ચિત્ત-આનંદ સ્વરૂપવાળા, બાહ્ય (અલુપ્ત) ઉન્મત્ત અને પિશાચ (જેવો) વેષ રાખનારા (વસ્ત્રવર્મા એવા નહીં). મહાધોગી (ધોગીઓમાં શ્રેષ્ઠ), અવધૂત (સર્વસ્વનો ત્યાગ કરનારા), અનસૂયા (માતા) ના આનંદને વધારનારા, અત્રિ (મુનિ) ના પુત્ર (છે). ઈ સંસ્કારના બંધનમાંથી મુક્ત કરનારા, હૈં સર્વપ્રકારનું ઐશ્વર્ય આપનારા, શ્રેં અસાધ્ય (વસ્તુ કે વ્યક્તિ) ને આકર્ષિત કરનારા, હેં વાણી (ની ગરિમા) આપનારા, કર્ષી તરૂં જગતને વશ કરનારા, શૈઃ બધાના મનમાં શોખ ઉત્પન્ન કરનારા, શ્રી મહાન સંપત્તિ આપનાર, અર્ધે (સમગ્ર) પૃથ્વી મંડળનું આધિપત્ય આપનારા દ્વાં ચિંત્નથી (ભગવાન દત્તાત્રેયે ભૌતિક વિઘ્નનો ત્યાગ કર્યો નથી) (એવા આપને નમસ્કાર) (હે દત્ત ભગવાન) વષટ્ વશ કરો. વૈષટ્ આકર્ષણ કરો, હ્રુ વિદેષ કરો, ફટ, ઉચ્છાટન કરો, ઠઃ ઠઃ સંભ કરો, ખેંખેં માતી નાખો, નમઃ સંપાદન કરો, સ્વાહા ધોષણ કરો, દુશ્મનનાં મંત્ર, મંત્ર કે તંત્રનું છેદન કરો, ઝલો (ની પીડાનું) નિવારણ કરો, રોગોનો નાશ કરો, દુઃખને હરી લો, ગરીબાઈને ચીરી નાખો, દેહની પુષ્ટિ કરો, ચિત્તને તુષ્ટિ આપો, (તમે) સર્વ મંત્રસ્વરૂપ છો, સર્વ તંત્ર સ્વરૂપ છો, સર્વ પદ્મસ્વરૂપ છો, હે મહાસિદ્ધ (ભગવાન) ! (આપને) પ્રણામ (તથા) સ્વાહા. આ માલામંત્ર છે. (એમાં સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રથમ વિભક્તિમાં) (પ્રયોજ) ક્રિયાપદો બે વખત (બોલવાના પ્રયોજ) અને સ્વાહા શબ્દ (પ્રયોજ) (આખો મંત્ર તૈયાર કરી) બોલવાનો છે.^૧

શ્લોક ૫૦ થી ૫૮ માં સ્થાપેલ માલામંત્રનો આ અનુવાદ છે.

૫૯ અને ૬૦ (૧.૨) આ (ઉપર જણાવેલા) મંત્રો વિષ્ણુને પ્રદક્ષને કરેલા છે, (જે) કાપયેનુ (જેવા) છે (અને) (કોઈ) દુશ્મને જપકરનારને હાનિ પહોંચાડવા મંત્રાદિથી પ્રયોજેલ હોય તો તેવા પ્રયોગો, ગ્રહ (પીડા), ભૂત (પ્રિત-યોગિ), દુશ્મનો, ખસાળ નજર, રોગ, (ત્રિવિધ) તાપ, (અને) (દૃષ્ટ કે અદૃષ્ટ) ભયનો નાશ કરનારા છે, કામનાવાળાને મનવર્ધિત ફળ આપનારા, દેવોનું સંનિધ્ય (મેળવી) આપનારા છે.

૬૦ (૩.૪) એ જ પ્રમાણે (રુદ્રામલ તંત્રમાં ઉલ્લેખેલું) દત્તનામસ્કાર (નામનું સ્તોત્ર) (પણ) વર્ણવ્ય છે.

૬૧. આ (મંત્રો) (અને નામસ્કાર) માંથી કોઈપણ એક (ના ઉપયોગ) થી વૈદિક વિધિ (તૌત્રિક પ્રયોગથી નહીં) પૂર્વક ચિત્તની નિર્મળતાથી જે પરમાત્માની ઉપાસના કરશે તે આ લોકમાં કે પરલોકમાં મુક્તિ પામશે.

૬૨. (સર્વ જડ-ચેતન પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ સમજી) સમદૃષ્ટિવાળા (અને) સદ્બુદ્ધિવાળા (ખડકો) બ્રહ્માથી માંડી જડ પર્યંતના (અને) ચણકાલ, કૃતરા, ગાય, ગદર્ધમાંથી વ્યાપત) એવા આ (ભગવાન) દત્તાત્રેયના નિવાસ (આખું વિશ્વ ભગવાનનું ઘામ છે) ને પ્રણામ કરવા બેઠાં.

૧. મૂળ સંસ્કૃત માલામંત્ર આ પ્રમાણે છે :

ઈ નમો ભગવતે દત્તાત્રેયાય સ્વર્ણમાત્રસન્કુલય મહામયનિવારણય, મહાજ્ઞાનપ્રદાય, યિજ્ઞાનવાપને ચાલેન્મત્ત-વિજ્ઞાન્યેન્નાય મહાધોગિને અગ્રહૂતાય અનરૂપાનન્દયર્ધનાય અશ્વિરૂપાય ઈ મયમ્બધિવિદ્યોવનય હૈં સર્વેવિધૃતિયય શ્રેં અસાધ્યાકર્મણાય ઈં વાકપ્રદાય સ્ત્રીં જગત્ત્રયચાક્ર-હરણાય સૈઃ સર્વમનઃ સોમણાય શ્રીં મહાત્મસપ્તકાય સ્ત્રીં મૂળમ્બલધિપત્યપ્રદાય શ્રં ચિંત્નૈશ્વિને વ્યટ્ વશીકુરુ વશીકુરુ વૈષટ્-આકર્ષ્ય આકર્ષ્ય હ્રું વિદેષય વિદેષય ફટ-ઉચ્છાટય ઉચ્છાટય ઠઃ ઠઃ સામ્ય સામ્ય હેં હેં મારય મારય નમઃ સમ્યગ્નય સમ્યગ્નય સ્વાહા પૌષય પૌષય પરમાન્ત્ર-પરવન્ત્ર -વરતન્ત્રાગ્નિ શિન્ચિ શિન્ચિ બ્રહ્મનિવારય નિવારય વ્યાધીનિવશાય વિનાશય કુણં હર હર દ્રારિદ્રં વિદાયય વિદાયય હેં પૌષય પૌષય ચિત્તં તૌષય તૌષય સર્વમન્ત્ર-વસણય સર્વતન્ત્ર-વસણય સર્વલક્ષ્મણય ઈ નમો મહાસિદ્ધાય સ્વાહા ।

૬૩. આ સત્સચિત્ સ્વરૂપવાળા, સ્વયં પ્રકાશ (દત્ત) ભગવાન આ (બધા પ્રાણીઓ) ના અસ્તિ (સત્), ભાતિ (ચિત્-પ્રકાશિત) અને

મિથ (આનંદ) સ્વરૂપી હોઈ ચાલક અને પ્રકાશ આપનારા છે.

૬૪. જેવી રીતે નોકરો વગર ઘરને અને માન મુકીને રાખ પ્રત્યે વર્તે છે તે રીતે દ્વૈતભાવ પ્રત્યે નિરીચ્છ બની^૧ (ભક્તે) ભગવાન પ્રતિ પોતાનો દાસ્યભાવ રાખવો જોઈએ^૨

૬૫. જેવી રીતે જગતમાં બે મિત્રોની મિત્રતા અથેલા વિનાની હોય છે તે જ પ્રમાણે આત્માની (ભક્ત-છવની) પરમાત્મા (શિવ, સાથેની મિત્રતા નિરપેક્ષ અને સતત (સાતત્યવાળી) હોવી આવશ્યક છે. (પરંતુ) આ (સાખ્યભાવ) સમાધિ પ્રાપ્ત થતાં પહેલાની અવધિ મુઘી હોવો જોઈએ.^૩

૬૬. દેહ (ઈન્દ્રિયો- અંતઃકરણ) વચેરેના સાક્ષીરૂપ નિર્મલ એવા એકમેવ (અદ્વિતીય) મારામાં કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ વચેરે નથી (જાં-નો નાશ); આવા ખાત્રીપૂર્વકના ઈચ્છાને સર્વસ્વાત્મનિવેદન કહે છે.^૪

૬૭ થી ૬૮. કાશીક્ષેત્રમાં મહામતિ (શિષ્ય) દીપકે વરદાન આપવા તત્પર થયેલા (પ્રવૃત્ત બનેલા) (શિવ-વિષ્ણુ આદિ) ને અતિક્રમી (નમ્રતાથી ના પાડી) (ખૂબ) કષ્ટ લઈ રોગી વેદધર્મા નામના પોતાના ગુરુને (ચેલાથી) સંતુષ્ટ કરી (પોતે પડ્યા) તુષ્ટ બની (ગુરુ પાસે) (ભગવાન) ક્ષીદત્તની કીલાઓ સવજ કરાવવાની પાયાના કરી; અને ગુરુએ શિષ્યને મુક્તિ (વેળવવા) માટે જે કંઈ કહ્યું તેનો સાર (હવે) (આગળ) કહેવાય છે.

૧. ઔપનિષદિક સિદ્ધાન્ત છવ-શિવના અદ્વૈતની (બ્રહ્માત્મીકભાવ) પ્રતિષ્ઠા કરે છે. દાસ્યભક્તિમાં છવ શિવનો દાસ હોઈ દ્વૈતભાવ આવે. લેખક કહે છે એ ભાવ સાથે આત્મસાત્ થયા વિના દાસ્ય કરવું .

૨. આ શ્લોકમાં દાસ્યભક્તિનું વર્ણન છે.

૩. આ શ્લોકમાં સાખ્યભક્તિનો ઉલ્લેખ છે.

૪. આત્મનિવેદન ભક્તિ.

શ્રીજ અષ્ટકનો બીજો અધ્યાય

શ્રી દત્તાત્રેયના અવતાર તથા લીલાઓ વગેરેનું વર્ણન

૧. જેની કૃપાથી બધા (મનુષ્યો) ઈચ્છા કરે છે, તે (દત્તાત્રેય ભગવાન) ની લીલાઓનું અહીં વર્ણન કરું છું. કોઈ એક ભાર્ગવ નામે બ્રાહ્મણ થઈ ગયો. તેનો પુત્ર (ખૂબ) સફળદ્રિવાળો છતાં ૪૩ વર્ષ આચરણ કરતો હતો.
૨. તેના પિતાએ કહ્યું, “હે પુત્ર ! વેદોનું અધ્યયન કર, અને મોક્ષ માટે આશ્રમ (વિહિત કર્મ) નું આચરણ કર. તોફાં (પુત્રે) પ્રાપ્તાર આપ્યો, ‘હે પિતાશ્રી ! પૂર્વ (પૂર્વજન્મમાં) (વેદો સહિત) બધી વિદ્યાઓનું અધ્યયન કર્યું છે, (અને) શાસ્ત્ર વિહિત) (બધાં) કર્મ કર્યાં છે.
૩. હજા યોગિમાં (ફરીને રાખાથી માંડી સેવક સુધીનું જીવન જીવી (ધણ) ભોગ ભોગવ્યા છે; (હું) યોગશ્રવણ (આત્મા) હોવાથી પૂર્વજન્મોનાં બધા શરીરોથી અચરેલ સર્વ કર્મનું મને (સંપૂર્ણ) સ્મરણ છે.
૪. વેદત્રયીમાં ^૧ (બતાવેલ) ધર્મોને હું સ્પર્શતો નથી. બધાં કર્મ મને નિષ્ફળ લાગે છે. (તત્પશ્યાનભી) સાચી સમજાવવાળા ઈન્દ્રિયોને વશ કરનાર યતિ એવા મારે વેદોની શી જરૂર છે ?
૫. પહેલાં (પૂર્વજન્મમાં) હું બ્રહ્મ (પરમાત્મ) ના વિચારોથી પરિનિષ્ઠ થયેલો બ્રાહ્મણ હતો; સંતોના સંગથી (યોગના) અભ્યાસથી (અર્થાત્ મનોનિરોધથી) અને (વિષયો પ્રત્યેના) ચૈરાગ્યથી હું એકાન્તસેવી ^૨ (બન્યો) હતો.
૬. થી ૭. (ગયા જન્મમાં) દૈવયોગે (સંપૂર્ણ) જ્ઞાન થતાં પહેલાં, (મારો) (યોગનો) અભ્યાસ લુપ્ત થવાથી મને સ્મૃતિ રહી નહીં. પરંતુ અહીં (આ જન્મમાં) સુતેલો જાગે (ત્યારે પહેલાનું યાદ આવે) તેમ મારા આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી મને અહીં (આ જન્મે) પરમ (મોક્ષરૂપી) શાંતિ મળી છે. હું મને પોતાને જ ખોતો સમુદ્ર જેવો અચલ છું હવે જો ત્રણ ભૂમિ ^૩ માં રહેલા જિતેન્દ્રિય યોગનો નાશ ન હોય તો (મારા જેવા) (એથી વગેરે આગળની ભૂમિકાએ પહોંચેલા) બીજાનો તો નાશ હોય જ ક્યાંથી ?
૮. આ સંભળી (પુત્ર સાથેના) એક બ્રાહ્મણ સાસંગથી શાંતિ મેળવનાર (તેના) પિતાએ તેને કહ્યું, “હે પુત્ર, જો તું આવો જ છું, તો હું પણ તારા જેવો બનું તેવો (મને) ઉપદેશ આપ.”.....
- ૯ અને ૧૦ (૧.૨) કારણ હું કર્મરૂપી બેદી (બંધન) થી ડરું છું અને અહીં કે બીજે (પરલોકમાં) સુખની ઈચ્છા રાખતો નથી” પુત્રે ઉત્તર આપ્યો, “હે પિતા ! પહેલાં (પ્રાચીન કાલમાં) લીલાત્રેયે સહસ્રાર્જુન વગેરેને દુઃખ (જરા-મરણપ્રદિ) ના સંયોગમાંથી વિયોગ કરાવનારા જે યોગને ઉપદેશ આપેલો તે (યોગ) મારી પાસેથી તમે સંભળો.
- ૧૦ (૩.૪) થી ૧૨ (૧.૨) પ્રતિષ્ઠાન (નગરી) માં કૌશિક નામે બ્રાહ્મણ હતો. પૂર્વ (જન્મનાં કર્મ) થી તે બ્રેહ્મવાળો રોગી બન્યો. (ધણ) તેની પત્ની હંમેશા (તેને) સ્નાન (કરાવતું), વસ્ત્ર (પહેરાવતું) શરીરે માસિક કરતું, પ્રિય વાણી બોલતી, (મિષ્ટ) ભોજન (ખવડાવતું), દવા (આપતી), કફ, મલ, મૂત્ર, પત્ર વગેરે સ્પર્શ કરી ઘોઈ, (શરીર પર) સારો લેપ લગાડવો- (વગેરેથી) દેવ જેવો (ગણી) તેની સેવા કરતી હતી.
- ૧૨ (૩.૪) થી ૧૩ અતિવિનયી આ સતી (ત્રી) થી આવી સેવા પામતો હોવા છતાં, કોથી, દૂર, વેશમાં અસહ્ય ચિત્તવાળો તે તેને ગાળો ભીડતો હતો. પરંતુ તે ગાળો ભીડતા છતાં તેને તે દેવ જ ગણતી હતી.
૧૪. (રોગથી) પરાશીન થયેલો હોવા છતાં એક દિવસ વેશમાં બેઠોને તેણે પ્રિયા (પત્ની) ને કહ્યું, “હે ધર્મને બાણનાર તન્વિ !” આ ઘટ જેવા સત્તનવાળી (વેશમાં) મારું ચિત્ત હરી લે છે.

૧. વેદત્રયી એટલે ત્રણ વેદ: ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ. સ્વલોકમાં ‘ત્રયી’ શબ્દ છે જેનો બીજો અર્થ થાય ત્રણ આશ્રમ: બ્રાહ્મચર્યાશ્રમ બૃહસ્પત્યાશ્રમ અને વાનપ્રસ્થાશ્રમ -
૨. ભક્તિભક્તિ નો બીજો અર્થ થાય: (મિ) બ્રહ્મતત્ત્વીક અનુભૂતિ કરી છે.
૩. યોગની સાત ભૂમિકા છે. આશ્રા ત્રણ ભૂમિકા શુભેદ્ધા, ચિત્તરદ્ધ અને તનુશ્ચાન્દ્ર છે.
૪. પુત્રથી પિતાને ઉપદેશ આપી શકાય ? હા, સ્મૃતિ કરે છે: ‘ઋષિર્વે: પુત્ર: સંદર્શયિષ્યેત વક્તા વિજ્ઞાન્તા સં પિતૃષ્ઠિતા:’। જ્ઞાની પુત્ર પિતાનો પણ પિત્ર ગણાય.
૫. સોળ વર્ષની (અર્થાત્ લીલામાં પ્રવેશેલી) પુત્રી તત્ત્વી કહેવાય છે.

૧૫. (રોગી) અશક્ત (બનેલા) એવા મને તે (વેશ્યા) ને ઘેર લઈ જા, નહીં તો હે સદૃભગી (કટાક્ષમાં) સ્ત્રી ! હું મૃત્યુ પામીશ. હે સુંદરી આ કામ ખૂબ અવગચ્છો છે; એને છોડવા કોઈ સમર્થ નથી.

૧૬ થી ૧૭ કુલ (મર્ષાદા) સાચવનારી આ સુંદર સતી સ્ત્રીએ (પતિની વાણી) સાંભળી ધૃષ્ટ (કૃતનિશ્ચયી) બની અને કેડ બાંધી (તૈયાર થઈ) (પુષ્કળ ધન સાથે રાખી તેને ખભે બેસાડી અંધકારમાં વિજળીના પ્રકાશમાં મંદગતિએ જવા લાગી. (તે સમયે) બુદ્ધિશાળી એવા માણસ ઋષિને દેવયોગે રાજાએ ચોર છે એવા ભ્રમથી શૂલી પર ચઢાવ્યો હતો.

૧૮. રસ્તામાં (તે જગ્યાએ આવતા) અંધકારમાં અજાણતાં ક્રીડિકના પગની ટેસથી દુઃખી થયેલા તેણે (ઋષિએ) કહ્યું, “જેણે મને પીડા કરી છે, તે (ક્રીડિક) સૂર્યોદય થતાં જ મૃત્યુ પામશે.

૧૯. આ સાંભળી દુઃખસંતપ્ત બનેલી તે સતી બોલી ઊઠી : ‘સૂર્ય ઉદય જ પામશે નહીં’ (સૂર્યને) શાપ આપી તે પોતાના પતિની ઉપજ્ઞ (કામતૃપ્તિની) પૂર્ણ કરી ઘેર ગઈ.

૨૦. તેના શાપથી સૂર્ય ઉદિત થઈ શક્યો નહીં અને ત્રણે લોક ખૂબ પીડાવા લાગ્યા. (અને) સૂર્યના અદૃશ્ય થવાથી કાળવ્યવસ્થા ન જળવાતાં બધી ક્રિયાઓનો (પણ) લોપ થયો.

૨૧. અહીં આખું જગત અંધકારને લીધે ભયભીત બની ગયું, સ્વર્ગમાં દેવોને ઉપવાસ થવા માંડ્યા. “વરસાદ વગેરેથી આપણે (દેવો) એ (માનવીઓ) પર ઉપકાર કરીએ છીએ (જ્યારે) તે મૃત્યુ માનવીઓ યજ્ઞક્રિયાથી આપણ પર ઉપકાર કરે છે)

૨૨. ભોગમાં શંકટ બનેલા જે (મનુષ્યો) આપણે આપેલું ભોગવીને પણ યજ્ઞો વડે (આપણું) યજન કરતા નથી, તેઓ અતિવૃષ્ટિ વગેરે અતિ ભયંકર ક્રુરતા આપતિઓ^૧ (ઉપસર્ગો) થી પીડા પામે છે.

૨૩. (પણ) હમણાં (અત્યારની પરિસ્થિતિમાં) કાળવ્યવસ્થા નષ્ટ થવાથી અહીં એ મનુષ્યોનો કોઈ અપરાધ નથી, એવું વિચારી દેવોએ બ્રહ્માને સારણે જઈ આ (વૃત્ત) જણાવ્યું.

૨૪. સર્વજ્ઞ બ્રહ્માએ પણ થોડો સમય (આ વિષયમાં) ધ્યાન ધરી તે દેવોને કહ્યું કે સતી (ક્રીડિકપત્ની) ના શાપથી સૂર્ય ડરી ગયો છે. તેથી કોઈ ઉપાય શોધી કાઢીએ.

૨૫ થી ૨૬ જેવી રીતે તેજથી જ તેજ શાંત થાય છે તેવી રીતે એક સતી સ્ત્રીથી જ (બીજી) સતી શાંત બને (વિનાશ બને) (માટે) અત્રિ (ઋષિ) ની (પત્ની) તપસ્વિની અનસૂયા પતિવ્રતા (સ્ત્રીઓ) માં અગ્રગણ્ય છે; એ (મારી) પુત્રવધૂને પ્રસન્ન કરાય તો એ જ તમારું કાર્ય સિદ્ધ કરશે, આ પ્રમાણે કહેવાતાં તેઓ (દેવો) બ્રહ્માની સાથે અત્રિની પવિત્ર પર્ણકુટિ પર ગયા.

૨૭ થી ૨૮. (ત્યાં) અત્રિ અને તેની પવિત્ર આચરણ વાળી પત્ની (અનસૂયા) ને (દેવો) મળ્યા અને તેમનાથી તે બધા (દેવોનો) સત્કાર થયો; (પછી) તેઓ ક્રીડિકને ઘેર ગયા, (જ્યાં) (સતીવડે) સત્કાર પામેલી અનસૂયાએ સતીને કહ્યું, “શું તારી પતિ તને દેવો કરતાં પણ અધિક (માન્ય) છે ? તેના (પતિના) મુખના દર્શનથી તું (ખૂબ) આનંદ પામે છે ? તારી વાણી અને સારીરની ક્રિયા શું તેના માટે જ છે શું ?

૨૯. પતિની સેવાથી સ્ત્રી ઋણમુક્ત બની ત્રણ પુરુષાર્થ (ધર્મ-અર્થ-કામ) ને પ્રાપ્ત કરે છે. (પતિ-સેવા રૂપી) મહાન પરિશ્રમ કરી સાધુચરિત સ્ત્રી પતિવ્રતાના આચરણથી પતિલોકમાં જાય છે.....

૩૦. (પોતાના પર) આધિપત્યવાળા (પતિ) ની સેવા સિવાય અન્ય બીજું કોઈ (ધર્માચરણ) કાર્ય સ્ત્રીઓ માટે નથી; તે (પતિના) પુણ્યનો અર્થો હિસ્સો ભોગવનારી છે; અને પતિ સાથે પતિલોકમાં વાસ કરે છે.

૩૧. માટે, હે સતી ! તારે હંમેશાં પ્રતિવ્રતાધર્મમાં જ મન રાખવું, એનાથી, આ લોક અને પરલોકના અર્થ (હેતુ) સફળ બને છે; સ્ત્રીઓ માટે પતિ જ સદ્ગતિ છે.

૧. નશ્ - અવશનિ

૩૨. હે આર્ય (નારી) ! મેં પણ પતિવ્રતાધર્મ (ના આચરણ) થી ધર્મનું મહાન ફળ પ્રાપ્ત કર્યું છે; હે સુશીલ (સ્ત્રી) મેં કદી પણ ક્યાંય પણ રૂપ-આદિ (બાબતો) માં પતિ સદૃશ બીજું કશું એવું નથી.”

૩૩. આતું સાંભળી પ્રસન્ન થયેલી તે (કીશિકપત્ની) એ કહ્યું, “હે શીલવતી (અનસૂયા) ! મારી બાબતમાં પણ એમ જ છે. તું મારી (આ અંગેની) અદ્વા ખૂબ ખૂબ વધારે છે. સાચે જ સુશીલ સ્ત્રીઓનું પતિ જ દેવત છે.....

૩૪. તેના (પતિવ્રતવના) પુણ્યથી દેવો સહિત તારું પરમ દર્શન થયું, એ તારો ઉપકાર છે; મને ધન્ય છે; હું તમારું કયું કાર્ય કરું ?”

૩૫. તે (અનસૂયા) એ ઉત્તરમાં કહ્યું, “હે સાધ્વી સ્ત્રી ! આ દેવો વિશ્વની શાંતિ માટે પહેલાંની જેમ જ દિવસ-રાત્રિની વ્યવસ્થાની (તારી પાસે) પાચના કરે છે, (અને) તે માટે હું આવી છું.

૩૬. (દિવસ-રાત્રિ વ્યવસ્થા પોરવાઈ જવાથી) કિષ્કિન્ધાઓનો ઉચ્છેદ પવો છે; (કર્મો બંધ પડે તેથી) મનુષ્યનો ઉચ્છેદ થાય છે, (તેનાથી) કમપૂર્વક જગત નાશ પામે છે; માટે તું (બધા પર) પ્રસન્ન થા, અને હે માનિની ! (બીજો અર્થ- બધાને માન આપનારી) ધીરજપૂર્વક સૂર્યનું આવાહન કર.

૩૭. તેણે કહ્યું, “હે સુભગે ! કોઈ માણસ (ઋષિ) ના શાપને લીધે સૂર્યનો ઉદય થતાં જ મારો પતિ નાશ પામશે, તો હું તું બોલું ?”

૩૮. અનસૂયાએ કહ્યું, “તું કર નહીં, સૂર્યનું આવાહન કર. હું તારા પતિને (રોગ થતાં) પહેલાં જેવો હતો તેવો સજીવન કરીશ. જો તને કીક લાગે તો આ (મારું) સત્ય (વચન) છે.

૩૯. હવે તે ચારિત્ર્યસંપન્ન (કીશિકપત્ની) એ, “ ભલે તેમ થાય ” એવું કહી તેના (અનસૂયા) માં વિશ્વાસ રાખી સૂર્યને આવાહન કર્યું. અને તેજ કિરણરૂપી કેશવાણો એ (સૂર્ય) જલદીથી ઉદિત પામ્યો.

૪૦. છસ્રે યદી સુધી એ સ્થિતિ (ઉદય પામ્યા વિનાના સ્થિતિ) માં રહેલો હોવા છતાં સતીએ (કીશિકપત્ની) આવાહન કરતાં (સતીથી) ભય પામેલો સૂર્ય એકી સાથે કીશિકના પ્રાણ અને અંધકારને હરી લેતો ઉદય પામ્યો.

૪૧. પોતાના સ્વામીને (સૂર્યને) જોઈને કમલિની પ્રકુલ્લિત બની (ખીલી ઊઠી) (બધારે) તે (સતી) પતિના મૃત્યુથી કુત્ખી બની, (પણ) અનસૂયાએ કહ્યું, “હે કલ્યાણી ! તું શોક કરીશ નહીં, મારો પ્રભાવ જો.

૪૨ થી ૪૩. જો મેં અનન્ય ભક્તિથી અને દૃઢતાથી પતિની ઉપાસના (સેવા) કરી હોય, (અને) સર્વ રીતે સ્વપ્નમાં પણ પતિ જેવો જોઈને ય માન્યો ન હોય, મન, વચન, અને શરીરથી તેમજ મારો (પત્ની તરીકે) ધર્મ છે એમ મનથી પતિની દેવ તરીકે સેવા કરી હોય તો તે (સેવા) ના અંશમાત્રથી આ (કીશિક) ફરીથી પત્ની સાથે સો વર્ષ જીવશે રહે.....,

૪૪. ગમે ત્યાં ગયેલા એના મનને હું ફરીથી અહીં પાછું લાવું છું. હે પ્રાણ નિયંત્રકર્ત્રિ (દેવ) !, આ (કીશિક) જીવિત રહે (સર્વ વ્યવહાર કરી શકે) તે માટે એના મનને પહેલાંની જેમ પ્રસ્થાપિત કર.”

૪૫. સતી (અનસૂયા) એ આમ કહ્યું કે (તરત જ) તે (કીશિક) મૃત્યુ પામેલો હોવા છતાં નિરોગી બની દેવ જેવી સદૃશ્યદિવાળો બની પોતાની ક્રાંતિથી થરને ઉન્નતી, (ખણે) ઊંઘીને ખગ્યો હોય એ રીતે ઊભો પવો.

૪૬. (આ જોઈ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ વગેરે) દેવોએ પ્રસન્ન થઈ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. રામા વગેરે (અપ્સરાઓ) સુંદર નૃત્ય કરવા લાગી. ગન્ધર્વોએ લાલિત્યસભર ગાન કર્યું.

૪૭. દેવોએ અનસૂયાને કહ્યું, “હે કલ્યાણી ! તેં અમારું મહાન કાર્ય કર્યું છે, અમે (તને) વરદાન આપીએ છીએ, તું મનગમતું વરદાન માગ.”

૪૮. તેણે (અનસૂયા) પ્રત્યુત્તર આપ્યો, “મને (અવિદ્યા વગેરે) કલેશો^૧ ની મુક્તિ માટે પતિનો^૨ યોગ (પતિમાં બ્રહ્મયુદ્ધિથી સંયોગ અર્પાત્ ધ્યાનસાતત્ય) બની રહ્યો અને ત્રણ ગુણ (નિષ્ણતા) અહીં થર (ભગવાન) અમારા બંને (પતિપત્ની) ના પુત્ર તરીકે પ્રાપ્ત પાવ; બીજાં વરદાનોની અમને શી જરૂર ?” (નોટ ૧ અને ૨ માટે પૃ. ૮૨ પર ૧.૨ જુઓ)

૪૯. ‘ભલે તેમ થાવ’ (બંને વરદાન પ્રાપ્ત થાવ) - એમ તેને પ્રત્યુત્તર આપી દેવો જેમ આવ્યા હતા તેમ પાછા ફર્યા; અને કીશિકની પત્નીથી અનુમોદન પામેલી અનસુયા પણ પોતાના અશ્રમે ગઈ.

૫૦ થી ૫૧. પછી યોગ્ય સમયે બ્રહ્માના દ્વિતીય પુત્ર, સમર્થ ભગવાન મહર્ષિ અત્રિએ, જેણે ઋતુ (કાળના અંતે) સ્નાન કર્યું. છે, એવી સુંદર અંગો અને કમનીય દેહયજ્ઞિવાળી, (સદા અન્યથી) અર્નિષ્ઠ, સુંદર દંતાવલીવાળી, મનોહર આકૃતિવાળી પોતાની પત્નીના કામાન્વિત બની ત્રણ ગુણોના અધિપતિ અજન્મા (પરમાત્મા) નું ધ્યાન ઘરી, મનથી ઉપભોગ કર્યો.

૫૨ થી ૫૩, ૫૪. તેણે (અનસુયાએ) વાયુમાંથી ઉત્પન્ન રજથી ઉભરાતું, કામવિકારથી ઉત્પન્ન થયેલું, બ્રહ્માથી અધિષ્ઠિત તેજસ્વી તેજ (વીર્ય) ધારણ કર્યું, જેનાથી બ્રહ્માનો અંશ ચંદ્ર ઉત્પન્ન થયો. (પછી) તેણે ત્રણ ગુણોના અધિક્ષતા ભગવાનથી અભિન્ન સત્ત્વગુણથી ઉભરાતું તેજ (ધારણ કર્યું), જેમાંથી બ્રહ્મે જાણનારાઓમાં (બ્રાહ્મણોમાં) શ્રેષ્ઠ સાક્ષાત્ ભગવાન શ્રીદત્ત (અવતીર્ણ) થયા. તે જ પ્રમાણે રુદ્ર (ભગવાનથી) અધિષ્ઠિત તમોગુણના અંશથી ઉભરાતું તેજ (દિવોના) વરદાનના પ્રભાવથી ધારણ કર્યું; (અને) આ રીતે તે સતી ખૂબ શોભવા લાગી.

૫૫. અત્રિ (ઋષિ) એ યથોચિત સમયે ક્રમ પ્રમાણે બધા સંસ્કાર કર્યા; પછી તેના ત્રણ ગર્ભરૂપે ત્રિગુણ નિર્ધતા ભગવાન અવતીર્ણ થયા.

૫૬. શુભ યોગમાં થયેલા શ્રીદત્ત (ભગવાન) ના અવતાર સમયે જગત આનંદ પામ્યું. પહેલાંની સ્મૃતિ માટે ત્ર્યઘીશરૂપે દર્શન આપી (ઋષિદંપતીથી) સ્તુતિ કરાયેલા તે (ભગવાન) બાળક બની ગયા.

૫૭. હવે અત્રિએ વિધિપૂર્વક જાતકર્મ અને નામકર્મ સંસ્કાર કર્યા; ચંદ્ર (બ્રહ્માના અંશ), દત્ત (સાક્ષાત્ ભગવાન) અને દુર્વાસા (રુદ્રના અંશ) એ ખૂબ આનંદથી સતી (મા અનસુયા) ના ધાવણનું પાન કર્યું :

૫૮. વનસ્પતિનો અધિપતિ ચંદ્ર (યથોચિત) સંસ્કાર પામી સ્વર્ગ (ચંદ્રમણ્ડલ) માં ગયો, (અને) ચંદ્રવંશની વૃદ્ધિ કરનારો બન્યો; (બધારે) ઉદ્ધત અને દુષ્ટોનું શાસન કરનારા રીદ્ર (રુદ્રના અંશ) દુર્વાસા સ્વેરપણે (પૃથ્વીપર) વિચરતા રહ્યા.

૫૯. પણ આપ્તકામ એવા શ્રીદત્ત (ભગવાન) અક્રિય હોવા છતાં પોતાની માયા વડે બાળકની (કાલી-કાલી) વાણીથી અને મોહ ધમાડનારી ચેષ્ટાઓથી બાલભાવને અનુસર્યા.

૬૦. કોઈ વાર સુંદર અતકર્મ લીલાઓથી, કોઈવાર ધૃષ્ટ કર્મોથી તો કોઈવાર વારંવાર દોડાદોડ કરવાની (માનુષી) ક્રિયાથી ભક્તપ્રાધીનપણું બતાવતા (ભગવાન) માતાપિતાને સંતુષ્ટ કરવા લાગ્યા.

૬૧. આ (ભગવાન) સજ્જનોના પાલક, દુષ્ટોને હણનાર, (સંતોના) આદરણીય (અને) યોગમાર્ગના (પ્રથમ) પ્રવર્તક છે એવું સાંભળી મુનિઓનાં ટોળાં યોગના અભ્યાસ માટે (એમની પાસે) આવવા લાગ્યાં.

૧. પાંચ કલેશો છે : અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ દ્વેષ, અભિનિવેશ
૨. અહીં પૂ. ૪એ સ્વામીએ (લેખકશ્રી) પતિ માટે ભર્તા શબ્દ આ અર્થમાં વાપર્યો છે : આ લોક અને પરલોકના અર્થ (પ્રયોજન) ધારણ કરે (વિખર્ચે) તે ધર્મ.
૩. અત્રિ ઋષિ હતા : અહીં એમને ભગવાનનું સંબોધન દેશ્ય ચીર્વ યસ, શ્રી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ભગવાણા છે એ અર્થમાં કર્યું.
૪. કામાન્વિત ના બે અર્થ : (૧) કામવાસનાવાળા, (૨) ભગવાન મારા પુત્ર બને એ ઈચ્છાવાળા
૫. યજ્ઞ માં (૧) અંગ સંભોગ કર્યો નથી એ ભાવ છે (૨) મનથી એટલે સ્વચ્છ અંતઃકરણથી

૬૨ થી ૬૪ આ સર્વજ્ઞ યોગીઓમાં શ્રેષ્ઠ (રાજા જેવા) (દત્ત ભગવાન) તેમની પરીક્ષા કરવા સો વર્ષ સુધી ઊંઝા પાણીમાં (પડી) રહ્યા; (હવે) તેમાંના (પુનિઓમાંના) કેટલાક (ધીરજથી) ત્યાં રહ્યા કેટલાક ચાલ્યા ગયા), છતાં તેમને મોઢમાં (ભ્રમમાં) નાખવા, મદિરા અને માંસ (હાથમાં) ધારણ કરી (તે શીદત્ત પોતાના આશ્રમે સહેલી, મધુર ગાન કરતી અને વાજાંત્રો વગાડતી, ભરાવદાર માંસજ સ્તનવાળી, નિષ્પાપ તન્વી (સોળ વર્ષની પુવતી સ્વરૂપે) પર-શક્તિ (પાપા) ને પોતાના ખોળામાં બેઠેલી ધારણ કરી, મૂર્ત સ્વરૂપે પાણીમાંથી બહાર આવ્યા. તેજસ્વી પુરુષો (તપઃ તેજથી પુક્ત) ને આ (આચરણ) નો દોષ ન લાગે, એમ કહી (માની) કેટલાક (પુનિઓ) ત્યાં રહ્યા (અર્થાત્ જતા ન રહ્યા).

૬૫. ત્યારબાદ (આ રીતે) બાકી રહેલા (પુનિઓ) ને નિર્મલ (સમદેશરહિત) અને સંત જાણી (ભગવાને) તેમના પર ઉત્તમ પ્રકારે અનુમોદ કર્યો; જેથી અર્જુન (સહજાર્જુન) જેમાં અમણી છે એવા (યોગી) ભક્તો બંને પ્રકારની (આ લોક અને પરલોકની) યોગસમૃદ્ધિ પામ્યા.

૬૬. ભલે પરમાત્માનું (આ) સ્વચ્છંદી અવિવેકભર્યું આચરણ (લાગતું) હોય, (એમાં) ધર્મનું ઉલ્લંઘન (ભ્રાસતું) હોય પણ ચોતરફ (પ્રસરેલા જ્વાળાડૂંથી) હાથવાળા અગ્નિ જેવા તેજસ્વી એવા ભગવાનનો આ દોષ ન ગણાય.

૬૭ થી ૬૮. જેવી રીતે ઈશ્વર (શંકર) વિના ઝેર (ધીનાર) નાશ પામે તેવી રીતે જ્ઞાપર્થ વિનાનો મૂર્ખ (ભગવાન જેવું) આચરણ કરે તો એનું અશ્વપતન થાય. (ભગવાન ની જેમ) આ (જ્ઞાની) ધર્મ-અધર્મથી અલિપ્ત, ત્રિશુલાતીત, વેદના મૂર્ધન્ય સ્થાને ધિરાજ માન અને વાપુ જેવા હોય છે. આવા (જ્ઞાની) અને ઈશ્વરની સત્યવાણી^૧ અને આચરણ હોય છે; આમાં (આપણા માટે) જે ધર્મથી અવિરુદ્ધ હોય, પ્રવૃત્તિ યોગ્ય હોય, સહણ કરવા યોગ્ય હોય તેનું જ બુદ્ધિશાળી એ આચરણ કરવું.

૧. બે રીતે અર્થ કરી શકાય : (અ) તદગતઃ (જ્ઞાતી) વ હૈન : વ । (બ) તદગ્ જ્ઞાતી એવ હૈશ્વરઃ (આવો જ્ઞાની ઈશ્વર જ અણુપ્રાપ્ય તેની વાણી બંને આચરણ).

ત્રીજા અષ્ટકનો ત્રીજો અધ્યાય

કાર્તવીર્ય અર્જુનનું ચરિત્ર

૧. પ્રાચીન કાલમાં સત્યયુગમાં ચંદ્રવંશનો કૃતવીર્ય નામે ઈન્દ્ર જેવો સમ્રાટ રાજા થઈ ગયો; એને સો દીકરા હતા.
૨. દેવયોગે અયવન (ઋષિ) ના શાપથી એના પુત્રો બળી મર્યા; (તેથી) રાજા (કૃતવીર્ય) ગુરુ (બૃહસ્પતિ) ના શરણે ગયો. તેમણે પાપનાશક અને સુખ આપનારું (સંતાનવર્ધક) વ્રત (કરવા) કહ્યું,
- ૩ થી ૪. (ગુરુએ કહ્યું), "હે કૃતવીર્ય ! વાંઝિયાપણું, ગર્ભ સરી પડવો, મૂઠતા (આવવી), કસુવાવડ થવી, મરેણું (બાળક) જન્મવું, જન્મ થતાં જ (બાળકનો) નાશ થવો અથવા એનામાં (બાળકમાં) બાલપણમાં ભૂત (પ્રેતનો વળગાડ), અહોની પીડા કે રોગ વગેરેને લીધે વિઘ્નજાતા (જન્મવી) કે મોટી ઉંમરે (પણ) બાળકનું મૃત્યુ થવું - આ (બધી પીડા) માં આ (નીચે પ્રમાણે) રવિવાર યુક્ત સપ્તમી (રવિસપ્તમી) નું વ્રત શાંતિ આપનારું છે.
- ૫ થી ૭. શુભ મુહૂર્તમાં (બધા) ઢાહો અનુકૂળ હોય ત્યારે વ્રતનો સંકલ્પ કરી (સૈષ્ઠ વિદ્યાન બ્રાહ્મણનું) આચાર્ય તરીકે વરણ કરી (એમના દ્વારા) સ્વસ્તિવાચન કરવું; (હવે વરણ કરાયેલા આચાર્યે ઉપાસન ખૂણમાં પવિત્ર ભૂમિપર અગ્નિની સ્થાપના કરી, સૂર્ય, રુદ્ર અને સપ્ત માતાઓની સુવર્ણની બનાવેલી પ્રતિમાઓ કલશ પર પધરાવી પૂર્વ (અને) પશ્ચિમ દિશા, ચાર ખૂણ અને મધ્યમાં (એક-એક મળી) સાત જાણી ભરેલા કુંભ સ્થાપવા.....
૮. (હવે) સીર, ઔષધિ અને ઋષિમંત્રોથી માટી રત્ન, ઔષધિ અને પલ્લવોની સ્તુતિ કરી (કલશમાં) નાંખી પાપસ તૈયાર કરી તેના વડે કમપૂર્વક હોમ કરવો.....
- ૯ થી ૧૫. (આચાર્યે) ગુરુએ સૂર્ય અને રુદ્ર દરેકના એકસો આઠ - એક સો આઠ મંત્રોથી વિધિપૂર્વક પાપસ સમિધા, જવ અને કાળા તલની દરેકની ૧૦૮ આહુતિ આપી સ્વિષ્ટકૃત આદિ અંગથી બહિદાન આપી પૂર્ણાહુતિ કરવી. (પછી) વ્રતી (બનેલા યજમાન) એ જેમના પતિ અને સંતાન જીવિત હોય એવી (સૌભાગ્યવતી) વૃદ્ધ/બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓની સારી રીતે પૂજા કરવી; એ સ્ત્રીઓએ ઉત્તર મુખ રાખી ઘડાના પાણીથી તથા એમાં રહેલા પાંદડાંથી 'દીધાપુ', વગેરે ત્રણ મંત્રોથી (યજમાન પત્ની પર) અભિષેક કરવો, (અને એવી ભાવના કરવી કે) આ (જન્મશે તે) બાળક દીર્ઘ આયુષ્યવાળો થાય, આ સ્ત્રી (યજમાનપત્ની) નાં બાળકો જીવતાં રહે સૂર્ય-ચંદ્રથી યુક્ત (બધા) ઢાહો અને નક્ષત્રમંડળ, ઈન્દ્ર, લોકપાલો, બ્રહ્મા વિષ્ણુ, મહેશ તથા અન્ય દેવો આ બાળકનું સદા રક્ષણ કરે. શાંતિ, અગ્નિ, (બાળકને પીડનાર) ઢાહો બાળકને, એની માતાને કે પિતાને કદાપિ પીડા કરો નહીં. આ રીતે (યજમાનપત્ની પર) અભિષેક સંપન્ન થયા બાદ તેણે એક સફેદ વસ્ત્ર પહેરી અભિષેકનું આદ્ર વસ્ત્ર આચાર્યને આપવું, (બધા) દેવોની પૂજા કરવી આચાર્ય તથા અન્ય ઋત્વિજ બ્રાહ્મણોનો સુવર્ણ, ગણ તથા વસ્ત્રોથી સત્કાર કરવો.....
- ૧૬ થી ૨૦. તલથી ભરેલા પાત્રમાં સુવર્ણની કાશપ્રતિમા મૂકી તે (પ્રતિમા) દક્ષિણ સાથે ગુરુને આપી, બ્રાહ્મણોને એમની પત્નીઓ સાથે (દક્ષિણ આપી) દૂધપાકનું ભોજન કરાવવું, (જ્યારે) તેમણે (વિપ્રોએ) દક્ષિણ વગેરેથી સંતોષ પામી આશીર્વાદ આપવા કે આ બાળક સો વર્ષનું દીર્ઘ આયુષ્ય સુખચેનથી ભોગવે, (અને) એનું જે કંઈ અનિષ્ટ કરનારું (તત્ત્વ) હોય તે આ અગ્નિમાં નાખીએ છીએ. એમનું (આ ત્રણે-માતા, પિતા અને બાળકનું) બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શંકર, કાર્તિકેય, વામદેવ, ઈન્દ્ર, અગ્નિ - બધાં કુષ્ઠ (તત્ત્વો) થી રક્ષણ કરો અને એ (દેવો) હંમેશાં (એમને) વરદાન આપનારા બની રહો ! આ રીતે આશીર્વચન મેળવી તેમને (વિપ્રોને) પગે લાગી, યજમાને, કુટુંબનાં બધાં સાથે, 'કર્મ' ઉપરાંત કરી જમ્યા પછી અવશિષ્ટ રહેણું (ભોજન) ખાવું. આ રીતે રવિસપ્તમી ! નું વ્રત કરવાથી બધું અનિષ્ટ સંપૂર્ણ નાશ પામે છે.
૨૧. 'હે રાજન ! તું વિધિપૂર્વક આ (વ્રત) કર; એથી સમ્રાટ પુત્ર જન્મશે" એમ કહી ગુરુ (બૃહસ્પતિ) ગયા અને રાજાએ વિધિપૂર્વક વ્રત કર્યું.

૨૨. હવે એક વેળા શીલધરા નામની એની રાણીએ વિનયથી મેત્રેથીને ગુણવાન પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે (શું કરવું તે) પૂછ્યું.

૨૩. મેત્રેથીએ કહ્યું, "તું શ્રીદત્તનું (શ્રીદત્તે કહેલું) પ્રત કર. એ (પ્રત) ઉપ (મનપસંદ) વસ્તુ આપનારું છે. અનન્ત નામનું આ (પ્રત) માગસર પૂર્ણિમાથી (આરંભી) એક વર્ષ પર્વત દર માસની (પૂર્ણિમાએ) કરવાનું છે.

૨૪. (માર્ગશીર્ષી પૂર્ણિમાએ (આ પ્રતનો) સંકલ્પ કરી તેનું (બ્રાહ્મણ દ્વારા) ઉચ્ચારણ કરાવી સૌ પ્રથમ પિતૃઓની પૂજા કરી (પછી) નાંદી શ્રાદ્ધ કરી પંચગવ્યોનું પ્રાશન કરી અવિનાશી (અનંત) ભગવાનનું અર્ચન કરવું.

૨૫ થી ૨૬. અન્ત : "ભગવાનું અનંત બધી કામનાઓનું અનંત ફલ આપો; (આ) જન્મમાં અનન્ત (ભગવાન) પુત્ર આપો અને અન્ય (સર્વ પ્રકારનું) ફલપાછો કરો. મહાન પ્રતના પ્રભાવથી સંતુષ્ટ થયેલા સકલ (બ્રહ્માંડના) ઉદાર અનંતનું હું પૂજન કરું છું, જે અનંત પુણ્યરાશિ ઊભી કરો."

૨૭. આ રીતે (ઉપપ્રકૃત બે મંત્રો) "બોલી (દરેક માસની પૂર્ણિમાના દિવસે તે દિવસના) નામથી" (તે માસમાં ભગવાન અનંતના નક્કી કરેલા અંગનું) પૂજન કરવું અને રાત્રે (પૂર્ણિમાની રાત્રે) હવિષ્યાન્ન ખાવું (બીજુ કશું જમવું નહીં).

૨૮ થી ૩૦. હવે માર્ગશીર્ષ માસથી આરંભી (માગસરમાં) ડાલો પગ (પોષમાં) ડાબી કેડ, (પાશમાં) વસ્ત્ર, (ફાગણમાં) બે ખાખા, (ચૈત્રમાં) જમણી કેડ, (વૈશાખમાં) જમણો પગ, (જેઠમાં) કફળ, (અષાઢમાં) બે પૂંટણ, (શ્રાવણમાં) બે બંધ, (ભાદરવામાં) ગુણભાગ, (આસોમાં) કદય, (કાર્તિકમાં) મસ્તક (એ રીતે ભગવાનનાં અંગોની પૂજા કરવી); (તેમાં) અનંત (નામથી) મસ્તક, સર્વાન્ન (નામથી) બે પગ, સંકર્ષણ (નામથી) બે બંધ, દિવ્યાસ્ત્રધારી (નામથી) બે બાહુ, શ્રીકૃષ્ણ (નામથી) કફળ, કામ (નામથી) કેડ, શોષ (નામથી) બે પૂંટણ, વિશ્વમુખ (નામથી) પુખ - આ પ્રમાણે (દર મહિનાની પૂર્ણિમાએ આ નામોથી અંગોની) પૂજા કરવી. વળી બધા મહિનાઓમાં સંકર્ષણ નામથી ભગવાનના ચાંદીના મુસળ અને વાસુદેવ નામથી સોનાના હળનું હંમેશા પૂજન કરવું.

૩૧ થી ૩૨. આ રીતે (તું) એક વર્ષ પર્વત પ્રત કર. (પૂર્ણિમાએ) હવિષ્યાન્ન જમજે. પ્રથમ ચાર માસ સુધી (પ્રતદિને આંતરિક શુદ્ધિ માટે ગોમુત્ર પીવું પછી જવ આપવા, અને પૂજનાત્મે પ્રતની સંપૂર્ણિત મા થી પીવું, શવ્ય પ્રાશન કરવું, થી (દ્વિજને માટે) આપવું. (વર્ષાન્તે કાર્તિક પૂર્ણિમાએ) પ્રતપૂર્ણાધિતિમાં બ્રાહ્મણોને ગાય, પાણી ભરેલા બ્યાર થડા આપી ભોજન જમાડવું.

૩૩. થી ૩૪. આ પ્રમાણે પ્રત કરવાથી બધી ઉપજઓ પૂર્ણ કરનાર (ભગવાન) અનન્ત પ્રસન્ન થશે. હે શીલધરા ! પાપનો નાશ કરનારુ આ પ્રત તું કર; (તેથી) અસામાન્ય સદ્ગુણોવાળો ચક્રવર્તી બનનારો, દીર્ઘ આયુષ્યવાળો પુત્ર થશે. "આમ કહીને (રાણીથી) સત્કાર પામેલી બ્રહ્મવાદિની યાજ્ઞવલ્કયની પત્ની મેત્રેથી (થેર) ગઈ.

૩૫. થી ૩૯ (૧.૨) (જ્યારે) રાણીએ જે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું હતું તે પ્રમાણે પ્રત કરવા માંડ્યું. આથી દિશાગ્રાંથી વસ્ત્રવાળા પોતાના અવધૂત સ્વરૂપમાં હજારો સૂર્યની કપિત ઘસવતા (ભગવાન) દત્તાત્રેય પ્રસન્ન થયા અને (સ્વપ્નમાં દર્શન આપી) મન્દ હાસ્ય કરતા કહેવા લાગ્યા, "હે રાણી ! તે થયું સરસ પ્રત કર્યું છે. આ ઉત્કટ (પ્રતરૂપી) ધર્મ (પાલન) થી (તેનું) ફળ આ જ જન્મમાં મળે છે. તને સાત દીપનો અધિપતિ, તેજસ્વી અને યોગી પુત્ર થશે. એની આજ્ઞા કોઈ ઉપાપરો નહીં; મારાથી સહેજ ન્યૂનતાવાળો અને સ્મર્તૃગ્રામી બનશે, એમાં કોઈ શંકા નથી." આવું (શુભ) સ્વપ્ન દેખીને, અતિશય હર્ષ પામેલી (રાણી) જાગીને (પતિ) કૃતવીર્યને તે કહેવા લાગી અને આ સાંભળી તે પણ હર્ષ પામ્યો.

૩૯ (૩.૪) થી ૪૦ (૧.૨). હવે પશોચિત સમયે (તે રાજા) ધીરજથી અને (મને પુત્ર થશે એનાથી) ઉન્નત બનેલા કદયથી કમ પ્રમાણે ખુંસવન વગેરે (સંસ્કાર) ક્રિયાઓ કરવા લાગ્યો.

૧. ગાયનું દૂધ, દહીં, થી, મૂત્ર અને છાણ - એ પાંચ.

૨. શ્લોક ૨૫ અને ૨૬માં (અનુક્રમે) બે મંત્રો આપેલા છે, તેનો પૂજનમાં ઉપયોગ કરવાનો છે. (ઉપર તો તેનો અનુવાદ આપ્યો છે.)

૩. થી ૪. જેમ કે અથ માર્ગશીર્ષ પૂર્ણિમાયાં .....યામં પારં પૂજાયમિ ।

૪૦ (૩.૪) થી ૪૪. પાછી પાંચ મહો સ્વચ્છી હતા એવા સુખ સમયે જેનું સંપૂર્ણ (ઉદ્ધવલ) ભગ્ય અને ઉભય લોક (ઐતિક અને આધુનિક) ની સંપત્તિ જાણી શકાય છે એવા શોભનીય પુત્રને (રાણીએ) જન્મ આપ્યો. આ બાળક જન્મતાં જ બધી દિશાઓ પ્રસન્ન થઈ ઊઠી; સુખકર પવન વાયો; જેની જવાહરો દક્ષિણ દિશાગામી છે એવા ધણા અગ્નિ શાંત થયા; આકાશ ઘૂલ વિનાનું બન્યું અને આનું જગત હર્ષ પામી ઊઠ્યું. દેવોએ દુહાનિનો નાદ કર્યો, આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ. ગન્ધર્વોના અમણીઓ ગાન કરવા લાગ્યા અને અપ્સરાઓનો સમૂહ નૃત્ય કરવા લાગ્યો. મનુષ્યોના મન ધર્મ તરફ વળ્યાં, સંતોનાં (મન) પ્રસન્ન થયાં. તે વખતે સિદ્ધો વગેરે બોલી ઊઠ્યા: "હે બાલક! તું સૌમ્ય અને દીર્ઘાયુષી બનજે."

૪૫. તે વેળા રાજાએ પણ ભેશીઓને બોલાવી 'જાતકર્મ' સંસ્કાર કર્યો અને બ્રાહ્મણોને ગાય, ભૂમિ, સુવર્ણ અને વસ્ત્રોનું દાન આપ્યું.

૪૬ થી ૪૯. જ્યોતિષીઓએ કહ્યું, "હે રાજા ! આ કુમાર ભગ્યશાળી છે, (પોતાના) તપના પ્રભાવથી શી દત્તાત્રેયનો કૃપાપાત્ર બનશે; એના નામનું સ્મરણ કરવાથી ખોવાયેલી વસ્તુ (દ્રવ્ય) મળી આવશે. એ સાત દીપનો રાજા બની શીદત્તાના જેવો જ સ્મર્તૃગામી બનશે. ભગવાન અનંતના (કરેલા) પ્રતના પ્રભાવથી સપ્તાટ, (સર્વત્ર) વિજયી અને (સર્વને) વશ કરનારો આ પંચાશી હજાર વર્ષ પર્વત ચક્રવર્તી રાજા બનશે. (એ જ પ્રમાણે) સૂર્યાના (રવિસાતથી) પ્રતના પ્રભાવથી એક લાખ વર્ષના આપુષ્યવાળો બની સદા નીરોગી રહેશે." આ રીતે કહીને સત્કાર પામેલા તે જ્યોતિષીઓ પોતાને ઘેર ગયા.

૫૦. હવે પિતાએ સોળમાં દિવસે એનું 'અર્ચુન' એવું નામાભિધાન કર્યું. પાછી થોડો સમય વીત્યા બાદ એના પિતા મૃત્યુ પામ્યા.

૫૧. નગરજનોએ (એને) કહ્યું, "હે અર્જુન ! (હવે) તું રાજ્ય કર" એણે જવાબ આપ્યો, "મને સંસ્કાર મળ્યા છે, અને શાસન માટું (ક્ષત્રિય તરીકેનું) કર્મ છે, છતાં (એ) નરક આપનારું હોવાથી હું રાજ્ય નહીં કરું."

૫૨ થી ૫૫. (૧.૨) રાજાએ જમીનનો છઠ્ઠો ભાગ તેમજ વિક્રયનો બારમો ભાગ (કર ૩૫) લેવો, એમ જે કહ્યું છે, તે તેના રક્ષણ માટે જ છે. ચોર વગેરેના ત્રાસથી જે રક્ષણ કરતો નથી અને ભોગ જ ભોગવ્યા કરે છે તે (રાજા) નરકમાં જાય છે. (રાજા) પોતે સમર્થ હોવા છતાં ધર્મહાનિને નિવારે નહીં અને એને જતો કરી (અધર્મને નભાવી) લોભ કે ક્રોધથી ગુરુના ઉપદેશને ફગાવી દે, (જેમકે) શિક્ષાપાત્ર ન હોય તેને શિક્ષા કરે અથવા શિક્ષાપાત્રને શિક્ષા ન કરે - તો તેનો અધઃપાત થાય છે. (હવે) હું એકલો છું તેથી બીજાના વિશ્વાસે રહી (શસ્ત્રન કરતાં) ધર્મ્યકૃષ્ણ ક્યાંથી મેળવી શકું ?"

૫૫ (૩.૪) થી ૫૯. તેની આવી અર્થસભર (પ્રીત) વાણી સાંભળી બુદ્ધિશાળી શ્રીગર્ભ બોલ્યા, "હે રાજનુ ! જો એમ જ હોય તો યોગીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શીદત્ત (ભગવાન) ને શરણે જા. તેઓ હંમેશાં ભક્તોના રક્ષણ માટે જણે ગુણથી વર્ચ્ય એવા (ધર્મ, માર્ગને) જ અનુસરે છે. તેની કૃપાથી તું સારી રીતે રાજ્યશાસન માટેની ધૈર્ય, શક્તિ, મતિ અને બીજું જે કંઈ પ્રિય હોય તે (બધું) યોગના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત કરીશ. જે (દત્ત ભગવાન) આ ભૂતલ પર અવતરી સદાદિના શિખર પર આસનમાં રહે છે, એ પરમ-આત્મા (પરમાત્મા) યોગથી વિભૂષિત છે; એમની બધે એકસરખી દૃષ્ટિ છે. એ સાક્ષાત્તુ વિષ્ણુ છે, જગતને ઘારણ કરનારા, તપથી દેદીપ્યમાન અગ્નિ (પિતા) ને આનંદ આપનારા, આ અનસૂયાના ગર્ભનું રત્ન છે (જે) ભક્તોને ઉચ્છિન્ન વસ્તુ પ્રદાન કરના છે....

૬૧ થી ૬૨. જે (દત્ત) ની આરાધના કરવાથી તે દેવોના રાજા (ઈન્દ્રદેવ) પણ તેની કૃપા પામી જંમ રાક્ષસને હણી, તેણે (જંભે) હીનથી લીધેલું (પોતાનું) પદ પાછું મેળવ્યું, અને દેવો અને દેવર્ષિઓથી જેની સેવા થાય છે તે ધાર્મિક મનવાળો (ઈન્દ્ર) આજે પણ તે દિવ્ય અને શત્રુ વિનાનું રાજ્ય ધર્મ્યશાસનથી ભોગવે છે.

૬૩. હે રાજનુ ! દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાઓ માટે આ સ્વયંભૂ ભગવાનની આરાધના કરવી ખૂબ અઘરી છે; જ્યારે સારી બુદ્ધિવાળાઓ માટે થણી સહેલાઈથી થઈ શકે તેવી છે.

૧. સિદ્ધ, ગન્ધર્વ, યક્ષ અને કિન્નર - ચાર અર્ધદેવ જાતિ છે.
૨. દ્વિજત્વ, રાજ્યશાસનનું અધ્યયન વગેરે
૩. તે સમયે આવક વેરો (Income Tax) ૬%, અને વેચાણ વેરો (Sales Tax) ૧૨% હતા.

૬૪ થી ૬૫. જે (દત્ત ભગવાન) ગંગાજલમાં સ્નાન કરે છે, કોલ્યાપુરમાં ભિજા કરે છે, સહ્યાદ્રિ (પર્વત) પર નિવાસ કરે છે, અને સ્મરણ કરનાર પાસે એક સપ્તમાં પહોંચી જાય છે ; વિષયોમાં જેમનું મન પરોવાયેલું રહે છે તેમને માટે જે ઘણું દૂર છે, જ્યારે સદ્બુદ્ધિવાળા માટે (ઘણું) નજીક છે, એમનું (દત્તનું) ચિંતન કરવાથી શું સિદ્ધ થતું નથી ?

૬૬. જેનાથી આ વિશ્વનું સર્જન થાય છે, વળી જેનાથી આ (વિશ્વ) ધારણ કરાય છે તે જ આ (વિશ્વ) ના સંચારક પણ છે, તું તેના સરણે જા."

૬૭. આ સાંભળી અર્જુને કહ્યું, "આવા પ્રખ્યાતવાળા આ દેવ (શ્રીદત્ત) છે, તો દેવેન્દ્રે એમનું કેવી રીતે અર્ચન કર્યું તે જાણવાના એવા મને તમે કહો.....

૬૮. હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! હું પણ તેમને (શ્રીદત્તને) જ આરાધ્યું". આ રીતે અર્જુનથી જેને પૂછવામાં આવ્યું, તે ગર્ગમુનિ ભગવાનનું સ્મરણ કરી કહેવા લાગ્યા.

દેવોના વિજયની કથા

૧. (મર્ગે કહ્યું) : આ પરમાત્માએ એને નમન કરનારાનું રક્ષણ કરવાનું સુભગ વ્રત લીધેલું છે; તેની લીલા સંભળ - જેનાથી રાજાઓમાં ઈન્દ્રે મનવલ્લિત વસુન્ધો ઉપાસેગ કર્યો.
૨. પ્રાચીન કાલમાં તે દેવોના રાજા જંમ રાક્ષસે, અને દેવોની સાથે તે દેવોના રાજા ઈન્દ્રે, ઘણા દિવસ વર્ષ સુધી સ્વર્ગ (પ્રાપ્તિ માટે) પુલ્ક કર્યું.
૩. રાક્ષસોએ દેવોનો પરાજય કર્યો, (તેથી) દુઃખી થયેલા તે બૃહસ્પતિ પાસે જઈ કહેવા લાગ્યા, “તમે અમારો પરાજય બોલો; તો હવે અમારે શું કરવું ?”
૪. તેઓને (દેવોને) આશાસન આપી બૃહસ્પતિએ કહ્યું, “હે દેવો ! તપશ્વર્ધા રૂપી ધનવાણ શ્રીદત્તાત્રેયને શરણે જાવ; વરદાન આપવાવાળા એ તમારું કાર્ય સંપન્ન કરી આપશે.”
૫. થી ૬. આવું જેને કહેવાયું તે ઈન્દ્ર દેવો સાથે શ્રી દત્તાત્રેય પવિત્ર આશ્રમે આવ્યો; ત્યાં સુંદર દંતાવલિવાળી, તન્વી (સોળવર્ષની યુવતી) અને પાન (મદિરાપાન) ના વ્યસનવાળી નવવીવનાને પોતાના ખોળામાં ખેસાડી તર્કથી પર દેવીપ્રમથાન, મહાન આત્મા (મન) વાળા, (સ્વયં) દિગમ્બર, નિષ્પાપ એવા તે દત્તને જોવા.
૭. આવા (આ સ્થિતિમાં) તેમને જોવા છતાં બધા દેવોએ હંમેશાં તેમની સેવા કરી. તેઓ (દેવો) પ્રણામ કરવાની સ્થિતિમાં રહીને તે (શ્રીદત્ત) ઊભા રહે તો ઊભા રહીને, આલસ્ય મોડે તો તેમની પાછળ જવા લાગ્યા. (દત્તાત્રેયની માફક સેવા કરવા લાગ્યા).
૮. આ રીતે ભકિતભાવપૂર્વક ઘણા સમય સુધી તેઓ (દેવો) એ તેમની આદરભાવથી સેવા કરી. હવે એક દિવસ ભગવાને કહ્યું, “હે દેવો ! મારી સેવા દ્વારા તમે શું ઈચ્છો છો ?”
- ૯ થી ૧૧. તે ઈસને પ્રણામ કરી દેવો બોલ્યા, “હે સર્વ પરમાત્મા ! આ ત્રણે લોકવાનું સમગ્ર જગતુ ધણભાગ સાથે, દાનવોએ લૂંટી લીધું છે, અમારા અધિકારો સુંડલી લીધા છે, અને અમે ભૂમિ પર મૃત્યુલોકના માનવીઓ જેવી સ્થિતિમાં દીગ્યે; (માટે) હે ભગવન ! અમારું રક્ષણ કરવા, (અને) તેમનો (દાનવોનો) વધ કરવા કોઈ ઉપાય શોધી કાઢો. તારા ભક્તો એવા અમારા-દેવો-માટે તારા ચરણકમલ સિવાય બીજી કોઈ ગતિ નથી; હે વિશ્વ વ્યાપક (ભગવન) ! શરણે આવેલા અમારું રક્ષણ કરો.”
- ૧૨ થી ૧૩. તે શ્રીમાનું મંદહાસ્ય કરી દેવોને કહેવા લાગ્યા, “હું ઉચિત્ત પદાર્થોથી દુષિત બનેલો છું^૧, મદિરા (પાન) ના વ્યસનવાળો છું.^૨ (મારી જાત પર) કામુ વિનાશો છું.^૩ (તેથી) મારાથી તમારું શું (ભરું) થશે ? (તમે જાણો છો કે) પરસ્પરી સાથે રતિદીડા કેવળ દુઃખ માટે જ છે, અને વળી તેનાથી અધઃપતન જ થાય. (હવે) દેવોએ આનાથી (સ્ત્રીથી) તો હું ઉચિત્ત બનેલો છું, તો મારાથી શું થઈ શકે ?”
- ૧૪ થી ૧૫. દેવો બોલ્યા, “હે ભગવન ! તું નિષ્પાપ છે; આ તારી વિદ્યા પણ નિષ્પાપ જ્ઞાનદીપ છે, જેની કૃપાથી સદૃગતિ થાય છે. હે વિશ્વવ્યાપી (પરમાત્મા) ! જેવી રીતે સૂર્યનું તેજ પ્રાકાશ કે ચંદ્રકાશના સ્પર્શવાનું બને તેથી (અનુક્રમે) પુરુષ કે પાપ મેળવતું નથી, તેવી રીતે આ તારી પ્રકૃતિ છે.
૧૬. શ્રીદત્તે પ્રત્યુત્તર આપ્યો, “એ આ રીતે તમને માન્ય છે તો દેવોને પુલ્ક માટે આવાહન કરી અહીં લઈ આવો; એમાં વિલંબ કરો નહીં.”
૧. ‘શ્રીમાન’ નો લક્ષ્મીપતિ અર્થ લેવાથી શ્રીદત્ત વિષ્ણુ જ છે એવું અંજિત કર્યું છે.
૨. બીજે (ભગવાન પાસે) અર્થ : ઉચિત્ત = માધિકપદાર્થો=ભૂત ભૌતિક પદાર્થોથી અસંગ હોવા છતાં તે તે પદાર્થોની ઉપાધિવાળો છું.
૩. મોહ-પ્રમાદમાં આસક્તિ વિનાનો (ભગવાન પાસે).
૪. ભગવાન પાસે - બધાનો નિયન્ત્ર.

૧૭. ત્યારબાદ હર્ષ પામેલા (તે) દેવો દૈત્યો સામે ગયા અને તે મહાભગવાન દૈત્યો પાછા મદથી વિઠ્ઠલ બની વિભિન્ન પ્રકારના અસ્ત્રો^૧ ના સમૂહ છોડી (દેવો સાથે) યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.

૧૮. અસુરોથી પીડા પામેલા તે દેવો પલાયન^૨ થવા માંડ્યા અને એમની પાછળ પડેલા દૈત્યો શ્રીદત્તા આશ્રમે આવી પહોંચ્યા.

૧૯ થી ૨૧ કાળનો કોળિયો બનવા, ભયથી વિઠ્ઠલ બનેલા શ્રીદત્તની પીઠ પાછળ (વજીરીને) બેઠેલાં, દૈત્યોથી હમ્મણતા, (શ્રીદત્તનું) શરણ માગતા દેવોની (પાછળ પડેલા) તે દૈત્યોએ દેવોને જોવા (સાથે સાથે) દિગમ્બર મસ્ત આસ્થાવાળા દત્તાત્રેયને અને તેમના ડાબા પડામે બેઠેલી, પ્રમદાઓમાં ઉત્તમ, સુંદર અંગોવાળી, તન્વી, કમળની પાંખડી જેવાં પહોળાં નયનોવાળી, સુંદર દંતાવલી અને સ્તનવાળી (અને તેથી શોભતી), સ્ત્રીના બધા ગુણોથી સંપન્ન તે યુવતીને જોઈને તેઓ (દૈત્યો) કામવસ્ત્રનાથી બેહોશ બન્યા.

૨૨. તેના સૌન્દર્યથી મોહ પામેલા દૈત્યોએ તેને (મેળવવાની) ઈચ્છાથી દેવોને છોડી દઈને તે સુંદર સ્ત્રીનું અપહરણ કરવા વિચાર્યું.

૨૩ થી ૨૫. “આ સ્ત્રીનો લાભ થાય તો આપણું કામ સફળ થઈ ગયું” - એમ બોલી તે રાક્ષસોએ તે સ્ત્રીને બળજબરીથી પાલખીમાં નાખી (તે પાલખી) માથા પર ઊંચકી લીધી (અને) તેમાં અનુરાગ (જન્મ્યો છે) એવા, કામથી પીડાતા તેઓ (દૈત્યો) પોતાના સ્થાન તરફ જવા લાગ્યા. (હવે) યોગીઓમાં શેષ (શ્રીદત્ત) મંદહાસ્ય કરી કહેવા લાગ્યા, “હે દેવો ! (આ) દૈત્યોને જુઓ. પરસ્ત્રીને સ્પર્શ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા અતિભારે પાપથી તેઓ તેજસંપત્તિ રહિત અને બળહીન થઈ ગયા છે, એમાં શંકા નથી.

૨૬ થી ૨૭. જો લક્ષ્મી પગ પર રહે તો યર આપે, જંઘ પર રહે તો વસ્ત્ર આપે, ગુદભાગ પર રહે તો પ્રમદા સ્ત્રી મેળવી આપે (અને) જો બે હાથની વચમાં રહે તો બાળક આપે, છાતી પર રહે તો ઈષ્ટ ફળ આપનારી બને, ગળામાં રહે તો ઘન આપે, મુખમાં રહે તો ભોજન આપે, (તથા) વાણી આપે, પરંતુ જો મસ્તક પર રહે તો મસ્તક હણનારી બને.

૨૮. થી ૨૯. હમણું તેઓના (દૈત્યોના) મસ્તક પર બેઠેલી તે શ્રી (તેમના) મસ્તક છેદીને જલદી આવી પહોંચશે, એમાં હવે કોઈ શંકા નથી. ખરેખર તેઓ મરેલા જેવા જ છે, માટે તેમને હણી નાંખો; એમાં ડર રાખો નહીં, આજે (તમારો) વિજયનો પ્રસંગ આવી મળ્યો છે; તમે તો એમાં નિમિત્ત માત્ર છો. લક્ષ્મીથી કચડાયેલા તેઓ લગભગ હણાયા જેવા જ છે.

૩૦. આ સાંભળતાં જ તે દેવોએ (હાથમાં) હથિયારો ધારણ કરી (ત્યાં) જઈ શસ્ત્રો વડે, જેમ વૃશો પરથી ફળ પાડવામાં આવે તેમ મસ્તક (પડ પરથી) નીચે પાડ્યાં.

૩૧. તેઓ હમણા (કે તરત જ) એટલે ઉત્પત્તિથી જ જુદી નહીં એવી^૩ લક્ષ્મી અજન્મા (શ્રીદત્ત)ની પાસે આવી. દેવો પાછા લક્ષ્મીજીને ધારણ કરનાર (ભગવાન દત્તાત્રેય) ની આજ્ઞાથી પહેલાંની જેમ સ્વર્ગમાં ગયા.

૩૨. ભગવાન શ્રીદત્ત આવ્યા પ્રભાવવાળા છે; તું તેમને શરણે જા. આતું કહેવાયેલો તે અર્જુન શ્રીદત્તના આશ્રમે આવશે.

૩૩. અર્જુન વચનો સાંભળીને ભકિતભાવથી (શ્રીદત્તને જોવાની) ઉત્કંઠાવાળી બુદ્ધિવાળો તે સહ્યાદ્રિ પર પહોંચીને યોગીઓમાં શેષ (શ્રીદત્ત) ને જોઈને (જૂલ) હર્ષ પામ્યો.

૧. હાથમાંથી છોડીને થા કરાય તે અસ્ત્ર; હાથમાં પકડી રાખી કરાય તે શસ્ત્ર, જેમ કે બાણ અસ્ત્ર છે, તલવાર શસ્ત્ર છે; (આજનાં) બંદૂક શસ્ત્ર છે, બોમ્બ કે મિસાઈલ અસ્ત્ર છે.

૨. નાસી જવાનો ડોંગ.

૩. શક્તિ (ભગવાનની માયા - પ્રકૃતિ - અવિદ્યા) વિષ્ણુ પક્ષે લક્ષ્મી) અને શક્તિમત્ત (ભગવાન) નું અભિમત્તવ (અદિતવાદમાં અદિતીપત્તવ).

૩૪ થી ૩૬ 'આનો (દત્તનો) હું દાસ બનું', એવો નિશ્ચય કરી નિરંતર એનું સ્મરણ કરી પરમ આનંદ પામતો એ (અર્જુન) (શ્રીદત્તથી) અટકાવાતો અપમાનિત કરાતો હોવા છતાં (શ્રીદત્તના) ચરણો અને અંગોને મર્દન કરતો, મદિરા વગેરે આણી આપી તેમજ ફૂલમાલા, ચંદન વગેરે સુગંધી પદાર્થો તથા ફળ વગેરે આણી આપી, જિંથ, આળસ બધું છોડી દઈને, સદા તેનામાં મન પરીવી ને ઈશ્વારા માત્રથી (શું જોઈએ છે તે) જાણી લઈ (આજ્ઞા આપે તે પહેલાં આણી આપી), (એ શ્રીદત્તનું) ઉચિત્ત (જમી) ઉપાસના કરી સેવા કરવા લાગ્યો.

૩૭ થી ૩૮. તેના (ભક્તિ) ભાવની પરીણ કરવા ભગવાને પણ દુષ્ટિયાત્રથી તેના બે હાથ છૂટા પાડી નાખ્યા, અને પછી મંદહાસ્ય કરી તેને કહેવા લાગ્યા, "અરે ! તું અહીંથી જલદી ચાલ્યો જા, તારા બે હાથ તો સરી પડ્યા છે; હવે તું વિશ્વલં કરીશ તો મૃત્યુ પામીશ (કારણ કે) અપવિત્રની સોબત સારી નથી; .....

૩૯. મેં બધા (લીકિક તેમજ વૈદિક) ધર્મોનો ત્યાગ કર્યો છે, ભણ કે અભણ હું પર છું. નગ્ન રહી જાણે ગાંડો હોઈ તેમ વર્તું છું અને આ નગ્ન સુંદર સ્ત્રીને ખોળામાં બેસાડી છે.^૧

૪૦. હે રાજન ! હું આવો ખરાબ છું; મારી સોબતના દોષને લીધે (મારા) પાપથી જન્મેલા અગ્નિએ તારા બે સુંદર હાથ બાળી નાખ્યા.

૪૧ થી ૪૩. આ સાંભળીને અર્ચનો પામેલા રાજાએ મર્મ (મુનિ) નાં વચનો વાદ કર્યાં અને કહ્યું, "હે ભગવન ! મને સામાન્ય માણસ જેવાં વાક્યો બોલી મોહમાં (બમમાં) કેમ નાખ્યો છે ? હે સ્વર્ગપ્રકાશ ! સર્વાત્મા ! તું તારી પોતાની માયાને સાથે રાખી રહ્યો છું, (તેથી) તું નિષ્પાપ છે એટલું જ નહીં, આ દેવી (માયા) પણ નિર્દોષ છે. જેઓ તમારા બેનું અભેદ (અદ્વૈત) સ્વરૂપ જાણવા સમર્થ નથી તેઓ વિધિનિષેધવાળા શાસ્ત્રોથી બંધાયેલા (અજ્ઞાની છયો) છે, બીજા નહીં."

૪૪ થી ૪૬. આ રીતે નિષ્કપટ ભાવથી (અર્જુન વડે) કહેવાતાં તે પ્રસન્ન ચિત્તવાળા ભગવાને તેને જવાબ આપ્યો, "હે મહામતી કાર્તવૃય ! તેં બધું વશ કરી લીધું છે. તેં માડું ગુણતત્ત્વ જાણ્યું છે, માટે હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું, તું વરદાન માગ; હું તને દુર્લભ અલીકિક વરદાનો આપીશ. મારા તત્ત્વને જાણનારા જે પવિત્ર ચિત્તથી માડું અર્ચન કરે છે, તેમને એમના અભીષ્ટ પદાર્થો હું આપું છું, જ્યારે બીજાઓને હું હણું છું."

૪૭. હવે જેનાં બધાં અંગો પુલકિત થઈ ઝીક્યાં છે એવો અર્જુન બોલ્યો, "હે ભગવન ! જો તું પ્રસન્ન થયો હોઈ તો મને ઉત્તમ સમૃદ્ધિ આપ....."

૪૮. જેમકે, પ્રજાના પાલન કરવાથી ઉત્પન્ન થતું ધન અને ધર્મ (બંને) મને મળે તેમજ કોઈ બીજો (માણસ) (માડું) સ્મરણ કરે છે તેવું (મને), જ્ઞાન થાય; (અન્ય સાથે) પ્રસિદ્ધ હન્ન (પુદ) માં મારો (ચિંત્ત) થાય.....

૪૯. હું ઈચ્છું ત્યારે (મારા અંગમાં) એક હજાર હાથ ઉત્પન્ન થાય, લથિમા સિદ્ધિ મળે (હાલકાફૂલ થઈ આકાશગમન કરી શકું) અને પર્વતો, આકાશ, પાણી કે ભૂમિ પર મારી ગતિને અવરોધ ન આવે.....

૫૦. (એ જ રીતે) બધા પાતાળ (સસ પાતાળ) માં પણ (ગતિ થાય), હંમેશાં બધાના ચિત્તને હું જાણી શકું, અને હું જ્યારે ખોટા રસ્તે ચઢી જાઉં તો મને (સાચા) માર્ગદર્શક મળી રહે.....

૫૧. (માટે ત્યાં) હંમેશા પ્રશંસનીય અતિથિઓ આવતા રહે, હંમેશાં નષ્ટ ન થાય (થટે નહીં) એવી લક્ષ્મી વિશ્વમાન રહે અને માડું જો (કોઈ) સ્મરણ કરે તો (તેને) નાશ પામેલી લક્ષ્મી પાછી મળે.....

૧. દાસ્ય ભક્તિ.

૨. શ્લોક ૩૯ નો બીજો અર્થ; હું (ત્રિગુણાતીત હોઈ) વિધિનિષેધના ધર્મોથી પર છું; (તેથીજ) ભણ્યાભણ્યું મને બંધન હોઈ શકે નહીં; (નગ્નતા એટલે...) મને અશ્વરણ કે વિશેષ શક્તિ અડચણકર્તા બની શકે નહીં (કારણ) હું શુદ્ધસ્તત્ત્વની ઉપાધિવાળો છું તેથી જગતને એવું લાગે કે હું ગાંડો છું. આ સુંદર સ્ત્રી મારી માયા છે; મારી શક્તિ (અંકગા) છે, નગ્ન અર્થાત્ પ્રકૃતિના ગુણોની સામ્યાવસ્થા.

૫૨. માટી તારમાં એકાંગિક અનન્ય યોગવાળી ભક્તિ બની રહ્યો; દીર્ઘ અદ્યુષ્ટ (પ્રાણ થાય), સામાન્ય (મજા) અને માટીથી અધિક પ્રકૃતિવાળાથી માટે વધુ થાય, અર્થાત્ વરદાન આવશે.”

૫૩. ભગવાને પ્રત્યુદ્ધર આપ્યો, “તે જે કંઈ માગ્યું, તે બધું જ તને પ્રાપ્ત થશે અને માટી ફૂંચથી તું સ્નાતકીયનો સમઘટ અધિપતિ બનીશ.”

૫૪. આવું જેને કહેવાયું તે તેને પ્રદક્ષિણ કરી નગર તરફ ગયો. ૫૬મી તે અર્જુનનો મુનિઓએ સામ્રાજ્ય ૫૬ ૫૨ અધિપતિ કર્યો.

૫૫. થી ૫૬. ૫૬મી રાત્રી ૫૨ પ્રતિષ્ઠિત થયેલા તે સૈન્યવંશના અર્જુન યોધારૂઝ કરી, “આજથી મારા સિવાય જે કોઈ શસ્ત્ર ધારણ કરશે તે ચોર અપવા ૫૨કાની કિંમતમાં રસ લેવારનો વધ કરવામાં આવશે.” આવો અદેશ થતાં જ રાજ્યમાં બધા મનુષ્યો કડીને નજ બની ગયા.

૫૭. (અનેક રૂપ ધારણ કરી તે અર્જુન) સ્વર્થ એકલો જ કોએનું રક્ષણ કરનાર, ગામ-નગર નું રક્ષણ કરનાર; પશુઓનું રક્ષણ કરનાર બન્યો, તે જ રીતે તપસ્વીઓ તથા બ્રાહ્મણોનો રક્ષક બન્યો; અર્જુન, ધાન્ય (બધું સાચવનારો) તથા સેનાનો વડો બન્યો.

૫૮. ચોર, સર્પ-અદિ પ્રાણીઓ, અગ્નિ, શસ્ત્ર, દુશ્મનો વગેરેથી ભયગ્રસ્ત, ઊંડામાં ડૂબતા વગેરે બધા લોકોનો બધી જ આપત્તિઓમાં એ સારો ઉદ્ધારક બની રહ્યો.

૫૯. જેમ અવિદ્યાને લીધે આત્મા અનેક રૂપ ધારણ કરે છે તેમ તે (અર્જુન) સ્પષ્ટ કરાતાં જ યોગભળથી^૧ અનેકરૂપ ધારણ કરતો; અને એના શાસ્ત્ર દરમિયાન કોઈના ધનનો નાશ થતો નહીં, તેમજ (બધાંનું) અરોગ્ય જાળવાઈ રહેતું.

૬૦. ઈન્દ્ર ઈશ્વર પ્રમાણે વૃષ્ટિ આજ્ઞા લાગ્યો, અને (તેથી) અર્ધાની જમીન ખૂબ ફળદ્રુપ બની; તેણે ઘણું પક્ષો કરી (બ્રાહ્મણોને) સુવર્ણ અને ઉત્તમ દામિયુઓ આપી.

૬૧. પોતે માત્રિષ્વરીમાં જ રહેતો હોવા છતાં ત્રણે લોકમાં ઉપવસ કરવા લાગ્યો, અને પંચમાસી હજાર વર્ષ સુધી સ્નાતકીયવાળી સમઘટ પૃથ્વીનું શાસન કર્યું.

૬૨. તે સૂર્ય (હજાર કર = કિરણ) જેવો જ હજાર હાથ (કર = ભાગ) વાળો, ઈશ્વર પ્રમાણ અને તેજ વાળો (અર્જુન) અર્ધર્જુન અથરણ કરનારાઓને હણીને પોતે ધર્મનું અથરણ કરવા લાગ્યો.

૬૩. થી ૬૪ (પ્રતિવર્ષ) માસપ્રમાણની વડ આઠમને દિવસે નિષ્કાસ શીદત ભગવાન અને (એમની) નિષ્કાસ પ્રકૃતિનું (માધ્યમ) છ વૈષ્ણવ મંત્રો^૨ થી પૂજન કરી બ્રાહ્મણોને જમાડી, રાત્રે જગરણ કરી, લીજે દિવસે એ (અર્જુન) પ્રાનું સંપાદન કરતો હતો; જે કોઈ વ્યક્તિ આ અનર્પિત (૬૨ વર્ષ) કરશે તે પણ (અતિશય) સમૃદ્ધિ ભોગવશે.

૬૫. જે દિવસે (એણે) શીદત ભગવાન પાસેથી વરદાન મેળવ્યું તે દિવસે (પ્રતિવર્ષ) એ પ્રકોષ્ઠ કરતો હતો અને ૬૬૫માં (એમનું) હંમેશાં સ્મરણ કરતો વાર્દવાર (શીદતપ્રમાણે જઈ) એમનું દર્શન કરતો હતો.

૬૬. અરેખર આ પૃથ્વી પરના (ભૂત ભવિષ્ય, વર્તમાનના) રાજાઓ યજ્ઞ, ધાન, તપ, ધોમ, જ્ઞાન, વિદ્યા, પરાક્રમ કે વિજય - કશાથી કર્તવ્યર્થ (અર્જુન) ની કીર્તિને અંતની શકશે નહીં.

૬૭. આ બધા, તેજ, પરાક્રમ તથા કીર્તિસંપન્ન પ્રમાણી બીજાઓથી અપરાધિત, ચિત્તમાં સ્મરણ કરતાં પ્રત્યક્ષ થનારે (અર્જુન) અવિનાશી સત્કુખને ભોગવ્યું.

૬૮. રાક્ષસોના અધિપતિ સવરૂપને પણ સહજતાથી બંદીવાન બનાવ્યો હતો અને કુયેરની વિનંતીથી મુક્ત કર્યો હતો એવો આ (બળિયો) રાજા અર્જુન (આ પૃથ્વીપર) થઈ ગયો.

૧. અર્ધી ‘જ્ઞ’ શબ્દનો અર્થ ‘સિદ્ધિ’ લેવાનો છે. સિદ્ધિઓ બાક છે. અજિમા, મહિમા, લયિમા, ગરિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય, ઈતિવ અને વરણિવ.

૨. અષ્ટક ૩ અધ્યાય ૨માં આપેલા.

ત્રીજા અષ્ટકનો પાંચમો અધ્યાય

શિલ્પશાસ્ત્રી અને કામશાસ્ત્રના (જ્ઞાતાઓની) ગતિનું વર્ણન

૧. (પોષાના) પ્રતાપથી અગ્નિના જેવો, દુર્ધર એક રાજા હતો; તે જે કંઈ મળી આવે, તે (બધું) શીદતાએમની પાસે લઈ જઈ, (અર્પણ) કરતો.
  ૨. એ (રાજા) તે દત્ત ભગવાનને) નમસ્કાર કરી પાછો આવે અથવા કોઈવાર ત્યાં (દત્તાત્રય)ે રહી પડે, તો કોઈવાર (શીદતમુખે કહેવાતાં) ધર્મશાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરે; આ રીતે તે (શીદતનો) પ્રિય (ભક્ત) બની ગયો.
  ૩. આ રીતે રહેતાં, એક વખત મનથી ખૂબ ઉદ્વિગ્ન બનેશો તે રાજા તત્વને ખજૂરાની ઉંચણથી, હાથ ખેડી દેવ (શીદત)ની પાસે ઊભો રહ્યો.
  ૪. તે દેવે (શીદત)ે પણ તેની કસોટી કરવા (તત્ત્વજિજ્ઞાસા સાચી છે કે નહીં તે ખજૂરા), ખજો સભાધિમાં હોય તેવો દેખાવ કર્યો; શિષ્યના મનની દૃઢતા (ખજૂરા) ના હેતુસર ગુરુઓ માટે અર્પણ યોગ્ય છે.
  ૫. પરંતુ રાજા તો કર્મથી, મનથી, વાણીથી, અરે (હૃદયના) સર્વ ભાવ અર્પણ કરતો, કષીરેશ (ઇન્દ્રિયોના અધીશ શીદત) ની ભક્તિભાવપૂર્વક સેવા કરવામાં જ રત રહ્યો.
  ૬. (ન્યારે) ભગવાને તો, પાણી (પીવાનું પણ) છોડી દેનાર, ચારાં સુતિવશનોથી સતવન કરતા, વારંવાર પ્રણામ કરતા તે પિત્ર બનેલા (ભક્ત) ને મનથી પણ આશ્વસન આપ્યું નહીં.
  ૭. થી ૮. (આ શ્લોકથી આરંભી રાજાની સુતિ શરૂ થાય છે) જે સત્ (અધિરાજા) માં આ સ્વપ્ન દૃષ્ટાથી અસત્ ૪૩ (અચિત્), અગ્નિસાક્ષાત્ર (ને ફેરવતાં ઉત્પન્ન થતા) ચક્ર જેવી ચંચલ, પ્રાથિકી કસરપાંથી ઉદ્ભવેલી આ જગતની ભક્તિ (મિથ્યા જ્ઞાન) રહેલી છે, તેને (ભક્તિને) (સદ્ગુરુ અને ઉપનિષદનાં) વચનોથી તીક્ષ્ણ બનેલી જ્ઞાનરૂપી તલવારથી કાપી નાખી, મન પર કાબૂ રાખનાર, (જ્ઞાનના) મહાન પ્રતિભાથી વિદાન જલદીથી જેનાં (પ્રકરણરૂપ દત્તાત્રય) સ્વરૂપને પામે છે, -
  ૯. તે ત્રિગુણ (માયા) ના અધિપતિ એવા તને ગોવિન્દને યોગની ઉંચણવાળો હું પ્રણામ કરું છું; હે નિત્યમુક્ત, હે ઈશ ! હે સર્વશ ! હે કલ્યાણ સ્વરૂપ અવસુત (ભગવન) ! અવિદ્યાથી બંધાયેલા એવા મારું રક્ષણ કરો.
  ૧૦. વસ્ત્રમાં સુતરના તાંતરૂંની જેમ, જેનામાં આ (વિશ) ઓત-પ્રોત છે, તેવા તને સત્-ચિત્-આનંદ - (સ્વરૂપ) પરમ નાસાયણને હું શરણે (અલેશો) છું.
  ૧૧. (સંસારરૂપી) ગુફામાં પ્રવેશોલા, (વિષયોરૂપી) ખસલ સૌખ્ય માટે અનહદ ઉંચણવાળા, કાલરૂપ સર્પથી ડંખ દેવાયેલા અને (ઇન્દ્રિયોને) પરવશ એવા મારો કૃપા કરી ઉદાર કરો; હે હર ! સ્મરણ કરતાં બસભર તમે જલદી આવી પહોંચો.
  ૧૨. અહીં વાણી અને મન પણ જ્યાં પહોંચી ન શકે એવું તારું તે પરમ સ્વરૂપ ખજૂરા કોણ યોગ્યતા ધરાવે છે ? (જે સ્વરૂપ ખજૂરામાં તો) બ્રહ્મ વગેરે પણ ભ્રમમાં પડ્યા, ત્યાં તે (ખજૂરા) દુષ્ટપ્રતિવાળા મારો તો શો શિક્ષણ ?
  ૧૩. હે દયાધન ! આ સંસારરૂપી જંગલમાં (ત્રિવિધ) તાપથી તપેલા અને મરણોન્મુગ થયેલા, અન્ય (કોઈ) ના શરણે નહીં એવા મને દીન જોઈને (સ્મર્તૃવાળી) નામ સાર્થક કરવા યોગી આવો.
  ૧૪. હે સર્વના આત્મા^૧ ! હે અશીરા^૨ ! તારો આ (શીદત સ્વરૂપનો) અવતાર જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને યોગને આપવા માટે (અને એ રીતે) યોગની ઉંચણવાળાનો ઉદાર કરવા માટે છે, તેથી અત્યારે (હું) એ સ્થિતિમાં હોઈ મારું (અવિદ્યા - કામ - કર્મમાંથી) રક્ષણ કર.
-
૧. પરમાત્મા બધાના આત્મસ્વરૂપે છે, તેથી વ્યપ્તિ (વ્યક્તિ) ની ઉપાધિવાળા હોઈ એ દૃષ્ટિએ એમને તાત્કાલિક ! સંયોગન કર્યું છે.
  ૨. પરમાત્મા અખિલ વિષ્ણુના નિપન્તા છે તેથી સ્પષ્ટિ ઉપાધિવાળા હોઈ એ દૃષ્ટિએ અગ્રીક સંયોગન કર્યું છે.

૧૫. સ્ત્રી, પુત્ર, દ્રવ્ય, મિત્ર, રાજ્ય, (અને વિષયોના) ઉપભોગ માધ્યમોથી જન્મેલા છે; (મારા સત્ય) સ્વરૂપને ઢોંકનારા અને હંમેશા બધી જગ્યાએ ઉદ્ભવેલને જ જન્માવનારા એમની ખાતે શી જરૂર ?

૧૬. હે અજન્મા (ભગવન્) ! આ અતિ ભીષણ સંસારચક્ર સિવાય કું કસતો નથી.

૧૭. ‘એ (સંસાર) ચક્ર (જન્મ-મરણ-અવર્તન) ના નાશ માટે મને તારા ચરણ કમલમાં (સદા) વાસ આપ, જેથી આનન્દના આંસુથી છલકાતો કું મોક્ષ - શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકું.

૧૮. (શક્ય છે કે) આ (સંસારના) વિષયોપભોગનો પ્રસંગ (પ્રકૃષ્ટ પ્રમાણમાં સંગ) જે (અગ્નિની જેમ) કદી નાશ પામતો નથી (અન્ - અન્નમ્ = અન્નમ્ - અર્થ થતો નથી)^૧, તે તારા ચરણકમલથી વિમુખને (સંસારી) ઉચિત લાગે, પરંતુ એ (મૃગતૃષ્ણિકા જેવો) અભ્રાત્ય છે, એવા (સંસારના) (મને) કઈ રીતે મુખ આપી શકે ?

૧૯. હવે તારી કૃપાથી મને આ લોક કે પરલોકના ભોગની ઉંચ જાણ. જેના પર વાસના આરૂઢ થઈ છે, તેવાને માટે મુશ્કેલ યોગવાળો, (અને તેથી એવાને) જેનો વિયોગ જ રહે, તે યોગ (રાજયોગ) નો મને ઉપદેશ આપો.

૨૦. અત્રિ અને અનનુયાયને (બંનેને) ધન્ય છે, (કારણ) જેની કૃપાથી જ (જેનું સ્વરૂપ) વેદમાં શોધાય છે, જે સંસારનો નાશ કરનારું છે એવું તારું પદ (ચરણ, સ્વરૂપ, તેજ) આદી (મારા માટે) સુલભ બની ગયું.

૨૧. હે વાસુદેવ હે આદ્ય ! હે પુરાણ ! હે પુરુષોત્તમ ! હે વિજ્ઞાના અધ્યક્ષ ! હે કૃષીકેશ ! હે ભક્તોના આધિ અને વ્યાધિનો નાશ કરનાર (દેવ) ! તને મારા પ્રણામ.

૨૨. આ રીતે સ્મૃતિ કરીને તે (અર્જુન) યુગો (શાંત) થઈ ગયો એવામાં, બ્રહ્મમુર્તિમાં, સિમાનમાં વિચરનારા અસંખ્ય સિદ્ધો ત્યાં આવી ઊભાને પ્રણામ કરી પાછા ફર્યા.

૨૩. અમિત સંખ્યામાં ગન્ધર્વો સાથે અપ્સરઓ દેવો, બ્રાહ્મણો, મુનિઓ પણ ત્યાં આવી, તેમને પ્રણામ કરી, પરિક્રમા કરી પાછા ફર્યા.

૨૪. (હવે) ઉપ:કાલે (હાથમાં) માટી અને જલ લઈ (કોઈ) શાંતતાપ નામે શિષ્ય આવ્યો, (અને) ભગવાન (શ્રીદત્ત) જિભા થઈને નૈઋત્ય દિશામાં મીન સાખી ગયા અને સ્વસ્થ બની પાછા ફર્યા.

૨૫. પાદ્રી (કોઈ) બીજો મુનિ (શિષ્ય) (હાથમાં) માટી, પાણી અને સમિધ લઈને આવ્યો, ભગવાને સૌચક્રિયા પતાવી, પાણીમાં સ્નાન કર્યું અને દેવ, ઋષિ વગેરેને તર્પણ કર્યું.

૨૬. પાદ્રી બીજો (શિષ્ય) વલ્કલવસ્ત્ર, ભસ્મ, દર્ભ લઈ ઉપસ્થિત થયો. ભગવાને વિધિપ્રમાણે આદિક્રિયા કરી, સ્થિરદૃષ્ટિથી ધ્યાન ધરતા જિભા રહ્યા.

૨૭. (આટલો સમય) જિભો રહેલો રાજા (અર્જુન) બિન્ન બન્યો, એટલે શાંતતાપાએ (શ્રીદત્તને) કહ્યું, “આ દુ:ખી થતો રાજા દ્યાર્મિક અને ભક્ત છે, એની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી.

૨૮. મંદ હાસ્ય કરતાં ભગવાને કહ્યું, “હે સમ્રાટ ! તું (પૂનઃ) સમૂદ છે (પાદ્રી) ખેડ શા માટે કરે છે ? તને (હજુ) પ્રાપ્ત ન થઈ હોય એવી કઈ સિદ્ધિની તું ઉંચ કરે છે ? મારા ભક્તને શું દુર્ભાગ છે ?

૨૯. શ્રી ૩૦. (ત્યારે) આંખમાં આંસુ સાથે સમ્રાટ બોલ્યો, “આવી કસોટી ન કરો; યોગ્ય પાત્રને યોગ્યવસ્તુનું દાન થાય, તેની બુદ્ધિશાળી લોકો પ્રશંસા કરે છે. હે સર્વજ્ઞ ! તું ખણે (જ) છે કે તરસ્યાને પાણી, ભૂખ્યાને અન્ન, ગરીબને દાન, દુ:ખીનું યોગ્ય રસણ તથા મોહની ઉંદાશવાળાને જ્ઞાન (આપવું ખેડીને).

૩૧. બ્રહ્મ (પરમતત્ત્વ) શુદ્ધ છે, સત્ છે, એકમેવ છે, વાણી અને મન ત્યાં પહોંચી શકે નહીં, જ્યારે જે બીજું (વસ્તુ) છે તે દૃશ્ય છે, માયાથી ઉદ્ભવેલું છે, રજઃમાં સર્પ દેખાય તેવું લોઈ અસત્ છે, એમ વેદાન્તને જાણનાર કહે છે.

૧. અન્ન: શબ્દને પૂ. દેવે સ્વામીજીએ વિશદ કર્યો છે (અ) અન્ન ઝણ : નો અર્થ ‘નાશ ન પામે તેવો’ (બ) અગ્નિ

૩૨. બીજો (કણ્ઠાદ મતવાળો) કહે છે, “એ (વિષ) અગાદિ છે, સાથે સાથે સ્થાય છે; જો એ વિષના હોમ તો કેવી રીતે દેખાય ?” (વળી) બીજા (મીમાંસકો) કહે છે, “એનું (વિષનું) ઉત્તમપણું વગેરે કમને લીધે જ છે.”

૩૩. બીજા (સાંખ્યવાદી) એ કહ્યું છે કે આ વિષમાં અનેકપણું (વિવિધ) છે, અને એનું કારણ પ્રધાન છે, (જ્યારે) અન્ય (પ્રાકૃતો) (કહે છે) “પરસ્પરનું મૈથુન નિમિત્ત કારણ છે” તો વળી બીજા (શક્ટિકવાદી બોદો) એનું (વિષનું) શક્તિકપણું (સર્વ શક્તિ કં શક્તિશ્ચ) માને છે.

૩૪. પોતાના પક્ષને (સિદ્ધાન્તને) દઢ કરવા પુકિત (તક) થી વેદ વગેરેનો પણ ઉપયોગ કરે છે; તો હે ભગવન ! આમાં પ્રમાણભૂત (સત્ય) શું છે તે, મારા બનની શક્તિ માટે મને ઉપદેશો.

૩૫. તારી કૃપાથી મારું શાસન બધે અવરોધ વિનાનું છે, શત્રુઓ સેવકો (બન્યા) છે; અને હવે મોક્ષ સિવાય મને અન્ય કોઈ વાસના રહી નથી.

૩૬. કોઈ પણ ઉપાયથી મારો ભવસાગરમાંથી ઉદ્ધાર કરો; હે બ્રહ્મા (પરમાત્મા) ! તું બ્રહ્મા વગેરે (દેવો) નો પણ ઉત્તમ ગુરુ છે.

૩૭. ભગવાને કહ્યું, “(હે અર્જુન ! બધાં શાસ્ત્રોનું (અંતિમ) રહસ્ય (તાત્પર્ય) એક જ છે એમ કહેવાયું છે; (આ વિષયમાં) શંકા નિર્મૂળ કરનારો બ્રહ્મા અને ઈન્દ્રનો સંવાદ સંભળ.

૩૮. થી ૪૦. ચાર્વાક મત, કામ્યાશ્રય, શિલ્પશાસ્ત્ર, બૌદ્ધમત વગેરે શાસ્ત્રોનું પોતાના શિષ્યોને અશ્રદ્ધાપન કરતા ગુરુને પ્રણામ કરી ઈન્દ્ર બોલ્યો, “પ્રાણીઓમાં (જન્મથી) પોતાની જાતિ સ્વભાવ પ્રમાણે વિષયોમાં આસક્તિનું વળગણ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી આવા વિષયોપરક શાસ્ત્રોથી બ્રહ્મા મારણે શું મેળવવાનું ? જેમનાં મન વિષયોમાં આકૃષ્ટ થયેલાં છે એવાઓને (પણ) તે તત્ત્વથી બહિર્મુખ શાસ્ત્રોની પણ શી જરૂર ? અને જેમ કુલામાં ઔઘાળાને પાડી નાખવાથી કરો લાભ નથી એમ અણને (આવાં શાસ્ત્રોમાં પડેલી) વિદ્વાનને પણ શો લાભ થાય ?”

૪૧. ગુરુ (બૃહસ્પતિ) એ જવાબ આપ્યો, “આનાથી કમપ્રમાણે ચિત્તશુદ્ધિ થશે, આ વિષયમાં તું શંકા દૂર કરનારો સદા ઉદાહરણ મારી પાસેથી સંભળ.

૪૨. (પોલાં) કાપિલ્યનગરમાં કોઈ વિધિશ નામનો શિલ્પશાસ્ત્રી થઈ ગયો; તેણે શિલ્પશાસ્ત્રમાં જરૂરના પ્રમાણોનાં ધણાં મનોહર મકાનોનું નિર્માણ કર્યું.

૪૩. ગૃહનિર્માણ કાર્યમાં બધા એને માન્ય વેતન આપતા અને એના પર લીજમોનું (પણ) ઘણું ભરણપોષણ થતું; તે સત્ત્વવાદી (પણ) હતો.

૪૪. મૃત્યુ પામ્યા પછી તે સ્વર્ગમાં ગયો (અને) ઘણા ભોગ ભોગવી (ફરી) આ પૃથ્વી પર રાજ થયો; પણો કરનારા તેણે જાતે દેવમંદિરો, વાવ, તળાવ વગેરે બાંધ્યાં.

૪૫. થી ૪૬. આ ધાર્મિક રાજા મૃત્યુ પામ્યો, સ્વર્ગમાં (જઈ), ભોગ ભોગવ્યા (પછી) બ્રહ્માણ તરીકે જન્મ્યો, અને વેદ અને અન્ય શાસ્ત્રોના તાત્પર્યર્થને જાણનારો થઈ, બ્રહ્માણની બની ધ્યાનનિષ્ઠ બન્યો. (આમ કરતાં) ચતુર્થ આશ્રમ (સંન્યસ્તપ્રાશ્રમ) માં પ્રવેશી, છુવન્યુક્ત બની પૃથ્વી પર વિચરવા લાગ્યો; આમ (આ શિલ્પ) શાસ્ત્ર ચિત્તશુદ્ધિ કરનારું છે, જેના વડે (આ) શિલ્પશાસ્ત્રની કમમુક્તિ પામ્યો.

૪૭. માહિષ્મનો (નગરી) ગીત અને વાંજિત્રોને જાણતો, કવિ અને કામશાસ્ત્રનો જાણકાર, દેખાવડો બ્રાહ્મણ (ઉત્તમ) પત્ની મેળવવા માટે પૃથ્વી પર વિચરણ કરવા લાગ્યો.

૪૮. તેના મનને જાણનાર કોઈ રાજાએ તેને (પોતાની) કન્યા બતાવી; (કામ) શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલાં લક્ષણોથી સંપન્ન તેને જોઈ તે (બ્રહ્માણ) ગાઢ મૂર્છામાં પડ્યો.

૪૯. તેણે પણ તેની કાન (પતિ) તરીકે કામના કરી; પ્રસન્ન થયેલા તે રાજાએ તેનું તેને દાન કર્યું. (વળી) રાજાએ આર્ષો દ્વિસો પણ અર્પણ અને બ્રહ્મણો તેની સાથે રમવાણ થયો.

૫૦. પોતાનું જે આનંદરૂપ સ્વરૂપ છે, તે બધી ઈન્દ્રિયો ઉપરામ પામે ત્યારે સ્પષ્ટ ભાસે છે, આ (સ્વરૂપ) મન અને વાણીથી પામી ન શકાય તેવું નિત્ય, શ્રેષ્ઠ અને આત્મનિષ્ઠ છે.

૫૧. મનુષ્યના આનન્દથી આત્મી ઉત્તરોત્તર દશ-દશ ગણે આનન્દ ગણ્યાં જે બ્રહ્માનો આનન્દ આવે તે પણ પરબ્રહ્મ (પરમાત્મા) ના આનન્દનો અંશ માત્ર જ છે.^૧

૫૨. કામવૃત્તિથી રતિકર્મ વડે અને નિષ્પત્ત તે (આનન્દ), કામવિધિને જાણનાર અને નહીં કે કોઈ મૂર્ખ (બ્રહ્માન્દ સદૃશ) પૂર્ણ છે એમ અનુભવે છે. (જો કે એ તો બ્રહ્માન્દનો આભાસ છે) તે આ બ્રાહ્મણ (પત્ની સાથે) મેળવવા લાગ્યો.

૫૩. તેની (સતી) પત્ની પણ કદવધી અન્ય (પુરુષ) ની ઈચ્છા કરતી ન હતી અને તેના મનને હરી લેતી હતી. સંગીતનો જાણકાર આ બ્રાહ્મણ ચિત્તને અનુરૂપ તેની સાથે રમમાણ કરવા લાગ્યો.

૫૪. (પોતાની પાસેના) ઢવળને અનુરૂપ નિષ્પન્નૈષ્ઠિક ક્રિયાઓ કરતો હતો અને પોતાની રવિ પ્રમાણે સમયે સમયે દિવ્ય પદાર્થોનો ઉપભોગ પણ કરવા લાગ્યો.

૫૫. તે બંનેએ કદી પણ નાનું સરખું પાપ (કર્મ હોય) કે દુઃખ (ભોગવું હોય) એવો અનુભવ કર્યો નહીં કે એવું સંભવ્યું પણ નહીં; (આ લોકમાંથી) મૃત્યુ પામ્યા પછી દેવલોક એ સદ્ધુઃક્રિયાળી (પોતાની) પત્ની સાથે ગન્ધર્વોનો અધિપતિ બન્યો.

૫૬. ત્યાં પણ નાદનો (સંગીત) જાણકાર એ (પોતાની) સુન્દર તન્વી^૨ પત્ની સાથે હંમેશાં રમમાણ કરતો હતો, અને સર્વકલાઓનો નિષ્ણત એવો તે વિધિ પ્રમાણે દેવોને પણ આનન્દ આપતો....

૫૭. એક વખત શિમાલયના રમાણીય વન પ્રદેશમાં પાર્વતી સાથે શિવજીને સુન્દર સ્વરમાં ઊંચે અવાજે ગાન કરતા તેને સાંભળી, તેની પાસે આવી મળ્યા.

૫૮. થી ૫૯ નાદના જાણકાર, મધુર કંઠવાળા એણે (બ્રાહ્મણે) પત્ની સાથે ભગવાન (શંકર) ને નમન કરી ગીતગાનથી (શિવને) પ્રસન્ન કર્યા; શિવજી પણ મસ્તકને ધૂણવતા બોલ્યા, "તે (સંગીતનું) ખૂબ સાડું શિક્ષણ મેળવ્યું છે; આવું ચિત્તાર્કક આજમુઘી મેં સંભવ્યું નથી; તને ધન્ય છે, તું સ્વર્ગમાં જા અને દુર્લભ એવા ઉપભોગનો સ્વાદ માણ."

૬૦. (આવું) વરદાન મેળવનાર તેણે (ગન્ધર્વો) પત્ની સાથે વિશ્વાન દ્વારા સ્વર્ગમાં જઈ (હો ઈન્દ્ર !) તારી સાથે બધાને આનન્દ આપ્યો.

૬૧ થી ૬૨. (હવે) એક વખત બ્રહ્મલોકમાં મોટો ઉત્સવ થયો; બધા દેવો આવી પહોંચ્યા, ત્યાં સમ્રાટકપમાં ગન્ધર્વો અને અપ્સરાઓએ ગાવા માંડ્યું, ત્યાં વીણા મુરજ, કંઠેલીજોડા વગેરે વાજિંચો વગાડતા, સુંદર ક્ષણિય મધુર સ્વરમાં બધા ગાવા માંડ્યા (ત્યારે) બ્રહ્મજી પણ એકચિત્ત બની ગયા.

૬૩. બ્રહ્મણે કહ્યું, "આ બધામાં આટલા મધુર અવાજે કોણ ગાઈ રહ્યું છે ?" ત્યારે હો ઈન્દ્ર ! તે આંખના ઈશારે એને (ગન્ધર્વપતિને) બ્રહ્મજીને બતાવ્યો.

૬૪. તે વેળા બ્રહ્મણે હાથના ઈશારે બધાને વિદાય કર્યા પછી એણે (ગન્ધર્વગાયકે) પત્ની સાથે વિવિધ સગ-સાગિણીમાં મંજુલ સ્વરથી ગાન કર્યું.

૬૫ થી ૬૬. ત્યારે આનન્દ આપનારું (તેનું) ગીત સાંભળી, એને ઓળખી, બ્રહ્મ બોલ્યા, "એણે (ગાયકે) પરીખર નાદ બ્રહ્મનું આત્મસ્વરૂપ" બરાબર મેળવી લીધું છે; એનો અનન્દ વિશાળ છે, જે (પોતે તો ભોગવે છે), અન્યને પણ અનન્દ આપે છે; પરીખર એનો પત્ની સાથે બ્રહ્મલોકમાં વસવાટ થોડો છે.

૬૭. આમ કદી કૃતિથી પણ અગોચર તે બ્રહ્મસ્વરૂપનાં અનન્દપૂર્વક તેને દર્શન કરાવી, એના પર અનુરૂક કરી એને પત્ની સાથે પોતાની આગળ સ્થાપિત કર્યો.

૬૮. આ રીતે કામશાસ્ત્રનો જાણકાર તે પત્ની સાથે કમપૂર્વક બધા ભોગ ભોગવી પરાન્દને પામ્યો. આમ, કયું શાસ્ત્ર (ચિત્તની) શુદ્ધિ કરનારું નથી ? (અર્થાત્ કોઈપણ શાસ્ત્ર ચિત્તશુદ્ધિ કરે જ છે.)

૧. જુલિ - દ્વારકાનન્દસ્યાન્વાનિ મૂર્તાનિ માત્રાનુપજીવન્તિ ।
૨. તન્વી યોગેશ્વરયૈયા ।

શ્રીજા અષ્ટકનો છઠ્ઠો અધ્યાય

વિષ્ણુદત્તનો ઉદ્ધાર

૧. આ જ પ્રમાણે બીજું (વૃત્તાન્ત) કહું છું. કોઈ એક વેદશર્મા નામે બ્રાહ્મણ થઈ ગયો, તેનો ચારિત્ર્યસંપન્ન પુત્ર નસીબયોગે સાત (પરકાયા પ્રવેશ કરી શકે તેવા) ભૂત (પ્રેત) થી ઘેરાયેલો હતો.

૨. (મુશરૂલીથી છુટવી શકાય તેવા, કુષ્ટ અભિપ્રાયવાળા, એક બીજા પર વિજય મેળવવા ઈચ્છતા એમનો (ભૂતોનો) સારા ઉપાયોથી ઉદ્ધાર કરવા તે (બ્રાહ્મણ) શકિતમાન થયો નહીં, (તેથી) શોક કરવા લાગ્યો.

૩. તે ભૂતોથી જકડાયેલો (પુત્ર) (કોઈવાર) રડતો, (કોઈવાર) ખૂર્ચ પામતો, (કે) નૃત્ય કરતો, દોડતો, ક્રોધ કરતો, (કે) હસતો....વગેરે વિવિધ ચેષ્ટાઓ કર્યા કરતો; આમ ઉત્તમ પુરુષાર્થથી તે દેવયોગે ચલામમાન થયો.

૪. થી ૫. કોઈ એક વેળા, વૈશ્વદેવ (કર્મ) ના અંતે તેને (બ્રાહ્મણને) ઘરે, ઘૂંઘણી ખરડાયેલો (તેથી) મલિન (લાગતો), શરીરે ભસ્મ ચોળેલો, માંનોથી ઘેરાયેલો, દુર્ગન્ધવાળો, (છતાં) તેજસ્વી ભિશુક આવી પહોંચ્યો, બ્રાહ્મણે તેને ભિક્ષા આપી; અને પોતાના સ્વરૂપને ઠાંકનાર આ કોણ હશે ? એમ બોલતો (વિચારતો) બ્રાહ્મણ તેની પાછળ જવા લાગ્યો.

૬. ભિશુક લાકડાથી, લોટથી, ઈંટથી, પાથર (વગેરે) થી (બ્રાહ્મણને) મારવા છતાં પાછળ દોડતા તેને (બ્રાહ્મણને) કહ્યું, "મને મેળવીને તું શું પ્રાપ્ત કરીશ ?"

૭ થી ૮. આમ કહેવાતાં તે બ્રાહ્મણે (પોતાના) પુત્રને (ભૂતપીડામાંથી) મુક્ત કરવા તેને પ્રાર્થના કરી. શ્રીદત્તે સ્વયં પ્રગટ થઈ તેને સાત મંત્રો આપી કહ્યું, "જેવી રીતે શસ્ત્રોવડે શાનના આવરણોને ઉપેકાસ તેવી રીતે આ એક-એક મંત્રવડે એક-એક ભૂત (પ્રેત) ને (તારા પુત્રના શરીરમાંથી) દૂર કર. આ એક-બીજાથી વિરુદ્ધ વર્તનારા કુષ્ટ ભૂતો એક (મંત્ર) થી છુટી શકારો નહીં; ખાટે આ (સાત) વડે તેમને દૂર કર;" એમ કહી તે દેવ (શ્રીદત્ત) એક જાણમાં અદૃશ્ય થયા.

૧૦. થી ૧૧. પછી સંતોષ પામેલા તેણે (બ્રાહ્મણે) ઘેર આવી શ્રી દત્તે જેમ કહ્યું હતું તેમ કર્યું; મંત્રશાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે એક-એક મંત્રથી એક-એક (ભૂત) ને, એક-એક દિવસે, ક્રમપૂર્વક દૂર કર્યું; (અને) એક - એક દિવસે એક-એક (ભૂત) દૂર થતાં, (તે પુત્રનાં) રુદન વગેરે પણ ક્રમપૂર્વક નષ્ટ થયાં.

૧૨. આઠમે દિવસે તે પહેલાં જેવો જ બની ગયો પછી અભ્યાસથી ગતિ પામ્યો; (આમ) આ શુદ્ધ શાસ્ત્ર પણ શું મોક્ષ (મેળવવા) ખાટે ઉપકારક નથી ?

૧૩. (સત્તાદિપર્વતના એક ભાગમાં) માતાપુર (રેણુકાનગર) માં ચારિત્ર્યસંપન્ન પત્નીની સાથે ગૃહસ્થધર્મ પાળતો વિષ્ણુદત્ત નામે બ્રાહ્મણ વસતો હતો, જે મહાબુદ્ધિશાળી (અને) શ્રી દત્તનો ભક્ત હતો.

૧૪. તેના (પરના) બારણ પાસે પીપ્પળાના વૃક્ષ પર એક બ્રહ્મરાક્ષસ રહેતો હતો, જે તે બંને (પતિ-પત્નીને) ને પીડા કર્યા વિના, દરરોજ બ્રાહ્મણે (દ્વાર પાસે) મૂકેલા ભૂતબલિનું (અન્નનું) ભક્ષણ કરતો હતો.

૧૫. તે બીજા લોકોને ત્રાસ આપતો પણ (આ) બ્રાહ્મણના અજનું સેવન કરતો હોવાથી (તેની પાસે) શાંત રહેતો. (હવે) કોઈ એક વેળા વૈશ્વદેવના અંતે, તે (રાક્ષસ) પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયો.

૧૬. પોતાના ભયંકર (સ્વરૂપને) જોઈ તેને (બ્રાહ્મણને) ભયભીત થયેલો જણી તે (રાક્ષસ) કોમળ વાણીથી બોલ્યો, "હે બ્રાહ્મણ ! ડરીશ નહીં, (તારાં) મનગમતું પસંદ કરી (મારી પાસે) ખાગ; હું તારું અન્ન ખાનાર રાક્ષસ છું."

૧૭ થી ૧૮. પોતાની પત્નીના વિચારને જાણી લઈ તેણે (વિષ્ણુદત્તે) કહ્યું, "જેનાથી ઉચ્ચ કોઈ નથી, એવા શ્રીદત્તનું દર્શન કરાવ; આ સિવાય આ લોક કે પરલોકમાં બીજું કશું હું ઈચ્છતો નથી." આવું કહેવાતાં તે રાક્ષસે જવાબ આપ્યો, "(હું) પાપી છું તેથી તેનું

(શ્રીદત્તની) નામ પણ મારા માટે સ્વપ્નથી નથી, છતાં હું તને કહું છું કે હું ચંતુષ્ટ થયેલો છું, તેથી તારા ઉપકારનો બદલો વાળવા હું (પૂજા) પ્રયત્ન કરીને પણ તેનાં તને દર્શન કરાવીશ. વિશ્વ જેનું સ્વરૂપ છે એવા તે (શ્રીદત્ત) દેવોને માટે પણ કુર્ધાર છે; ભક્તિગમ્ય આત્મસ્વરૂપ તેને જો તું જાણવા શક્તિમાન બનીશ તો તું કૃતાર્થ થઈ જઈશ.

૨૦. એક વેળા, જાણે ઉન્મત્ત હોય એવા શ્રીપતિ (દત્ત ભગવાન) ને દારૂના પીઠા પર બેઠેલા જાણી, બ્રાહ્મણને બોલાવી રાક્ષસે કહ્યું, “યોગીઓના પણ દેવ એવા તે (શ્રીદત્ત) ને ઓળખી લે.

૨૧. થી ૨૨. બ્રાહ્મણે તો (તેને) જોઈને તેને હલકો (માણસ) માની લીધો. ત્યારે (શ્રીદત્ત) અદૃશ્ય બની ગયા. (પછી) પિંજ બની થેર અથો (ત્યારે) રાક્ષસે તેને કહ્યું. “હે કમનસીબ ! આ તે શું કયું ? પહેલેથી તને ચેતવ્યો હોવા છતાં તું કેમ મોહ પામ્યો ? તે કહે હું ફરીથી તને એનાં દર્શન કરાવીશ; હવે તું સાવધાન બની જા.”

૨૩. થી ૨૪. હવે એક વેળા રાક્ષસે કહ્યું, “હે બ્રાહ્મણ ! આ ઘૂળથી ખરડાયેલો, કૂતરાંથી વીંટળાયેલો (દત્ત) છે; તે પોતાનામાં જ રમમાણ કરતા, પોતાના સ્વરૂપમાં રતિ માણતા ઉત્તમ આત્માને ઓળખી લે. રાક્ષસોથી તો તેનું સ્મરણ કરવું પણ શક્ય નથી. દેવયોગે બ્રાહ્મણના કોપથી હું (જે કે) રાક્ષસ બન્યો છું પરંતુ તેનો (શ્રીદત્તનો) ભક્ત હોવાથી તેનું સ્મરણ કરી શકું છું.”

૨૫. (પેલો) બ્રાહ્મણ પણ હાડકાનાં ભૂખણવાળા, લાલ આંખવાળા તેની (દત્તની) સામે ગયો, (પરંતુ) તેના વડે (દત્તવડે) હાડકાંથી તાડન પામેલો તે ડરી ગયો અને છુવતા રહેવાની ઈચ્છાથી નાસી ગયો.

૨૬ થી ૨૮ (૧.૨) રાક્ષસે કહ્યું, “(તારું) મોટું કમનસીબ (છે) એમ માનું છું; (કારણ) (શ્રી દત્તદર્શન માટે) પ્રયત્ન નકામો નીવડ્યો; હે બ્રાહ્મણ ! તું વિચાર કર કે (જેને તું) ખોટી રીતે (અધ્યાસથી) આત્મા (માને છે) એ દેહને તાડન કરવાથી તને શી હાનિ થવાની હતી ? હું તને ફરીથી (શ્રીદત્તને) બતાવીશ; તું પ્રયત્નપૂર્વક તારું કાર્ય સાચી લે (દર્શન કરી લે) અને તે (શ્રીદત્ત) પ્રસન્ન થઈને પૂછે કે (તારું) શું કાર્ય કરવાનું છે, ત્યારે (શ્રીદત્તને) કહે જે કે ‘હું દર્શનશ્રદ્ધ (અમાસને દિવસે કરવામાં આવતું શ્રદ્ધ) નું નિર્મત્રણ આપું છું,’ અને (શ્રી દત્ત માટે) પ્રસાદ તૈયાર કરજે.”

૨૮ (૩.૪) થી ૨૯ હવે એક દિવસ રાક્ષસે કહ્યું, “જે (પેલો) ગણેડાનું માંસ ખોતરીને કૂતરાંને આપે છે, તેને તું દેવ (શ્રીદત્ત) તરીકે ઓળખ; માડું વચન સત્ય માન.” તેણે (વિષ્ણુદત્તે) પણ પાનીની પણ શિખામણ માની ધીરજપૂર્વક જઈને તેનાં (શ્રીદત્તનાં) ચરણ પકડી લીધાં.

૩૦. (શ્રી દત્તથી) માંસ, હાડકાંથી તાડન કરાતો અને ‘મારા પગ છોડ, છોડ, ચાલ્યો જા ? એવું કહેવાયું છતાં સ્વાર્થને વળગેલાં તે બ્રાહ્મણે ધીરજથી વંદન કર્યા પણ તેમને છોડ્યા નહીં.

૩૧. (આ) બ્રાહ્મણ ઈન, દુઃખી અને ધીરજવાળો છે, એવું જાણી ભગવાને (તેને) કહ્યું, “તું ત્રણ વાર આવ્યો છું; પ્રાત્ય (ધર્મબ્રજ) એવા માડું તારે શું કામ છે ?”

૩૨. બ્રાહ્મણે કહ્યું, “હું તમને (શ્રીદત્તને) શ્રદ્ધમાં ભોજન માટે નિમંત્રુ છું” તેમણે (શ્રીદત્તે) કહ્યું, “(ધર્મના) આચરણ વિનાના (મને) શ્રદ્ધમાં યોજવાથી (તારા) પિતૃઓનું અધઃપતન થશે.”

૩૩. બ્રાહ્મણે જવાબ આપ્યો, “(હે ભગવન) ! આચારથી શું (મજો) ? અનાચાર વગેરેથી શી ગતિ (થાય) ? (હું તો એટલું જાણું કે) જે આત્મકામ છે અને જે અસંજ છે એવા (સ્વયં) ઉચર- તમારે કર્મ કરવાની જ શી જરૂર છે ?”

૩૪. થી ૩૫. આ રીતે જેમને (બ્રાહ્મણથી) કહેવામાં આવ્યું છે, તે (શ્રીદત્ત) ઝૂંભ્યો, તેમ થાવ’ - એમ કહી સ્વરૂપમાં પ્રગટ થઈ બોલ્યા, “મારા લાપક અન્ય (બ્રાહ્મણ) ને નિર્મત્રણ આપ, અને રસોઈ તૈયાર કર; હું દિવસના આઠમા ભાગમાં સારી રીતે સ્નાન કરીને પવિત્ર થઈને તારે થેર આવીશ.” તે વેળા (વિષ્ણુસાથી) બ્રાહ્મણે સ્મરણ, માંસ કે હાડકાં (કમુંજ) ત્યાં જોવું નહીં !

૧. ધર્મચરણ કરનાર, ગરીબ સ્વભાવનો. ૨. શ્રીદત્તનાં દર્શન થતાં નથી તેનું દુઃખ-આત્મભક્ત.
૨. અહીં કાકા ઉક્તિ છે : પરમાર્થ રીતે અનાચારી (પણ) બ્રહ્મનિષ્ઠ એવા (મારી) શ્રદ્ધમાં યોજનાથી (તારા) અલ્પ પુણ્યવાળા પિતૃઓનું શું અધઃપતન થશે ? ના, જિલ્લાનું એમનો ઉદ્ધાર થશે એવી ભગવાનની કાકોક્તિ છે.

૩૬. સ્મશાન (ને બદલે) યોગભૂમિ, કૂતરાં વેદો અને કાગડાં સાસ્ત્રોના (સ્વરૂપમાં) (જોયાં) તથા અવધૂતને સાક્ષાત્ ત્રણ રૂપ ધારણ કરનાર દત્તના સ્વરૂપે જોયા.

૩૭. બ્રાહ્મણ પ્રણામ કરી બોલ્યો, “મને ધન્ય છે, મારા માતા-પિતા પણ ધન્ય થયા અને માટું કુલ પણ ધન્ય બની ગયું; જેમનાં પુણ્યરાશિથી દુર્ભુદિવાળા મેં તારા મહાન તે જ (સ્વરૂપ) નું દર્શન કર્યું.”

૩૮. આ પ્રમાણે બોલી તેણે (બ્રાહ્મણે) જબદીશી પરે જઈ પત્નીને તે હકીકત જણાવી. તે સતીએ હર્ષ પામી વિધિપૂર્વક રસોઈ કરવાની શરૂઆત કરી.

૩૯. થી ૪૦. આના જેવો બીજો કયો બ્રાહ્મણ શોધવો ? આ પ્રમાણે પૂછ્યામાં આવતાં તે રાક્ષસે કહ્યું, “જ્યાં ભગવાન પધારે ત્યાં બધા જ દેવો (હર્ષથી) સામેથી આવે છે; છતાં પણ સૂર્યને અને/અથવા ગૃહપતિ અગ્નિને અહીં (શ્રાદ્ધમાં) નિર્મંત્રણ આપ. તારું સંપૂર્ણ કાર્ય સફળ થયું છે; પ્રસાદ (પ્રસાદ ભોજન) માં મને ભૂલીશ નહીં.”

૪૧. ‘ભલે’ એમ કહી તેણે (બ્રાહ્મણે) પત્નીને તે વાત કરી; એટલામાં તો અત્રિપુત્ર (શ્રીદત્ત) ભગવાન (ત્યાં) આવી કહેવા લાગ્યા, “હે બ્રાહ્મણ ! મારા જેવો બીજો બ્રાહ્મણ કોણ છે તે જણાવ.”

૪૨. થી ૪૩ “અહીં આપના આસને બિરાજો, બીજો બ્રાહ્મણ આવશે” - એવું તેને (શ્રીદત્તને) કહી તે સતીએ ઘરની બહાર જઈ પ્રણામ કરી સૂર્યને કહ્યું, “હે સર્વના આત્મસ્વરૂપ ધીર સવિતા નારાયણ ! તું અગ્નિહ ૪૩૮૧૧૧ને પણ ચૈતન બનાવે છે; હે દેવ ! આજે અહીં પધારો, અમારા પર દયા કરો.”

૪૪. આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરાવેલ સૂર્યનારાયણ વિપ્રના સ્વરૂપમાં આવી પહોંચ્યા, (ત્યારે) અત્રિપુત્રે (શ્રીદત્તે) કહ્યું, “દેવ વિના શ્રાદ્ધ કઈ રીતે સફળ થાય ? (માટે) ત્રીજો બ્રાહ્મણ શોધી કાઢ.”

૪૫. સતીએ ગૃહપતિ (અગ્નિ) ને કહ્યું, “હે ગૃહકર્મના અધિપતિ ! (શ્રદ્ધા સમયે) એશરૂપે તમે પધારો.” આમ કહેવાતાં તેના (દત્તના) જેવા વિશ્વરૂપ ધારણ કરનારા અગ્નિનારાયણ (પણ) પધાર્યા.

૪૬. દેવના સ્થાને અગ્નિને, પિતૃઓના સ્થાને ઈશ (દત્ત) ને તથા સૂર્યને વિધિપૂર્વક સ્થાન આપ્યું અને ત્રણેય દેવોએ “અમે આનંદથી જમ્યા અને તૃપ્ત થયા છીએ,” એમ કહ્યું.

૪૭. (પિડદાનવિધિ પછીએ) આચમન આપ્યા બાદ, ત્રણે દેવોએ (દંપતીને) અભય વરદાન આપ્યાં પછી, (બ્રાહ્મણે) એકસો-આઠ (૧૦૮) નાખણી (શ્રીદત્તને) નમન કરી કહ્યું, “રાક્ષસના કહેવાથી આપનું દર્શન થયું છે, (તેથી) હું કૃતકૃત્ય થયો છું.”

૪૮. શ્રી દત્તે કહ્યું, (એ) રાક્ષસ પણ ભલે માટું ઉચ્છિષ્ટ જમીને સદ્ગતિ પામે; તારા પિતૃઓ મુક્ત બન્યા છે; તું પણ પત્ની સાથે સિદ્ધિ મેળવી સદ્ગતિ પ્રાપ્ત કર.”

૪૯. શ્રીદત્ત તેને (વિપ્રને) મંત્રો આપી ગયા; સૂર્ય પણ પોતાના ઉચ્છિષ્ટ પ્રમાણે જનારા વિમાનમાં ગયો અને અગ્નિ પણ ઉભય પ્રકારની (આ લોકને પરલોકની) સિદ્ધિ આપીને ગયો; આ રીતે તે (બ્રાહ્મણ) તેજસ્વી અને કૃતકૃત્ય થઈ ગયો.

૫૦. (મીમાંસા) શાસ્ત્ર જ જેનું દર્શન માટેનું (અંબ) સાધન છે, એવો તે વિપ્ર અર્થાત્ત્વ શાસનવાળો અને ઉચ્છિષ્ટ વસ્તુ ભોગવનાર બન્યો, અને રાક્ષસ પણ ઉચ્છિષ્ટ જમીને મુક્ત થયો. આ રીતે શાસ્ત્રથી પણ હમયુક્તિ મળે છે.

ત્રીજા અષ્ટકનો સાતમો અધ્યાય રોગીનો ઉદ્ધાર વગેરે - વૃત્તાંત

૧. આ બ્રાહ્મણ (વિષ્ણુદત્ત) ઈશકૃપાથી કોઈ પણ વ્યક્તિ પર અનુગ્રહ કર્યા કરતો અને એ રીતે કૃતાર્થ થતો, એ રીતે એ પૃથ્વી પર પ્રસિદ્ધ થયો.

૨. થી ૫. ગોદાવરી (નદી) ના તીર પર હરિશર્મા નામે કોઈ એક બ્રાહ્મણ (રહેતો) હતો. તેને વીસ વરસની ઉંમરનો ટીકરો હતો. એને (પુત્રને) જન્મથી જ ગુલ્મનો રોગ હતો, છેલ્લા આઠ વરસથી ભય થયો (છેલ્લા) ત્રણ વર્ષથી (૧૮ વર્ષની ઉંમરે) જ્યોદરનો રોગ થયો હતો; એક વરસથી (૧૯ વર્ષની ઉંમરે) છુલ્લું જવર શરૂ થયો છે મહિનાથી સંગ્રહણીનો રોગ ખાંસી સાથે થયો હતો, જ્યારે ચાર મહિનાથી ભગંદર થયું હતું અને હવે ત્રિદોષ (કફ, પિત્ત અને વાયુ) થી ઘેરાયેલો હતો; (આવા) મૃત્યુ સમીપ પહોંચેલા પતિને જોઈને તેની સોજ વરસની ઉંમરની પત્ની વિષ્ણુદત્તના શરણ ગઈ (અને કહ્યું), “હે બ્રહ્મનુ ! મને સૌભાગ્ય આપો મારો પતિ (ધણ) રોગોથી પીડાય છે અને કમનસીબે રોગ નાશ કરવાના બધા ઉત્કટ ઉપાયો નિષ્ફળ નીવડ્યા છે.”

૬. આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરાતાં દયાળુ એવા તેણે (વિષ્ણુદત્તે) તે સતી સ્ત્રી સાથે તેને ઘેર જઈ તેને જોઈ કહ્યું, “એને (ગતજન્મના) કર્મનું ફળ (ભોગવતું પડે) છે.” (આમ) કહી પત્ની પાસે પ્રતો કરાવડાવ્યાં.

૭. થી ૧૦. તેથી (પ્રતો કરવાથી) કમ પ્રમાણ દરેક પ્રત (તેના પ્રાપ્તિ) સાથે કરવાથી મટતો) તે તે રોગ જલદી નાશ પામ્યો; (જેમકે) બ્રહ્મહત્યાથી (પાપના ફળરૂપે) ઉત્પન્ન ભય રોગ માટે બાર વર્ષનું પ્રત (વિષ્ણુદત્તે) કરાવડાવ્યું અને તે (રોગ) મટી ગયો; ગુલ્મરોગ છ વર્ષના પ્રતથી, દેવનો દ્રોહ કરવાથી થતો જ્યોદર બાર વર્ષના પ્રતથી, પાપ કર્મથી જન્મતો ભગંદરનો રોગ એક વર્ષનું પ્રત કરવાથી, એક વર્ષના પ્રતથી તાવ અને અતિશ્વાર તથા ત્રિદોષ છ વર્ષના પ્રતથી મટી ગયાં. હવે બ્રાહ્મણે (વિષ્ણુદત્તે) તેને કદયસરસો ચાંપીને ઉપનિષદમાં આવેલા મંત્રનો જપ કર્યો તેનાથી (મંત્રજપથી) વેલા (દ્વિજપુત્રે) તદ્દન નીરોગી બની એકર્ષ, આપુષ્ય, સંતતિ, કીર્તિ, દિવ્ય ગતિ, શ્રીદત્ત પ્રત્યેની ભક્તિ અને આ લોક અને પરલોકમાં સદ્ગતિ મેળવી.

૧૧. (જ્યારે) તે સતી પત્નીએ આ બ્રાહ્મણને પિતા તરીકે પસંદ કરી સ્વીકાર્યો. ઈચ્છા વિનાનો (નિઃસ્ફૂટી) બ્રાહ્મણ પણ સદ્ગતિ પામ્યો.

૧૨. જેમ કમપ્રમાણે રોગો નાશ પામતાં છેવટે રક્ષાપન (શરીરને) પુષ્ટિ આપનારું બને છે, તેવી રીતે અવિદ્યાથી દોષ નાશ પામતાં શાસ્ત્રોમાંથી બોધ (પ્રાપ્તિ થતાં) (અને છેવટે) ‘રક્ષ’ (પરમાર્પદ) અનુભવાય છે.

નોંધ : (જે આમ હોય તો વેદશાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ કર્મફળ નિત્ય ગણાય અને જ્ઞાન કરતાં એનું મહત્ત્વ વધી જાય. પ્રત્યુત્તર રૂપે હવે પૂ. ૬એ સ્વામી જણાવે છે) :

૧૩. થી ૧૪. કોઈ એક બ્રાહ્મણી - માતાએ વિષ્ટાક ખાવાથી માંદા પડેલા, કુન્ની થતા (પોતાના) પુત્રને “લીમડાનો રસ પી, “એમ કહ્યું, પરંતુ દીર્ઘદૃષ્ટિ વિનાના એણે તે પીધો નહીં, (એટલે) “હું તને લાડુ ખાવા આપીશ, “એમ માતાથી કહેવાતાં તેણે (પુત્રે) તે (નિમ્બરસ) પીધો, એ કે તેના હાથમાં (લાડુ) આપ્યો પણ એ (લાડુ) એના માટે પચ્ય નથી એવી શંકાથી (લીમડો પીધા પછી) પુક્તિપૂર્વક લાડુ (પાણે) લઈ લીધો.

૧૫. આમ લાડુના દૃષ્ટાંતની માફક (કર્મનું) ફળ ગૌણ છે, જ્યારે જેવી રીતે (લીમડાના પાનથી મળતા) આરોગ્યનું ફળ (મુખ્ય છે, તેમ (અહીં) સર્વોત્કૃષ્ટ (મોક્ષરૂપી) ‘પર’ (પ્રાપ્તિ) ફળ મુખ્ય છે. (અહીં) રોગી બાળક, સંસારરૂપી આદિથી પીડાતા માટે (દૃષ્ટાંત) છે, જ્યારે માતા શાસ્ત્રરૂપી ઠંડક આપનાર છે.

૧૬. સ્વર્ગ (પ્રાપ્તિ) માટે, ઈચ્છા પ્રમાણેના ભોગ ભોગવવા માટે, શત્રુને હજીવા માટેનો આ શાસ્ત્ર-રાશિ બુદ્ધિની શુદ્ધિ કરવા માટે છે, નહીં કે કોઈને વશ કરવા માટે.

૧૭. કોઈ એક બ્રાહ્મણની દેખાવડી પત્નીને જોઈને, એનો પ્રિયપતિ બીજે આમ ગયો ત્યારે, તેનું (બ્રાહ્મણનું) રૂપ ઘારણ કરી એક ઝોટિંગ તેની પાસે પહોંચી ગયો.

૧૮. જે દુરાચારી (અને) કામવાસનાથી પીડાતો બ્રહ્મચારી એની અવસ્થામાં મૃત્યુ પામે તો તે સામનો ન કરી શકાય તેવી અને (કામમાં) લક્ષ્ય એવી ઝોટિંગ - પોનિ મેળવે છે.

૧૯ થી ૨૦. “કેમ વહેલા પાછા ફર્યા ?” - એવું (જ્યારે) સતીએ પૂછ્યું. ત્યારે (પત્નીથી) સત્કાર પામેલો તે બોલ્યો, “જેના માટે હું ગયો હતો, તે રસ્તામાં મળી ગયો (અને મને) કશું કે હમણાં કાર્ય સાધી શકાય તેમ નથી. તેથી એક માસ પછી આવ્યો, તેથી હું જવલી પાછો ફર્યો”. આ રીતે તે સાધ્યીને છેતરીને તેને વશ કરી લીધી.

૨૧ થી ૨૨. તેની (ઝોટિંગની) છેતરપિંડીને ન જાણનારી તે માનુની (સતી) તેના વશમાં આવી ગઈ અને તેની ઘૃષ્ણા, ખેર, કામ ભોગવવાની શક્તિ, તેની વિકારી ચેષ્ટાઓ બધું (પતિથી) અલગ પડે છે, એવું જાણવા છતાં, (અને એનાથી) દુઃખી થવા છતાં (પતિને) ગમશે નહીં (એવું માની) બોલી શકી નહીં; તેના (ઝોટિંગ) વિશે જનમાં શંકા થવા છતાં ના પાડવા (અસ્વીકાર કરવા) સમર્થ બની નહીં.

૨૩. એક માસ પછી આવેલા મૃહપતિએ (તે સતી સ્ત્રીના સાચા પતિએ) તેને (ઝોટિંગને) ખેંદને કહ્યું, “હે નીચ ! માડું રૂપ ધારણ કરનારો તું કોણ છે ? મારી પત્ની, ઘર, દ્રવ્ય (બધું) કેમ પચાવી પાડ્યું છે ?”

૨૪ થી ૨૫. પેલાએ (ઝોટિંગે) કહ્યું, “હે દુષ્ટ ! (આ) ઘરનો માલિક હું છું; માડું રૂપ ધારણ કરનાર તું કોણ છે ? (આમ) બંને પરસ્પર ‘તું દુષ્ટ છે, તું નીચ છે’ - એમ જાણવા લાગ્યા ત્યારે તે બંનેને ખેંદને, તેમજ બંનેને એક જ રૂપવાળા ખેંદને મિત્રો, સાસરી પક્ષનાં સગાં વગેરે આશ્ચર્યમાં પડ્યાં ! પત્નીએ (પતિને) એકાંતમાં (દુષ્ટ ઝોટિંગ વિશે) કહ્યું, ત્યારે એ જાણીને બ્રાહ્મણ (ખૂબ) દુઃખી થયો.

૨૬ થી ૩૦. બ્રાહ્મણ, ઝોટિંગ, (પોતાની) પત્ની અને સગાંને લઈને વિષ્ણુદત્તના ઘરે ગયો અને બધું વૃતાન્ત નિવેદિત કર્યું (ત્યારે) તેણે (વિષ્ણુદત્તે) જાણવા છતાં તે બંનેને કહ્યું, “(તમારાં બંનેનાં) રૂપ, શીલ, ઉપર (શરીરની) અવસ્થા, અવાજ, દેખાવ, આકાર, ચાલવાની કળ, નામ, ઓત્ર, કુલ વગેરે એક છે; તો હવે સાચું થું છે, તે કહો; મને થમા કરો. હું આનો નિશ્ચય કરવા માગું છું.” એમ કહી (એકને) કપાળમાં (ચન્દનની) છાપ અને બંનેને મંત્રો સહિત સાત છાપ આપી (વિષ્ણુદત્તે) સભામાં એ બંનેને પૂછ્યું, “તારા ઘરમાં ઘાતુનાં વાસણ, કપડાં, અગ્ર વગેરે તેમજ તારી પત્નીનાં ગુપ્ત અને ખુલ્લાં ચિહ્નો ક્યાં છે, તે બધું લખીને તમારે જણાવવાં જરૂરી છે, “એમ કહી સભામાં બંનેને (એક ન્વીજળી) દૂર બેસાડ્યા; (પછી) બ્રાહ્મણે કહ્યું, “આ બેમાંથી કોણ સાચો (તે) કહે.”

૩૧ થી ૩૨. તેણે (બ્રાહ્મણીએ) જવાબ આપ્યો, “જે હમણાં મારો ઉપાખોગ કરે છે, એની વાણીમાં ઘણો વિષધાંસ હોય છે, (જ્યારે) બીજાની બોલીમાં સત્યતા હોય છે.” “ભલે” - એમ કહીને તે બ્રાહ્મણે (વિષ્ણુદત્તે) (તે બંનેને) કહ્યું, “હે (બંને) વિષો ! આ પાંચ કોશ જેટલું ખેતર છે; એની પ્રદક્ષિણ કરી જે જલદી પહેલો આવશે, તે વિજયી ગણાશે.”

૩૩ થી ૩૪. ‘ભલે’ - એમ કહી બંને ગયા. તેમાં (પેલો) પિરાયત તો અડધી જગ્યામાં પરિક્રમા કરી (પાછો) આવી ગયો અને ત્યાં કહ્યું કે ‘મેં પ્રદક્ષિણ કરી લીધી છે !’ (અને) સભામાં, રસ્તામાં આવતાં બધાં મંદિરો કે અન્ય ચિહ્નો સ્પષ્ટરીતે કહી બતાવ્યાં.

૩૫. તે સાંભળીને બધા સભ્યો આશ્ચર્ય પામી પરસ્પર ક્રોધા લાગ્યા, “ આ મનુષ્ય-ચેષ્ટા હોઈ શકે નહીં, આ ભૂત-પોનિનો છે એમાં શંકા નથી.”

૩૬ થી ૩૭. (જ્યારે) બ્રાહ્મણ (સતી) સ્ત્રીનો સાચો પતિ તો અડધો દિવસ વીત્યા પછી આવ્યો અને (બધું ફરી શક્યો ન હોવાથી) અધૂરું જણતો હતો, એવું કહ્યું, વિષ્ણુશર્માએ ફરી કહ્યું, “આ પર્વત પર કેટલા સિંહો (વસ્તે) છે તે, તેમનાં નામ, ઓત્ર વગેરે બધું પૂછી, પર્વતની પ્રદક્ષિણ કરી, જે જલદી પહેલો પાછા આવી, કહી શકશે, તે વિજયી ગણાશે.

૩૮. આ પ્રમાણે તે બંનેને કહેવામાં આવતાં (બંને) ગયા. (પેલો) પિરાયત (તો) અડધા મુહૂર્તમાં (એક ઘડીમાં) પાછો ફર્યો, અને જે કંઈ પૂછવામાં આવ્યું તે બધું કહી જણાવ્યું.

૩૯. (જ્યારે) બ્રાહ્મણ તો પાંચ પ્રહર પછી આવી, દુઃખથી સાચું બોલ્યો, “સિંહો જ જોવા ન મળ્યા ! (ત્યાં) તેમનાં નામ, ઓત્ર વગેરેની વાત જ શી કરવી ?”

૪૦. થી ૪૧. આ સંભળી બ્રાહ્મણ પર (બધા) સભાજનોને અત્યંત વિશ્વાસ પેલો. વિષ્ણુશર્માએ ફરી કહ્યું, “એક પરીક્ષા બાકી રહે છે,” - એમ કહી એક લોખંડનું કમંડળ પૂછી બંનેને કહ્યું, “(આ પાત્રમાં) મુખ વડે પ્રવેશી નાળચામાંથી બહાર નીકળી (તમારી) સ્ત્રીને પ્રાપ્ત કરો.”

૪૨. થી ૪૩. અમ કહેતાં જ (પેલો) ભૂત તો જહાદીથી સૂક્ષ્મ રૂપવાળો બની (મંદર) દાખલ થયો. (તરત જ) બ્રાહ્મણે (વિષ્ણુશર્માએ) એની (પાત્રની) રક્ષા બાંધી સ્ત્રીમગવાનનું ઘ્યાન ધરી, મંત્રનો જપ કર્યો (આ કહ્યું), “હે ઈન્દ્ર સોજ (ભગવાન) ! આ કહોર, કુમુંખ, દુષ્ટ એવા પિશાચને મંત્ર સામર્થ્યથી બાંધીને એના બધા સ્વાર્ચનો નાશ કર.”

૪૪. આ રીતે પાત્રનું મુખ અને નાળનું બંધ કરી દીધું. પાત્રના વચમાં રહેલો પિશાચ ખૂબ દુઃખી થયો; આ રીતે બંધાયેલા તેને (પેલા) ખોટા પર્વત પર છોડી દીધો.

૪૫. થી ૪૬. (તેથી) સતી સ્ત્રી, વિમ્ર અને બધા સભાસદો ખૂબ હર્ષ પામ્યા. બ્રાહ્મણે (વિષ્ણુદત્તે) તેને કહ્યું, “ મેં તો ખેતામાં જ ખાણી લીધું હતું કે આ મહાદુષ્ટ ઝોટિંગ (ભૂત) છે, (પરંતુ) એકદમ એને (એ રીતે) પકડતાં મારા પર ખોટું આજ આલે અને તેથી લોકોની શંકાને નિર્મૂળ કરનારો આ ક્રમપૂર્વકનો પ્રયત્ન મારે કરવા પડ્યો.

૪૭. જેમ શાસ્ત્રોનું ક્રમપૂર્વક ઉત્તરોત્તર ખંડન કરી,^૧ અજ્ઞાનનો અંત લાવી સત્-પ્રતિષ્ઠા બ્રહ્માત્મૈક્ય કરાવ, તેમ અહીં ક્રમપૂર્વક પ્રતિક્રિયા કરવામાં આવી, જેથી કોઈ શંકાને અવકાશ ન રહે.

૪૮. પ્રથમ પ્રયત્નમાં (પત્ની તથા સભાસદોનો) કંઈક વિશ્વાસ (જિભો કરાયો), બીજામાં એનાથી વિરોધ. ત્રીજામાં તો શંકા (તદન) નિર્મૂળ થઈ, જ્યારે ચોથા (પ્રયત્ન) માં (તો) અધમનો નાશ થઈ ગયો !

૪૯. પછી બધા (સભાજનો) તેના (વિષ્ણુશર્માના) આદેશથી જેમ આવ્યા હતા, તેમ, તેને નમન કરીને પાછા ગયા; પેલી સતી સ્ત્રી પણ નિંદા પામ્યા વિના, હર્ષ પામતી પોતાના પતિને મેળવી (વેર) ગઈ, તે જ રીતે પેલો દ્વિજ (પતિ) પણ (ગયો).

૫૦. એજ રીતે શાસ્ત્રોના ક્રમપૂર્વક પ્રયત્નથી જેમની શંકાઓ નિર્મૂળ થાય છે, તેઓ સંદેહ વિના, પહેલેથી સિદ્ધ જ છે એ, આત્માના આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે.

૫૧. (આમ) જિંવે (સ્વર્ગ વગેરેમાં) ગયા પછી પણ ભોગ પૂરા થતાં (પંચાગ્નિ પ્રકારથી)^૨ વનસ્પતિમાં, તેમાંથી પુરુષમાં, (પછી) સ્ત્રી- પુરુષની સંખ્યોત્ક્રીડાથી શુક અને રક્તમય બની (સ્ત્રીના) ગર્ભાશયમાં દાખલ થાય છે.

૫૨ થી ૫૪. પહેલાં પાંચ રાત્રિ મર્યાદામાં કલાલ, સાત રાત્રિમાં પરપોટાના રૂપમાં, એક પખવાડિયાની મર્યાદામાં પેશાની અવસ્થામાં, પછી એ ગર્ભ અર્બુદ બની થન બને છે. એક મહિનામાં ગર્ભ કઠણ બની જાય છે, બીજે મહિને એને મસ્તક, ત્રીજે (મહિને) હાથ વગેરે, ચોથા મહિને ચામડી, પાંચમા મહિને રોમ, નખ વગેરે, છઠ્ઠે છિદ્રો, સાતમા મહિને ચૈતન્ય, આઠમે બુદ્ધિ, પાંચી સ્મૃતિ પાંચી (નામિની) નાના બાકોરામાંથી મળતો રક્ત ખાપ છે અને પીડાતો હોવા છતાં દેવોગથી મૃત્યુ પામતો નથી.

૫૫. હવે એ સ્મૃતિ કરે છે, “હે ભગવન ! હે ભવ ! હે આર્ચ ! મને આ ચારે બાજુની દુર્ગતિમાંથી છોડાવ, હવેથી હું તારું ભજન કરીશ; જેથી મારી હવે પછી આવી (ખરાબ) ગતિ થાય નહીં.

૫૬. આ પ્રમાણે સ્મૃતિ કરતો તે જીવાત્મા પ્રસૂતિના વાપુષી ઘડેલાતો, મેળવેલી (પૂર્વની) બુદ્ધિસ્મૃતિને ભૂલી જઈ, જન્મ મેળવી પરમાત્માની માયાથી મોહ પામતો સતત રુદન કરે છે.

૫૭. (પોતાને) ન ચમતું હોય તેવું મેળવતો, બેસવું, ઊઠવું વગેરે ચેષ્ટા કરતો, પરાધીન બની (ભૂખ સંતોષવા) ખાપ છે, અને દુઃખ કહેવા માટે અશક્ત હોય છે.

૫૮. બાલપણમાં ક્રીડા, યૌવનમાં સંખ્યોગ, વૃદ્ધાવસ્થામાં ચિંતાથી પેરાપેલો આ અજ્ઞાની (જીવાત્મા) ફરીથી પાછો જન્મ લે છે; ખો જ્ઞાની બને તો એની શબ્દ મુક્તિ થાય છે.

૧. સ્વાર્વાકનું બીજ વગેરેથી, તેનું સાંખ્ય વગેરેથી, સાંખ્યનું મીમાંસા વગેરેથી, મીમાંસાનું અદૈતવેદાન્ત વગેરેથી ઉત્તરોત્તર ખંડન કરવું જોઈએ.

૨. ઉપનિષદમાં પંચાગ્નિ વિદ્યા છે.

બાળક અને વિદ્વાનની ચેષ્ટાનો ભેદ અને બંધ-મોક્ષનું મિથ્યાપણું

૧. આ (અપરોક્ષ) અને છતાં પરોક્ષ, વ્યાપક, તેજ-સ્વરૂપ (સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્ય), આનંદરૂપ (બંને પ્રકારના બ્રહ્મને જાણતો હોવા છતાં બોધ અસ્થિર હોવાથી તે આત્મજ્ઞાની કૈતથી ભ્રમ પામે છે; કેવી રીતે) તે સાંભળ.
૨. પ્રતિષ્ઠાન નામે નગરીમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-પરાધણ કોઈ એક બ્રાહ્મણ, પૂર્વજન્મના અભ્યાસને લીધે જન્મથી જ મુક્ત વિશાચવત્ (રહેતો) હતો.
૩. તે લોકોના સંગથી ડરતો. વિષયો પ્રતિ વિષાદવાળો (હતો), અને માન (મને તેની) ની પણ ભીંતિવાળો હોઈ, સર્વજ્ઞ હોવા છતાં (જાણી બુઝીને) બુદ્ધિથી પરાભ ચેષ્ટાઓ કરતો.
૪. થી ૫. આ (બાળક) જન્મથી જ ગ્રહોથી સપડાયેલો (પીડા પામતો) છે એમ માની (તેના) મા-બાપે પુત્ર પ્રત્યેના વાત્સલ્યને લીધે પ્રતિપાત્ર, નિયમપાલન, જળ, સંતિપાઠે, દેવપૂજન, રક્ષાબંધન, સારાં તીર્થોની યાત્રા, દાન આપવું, દવા કરવી વગેરે પ્રથમોથી ઉપાધો કરવા માંડ્યાં.
૬. (તે બાળક) સ્વસ્થ થયો નહીં, એ (મા-બાપ) બંનેના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. તે (બાળક) મલ-મૂત્ર, ભ્રમ, પીડા, અનાજ (નો ભેદ) જાણતો ન હતો (જાણવા છતાં ઉદાસીન રહેતો).
૭. જિભા-જિભા કે સૂતાં-સૂતાં (ફાવે તેમ) મલવિસર્જન કરતો, અર્થ વિનાનું (સંગતિ વિનાનું) ગમે તેમ બોલતો, અને ક્ષિત શું છે? અક્ષિત શું છે? તે (કશું) જાણતો ન હતો. (જાણવા છતાં અલિપ્ત રહેતો).
૮. આઠમા વર્ષે ઉપનયન સંસ્કાર આપવા છતાં તે ગાયત્રીનો જપ કરતો ન હતો; મોટા અવાજે ભણવા છતાં તે સંઘ્યા વંદન કરતો ન હતો.
૯. થી ૧૦. (એવામાં) વિષ્ણુદત્તનું માહાત્મ્ય સાંભળી તેના મા-બાપ તેને (વિષ્ણુદત્તના) પરે લઈ જઈ ભિન્ન બની કહેવા લાગ્યા, “હે બ્રહ્મનુ ! રે પિતા ! અમને બચાવો, આ એક જ પુત્ર જન્મ્યો છે, જે જન્મથી જડ છે; કાં તો એ ગ્રહોથી પીડાય છે અથવા માંદો છે; તમે (એ) બધું જાણીને અમને જીવનદાન આપો.
૧૧. તે બ્રાહ્મણે (તે) પુત્રને ‘મુક્ત’ જાણી તેના માબાપને કહ્યું, “તમે ચેર જઈ ભોજન કરી આરામ કરો. તમારો દીકરો ભલે અહીં (મારે ચેર) રહે.
૧૨. થી ૧૩. આમ કહેવાતાં તે બંને જમવા માટે (ચેર) ગયાં. તે વિષ્ણુદત્તે તેને પૂછ્યું, “તું કોણ (કઈ જાતનો) છે? કોનો (પુત્ર) છે કેમ આવ્યો છું? તારું શું કાર્ય છે? , તું શું કરીશ? તારા પિતાને ચેર જા; નિરાંતે ઉત્તમ ભોજન કર; મારે તારું શું કરવું? ચેષ્ટા છોડી દે અને હવે તું બોલ (કઈક કહે).”
૧૪. આ રીતે કહેવાતાં તે (બાળક) બોલ્યો, “જેને આત્મસ્વનો બોધ થયેલો છે. એવા મારા માટે સંબંધ કેવો? હું શું કરું? ક્યાં જઈ? શું ગ્રહણ કરું? જ્ઞાન ત્યાગ કરું? (અર્થાત્ હું સર્વ વાતે તટસ્થ છું)
૧૫. આ સર્વ (વિશ્વ) કલ્પક્રાંતના પાણીની જેમ સત્-ચિત્-આનંદ સ્વરૂપ પરમતત્ત્વ (મારા) થી વ્યાપ્ત છે; હું ‘અન્ન ખન્યાર’ છું, અને ‘અન્ન’ પછાત હું જ છું. સુખસ્વરૂપ એવા મારે ક્યાં ભોગ્યની જરૂર?
૧૬. આ સાંભળી તેને (બાળકને) આલિંગન આપી શ્રીદત્તના ભક્તે (વિષ્ણુદત્તે) આનંદથી તેને કહ્યું, “તો પછી હે જ્ઞાની ! તું આચરણ કરીશ તો તેમાં (તને) કયો દોષ થવાનો છે !,....

૧૭ થી ૧૮. (શુભેચ્છા આદિ સાત ભૂમિકાઓમાંથી) પ્રથમ ત્રણ ભૂમિકામાં (રહેઠાણની) જાગૃતિ (અવસ્થા) ગણાય છે; ચોથી માં (રહેઠાણની) સ્વપ્ન (અવસ્થા) છે, અહીં (સાધક) બ્રહ્મવિનૂ (કહેવાય છે) પાંચમી માં (રહેઠાણની) નિદ્રા (અવસ્થા) અને (સાધક) બ્રહ્મવિદ્યુર (કહેવાય છે); છઠ્ઠીમાં (રહેઠાણની) ગ્રાહ્યસુષુપ્તિ (અવસ્થા) અને (સાધક) વરીયાનૂ (કહેવાય છે), (અહીં) સાધક જાતે ઊઠી શકતો નથી, અન્યથી ઊઠે છે, પણ તે કર્મ તો કરે છે; જ્યારે છેલ્લી (સાતમી) તુર્થા (અવસ્થા) છે, (જેમાં રહેનારો) ચરિત્ર (કહેવાય છે), જે જાણી છે અને (જાતે કે અન્યથી એનું) વ્યુત્થાન અશક્ય હોવાથી) અક્રિય છે. “તું એવો નથી,” (તેથી કર્મ કર).

૧૯. તું (જીવન મુક્ત) રહી સુખમાં રહે, બીજાઓને ઉપદેશ માટે કર્મો કર, દેહાભિમાન એ જ બંધ છે, એનો ત્યાગ એ જ મુક્તિ કહેવાય છે.

૨૦. થી ૨૧. “જેણે આત્મદર્શન કર્યું છે, તેને આર્દ્ર-મય સંબંધ ક્યાંથી સંભવી શકે ? જેનો અંદકાર નષ્ટ થયો છે, તેને પાન-અપમાનથી જન્મતો દોષ ક્યાંથી લાગે ? (અને) પાન-અપમાનના અભાવે વિષયવાસનાથી (જન્મતી) વિક્રિયા ક્યાંથી (હોય) ? તેથી નિરંકારી આનું (બાળકનું) મન સમ્પાદ્યન અવસ્થાવાળું હોવાથી મુક્ત છે.....

૨૨. આમ હોવા છતાં પણ મૂઠ જો બંધન પામતો ન હોય તો તારે તો શું (થવાનું) છે ? મન વિષયસક્ત હોય તો બંધ ઊભો થાય, તે જ (મન) વિષય વિનાનું બને તો મુક્ત છે,.....

૨૩. થી ૨૪. જેમ પરપુરુષના વ્યસનવાળી સ્ત્રી (ષોતાળા) પરના કાર્યમાં પરોવાયેલી હોવા છતાં અંતઃકરણમાં તો પરપુરુષના સંગના રસાયણનો જ આસ્વાદ માણે છે, તેવી રીતે બ્રહ્મમાં વિશ્વાંતિ પામેલો (બ્રહ્મનિષ્ઠ રહેતો), સમ્પાદ્યન પામેલા મનવાળો, (અને) સારી પ્રજાવાળો (જાની) બહારનો (ભૌતિક) વ્યવહાર કરતો હોવા છતાં અંતઃકરણમાં તો તેનો જ (બ્રહ્મરસનો) આસ્વાદ માણ્યા કરે છે,.....

૨૫. હે અંજ (આત્મીય) ! સ્વર્ગના પાછલા ભાગમાં મોક્ષ નથી, તે જ પ્રમાણે પાતાલમાં કે પૃથ્વી પર મોક્ષ મળતો નથી; અહંકાર અને મોહ નોશ એ જ મોક્ષ છે, બીજો નહીં.....

૨૬. કુલને કચડતું કે દૃષ્ટિથી (આમ તેમ) જોવું, તેના કરતાં પણ (એ બે ક્રિયામાં ક્રમ પડે તેના કરતાં પણ) સહેલો અહંકારનો ત્યાગ છે; હે પ્રાણ ! એમાં લગીરે કલેશ થતો નથી; .....

૨૭. સ્ફુર્તિ, ઉન્નતિ, ગતિ, વ્યાપ્તિ, સંકતિ વગેરે (ચેષ્ટાઓ) સંચલ મનની ચેષ્ટાઓ છે, એમ જાણી, એનાથી વિમુખ રહી (સાચી ભાવ કેળવી), એનાથી પર રહી તું સુખી બન,.....

૨૮. હું તેને બંધનમાં નાખતો નથી; પાતા પિતાના પ્રેમનો વિચાર કરીને, થોડો સમય તું આમ (વર્તીને) રહે; હે આત્મદર્શન કરનાર (બાળક) ! તેનાથી (આ રીતે રહેવાથી) તને બંધ લાગશે નહીં.”

૨૯. આ રીતે કહેવાતાં તેણે (બાળકે) ‘ભણે’ એમ કહી તેને (વિષ્ણુદત્તને) ઘેર ભોજન જમી, સાદવી (વિષ્ણુદત્તની પત્ની) ના અગ્રગા બ્રાહ્મત્વને લીધે સંગદોષમય અને કલ્પિત ચેષ્ટાઓ તત્કાલ.

૩૦. થી ૩૧. માથાપે તેને (બાળકને) શાંત જોઈને બ્રાહ્મણને (વિષ્ણુદત્તને) વંદન કરી પૂજા, “હે પ્રભુ ! આને (પૂજતા- પીડામાંથી) જલદીથી છોડવનારી કઈ ઠવા કે મંત્રનો ઉપયોગ કર્યો ? હે બ્રહ્મનૂ ! (તમે) અમને નવું જીવન આપ્યું છે.” એમ કહી બંને (માતાપિતા) ઘેર ગયાં. તેનાથી (વિષ્ણુદત્તથી) આદેશ પામેલો તે નીડર પુત્ર પણ આત્મામાં સંગ રાખી ઘેર રહ્યો.

૧. સાત ભૂમિકાઓ : (અ) શુભેચ્છા, (બ) વિચારણા, (ક) તનુમાનસા, (ડ) સત્વાપત્તિ, (ઉ) અસંસકિત, (ફ) પદાર્થભાવિની અને (જ) તુર્થા.

૨. શુભેચ્છા, વિચારણા, તનુમાનસા

૩. સત્વાપત્તિ

૪. અસંસકિત

૫. પદાર્થભાવિની

૩૨. તેથી બધાં શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય તો 'એક-અદિતીય (બ્રહ્મ) માંજ સમાયેલું છે. (આવું) ન જાણનારને ડગલે-પગલે ભય રહેલો છે; આ વિજ્ઞાનરૂપી અમૃતનો સાગર છે, એમાં ભય માત્ર અવશિષ્ટ છે.'

૩૩. ઘી ૩૪. (આત્મીક્ય વિશે) પ્રબુદ્ધ હોવા છતાં જેમ, બ્રાહ્મણપુત્ર સંગદોષના ભયમાત્રથી ઘેરાયેલો હતો, તે જ રીતે બધા મનુષ્યો ખોટી રીતે મોહમાત્રથી ઘેરાયેલા રહે છે. હંમેશાં પરમ ચૈતન્યપુંજ એવા આત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ કરવા છતાં ખોટાને 'હું' કર્તા, હું વિકર્તા, હું દાતા, હું બધાં સુખ દુઃખનો ભોક્તા છું' - (એમ માને છે).

૩૫. (સાચી રીતે તો) હું કોણ છું ? (આ બધા) કોણ છે ? ક્યાંથી મોહ (હોય) ? સુખ કોમાં છે ? વગેરેનું ચિંતન કરી, નિત્યપુક્ત હોવા છતાં બ્રાહ્મિયી બહાર દોડે છે અને મોહ પામે છે.

૩૬. જેમ નાકની નખણી (જાણજૂઠા) અજ્ઞામાં ઘારણ કરી હોવા છતાં, એ ભૂલી જવાથી એનાથી અજાણ બનેલી સ્ત્રી 'માઠં' એ (આભુષણ) ખોવાઈ 'ગધું,' એમ શોક કરે છે, તે પ્રમાણે જ વિષયોમાં રત રહેલો માણસ 'આત્મા' વિશે શોક કરે છે.

૩૭. તે (આત્મજ્ઞાન) માટે બધાં જ શાસ્ત્રો (વિભિન્ન) પ્રકારે બોધ આપે છે અને ક્રમ પ્રમાણે કેવળ મોહનો નિરાસ થાય - એ (રેતુ સઘાય ત્યાં) આવીને અટકી જાય છે.

૩૮. શાસ્ત્રો મોટાં હોય કે નાનાં હોય પણ ખરેખર તો અલ્પ એટલે પણ ભ્રમ (ઉત્પન્ન કરવા) માટે નથી હોતાં, (તેથી) હે ઈન્દ્ર ! તારી બુદ્ધિથી એનો વિચાર કરી આ (અપુર શાસ્ત્ર) સાંડું છે કે બુડું છે, તે કહેવે.

૩૯. (ગુરુથી) આ પ્રમાણે જેને કહેવાયું છે તે ઈન્દ્ર નમન કરી કહેવા લાગ્યો, " હે ગુરુ ! તમે સાચું કહ્યું; મેં અતિક્રમ કર્યો તે માટે શપ્થ કરો; આજે મેં શાસ્ત્રોનું સાચું તાત્પર્ય જાણ્યું."

૪૦. શીદતે કહ્યું, "હે શ્રેષ્ઠ રાજવી ! આ સંવાદ (ઈન્દ્ર બૃહસ્પતિનો) મેં (તને) કહ્યો; (અહીં) શાસ્ત્રો એક-બીજાની વિરુદ્ધ ક્યાં છે ? બધાં એક જ તત્ત્વ (અદિત બ્રહ્મ) નું પ્રતિપાદન કરનારાં છે.

૪૧. આકાશમાં મનોવેગ જેવી ઝડપીગતિ વગેરે યોગથી પ્રાપ્ય વિવિધ સિદ્ધિઓ છે; આ બધું નાશવંત છે, એમ જાણજે. કેવળ એક ખોશ જ સનાતન છે.

૪૨. એ (ખોશ) પણ આત્માનો કેવળ ઉપચાર છે. બંધ જ ક્યાં છે ? પછી એના મોહની વાત જ ક્યાં સંભવે ?^૧ આ તો અજ્ઞાની માણસને બોધ આપવાની એક વ્યવસ્થા બનાવી છે.

૪૩. બ્રહ્મ સત્ત્વ (સ્વરૂપ), જ્ઞાન (સ્વરૂપ), આનન્દ (સ્વરૂપ) છે, જે અચિંત્ય અને રૂપ વગરનું છે; અહીં સત્ (કાર્પી) અને અસત્ (કારણ) થી પણ પર જે (બ્રહ્મ) છે; તેના ભપને લીધે નામ - રૂપની કલ્પના કરાય છે.

૪૪. (અહીં શંકા ઊઠે કે જો બધું જ કલ્પિત હોય તો આત્મતત્ત્વનો બોધ આપનાર વાક્યો પણ મિથ્યા અને અંતે આત્મતત્ત્વ પણ મિથ્યા કરે - એ શંકાના નિરાસ માટે કહે છે) ભ્રમ માત્ર મોહ સ્વરૂપ છે અને અનાદિ છે; એના જ નાશ માટે સત્ - વસ્તુ (આત્મતત્ત્વ) ને લક્ષમાં રાખી કૃતિ વાક્યો-સંબંધો વગેરે છે (અર્થાત્ કૃતિવાક્ય સાધ્ય નથી પણ શાખ્ય-ચેદ્ર ન્યાયે એના દ્વારા અપરોક્ષ આત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ કરવાની છે, જે માટે ભ્રમ નિરાસ કરવાનો છે).

૪૫. જીવ, ઈશ્વર - આ બેનો ભેદ, અવિદ્યા, ચિત્ત, આ બેનો યોગ (જોડાણ) - આ છ આપણા અનાદિ છે; સાચી રીતે તો જીવ ઈશ્વરની કલ્પના જ મિથ્યા છે.

૪૬. જેમ છીપોલીમાં રૂપું અને સૂક્ષ્મ ઝડપના ઢૂંઢૂમાં ચોરની કલ્પના થાય છે, એ પ્રમાણે આત્મામાં (જીવ-જગત વગેરે ની કલ્પના); પણ (સાચી રીતે તો) અ વિદ્યા જ નથી, તો પછી પરમાત્મામાં યોગ કે ભેદની વાત જ ક્યાંથી સંભવે ?

૧. શાસ્ત્રોમાંથી કૃતિને અનુકૂળ તર્ક દ્વારા અદિતનિષ્પજ જ પ્રાપ્ત કરવી, કારણ શાસ્ત્રો વિભિન્ન મત-સિદ્ધાંત પ્રતિ દોરી જાય અને તેમ કરતાં કેવળ ભય જ અવશિષ્ટ રહે, કારણ અદિતે ભયનાશ અને દૈત્યમાં ભય જ રહે.

૨. મૌડપાદકારિકા: ન નિરોધે ન ચોક્ષિત નં ચન્ધે ન ચ સ્થપક: । ન નુનુર્જુ ન નુના રિત્વેષ પરમાર્થક: ।

૪૩. વિષ્ણુ જામ પછા અનર્થ ઊભો કરનારો છે કારણ કે ભેદ વિશેષ મોઢ જનાવે છે; તેના નાશ માટે યોગ વગેરે છે, એ (યોગ) વસ્તુની (બ્રહ્મની) સિદ્ધિ માટે નથી.

૪૮. (કારણ) સત્ વસ્તુ (બ્રહ્મ) તો સ્વયં પ્રકાશ છે, એ (પોતાના પ્રકાશ માટે) વીજા કાશની અપેક્ષા સંપાદનું નથી જામ માત્રથી જ (ભેદ) વિકલ્પ હોય છે; તે વસ્તુમાં હોતો નથી.

૪૯. (સત્ય તો એ છે કે) દેત (વર્તમાનમાં) છે નહીં, પહેલાં (બુદ્ધિપ્રાપ્તમાં) હતું નહીં, તેમજ અનર્થ ઉપજાવતા એ ભવિષ્યમાં પણ નહીં હોય; છતાં તે દેખાય તો છે તે ઈન્દ્રિયજનની માફક મનોમય હોઈ (મનની ઉપજ હોવાથી) વિષ્ણુ છે.

૫૦. આ અખિલ જગત્ (અનેકપદ્મ) જામ જ છે, એનો સંચાર^૧ પણ જામજ છે. (તેથી) એમાં જો જામનો નાશ થાય તો કેવળ એક આત્મતાત્વ જ રોપ બાકી રહે.

૫૧. માટે જ્ઞાન અને યોગમાં પરાયણ પુરુષ જામનું નિરસન કરી, પરમાનન્દમાં દૂબડી ખારી પોતાનામાં જ સ્થિત આત્મનિષ્ઠ રહી અહીં બેજે છે.

૫૨. આ પ્રમાણેનું ગુરુ (શ્રીદત્ત) નું વચન સાંભળી જેના (શ્રી) સંસારો નાશ થામ્યા છે, એવો તે અર્જુને (શ્રીદત્ત પાસેથી) પ્રાપ્ત કરેલ બોધની સ્થિરતા માટે અઘીઅર (શ્રીદત્ત) ને ફરી પૂછ્યું.

૧. સતત ચાલ્યા કરે સંસારી તે સંચાર.

ચોથા અષ્ટકનો પહેલો અધ્યાય

છ ધિંગધી શ્રવણ વગેરે તથા (ઔપનિષદિક)

મહાવાક્યોની (તાત્ત્વિક) અર્થ-સમજૂતિ

૧. અર્જુન કહે છે : અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરેને પ્રકાશિત કરનાર આખા વિશ્વને ગતિ આપનાર તને હું પૂછું છું કે જ્ઞાન હું કેવી રીતે મેળવું, (તે) દયા કરીને કહો.

૨ થી ૫. આ રીતે અર્જુને પૂછ્યું (ત્યારે) શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, “હે રાજા! સાંભળ જે નિત્ય મુક્ત, અવિકારી એકમેવ પરબ્રહ્મ છે, તે યોતાની શક્તિ (માયા) શામે જોડાય, તો વિદ્વાનો તેને ઈશ્વર (ના નામે) સંબોધન કરે છે; તે (ઈશ્વર) જ વિષ્ણુ, શિવ, બ્રહ્મા છે, તે જ અગ્નિ, ઈન્દ્ર, સ્વરાટ અને હરિ છે, તે સૃષ્ટિકર્તા, કાળ, ક્રિયા, કર્તા, જીવન, મૃત્યુ, સોગ, નારાયણ, કૃષ્ણકેશ, (અરે) ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન (વધું) તે જ છે. આ સર્વ જે કંઈ વસ્તુરૂપે છે તે સર્વને જોનાર એવો હું જ છું, વિશ્વાબ્રમને દૂર કરવા માટે પરમ દ્યૌષ્વસ્તુરૂપ હું જ છું.....

૬. થી ૭. (આ) બ્રમનાં પદ્મ (પદ્મ) નામ કલ્પેલાં છે, તે સાંભળ: માયા, અવિદ્યા, યસા, દેવી, મન, અનાદિ, બ્રમ, ત્રિવૃત્ (ગુણ-સત્ત્વ, રજસુ, તમસુથી વીંટલાયેલ), પ્રધાન, પ્રકૃતિ, બ્રહ્મ, યોગિ, શક્તિ, કારણ, મોહ, અધ્યાસ, તમસુ, અજ્ઞાન, પ્રસ્થાપ, કારણ (વગેરે એનાં નામ છે),.....

૮ થી ૯ (૧.૨) હવે અવિદ્યા પંચપર્વા છે (જે કારણ છે અને તેના કાર્યરૂપ) મહામોહ, વિશેષ શક્તિ અને આવરણ શક્તિ એમ બે પ્રકારનો છે, (એમાં) પહેલી (વિશેષ)થી ભૌતિક સૃષ્ટિ બને છે, (બ્યારે) બીજી (આવરણ) મુક્ત (જીવાત્મા) અને ઈશ્વર સિવાય (અન્ય સર્વેનાં) વિવિધ સ્વરૂપને ઢાંકે છે.

૯ (૨. ૪) થી ૧૦. જે અવિદ્યાથી પીડાય છે, જેને યોતાની જાત પર કાબુ નથી, જે દુઃખી અને બ્રમમુક્ત તથા અજ્ઞાની છે, તે (મુક્ત નથી એવો) જીવાત્મા છે. (હવે) જે સમષ્ટિ (ચીત્ત) છે, તે ઈશ્વર છે, એ સર્વજ્ઞ છે, માયા એના વશમાં છે, એ સ્વરાટ છે, સુખી છે, અને ભક્તના અસાધ્યવરણ અને અભાનાવરણને હરનાર ગુરુ પદ્મ એ જ છે.

૧૧. મૂઢજનો માને છે કે જન્મ નિત્ય છે, અને જીવ અને ઈશ્વર પદ્મ (એક બીજાથી) જુદા છે; આ રીતે એક જ વસ્તુ (બ્રહ્મ) માયાને લીધે ત્રણ ભેદવાળી લાગે છે.

૧૨. આની નિવૃત્તિને માટે વેદોએ સર્જન અને પ્રલયની કલ્પના કરી છે; (અલ્પત) મૂઢ જનો તો એને પણ સાત્ય માને છે; આ બ્રમ જ્ઞાનથી જ નાશ પામે છે.

૧૩. જ્ઞાન વિદ્યા નામે ઓળખાય છે; વિચારમાંથી જન્મેલી આ વિદ્યા પરોક્ષ અને અપરોક્ષ, એમ બે પ્રકારની છે; તેમાં પહેલી (પરોક્ષ) ગુરુમુખમાંથી નીકળતી (વિદ્યા) છે.

૧૪. તે વિદ્યા અમાનિત્ય વગેરે ગુણો અને સાધન (ચતુષ્ટય)^૧ થી મુક્ત જાણવી; આ મોક્ષ આપનારી (વિદ્યા) ગુરુ પ્રત્યેની ભક્તિ વિના દુર્લભ છે.

૧૫. જેની (ઈષ્ટ) દેવ પ્રત્યે યસ (અનન્ય અને અનુયમ) ભક્તિ છે, અને જેવી દેવ પ્રત્યે તેવી જ ગુરુ પ્રત્યે ભક્તિ છે તે મહાન આત્માવાળાને જ આ (ઔપનિષદિક) અર્થોનો બુદ્ધિમાં પ્રકાશ થાય છે (સમજાય છે).

૧૬. કેવળ ગુરુના અનુગ્રહથી જ મનુષ્યોને (મોક્ષપ્રાપ્તિ કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ) વિચાર સુલભ બને છે અને વિચાર (ચિંતન) થી પરમ તત્ત્વ આપોઆપ પ્રકાશિત થાય છે.

૧૭. હે રાજા! ! તે સઘળાં (કરેલાં) કર્મોં (તથા) યજ્ઞ-યાગ વગેરે (પદ્મ) મને સમર્પણ કરી દીધાં તેથી જ તને આ (જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટેનો) વિચાર આજે સુધી છે,.....

૧. ચાર સાધનો : ૧) નિત્ય-અનિત્ય-વસ્તુ-વિવેક, ૨) ઈશ્વર-અમૃત-કૃષ્ણભોગ-વિરાગ, ૩) શમ-દમ-આદિ ષટ્ક, ૪) મુમુક્ષુત્વ

૧૮. જેમાં ભ્રમ (મિથ્યાબુદ્ધિ), મોહ અને મલ નાશ પામ્યાં છે, તેવો ઉત્કૃષ્ટ ચૈરાગ્ય (તારામાં) જન્મ્યો છે, તેથી તને વિદ્યાથી (મળતી) પ્રસન્નતા થોડા જ સમયમાં ખરેખર મળશે.

૧૯ થી ૨૦. વેદાન્તના સ્વરૂપી જે વિદ્યા તે પરોક્ષ (પરોક્ષજ્ઞાન) છે, એમ જાણવું, ઉપક્રમ.... વગેરે છ શિંગ દ્વારા તત્ત્વને બુદ્ધિમાં ધારણ કરવું તે જ સ્વરૂપ (કહેવાય), અને એ (સ્વરૂપ) સંશય ભાવનાનો નાશ કરે છે (એટલું જ નહીં) એ અસત્વાવરણનો નાશ કરે છે અને (સાધક) વસ્તુનો સ્વીકાર બુદ્ધિમાં કરે છે.

૨૧. જે મનન (કહેવાય) છે, તે અસંભાવના દીપને જલ્દીથી ઢરી લે છે; એ એનું કાર્ય છે, અને એ (પારંજલ્યોગમાં વર્ણવેલ) વરીકાર નામના ચૈરાગ્યથી સંપન્ન વ્યક્તિને સુખ આપે છે.

૨૨ થી ૨૩ (કેવલ) એક આત્મા જ છે; અહીં અનેકપણું (જ્ઞાન) એવું કશું છે જ નહીં; આ જગત્ (સત્ય) છે, એવું કેવલ થોડ પામેલાને જ લાગે છે, અન્યને નહીં. જેવી રીતે નિદ્રામાં આવેલું સ્વપ્ન (જગત્) મિથ્યા કહે છે, તેવી રીતે આ (જગત) મિથ્યા છે; જેવી રીતે વિષયોનું સદા ચિંતન કરનારને અનેક વિષયોને આવરી લેતી મનોરથોની હારમાળા સમી લાગે તેવી રીતે (મોહ પામેલાને અનેકપણું ભાસે છે).

૨૪ થી ૨૫ 'હું એકમેવ પરમાત્મા છું, (હું) વસ્તુમાત્ર છું, (હું) ચૈતન્ય સ્વરૂપ છું; મારામાં અથ મિથ્યા વિભિન્નતા દેખાય છે, તે અનર્થદિ અવિદ્યાને લીધે છે; આ (અવિદ્યા) ભ્રમ, મોહ, મહામાયા, પ્રધાન, પ્રકૃતિ, મન, અજ્ઞાન, શક્તિ, અવ્યક્ત, (ત્રણ) ગુણો (સત્ત્વ, રજસુ તમસુ) ની સામ્યવસ્થા વગેરે (નામ) થી એવખ્યાય છે.

૨૬. એ જ મિથ્યા મતિ (પણ) કહેવાય છે, જેને આ સ્થાવર-જંગમ (જગત) (સત્ય) ભાસે છે; આ રીતે (ગ્રીપનિષદિક) વિચારોના સ્વરૂપને (નિશ્ચયપૂર્વક) જે અનુસરે છે તે મનન કહેવાય છે.

૨૭. જેના વડે આ જગત (સાચું હોય તેમ) દેખાય છે, તે માયાથી (જ) સત્-ચિત્-આનંદનાં લક્ષણોવાળો પર આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી જઈ દંકાયેલો રહે છે (તેથી પોતાને છવાત્મા મળે છે).

૨૮. તેમાંથી મહાનુ (ઉત્પન્ન) થયું, તેમાંથી અહમ્ (અહંકાર), તેમાંથી તન્માત્રાએ, તેમાંથી કમ પ્રપાદે ભૂત (વંચમહાભૂત), ઈન્દ્રિયોના દેવોની સૃષ્ટિ, આ અહમ્ (અહંકાર) ત્ર્યાત્મ છે.^૧

૨૯. (સૃષ્ટિના પ્રકારોમાં વિસંવાદ જોવા મળે છે, તેનો ખુલાસો કરતાં શીદત કહે છે): હે રાજન! અહીં (સૃષ્ટિ વિશે) કોઈ નિયમ નથી;^૨ માનસિક ભ્રમ મિથ્યા હોવાથી, કોઈવાર યુગપત (એકી સાથે બધું ઉત્પન્ન થયું) તો કોઈવાર ક્રમસૃષ્ટિ નો ઉલ્લેખ છે.^૩

૩૦ થી ૩૧ (૧.૨) આ (ભાષા) દેવો, અસુરો, માણસો, પક્ષીઓનાં શરીરો ભૌતિક છે; સૂક્ષ્મમાંથી સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મમાંથી (અન્ય) સૂક્ષ્મ (દેહ)- એ રીતે સંસારનો ઉદ્ભવ થયા જ કરે છે. આ રીતે તને ઉપક્રમ (છ શિંગમાંનું પ્રથમ શિંગ) કહો; (પરંતુ) ઉપસંહાર કહું છું.

૩૧ (૩.૪) થી ૩૩. યોગીએ (વંચ) મહાભૂતોમાં ભૌતિક પદાર્થોનો ક્રમપૂર્વક લય કરવો (તેને) ઉપસંહાર કહે છે. પૃથ્વીનો જલતત્ત્વમાં, જલનો અગ્નિમાં અગ્નિનો વાયુમાં, વાયુનો આકાશ તત્ત્વમાં, આકાશનો અહમ્ (અહંકાર) માં અને પ્રાણ, ઈન્દ્રિય દેવતાઓ તથા મનનો અહંકારમાં (લય કરવો); અહંકાર નો અહમ્ માં, તેનો (મહત્ત્વનો) અખ્યક્ત (માયા) માં અને એનો (માયાનો) નિરાકાર બ્રહ્મ (પરમાત્મ) માં (લય) કરવો; આ (નિરાકાર) પરમાત્મા (જે) એક, શુદ્ધ, ઉપાધિ (ભાષા) થી મુક્ત છે. તે જ 'હું' છું.

૧. મહાન એટલે જ્ઞાનક્રિયાત્મક; અહમ્ એટલે ત્ર્યાત્મા અર્થાત્ ત્રિગુણાત્મક, એ જ રમેગુણ બદ તેજસ થી પ્રાણ, કર્મેન્દ્રિયો વગેરે, એ જ સાત્ત્વિક વૈકૃતાત્માથી મન, દેવતા વગેરે ઉત્પન્ન થયા.

૨. સત્- આત્મા કારણ છે - એમાં કોઈ વિસંવાદ છે જ નહીં; પણ કાર્ય અસત્ છે, મિથ્યા છે તેથી વિસંવાદ છે. માનસિક ભ્રમ મિથ્યા હોવાથી, કોઈવાર યુગપત્ (એકી સાથે બધું ઉત્પન્ન થયું) તો કોઈવાર ક્રમસૃષ્ટિ નો ઉલ્લેખ છે.

૩. ઉપનિષદોમાં ભૌતિક સૃષ્ટિ વિશે (અ) કોઈ જગ્યાએ આકાશ ક્રમસૃષ્ટિ, કોઈવાર (ત્રણ લોક, ચૌદ ભુવન) લોકસૃષ્ટિ, બધાંક પ્રાણદિ સૃષ્ટિ વગેરે વિસંવાદ જોવા મળે છે; ક્યાંક અસત્માંથી સૃષ્ટિ, કોઈ જગ્યાએ સત્માંથી સૃષ્ટિ, કોઈ જગ્યાએ આત્મામાંથી સૃષ્ટિ - નો વિસંવાદ છે. પણ સત્ એજ આત્મા તેમજ અવ્યક્ત આત્મા એજ અસત્ એવો પર્યાય સ્વીકારતાં કારણની બાબતમાં વિસંવાદ દૂર થશે, કાર્ય તો મિથ્યા છે જ. એવા વિસંવાદનું મહત્ત્વ નથી.

૩૪. આ રીતે નિદિધાસનથી (હું જ) એક આત્મા (હું બાકી રહ્યો છે); એનાથી અન્ય કશું છે જ નહીં; આ સર્વ કંઈ આત્મા છે.

૩૫. હે રાજનુ ! મારી કૃપાથી તું નિર્ગતક ધન્ય બન્યો છે; તારું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું છે, તેથી જ ઉત્તમ એવો વૈરાગ્ય (તારામાં) ઉત્પન્ન થયો છે,...

૩૬. (અને) મારામાં દુઃક ભક્તિ (જન્મી છે), (જેથી) પ્રેમપૂર્વક (તારાથી) વિસ્તારથી તત્ત્વજ્ઞવણ થયું છે, જેના લીધે (તારા) ચિત્તમાં રહેલી પ્રપંચ - (સત્ત્વ એવી) આત્મા (માન્યતા) સંપૂર્ણ વિલય પામી છે.

૩૭. પરબ્રહ્મ એ જ એકમેવ સત્ તત્ત્વ છે, બીજું કોઈ સત્ તત્ત્વ છે જ નહીં; અને તેથી રામ-દમ આદિ સાધનાવસ્થાની ભુમિકામાં તું ચ્ચાગ્રહ બન.

૩૮. હવે હે ભૂષણિ ! સાક્ષાત્કાર માટેના સરસ ઉપાયનો ક્રમ તું જાણ; તત્ત્વનો નિશ્ચય કરનાર (હે અર્જુન) ! તું હવે ઉપદેશમાં ચિત્ત પરીવ.

૩૯. જેણે નિશ્ચય કર્યો છે એવા પુરુષે સાધનોથી સંપન્ન બની શૌચત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુણને શરણે જવું જોઈએ.

૪૦. (અને) તત્ત્વ - તત્ત્વ - અસિ વગેરે (ઔપનિષદિક) મહાવાક્યોના અર્થનો (મુક્ત પાસેથી) ઉપદેશ મેળવી શ્વાનીપુરુષે છ પ્રકારના લિંગ દ્વારા સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી એ (અર્થ) ની સમ્પાદ્યોચના કરી એને મનમાં બસાવર ધારણ કરવો જોઈએ.

૪૧. (હવે) આ જ ભ્રમણ કરેવાયું છે, જે હું તને સંલેપમાં કહું છું, કારણ કે, મારી સેવાથી જેનાં પાપ નાશ પામ્યાં છે એવો તું મારો સિધ્ધ બન્યો છું.

૪૨. (તત્ત્વ-તત્ત્વ - અસિ વાક્યમાં) ત્ત્વ પદ પરબ્રહ્મનું વાચક છે, (જ્યારે) તત્ત્વ પુરુષ (જીવાત્મા) નું વાચક છે, અસિ ક્રિયાપદથી આ બેનું એક્ય જે સ્મૃત છે, તેનો બોધ થાય છે.

૪૩. હવે તત્ત્વ નો જે અર્થ છે, તે તો તત્ત્વ ના અર્થથી વિરૂદ્ધ છે, તો તત્ત્વ - અર્થ ત્ત્વ અર્થવાચક કેવી રીતે બને ? (એવી શંકા થાય તો), તે બાબતમાં, હે શ્રેષ્ઠ રાજનુ ! આ બેના એક્ય વિશે દૃષ્ટાન્ત સંબંધ.

૪૪ થી ૪૮. કોઈ એક વાર દેવદત્ત (નામે પુરુષને) જોવામાં આવ્યો ત્યારે તે યુવાન હતો. હવે જ્યારે બીજા પ્રદેશમાં તેને ફરીથી જોયો ત્યારે વૃદ્ધ હતો; પણ (યુવાવસ્થામાં જે જોયેલો) તે (વૃદ્ધાવસ્થામાં જે જોઈ છે તે) આ છે, એવો નિશ્ચય કરાય છે. (આમાં) પહેલાંનો દેશ અને અવસ્થા (બોવન) નો ત્યાગ કરી, તેની (દેવદત્તની) વૃદ્ધાવસ્થા તથા (બીજો) પ્રદેશ ત્યાગ કરી, એક જ દેહમાં (બંને હતાં છે એ સ્વીકારી) એક્ય પ્રતીત થાય છે; તે જ પ્રમાણે આ (તત્ત્વ-તત્ત્વ-અસિ) વાક્યમાં પણ અંશોનો ત્યાગ કરતાં લક્ષણથી એક્ય પ્રતીત થાય છે, (જેમ કે) તત્ત્વ પદનો વાચ્યાર્થ સંસારી (જીવાત્મા) છે જે માયાને લીધે કર્તા, ભોક્તા, સુખી, દુઃખી એવાં વિશેષણવાળો છે, સાચી રીતે તેમ નથી, એવો નિશ્ચય થાય છે; (સાચી રીતે) તે દેહ, ઈન્દ્રિય, મન, પ્રાણ, અહંકાર આદિથી વિલક્ષણ છે. સાચી રીતે તો તે સત્ ચિત્ - આનન્દ સ્વરૂપ અને ગુણગોચર છે; આમ એનો એક અંશ ચિત્-રૂપ છે અને બીજો અંશ સંસારી જીવસ્વરૂપ છે.

૪૯ થી ૫૦. આ રીતે તત્ત્વ નો અર્થ નક્કી કરીને હવે ત્ત્વ નો અર્થ પણ નક્કી કર. (તે (બ્રહ્મ) નથી) ની વ્યાવૃત્તિથી(નિરસન કરવાથી) સાક્ષાત્ત્વ વિધિએ (કોણું છે તેથી) અને કુતિ અનુકૂળ તર્કથી (આ ત્રણથી) તત્ત્વ પદનો વાચ્યાર્થ સર્વજ્ઞ, પરમેશ્વર એવો થાય છે. એનો (તત્ત્વ નો) પણ એક અંશ ચિત્-સ્વરૂપ છે. અને બીજો (અંશ) સર્વજ્ઞપણું વગેરે છે.

૫૧.૫૨ થી ૫૩. આમ અહીં જીવાત્મા અને ઈશ્વર બંને ના બે વિરુદ્ધ વાચ્ય અંશો (અનુક્રમે સંસારીપણું અને સર્વજ્ઞપણું) નો ત્યાગ કરી ઉપાયપદના (બંનેને) બાધ ન કરતા ચિત્-અંશો લક્ષણથી પ્રાપ્ત બને છે; અને બંને પદનો લક્ષણથી લક્ષિત થતો બંનેનું એક્ય (બંનેમાં ચિત્ છે એ) એવો અવિરુદ્ધ વાક્યાર્થ તું તે પરબ્રહ્મ જ છે સ્પષ્ટ રીતે નિષ્પન્ન થાય છે. તે પર બ્રહ્મ તું જ છે, એમાં કશો પણ ભેદ નથી, એવો અખંડ એકરસરૂપ વાક્યાર્થ સદ્ગુણોને સ્વીકાર્ય છે.

૫૪. તત્ત્વ પદ વિશેષ્ય લઈને, તત્ત્વ પદને વિશેષણ તરીકે (સ્વીકારી) એના (જીવાત્મા) દુઃખીપણાનો નિરાસ કરી શ્વાનીપણું પ્રસ્થાપિત કરાય છે. (અહીં તે (વિશેષણ) તું (વિશેષ્ય) છે.)

૧. (અ - તત્ત્વ - વ્યાવૃત્તિ : તત્ત્વ જ્ઞાન ન અસિ (તે બ્રહ્મ નથી) એવી નિર્ધેયની માન્યતાનું સત્ત્વ જ્ઞાન - અનન્ત જ્ઞાન । પ્રજ્ઞાને જ્ઞાન. અનુકૂળ અનુભવ જેવો વાક્યોથી નિરસન (વ્યાવૃત્તિ) થાય છે.

૨. જહલ્લલક્ષણથી ૩. અજલ્લલક્ષણ

૫૫. હવે લખ્યું તત્ત્વના પરોક્ષ-અપરોક્ષના ઐક્યને સંપન્ન કરવા) ઊલટી રીતે તત્ત્વ પદને વિશેષ્ય તરીકે અને લખ્યું પદને વિશેષણ તરીકે લેતાં પરોક્ષપદ્યનું નિરસન થઈ જાય છે.

૫૬. હે સજા! તે શુદ્ધ પર બ્રહ્મ આત્મા નિરામય તું છે એવું વેદ (ઉપનિષદ) માં જે કહ્યું છે, તે ગુરુના અનુગ્રહથી તારે જાણવું.

૫૭. ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિવાળાઓએ સ્વ-આત્માના ઐક્યને સમજવા માટે આ ભાગ લક્ષણ (જહદજહલલક્ષણ) બતાવી છે, (કારણકે) વેદના ત્રણ કાણ્ડમાં 'તે (બ્રહ્મ) આ (જીવ) છે' એ અર્થ નિશ્ચયપૂર્વક (વાક્યત થયો) છે.

૫૮. જાડી બુદ્ધિ^૧ વાળા માટે (તત્ત્વ - લખ્યું નો બ્રહ્માત્મીક ભાવ નો અર્થ) ખૂબ મુશ્કેલીથી સમજાય તેવો છે, જ્યારે (સત્ત્વ સ્વરૂપનું) ચિંતન કરનારાઓ (મનીષી) જ (સરલતાથી) સમજી શકે તેમ છે. અરે ! વેદ વગેરે વિવિધ (શાસ્ત્રો) પણ આમાં જ પરિસ્થાપત થાય છે.

૫૯. શાસ્ત્રોના તત્ત્વને જાણી શકતા ન હોવાથી તે મૂઠમતિવાળા શાસ્ત્રો સર્વ રીતે પ્રવૃત્તિનો બોધ કરનારાં છે એવું કુલ્લિત દલીલો દ્વારા કહે છે.

૬૦. (અ) ઉપક્રમ -ઉપસંહાર, (બ) અભ્યાસ (ક) અપૂર્વતા (ડ) ફલ, (ઈ) અર્થવાદ અને (જ) ઉપપત્તિ - આ (છ) લિંગ તાત્પર્યનો નિર્ણય કરી આપે છે.

૬૧. પહેલાં (જ્યારે કશું જ ન હતું ત્યારે) (હે સીમ્ય ! આ બધું) કેવલ સત્ત્વ હતું - આવો ઉપક્રમ કરી 'આ સત્ત્વ (અને સર્વ કંઈ) આત્મતત્ત્વ' જ છે, એવો ઉપસંહાર કર્યો છે. આ માટે અન્ય નવ પ્રકારથી (તત્ત્વગતિ વગેરેનો) અભ્યાસ^૨ આપ્યો છે.

૬૨. (આત્મતત્ત્વ પ્રત્યક્ષ ન હોઈ) શબ્દપ્રમાણથી (ઔપનિષદિક કૃતિઓથી) અખંડકરણ પ્રતિષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, એ ત્રીપું (લિંગ)^૩ છે. (તત્ત્વ તત્ત્વેષ્ય વિષ્ણુ જેવી કૃતિઓથી) વિવેક (વગેરે સાધનચતુષ્ટય) સંપન્ન (મનુષ્ય) ને પ્રારબ્ધ (કર્મફળ) ભોગવ્યા પછી વિદેહકેવલ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, એ ચોથું (લિંગ) છે.

૬૩. (જેમ એક માટીના બોંદાથી માટીનું સર્વ કંઈ જાણી શકાય છે^૪) એ રીતે માટી વગેરેના દૃષ્ટાન્તોથી આત્મૈક્યનો નિર્ણય થાય એ ઉપપત્તિ (નામનું) છઠ્ઠું (લિંગ) છે; (વિશ્વનું) સર્જન, સ્થિતિ અને અંતમાં અનિષ્ઠામનું શોધન એ એનું ફળ છે.

૬૪. સાત અર્થવાદ છે. આ પ્રકારનું લિંગ એ પાંચમું લિંગ છે. એમાં તેજ, જલ અને અગ્નિ (પૃથ્વી) એ બધાની આત્મામાંથી ઉત્પત્તિ (આ એક), સ્થિતિ (આ બે), લય (આ ત્રણ) (અર્થવાદ) - આના લીધે બ્રહ્મ જ એક માત્ર કારણ છે (એવો નિશ્ચય થાય છે); જેમ સૂર્યનો પાણીમાં (પ્રતિબિંબરૂપે) પ્રવેશ એમ આ આત્માએ જીવરૂપે (સર્વમાં) પ્રવેશ કર્યો^૫, એ અહીં (ચોથો અર્થવાદ) છે. (પૃથ્વી વગેરેમાં) અંતર્માંથીરૂપે (રહેતું) એ ભેદ દર્શાવતો (પાંચમો અર્થવાદ); તેવી રીતે રોહિતરૂપ^૬ એ પ્રમાણે પદાર્થનું પરિશોધન (એ છઠ્ઠો અર્થવાદ), (છેલ્લે) અભેદશબ્દનાથી સ્વાત્મૈક્ય (પ્રાપ્તિ) રૂપ પરમ અમૃત ફલ^૭, (એ સાતમો અર્થવાદ), આમ સાત અર્થવાદ રૂપી પાંચમું લિંગ છે.

૬૫. આ રીતે છ લિંગ દ્વારા આત્મૈક્યના તાત્પર્યને ધારણ કરવું - એ સવણ કહેવાય. (આ સવણ કર્યા પછી) ધોગભૂમિનો આશ્રય લઈ શુશપુરૂપે મનન (ની પ્રક્રિયા) આચરવી.

૧. મંદબુદ્ધિ તેમજ નાસ્તિક વિચારસરણી.
૨. ઉપક્રમ - ઉપસંહાર એ પ્રથમ લિંગ.
૩. અભ્યાસ - દ્વિતીય લિંગ.
૪. અપૂર્વતા - તૃતીય લિંગ.
૫. ફલ - ચતુર્થ લિંગ.
૬. પણ સોપ્તમેન મૃતિક્ષેન સર્વં કૃત્ત્વયં વિજ્ઞાતં સ્મૃત્ । ઉપપત્તિ - છઠ્ઠું લિંગ.
૭. અનેન ત્રીપેન્નાત્વનુક્રિયય.....
૮. ધરને રોહિતં રૂપમ્ ।
૧૦. અમૃતઃ સમયત્ ।

યોથા અષ્ટકનોબીજો અધ્યાય

અષ્ટાંગ યોગ - આવશ્યક આચારયોગની ચર્ચા

૧. ૨. (અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને આગળ પૂછે છે.) “હે મહેશ (શ્રીકૃષ્ણ) ! યોગની ભૂમિ પર હું કેવી રીતે આસ્થા રાખું, તે તું મને કહે;” - આમ અર્જુને ત્ર્યમ્બીયરને પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે એમણે કહ્યું, “કોઈ સ્થાને અષ્ટાંગ (આઠ અંગવાળો), યોગ” કહે છે જ્યારે બીજા પડગા (છ અંગવાળો) યોગ કહે છે; આ બે (મત)માં કોઈ વિસંવાદ નથી; હું તને સત્પરવરૂપ કહું છું તે સાંભળ,.....
૩. યમ અને નિયમની ગણના કરવામાં આવે તો આઠ અંગ થાય. યમ અને નિયમનું સ્વાભાવમાં વિધાન છે.
૪. (એ બે ન ગણતાં) આસન વગેરેથી છ અંગ થાય. પણ કેટલાક એને સાત અંગવાળો પણ કહે છે. તેમના મત પ્રમાણે સમાધિને યોગનું કૃત્ત (પરિણામ) ગણવામાં આવ્યું છે. (અંગ નહીં).
૫. (હવે) સમ્પ્રાયિ પણ સત્વિકલ્પક અને નિર્વિકલ્પક એ બે પ્રકારની છે. એમાંથી એકનો (સત્વિકલ્પક) અંગમાં સમાવેશ કરી (આઠ અંગ ગણી) બીજી (નિર્વિકલ્પક) નો કૃત્ત તરીકે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.
૬. આ રીતે સાત અંગવાળા યોગને પણ કેટલાક ‘અષ્ટાંગ યોગ’ એમ કહે છે. આમા કેવળ શબ્દનો જ ભેદ છે; તાત્ત્વિક રીતે કશો ભેદ નથી, એમ નિયમ થાય છે.
૭. મહાપ્રતીએ^૧ પહેલાં દશ યમ સંપાદન કરી, નિયમો પ્રાપ્ત કરી, આસનમાં સ્થિરતા મેળવવી પડે; ત્યારપછી પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવાનો હોય છે.
- ૮ થી ૯. સપાટ (પાડા-ટેકરા વિનાના), સુખકારક, જનસંચાર વિનાના, અવાજ ઉત્પન્ન થતો ન હોય તેવા, નિરુપદવી પ્રદેશમાં, (જમીન પર) દર્બ (પામરી), તેના પર મૃગચર્મ અને તેના પર રેશમના વસ્ત્રનું આસન બિછાવવી, તેના પર સુખપૂર્વક બેસી, બધી ચિંતાઓ છોડી, સાત્ત્વિક દીર્ઘ મેળવીને, યમ-નિયમ સંપાદિત કરેલા માણસે આત્મશુદ્ધિ માટે (પ્રાણાયામનો) અભ્યાસ કરવો જોઈએ.
- ૧૦ થી ૧૧. શરીર, ડોક અને મસ્તકને એક સરખી રેખામાં ઘાટણ કરી, હ્રાસ્થા-ચાસ્થા વિના સ્થિર રહી, આમ-તેમ જોવા વિના, એકાગ્રતાથી બે ભ્રમરની વચ્ચેના ભાગને જોતા રહીને પૂરક, કુમ્ભક અને રેષક પ્રકારના પ્રાણાયામની ક્રિયાનો દૃઢ અભ્યાસ કરવો જોઈએ; (કહ્યું છે કે) જોણે પ્રાણ છૂત્યો તેણે મન છૂત્યું.
- ૧૨ થી ૧૩ જેવી રીતે એક સાથે યુગલમાં ખૂબ જોરથી દોડતી અતિબળવાન અને મત્ત બનેલી બળદની જોડી (બે બળદને) ને ટિંગડામાં એક સાથે ધરોવેલી એક જ દોરડીથી પોતાને વશ કરાય છે, તેવી રીતે જ મન અને પ્રાણ બંને એકબીજા સાથે જોડાયેલા હોવાથી યોગાભ્યાસથી બંને વશ થાય છે; તેમાંથી એક છૂતાય એટલે બંને ખરેખર છૂતી શકાય છે.
- ૧૪ થી ૧૫. (હવે) અહીં કેટલાક (અન્ય) જનો સત્કર્મો દ્વારા દૈવી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી, ચિત્તાની શુદ્ધિ મેળવી, માસ અર્ચનમાં ચિત્તને એકાગ્રતાથી ધરોવી પ્રાણને વશ કરે છે; (તો અન્ય) કેટલાક યમ-નિયમ-સંપાદનરૂપી વ્રત કરનારા ઘારણ-શ્વધન વગેરે અંગોનો અભ્યાસ કરે છે, જ્યારે કેટલાક બીજા પ્રાણાયામ કરી પ્રાણ-મનને છૂતવાની ઈચ્છા રાખે છે.
૧૬. થી ૧૭. પ્રાણના હલન-ચલન (ચાસ- ઉચ્છવાસ) ને અટકાવવો - એ પ્રાણાયામ કહેવાય છે. સૂક્ષ્મ-બુદ્ધિવાળા પુરુષે ઈશ (ડાબી નાસિકા) થી પ્રાણ (ચાસ) ને અંદર ભરી (પૂરક), (ઘોડા નહકી કરેલા સમય સુધી) એને અંદર રહેવા દઈ (કુમ્ભક કરી), ફરીથી વિંગલ્લા (જમણી નાસિકા) થી બહાર ફેંકવો (રેષક); અને ફરીથી (વારંવાર) આ પ્રમાણે જ કરવું, અથવા વિપરીત પદ્ધતિ
૧. વજ્રવ્રત - અહિંસા, અસ્તોય, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ આ ધર્મોનો જાતિ દેશ, કાલ, સંકેતની હદથી ભંગ ન થાય અને સર્વ અવસ્થામાં સુસ્થિર રહે (પાલન થાય) તેને મહાવ્રત કહે છે. એ પાળનાર મહાવ્રતી. (પાંતજય યોગદર્શન સાધનપાદ)

આચરવી અથવા બહાર કુખ્યક કરવો.

૧૮. બાર માત્ર^૧ થી પૂરક, એનાથી બમણી (ઓવીસ) માત્રાથી રેચક અને ચારગણી (અડતાલીસ) માત્રાથી કુખ્યક બન્ધપૂર્વક (જાલધરબંધ વગેરેથી) કરવો જોઈએ.

૧૯. જેમ જેમ પ્રાણધામ પર જપ પ્રાપ્ત થાય, તેમ તેમ માત્રાનો વધારો કરવો; આના વડે વાત, પિત અને કફનો અંત લાવનારી શરીર (વિજક) ની શુદ્ધિ થતી જાયતી.

૨૦. એના વડે જ બધી નાડીનાં દ્વાર પૂરતું નિર્મલ બને છે, (જેના લીધે) કમપૂર્વક પ્રપલ્ન કરી અભ્યાસ કરવાથી યોગી નીરોગી બને છે.

૨૧. પ્રાણધામ બે પ્રકારનો છે - નિર્બીજ અને સ્ખીજ. નિર્બીજ એટલે જેમાં કેવલ પ્રાણનું ઇંધન કરવામાં આવે તે, જ્યારે સ્ખીજ એટલે જેમાં પ્રાણ વાજીંધ ની સાથે જપ પૂરતું કરવામાં આવે તે. આ પ્રાણધામ શુભ ગણાય.

૨૨. જ્યારે પ્રાણ (આસ) સુષુપ્ત નાડીથી વાડીને બ્રહ્મરન્ધ્રમાં જઈ બે પળ અને પાંચ વિપળ સુધી ધીન રહે તો તે ઉત્તમ પ્રાણધામ કહેવાય છે.

૨૩. (હવે) પ્રાણ પર વિજય મળે એટલે ધીરપુરુષે પ્રપલ્ન કરીને હિંદ્રધોને વિષયોમાંથી મન વડે ખેંચી લેવી આ (પ્રક્રિયા) પ્રત્યાહાર તરીકે ઓળખાય છે.

૨૪. જેવી રીતે કાચબો સરળતાથી અંગોને સંકેસી લે છે, તેવી રીતે (સરળતાથી) વિષયોમાંથી (પદાર્થોમાંથી) મન સાથે હિંદ્રધોને ખેંચી લેવી તે ઉત્તમ પ્રકારનો પ્રત્યાહાર (ગણાય).

૨૫. હવે ધારણ કરવી; તે પૂરતું બે પ્રકારની ગણાય છે; સમુદ્ધ અને નિર્ગુહ. (આ) બે રીતે આત્મામાં મનની સ્થિરતા (તે ધારણ કહેવાય).

૨૬. ત્યારપછી આ રીતે ધ્યાન ધરવું; (બીજા વિષયોમાં) પરોવાયેલા મનને (સ્થિર ન થાય તો) દિલગીર થયા વિના (ધારણ છેવટે સ્થિર થશે જ) વારંવારના અભ્યાસ વડે આત્મામાં સ્થિર કરવું (તે ધ્યાન).

૨૭. “પહેલાં ધ્યાન કરવું, પછી ધારણ કરવી” એવું જે કેટલાક ઈન્દ્રે છે, તે યોગ્ય નથી; કારણ કે ધ્યાન એ સમાધિની નજીકનું અંગ છે (ઉપસમાધિ ગણાય છે); અને સમાધિ એટલે જ ધ્યાનથી વિસ્મૃતિ (ધ્યાતા - ધ્યાન - ધ્યેય ભૂલાઈ જવાય તે).

૨૮. પ્રાણના લય (નિરોધ) ની જે બારબાર ગણી વૃદ્ધિ થાય તે પ્રાણધામ વગેરે જ યોગનાં ચાર અંગો (પ્રત્યાહાર-ધારણ-ધ્યાન-સાધ) છે, એમ કેટલાકનો મત છે.

૨૯. આ રીતે બાર દિવસે (એટલા દિવસના ધ્યાનથી) સમાધિ સિદ્ધ થાય છે; એ પૂરતું બે પ્રકારની ગણાય છે; સવિકલ્પક અને નિર્વિકલ્પક. આ ધર્મરૂપી મેય (જે હજારો ધર્મ-અમૃત વરસાવનારો છે) દેવનો (પાપ-પુણ્યકર્મ સંચય) નો સમૂળો નાશ કરે છે.

૩૦. હવે જ્યારે પ્રાણધામ વગેરેથી ચિત્ત એકદમ સ્થિર થાય અને મનન કરવા શક્તિમાન બને ત્યારે યોગીએ શબ્દાપૂર્વક સુતિનાં શબ્દો કરેલાં વાક્યોના અર્થનું મનન કરવું.

૩૧. વેદ-શ્રુતિથી વિરોધ ન થાય, એવી તર્કની વિચારસરણીથી અખણ મનોવૃત્તિથી પર-આત્માનું ચિંતન કરવું, તે મનન કહેવાય છે.

૩૨. થી ૩૩. જે સવિકલ્પક સમાધિ છે તેને જ નિદિધ્યાસન કહે છે. શ્રુતિવિરુદ્ધ (વિજાતીય) માન્યતા^૨ ના ખંડનપૂર્વક સજાતીય (વેદશ્રુતિમાં) જે છે સત્ય - જ્ઞાન આનંદ એ બ્રહ્મ છે વગેરે) માન્યતાનું, તેજની સતત આનંદ ધારાની માફક પ્રવાહીકરણ (વશ કરવું-વેદ અવિરુદ્ધ વિચારનું અખંડ ચિંતન) ને જ નિદિધ્યાસન કહેવામાં આવ્યું છે.

૧. પૂરક અને રેચકની અપેક્ષા વિનાનો (એ બેનું ઉલ્લંઘન કરનારો) કુખ્યક (પાંતજલ યોગદર્શન સાધનપાદ સૂત્ર-૫૧).

૨. માત્રાનું માપ : જાનું પ્રવર્તિશીલ્પ્ય ન કુલે ન ચિર્વિશિષ્ટ્ । પ્રવર્તિશીલ્પ્યેષાં માત્રામાનં પ્રવર્તિશીલ્પ્યે ॥

૩. ઉદા. પહેલાં કેવળ સન્ન હતું. અહીં પાનાત્વ જેવું કશું નથી (અર્થાત્ બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત વિષ્ણુ છે) ના વિરુદ્ધની માન્યતા (જગત સત્ય છે વગેરે) વિજાતીય કહેવાય.

૩૪. હે મહાબાહુ ! જે આગળના ભાગમાં (પુરા) તત્ત્વ ત્વષ્ - અર્થ ના અર્થરૂપે નિર્ણય કરાયું છે, તે (તત્ત્વ) જ અનુ (નિર્દિશ્યસત્ત્વ) લક્ષ્ય છે, જે પરીપર કુધોગીઓને માટે તો દુર્લભ છે.

૩૫ થી ૩૮ સ્તુતિઓમાં બતાવેલ ઉપક્રમ - આદિ) પદ્ધિઓથી જેનો નિર્ણય કરાયો છે, જે લક્ષણથી સમ્યક્ લક્ષ્યરૂપે નિમિત્ત થયેલો છે, (સવણોત્તર) જેનું ધારણ વડે ચિંતન કરાયું છે, (વેદાનુકૂલ) તર્કથી મનન કરીને ધ્યાન વડે પોતાને વશ કરાયો છે અને ન્યારે ધોગીઓના કદવમાં લક્ષ્યાર્થ રૂઢતમ સ્થિર રહે અને પછી તે (આત્મ્યકમનો ભાવ) 'હું તે પરબ્રહ્મ આત્મા છું, પરથી પણ પર બ્રહ્મ હું જ છું, હું નિત્ય જ્ઞાન સ્વરૂપ અન્તર્વર્ણિત, શુદ્ધ, ભુદ્ધ, વાણીથી અગોચર (તત્ત્વ) હું જ છું" એ રીતે અખણાર્થવાળી બુદ્ધિની વૃત્તિ દૃઢ બની જાય ત્યારે તે પરમ ઉત્કૃષ્ટ મનન (ગણપ) છે.

૩૯. (હવે) જ્યારે આ ધ્યાન (ઉપર નિર્દિષ્ટ) ભૂલી જઈ મન (જેનું ધ્યાન કરાતું હોય તે) ધ્યેય સ્વરૂપ જ બની જાય અને જેમ પવન વિનાના પ્રદેશમાં દીવો તરન સ્થિર રહે છે તેમ, પોતાનામાં જ સ્થિર બની જાય ત્યારે તે સમાધિ કહેવાય છે.

૪૦. તે સમયે કેવળ સ્વર્ણ સમર્થ અને વ્યાપક એવું ચૈતન્ય વિદ્યમાન રહે છે; તે વેળા ધોગી બહારનું કે અંદરનું કશું જ જાણતો નથી.

૪૧. જેમ સૂર્યકાન્ત મણિના સમ્યક્થી સૂર્યના પ્રતિબિંબથી રૂ (કપાસ) અગ્નિ જ બની જાય તે પ્રકારની પ્રક્રિયા અહીં જાણવી, બીજી રીતની નહીં.

૪૨ થી ૪૩ (તે સમયે) મનોવૃત્તિ બ્રહ્મસ્વરૂપ બની જતી હોવાથી (અને) કેવલ નિષ્કલ બ્રહ્મ જ અવશિષ્ટ રહેતું હોવાથી, તેનામાં રહેલા તમસૂને વિષય બનાવી તે (બ્રહ્મ) તેને (તમસૂને) હણી લે છે; અને કાર્યરૂપ તમસૂ નાશ પામતાં પ્રપંચ પણ વિદ્યમાન રહેતો નથી. તે વેળા તે અન્ય તત્ત્વ વિનાનો, ફક્ત અદ્વિતીય એકમેવ આત્મા જ અવશિષ્ટ રહે છે.

૪૪ થી ૪૫. હવે જે (બ્રહ્માકાર) મનોવૃત્તિ છે, તે જ જ્ઞાન છે. (અને) જેમ સ્વચ્છ પાણીમાં નિર્મળી (પાણીને સ્વચ્છ કરનારો કળિયો) ની રજ કણ લપ પામે (ઓગળી જાય) તેમ તે (વૃત્તિ) પણ પોતાનું કાર્ય કરી પોતે સ્વરૂપમાં લપ પામે છે; જેમ ઘડો ફૂટી જતાં ઘટાકાસ (ઘડામાંનું આકાર) (એના મૂળ સ્વરૂપ) મહાકાસ (મુખ્ય આકાર) બની જાય તે રીતે ઉપાધિ નાશ પામે એટલે ચૈતન્યનું બિંબ (ગ્રુવતત્ત્વ) ચૈતન્યસ્વરૂપ બની જાય છે.

૪૬. (હવે) પરબ્રહ્મ તો સ્વર્ણ પ્રકાશ છે તો પછી કદવૃત્તિ (મનોવૃત્તિ) તેને કેવી રીતે પ્રકાશિત કરે છે ? (એવી દલીલ ધાપ તો જવાબમાં) જેમ સ્વચ્છ અરીસામાં મુખ દેખાય તે રીતે (જેમ મુખનું પ્રતિબિંબ અરીસામાં પડે તે રીતે કદવૃત્તિમાં ચૈતન્યનું બિંબ ઉપસે).

૪૭ થી ૪૮. સ્વચ્છ (બનેલી) થી (બુદ્ધિ-મન) ની વૃત્તિથી ક્ષિતિ (દેખાતું) આત્માનું નિરીક્ષણ આત્માથી જ છે. પોતાના દૃશ્ય અને અચેતન મનથી કદાપિ શક્ય નથી; મનોવૃત્તિનું પ્રયોજન તો કેવળ અજ્ઞાત વિષયની બાબામાં જ છે અને સ્તુતિપણ સ્વર્ણ અન્વર્થક કરે છે કે મનથી એવું.

૪૯. મન બ્રહ્મનું મનન કરી શકતું નથી જ, વાણી પણ અહીં (આ વિષયમાં) શાંત બની જાય છે; આ સ્વર્ણ પ્રકાશિત થનારું પરમ તેજ તો વાણી અને મનથી સદૈવ પર જ (રહે) છે.

૫૦. અહીં શાસ્ત્રફલવ્યાપ્તિનો નિષેધ કરે છે (નહીં કે વૃત્તિવ્યાપ્તિનો); બ્રહ્માના અજ્ઞાનના નાશ માટે જ વૃત્તિવ્યાપ્તિનો (સ્વીકાર) કહેવાય છે.

૫૧. જ્યાં સુધી આ શિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી વૃત્તિ (મનોવૃત્તિ) શાંત ન થાય. સ્વાભાવિકપણે જ વૃત્તિમાં શાંતા અને શેષનો વિભાગ (જુદાપણું) અવશિષ્ટ રહે જ.

૫૨. હે શ્રેષ્ઠ રાજન ! આ જ સવિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે; અને જ્યાં વૃત્તિનો પણ લય થઈ જાય ત્યાં નિર્વિકલ્પ સમાધિ ધાપ, જે ઉત્તમ અજ્ઞવામાં આવી છે, કારણ જેમાં (શાંતા-શેષનું) જુદાપણું નથી એવું પરબ્રહ્મ એમાં (નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં) અનુભવાય છે; અને આ પરમ કલાની ભૂમિ પર આરૂઢ થયેલ (ધીરપુરુષ) ફરીથી ચલિત થતો નથી.

૧. સમાધિ અવસ્થામાં દેહ રહેતું નથી.

સ્તુતિ કહે છે : મનોઽવિદ્યં ક્લેંતં વર્તિર્નિજ્ઞં સમ્પ્રાપ્તમ્ । મનસે હ્યનવીચલે ક્લેંતં ત્રિયોગમયતે ॥

૫૪. જો મનને (બ્રહ્માં) જોડતાં યોગીને અહીં વિદ્યો ઉદ્ભવે તો યોગીએ ખૂબ સાવધાન રહીને આ (આગળ બતાવેલો) ઉપાય કરવો,....

૫૫. હે રાજનું ! અહીં અદ્વિતિય જેમાં પ્રથમ છે એવી આઠ^૧ સિદ્ધિઓ છે; તેમાં જો યોગી આસક્ત બને તો એનો યોગ નાશ પામે છે અને એ (યોગી) એનામાંથી સરી પડે છે.

૫૬. આ બધું (સિદ્ધિઓ વગેરે) તો નશ્વર છે, (તેથી) વિદ્વાન એમાં કદી પણ આસક્ત બને નહીં; જો ચિત્ત સુષુપ્ત બની જાય તો (આત્મ વિવેકથી) એને બોધ આપવો અને (ક્રમ-ઉપભોગમાં) વિશિષ્ઠ બને તો એને કુરી શાંત કરવું.

૫૭. સદ્બુદ્ધિવાળા (યોગી)એ મન રાગવાશું બને તો રાગનો ત્યાગ કરવો; એ સખ્યતાએ પહોંચું હોય, તો ત્યાંથી એને ચલ્લપમાન થવા દેવું નહીં. (સમાધિમાં પહોંચેલા યોગીને) જે (બ્રહ્મરૂપમાંથી) ટપકતો અને તાજવામાંથી ઝરતો) રસ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો આસ્વાદ કરવો નહીં (પરંતુ) તે બાબતમાં પ્રજ્ઞથી (વિવેકથી) આસક્તિ રહિત બનવું.

૫૮. થી પછી (નિર્વિકલ્પ સમાધિ - અવસ્થાએ પહોંચેલો યોગી) પવન વિનાની જગ્યાએ રહેલા (ફિશર) દીવા જેવા ચિત્તવાળો, બ્રહ્માં જીવાત્માના એકયવાળો, નષ્ટ થયેલી મનોવૃત્તિવાળો, કૃતકૃત્ય (અને) હૃદયની પ્રતિચ્છો અને સંસારો (જેના) નષ્ટ થયા છે એવો, પ્રારબ્ધ (પહેલાનાં કર્મ) ભોગવતો (હોવા છતાં) આત્મામાં આનંદમગ્ન રહેતો જીવન્મુક્ત બની જાય છે; આ મહાન યોગભૂમિ છે, જ્યાં પહોંચેલો કેવલ મુગ્ધ જેવો બની રહે છે.

૬૦. યોગી (બહારના વિષયોમાં) મુગ્ધ, આંધળો, બહેરો, જીમ્બ વિનાનો, પાંગળો અને નપુંસક હોય છે (એવું આચરણ રાખે છે); એ હંમેશા આત્માને જ જ્ઞેયારો, પરમ આનંદસ્વરૂપ, અને યોગીની ઉચ્છાદન પ્રમાણે અતિવાળો હોય છે.

૬૧. જે યોગી (મન-શરીરથી) સમર્થ (સશક્ત) અને ભગીરે વિકલ્પ (કામ કરવા અશક્ત) ન બનેલી ઉન્નિદ્યોવાળો (હોવા છતાં) વિષયોની સાંભિધમાં પણ જુલોલો હોય એ રીતે હંમેશાં વર્તે છે, એ (યોગી) મુગ્ધ કહેવાય છે.

૬૨. જિભો રહેલો હોય કે ચાલતો હોય પણ જે યોગીની દૃષ્ટિ વાહનના અંગ (પિંડા) જેટલી ભૂમિથી આગળનું દૂરનું જોતી ન હોય તો શેષ યોગી અન્ય કહેવાય છે.

૬૩. શોક ઉત્પન્ન કરનારી, અહિત કરનારી, મનને આકર્ષિત કરનારી, કે હિતકારક વાણી સાંભળવા છતાં જે સાંભળતો નથી (એવું વર્તે છે), તે યોગી બહેરો કહેવાય છે.

૬૪. ખાવા છતાં આ સ્વાદિષ્ટ છે, આ (અન્ન) સ્વાદિષ્ટ નથી, એ રીતે (મનને અન્નમાં) જોડતો નથી, અને સત્ય, હિતકારક અને મર્યાદિત પ્રમાણસર વચ્ચનો ઉચ્ચારે છે, તે જીમ્બ વિનાનો કહેવાય છે.

૬૫. ભિષ્મ (મેળવવા) માટે કે મલ-મૂત્ર વિસર્જન માટે પણ જે એક યોજનથી વધારે અગ્રગળ ગમન કરતો નથી, તે યોગી ધંચુ (ધોમળો) ગણાય છે.

૬૬. જે તરતની જન્મેલી (બાળકી), કુપારિકા, સોજ વરસની ઉંમરવાળી યુવતી કે વૃદ્ધ સ્ત્રીને જોવામાં વિકાર વગરની સમદૃષ્ટિ વાળો હોય, તે યોગી નપુંસક કહેવાય છે.

૬૭. આ પ્રકારની યોગચર્યાને પ્રાપ્ત કરી ઉત્તમ ભૂમિએ પહોંચેલો, જેણે પ્રારબ્ધ ભોગવી લીધું છે એવો, જીવન્મુક્ત યોગી વિદેહ મુક્તિ ભોગવે છે.

૬૮. હે રાજનું ! આ યોગપ્રતિપાદક શાસ્ત્રને બોધ કોઈ પણ અવિનીત પુરુષને કહીશ નહીં; (પરંતુ) હે અર્જુન ! શુદ્ધ હૃદયવાળા, (યોગમાં) મહા રાખનારા શિષ્યને આ (અવસ્થા) કહેજે.

૧. તત્તેગિમ્લીઉગ્રાત્મનિઃ ક્ષયસમ્પત્તૃ તત્ત્વર્ત્તનિષ યાતજ ત્યારે (ભૂતજપથી) અદ્વિતિયા વગેરેનો પ્રાદુર્ભાવ અને શરીર સંપત્તિ અને એના યર્મો બાધારૂપ થતા નથી. આઠ સિદ્ધિઓ આ પ્રમાણે: અદ્વિતિયા, લક્ષિયા, મહિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય વશિષ્ઠ, ઉશિત્વ અને કામાવસાધિત્વ (પાંચો ૩-૪૫)

યોથા અષ્ટકનો ત્રીજો અધ્યાય

યોગનો અભ્યાસ કરી રાજ્યપ્રતિ અર્જુનનું ગમન

૧. આત્મામાં મનને જોડતી બુદ્ધિના પ્રેરક અને જગતને જન્મ આપનાર દેવ-એવા મારી ભાવપૂર્વક સ્તુતિ ત્યારે કરવી.
૨. જે (પુરુષ) મારા સ્વરૂપમાં અંતઃકરણને લીન કરે છે અને (દૃઢ) જઠરાધી મને ભજે છે તે મને બધા યોગીયોમાં સાથે જ અતિશય પ્રિય છે.
૩. હે રાજન ! તું પણ યોગના અભ્યાસનો આશ્રય લઈ જઠરાપૂર્વક માડું ભજન કર. મારી કૃપાથી અહીં જ જલદીથી માડું સાધુજ્ય મેળવીશ.
૪. ધી ૭. જ્યારે પ્રણામ કરતા રાજને (મીઠાસાથી) આ પ્રમાણે કહેવાયું ત્યારે (હર્ષથી) પ્રકુલ્લિત મુખકમલવાળો, (હર્ષાશ્રુથી) ગળતી આંખોવાળો અને ઉદ્ગત રોમાંચવાળો તે રાજા (અર્જુન) ગળગળો થઈ નમન કરી તરત જ બોલ્યો, "તારાં વચનોથી (બોધથી) મારો મોહરૂપી અંધકાર નાશ પામ્યો છે; મને કશું કષ્ટ પડ્યું નથી; હવે હર્ષ પામેલું માડું આ અવશિષ્ટ કદય પરમાત્મામાં જ સંતુષ્ટ રહેલું છે. (મારા) કદયમાં જાનરૂપી સૂર્ય પ્રકાશ્યો છે, તેથી સ્વરૂપને લોકનું અને એના આવરણ તરીકે ઓળખાતું અજ્ઞાન (રૂપ અંધકાર) ક્યાંય ચાલ્યું ગયું છે, આ તારી જ કૃપા છે. આ સિવાય મારી બીજી કઈ દીશા હોય ? હે ઈશ્વર ! બલ્લીપતિ ! પરબ્રહ્મ ! મહોસ ! (અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન) કલેશરૂપી રોગ હરી લેવાથી અને તારાં ચરણના સ્પર્શથી હું કૃતાર્થ બન્યો છું.
- ૮ ધી ૯. (અર્જુન આગળ કહે છે) અંતઃકરણમાં સમાય એ (અંશુષ્ઠમાત્ર પુરુષસ્વરૂપ) પાદ (ધામ-તેજ) નું તેં (મારા) સદ્ગતિને (મને) દર્શન કરાવ્યું છે; એ વિવાદ વિન્યાસ અને (અતત) પ્રેમને દોહનારા તારા પાદને કોણ ભજે નહીં ? એ ખરેખર નવાઈ પમાડે તેવું છે કે જે સત્ (બ્રહ્મ) અમેય અર્થનું વ્યાપક છે, તે પણ કદયમાં સમાઈ જાય તેવું બન્યું ! જેનું દેવો, સુરો, ઋષિઓ (સદા) ગાન કરે છે, તેનો હવે મારાથી કઈ રીતે ત્યાગ થઈ શકે ?
- ૧૦ ધી ૧૨ (અર્જુન સ્તુતિ કરતાં આગળ કહે છે) આશયે આવેલા (ભક્ત) ના (ત્રિવિધ) તાપને હરી લેનાર, પાપ અને દેવનો નાશ કરનાર, કલ્યાણકારક છ ભગવાન, અને સનાતન (ત્રિકાલાભાષિત) એવા તારા પાદને નમું છું. જેમાં (પાદના એક ભાગમાં) -પાયેડસ્ય વિશ્વા સ્નાતિ- આ સંપૂર્ણ જગત્ નો (પિત્રા હોવા છતાં સત્ય માનવારૂપી) ભ્રમ કલ્પેલો હતો, તે (ભ્રમ) નાશ પામતાં તે પાદ જ અદ્વિતીય (એકમેવ સત્ય) છે, એ જાણ્યું છે. તારું આ પાદ (સ્વરૂપ) શાંતિનું સ્થાન છે, ઉદ્ધવેગનો નાશ કરનારું છે, સાડું સેવન કરવા યોગ્ય છે, સ્વાર્થ પોષનારું છે, આશ (એના પહેલાં કશું જ ન હતું) છે, અન્ન વિનાનું છે, કામનાઓરૂપી ઘન છોડાવનારું છે, - તેને હું નમું છું.
૧૩. ધી ૧૪. (અર્જુન આગળ સ્તુતિ કરતાં કહે છે) ભાવ વિનાનો^૧, સ્વયં પ્રકાશ (દેવ), આરાધ્ય, શિદ્ધ, સત્ય, નિત્ય, બુદ્ધ, શુદ્ધ, સર્વસ્વરૂપ, અપૂર્વ (પાપ-કુન્ન) હતાં, કર્તૃત્વ વિનાનો, ક્ષિત્ર એવો તું અપારો પાલક અને માતા છે. તું શરીર અને ઈન્દ્રિયો વિનાનો સર્વનો આત્મા, સંતોનું શરણ્ય છે; પ્રાણના અવાજ જેવો સૂક્ષ્મ, બુદ્ધિરૂપી, ગુણમાં રહેલો છે,.....
૧૫. જેવી રીતે ગરમીથી માખી શકાય એવો અગ્નિ કમપૂર્વક મંથન કરવાથી કાષ્ઠમાં દેખાય છે, તેવી રીતે ચિત્તમાં (ઉત્પન્ન થતા) આનંદ - અનુભવથી સમગ્ર શકાય એવો આત્મા ધ્યાનથી અનુભવાય છે., ...
૧૬. ભક્તિથી આશ્લિંગન અપાય એવો તું, એક જ દેવ (છે) છતાં વ્યક્ત બન્યો, પછી ત્રિવૃત્ત બન્યો અને પછી ભ્રમને લીધે પાણીમાંના સૂર્યની માફક^૨ અનેકરૂપે ભાસે છે, પરંતુ તું સ્વરૂપમાં સ્થિત એક જ છું;.....
૧૭. જેવી રીતે કપડામાં કપાસના તંતુઓ (ઓતપ્રોત છે) તેવી રીતે જેમાં આ (વિશ) ઓતપ્રોત થયેલું છે અને (તેથીજ) જે સર્વનું કારણ (ઉદ્ભવ સ્થાન) છે, એવા સત્-ચિત્-આનંદ-સ્વરૂપ અને અદ્ય એવા તેનાને હું ભજું છું.

-
૧. દેષર્થસ્ય સમગ્રસ્ય, લૌકિકસ્ય, યગ્નસઃ ત્રિવિઃ । જ્ઞાનૈશાન્વયેનૈશ્વર્યવર્ણનં મગ દુર્નિરણ ॥ છ ભગ- ગ્રેષ્ઠર્થ, વીર્ય, દક્ષ, શ્રી શાન, વૈરાગ્ય નખાત તો
  ૨. આવિભર્ત્વ - તિરોભાવ વિનાનો, (સત્ય સ્વરૂપ) તેમજ અસહજ, અન્યાયા પ્રહણ વિવર્ણિત.
  ૩. સૂર્ય એક જ હોવા છતાં વિભિન્ન જલારાધીમાં અનેકરૂપે ભાસે છે તેમ.

૧૮. થી ૧૯. આ સંસારરૂપી વૃક્ષ માધ્યમી પ્રકારો છે, એને સો (વાસનારૂપી) મૂળિયાં છે, બે (પાપ-પુણ્યરૂપી) બીજ છે, પાંચ વિષયો રૂપી ડાળીઓ છે, ત્રણ (સત્- રજ-તમ)સુરૂપી કપારીઓ છે, પાંચ (પંચ મહાભૂત) થક છે અને દસ (ઈન્દ્રિયોરૂપી) અંકુર છે, બે (છપ અને ઈશ્વરરૂપી) પંખીઓ (એના ૫૨ બેઢેલાં) છે, ત્રણ (સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ, એક કારણ શરીરરૂપી) વલ્કલ છે, બે (સૂખ-દુઃખરૂપી) ફલ છે, આ પુરાણ (વૃક્ષ) ચૈતન્યનો આધાર છે; વિષયલંપટ (પુરુષ) એનું એક (દુઃખરૂપી) ફલ ખાય છે, અપારે હંસ (ત્યાગી) બીજું (સુખરૂપી) ફલ ખાય છે, તે સુદુર્ધર છે.

૨૦. (જ્ઞાનથી) વૃદ્ધ પરમહંસો આ (સંસારરૂપી વૃક્ષ) ને અણીદાર વિશ્વારૂપી તલવારથી ખૂબ (મૂળમાંથી) કાપી નાખી (તારા) ૫૬ (ધામ) ને (શાસ્ત્રદ્વારા) શોધીને (ત્યાં) પહોંચે છે અપાંચી પાછળ આવવું પડતું નથી.

૨૧. અર્જુન કહે છે તે પ્રકાશમાન, રણરૂપ કરનારું (૫૬) ધામ એવો તું મને મળી આવ્યો છે અને તેથી મેં નિઃશંકપણે, અહીં (આ લોકમાં) જે કરવાનું હતું તે કરી લીધું છે, (અને) જે મેળવવાનું હતું તે મેળવી લીધું છે.

૨૨. હે ગુરુ ! હે (અન્ય કરતાં) વધારે સારા ગુરુ (વધુ જ્ઞાની) ! હે અગમ્ય ! (અને છતાં) ગુરુદ્વારા ગમ્ય ! હે ગુણોની ખાણ ! હે ઉત્તમ ગુરુ ! તને મારા નમસ્કાર હો. તું સદા-સર્વદા મારી પાસે જ રહો.

૨૩. થી ૨૪ આ રીતે તેણે (અર્જુને) સુંદર તીર્થ સ્વરૂપ અને તીર્થોના કીર્તિરૂપ શ્રીદત્તને પ્રસન્ન કર્યાં (અને) તે પ્રફુલ્લિત કદમ્બ નેત્ર સહેસવાળા અને મુખપંડળવાળા પરમેશ્વરે પ્રેમપૂર્વક તેને કહ્યું, “હે નિષ્કાપ (અર્જુન) ! મારી કૃપાથી તોં પરમ તાત્પને જાણી લીધું છે; (એ) અપાંચીમાં દૃઢ બની જાય, ત્યાં સુધી પ્રપાનપૂર્વક અભ્યાસ કર્યા કર, ...

૨૫. થી ૨૭. આ (તારા) મનને પસંદ પડે તેવી, ઉપદ્રવ વિનાની જિંડી ગુફા છે; એમાં મજાખૂત, સ્થિર આસન બોંદી, (સુખપૂર્વક) લાંબા સમય સુધી બેસીને શરીર અને મસ્તકને એક-સરખી (રેખામાં) રાખીને અને (પોતાના સ્વરૂપને) જોતા રહીને મેં જે તાત્પનો ઉપદેશ કર્યો છે, તેનું ભક્તિપૂર્વક (પ્રેમથી) ચારી રીતે ચિંતન કર; ત્યાં (તે વેળા) જે બોધ થાય કે કોઈ પણ વિદ્ય વિના જે સમાધિ લાગે, તેનો લાંબો કાળ અનુભવ કરી તું કૃતકૃત્ય બની જઈશ.” આ પ્રમાણે કહીને અજન્માએ તેના મસ્તક પર (પોતાનો) જમણો હાથ મૂક્યો.

૨૮. થી ૨૯. (આગળ ભગવાને કહ્યું) “હે રાજા ! કચીશ નહીં; તું કૃતાર્થ થયો છે; મારું સાધુજ્ઞ તું પ્રાપ્ત કરીશ.” આમ (શ્રીદત્તથી) જેને કહેવાનું છે એવો તે (અર્જુન) તેને (શ્રીદત્તને) પ્રણામ કરી જલદીથી ગુફામાં જઈ, વિધિ પ્રમાણે, આસન પર બેસી, ધ્યાન કરવા લાગ્યો; થોડા જ સમયમાં સુદૃઢ આસનવાળો તે સમાધિસ્થ બની ગયો.

૩૦. બાર દિવસ પછી તે ઊઠ્યો. ફરી એક માસ સુધી સ્થિરતાપૂર્વક (સમાધિમાં) બેઠો; વળી ફરી પાછો ત્રણ માસ પર્યંત, માંભલા જેવો (સ્થિર) અને નિઃલાપમાન મનવાળો (સમાધિસ્થ) રહીને (સમાધિમાંથી) મુક્ત થતાં ઊઠ્યો.

૩૧. થી ૩૨. ખૂબ ધીમેથી જિભો થઈ (શ્રીદત્ત પાસે) પહોંચી એણે ઈસ શ્રીદત્તના ચરણકમલને વંદન કર્યાં, ભગવાને એને આશ્વિગન આપી કહ્યું, “તોં શો અનુભવ કર્યો ? તે (મને) કહે, તું આસન પર દૃઢ રહીને આટલા (વધા) સમય સુધી (ત્રણ માસ) સમાધિસ્થ રહ્યો, તો કઈ રીતે તારી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી આવી ઉત્કૃષ્ટ નિઃલાપતા (નિર્વિકલ્પતા) પ્રાપ્ત કરી ?”

૩૩. મંદ હાસ્ય કરી, વંદન કરી અર્જુને કહ્યું, “હે ભૂમા (હે સર્વજ્ઞાની સર્વવ્યાપક, ભગવન) ! (નિર્વિકલ્પક સમાધિમાં) અનુભવ ક્યાંથી જુદો હોય ? (કારણ) કયો (ભિન્ન) અનુભવિતા હોય ?” બરો જ આકાશમાં આકાશની માફક સર્વત્ર ફું જ છું (હતો),....

૩૬. છતાં પણ (સમાધિમાંથી) ઊઠ્યા પછી હું (આપની) સદ્ગુરુશ્રીની (મારા પર થયેલી) કૃપાનું સ્મરણ કરું છું અને (મને ખ્યાલ આવે છે કે) પરમ આનન્દમાં ડુબેલા મને ત્રિપુટી (ધ્યાતા કે અનુભવિતા, ધ્યાન કે અનુભવ અને ધોષ કે અનુભાવ) નું કશું જ ભાન રહ્યું નથી (ન હતું); તે સમયે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મન સાથે નિઃકૃતિ થયેલી રહે છે અને પરમ આનન્દ જ પ્રકાશે છે, તેથી બુદ્ધિ પણ વિવિધ ચેષ્ટા કરતી નથી; તે વેળા, હે સ્વામી ! ઈન્દ્રિયોની ધારણ તત્ત્વ સ્થિર અને અપ્રમત બની રહે છે; (તે સમયનો) આનન્દ ઈન્દ્રિયોથી; કદપથી (મનથી) કે બુદ્ધિથી વર્ણવી શકાય તેવો બનતો નથી.....

૧. અનુભવિતા અજાગ હોય તો અનુભાવ (જે વસ્તુનો અનુભવ કરવાનો તે) અને અનુભૂતિ શક્ય બને. અહીં તો આ ત્રણમાંનું કશું જ ન હતું.

૩૭. તે વેળા જેનો વિષય જ આત્મા છે, એવી વૃત્તિ પણ જાણી શકાઈ ન હતી (વૃત્તિનો પણ અભાવ હતો), છતાં (સમાધિમાં જતાં) પહેલાં એનું અસ્તિત્વ હતું, તેથી હવે (સમાધિમાંથી ઉત્થાન પામ્યા બાદ) એનું સ્મરણ થાય છે; તેથી થી - વૃત્તિથી પ્રાપ્ત અર્થિત આનંદ (અનુભવ્યો છતાં) કેવી રીતે વર્ણવી શકું ?.....

૩૮. થી ૩૯. આપની કૃપાથી મેં અતિ ઉત્તમ કલાના આનન્દનો અનુભવ કર્યો છે; (હવે) ફરીથી હું પ્રારબ્ધવશાત્ જલદીથી દેહદશામાં આવી પડશો છું; (આ સ્થિતિમાં) અહીં પણ મને કશું નુકસાન નથી; હે પ્રભો ! હું તને જોવા કડું છું. આપ તો સગુણ હોવા છતાં પૂર્ણત્વા અને અખિલ આનન્દનો ભંડાર છે.....

૪૦. થી ૪૧ (અર્જુન શ્રીદત્તને આગળ કહે છે) હવે વધારે કહેવાની શી જરૂર છે ? હું સંસાર-સાગરને તરી ગયો છું; સંપૂર્ણ સ્વસ્થતાથી હું પરમ આનંદસાગરમાં ફેલ્યો છું. હવે મારે કશું કરવાનું બાકી એટું નથી, (જે કરવાનું હતું તે) અશું જ કરી લીધું છે; જે જાણવાનું જરૂરી હતું તે સારી રીતે જાણી લીધું છે, અને જે મેળવવાનું હતું તે (સંપૂર્ણત્વા) મેળવી લીધું છે.

૪૨. થી ૪૩. આ સ્વ-આત્મામાં પ્રાપ્ત થતું સુખ છોડી માડું મન બીજે કશું જતું નથી; રાજ્ય કરવાથી કોઈ સુખ નથી કે એનો ત્યાગ કરવાથી કોઈ દુઃખ નથી; (કારણ કે) પેશું પૂર્ણ છે, આ પૂર્ણ છે, પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ જ ઉભેચાપ છે અને પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ લઈ લેવા છતાં પૂર્ણ પ્રજા જ અવશિષ્ટ રહે છે; .....

૪૪ થી ૪૫. એક આત્મા જ કેવળ પરિપૂર્ણ છે, એનાથી શ્રેષ્ઠ કે પર કોટિનું કશું જ નથી. એવું આપની કૃપાથી જ મેં જાણ્યું છે; હે ભગવન ! એમાં મને હવે કોઈ શંકા રહી નથી; અને તેથી જ રાજ્ય, વ્યવહાર, દેશ, કાલ, પદાર્થો, વસ્તુઓ - સર્વત્ર મને સદા ચૈતન્ય પૂર્ણ આત્માથી જ ભાસે છે, તેથી બધી દિશાઓ પણ સુખકારક લાગે છે;

૪૬. મેં આપ ફરી આજ્ઞા આપી તો હું જ્ઞાન ધરવા ગુફામાં પ્રવેશું; અથવા આપના સગુણ સ્વરૂપનું દર્શન કર્યાં કરું, મારો કશો આશ્ચર્ય નથી."

૪૭. શ્રી ભગવાન બોલ્યા, "હે રાજન ! સદ્બુદ્ધિવાળો તું સ્નાન કરી, નિત્યકર્મ કર, ભોજન કર અને (પછી) પૂર્ણદશા એવો તું આવતી કાલે સમાધિમાં પ્રવેશ કરજે .

૪૮. અને આ રીતે (શ્રીદત્તની) આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરનાર તે અર્જુને તેમ કર્યું; (એ રીતે) સમાધિમાં ગયેલો તે (અર્જુન) છ માસ પછી (જાતે ઉત્થાન પામવા અશક્ય હોવાથી) શ્રી દત્તની ઈચ્છાથી એમાંથી ઊઠ્યો.

૪૯. પછી, "તું ફરીથી (સમાધિમાં) પ્રવેશ કર, " - એમ કહેવાતાં તે (અર્જુન) યોગી ફરીથી સમાધિસ્થ બન્યો, અને એક વર્ષબાદ (સમાધિમાંથી) ઊઠી, શ્રીગુરુની પાસે આવી, નમન કરી, (તેમની) આગળ ઊભો રહ્યો.

૫૦. થી ૫૨. ભક્તવત્સલ ભગવાને (પોતાને) પ્રણામ કરતા, શાંત (ઊભેલા), પોતાના ભક્તને પોતાની પાસે બેસાડી, કહ્યું "હે અંગ (મારા અંગરૂપ) ! તોં જે પૂછ્યું, તે મેં તને કહ્યું; મારે આચારની શી જરૂર ? તે જ પ્રમાણે (હવે) તારે પણ (જરૂર નથી); છતાં લોકો પર ઉપકાર કરવા (લોકો આચાર પાળે તે માટે) આ સનાતન ધર્મનું હમેશાં આચરણ કરવું જોઈએ. લોકોની (આપણને પડતી) અડચણો નિવારવા માટે કેટલીકવાર બહારથી (દિખાડવા પૂરતી ધર્મથી) ઊભરી (આપણે) પણ - આશ્રમને ઉચિત ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહીં."

૫૩. થી ૫૪ (શ્રીદત્તે આગળ કહ્યું) "હે ભૂપ ! તું ગૃહસ્થ છે, તેથી તું (મારે કહ્યું જ કરવાનું રહેતું નથી તેવું) જાણતો હોવા છતાં તારે શોકસંગ્રહની સિદ્ધિ માટે શ્રદ્ધાપૂર્વક ત્રણ પ્રકારની (અપૂર્વ-નિયમ અને પરિસંખ્યા) કર્મવિધિ કરવી જોઈએ; (કારણ) જેવું શ્રેષ્ઠ પુરુષ આચરણ કરે છે તેવું જ અન્યજનો (આચરણ) કરે છે તે શ્રેષ્ઠ પુરુષ) જેને પ્રમાણભૂત માને છે, તેને (તે કૃત્યને) લોકો અનુસરે છે.

૫૫. દોષબુદ્ધિથી (કર્મમાં કોઈ દોષ આવશે એ શંકાથી) તું ઉભયથી (કર્મ કરવું કે ન કરવું) દૂર રહીશ તો પણ નિષિદ્ધમાંથી મુક્ત થવાનો નથી. જ્ઞાની પુરુષ પણ ગુણબુદ્ધિથી બાળકની માફક વિચિત્ર કર્મ કરતો નથી."

૧. લોકોની અવર-જવર, પૃથક્કરણ વગેરે, જે જ્ઞાનમાં ભંગ પાડે.

૫૬. થી ૫૭. (શ્રીદત્ત ભગવાન આગળ જણાવે છે કે) “આત્માને ૪ પ્રીતિ કરનારો, આત્માને ૪ જાણનારો, પોતાના આત્મામાં ૪ તૃપ્તિ મેળવનારો અને હંમેશા આત્મામાં જોડાયેલો રહેતો તથા પોતાના આત્મામાં સંતુષ્ટ રહેનારો હોય તેનું ક્યું કર્મ બાકી રહે છે ? તે કોઈ કર્મ કરે તો તેનાથી કશું વળતું નથી (પુણ્ય મળતું નથી); ન કરે તો કોઈ અનર્થ થતો નથી; તેથી તેને કદી પણ ક્યાંય પણ અર્થ વેપરીત્વ ભોગવવું પડતું નથી.”

૫૮. (ભગવાન અર્જુનને આગળ સમજાવે છે): “આ જગતમાં બે પુરુષો ૫૨મ - આર્નંદથી છલકાતા રહે છે; એક (નિષ્કામ કર્મરૂપી) યોગમાં જોડાયેલા હોય અને બે (પાપ-પુણ્ય) થી ૫૨ થયેલો હોય તે અને બીજો જુદિની પેલે પાર પહોંચેલો,.....

૫૯ (હવે) તું તારી નગરીમાં જા અને (તારા) હાથ વડે છત્રાધેશી સદાત દીપવાળી પૃથ્વીનું રક્ષણ કર; પશુ વડે દેવોનું પાન કર; શાહકર્મથી પિતૃઓનું (તર્પણ) કર અને દાનથી બ્રાહ્મણોને સંતોષ આપ;.....

૬૦ થી ૬૧ તું સુવર્ણ, આયો,જમીન, કન્યા, રથોના દાન વગેરેથી વિગ્રોને સંતુષ્ટ કર; અને પ્રીતિપૂર્વક વારંવાર માતું દર્શન કરવાનું આચરણ કર; (તારા) રાજ્યમાં પણ હંમેશાં સદા ચિત્તથી માતં સ્મરણ કરજે, (જેથી) તું કદી પણ મારા ૫૨મ આર્નંદ સ્વરૂપને જુલો શકીશ નહીં;.....

૬૨. બહારથી વ્યવહાર કરતો હોવા છતાં હંમેશાં અંતરાત્મામાં મન પસોવી, (મારામાં) જોડાયેલો રહી, આવી પડેલાં કર્મો કરજે; એનાથી તને કર્મલેપ લાગશે નહીં;

૬૩. (કેવલ) આત્મદૃષ્ટ એવો તું આરંભેલ કર્મ કરતો (છતાં) છવ-મુક્ત બની રહેજે; ૫૪મ (દેહાવસાને) તું નિશ્ચિતપણે મારામાં વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત કરીશ,.....

૬૪. મારાથી સાક્ષન પામેલો તું જહાદીથી જ; જેમ જે કહ્યું તેમ આચરણ કર; આર્નંદમય બની હંમેશાં નિરાયમ રહી તું સુખી બન.

ચોથા અષ્ટકનો ચોથો અધ્યાય

રાજ્યશાસન કરતા અર્જુનને મળેલા ઋષિના શાપની કથા

૧. ઋતના રક્ષક એવા આપ ઋષિ ભગવાને આજે મને જે અજ્ઞા કરી છે, તે મેં શિરસા ધારણ કરી છે, એવું બોલીને, (ઋષિદત્તને) નમન કરી, અર્જુન (પોતાની રાજધાનીમાં) ગયો.
૨. કોઈ રોકી ન શકે તેવી સ્વૈરચલિતાથી, વાયુ જેવો, આત્મનિષ્ઠ, ચક્રવર્તી રાજા અર્જુન ઋષિદત્તે જેમ કહ્યું હતું, તેમ આચરણ કરવા લાગ્યો.
૩. આ મહાન બુદ્ધિશાળી રાજાએ દશહજાર (દશયાગ) યજ્ઞોથી (ઈશનું) યજ્ઞન કર્યું અને આ મહાસત્રમાં રાજાના બધા યજ્ઞો પુષ્કળ સુવર્ણની જ દક્ષિણવાળા હતા.
૪. બધી સુવર્ણની બનાવેલી વેદીઓ, વેદ જાણનારા મુનિઓથી ઘેરાયેલી હતી, અને વિમાનમાં બેસીને ત્યાં સુખપૂર્વક અલી પહોંચેલા બધા દેવોથી શોભતી હતી.
૫. (તે જ રીતે) અપ્સરાઓ અને (સુન્દર) યાન કરતા ગન્ધર્વોથી પણ સુશોભિત બનેલી હતી; જેના (અર્જુનના) રાજ્યમાં કોઈ પણ (વ્યક્તિ) અજ્ઞાત મૃત્યુ જોતો નહીં.
૬. જેના રાજ્યમાં દુકાળ કે ઈતિઓ^૧ નો ભય રાખવા પડતો નહીં; ઈન્દ્ર યોગ્ય સમયે વૃષ્ટિ કરતો, અને પૃથ્વી ભરપેટ અનાજ આપતી હતી.
૭. થી ૮. તે ચક્રવર્તી રાજા બધા જ (પ્રકારનાં) રત્નોથી સંપૂર્ણ બન્યો હતો; સ્રાત દ્વીપોમાં એ જાતે તલવાર, ચક્ર, (સુદર્શન) ધનુષ્ય ધારણ કરી, રથમાં બેસી, યોગ (વિદ્યા) ને લીધે વાયુની માફક બધાનો અંતર્ધામી બની, સાક્ષી બની, આત્મા બની, કુષ્ટે, ચોર અને દુરમનોને શિક્ષા કરતો વિચરતો હતો.
૯. આ રીતે મનુષ્ય હોવા છતાં, આ રાજા માહિષ્મતીમાં રહેતો હોવા છતાં, કર્કોટક (નાગ) ની પુત્રીને છત્રી (એના સમુદત્ત પર) ત્યાં નગર વસાવ્યું.
૧૦. થી ૧૨. આ જોઈને ગુસ્સે થયેલો તેનો (નર્મદાનો) પતિ સમુદ્ર વેગથી દોડ્યો; મોટાં (ઉજ્જતાં) મોજાવાળા ગુસ્સે થયેલા તેને (સમુદ્રને) જોઈને મંદ હાસ્ય કરીને તે રાજાએ એકાકી (હોવા છતાં) હજાર ભુજાથી તે મોટા સંમુદ્રમાં ડૂબકી મારી (તાડન કર્યું), (અને) તેના હજાર હાથથી તે મહાસાગર (પૂબ) પીડા પામ્યો, જેના મોટા મોજાનાં ચૂરેચૂરા થયા છે, જેમાં માછલીઓએ મોં સંતાક્યાં છે, એવો અતિશય બીધેલો તે સમુદ્ર પણ પલાયન થઈ ગયો.
૧૪. આ રીતે સમુદ્રમાં મોટો ખળખળાટ થતાં પાતાલમાં રહેલા મોટા રાક્ષસો, બધા નાગ, સર્પો દૂર ન કરી શક્યા તેવી મોટી પીડા પામ્યા.
૧૫. આવા પ્રભાવવાળો, પોતાના (રાજા તરીકેના) ધર્મને જાણતો એક જ ધનુર્ધારી, ઋષિ જેવો રાજા, હંમેશાં યોગના અભ્યાસમાં પરાયણ રહી, પૃથ્વીપર રાજ્ય કરવા લાગ્યો.
૧૬. તેનું મુરઝેલીથી આચરી શકાય તેવું તપ તથા વિદ્યા વિનાના યજ્ઞોને જોઈને, પોતાના અધિકાર-સ્થાનમાં રહેલા હોવા છતાં, (બધા) દેવો પ્રતિદિન ભય પામવા લાગ્યા.
૧૭. (પોતાના) તપની શક્તિથી આ (રાજા) દેવોના અધિકારો છીનવી લેશે, એવી શંકા કરીને, દેવોએ સૂર્યને એના સત્ત્વને (તપના તેજને) હરી લેવા પ્રેર્યો.

૧. જેનું ફળ નિશ્ચિત છે એવું સત્કર્મ = ઋત

૨. અન્નિષ્ટિરનમૃદિષ્ટિર્મનઃ જલપાઃ શુભઃ સ્વચ્છં વર ચન્દ્રસ્ય સર્વેશ્વરેશ્વરઃ - સાત ઈતિઓ.

૧૮. સૂર્ય બ્રહ્મણનું રૂપ ઘારણ કરી, વૈશ્વદેવકર્મના સમયે ભૂખ્યો અતિથિ બની, અતિથિ પ્રત્યે સદ્ભાવવાળા તે અર્જુન પાસે આવી પહોંચ્યો.

૧૯. તે અતિથિ (સૂર્ય) બોલ્યો, “હે શ્રેષ્ઠ રાજનું ! તું દયા દાખવનાર બ્રાહ્મણપૂજક છે; આજે મને એક બાબતમાં તૃપ્ત કર; તારા શિવાય મને મારી મનપસંદ વસ્તુ આપનાર બીજો કોણ છે ?

૨૦. રાજા બોલ્યો, “તું કઈ વસ્તુથી તૃપ્ત થઈશ તે (મને) કહે; હું તને બધું જ આપીશ. બ્રાહ્મણ તો અમારા માટે દેવ છે, અને તેથી માનું સર્વસ્વ (પણ) આપી દઉં.”

૨૧. સૂર્યે તેને કહ્યું, “મને બધી જ વનસ્પતિ ભિક્ષારૂપે આપી દે; હું તેનાથી જ તૃપ્ત થઈ શકીશ; હે રાજનું ! બીજા કશાથી મને તૃપ્તિ થશે નહીં.”

૨૨. આ સાંભળી આશ્ચર્ય અને સંતોષથી રાજા તેને પ્રણામ કરી બોલ્યો, “(તમે) જે માગ્યું, તે હું આપું છું; તમે કોણ છો ? (તમે) મનુષ્ય નથી !

૨૩. થી ૨૪. તે વખતે સૂર્યે પોતાનું (મૂળ) સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું. તેને (સૂર્યને) પ્રણામ કરી રાજાએ કહ્યું, “ જેને આવો અતિથિ પ્રાપ્ત થયો છે તે હું આજે ધન્ય બન્યો છું. હે તપ આપનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ (સૂર્ય) (તારા) તેજ વડે કે તારા બળથી બધા વૃક્ષોને બાળી નાખવા શક્ય નથી; હું તને પ્રણામ કરું છું.

૨૬. થી ૨૭. આમ (રાજાથી) કહેવાયું પછી સૂર્યે કહ્યું, “હે ઘણું બધું આપનાર રાજા ! હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું; હું (તને) આરે તરફ જનારા (અને) નારા ન પામનારાં બાણ આપું છું; મારા તેજથી ભરેલાં તે (બાણ) એકજ ક્ષણમાં બધું સળગાવશે (તેથી ઘનુષ્યમાં) તે બધાં બાણ ચક્રાવીને (વૃક્ષોને) સૂકવી નાખી મને અર્પણ કર, તે સૂકાયેલાં વૃક્ષોને હું આત્મસાત્ કરી નાખીશ અને એનાથી હું તૃપ્ત બનીશ” આમ કહીને સૂર્યે એને (રાજાને) દિવ્ય બાણો લાવી આપ્યાં.

૨૮. તે બળવાન રાજાએ (અર્જુનને) તેણે (સૂર્યે) આપેલાં બાણ (ઘનુષ્યની) પાંચસો આપ પર ચક્રાવીને જેમ વાદળ પાણી (ની ઘસાઓ) છોડે તેમ છોડ્યાં.

૨૯. (આ) બાણોની વર્ષાથી પર્વતો, ગમડાં, નગરો, ગોવાશિયાઓની શેરીઓ, કિલ્લાઓ, જંગલો, વગેરેમાં ઉત્પન્ન થયેલા બધાં વૃક્ષો એકદમ સૂકાં બની ગયાં.

૩૦. પછી સૂર્ય, અગ્નિના રૂપમાં બધા સૂકાં ઘાસ, ઝાંખરા વેલીઓ, વૃક્ષોરૂપી સ્થાવરોને એક ક્ષણમાં ખાઈ ગયો (બાળી નાખ્યાં).

૩૧. એ જ સમયે સપ્તારિષ્ટ દૂટતાં તપશ્વર્ષીથી દેદીપ્યમાન વશિષ્ઠ નામે મહામુનિએ બધાં વૃક્ષોની બાળી ગયેલાં જોયાં.

૩૨. થી ૩૪. એ મહાતપસ્વીએ ગુસ્સે થઈને તે અર્જુનને શાપ આપ્યો, “હે દુષ્ટ મતિવાળા (રાજનું) ! તું મારા આશ્રમમાં વૃક્ષો બાળી નાખ્યાં (કારણ કે) તું ઉન્મત્ત છે બળને કારણે અભિમાની બન્યો છે, કારણ તારો કોઈ પ્રતિયોદ્ધો નથી; તું ગર્વ કરીશ નહીં, હે દુષ્ટ જનવાળા રાજવી ! પ્રતાપી શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ, ભુગુ કુળમાં ઉત્પન્ન જમદગ્નિના પુત્ર રામ (પરશુરામ) (પોતાની) પરશુથી વૃક્ષના થડ જેવી તારી એક હજાર ભુજાઓ કાપીને તને હણી નાખશે.”

૩૫. આ રીતે બ્રાહ્મણને માન આપનાર, અતિથિ જેને પ્રિય છે (અથવા જે અતિથિઓનો પ્રિય છે), તે રાજાને (ભવિષ્યમાં) બનનારા દેવયોગને લીધે શાંત (સ્વાભાવવાળા) મહર્ષિએ શાપ આપ્યો !

૩૬. તે દિવસથી માંડીને સદ્બુદ્ધિ ધરાવતો હોવા છતાં તે રાજા ઉદ્ધત બન્યો. એ રાજાને મહાબળવાન ઘણા પુત્રો થયા.

૩૭. (બળવાન) દત્તાત્રેયની કૃપાથી પ્રાપ્ત કરેલા રથમાં કે ઈશ્વજ પ્રમાણે ગમન કરનારા વિમાનમાં અખિલ વિશ્વમાં વિચરણ કરતો તે (અર્જુન) ધૂમવા લાગ્યો.

૧. વનસ્પતિની ભિક્ષા એ આશ્ચર્ય અને તેજસ્વી અતિથિ મળ્યો એ સંતોષ.

૩૮. એણે અતુલ વૈભવ મેળવ્યો; સિદ્ધિઓ તો ઘસી બની ગઈ; જેની અજ્ઞા (મનુષ્યો- દેવો) કોઈ ઉઘાપી શકે નહીં એવા આ સમ્રાટ રાજાએ ઉગ્ર શાસન શરૂ કર્યું.

૩૯. ઉચ્છ્રા પ્રમાણેના અનેક દેહ ધારણ કરી એ બધે સ્મૃતિગ્રામી બન્યો; અને બીજે દત્તાત્રેય હોધ એ રીતે પ્રત્યક્ષ ખેતો હતો.

૪૦. ખરાબ આચરણ કરનારાને અટકાવીને (એવા) રાજાઓ કે ચોરોને હણવા લાગ્યો અને દેવો, યક્ષો વગેરેને બધી રીતે પીડા કરતો તેમનું મર્દન કરવા લાગ્યો.

૪૧. આ હેહધન્યો અધિપતિ બળવાન રાજા દિવ્ય વિમાનમાં બેસી પૌલોમી (ઉદ્દાણી) સાથે ક્રીડા કરતા ઈન્દ્રની સાથે સ્વર્ગમાં ધર્ષણ કરવા લાગ્યો.

૪૨. થી ૪૪. ત્યારે કૃતવીર્યપુત્ર (અર્જુન) થી પીડા પામતા અને તરછોડાયેલા દેવો દેવર્ષિઓની સાથે શ્રીવિષ્ણુને શરણે ગયા, (અને કહ્યું:) હો દેવોના પણ દેવ, દેવોના દુશ્મનને હણનાર, હો સત્યપરાક્રમવાળા ભગવાન વિષ્ણુ ! ભલા પ્રાણીઓની રક્ષા માટે કૃતવીર્યપુત્ર અર્જુનને હણો; દિવ્ય વિમાનમાં જાતે ત્રણે લોકમાં વિચરતો આ (રાજા) સમગ્ર વિશ્વને પીડે છે; તારા વિના એને હણનાર કોણ છે ?”

૪૫. આ રીતે જેને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે એવા દેવે અર્જુન વડે પીડાતા દેવોને ખેઈ કહ્યું, “હું બ્રાહ્મણ રૂપે અવતાર બઈ તેને એકાક્ષ હણીશ.”

૪૬. આ રીતે જેમને ક્રોધમાં આવ્યું છે એવા, ઈન્દ્ર જેઓમાં અગ્રેસર છે તે દેવો હર્ષ પામી વિષ્ણુને નમન કરી, ચિંતામુક્ત બની પોતપોતાને સ્થાને ગયા.

૪૭. સર્વશ્રેષ્ઠ એવા ભગવાને પણ, આ પ્રકારના મુનિથી (વસિષ્ઠથી) શાપ મેળવેલા પોતાના ભક્ત અર્જુનને ખેઈ એનો ઉદ્ધાર કરવામાં મન પરોવ્યું.

૪૮. થી ૪૯. “યેં પહેલેથી એનો વધ એનાથી વધારે ખ્યાતિવાળા માણસથી નકડી કર્યો છે, તેથી હું જ પોતે, બ્રાહ્મણ રૂપે, એ મારો ભક્ત કોઈ (હોવા છતાં), એને હણીશ.” મારી કૃપાથી, ધોમના અભ્યાસથી અને તપશ્ચર્યાથી એ મુક્ત જ છે, (હવે) ભક્તને આદંભેલી વિદેહમુક્તિ જ એને આપું.”.....

૫૦. આ રીતે નિશ્ચય કરી, ત્રણે જગતના સ્વામી, ભક્તોના પ્રિય, દયાળુ ભગવાને પોતાના અંશથી વિપ્રરૂપે અવતાર લીધો.

૧. અર્જુન જ્ઞાની અને ધોળી ભક્ત હતા. ન તત્ત્વ પ્રાણ્ય ઉન્ન્યામનિ એ કુતિ પ્રમાણે જ્ઞા ધ્યાન (સિદ્ધાન્તજ્ઞે) ગતિવાચક અર્થ, અર્જુનના વિદેહકેવલ્યને વ્યંજિત કરે છે.

યોથા અષ્ટકનો પાંચમો અધ્યાય

દેવકાર્ય માટે (લીધેલો) પરશુરામ - અવતાર

૧. “હે દેવ ! તું જ અમારું રક્ષણ કર.” એમ જે કોઈ એક વાર પણ પ્રાર્થના કરે છે, તેને ભગવાન બધી આપત્તિઓમાંથી ઉગારી શુભ પદ આપે છે.
૨. તે નિત્યમુક્ત એવા, અનન્ય ભક્તિ કરનારા પોતાના ભક્ત તે અર્જુનને કઈ રીતે હણી શકે ? (તેનો જવાબ એ કે) તેણે (અર્જુનને) માગેલું (ખ્યાત્યાધિકથી મૃત્યુ) ભગવાને સત્ય કયું.
૩. કાન્યકુબ્જમાં ગાથી નામે મહાબળવાન રાજા હતો. પત્ની સાથે જંગલમાં વસતાં (ફરતાં) તેને (એક) પુત્રી જન્મી.
૪. રૂપ અને લાવણ્યવાળી, દેવી જેવી મહા તેજસ્વી તેને જોઈ ભૃગુકુળના ઋષીકે રાજ પાસે તેની (પત્ની તરીકે) માગણી કરી.
૫. થી ૮ ખૂબ તીક્ષ્ણ વ્રત આચરનારા, મહાવ્રતપત્ની એવા તેને જોઈને, તેને ‘ના’ પાડવામાં ડરતા તે રાજાએ ખૂબ પ્રાર્થના કરી તેને કહ્યું, “હે બ્રહ્મા ! તું સત્કાર કરવા ધોગ્ય જ છું; આ (મારી પુત્રી) તારી પત્ની (થવા) ધોગ્ય જ છે; પરંતુ મેં આજે એક પણ લીધું છે, તે હે સન્માનનીય ! તું સાંભળ, “જે ભાગ્યશાળી એકી સાથે કાળા કાનવાળા, સફેદ (ચામડીના) અને તરલ (ઝડપી ગતિવાળા) એક હજાર થોડાઓ કિંમત રૂપે આપે, તેને અપ્સરા જેવા અંગવાળી (મારી) આ કન્યા મારે આપવી”, - એવી હે વિમ્બ ! મેં લીધેલી પ્રતિજ્ઞા તું કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકીશ ?
૯. તે (ઋષીક) ઋષિએ જવાબ આપ્યો, “હું આજે તે પ્રમાણે (તારા કહેવા પ્રમાણે) જલદીથી (થોડાઓ ભાવી) આપીશ; (પણ) આ સાધ્વી (સ્ત્રી) મારી પત્ની બને; એમાં વિચાર કરવાની જરૂર નથી.”
૧૦. આ રીતે પ્રતિજ્ઞા કરી (તે) મુનિએ વરુણ (દેવ) પાસે જઈ તેને કહ્યું, “કિંમતરૂપે (આપવા માટે) કાળા કર્ણવાળા એક હજાર થોડા (મને) આપ.”
૧૧. પોતાના બળ પર મુસ્ત્રક એવા વરુણે પણ આ વિમ્બને ખૂબ ઉમ તપશ્ચર્યાવાળો જણી એનો તિરસ્કાર કરવા અસમર્થ હોવાથી તેવા થોડાઓ તેને આપ્યા.
૧૨. થોડાઓને લઈને (તે) મુનિ જલદીથી ગંગાની વચમાંથી (માર્ગ કાઢી) બહાર આવ્યા, (ત્યારથી) કાન્યકુબ્જમાં તે (સ્થાને) બધાં પાપ નાશ કરનારું ‘અશ્વત્થિ’ (નામતીર્થ) બન્યું.
૧૩. તેણે (મુનિએ) ગાથીરાજની પાસે જઈ કહ્યું, “તારી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણેના આ થોડાઓ હું અહીં ભાવ્યો છું; તારું કલ્યાણ થાવ; તારી પુત્રી મને (પત્ની તરીકે) આપ.”
૧૪. તેનું (ઋષીકનું) આવું આશ્ચર્યકારક માહાત્મ્ય (પરાક્રમ) જોઈ હર્ષથી તે રાજાએ (ધર્મની) નાહી કરેલી વિધિને અનુસરી (પોતાની) તે અનિદ્ય કન્યા (લગ્નમાં) તેને આપી.
૧૫. આ પ્રમાણે ધર્મોક્ત વિધિથી સ્વર્ગની સુન્દરી જેવી તેને (પોતાની પત્ની સત્યવતીને) મેળવી તે સુન્દર કેડવાળી (પત્ની) સાથે ઉચ્છ્ર પ્રમાણે સુખપૂર્વક તે (મુનિ) રમમાણ કરવા ભાગ્યો.
૧૬. ઈન્દ્ર વગેરે દેવો (પણ) તે મહાપુરુષનો (ઋષીકનો) (પત્ની સાથે ક્રીડા કરવાનો) ઉદ્યોગ જોઈ ખૂબ આશ્ચર્ય પામ્યા, અને (એની) તપશ્ચર્યાના વખાણ કરવા ભાગ્યા.
૧૭. હવે એક દિવસ ગાથીએ તેને (મુનિને) કહ્યું, “હે મુનિ ! હું પુત્ર વિનાનો છું (તેથી) તું (કોઈ) ઉપાય કર જેથી હું પુત્રવાળો બનું અને મોસ પામું.

૧૮. 'ભલે' - એમ કહીને તે પત્ની સાથે હર્ષથી (પોતાના) પિતાની પાસે આપ્યો અને ભક્તિભાવપૂર્વક પ્રેમભક્તિથી તેમનાં ચરણકમળમાં વંદન કર્યાં.

૧૯. (અને) તેમને (પિતાને) સર્વ (વૃતાન્ત) જણાવ્યું; મહામુનિ ભૃગુ પણ કામદેવ જેવા તેને (પુત્રને) અને સ્વર્ગની અનુપમ સુન્દરી જેવી પુત્રવધૂને જોઈ (ખૂબ) સંતોષ પામ્યા.

૨૦. થી ૨૧. (અને) પ્રસન્ન અંતરાત્માથી (બંનેને) પોતાના આશ્રમમાં સમ્યાં. સારા ભાગ્યવાળી, પતિની સેવામાં જ મગ્ન રહેતી, પ્રશસ્ત મનવાળી, સતી, ગાંધીની પુત્રી (સત્યવતી) દરરોજ મુંદર સ્વભાવથી, સેવા કરીને તે પરમ ધાર્મિક મુનિ (ભૃગુ) ને પ્રસન્ન કરવા લાગી.

૨૨. પ્રસન્ન થયેલા ભૃગુએ તેને કહ્યું, "હે પતિવ્રતા ! તું ધન્ય છે; હે સૌભાગ્યવતી ! (મારી પાસે) વરદાન માગ; તારું મનપસંદ હું તને આપીશ."

૨૩. તેણે જવાબ આપ્યો, "હે મહાપ્રાણ (મુનિ) ! પુત્ર વિનાની મારી માતાના અને મારા પણ માનસિક સંતાપને જાણીને, હે ભગવન ! આપ કૃપા કરો, તો યોગ્ય થશે.

૨૪. થી ૨૫. તેણે તેને (સત્યવતીને) કહ્યું, "તમને બંનેને પુત્રો જન્મે તે માટે આ ઉપાય છે, - તું અને (તારી) માતા માસિક ધર્મનું સ્નાન કર્યા પછી, તે પરચેશરનું મનથી ધ્યાન થરી ધર્મોક્ત વિધિ પ્રમાણે તારે અશ્વત્થને અને તારી માતાએ ઉદુમ્બરને આમ અલગ - અલગ રીતે આલિંગન આપી બે ચરુને સંસ્કાર આપી (અલગ-અલગ રીતે) તેમનું ભક્ષણ કરવું.

૨૬. તને બ્રહ્મતેજવાળી અને તારી માતાને સમ્રાટ એમ ક્રમ પ્રમાણે પુત્રો થશે. એમાં, હે પુત્રવધૂ સત્યવતી ! કોઈ શંકા નથી. આ (મારું) સત્ય (વચન) છે.

૨૭. 'ભલે', એમ કહીને હવે તે (પોતાના) પ્રિયતમ (ઋષીક) સાથે પિતાના રાજ્યમાં આવી; અને પુત્રની ઉન્નતિથી જે પ્રમાણે ભૃગુએ ઉપદેશ કર્યો હતો, તે પ્રમાણે બધું કર્યું.

૨૮. પણ નસીબયોગે ચરુભક્ષણ કરવાના સમયે વિપરીત ક્રમ બની ગયો; બેદરકારીથી માતાએ પુત્રીનો અને પુત્રીએ માતાનો ચરુ ખાધો !!

૨૯. થી ૩૧. ત્યારબાદ પણ દિવસોનો સમય પસાર થઈ ગયો; પછી ભૃગુએ (પોતાના) દિવ્યચતુષી આ જિલટો ક્રમ જાણી સતી પુત્રવધૂ પાસે આવી કહેવાં લાગ્યાં, "હે કલ્યાણી ! વિપરીત ક્રમથી ચરુભક્ષણ અને વૃષ્ટનું આલિંગન કર્યું છે; (એનાથી) ફલ વિપરીત થયું છે; પુત્રોનો પણ વિપર્યસ (ઉલટ-સુલટ) થશે; તારો પુત્ર બ્રાહ્મણ હોવા છતાં શત્રિયના આચરણવાળો થશે, અને તારી માતાનો પુત્ર શત્રિય હોવા છતાં બ્રાહ્મણના આચરણવાળો બનશે."

૩૨. આ સાંભળી તેણે વારંવાર સસરાજીને પ્રાર્થના કરી કે મને આવો પુત્ર ન થાય; ભલે (મારો) પૌત્ર એવો થાય.

૩૩. ભૃગુએ તેને અભિનંદીને કહ્યું, "ભલે, તેમ થાય," પછી બંને પોત-પોતાના આશ્રમમાં ગયાં; પછી યોગ્ય સમયે તે સત્યવતીએ પુત્રને જન્મ આપ્યો.

૩૪. તે (બાળક) તેજ અને પ્રભાવથી પુક્ત હોવાથી તે બ્રાહ્મણનું જન્મદિન નામ પાડ્યું; તે પણ વેદ અને વેદાંગમાં નિષ્ણાત બન્યો.

૩૫. તેની (સત્યવતીની) માતાએ જે પુત્રને જન્મ આપ્યો, તે મહાપ્રશસ્ત મનવાળા વિદ્યામિત્ર નામે થયા; તે ચરુના પ્રભાવને ઢીલે તપશ્ચર્યાના બળથી બ્રહ્મર્ષિ પદ પામ્યા.

૩૬. મહાપ્રશસ્ત મનવાળા અને મહાતેજસ્વી જન્મદિન રુદ્રના અંશ હતા, અને તેમણે શક્તિ (પાર્વતી) ના અંશ એવી, રેણુપુત્રી રેણુકા સાથે લગ્ન કર્યું :

૩૭. તે જન્મદિનએ અનુકૂળ અને પવિત્ર તે રેણુકા સાથે ગૃહસ્થધર્મનું પાલન કરતાં તીવ્ર તપ કરવા માંડ્યું.

૩૮. તે બેને ઉદાર મનવાળા, દેવ જેવા પાંચ પુત્રો થયા; તેમાં સૌથી નાનો રામ (પરશુરામ) શ્રી વિષ્ણુનો અંશાવતાર (હોઈ) પ્રતાપી હતો.

૩૯. તે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી અંગે સહિત વેદનું અને વિધિ પ્રમાણે ધનુર્વેદનું પણ અભ્યાસ કરી, ખાધાપની એવામાં તત્પર રહેવા લાગ્યો.

૪૦. જેમણે અગ્નિની સ્થાપના કરી છે, એવા પિતાને હંમેશાં અનુકૂળ રહેતો, અને (એમના માટે) (આ) રામ કૃષ્ણ, કૃષ્ણ, સપિંધ મૂલ, કુસ વગેરે લાવી આપતો.

૪૧. એક વખત નદીએ સ્નાન કરવા ગયેલી રેણુકાએ પાણીમાં સ્ત્રીઓ (રાણીઓ) સાથે ક્રીડા કરતા તે પદ્મસાલી (નામના) રાજાને જોયો.

૪૨. (ત્યાં) જિભી રહીને તે રેણુકાએ ભણ માટે તે ક્રીડા ખેઈ (તે) હર્ષ પામી; પછી (બીજી ભણે) ડરી ગઈ અને જલદીથી પતિ પાસે દોડી ગઈ.

૪૩. થી ૪૪. તેણે (જમદગ્નિએ) ઈર્ષ (પાતિવ્રત્ય) માંથી ચલાપમાન થયેલી, બ્રાહ્મણના તેજથી વિહીન બનેલી તેને (રેણુકાને) ખેઈને, તેને શિક્ષકરીને, તિરસ્કાર કરીને, ક્રોધથી વશુમેત નામના પુત્રને કહ્યું, “ હે બેટા! તું આનો (રેણુકાનો) જલદી વધ કર.” આવી તેની (જમદગ્નિની) વાણી સાંભળવા છતાં સ્નેહવાળા તેણે વધ કર્યો નહીં, (પણ) ડરથી નીચું મુખ રાખી મૂંગો જિભો રહ્યો.

૪૫. “તું ભસ્મ થઈ જા,” આપ તેને (પુત્રને) કહીને સુષેણ, વસુ, વિશ્વાવસુ (નામના પુત્રોને) ને કહ્યું (અને) (ન ખામનાર) તેઓને પણ ગુસ્સાથી મારી નાખ્યા.

૪૬. એટલામાં જંગલમાંથી રામ (પરશુરામ) આવ્યો; તેને (જમદગ્નિએ) કહ્યું, “હે રામ ! મારી આજ્ઞાથી તું વિચાર કર્યા વિના જલદીથી આનો (રેણુકાનો) વધ કર.

૪૭. પછી પરશુ લાવીને રામે માતાનું મસ્તક કાપી નાખ્યું; સાંત પડેલા તે મુનિએ તેને (રામને) આશ્વિગન આપી કહ્યું, “તારી ઈચ્છા પ્રમાણેનું વરદાન માગ.”

૪૮. તેણે (પિતા પાસે) વરદાન માગ્યું કે માતા અને ભાઈઓ જિભા થાય અને પોતાનો પુરુષમાં વિજય થાય; કોઈ હરીફ થોડો થાય નહીં; દીર્ઘ આયુષ્ય (ભોગવે); તેણે પણ તે પ્રમાણે (મધું જ) આપ્યું.

૪૯. પછી તેના મૃત્યુ પામેલા હોવા છતાં ભાઈઓ અને મહાભાગ્યશાળી (માતા) રેણુકા ફરીથી જિભાં થયાં, તેથી રામ હર્ષ પામ્યો.

૫૦. ત્યારથી આરંભી આ રામ (પરશુરામ) પૃથ્વી પર ખૂબ બળવાન (બોદો), તેજસ્વી હોવાથી (અન્યથી) હંફાવી ન સકાય તેવો અને ધનુર્વિદ્વામાં નિષ્ણત બન્યો.

યોથા અષ્ટકનો છઠ્ઠો અધ્યાય

બળજબરીથી હોમધેનું અપહરણ કરનાર અર્જુનનો પરશુરામે કરેલો વધ

૧. રાજા (અર્જુન) ધાર્મિક મનવાળો, બ્રહ્મવર્ચસ્વવાળો, અને રોજ સોમરસનું પાન કરતો હોવા છતાં દૈવધોને (વસિષ્ઠ) મુનિના શાપને લીધે બ્રષ્ટ મતિવાળો બન્યો.
૨. આ રાજા બ્રહ્મણ્ય, સારી નીતિથી ચાલનારો, વિધિ પ્રમાણે કર્મ કરતો હોવા છતાં નસીબે એને વશમાં લીધો (અને) એણે ઋષિનો અપરાધ કર્યો.
૩. અરે ! બ્રહ્મ વગેરે (દેવો) પણ સર્વજ્ઞ હોવા છતાં ભાવિને વશ બની જાય છે. આ અવશ્યભાવિતા^૧ પરમેશ્વરે નિર્માણ કરી છે.
૪. અજન્માના (જન્મ, વિજન્મ વગેરે) ધાર્મ્ય કુમાર (સનત કુમાર આદિ) ના શાપથી બળીને ભૂમિ પર પડ્યા, ચંદ્ર ઈન્દ્ર, ભૃગુ, દક્ષ વગેરે (બધા) અહીં ભાવિથી જ છેતરાયા છે.
૫. નારદ વગેરે પણ આ વિધિ (અવશ્યભાવિતા) ને ઓળંગતા નથી, (પણ) તેને વશ રહે છે, તો પછી મનુષ્યોની તો વશ જ શી કરવી ? વિધિ ખરેખર બળવાન છે.
૬. (સ્વા રીતે) આ (વિધિ) બળવાન ભલે હોય તેથી તત્ત્વને જાણનાર (જ્ઞાની) સંતને શી હાનિ (ઘવાની) છે ? કેવળ શરીરથી મનથી આસક્ત ઘણા વિના કર્મ-કરતો હોવાથી ધાપ કે પુણ્ય મેળવતો નથી. (કર્મનું ફલ મળે તો નસીબ ધડાપ ને !)
૭. જ્યારે તે અર્જુન સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલો પોગી બન્યો ત્યારે તેણે (ક્રીદત) ગુરુને કહ્યું, “હે ભગવન !” સૌથી વધુ બળવાન એવા ખારો તું જ વધ કર, જેથી હું પછી (મૃત્યુ બાદ) સદ્ગતિ પામું !
૮. જો તને આ ઠીક ન લાગે તો મારું મૃત્યુ રોગથી કે હલકાથી થાય નહીં, (પણ) તારા જેવાથી જ થાય, એવું તે વેળા રાજાએ ખાત્યું હતું.
૯. તે સિદ્ધ કરવા શી ભગવાને પોતાના અંશથી બ્રાહ્મણરૂપે અવતાર લઈ ખ્યાતિમાં (અર્જુનથી) અધિક ભૃગુપુત્ર રામરૂપે પોતાના સેવક (અર્જુન) ને હણ્યો.
૧૦. અહીં ઈશ્વરનો કયો દોષ ? (કોઈ નહીં); આ જગત તો ભ્રમ છે (મિથ્યા છે); અરે ! ઈશ્વર સર્જન, સ્થિતિ, લય કરે છે, એ પણ ખરેખર તો મિથ્યા ભ્રમ છે.
૧૧. પરમેશ્વર તો આ સર્વના કર્તા છે, પોષક છે, સંહારક છે; હંમેશાં^૨ બાળકની માફક ક્રીડા કરે છે, તેથી પરમાત્માને બંધન ક્યાંથી (જિલ્) થાય ?
૧૨. જે બધું પ્રપન્ન થાય છે, તે અનિત્ય હોવાથી, એનો નાશ નક્કી જ છે; તેથી શરીર નાશ પામતાં ચૈતન્યસ્વરૂપ (બનેલા) ભક્તનું શું નાશ થવાનું છે ?
૧૩. જ્ઞાનીની પણ, જેવું પ્રારબ્ધ તેવી ચેષ્ટા થાય છે, તેથી એનું શું નાશ પામવાનું ? એ તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સમયે જ (અદ્વૈત) સ્થિતિ ને પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે.
૧૪. ઈશ્વર પણ કર્મથી જ (મનથી નહીં) ચેષ્ટા કરે છે, નહીં કે સ્વભાવથી; તેથી તે (કર્મથી) બંધાતો નથી, એ કારણે બંનેને કોઈ દોષ લાગતો નથી.

૧. જે બળવાનું તે બનીને જ રહે તે સ્થિતિ ૨. બાળક જેવા રકમક બનાવે, રમે તોડે.

૧૫. થી ૧૬. એક સમયે તે સમ્રાટ રાજાએ (અર્જુને)^૧ ચાર પ્રકારના સૈન્યથી સજ્જ થઈ રથમાં બેસી પર્યટન કરતાં, આનંદથી લાંબા વખત સુધી ક્રીડા કરી; માર્ગમાં જમદગ્નિનો આશ્રમ જોયો (અને) રાજા બેન્દ્રણ પિત્રોની સાથે પડે ચાલી તેમાં દાખલ થયો.

૧૭. ૧૮ થી ૧૯. આશ્રમમાં પાર્વતી સાથે મૂર્તિમાન શિવને (જુઓ), તેમજ રાજાએ સતી સ્ત્રી રેણુકા સાથે તપથી દેદીપ્યમાન જમદગ્નિને જોઈ, ભક્તિભાવથી તેમને (ઉપપન્ને) બે હાથ જોડી શિરસા પ્રણામ કરી, વિવિધ સ્તોત્રોથી સ્તુતિ કરી; વારંવાર નમન કરી, તેમની આશ્વાસી, તેમની આગલ બેસીને, વિનયથી નમીને, કુશલ પૂછ્યું; તેમણે તેનું (રાજાનું) પણ (કુશલ) પૂછ્યું.

૨૦. રાજાએ કહ્યું, “આપની કૃપાથી રાષ્ટ્રની તિજોરી વગેરે, અન્ય બધે, ધર્મકાર્યમાં કલ્યાણકારક (સ્થિતિ) છે; હું (આપે) આપનાં દર્શનથી ધન્ય બન્યો છું.

૨૧. સારી રીતે કહેવાયેલા તે ઋષિએ સ્નેહથી તેનું આતિથ્ય કરવા નિર્મત્રણ આપ્યું અને (પોતાની) કામધેનુ (ગાય) ની કૃપાથી (અગ્નિ) સૈન્ય સાથે તેને સ્વાદિષ્ટ ભોજન સામગ્રીથી તૃપ્ત કર્યો.

૨૨. તેનો આ વૈભવ જોઈને અને નસીબથી આકૃષ્ટ (બ્રહ્મ બનેલા) બુદ્ધિવાળા રાજાએ ઋષિને પૂછ્યું, “હે ભગવન્ ! તારી પાસે આતું એવાં ક્યાંથી (આવ્યું) ?”

૨૩. થી ૨૪. તેણે (ઋષિએ) કહ્યું, “આ (મારી) કામધેનુ હંમેશા બધી ઉચિત વસ્તુઓ આપે છે. “રાજાએ કહ્યું, “એ મને આવી દો, હું તમને એની કિંમત આપું છું, તમે (ઋષિ) અતિશય કિંમતી રત્નો, ધન, જમીન, (બીજી) અનેક પ્રકારની ગાયો સ્વીકારો.” આવી પ્રાર્થના કરવા છતાં મુનિએ (તે) ગાય આપી નહીં.

૨૫. આ શાંતિને વરેલા મુનિ મને શું કરી શકવાના છે ? તેથી બળજબરીથી (ગાય) લઈ જાઉં; આમ વિચારી, (રાજા) હઠપૂર્વક તે ધેનુ લઈ ગયો.

૨૬. જેણે આત્મસાધનાકાર કર્યો છે એ મુનિએ અનેક પ્રકારના ધન, રત્ન (રાજા તરફથી) આપવા છતાં સ્વીકાર કર્યો નહીં અને બુદ્ધિમાનુ તે ફરીથી શાંતચિત બની રહ્યા.

૨૭. પછી તે અર્જુન હર્ષથી તે ગાયને પોતાની નગરીમાં લઈ ગયો; એ વેળા રામ (પરશુરામ) સમિધ અને દર્ભ સાથે જંગલમાંથી (આશ્રમમાં) આવી પહોંચ્યો.

૨૮. આ (પોતાને) ન ગમે તેવું ગાયનું (રાજા વડે) ખેંચી ને (લઈ) જવાનું (કૃત્ય) ભાઈઓથી કહેવાયું, (તે) સાંભળી, વધી બયેલા ક્રોધવાળો મહાબળવાન તે (રામ) રાજા પર ખૂબ ગુસ્સે થયો.

૨૯. થી ૩૦. તેણે પિતાને કહ્યું, “(બધા) ભેડને બાળી નાખવાની ઉચ્છ્ર કરતા એવા માડું પરાક્રમ (તમે) જુઓ; આ રાજા ચોર છે, ઉન્મત્ત છે, બ્રાહ્મણોનો દેષ કરનારો છે, અતિશય ગર્વવાળો છે; આપે (તેના) સૈન્ય સહિત તેનો હું વધ કરું છું, અથવા મારે જંગલમાંથી હું શાસન કરનારો છું; એ માટે તો હું અવતીર્ણ થયો છું; એ દુષ્ટ મને ઓળખતો નથી.”

૩૧. થી ૩૨. આમ કહી, જેનાં નેત્રોના ખુલ્લા ભાલ થયા છે, એવા તે રામ ભ્રજનું ઉચ્છેદન કરવા (ઉચ્છ્રી) નગરમાં દાખલ થતા તે રાજાને ઉદેશીને ગંભીર વાણીથી બોલ્યા, “હે ચોર, ભદ્રાસ, કુષ્ટ ! આપે ખારી (નજર) આગળથી તું ક્યાં જવાનો છે ? તું (આ) ધેનુને ક્યાં લઈ જઈ શકીશ ? તારું (કૃત્ય) અધમ ભરિયને લાયક નથી શું ?

૩૩. થી ૩૪. આ રીતે (જેને) કહેવાયું છે તે સદ્બુદ્ધિવાળા રાજા અર્જુને રામને વિષ્ણુરૂપે ઓળખીને “એની સાથે ભ્રાત્રધર્મથી (યુદ્ધ કરી) સંતુષ્ટ કરી તેના (વિષ્ણુના) પરમપદમાં જાઉં” - એવું વિચારી રાજાએ સીનિકોને યુદ્ધ માટે ઉરકેવ્યો. તેઓ (સીનિકો) પણ પરમશૂર્ય રામ સાથે પોતાની બધી શક્તિથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.

૩૫. (આ બાજુ) પ્રતાપી અને ગુસ્સે ભરાયેલા રામે, જેમ પ્રખ્યાતનો બાળ સૂર્ય (અરૂણ) રાત્રિના અંધકારને (હરો), તેમ યુદ્ધ કરતા મહાબળવાન તેઓને (સીનિકોને) એક જ જાણમાં નિ:શોષપણે હણી નાખ્યા.

૧. હાથી, ઘોડા, રથ, પાવદલ એમ ચાર.

૩૬. (અર્જુને વિચાર્યું), દેવો (અને) રાક્ષસો પણ મારી સામે ઊભા રહેવા સમર્થ નથી; (એમાંનો) કોઈપણ મને આજ સુધી છતવા શક્તિમાન થયો નથી, તો પછી માનવીની તો વાત જ ક્યાં રહી ?

૩૭. છતાં આજે આ બ્રાહ્મણ મને છતવા સમર્થ બને છે, (તેથી) આ બ્રાહ્મણરૂપે વિષ્ણુ અવતીર્ણ થયા છે, તેથી હું આ બ્રાહ્મણ સાથે યુદ્ધ કરીશ.

૩૮. આલો નિશ્ચય કરી, રાજા યુદ્ધ કરવા એકદમ સામો આલ્યો; (અને) શ્રીદત્તનું હૃદયમાં સ્મરણ કરી વિવિધ અસ્ત્રોથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.

૩૯. (તે) સિંહના અવાજમાં ગર્જના કરવા લાગ્યો; બાણોના સમૂહની વર્ષા કરવા લાગ્યો અને જેમ વાદળ પર્વતને ઢાંકી દે તેમ, તેણે (બાણોથી) રામને ઢાંકી દીધો.

૪૦. સામનો ન કરી શકાય તેવો, રથમાં બેઠેલો, હજાર હાથવાળો, પ્રતાપી અને (પોતાના) તેજથી પ્રકાશતો તે અર્જુન, સહજ કિરણોવાળા, રથમાં બેઠેલો, પ્રતાપી (તાપ આપનારા), જેની સામે જોઈ ન શકાય તેવા (પોતાના) તેજથી પ્રકાશમાન સૂર્ય જેવો શોભવા લાગ્યો.

૪૧. થી ૪૨. તેના (અર્જુનના) હાથની ચપલતા જોઈને હર્ષ પામેલો રામ (પરશુરામ) સંતુષ્ટ થયો અને એણે (રામે), જેમ, પવન વાદળોને દૂર કરે તેમ તેનાં બાણો દૂર કરી, સેરડીના સાંકળની જેમ ઘનુષ્યોને કાપી નાખી, તેના તેજને શાંત કરી દઈ, તે પરશુભારી એ તેને રથ વિનાનો બનાવી ઝડપના અંકુરો જેવા તેના હાથ કાપી નાખ્યા.

૪૩. (પણ) આ મહાન બળ અને પરાક્રમવાળો, શૂરવીર (અર્જુન) દત્તાત્રેયની કૃપાથી ફરી ઉત્પન્ન થયેલી બીજી ભુજાઓ વડે (રામ સાથે) યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.

૪૪. રામે ફરીથી (તેના હાથ) કાપી નાખ્યા, ફરીથી તે હાથ ઉત્પન્ન થયા; હવે રામે આગ્રનેષ અસ્ત્રથી તેના (હાથના) આગમનને જ સૂકવી નાખ્યું.

૪૫. ત્યારે રાજાએ (અર્જુને) અંતરંગા (સ્વપ્ન) અને બહારંગા (જાગ્રત) વ્યવહારોનું વિરમરણ કરી એકાગ્રતાની સ્થિતિમાં રહી ગુરુએ ઈપદેશોના તત્વનું હૃદયમાં સ્મરણ કર્યું.

૪૬. આ કાળી ન શકાય તેવું (મસ્તક) હોવા છતાં પરશુરામે એ કાળી નાખ્યું ત્યારે તે અર્જુન બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થયો, (અને) તેનું શરીર પૃથ્વી પર પડ્યું.

૪૭. આ ભયંકર યુદ્ધ જોઈને અને વિચારી પણ ન શકાય તેવું તેનું (અર્જુનનું) પ્રવાણ (મોક્ષ) જોઈને વિમાનમાં બેઠેલા દેવોએ હર્ષથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી.

૪૮. એ (અર્જુન) તો જીવતાં જ મુક્ત હતો પણ હવે પરમ કેવલ્ય પ્રાપ્ત કર્યું એ તો યોગીશ્વરકૃપાથી નિત્ય મુક્ત જ છે.

૪૯. તેની બધી કલાઓ જાતે જ પોત-પોતાના હેતુથી લપ ધામી અને રાજા સમાધિયુક્ત બની શ્રીદત્ત સાથે એક બની ગયો.

૫૦. રામે પણ ગાદાને લઈને પિતાની પાસે જઈ (ભણું) જણાવ્યું અને પિતાથી આદેશ પામેલા રામે પણ રાજાના વશથી ઉત્પન્ન થયેલા પાપના નિવારણનું કાર્ય (પ્રાપ્તિ) કર્યું.

યોથા અષ્ટકનો સાતમો અધ્યાય

રેણુકાનું સતી થવું અને

પરશુરામની શત્રુનાશની પ્રતિજ્ઞા

૧. (અર્જુનના પુત્રો કહે છે), “આપણે (વિદ્યમાન) હોવા છતાં, ઈન્દ્ર કે અન્ય (કાલકલ્પ) ને પણ પુદ્ગલ છતાંનાર અને (સ્વયંભૂ) અપરજિત એવા (પિતાને) પકડીને એક બ્રાહ્મણ (એને) હણે, એ ઠીક ન મણાય.
૨. મનમાં વિચારી, અર્જુનના પુત્રોએ વેર બાંધી, ખુબ દુઃખી થઈ, પિતાના હત્યાસા (રાખ) ના વધ માટે પ્રયત્ન કરતા, એક વખત (જમદગિનના આશ્રમે) ગયા.
૩. (તેઓ પહોંચ્યા) તે પહોંચ્યા બળવાન રાખ ભાઈઓ સાથે વનમાં ચાલ્યો ગયો હતો; એટલે અર્જુનના પુત્રોએ આવીને આશ્રમને ખુબ ઝૂંઘ્યો.
૪. આમ-તેમ (રાખને) શોધવા (છતાં) રાખને ન જોતાં મુનિ જમદગિનને સુખપૂર્વક બેઠેલા જોઈ ગુસ્સે ભરાઈ, (તેઓએ) તેમને હણી નાખ્યા.
૫. આગળના ભાગમાં બેસીને આકોશ કરતી, રડતી રેણુકાને દૂર કરીને આ મૂક બુદ્ધિવાળાઓ એ મુનિની હત્યા કરી પોતાના નગરમાં જલદીથી ચાલ્યા ગયા.
૬. થી ૭. રાખ પણ અપશુકનો (થતા) જોઈને જલદી ઘેર (પાછો) ગયો, અને પોતાના પિતાની હત્યાનું જાણીને ખુબ દુઃખી થઈ વિશ્વાસ કરવા લાગ્યો, “મારા કારણે મારા પિતા મૃત્યુ પામ્યા, દુષ્ટ મતિવાળા મને શિકાર હશે, હો પિતા ! હો દયા સાગર ! હો સદ્ગુણભંડાર ! (તમે) ક્યાં ગયા ?”
૮. આ રીતે રડન કરી, આંસુથી ખરડાયેલા નેત્રોવાળી મા (રેણુકા) ને આજ્ઞાસન આપી, માતા અને મોટા ભાઈઓથી અટકાવવા છતાં ગુસ્સે થયેલો (રાખ) શત્રુઓને હણવા ચાલી નીકળ્યો.
૯. (અને) એક મુહૂર્ત^૧ જેટલા જ સમયમાં બધા જ બળિયા અર્જુનપુત્રોને હણી નાખ્યા, અને કિલ્લાઓ સહિત (આખા) નગરમાં તોડફોડ કરી. એ બધું માતાને નિવેદિત કર્યું.
૧૦. થી ૧૧. (અન્ય) મુનિઓ અને ભાઈઓથી અટકાવવા છતાં (તેમના) સાંભળતાં, જ્ઞાપિઓ અને માતાની આગળ એણે આ પ્રતિજ્ઞા કરી કે “હું બળપૂર્વક એકલીસ વખત પૃથ્વીને નભત્રિષ (સત્રિષો વિન્ધાવી) કરીશ, સ્વપ્નમાંથી મુક્ત થવા તેમના (સત્રિષોના) લોહીથી ભરેલા કુવડોમાં પિતૃઓનું તર્પણ કરીશ.”
૧૨. આ સાંભળીને રેણુકાએ કહ્યું, “હે નિષ્વાપ (રાખ) ! તું (આ) સત્ય વાત કરી છે. (હવે) પ્રથમ, પિતાના દેહને સંસ્કાર આપ, (પછી) પ્રતિજ્ઞાને સફળ બનાવ.”
૧૩. આ અર્જુન દત્તબક્ત છે; તે સમર્થ (ભગવાન) જો ગુસ્સે થશે તો તારો નાશ કરશે; એ બાબતમાં તને આ ઉપાય જણાવું છું.
૧૪. થી ૧૫. તુલામાં એક બાજુ તારા પિતાને અને બીજી બાજુ મને બેસાડી, એને (તુલાને) ઊંચકીને જવા માંડ; જ્યાં ‘શિખો રહે’ એવી આકાશવાણી સાંભળીશ, ત્યાં જ તું (કર્મ કરાવનાર) બ્રાહ્મણને જોઈશ, ત્યારે અગ્નિની વિધિપૂર્વક ઔર્ધ્વદિશિક સંસ્કાર ક્રિયા (બ્રાહ્મણ દ્વારા) કરીને કૃતકૃત્ય બનીશ.
૧. એક મુહૂર્ત બરાબર અડતાલીસ મિનિટ.

૧૬. થી ૧૭. આ પ્રમાણે જેને માતાએ કહ્યું છે, એવા તે પિતૃમક્ત રામે તેની (માતાની) આજ્ઞા મસ્તકે યજ્ઞાવી તુલ્યા (ડોળી) લાવીને, ભક્તિભાવવાળા તેણે (રામે) એક બાજુ મૃત પિતાને અને બીજી બાજુ (છપતી) માને બેઠાડી, ભક્તિપૂર્વક ખભા પર ડોળી મૂકી પોતાના આશ્રમમાંથી (બહાર) ચાલવા લાગ્યો.

૧૮. સદૃશ્યવપૂર્વક ખાલપના સંસ્કાર કરવા માટે કાન્યકુબ્જમાંથી (નીકળી) થોટાં તીર્થક્ષેત્રો અને (અન્ય) સ્થળો જોતો જોતો ચાલવા લાગ્યો.

૧૯. થી ૨૨. ઓગમ પુણ્યકારી જંગલો, પવિત્ર તપસ્વીઓના આશ્રમો, વિવિધ પર્વતો, પવિત્ર નદીઓ અને તીર્થો જોતાં જોતાં અને ફરતાં, ફરતાં, ધર્મધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ સદૃશ્યદિવાળો રામ સહસ્રાદિ પર્વત પર મુનિઓથી સોભતા આમ્મલકી ગામે ગયો, જ્યાં શાંત પડેલ બાધાઓવાળા, વૈર વિનાના, બધી ઋતુઓમાં સુખ આપનારા, ઋષિઓથી ઘેરાયેલા, રમણીય, કન્દ-મૂલ-ફલોથી લથી ગયેલાં વૃક્ષોવાળા, સિંહો, વિદ્યાધરો, ગન્ધર્વો, કિન્નરો, સાપ, ચારણોથી ઉત્તરરાશા ઉત્તમ આશ્રમને સત્યાચલના એક ભાગ પર જોયો.

૨૩. થી ૨૪. તે જ સ્થળે આકાશવાણીએ રામને ઉવેશીને કહ્યું, “હે પરશુરામા! તું શ્રીદત્તને (ભગવાનને) આચાર્ય તરીકે વરણ કરી, વિધિ પ્રમાણે ભક્તિભાવપૂર્વક તારા પિતાના સંસ્કાર કરવા યોગ્ય છે; તારો જે (શત્રિયોને હણવાનો) સંકલ્પ છે તે અહીં જ સફળ બનશે.”

૨૫. આ રીતે અશરીરી વાણી સાંભળી ભલે-એમ કહી ભાર્ગવે ડોળીને ઉતારી ત્યાં શ્રીદત્તના આશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો.

૨૬. થી ૨૮. તુલસી, ઉદુમ્બર, પીપળો, બીલી, શામી, વડનાં ઝાડ, તથા બીજાં ફળ, પુષ્પથી લથી પડતાં, ધાસ, ઝાંખસં, વેલીઓથી સંપન્ન, ખૂબ ઠંડા અને મીઠા, વહેતા જલ્લાશયોથી વીંટળાયેલા, બધી ઋતુઓના ગુણોથી સંપન્ન, યોગીઓના ટોળાંથી સેવન કરાયેલ આશ્રમમાં પ્રવેશીને તે મહામતિ રામે દિગમ્બર સ્વરૂપ દત્તાત્રેયને નિમ્નપ દેવી (માયા) ને આલિંગન આપીને બેઠેલા જોયા.

૨૯. થી ૩૦. તે દેવી સાથે (મદિરા) પાનના પાત્રને (હાથમાં) ધરી રાખી કીડા કરતા હોવા છતાં એમને (સાક્ષાત્) ઉંધર માની ભક્તિપૂર્વક અભિવાદન કરી રામે પ્રાર્થના કરી, “હે બ્રહ્મનું ! હે ભક્તોને ચાહનારા સર્વજ્ઞ (ભગવન) ! મારા પર કૃપા કરો; મા બાપના સંસ્કાર કરવા હું અને આવ્યો છું; મને (એની) વિધિ જણાવો.”

૩૧. થી ૩૩. શ્રીદત્તે કહ્યું, “હું વિધિ કે નિષેધ કશું જાણતો નથી. હું તો મને મનઝમતી ગતિ-વિધિનો આશ્રય લઈને વિશાચની માફક રહું છું. હું અનાચાર શું છે, ધર્મ શો છે, અધર્મ કોને કહેવાય, એ કશું જાણતો નથી.” આવું જેને કહેવાયું છે, તે રામે તેને (શ્રીદત્તને) જવાબ આપ્યો “હે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તું જ યોગીઓમાં શ્રેષ્ઠ, બધાનો ગુરુ, (વિશ્વ) કર્તા, સંહર્તા, અને વિશ્વનો ઈશ છે; તું (જણ) ગુણોથી પર છે, સત્ત્વ અને આનંદસ્વરૂપ છે, તને ધર્મ કે અધર્મ (નો લેખ) ક્યાંથી હોય ?

૩૪. થી ૩૫. શ્રી ભગવાને કહ્યું, “તું આ તો દેવીને જે આપેલું આલિંગન, હાથમાં રાખેલું મદિરા-પાત્ર બધું જોઈ રહ્યો છું, છતાં જુદું જ કેમ બોલે છે ? આ પ્રમદા નબ્બ છે અને મદિરાથી ચકળ-ચકળ એની આંખો છે. મદિરાના આસ્વાદની લાલસાવાળા હમને બંનેને તું ઓળખતો નથી; હું તો” અસ્પૃશ્ય છું. અસંભાવ્ય છું” મારી પાસે વિધિની વાત કેવી ? (હું) પાપી, નિશ્ચ વિધિ ક્યાંથી જાણું ?

૩૬. પછી રામ (તો) મૂંઝો બની ગયો ! ડોળીમાં રહેલી રેણુકા બોલી, “ હે સર્વ વ્યાપક પરમાત્મા! સામાન્ય લોકો બોલે એવાં વચનોથી (અમને) કેમ મોહ પમાડી છે ?

૩૭ થી ૩૯. આ રીતે કહેવાતાં ભગવાન શ્રીદત્તે મંદ જ્ઞાત્ય કરી ઊભા થઈ તરતજ લક્ષ્ય અને અલક્ષ્ય સ્વરૂપવાળાં દેવી રેણુકાની સ્મૃતિ કરી, “હે માતા ! તું જ આ બધું (દૃશ્ય સ્વરૂપ) છે. તું અન્યથી શ્રેષ્ઠ એવી વંદનીય છે. તું જ ખાત વીર, મહામાયા, અને (તેથી) સર્જન, સ્થિતિ અને સંહાર કરનારી છે. તું એક હોવા છતાં અનેકરૂપે રહેલી છે, અને અવર્ણનીય છે; દેહ, ઈન્દ્રિય, મન, પ્રાણ, અને અર્ધકારથી વિલક્ષણ છે (આ બધું તું નથી).”

૧. મદમરેલી યુવતી ૨. વાસનારૂપી વસ્ત્રવિનાની ૩. શબ્દા દિમને સ્પર્શી શકતા નથી. ૪. અન્ય અર્થ મનસાતીત ઘણા ઘટી ન શકાય તેવો છે.

૪૦. આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતાં રેણુકાએ પતિ સાથે પોતાને અગ્નિસંસ્કાર આપવા ઈશ્વરને (શ્રીદત્તને) પ્રાર્થના કરી. તે (શ્રીદત્ત) બોલ્યા, “તારા (આ) પતિ કેવી રીતે મૃત્યુ પામ્યા ?”

૪૧. તેણે (રેણુકાએ) કહ્યું, “રાજાઓએ તેમને મારી નાખ્યા.” (ત્યારે) ક્રોધથી લાલચોળ બનેલા શ્રીદત્તે કહ્યું, “અભિમાનમાં છોકેલા, બ્રાહ્મણોને પણ મારી નાખનારા તે રાજાઓનો નાશ થાવ.”

૪૨. થી ૪૩. રામે કહ્યું, “હું પૃથ્વીને નિઃશસ્ત્રિય કરવાનો છું.” મારો આ સંકલ્પ આપની કૃપાથી હવે સત્ય બની રહ્યો. તારા યોગને જાણનારા શિષ્યને હાણીને પેં (ખોટો) અપરાધ ક્યો છે; હે દેવોના પણ ઈરા ! મને સખા આપો અને મારી પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરો.”

૪૪. શ્રીદત્તે તેને આલિંગન આપીને કહ્યું, “તું ચોક્કસ મારો સખા છે; તેં યોગ્ય જ ક્યું છે. હે રામ ! તારી પ્રતિજ્ઞા સત્ય (સફળ) બનશે.”

૪૫. ત્યારબાદ શ્રી ભગવાનની આજ્ઞાથી બ્રાહ્મણે વડે બધાં તીર્થોં (તીર્થજલ) બ્રાહ્મણીને, પર્વતને ભેટીને રામે વિધિ પ્રમાણે સ્નાન કર્યું; પછી રેણુકાએ સ્નાન કર્યું.

૪૬. થી ૪૭. અલંકારો ધારણ કરી, તે જગતની માતાએ શ્રીદત્તને અને પુત્રને કહ્યું, “હું પતિ (શિવ) સાથે હર્ષથી મારા (પૂજ) ધામે જવા ઈચ્છું છું; હે રામ ! તું બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરજે; તારી પ્રતિજ્ઞા સફળ કર.” આ પ્રમાણે કહીને આચાર્ય (શ્રીદત્ત) અને સૂર્યને નમન કરીને વાપનો^૧ આપ્યાં.

૪૮. વસુઓ, રુદ્રો, આદિત્યો જેમાં મુખ્ય છે એવા બધા દેવો પોતાના વાહનોમાં અને મુનિઓ પણ (આ) ઉત્સવ જોવા આવવી પહોંચ્યા.

૪૯. ગુરુએ (શ્રીદત્તે) પણ કવ્યાદ (માંસભક્ષી) પાસે વિધિપૂર્વક અગ્નિ ભેગો કરાવડાવ્યો અને સૌભાગ્યવતી મંગલકારી તેણે (રેણુકાએ) પતિ સાથે આહિતાગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો.

૫૦. સતીના સ્પર્શથી જ સળગેલો અગ્નિ હજારો સૂર્ય સમો રોએવા લાગ્યો. બધા ખૂબ હર્ષ પામી પ્રણામ કરવા લાગ્યા અને ઊંચા અવાજે જય-જયકાર કર્યો.

૧. સૂપકાંમાં ફળ કંકુ અને કાંસકી ખૂબી બ્રાહ્મણને દાન આપવું.

યોધા અષ્ટકનો આઠમો અધ્યાય માતા-પિતાની ઔર્ધ્વદૈહિક ક્રિયા કરી પરશુરામે ઋષિઓને આપેલું પૃથ્વીનું દાન

૧. ધી ૨. “હે દત્ત ! યજ્ઞસ્વરૂપ સર્વજ્ઞ એવા તને પ્રણામ. તું મારો સખા છે; માટે વિધિપૂર્વક આચાર્ય બનીને આ બેની ઔર્ધ્વદૈહિક ક્રિયા કરાવ,” એ પ્રમાણે રામ વડે પ્રાર્થના કરાતાં તેમણે આચાર્ય બની, વિધિપૂર્વક અંજલિદાન અને પિણ્ડદાન આદિ ક્રિયા કરાવી.

૩. શ્રીદત્તે કહ્યું, “હે રામ ! તારા માતા-પિતા ક્યાં ગયાં તે તું જાણે છે ?” તેણે જવાબ આપ્યો, “તમારી કૃપાથી તે બંને સ્વર્ગમાં ગયાં એમ મને લાગે છે.”

૪. શ્રી ભગવાને કહ્યું, “તે બંને મરણ પામ્યાં (તેથી) સ્વર્ગમાં ગયાં, એ તો અજ્ઞાનીની માન્યતા કહેવાય. એ બંને નથી મર્યાં કે નથી સ્વર્ગે ગયાં; લીલા વિહાર કરતા એ બંનેને (અહીં-તારી પાસે) છે.”

૫. રામે પણ તેજથી દિશાઓને અજવાળતા માતા-પિતાને જોઈ તે બંનેને પરમ ભક્તિથી પ્રણામ કર્યો; ત્યાર પછી તેઓ અદૃષ્ટ થયાં.

૬. ભગવાને રામને આર્ચિંગન આપી કહ્યું, “તું અધ્યાર્ષિક (પાપી) જાતિયોનો વધ કર; હે સખા ! મારા ચિત્-અંશથી યુક્ત તું વિજેતા બનીશ.

૭. પછી રામે નદીમાં સ્નાન કરી, સંકલ્પ કરી, આયુધો લઈ, એકવીસ વખત પૃથ્વી ભ્રમિયો વિનાની કરી લોહીના (પાંચ) કુંડ બનાવ્યા. (જે સ્પર્શત પંચક તરીકે કુરુક્ષેત્રમાં ઓળખાય છે).

૮. ધી ૯. (પછી) પિતૃઓનું (તે લોહીથી) તર્પણ કરી, કુંડોમાં શસ્ત્રોને ઘોઈ, અગ્નિપુત્રને આચાર્ય (બનાવી) કશ્યપ વગેરે (ઋષિઓ) નું ઋત્વિજ તરીકે વરણ કરી સોમયાગ કર્યો, જેમાં બધા દેવો અને બ્રાહ્મણો અગ્ન, ઘન, વસ્ત્રોથી તૃપ્ત બન્યા, અને આ વિશુદ્ધ મનવાળા એણે કશ્યપને બધી પૃથ્વી આપી દીધી.

૧૦. રામે શ્રીદત્તનું સુવર્ણ, વસ્ત્ર, ઘનથી આચાર્ય તરીકે પૂજન કર્યું અને ભક્તિથી પ્રસન્ન થતા ભગવાને એ બધું બ્રાહ્મણોને આપી દીધું.

૧૧. ધી ૧૨. રામને બોળામાં બેસાડી તેમણે કહ્યું, “હે બાળક ! આ પાપી અને જીતી ન શકાય એવા જાતિયોને તો હણ્યા, તે (ખરેખર) ખૂબ મુશ્કેલ કાર્ય તો કર્યું છે; તે વિધિપૂર્વક યજ્ઞ પણ કર્યો; તું બહાદુર છું, અને સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છું.” રામે કહ્યું, “તું શૂરવીર નથી; આ તો તારી કૃપા છે.”

૧૩. તે દેવો અને મુનિઓ પણ “ખૂબ સરસ, ઉપદા (કૃત્ય કર્યું)”, એવું બોલ્યા; અને રામથી સત્કાસયેલા તે સર્વે હર્ષથી પોત-પોતાને ધ્યાન ગયા.

૧૪. ધી ૧૭. રામ (પ્રભુ સાથે) મિત્રતા કરીને ત્યાં (સહ્યાદ્રિના) આશ્રમે રહી પડ્યો. તેના પર સંતુષ્ટ થયેલા ભગવાને તેને શવણ કરતાં બરાબર એક જાણમાં મુક્તિ આપનારું ત્રિપુરાદેવીનું રક્તચ કહ્યું (અને પછી) કહ્યું, “તું મારો સખા છે, તું દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવ; થોડો સમય અહીં રહે, પછી પશ્ચિમ સમુદ્રતટે લોકને સુખકારક તપશ્વર્ષા કર; જે તેજ તારામાં આજે મૂક્યું છે, તે ફરીથી બીજા જન્મમાં લઈ લઈશ; તું ખરેખર સાવર્ણિ મન્યવતરમાં મહર્ષિ બનીશ અને જ્યારે મહાકલ્પ આવશે ત્યારે મારું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરીશ.”

૧૮. થી ૧૯. આ રીતે ભગવાને જમદગ્નિના પુત્ર રામને કહ્યું, રામ પણ પોતાના આશ્રમમાં જઈ (ત્યાં) થોડો સમય રહ્યા, જેણે (પરશુરામે) તીક્ષ્ણ ધારવાળી પરશુથી ખૂબ દૃઢતાપૂર્વક (રાજાઓને) હણીને (આ) પૃથ્વીના તથિધાને એકવીસ વાર ભ્રમિયો વિનાનું બનાવ્યું.

૨૦. પછી બીજા યુગમાં (ભગવાન) વિષ્ણુએ સૂર્યવંશમાં અવતાર લઈ (રામરૂપે) (પરશુરામનું) એ (અન્યને) બાળતું તેજ લઈ લીધું, ત્યાર બાદ રામે (પરશુરામે) તપશ્ચર્યા આદરી.

૨૧. આ રામ (પરશુરામ) હરિ (વિષ્ણુ) ના અંશ (હતા), પિતૃભક્ત (હતા); ભગવાન (દત્ત) ના તે સખા (હતા), અને લીલાથી જગતમાં ભક્તિનો ફેલાવો કરવા બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કરી અવતર્યા હતા.

૨૨. તે રેણુકા જગતની માતા સાક્ષાત્ દેવી પાર્વતી (હતાં) અને (ભગવાન) શિવ પોતે મહામુનિ જમદગ્નિરૂપે અહીં અવતર્યા હતા.

૨૩. માટે જ શ્રીદત્તે લોકોને ઉપદેશ આપવા જ આ દેવીની (રેણુકાની) સ્તુતિ કરી હતી, તે જ રીતે બ્રહ્માએ પણ પોતાના કાર્ય માટે (એની) સ્તુતિ કરી હતી.

૨૪. થી ૨૬. પહેલાં જે પંચપર્વા વિદ્યાને ઉત્પન્ન કરી હતી, તેનાથી જ કદાચ બ્રહ્મા ભગવાને આપેલી (અંતઃકરણમાં ઉદ્ભવેલી) (સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાના સાધનરૂપ) તે બાધી (વેદની) સ્તુતિઓ ભૂલી ગયા ! અને સતત કદયમાં વિચારવા છતાં જાતે જાણી શક્યા નહીં; તેથી માત્રપુર જઈ મંગલમયી દેવી રેણુકાની સ્તુતિ કરી, “હે દેવી ! તું સાક્ષાત્ વાણી સ્વરૂપ ભગવતી વેદમાતા ગ્રાપત્રી છે. (મારા પર) પ્રસન્ન થા અને પહેલાંની માફક (મારાથી) ભૂલી જવાપેલા વેદનો (અંતરમાં) પ્રકાશ કર.”

૨૭. થી ૨૯. દેવીએ કહ્યું, “શ્રીદત્તની પાસે જ (અને) પૂછ; એ (પણ) કહેશે. આમ કહેવાતાં તે (બ્રહ્મા) ભગવાન (શ્રીદત્ત) પાસે જઈ શ્રીદેવી (રેણુકામાતા) એ જે કહ્યું હતું તે જણાવ્યું (અને બોલ્યા), “બધા દેવોથી નમન કરાતા, સર્વસોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીદત્ત (ભગવન) ! હે (સ્વર્ગ) આધાર વિનાના ! સર્વના આધાર ! તું મુણ્ડેવાળો હોવા છતાં નિર્ગુણ છે; હું આજે દેવોએ (છ) અંગો અને ઉપનિષદો સહિત બધા વેદ ભૂલી ગયો છું; હે બુદ્ધિને પ્રકાશિત કરનાર ! તે વેદો વર્ણ, માત્રા અને સ્વર સાથે મને બોલી સંભળાવ.”

૩૦. થી ૩૨. શ્રીદત્તે કહ્યું, “હે બ્રહ્મા ! પંચપર્વા વિદ્યાથી મોહ પામી તું આને (દેવી રેણુકાને) ભૂલી ગયો તેથી તને વેદોનું જ્ઞાન રહ્યું નથી; જેમાં વર્ણો પ્રકાશે છે, જે એકમેવ બધા વર્ણોમાં રહેલી છે, તે વર્ણ સ્વરૂપ ત્રિપુરા દેવી, પોતેજ એકમેવ રેણુકા છે, બીજી કોઈ નહીં, તે વર્ણોવાળી વેદમાતા, સાવિત્રી, બ્રહ્મસ્વરૂપિણી, એકમેવ જગતને ધારણ કરવાવાળી દેવી ચિત્કલા છે, બીજી કોઈ નહીં.”

૩૩. થી ૩૪. “(ઊં કારરૂપી) એક માત્રા, એકવીસ, ભગવતી, આઠ (અષ્ટા પ્રકૃતિ) પર્વાયોથી ઉચ્ચારી શકાય તેવી, ઊં એ એક સ્વરવાળી, તે બ્રહ્મરૂપિણી રેણુકા છે; એકમેવ હોવા છતાં અનેક રૂપવાળી છે, ‘એકવીસ’ એ રીતે તેનું જ્ઞાન થાય છે. તે દેવીનું મનથી સ્મરણ કર (એટલે) તને વેદજ્ઞાન લઈ જશે.”

૩૫. બ્રહ્માએ કહ્યું, “તમે યાત્રુ સ્થાતૃ (સાચું) કહ્યું; મેં તેનું (દેવીનું) વિસ્મરણ કર્યું હતું; હવે હું જાગત થયો છું (અને) તે સાધવી રેણુકાનું ભક્તિભાવથી સ્મરણ કરું છું.

૩૬. આ પ્રમાણેની બંનેની ચર્ચા ચાલતી હતી અને રેણુકા મા પણ પ્રગટ થયાં; તેમનાં મુખમાંથી અંગ-ઉપાંગ સહિત, ઉપનિષદો સહિત, (સર્વે) વેદો પણ (પ્રગટ થયા).

૩૭ થી ૩૯. પછી ઉત્કૃષ્ટ આનંદવાળા, વેદ મેળવવાથી પ્રસન્ન મુખકમળવાળા તે (બ્રહ્મા) હર્ષ પામ્યા અને શ્રીદત્તની અને તે રેણુકા (મા) ની સ્તુતિ કરી (કે) “(હે મા) હી, ભી, ધી, થી તું જ છે; તું એકમેવ શબ્દ, મેઘા, ધારણ, પ્રજા છે. હે વાણી સ્વરૂપ ! આ ઉદો તારાં જ અંગો છે; તું સ્વર અને વર્ણ સ્વરૂપ છે, અનંત છે, તુંજ ઔઞાર સ્વરૂપ છે; હે એકવીસ ! મારા પર પ્રસન્ન થા, હંમેશાં મારી પાસે જ રહે.”

૧. ભગવાનને કોઈ આધારની જરૂર નથી તેથી.

૪૦. આ પ્રમાણે જેની સ્તુતિ (બ્રહ્મચારી) કરાઈ છે, તે 'રેણુકા' 'ભક્ષે' એમ કહી અંતર્ધાન થયાં. બ્રહ્મ શ્રીદત્તને નમન કરી, તેમની આજ્ઞા મેળવી હર્ષથી પોતાના ધામે ગયા.

૪૧. આવા પ્રભાવવાળી આ દેવી (રેણુકા) રેણુને (તેની) તપશ્ચર્યાનું ફળ આપવા રેણુકા નામે તેની પુત્રી થઈ અને વિશ્વવિખ્યાત બની.

૪૨. આજે પણ તે (દેવી) સત્યાગ્રિના શિખર પર શ્રીદત્તના પવિત્ર આશ્રમ પાસે આમલકી ગામમાં માતાપુર નામે સ્થળે સાક્ષાત્ હાજર છે.

૪૩. ત્યાં સતી (રેણુકા) માતાએ સ્વયં સ્નાન કર્યું તેથી (તે સ્થળ) પવિત્ર માતૃતીર્થ (કહેવાય) છે, અને દર્શનથી અને સ્પર્શથી માણસોને સદ્ગુણિ આપનારું છે.

૪૪. (એક બાજુ) અનસૂયાઓ અગ્નિનો આશ્રમ, (બીજી બાજુ), શ્રી રેણુકા (દેવી) નો આશ્રમ (મધ્યમાં) (અગ્નિ-અનસૂયા-પુત્ર) શ્રીદત્તનો આશ્રમ, (ત્યાં) શ્રી લક્ષ્મીજીની આત્મા તરીકે બનેલી કૃષ્ણમલકી આ (ચાર) ને જોનાર માણસ ફરી સંસારમાં આવતો નથી. (અર્થાત્ મુક્તિ પામે છે.)

૪૫. પશ્ચતીર્થ, સર્વતીર્થ અને માતૃતીર્થ આ ત્રણનો સમૂહ બધા લોકોને પાવન કરનારો છે; કોઈ પણ (અન્ય) સ્થળે જલદીથી ઉદાર કરનારું આવું (સ્થાન) નથી.

૪૬. પહેલાં પોતાની જ પુત્રી પર કામભાવથી પાપી બનેલા સૂર્યને કોઠ થયો; એ ફક્ત પશ્ચતીર્થમાં સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થયો, (એટલું જ નહીં) બીજાનાં દુઃખ હરનારો બન્યો.^૧

૪૭. આશ્રીકે દુર્ગતિ પામેલા પોતાના પિતૃઓના ઉદાર માટે (આખી) પૃથ્વી પર ફરતાં માતૃતીર્થમાં સ્નાન કરેલા માત્રથી મુક્ત થયેલા પિતૃઓને (સ્વયં) જોયા.

૪૮. આ (રેણુકા) દેવીને નમન કરી માતૃતીર્થમાં જે માણસો વિરૂઢ આપસે તેના પિતૃઓનો ઉદાર થશે અને નાશ ન પામનારી તૃપ્તિ પામશે.

૪૯. આ શ્રીદત્ત (ભગવાન) નું ઉત્તમ માહાત્મ્ય બે અષ્ટકમાં મેં કર્યું છે, તેનો યશ તેના (શ્રીદત્તના) પ્રિય શિષ્ય કૃતવીર્ષના પુત્ર અર્જુનને મળે છે.

૫૦. જેવી રીતે ત્ર્યંબક ભગવાન શ્રીદત્ત (ઈચ્છિત વસ્તુ આપે છે), તેવી જ રીતે આ મોક્ષ પામેલા અર્જુનનું સ્મરણ તરત જ (માણસને) એની ખૂબ ઈચ્છિત વસ્તુ આપે છે.

૧. સૂર્ય ઉપાસનાથી કોઠ માટે છે. કવિ મધુરનો દાખલો પ્રખ્યાત છે.

પાંચમા અષ્ટકનો પહેલો અધ્યાય

કુવલયાશ્વે ગાલવ (ઋષિ) માટે કરેલી દાનવની હિંસા અને મદાલસા સાથે કરેલું લગ્ન

૧. જે ચાકડસ પછે સાકાર (અર્હકારી) ભક્તને પણ નિરાકાર (નિરર્હકારી) બનાવે છે, તે (મૂલે) નિરાકાર (પણ) નરદેહવાળા શ્રીમુક (દાસત્રેય) ની હું સ્તુતિ કરું છું.
૨. પહેલાના સમયમાં સોમવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો મહાબળવાન અને તેજસ્વી શત્રુજિત નામે (રાજા) હતો. તેનો ઋતુધ્વજ નામે પુત્ર બધી વિદ્યાઓમાં નિષ્ણત હતો.
૩. ધી ૪. (એક સમયે) ગ્રાહવ (નામે ઋષિ) તેની પાસે આવવી કહેવા લાગ્યો કે અહારે મને દૈત્ય ખૂબ પજવતો હતો ત્યારે એક દિવ્ય અથ્થ આકાશમાંથી આવ્યો અને આકાશવાણી થઈ, “આ થોડા પર બેસીને ઋતુધ્વજ તારા કુત્ખનો નાશ કરશે.” તેથી હે રાજા! કુશમનના નાશ માટે તારો પુત્ર આવે. ત્યાર પછી હું અધૂરી રહેલી તપશ્વર્ધ સુખપૂર્વક કરી સકીશ.
૫. રાજાએ ‘ભલે’ એમ કહીને પુત્રને આપ્યો; તે ગ્રાહવ (ઋષિ) તેના પર પ્રસન્ન થયો; (અને) તે બળવાન સાથે (તેને) થોડો અથ્થ પોતાના આશ્રમે આવ્યો.
૬. ધી ૭. ત્યાં એકવાર વરાહનું રૂપ ધારણ કરી દૈત્ય આવવી પહોંચ્યો. ઋતુધ્વજે દૈત્યને ઓળખીને અસ્ત્ર ધારણ કરી બધી દિશામાં મતિવાળા અથ્થ પર બેસી, અર્ધ ચંદ્રાકાર બાણથી (તેને) હણ્યો; (બાણથી) વીંધાયેલો તે સશસ્ત્ર દોડ્યો; રાજાએ તેનો પીછે કપોં (અને) ડરનો માર્થો દૈત્ય પાતાલમાં પેસી ગયો.
૮. તેનો પીછે કરતા તે રાજાએ પાતાલમાં દેદીપ્યમાન ભવનમાં એકાદી યુવતીને જોઈ; તે પછ તેને જોઈ પલવારમાં ચંદ્રાશાખામાં જતી રહી.
૯. તે (રાજા) પણ એની પાછળ જઈ, સુંદર મંત્ર પર બેઠેલી, ઉગ્રત આન ભારથી નમેલી, તે તન્વી (સોળ વર્ષની ઉંમરની) યુવતીને જોઈ કામપીડાથી વિદ્રુહ બન્યો.
૧૦. તે પણ દેવ જેવા સુન્દર (આ) માનવીને જોઈને મૂર્ચ્છા પામી પૃથ્વી પર) પડી, (અને) તીક્ષ્ણ ઉચ્છ્વાસ છોડવા લાગી, (ત્યારે) સખીએ અને રાજાએ તેને આશાસન આપ્યું.
૧૧. તેની (રાજાની) સંજ્ઞાથી સખીએ તે આશ્વર્ષ પામતા રાજાને કહ્યું, “તું જ એની મૂર્ચ્છા માટે નિષિત્ત છે; તને જોઈને કામના કોમને લીધે એ બેભાન બની છે.”
૧૨. ધી ૧૬. “આ વિશ્વાવસ્તુ મન્દર્વની પુત્રી મદાલસા નામે છે; માયાવી પાતાલકેતુ સશસ્ત્રે બળપૂર્વક તેનું અપહરણ કર્યું છે; તે (સશસ્ત્ર) એની પાસે આવવી તેરસને દિવસે બળપૂર્વક એની સાથે લગ્ન કરશે; જેમ સુંદર અંગો (છે વેદાંગ) વાળી સ્તુતિ (વેદવાણી) માટે શુદ્ધ અધમ છે અને યોગ્ય નથી તેમ, સુંદર દેહપરિવાળી આના માટે તે શુદ્ધ જેવો અધમ (સશસ્ત્ર) યોગ્ય વર નથી. ગઈકાલે કામધેનુએ મરવા તૈયાર થયેલી એને કહ્યું, “એવું ન કરીશ, એક માણસ દૈત્યનો નાશ કરશે; તે તારો પતિ થવાનો છે. તે જ પ્રમાણે (બન્યું); આજે દૈત્ય કોઈનાથી વીંધાયો અને ગુફામાં આલ્યો ગયો છે; આપ એની પીછે કરતા આવ્યા છો, મને લાગે છે કે એને પરણનાર દેવ તમે જ છો. હું એની કુવડલા નામની સગી છું; મેં બધું જણાવ્યું છે; આજે સખી પર દયા કરો અને એનો શોક દૂર કરો.”
૧૩. ધી ૧૮. રાજાએ કહ્યું, “હું દેવ નથી (પણ) સોમવંશનો ઋતુધ્વજ (હું અને) ગ્રાહવ ઋષિની આજ્ઞાથી આનાથી (મારા બાણથી) વીંધાયેલા દૈત્યને હણવા માટે અહીં આવવી પહોંચ્યો છું, રાજાએ બ્રાહ્મણ, દેવ અને અગ્નિના સાંનિધ્યમાં વધુ સાથે લગ્ન કરવાં જોઈને તેથી એની (મદાલસા) સાથે આજે લગ્ન કરવાથી મને પાપ લાગે નહીં શું ?

૧૯. કુવડલાએ કહ્યું, “હું ધ્યાન થરીને કુલગુરુને લઈ આવું છું.” એમ કહી તેણે ગુરુનું ધ્યાન થર્પું અને તે પદ્મ સમિધ-દર્ભ લઈને આવી પહોંચ્યા.

૨૦. તેણે બધું જાણીને વિવાહગિનને પ્રજ્ઞવચિત કરી વિધિ પ્રમાણે વિવાહ સંસ્કાર કર્યા, (પછી) ફરીથી તપશ્વર્ધા માટે ગયા.

૨૧. કુવડલા પછી આશિષ આપીને તપ કરવા ચાલી ગઈ. તે રાજા નવોદા મદાલસા સાથે ઘોડા પર બેસી, જવા માંડ્યો ત્યારે (પેલો) સશસ્ત્ર યુદ્ધ કરવા આવી પહોંચ્યો.

૨૨. (તેણે) સૈન્ય સહ તેનો એક લગ્નમાં વધ કરી, મુનિ (ગાલવ) ને (તે) જણાવી રાજાએ પત્ની સાથે રાષ્ટ્રમાં આવી બધું પિતાને જણાવ્યું.

૨૩. તેણે (શત્રુજિતે) વિજયી પુત્રને અને સ્વર્ગની અપ્સરા જેવી પુત્રવધૂને જોઈને આનંદથી તેનું કુવલયાથ એવું નામ રાખ્યું.

૨૪. પતિને દેવ માનતી મદાલસા હંમેશા તે પતિની સેવા કરતી; (અને) બંનેનો એક-બીજા પરનો પ્રેમ સદા ચક્રવાક પંખીના યુગલ જેવો હતો.

૨૫. થી ૨૬. હવે કોઈ એક વેળા ઋતુધ્વજ મૂગવા માટે વનમાં ગયો, (ત્યારે) તે (પાતાલકેતુ) દૈત્યનો ભાઈ તાલકેતુ તેને જોઈ ગયો અને બોલ્યો, “મોટાભાઈનું ઋતુ શૂકવવા માટે માધાથી એને હું છેતરું” - એમ બોલી તેણે મુનિ બની માધાથી જંગલ ઊભું કર્યું.

૨૭. રાજાએ (આ) તપોવન (છે), માની દૈવયોગે તેમાં પ્રવેશી તેની માધાને ન જાણવાથી તેને શાંત મુનિ માની તે દુષ્ટને પ્રજ્ઞામ કર્યા.

૨૮. તેણે કહ્યું, “હે રાજા ! તારું કલ્યાણ થાવ. મેં આ પક્ષ આરંભ્યો છે. દક્ષિણ માટે ઘન નથી, (તો) આ (તારો) ગજાનો હાર મને આપ.

૨૯. થી ૩૨. રાજાએ ભલે એમ કહી, (તેને) ગજાનો હાર આપી દીધો. તે લઈને, તેણે (દૈત્ય) રાજાને કહ્યું, “તું ઘોડીવાર ઊભો રહે; હું જલદેવતા (વરુણ) ને નમન કરીને એક લગ્નમાં (પાછો) આવીને પછી તને વરદાન આપીશ. તે રાજા ભલે એમ કહી ઊભો રહ્યો; (જ્યારે) મુનિવેશવાળો તે દૈત્ય નગરમાં ગયો અને મદાલસા તથા વડીલ (પિતા) આગળ હાથકાર કરી (૨૬તાં ૨૬તાં) કહેવા લાગ્યો, “દૈત્યોએ ઋતુધ્વજને હણી નાખ્યો; એણે આ (હાર) મરતાં મરતાં આપ્યો. વનવાસીઓએ અગ્નિસંસ્કાર કર્યો; આશ્વાસન-રૂપે આ ગજાનો હાર લો.” એમ કહી હાર (ત્યાં) પૂકી જલદી પોતાના આશ્રમે ગયો.

૩૩. (આશ્રમમાં આવી) તેણે પ્રેમથી રાજાને કહ્યું, “મારા પર તે ઉપકાર કર્યો છે.” આ રીતે કહેવાતાં, રાજા તેને પ્રજ્ઞામ કરી બીજા જંગલમાં ગયો.

૩૪. (આ બાજુ) રાજ્યમાં મોટો અનર્થ થયો. ન બનવાનું બન્યું. પુત્રના (મરણના) ઊંડા શોકથી ચેરાપેલો રાજા શત્રુજિત છાતી-માથું ફૂટતાં ફૂટતાં વિલાપ કરવા લાગ્યો.

૩૫. (હવે) તે વિદુષી મદાલસાએ, પક્ષ લાંબા કાથ સુધી રૂદન કરી, સ્વસ્તુ-સસરાને આશ્વાસન આપી ચૈર્મથી વિધિ પ્રમાણે (સતી થવા) અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો.

૩૬. બધી પ્રજા શોકમગ્ન બની ગઈ. મહાન હાથકાર મચી ગયો. બીજાં બધાંએ સ્નાન કરી રાજાને આશ્વાસન આપી વિધિ પ્રમાણે જલ અર્પણ કર્યું.

૩૭. એટલામાં અથ પર આટૂક થયેલો તે ઋતુધ્વજ વનમાંથી પાછો આવી બધાંને નિત્ર બનેલાં જોઈ, બધું સાંભળી, ખૂબ દુઃખી બન્યો.

૩૮. લાંબા સમય સુધી વિચાર કરી તેણે (ઋતુધ્વજે) પ્રિયા (મદાલસા) પ્રત્યેનું ઋતુ અદા કરવા સંકલ્પ કર્યો કે આ જન્મમાં તે સુંદર અંગોવાળી (મારી પ્રિયા) વિના અન્ય કોઈ સ્ત્રીને હું ભોગવીશ નહીં.

૩૯. આવો સંકલ્પ કરી તેણે (બધા) ઉપભોગોનો ત્યાગ કર્યો. (એટલામાં) સદ્દનસીબે અચતર નાગના બે પુત્રો બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કરી પૃથ્વી પર આવ્યા (અને) તે બે સાથે રાજાએ મિત્રતા બાંધી.

૪૦. બુદ્ધિમાં બૃહસ્પતિ, પરાક્રમમાં ઈન્દ્ર, અને લાવણ્યમાં કામદેવ જેવા તેને (ઋતુધ્વજને) જોઈને તે બે નાગ પ્રતિદિન આવીને તેની સાથે આનંદથી રમવા લાગ્યા.

૪૧. તે બંને વિના (બીજા કોઈ સાથે) રાજા કીડા કરતો ન હતો. એક વખત એનું (મિત્રનું) પત્નીના વિધોગથી જન્મેલું દુઃખ જાણીને તે બંને નાગ પણ ખૂબ ઉદાસ બન્યા.

૪૨. થી ૪૩. તે બંનેના (નાગના) પિતા એ (અશતર) તે બંનેને ઉદાસ મુખવાળા જોઈ (તેમને) દિલગીરીનું કારણ પૂછ્યું; તે બંનેએ કહ્યું, “હે પિતા ! અમે બંને મિત્રના દુઃખે દુઃખી છીએ. સોમવંશનો ઋતુધ્વજ છે. પૃથ્વી પર તેની સાથે અમારી મિત્રતા થયેલી છે. તેનું કાર્ય કરવું ખૂબ મુશ્કેલ છે, એમ લાગવાથી અમે ઉદાસ રહીએ છીએ.”

૪૪. પિતાએ કહ્યું, “મિત્રોએ (મિત્રને) અવશ્ય ઉપકાર કરવો જોઈએ. (તમારા) મિત્રનું કયું મહાન કાર્ય (તમારે) કરવાનું છે, તે તમે બંને કહો. તેમાં હું પ્રયત્ન કરીશ.”

૪૫. થી ૪૬. તે બંનેએ તેને (પિતાને) કહ્યું, “તેની (મિત્રની) પત્ની નામે મદાલસા દૈત્યથી છેતરાઈ છે, (તેની પાસેથી) પતિ મરણ પામ્યો છે એવું સાંભળી તે પણ મૃત્યુ પામી. (હવે) તેણે ત્રણ પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું અન્ય સ્ત્રીનો ઉપભોગ કરીશ નહીં. મિત્રનું આ મોટું કાર્ય, હે પિતા; ક્યા ઉપાયથી સાધી શકાય.”

૪૭. બધી ઈન્દ્રિયોનું નિશ્ચાન એવું મન (બધા) ભોગ ભોગવી લે તો શાંત થાય છે, નહીં તો પરવશ એવો માનવી તેની (મનની) વાસનારૂપી અગ્નિથી બળતો હોય તો નાશ જ પામે છે.

૪૮. પિતાએ કહ્યું, “મનુષ્યે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કારણ દૈવ તો અન્યકર્ષ છે; હે પુત્ર ! તેના (મિત્રના) કાર્ય માટે તપશ્ચર્યાથી હું પ્રયત્ન કરીશ.

૪૯. આ રીતે કાળીને અશતર નાગ કંબલ નાગ સહિત ત્રિમાસ્ય પર્વતના સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિ આપનારા લક્ષાવરણ તીર્થ પર ગયો.

૫૦. આશ્વર પર વિજય મેળવી, પ્રાણ્યામથી શુદ્ધ કરેલી બુદ્ધિથી મન પર સંયમ કેળવી એકાગ્ર બની વેદોના આલિંગનના સ્થાન રૂપ દેવી સરસ્વતીનું અર્ચન કરવા લાગ્યો.

પાંચમા અષ્ટકનો બીજો અધ્યાય

પાતાલમાં ગયેલા રાજાને નાગો દ્વારા

મદાલસાની પ્રાપ્તિ

૧. (અશ્વતર નામ આઠ મ્લોકથી મા સરસ્વતીની સ્તુતિ કરે છે): હે મા સરસ્વતી ! બાળકની (કાલી-કાલી) ભાષા જેવા (આ) મારા સ્તોત્રથી તુષ્ટ થા; હે કેવલે ! "સાચે જ અસત્ (કારણ) અને સત્ (કાર્ય) પણ ભ્રમને લીધે (અવિદ્યાને લીધે) તારામાં (સાચાં હોય એમ) ભાસે છે.

૨. જે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનથી પર ક્રુરપદ (ધામ=તેજ) છે, તે તું જ છે; જેમ પાણીમાં ઉત્પન્ન થતા મોર્મના બુદ્ધબુદ્ધો હોય તેમ તારામાં જ ઈશ્વર અને જીવની કલ્પના છે.

૩. હે ત્ર્યમ્બકે ! હે ઔંકાર સ્વરૂપિણિ ! આ (નામરૂપાત્મક) જગતના કર્મના વિકારોથી વર્ણિત અર્થમાત્ર રૂપ; તેજસ્વી મંગલ તત્ત્વ તું જ છે.

૪. હે એકવીસ^૧ ધ્યાનની સાધનભૂત (દેવી) ! હે ભોગ-ભોજ ને આપવાળી ! હે સ્વર (અ-આ વગેરે) અને (વાંજન ક, ખ વગેરે) ની કારણભૂત મા ! તારું સ્તવન શ્રેષ્ઠ કરી શકે ?

૫. (વિશ્વને) પ્રકાશિત કરનાર (સૂર્ય વગેરે) ને પણ પ્રકાશિત કરનારી હે (મા) ! હે શ્રુતિ (વેદવાક્યો) અને શ્રુત સ્મૃતિશાસ્ત્રોને ધારણ કરનારી (દેવી)! તું જ બધાનું કારણ છે, તું જ બધાંને તારનાર છે.

૬. જે સંપૂર્ણ (બ્રહ્મવર્ણાદિથી) શક્તિમાન ભક્તોથી પ્રાપ્ય છે, જેનાથી બધું બાપેલું છે, તે જ તારું સર્વશ્રેષ્ઠ પરમ ધામ છે, જેને પ્રાણ પુરુષો જ પ્રત્યક્ષ ઓઈ શકે છે.

૭. આ લોક અને પરલોકમાં જે સ્થાવર, જંગમ કે ગોચર વિષયો છે, તેમની ઉપલબ્ધિ તારાથી જ થાય છે, એની સાખ વેદો આપે છે.

૮. હે સરસ્વતી ! હે બુદ્ધિનું રક્ષણ કરનારી મા ! હે યજ્ઞક્રિયાની અધિષ્ઠાત્રિ ! તને પ્રણમ હો; હે બુદ્ધિને પ્રકાશિત કરનારી (મા) ! પોતાના ભક્તના હૃદયમાં વસનારી (મા) ! મારા પર પ્રસન્ન થા.

૯. આ પ્રમાણે જેની સ્તુતિ કરાઈ છે, તે વિષ્ણુ ભગવાનની જીભસ્વરૂપી; સ્વપ્નપ્રિય વાણીની શ્રેયક (મા) પ્રસન્ન થઈ અને પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી બોલી, "હું પ્રસન્ન થઈ છું, ઈષિત (વસ્તુ) માગ."

૧૦. (અશ્વતરે) સરસ્વતી પાસે યાચના કરી, "કંબલ સાથે મને (અમને બંનેને) શંકરની ગાન-સ્તુતિ કરવામાં સહાય કરો; (અમને) મંજુલ સ્વર વગેરે આપો.

૧૧. વાણીની (અધિપતિ) ઈશ્વરીએ કહ્યું, "તમને બંનેને ઈત્રુષ્ટ દિવ્ય નાદ (ઉત્પન્ન કરવાનું) રહસ્ય પ્રાપ્ત થાવ; અને આ (તમારું) સ્તોત્ર સ્મરન થાય તેવી વાણી અને બુદ્ધિની મંદતા વગેરેનું નાશ કરનારું બની રહ્યો.

૧૨. થી ૧૪. આમ કહી તે (સરસ્વતી) અંતર્ધાન થઈ ગઈ. તે બંને જલદીથી કૈલાસમાં ગયા. (અશ્વતરે) કંબલની સાથે મંજુલ સ્વરમાં, (સંગીતના) અંગોથી પૂર્ણ, મીઠી લહેકવાળું, ઉત્તમ સુન્દર વાંજનોવાળું, સમય ને અનુરૂપ, કોમળ વાણીવાળું, વીણા, મુરજ, કાંસ્યતાલ (અંગીનો), વૈષ્ણુ વગેરે (વાજિંનો) સાથે દિવ્ય, મન આકર્ષિત કરનારું તંત્રીયપવાળું, આરોહ-અવરોહથી હૃદયંગમ ગીત ત્રણે કાળ, (સિવાર, બપોરે, સાંજે) દેવીની રૂપાથી ગાયું; મહાદેવજી (નિમના) મંદ મંદ સ્વરથી અવાપેલ ગીતથી ખરેખર સંતુષ્ટ થયા.

૧. કેવલે એટલે જેના સિવાય અન્ય કશું છે જ નહીં તે અદ્વિતીય દેવી !

૨. સાખ પાક યજ્ઞ, સાખ હવિર્વિજ અને સાખ સોમધામ = એકવીસ ધ્યાન

૧૫. આ (મનને) આકર્ષિત કરનારા ગીતના સંગીતી મહાદેવ પણ ખૂબ આકર્ષાયા અને તેમની આગળ જઈ તે બંનેને કહ્યું, “તમને શી ઈષ્ટ વસ્તુ જોઈએ છે; તમે કહો.”

૧૬. થી ૧૭. (અચતર) નાગે કહ્યું, “જે કુવલયાશ્વની પત્ની (મદાલસા) મૃત્યુ પામી છે, તે તે જ આકાર લુપ્તિ, અને સીદર્શથી પુક્ત બનેલી મારી પુત્રીરૂપે મને પ્રાપ્ત થાવ; પહેલાંની માફક પોતાનું જાતિનું સ્મરણ જાળવી રાખતી, શ્વામી શાંતિ વગેરે સદ્ગુણોથી શોભતી, પતિવ્રતા, યોગીઓની ખાતા જેવી, (સ્વયં) યોગિની, અને બ્રહ્મ (વેદ) અને તેના અર્થને જાણનારી (બની રહો).”

૧૮. થી ૧૯. ઈશ્વરે (મહાદેવે) જવાબ આપ્યો, “ભલે, તેમ ઘરો, હે નાગપતિ ! તારે શાહકાલે મહાપિપ્પક ખાવો અને તેનું (મદાલસાનું) તે જ (એનું) પહેલાનું સ્વરૂપ) સ્વરૂપમાં ધ્યાન ધરવું; હે નાગશ્રેષ્ઠ ! મારી કુપાથી તે (મદાલસા) પહેલાં જેવી હતી, તેવી ઘરો; એમ કહી મહાદેવજી ગયા પછી તે બંને પણ પોતાના ધ્યાન (પાતાલ) માં ગયા.

૨૦. તે અચતરે મહાદેવજીએ જેમ કહ્યું હતું તે પ્રમાણે (બધું) કર્યું, અને (તેથી) તેની (શંકરની) કુપાથી એના નિઃશ્વાસમાંથી પહેલાંના જેવી જ તે મદાલસા પ્રગટ થઈ.

૨૧. તેણે (સ્ત્રીરૂપ નાગે) તેને (મદાલસાને) બીજી સ્ત્રીઓ (સાથે) મુખ રીતે અંતઃપુરમાં કાળજીથી પ્રસ્થાપિત કરી અને તેણે (નાગે) બંને પુત્રોને કહ્યું, “(તમારા) મિત્ર રાજાને અહીં લઈ આવો.”

૨૨. “ભલે (રાજાને લઈ આવીએ),” એમ કહી વિમનું રૂપ સ્થાપન કરી તે બંનેએ પૃથ્વી પર જઈ (કુવલયાશ્વને) કહ્યું, “હે ઋતુધ્વજ ! (અમારા) પિતા તને જોવા ઈચ્છે છે.”

૨૩. ભલે - એમ જેમને (કુવલયાશ્વની) કહેવાયું છે, તેવા તે બંને (નાગપુત્રો) તેની (ઋતુધ્વજની) સાથે ગોમતી (નદી) માં ગયા અને નદીના મધ્યમાંથી રાજાને પાતાલમાં લઈ ગયા; તે રાજા આશ્ચર્ય પામ્યો.

૨૪. ત્યાં સુધી (પાતાલમાં જતા સુધી) રાજા એમ જ માનતો હતો કે આ બે તો (કોઈ) વાનપ્રસ્થના પુત્રો છે; હવે તે વેળા (પાતાલમાં) તેમને નાગરૂપે જોઈ તેણે (રાજાએ) પૂછ્યું, “તમે બંને કોણ છો ?”

૨૫. તેને (રાજાને) પોતાનું વૃત્તાન્ત જણાવી (પોતાના પિતા) શ્રેષ્ઠ અચતર નાગનાં દર્શન કરાવ્યાં; રાજાએ પણ હર્ષ પામી તે નાગરાજાને નમન કર્યું.

૨૬. તેણે (નાગરાજે) તેને (રાજાને) પ્રેમપૂર્વક દૃઢ આશિર્વાદ આપ્યું, અને હર્ષાશ્રુથી ઉખરાતા (નેત્રવાળા) તેણે (રાજાના) મસ્તકને સૂંધી “તું ચક્રવર્તી બન, સુખપૂર્વક દીર્ઘાયુષી બન,” એવી આશિષ આપી.

૨૭. રાજાએ પણ કહ્યું, “હું આજે ધન્ય બન્યો છું, કારણ મિત્રની કુપાને લીધે તમારું દુર્લભ દર્શન થયું છે; હું નિઃશંક કૃતકૃત્ય થયો છું.”

૨૮. થી ૨૯. નાગે (અચતરે) ફરી કહ્યું, “(મેં) જેની ખૂબ ઈષ્ટ રાખી હતી, તે તારું દર્શન (તને મળવાનું) લાંબા વખત પછી બન્યું (તે મને ગમ્યું); (મારા) બંને પુત્રોએ તારા મુણ્ડોનાં જે પ્રમાણે વખાણ કરેલાં તે પ્રમાણે જ (તારાં) સદ્ગુણો છે. હે રાજા ! તારે જે ઉચિત વસ્તુ જોઈતી હોય તે માંગ; મને વરદાન આપવાવાળો જાણ, “આ પ્રમાણે કહેવાતાં રાજાએ અચતર નાગને આદરપૂર્વક નમન કરીને કહ્યું, ...

૩૦. “હે પ્રભો ! આપની કુપાથી પિતાના રાજ્યમાં મને બધા જ વિષયો સુલભ છે; મારી ધર્મ (આચરણ માટે); માતા-પિતા, દેવ અને અતિથિ માટે સન્મતિ થાવ.”

૩૧. ‘ભલે, એમ ઘરો; બીજું (જે કંઈ) અભીષ્ટ જોઈએ, તે માગી લે,’ - એમ (નાગથી) કહેવાતાં ઋતુધ્વજ મિત્રનું મુખ એવા, લાગ્યો અને પોતાનું અભીષ્ટ (મદાલસાપ્રાપ્તિ) કહેવા માટે સરખાવા લાગ્યો.

૩૨. ત્યારે તેના ઈશ્વરાને જાણતા એવા તે નાગપુત્રો એ કહ્યું, “હે પિતાજી ! મદાલસા વિના તેના માટે (રાજા માટે) બીજું કશું જ અભીષ્ટ નથી.”

૩૩. પિતાએ કહ્યું, “(આ લોકમાં) પ્રાણીઓનો સંયોગ કે વિયોગ થવો એ દૈવ પર છે; છતાં પણ તારી ઈચ્છા (એને) જોવાની હોય તો તારી પ્રિયાનાં દર્શન તને કરાવું.”

૩૪. આ પ્રમાણે કળીને (પોતાના) શરમાં સંતાડેલી મદાલસાનાં દર્શન (રાજાને) કરાવ્યાં; તેનું (મુખ, જોતાં જ રાજા ‘પ્રિયા’ એમ બોલતાં બેભાન બની ગયો.

૩૫. બેભાન થઈ, ભૂમિ પર પડેલો રાજા લાંબા સમય પછી ફરી ઊઠ્યો અને સ્ત્રીલક્ષ્મ જેવી શરમનો ત્યાગ કરી તેને ભેટવા દોડ્યો.

૩૬. થી ૩૭. નાગે તે રાજાને અટકાવીને, નીતિપૂર્વક સંતવન આપીને કહ્યું, “મેં તો આ માયાથી નિર્માણ કરી છે; તું (એનો) સ્પર્શ કરીશ નહીં; ધીરજ રાખ; તારે જો (એને) જોવાની ઈચ્છા હોય તો દૂરથી જો; (એને) સ્પર્શ કરવા વગેરેથી તો એ નાશ પામશે; તું તો વિચારશીલ સજ્જન છે, માયાથી કેમ મોહ પામે છે ?”

૩૮. આ પ્રમાણે પ્રેમપૂર્વક તેને (રાજાને) છેતરવામાં આવ્યો, છતાં પણ તે (રાજા) તેને જોઈ ‘હા પ્રિયા’, એમ બોલી બેભાન બની પૃથ્વી પર પડ્યો.

૩૯. (આ રીતે) બેભાન બની પડેલા રાજાને આશ્વાસન આપી અથતરે કહ્યું, “તું સાવધાન થા; આ તારી પ્રિયાનો સ્વીકાર કર; શોક કરીશ નહીં;”

૪૦. તેને (રાજાને) તેનું (મદાલસાનું) વિધિપૂર્વક દાન (કન્યાદાન) કરી, સરસ્વતીનો અનુગ્રહ અને મહાદેવજીની કૃપા તથા પોતે કરેલા પ્રયત્નની વાત કરી.

૪૧. મદાલસાએ પણ તે પતિને મેળવીને તે રાજાને અભિનંદ્યો અને રાજા પણ મરણ પામેલી હતી છતાં પહેલાંના જેવી જ તેને ફરીથી પ્રાપ્ત કરીને આનંદ પામ્યો.

૪૨. એક દિવસ ત્યાં રહીને, સ્વાદિષ્ટ અમૃતનું પાન કરી, નાગોને નમન કરી, તેમની આશા મેળવી, રાજા પત્ની સાથે અથ પર બેઠો.

૪૩. ત્યારબાદ રાજા (ખૂબ) જલદીથી સારા શણગારેલા પોતાના નગરમાં ગયો અને પત્ની સાથે મા બાપને પ્રણામ કરી સર્વ નિવેદન કર્યું.

૪૪. મદાલસાને ઉંમરમાં, શરીરમાં પહેલાંના જેવી જ સુંદર મુવતી તરીકે જોઈને સાસુ-સસરા તથા સર્વે નગરજનો ખૂબ આનંદ પામ્યા.

૪૫. ધ્વજ-પતાકાથી લગી પડેલા, સુંદર તોરણોથી શણગારેલા રાષ્ટ્રમાં સુંદર ગીતો, નૃત્યો અને વાજિંત્રો વાગતાં મોટો ઉત્સવ થયો.

૪૬. મુવાન એવા આ કુલધ્યાયે પ્રીતિમતી પ્રીતિ હોય એવી તે સુંદર અંગવાળી સાથે જેમ કામદેવ (પોતાની) કાન્થા રતિ સાથે (કીડા કરે), એ રીતે કીડા કરી.

૪૭. (સદા) બ્રહ્મમાં જ સ્થિત (રહેતી) તે સુંદર મુવતી (મદાલસા) એ, જેમ ચિતિ (ચિત્ત તત્ત્વ) (દુન્યવી) વ્યવહારમ્મલને (જીવાત્માને) રમ્માડે તેમ ચિત્તાકર્ષક વિદ્યાસોથી રાજાને રમ્માડ્યો.

૪૮. ત્યાર પછી કેટલાક સમયબાદ તેના (કુલધ્યાયના) પિતા મૃત્યુ પામ્યા (એટલે) એનો (કુલધ્યાયનો) રાજ્યાભિષેક થયો (અને) અમાત્યોની મદદથી રાજનીતિનું પાલન કરી (પ્રજાનું) રક્ષણ કરવા લાગ્યો.

૪૯. બધા (લોકો) એ પિતા જેવો પ્રેમ રાજા પર કર્યો (અને) હવે રાણી મદાલસા ગર્ભવતી બની, અને (તેણે) સૂર્ય જેવા પુત્રને જન્મ આપ્યો.

૫૦. તેણે તરતના જન્મેલા તેને (પુત્રને) તત્ત્વજ્ઞાનનું જ પાન કરાવ્યું, જ્યારે દૂધનું પાન કેવલ (બાળકના) પ્રાણધારણ માટે ઉદ્દેશીનભાવથી, ત્યારપછી કરાવ્યું (પ્રથમ તત્ત્વજ્ઞાન-પાન, પછી કુલધ્યાયન).

પાંચમા અષ્ટકનો ત્રીજો અધ્યાય

મદાલસાએ કરેલો ત્રણ પુત્રોને જ્ઞાનનો

ઉપદેશ અને ચોથાને પ્રવૃત્તિમાર્ગનું કથન

૧. થી ૨. (મદાલસા પ્રથમ પુત્રને બોધ આપતાં બોલે છે), "હે ઉત્તમ (અવસ્થામાં) શયન કરનાર (પુત્ર) ! આત્મધ્યાતક એવું ઉત્તમ પ્રમાદરૂપી મૃત્યુ (તારા જન્મ) સાથે જ જન્મ્યું છે, એમ માનીને તું શું રુદન કરે છે ? (પણ રડીશ નહીં). એ (મૃત્યુ) તને નથી, (કારણ) તું શુદ્ધ (સ્વરૂપ) છે, તને દુઃખ નથી, તું અસંગ છે; આ પાંચ મહાભૂતોનો બનેલો દેહ તારો નથી. તું તો સત્ (ત્રિકાલાબધિત તત્ત્વ) છે, પદ્મી શબ્દ માટે રડે છે ?.....

૩. થી ૪. હે વિશ્વોદ્ભવ આત્મનુ ! આ શ્લોક શબ્દ જ અસત્ છે, એ ગુણોથી કલ્પિત છે અને ગુણો તો પાંચ મહાભૂતોના આશ્રયે રહેલા છે, તેથી ભૂત કલોચય, એ વિષયી (વિષયનો ઉપાશ્રય કરનાર) પ્રતિ જનારા છે એ ઉક્તિ અસત્ય છે. આ પાંચ મહાભૂતો પરસ્પર સંબંધમાં આવીને વૃદ્ધિ પામે છે, જાતે નહીં; (જેમકે) અમ-પાણી મળવાથી દેહ વધે છે (તું નહીં); તું તો એનો સાક્ષીરૂપ છે; તને વૃદ્ધિ-શય ક્યાંથી હોય ?"

૫. થી ૭. (મદાલસા આગળ કહે છે), "આ દેહમાં હું (પણ) વધુ છું, એવી મુઠતા ન પામીશ, નહીં તો (દેહમાં) અહંતા અને મમતાથી ઉત્પન્ન કર્મવડે તું બંધનમાં પડીશ. પિતા કે માતા કે પિયા, કે તાઠં કે માઠં (છે) એ પ્રકારની દુષ્ટમતિ, તું સદ્બુદ્ધિવાળો હોઈ ફરીશ નહીં; મંદ બુદ્ધિનો માણસ દુઃખોથી સંતાપ પામે છે; જ્ઞાનીને તો બધાં દુઃખો પણ સુખ જ લાગે છે, (કારણ કે) પરાધીનતાથી જ ઉત્પન્ન થયેલ સુખ પણ એક જ શણમાં રસ વિનાનું બનતાં તુચ્છ લાગે છે. ....

૮. આમડીથી ઢંકાયેલી, ખાંસથી બનેલી, હાડકાના ઢેકાઓથી ઘારણ કરાયેલી સતી (હોય છતાં) પુવતી શું દુર્ગતિ (કારક) નથી? (વળી) એવો દેહ પ્રિય લાગે (ખરો) ?"

૯. તે મદાલસા દરરોજ (ઉંમરમાં) મોટા થતા તથા નિર્મળ (રાગદ્વેષ વિનાના) પુત્રને લાલન-પાલનના બદલાને આવો બોધ આપવા લાગી.

૧૦. જેમ જેમ તે (પુત્ર) મોટો થતો ગયો, તેમ તેમ તેને (અપાયેલ) બોધ પણ વધવા લાગ્યો. રાજાએ તેનું નામ વિકાન્ત પાડ્યું.

૧૧. બધા સેવકો આનંદ પામવા લાગ્યા; (જ્યારે) મદાલસા (મંદ) સ્થિત કરવા લાગી; (ખૂબ) હોશિયાર હોવા છતાં બોધ મળવાને લીધે તે બાળક જડ અને મંદબુદ્ધિનો હોય તેવો બન્યો (તેવું વર્તવા લાગ્યો).

૧૨. જન્મથી માંડીને જ વિદુષી ખાએ જેને બોધ આપ્યો છે, તેવો પુત્ર બંધનમાંથી મુક્તિ પામ્યો તેમાં આશ્ચર્ય શું ? (કારણ) સંગ માત્રથી જ સંત તો (જીવાત્માને) તારનાર છે.

૧૩. તે (મદાલસા) ફરીથી ગર્ભવતી બની અને દેવયોગે (એણે) પુત્રને જન્મ આપ્યો; રાજાએ વિદિધી તેનું નામ સુખાદુ પાડ્યું.

૧૪. ત્યારે પણ મદાલસા પહેલાંની જેમ જ હસી પડી; અને લાલન-પાલન નિમિત્તે તે મહામતિ (પુત્ર) ને પણ તત્ત્વબોધ આપ્યો.

૧૫. ફરીથી તેણે ગર્ભવતી બનીને પુત્રને જન્મ આપ્યો, જેને (પુત્રને) દેવતાદાનો પવન સ્પર્શી શક્યો નહીં. (કારણ કે) માતાએ લાલન કરતી વેળા (આપેલા બોધ) થી તેની મતિ શુદ્ધ થયેલી હતી.

૧૬. રાજાએ તો આનંદથી તેને પણ શત્રુબ્ધ મર્દન એવું નામ આપ્યું; તે વખતે પણ આ સુંદર પુવતી (મદાલસા) બધાનાં દેખતાં હસવા લાગી !

૧૭. સંગ વિનાશો, અહંતા વિનાશો શત્રુમર્દન મૂઠ્ઠા હોય તેમ વર્તવા લાગ્યો. આ ત્રણે પુત્રોને (આવા મૂઠ્ઠા) જોઈને રાજા દિલગીર બન્યો.

૧૮. (સંસારને) મૂળતુષ્ટા જેવો જાણનારા, (માતાથી) સારી રીતે બોધ પામેલા તે પુત્રોએ પિતાના પ્રવૃત્તિ માટેના ઉપદેશને લગીરે ઠંદપથી ગ્રહણ કર્યો નહીં .

૧૯. તેણે (મદાલસાએ) ખ્યારે પાંચ ગ્રહો ઉચ્ચના હતા, તે વેળા ચોથા પુત્રને જન્મ આપ્યો ત્યારે બધા લોકોનાં મન અને બધી દિશાઓ પજા પ્રસન્ન બની ગઈ.

૨૦. રાજાએ કહ્યું, “હે મિયા ! ખ્યારે ત્રણ પુત્રોનાં નામ પાડનાં ત્યારે તે કેમ હાસ્ય કર્યું હતું ? તે કહે. હવે આનું કનું નામ પાડવું, તે જાણાવ.”

૨૧. થી ૨૨. તેણે જવાબ આપ્યો, “હે મિય (પતિ) ! આ (નામ પાડવાની) કલ્પના તો વ્યવહારની છે છતાં પણ તમે આપેલાં નામ (કેવા) નિરર્થક છે, તે સાંભળો. એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જવું એ ગતિ, વ્યાપક તત્ત્વમાં કઈ રીતે શક્ય બને ? તેથી આ આત્મા માટે વિકાન્ત (વિશેષરૂપે ગતિ કરનારા) નામ (તરના) અર્થ વિનાનું છે.”.....

૨૩. ૨૪ થી ૨૫. (મદાલસાએ) આગળ કહ્યું, “આ આત્મા તો અઘરાર વિનાનો છે, તેથી આ બીજું (બીજા પુત્રનું) સુભાક્ષ એવું નામ આત્મા માટે અનર્થક નથી; જેનું મૂર્ત સ્વરૂપ જ નથી, તેને બાહ્યનો ક્યાંથી હોય ?” તે કહે. જે ‘શત્રુમર્દન’ એવું નામ છે, તે પણ અર્થ વિનાનું જ છે; જેમ (દરેક) જલાશયમાં (ભિન્ન રીતે) રહેલો સૂર્ય (તાત્વિક રીતે તો) એક જ છે, તેમ પ્રતિદેહમાં (ભિન્ન દેખાતો) રહેલો વ્યાપક આત્મા એક જ છે; એને (આત્મા) કયો મિત્ર કે કયો દુરમન હોય ? એ નથી (કોઈને) હણતો કે નથી હણાતો; પંચ મહાભૂતોથી જ પંચમહાભૂતોનો નાશ થાય છે, જેવી રીતે સમુદ્રમાં મોજાથી (અન્ય) મોજાં નાશ પામે છે.”

૨૬. થી ૨૭. (મદાલસા આગળ જણાવે છે) “બુદ્ધિથી પણ પરતર, કેવલ સાશીસ્વરૂપ અને વ્યાપક એવા (આત્માના) એના બુદ્ધિવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા કામ-આદિ અંતરના હોવા છતાં દુરમન નથી. શરીર હોવાથી વ્યવહાર માટે મિષ્ટા નામ કરવું પડે તેમ હોય તો આનું અલર્ક એવું નામ પાડો. એમાં નિરર્થક એવું શું થવાનું છે ?”

૨૮. આ પ્રમાણે મિયાની વાણી સાંભળી આશ્ચર્ય પામેલો અને વિદ્વાન હોવા છતાં રાજાએ જાતે પોતાના પુત્રનું હર્ષથી અલર્ક એવું નામ પાડ્યું.

૨૯. એક દિવસે રાજાએ પોતાના પુત્ર વિકાન્તને એકાંતમાં બોલાવીને કહ્યું, “સ્વાર્થનું આચરણ કર; શા માટે જડ જેવો રહે છે ? સારાં કર્યો કર.”

૩૦. તેણે (પુત્રે) જવાબ આપ્યો, “મને હવે આ બધું કર્મજૂથ ગુણ વિનાનું લાગે છે; જેને તત્ત્વબોધ થયેલો છે, એવા મારે એનું (કર્મનું) શું કામ છે ?

૩૧. થી ૩૨. (તેણે આગળ કહ્યું), “શાસ્ત્ર વગેરેમાં (જણાવેલા) ધર્મ કે કર્મ વગેરે, રાજ્ય (પ્રાપ્તિ) કે નિત્યસ્વર્ગ પણ મુખ નથી, પરંતુ દુઃખ છે; જે નિર્ગુણ સ્વ-સ્વરૂપ છે, તે જ પરમ સુખ છે. જ્ઞાની પુરુષો માટે ઉત્પન્ન થનારા અને (પછી) નાશ પામનારા સ્પર્શ (ગુણ) વગેરેથી પેદા થતા (વિષયોના) ભોજ સુખકારક નથી; જે અનંત છે, તે સુખ છે અને તે તો નિષ્કામ કર્મની સિદ્ધિથી પ્રાપ્ત થાય છે.”

૩૩. (પુત્ર આગળ કહે છે), “હે પિતા ! મેં આ (બધું) જા પાસેથી (બોધરૂપે) જાણ્યું છે અને અનુભવ્યું છે; તેથી હું ક્રિયાતીત બની મુક્ત સ્વરૂપવાળો (બની) વિચરું છું; મારા બીજા બે ભાઈઓ પણ તેવા જ છે.”

૩૪. થી ૩૬. આ સાંભળી પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં રસ લેનાર, ગુસ્સે થયેલા રાજાએ પત્નીની પાસે જઈ આ વચનો ઉચ્ચાર્યા, “હે મૂર્ખ (સ્ત્રી) ! તું આ શું કરી રહી છે ? આ વંશનો નાશ કરનારો બોધ પુત્રોને કેમ આપ્યો ? હવે અપણા બેની શી ગતિ થશે ? આ પવિત્ર તત્ત્વના ઉપદેશથી જ આ પ્રવૃત્તિમાર્ગ પુલ્કવવાન બનશે; આ બાહ્યતામાં કેશવ (શ્રીકૃષ્ણ) પ્રમાણ છે (ગીતામાં કહ્યું છે).

૩૭. થી ૪૦. “દેવલોકમાં (સ્વર્ગમાં) રહેલા (આપણા) પિતૃઓમાંના કેટલાક પશુયોનિને પામ્યા છે, (જ્યારે) ભીખ કેટલાક ભૂત, પ્રેત કે અન્ય યોનિમાં ગયા છે, અને કુષ્ઠ - તરસ છીપાવાથી શાંત બને છે; પુણ્યશાળી હોય કે પાપી હોય, પણ તે બધા તર્પણ જલથી જીવનારા છે, તે વિશેની હકીકત બ્રહ્માએ (વેદે) જણાવેલી છે, તે હે મૂર્ખ સ્ત્રી ! તું શું જાણતી નથી ? માણસો, દેવો, પિતૃઓ, ભૂતયોનિમાં ગયેલા વગેરે, તથા કૃષિ કે ક્રીડારૂપે જીવતાં બધાં મૃદસ્થાસખીઓના મૃત્યુસમયે પર જ જીવે છે અને એ જ સંનાતન ધર્મ છે; માટે હે પ્રિય ! તણ પુત્રો તો કર્મમાર્ગમાંથી તારાથી ભ્રષ્ટ થયા જ છે, માટે હજુ અલર્કને કર્મમાર્ગનો ઉપદેશ આપ.”

૪૧. થી ૪૨. મદાલસાએ કહ્યું, “હે સ્વામી ! મેં બધું સાંતું જ (કપટ વિનાનું) કર્યું છે, (કારણ) આત્મારૂપી લોક (પ્રભોધ) પુત્રથી જીતવાનો છે, કિં પ્રજ્ઞા.... એવી સુતિ (માં આ કહ્યું) છે; છતાં પણ હે નરસેષ રાજનુ ! આ મારું સદ્વર્તન જો તને ન ગમતું હોય, તો આ અલર્કને હવે (શાસ્ત્રમાં) જેમ કહેલો છે, તેવો કર્મમાર્ગનો ઉપદેશ આપીશ.”

૪૩. આમ કહીને તેણે એને (અલર્કને) (ધર્મ-અર્થ-કામવાળો) વર્ણ-આશ્રમને યોગ્ય ધર્મ, છ પ્રકારની રાજનીતિ અને પ્રજાને રંજન કરનારું રાજકર્મ (ઉપદેશ્યું).

૪૪. માતાથી ઉપદિષ્ટ તે અલર્ક (નાથે) રાજાએ ડાહ્યો (જાની) અને સદ્બુદ્ધિવાળો બની, યોગ્ય સમયે (સારી) પત્ની સાથે લગ્ન કરી સુશીલ પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા.

૪૫. પિતાએ (કુવલયાથે) સામાન્ય પર એનો અભિષેક કર્યો (અને) તે પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરનારો બન્યો. (જ્યારે) જેણે (બધા) ભોગ ભોગવી લીધા છે એવો (કુવલયાથ) રાજા પત્ની (મદાલસા) સાથે વનમાં તપશ્ચર્યા માટે ગયો.

૪૬. થી ૪૭. (વનમાં) જતી વખતે માતા મદાલસાએ (પુત્ર) અલર્કને કહ્યું, “ (રાજના) ધર્મ પ્રમાણે રાજ્ય કરતાં તને જો (કદાચ) કુળ આવવી પડે તો આ પત્રિકા (ખોલીને) તું જોયે; ત્યાં સુધી એને ગુપ્ત સાચવી રાખજે; એમાં મેં (તારા) સિતનું લખી રાખ્યું છે, તેથી તેવા સમયે હે (પુત્ર) ! તે પ્રમાણે તું આવરજે .

૪૮. આ પ્રમાણે કહીને તેને (પુત્રને) મુદ્રિકા અને અનુરૂપ આશીર્વાદ આપ્યા; પત્ની સાથે ઋતુદ્વયે વનમાં જઈ સદ્ગતિ પ્રાપ્ત કરી.

૪૯. પિતાની માફક જ પ્રજાનું પાલન કરી, અલર્કે કુછોને શિક્ષા અને સદ્ગુણોને રક્ષા અને ગરીબ તેમજ ધાર્મિક પુરુષો પર કૃપા કરી રાજ્ય કર્યું.

૫૦. ધર્મથી અર્થ મેળવી, આ નીતિમાન રાજાએ અર્થદ્વારા ધર્મસંપાદન કર્યો અને આ બેના અવિરોધથી હંમેશાં દિવ્ય વિષયોને ભોગવ્યા.

પાંચમા અષ્ટકનો ચોથો અધ્યાય

૧. સમગ્ર વેદના એકમેવ બ્રહ્મ વિષયક તાત્પર્યને ન જાણતા એવો રાજા પરિસંખ્યાને ભ્રમથી અપૂર્વ વિધિ માનીને ધૈયુન, અધ્યયન અને સુરા-પાનમાં પોતાની જાતને રમમાણ કરવા લાગ્યો.
૨. રાજ્ય કરતાં કરતાં તેમજ પુષ્કળ દક્ષિણવાળા યજ્ઞોથી તેણે છાસક ઢાંજર વર્ષ સુધી, પશુઓ માટે ધોગ્ય એવા વિષયોને ઉપભોગ કર્યો.
૩. જાની સુબાહુએ આ રીતે (અસકત) બનેલાને (અલર્કને) બોધ આપવાની મનમાં ઉન્નત કરી, કાશીરાજની સહાય માગી પુલ્લ કરવા આવી પહોંચ્યો.
૪. “(તારા) મોટાભાઈને એક રાષ્ટ્ર આપી દે. એ રીતે કાશીરાજએ સમજાવ્યો; છતાં તે ઉન્નત બનેલા અલર્કે તેના હિતનું માન્યું નહીં.
૫. સુબાહુ અને આર પ્રકારની સેનાથી સમ્ર બનેલા કાશીરાજે, રણકો સંહિત બધા કિલ્લાઓ તોડીને તેના (અલર્કના) રાષ્ટ્ર પર કબજો મેળવી લીધો.
૬. (તેમણે સુબાહુ તેમજ કાશીરાજે) કેટલાક સામંતો તથા મંત્રીઓને સાપથી (સુલેહથી), કેટલાકને ભેદથી વેરભાવ જિભે કરાવી, બીજા કેટલાકને દફડ આપી, વશમાં આણી દીધા.
૭. ‘ભાઈએ નગરને ઘેરી લીધું છે, તિજેરીઓ ખાલી થઈ ગઈ છે, મંત્રીઓ વગેરે શત્રુને વશ થઈ ગયા છે; (આ બંધુ) જેઈને ડરી ગયેલા અને પીડા પામેલા અલર્ક નાસી ગયો.
૮. થી ૧૧. તે એકલો જ પોડા પર બેસીને રાત્રે જંગલમાં ઋષિના અલ્કમમાં રહ્યો અને ત્યાં રાજાએ (અલર્કે) જાનો ઉપદેશ પાદ કરી, પ્રાતઃકાલમાં સ્નાન કરી, સુમંગલ વિધિ કરી, મુદ્રા ખોલી, આગે જે સિત (વચન) લખ્યું હતું, તે વિમ્બ દ્વારા વંચાવ્યું, (જે આ પ્રમાણે હતું) “સંપૂર્ણ રીતે (અન્યનો) સંગ ત્વજ્યો; જો એ રીતે ત્યાગ કરવાનું અશક્ય લાગે તો સમ્રનો (સંતો) સાથે સંગ કરવો, (કારણ કે) સંતો જ દુઃસંગનું ઔષધ છે (દુષ્ટ સંગથી બચાવે છે); સંપૂર્ણપણે કામને ત્વજ્યો, પણ જો તે રીતે ત્યાગ કરવો શક્ય ન બને તો મોક્ષસ્થા માટે કામ કરવો, (કારણકે) તે જ કામ દુષ્ટ કામનાના દુઃખનું ઔષક છે.”
૧૨. આ રીતે (વિમ્બ પાસેથી) સાંભળી, જાનો અંતઃકરણનો અભિપ્રાય જાણી, સહ્યાદિ પર સંતશિરોમણિ અત્રિપુત્ર (શીદત) રહે છે, એવું જાણી, ઉદ્વિગ્ન બની, તે તેમના સરણે ગયો.
૧૩. પ્રણય કરી તેણે (શીદતને) કહ્યું, “હે બ્રહ્મન્ ! હે પ્રભો ! મારા પર કૃપા કરો; કમનસીબે મને દુઃખ પેદા થયું છે, તે કૃપા કરી દૂર કરો.”
૧૪. થી ૧૫. ભગવાન (શીદત) તેનાં વચન સાંભળી (આ) મદલસાના ગર્ભ-રત્ન એવા મહાપુલ્કિસંપન્ન અલર્કને ઓળખી, મંદ હાસ્ય કરી બોલ્યા, “હે રાજન્ ! તને કઈ બાબતનું દુઃખ છે ? તું કોણ છે ? તને કોનું દુઃખ છે ? તારી જાતનો, તારા (દેહના) અંગોનો વિચાર કરી તેને ક્યાં દુઃખ (થયું) છે, તે સત્ય રીતે (મને) જણાવ.”
૧૬. થી ૧૭. આ પ્રમાણે કહેવાતાં તેણે લાંબા સમય સુધી ધ્યાનપૂર્વક વારંવાર વિચાર કર્યો અને પછી (નિઘપયાત્મક) મનથી, (હું) આત્મા (હું) જાણીને, બધાં દુઃખોનું મૂળ જાણી લઈને, હસીને કહ્યું, “હું (પોતે) આકાશ વાયુ, તેજ, જલ કે પૃથ્વી વગેરે નથી, કે તેમાંથી જન્મેલા (ઈન્દ્રિય આદિ પણ) હું નથી એ બધાં તો દેહાદિસંધને હું (હું) એવું માનનારને ભાસે છે. હે વ્યાપક ભગવન્ ! દુઃખ વગેરે તો મિથ્યા છે.”
૧૮. થી ૨૦. (તેણે આગળ કહ્યું), “(સત્-ચિત્-આનંદ સ્વરૂપ) મારો મહિમા નિત્ય (શાશ્વત) છે; જો કઈ ઘટાકો કે વધારો થાય તો તે ભૌતિક દેહમાં (થાય છે); (તેનાથી) મળતાં સુખ કે દુઃખ વગેરે પારકાં (દેહમાં) છે, તેનાથી મને શું (લાગે વળગે) ? હું તો શાશ્વત

એક જ રૂપમાં રહેલો છું, તેથી કાય-વૃદ્ધિરૂપી પરિણામ મારામાં ક્યાંથી હોય? દેહના સંઘાતનો ત્યાગ થતાં દુઃખ ક્યાંથી જણાય? આ સ્થૂલ પંચમહાભૂતના દેહમાં કે તત્ત્વાના સ્વરૂપ સૂચ્ય દેહમાં ઉત્પન્ન થનારા વિવિધ દુઃખને જોનાર (સાક્ષી સ્વરૂપ) મને એનાથી શું (લાગે વળગે)?”

૨૧. થી ૨૪. (અલર્ક આગળ કહ્યું), “મન, મતિ, ચિત્ત, અહંકાર - એ બધાંથી હું બનેલો નથી (મારાથી એ અલગ છે) અને તેથી અંતઃકરણથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખો સાથે (આ) બધાથી પર એવા મારે (કોઈ) સંબંધ નથી. મોટો ભદ્ર ભલે રાખ્ય કરે; સંઘાતિમાનવશ્યા દેહથી હું અને તે (ભદ્ર) ભલે અલગ છીએ, (પરંતુ) સત્ત્વ (અને ચિત્ત) સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ હું એનાથી જુદો નથી (બંનેનું તત્ત્વ સ્વરૂપ એક જ છે). હસ્ત વગેરેનો (અવયવોનો) સંબંધ દેહ સાથે છે, આત્મા સાથે નહીં, આ બધાથી અલગ એવા ચિત્ત સ્વરૂપ આત્માને હાથી, ઘોડા, કોશ કે રાખ્ય વગેરેની શી (અપેક્ષા) હોય? તેથી નથી મારો કોઈ દુઃખન, કે નથી કોઈ મિત્ર; નથી મારે કોઈ શ્રુપ, કે નથી દુઃખ; કોઈ નગર (મેળવું કે ગુમાવું) નથી. કોઈ સૈન્ય મારું નથી; (આપનાં - શીદતનાં દર્શન થતાં) પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલો મોહ (હું દેહ છું એ અહંકાર) આપની કૃપાથી નાશ પામ્યો છે.”

૨૫. થી ૨૬. (અલર્ક આગળ કહ્યું), “જેવી રીતે એક જ અકાશ (પટ વગેરે) ઉપાધિની ભિન્નતાને લીધે અનેક ભાસે છે, તેવી રીતે દેહ-ઉપાધિથી ભલે જુદા; પરમાર્થ દૃષ્ટિએ હું, કાશીરાજ અને ભાઈ (સુખાહુ) માં કોઈ ભેદ નથી. (સ્વરૂપનું) સમ્યક્ દર્શન થયું ન હોય ત્યાં સુધી સ્વપ્ન જેવું દુઃખ છે, એવું મારું માનવું થયું છે; (હવે) આજે મમતા કે અહંકાર વિનાનો હોવાથી સુખસાગરમાં ડૂબેલો હું તે (દુઃખ) જોતો જ નથી !

૨૭. થી ૨૮. (આગળ ઉમેરતાં અલર્ક કહે છે), “જેવી જેનામાં મમતા લાગી હોય એવા પોપટ આદિને બિલાડી ખાઈ જાય તો દુઃખ થાય છે. (પરંતુ) મમતા જેના પર તેવી નથી એવા વઠે આદિની બાળતમાં (વાધ વરુને ખાઈ જાય તો દુઃખ થતું નથી, તેવું જ આપણી બાળતમાં સમજવું. હું મમતા વિનાનો છું; પ્રકૃતિથી પર છું; તેવા મને નથી શ્રુપ કે નથી દુઃખ. ભૂતોનો ભૂતોથી પરાભવ શ્રુપ અને દુઃખ આપનારો બને છે.”

૨૯. થી ૩૦. શીદતે કહ્યું, “હે શ્રેષ્ઠ રાજન્નું’ તો થણો સાચો નિર્ણય ક્યાં છે; મમ (આ મારું) એ દુઃખનું કારણ છે; એમાંથી દૂર થઈ જવું. હે બ્રહ્માં સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરનારા (રાજન્નું) ! ઝિભે ઘા; મારા (કરેલા) પ્રજ્ઞથી તારા પોતાના અનુભવે જ મમતાનો નાશ કરી નાખ્યો.”

૩૧. થી ૩૩. (શી દત્તે આગળ કહ્યું), “આ (સંસારરૂપી) વૃક્ષનું અશ્વન એ વીજ છે, અહંકાર એ અંકુર છે; મમતારૂપી (એની) લતાઓ છે (આ મારું) થર કે ખેતર (વગેરે) રૂપી શાખાઓ છે, સ્ત્રી, પુત્ર, સ્વજનો વગેરે (એના) પાન છે, પુણ્ય અને પાપ રૂપી ફલ છે; મોક્ષના માર્ગને ધેરી વળેલું, મુઠ અને સજ્જનોથી સેવાયેલું, કર્મ કરવાની ઈચ્છાઓરૂપી ભયસાઓથી ઉભરાતું, (સંસારથી) થાડેલાઓથી (સુખ ભજશે, એ) ભયભણથી જેના પર આશ્રય લેવાયો છે તેવા, આ માયાવી વૃક્ષ પર આત્મચિન્તક શ્રુપ (પોશ) ક્યાંથી (મળે) ?

૩૪. થી ૩૫. (શીદત ભગવાને આગળ કહ્યું), “(આ સંસારરૂપી વૃક્ષ) જેમણે અસંગરૂપી તલવારથી કાપી નાખ્યું અને જેમણે (પોશનો) માર્ગ મેળવ્યો છે, તેઓ જ ત્યારબાદ તે પરમ પદ પર પહોંચીને વિશ્રાંતિ મેળવે છે, વીજ નહીં. જે (માણસ) તે (પરમ) તપને જાણે છે, તેને રાખ્ય, પંચમહાભૂત અને ઈન્દ્રિયોના સમૂહ (ઘણું શરીર), આ સ્થાવર-જંગમાત્મક જગત, અને ગુણવાળો (જણ ગુણ) સંઘાત કે ભેજથી શું (લાભ-નુકસાન) થવાનું છે ?

૩૬. (શીદતે આગળ કહ્યું), “જેવી રીતે શ્વીકુખર ફળથી (એમાં રહેલું) છવડું, મુંજ (પાસની જાત) થી બડ અને પાણીથી પાણીમાં ઉત્પન્ન થનાર (માછળું આદિ) જુદાં છે, તેવી રીતે ભેજ (શરીરથી આત્મા (ભેજ) ભિન્ન છે, એ તો આજે જાણ્યું છે.”

૩૭. થી ૩૮. અલર્ક જવાબ આપ્યો, “(આપ) ભગવાનની કૃપાથી જ આ (બધું) હું જાણી શક્યો છું; (નહીં તો) કરોડો કલ્પના અંતે પણ અહંકાર અને આત્મનો ભેદ જાણવો મુશ્કેલ બને છે. હે દેવેના પદ્મ દેવ, (અખિલ) વિશ્વના પતિ, દયાસાગર ભગવાન ! હે પ્રાણે ! મારું મન વાસનાને ઓળંગી અયું હોઈ (હવે) મારામાં આ (અવિદ્યા અને એનું પરિણામ) ક્યાંથી વિદ્યમાન રહે ?”

૩૯. થી ૪૦. (અલર્કે આગળ કહ્યું), “હે ઈશ ! જેના વડે હું ફરીથી ન જન્મું , વળી હું કઈ રીતે નિર્ગુણપણું મેળવું, તે યોગ (નું જ્ઞાન) મને કહો; જેથી હું બ્રહ્મ સાથે એકત્વ પ્રાપ્ત કરી શકું. હિત ઈચ્છનાર માણસે આ જ ઉત્તમ (કાર્ય) કરવાનું છે, (જેના વડે) મોક્ષ દાર રૂપી મનુષ્યજન્મને એણેગીને એનો નાશ કરાય છે.”

૪૧. થી ૪૨. આ રીતે જ્યારે અલર્કે પૂછ્યું ત્યારે યોગીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા, અગ્નિને આનંદ આપનારે તેને (અલર્કને) સત્કારીને ગુપ્ત (રાખવા યોગ્ય) યોગનો ઉપદેશ આપ્યો, “હે અલર્ક ! તું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ; મુક્તિ (મેળવવા) નો ત્રણ કારણ છે; (પરમ) તત્ત્વનું જ્ઞાન, મનનો ભંગ અને વાસનાઓનો નાશ કરવો; આ સત્ય છે.”

૪૩. થી ૪૫. “(નિત્ય, નૈમિત્તિક) સત્કૃત્યો દ્વારા ચિત્તની શુદ્ધિ મેળવીને, બધાનો (કામ્ય કર્મોનો) ત્યાગ કરી, સદ્ગુણ પાસે (પરમ) તત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, પછી તે બંનેનો યોગ (પ્રક્રિયા) થી ત્યાગ કરવો. શરીરમાં ચિત્ત સ્વરૂપ અધીશના સંબંધનો અન્વય-વ્યતિરેકથી નિશ્ચય કરી પછી આ યોગનો અભ્યાસ કરવો; આનાથી થોડા સમયમાં નિશ્ચિતપણે મુક્તિ મળે છે. બ્રહ્મ (પરમતત્ત્વ) સાથે (એકરૂપ બની) બેઠાવું. તેને મુક્તિ કહે છે; પ્રાકૃત (પ્રકૃતિના ત્રણ) ગુણોનો વિયોગ થાય (તો એ શક્ય બને); ‘સંજના ત્યાગથી અને વૈરાગ્યથી એ શક્ય બને; બીજી રીતે નહીં.”

૪૬. થી ૪૯. “જ્ઞાનથી જ વૈરાગ્ય (જન્મે), વિવેકથી જ તે જ્ઞાન મળે; સત્-અસત્ વસ્તુના વિચારથી વિવેક ઉત્પન્ન થાય, તેનું (વર્ણન) હવે અહીં કહેવામાં આવે છે. દેહ, ઈન્દ્રિયો, મન, પ્રાણ, અર્હકાર (વગેરે) આ પંચમહાભૂતમાંથી બનેલા છે; તે દેહ સાથે બેઠાપેલા છાગે છતાં આદિ અને અંતવાળા હોવાથી સ્પૃશ્ય નથી (મિથ્યા છે). (દેહ અને આત્મા-ઉભયનો) એક બીજા પર અધ્યાસ થવાને લીધે અગ્નિ સાથે બેઠાપેલ લોખંડની માફક એનું (દેહનું) ચૈતન્યપણું અને કેવલ સાક્ષીસ્વરૂપ આત્મા (જે ચૈતન્યપણું અને કેવલ સાક્ષીસ્વરૂપ આત્માનું જે ચૈતન્ય છે) તેનું જડપણું મોઢાને (બમને) લીધે (ભ્રમ) છે. શરીર પરના અધ્યાસને લીધે અર્હતા (જન્મે) છે; તેનાથી એને કર્મરૂપી બંધન જન્મે છે; અને કર્મને લીધે જ માણસોને સતત પરાધીનપણે ધંત્રની જેમ બમણાં (કરતું પડે છે).”

૫૦. “તેથી વિવેકથી આત્માને જાણી સંપૂર્ણ રીતે વિરક્ત બની, (સ્વરૂપમાં) સ્થિત બની તે (યોગી) વિમુક્ત બને છે, અને થોડા સમયમાં (વિદેહ) મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

૧. ચિત્તને શુદ્ધ કરનાર સ્ત્રી-પુત્ર વગેરેનો સંગ.

પાંચમા અષ્ટકનો પાંચમો અધ્યાય યોગીરાજે (દ્તાત્રેય) અલંકરે ઉપદેશેલા અષ્ટાંગયોગનું વર્ણન

૧. થી ૨. “હે દેવોના અધિપતિ ભગવન ! આજે (તમે) આ જે કહ્યું તે ચંચલ મનથી કેવી રીતે મેળવી શકાય ?” એવું (અલંકર) રાજાએ પૂછતાં મીઠતે આ પ્રમાણે કહ્યું, “મન જીતવું અઘરું છે, (પરંતુ) (યોગના) અભ્યાસથી જીતી શકાય, બીજી કોઈ રીતે નહીં; અભ્યાસ એટલે આઠ અંગવાળો યોગ, (જે) આઠા માટે (મનોજય માટે) સરલ ઉપાય છે.”

૩. થી ૪. “ઘમ (અને નિયમ) વગેરેથી મનનું નિયંત્રણ થાય, (વિવિધ પ્રકારના) અસન્નોયથી મનની સ્થિરતા (પેદા થાય), પ્રાણવાયામથી (શરીરના કફ પિત્તાદિ દોષનું) શોષણ થાય અને પ્રત્યાહારથી ઈન્દ્રિયો પર કાબુ મેળવાય, દ્વારદ્વારથી પાપ કર્મનો નાશ થાય, (જ્યારે) ધ્યાન અને સમાધિથી પ્રત્યક્-પરાત્યાન ઐક્ય (અનુભવાય); આ રીતે જેમ અગ્નિથી (સુવર્ણ આદિ) ધાતુઓના દોષ બાળી નાંખાય છે, તેમ (યોગના અંગોથી) મનના દોષ બાળી નાંખવા.”

૫. થી ૬. “(હવે એમાં જે પ્રાણવાયામ ગણાવ્યો) તે પ્રાણવાયામ એટલે પ્રાણ-અપાનનો નિરોધ; એ હ્રસ્વ, મધ્ય, અને ઉત્તમ, એમ ત્રણ પ્રકારનો જે અનુક્રમે પરસેવો (ઉત્પન્ન કરનાર), કંપન (પ્રજ્વળી કરનાર) અને (બ્રહ્મરંધ્રમાં) સ્થિતિ આપનાર છે. હ્રસ્વ બહાર માત્રાનો છે, તેનાથી લમણો (અર્થાત્ ચોવીસ) માત્રાનો મધ્ય અને ત્રણગણી (છત્રીસ) માત્રાનો ઉત્તમ પ્રાણવાયામ ગણાય છે (આ માત્રાઓ કુલકની છે) એમાં (દરેક પ્રાણવાયામમાં) પ્રાણવાયામની અર્ધી માત્રાથી રેચક અને તેનાથી અર્ધી માત્રાથી પૂરક કરવો.”

૭. થી ૧૦. “જેમ ધીમે ધીમે વસ કરેલો વાઘ ધનુઓને હણે છે (પણ) માણસોને (હણતો) નથી, તેવી રીતે વાયુ (પ્રાણ) સાધ્ય કરવામાં આવે તો તે (શરીરના) દોષોનો નાશ કરે છે, નહીં કે માણસના શરીરનો. તે વેળા (પ્રાણજય થતાં) શુભ અને અશુભ કર્મના ફળનો, ચિત્તની શુદ્ધિને લીધે, જે નાશ થાય છે તે (યોગમાં) ધ્વસ્તિ તરીકે ઓળખાય છે. જ્યારે લોભ અને મોહમાંથી જન્મેલી, આ લોકની અને પરલોકની, કામનાઓનો નિરોધ થાય છે ત્યારે યોગીઓની (અભીષ્ટ) ઈચ્છા પૂરનારી તે (સ્થિતિ) પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. જ્યારે જ્ઞાનપ્રાપ્તિને લીધે, યોગમાં (સંપૂર્ણ) આટૂક થયેલો (યોગી) ત્રણે લોકમાં ઉત્પન્ન થતા, અપ્રકટિત હોવા છતાં અપેક્ષિત પદાર્થોને જાણી શકે છે, ત્યારે તે સંવિત્ પ્રાણજય સ્થિતિ (ના નામે ઓળખાય) છે.”

૧૧. “ઈન્દ્રિયો, (એના) પદાર્થો (વિષયો), (શરીરની) ધાતુઓ, ૬૬૫ (જથ્થ) પ્રસન્ન થાય, ત્યારે એ (અવસ્થા) પ્રસાદ (કહેવાય) છે; આ રીતે યોગની સિદ્ધિથી પેદા થતી અવસ્થાઓ વ્યાર છે.

૧૨. થી ૧૩. સુખકારક આસન પર એકીને, મુખ વંધ રાખી શરીરને સમ-રેખામાં રાખી, મસ્તક નીચું રાખી, દાંતથી દાંતને સ્પર્શ કર્યા વિના, મનોનિગ્રહ કરી, નાસિકાની રીચ પર દૃષ્ટિ (સ્થિર) રાખી, રમેગુણથી તમેગુણવાળી વૃત્તિઓનું રૂંધન કરી અને સત્વગુણથી રમેગુણમયી વૃત્તિઓને રૂંધીને યોગના જાણકારે સત્વ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી મનને એકાગ્ર કરવું.”

૧૪. થી ૧૬. “આ રીતે પ્રાણજય થાય ત્યારે જેથી રીતે કાચબો અંગોને સંકેલી લે છે, તેવી રીતે સહેલાઈથી મન વડે ઈન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી ખેંચી લઈ મનમાં આત્મદર્શન કરવું. નાભિ પ્રદેશમાં મનનો સંબંધ (જોડાય) તે દ્વારદ્વાર કહેવાય છે, તે (સિદ્ધ) થતાં દોષ નાશ પામે છે અને સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થાય છે. ધ્યાન વડે મનની એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે સમાધિથી સામાન્યકાર થાય છે, તે વેળા યોગી પરશ્રદ્ધ અને પ્રકૃતિના ગુણોને અલગ-અલગ જુએ છે.”

૧૭. થી ૧૮. “(પંચમહાભૂતોના) સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પરમાણુઓ અને નિર્મળ પરાત્યાન દર્શનથી તેને પુલ્ક-પાપ વગેરે સંબંધ રહેતો નથી અને એ (યોગી) મુક્ત અને છે. આ રીતે ક્ષિતકારક અને પ્રભાવસર ખોરાક લઈ, પ્રાણનું નિયમન કરી, યોગના જાણકાર યોગીએ ધીમે ધીમે (સર્વ પર) વિજય મેળવી (યોગની) એક પછી એક ભૂમિ પર આરોહણ કરવું.”

૧૯. થી ૨૨. “બ્રહ્મરન્ધ્રમાં પ્રાણને અટકાવી રાખવો, એ પ્રાણવ્યાયક કહેવાય છે, એનો સપય બે પગ અને પાંચ વિપળનો ગળુવ્યો છે. જેના વડે ઈન્દ્રિયોને (વિષયોમાંથી) ખેંચી લેવાય છે તે પ્રત્યક્ષકાર કહેવાય છે; તત્ત્વસંખ્યા પ્રમાણેની પળોનો એનો સપય હોય છે; એમાં (પ્રત્યક્ષકારમાં) બાહ્ય વિષયોનું ભાન હોતું નથી. જેના વડે મનને પોતાની અત્યંત ઈષ્ટ વસ્તુ (પ્રતિમા) પર (સતત) ધારણ કરી શકાય તે ધારણ. એનો સપય પંચ નાડી સુધીનો છે; આ (ધારણ) બધા સોગોનો નાશ કરે છે. જે રાજનુ ! દૂટી, ૬૬૫, વશત્રયલ, ગર્જી, મુખ, નાસિકા, અંબ, બ્રમર દ્વયની વચ્ચેનો ભાગ અને પસતક પર (આપ કમે કમે) ધારણની સિદ્ધિ થાય તો તે ઋતુભરા પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છે.

૨૩. થી ૨૫. “(વ્યાધિથી) પીડાતાએ, ભૂખ્યાએ, પન અશ્વેત કે કુલ્મ થયું હોય ત્યારે, શાંત યોગીએ સિદ્ધિ માટે યોગ કરવો નહીં, તે જ પ્રમાણે કુષ્ઠી પાસે પછા (યોગ કરવો નહીં). વળી અતિશાય ઠંડી કે ગરમ ઋતુમાં, શાવરોનું હોય કે ભયંકર વૃષ્ટિ થતી હોય, તેમજ નદી, સ્પર્શન, સૂકાં ઝડ, ભય ઉપજાવનાર સ્પર્શોમાં એ યોગ કરવામાં આવે તો સ્મૃતિભ્રષ્ટ થાય, મુઠ્ઠા જન્મે અને બહેરાશ, મૂંઝાપણું, જડતા, અંધાપો વગરે વિદ્યો ઉત્પન્ન થાય,....

૨૬. થી ૨૮. કદાચ જો આવા દોષ ઉત્પન્ન થાય તો એની આવી ચિકિત્સા કરવી : અત્યંત ગરમ (છગદ્ગદ ગરમ) પાણીમાં (ઉકાળેલા) જવનું પાણી પીને (શરીરમાં જ્યાં દોષ ઉત્પન્ન થયો હોય) ત્યાં મનની ધારણ કરવી. વાત દોષ વગેરેથી (શરીરમાં, કંપ (કુખરી) વગેરે દોષ થાય તો તેની શાંતિ માટે મનની પર્વતમાં ધારણ કરવી અને તે જ રીતે મૂંઝાપણમાં પાણી પર અને બહેરાશમાં કાન પર ધારણ કરવી. પોતાને ખૂબ સ્વાદિષ્ટ ફળ હોય તેનું ધ્યાન ધરી, બળતરા થતી હોય તો શીતળી ઠંડી લાગતી હોય તો ઉષ્ણતાની, સ્મૃતિભ્રષ્ટમાં પસતક પર ધારણ કરવી.

૨૯. થી ૩૦. “ખીસો ધારણ કરી ઈયન લાકડાને (અન્ય) લાકડાથી તાડન કરી (બે લાકડાં એક બીજા સાથે અડાળી), ઈશ ચિંતનથી કે સ્વર્ગ-પૃથ્વી પર ધારણ કરવાથી લક્ષણ જ બધાં વિદ્યો નાશ પામે છે. ભુતપેત વગેરેનો (શરીરમાં) આવેશ થયો હોય તો પવન અને અગ્નિની ધારણ કરવી; શરીર મોજનું દાર છે; એનું પ્રધનપૂર્વક રક્ષણ કરવું જોઈએ.”

૩૧. થી ૩૩. “યોગીને (અંતઃકરણમાં) પ્રસન્નતા જન્મે, મલ-મૂત્ર વિસર્જન ક્રિયા અલ્પ બને, અવાજ પદ્ધત થાય, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, સુગંધ ઉત્પન્ન થાય, ઈન્દ્રિયોની ચપલતા દૂર થાય, તંદુરસ્તી જળવાય એ યોગ સિદ્ધિમાં પ્રાથમિક લક્ષણો છે, અંગ કુશ બને, અંતરાત્મા આનન્દ સ્થિતિમાં રહે એ સિદ્ધિનું બીજું લક્ષણ છે; જ્યારે યોગીને અતિ ઉચ્ચ ઠંડી કે ગરમીથી પછા પીડા ન થાય કે ભય ઉપજાવનાર (પદાર્થો) થી પછા (કદાચિ) કર ન લાગે, એને ઉત્તમ સિદ્ધિ લક્ષણ ગણવું છે; આ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં ઉપસર્ગો ઉત્પન્ન થાય છે; યોગીએ એના પર હઠપૂર્વક જય (કાબુ) પ્રાપ્ત કરવો (એને વશ થવું નહીં).”

૩૪. થી ૩૬. (ઉપસર્ગો આ પ્રમાણે છે): કામ્ય કર્મો, ભોગ ભોગવવાની ઈચ્છાઓ, સ્વર્ગના કે આ લોકના પદાર્થો, લાભી, કર્મ કે દાનનું શીઘ્ર ફળ પામવું તે, વિદ્યા, માયા, (સર્વત્ર) વિજય, પરાપ્રાપ્તિ, રાખ્યાપ્રાપ્તિ, દેવપણું, ઈશાપણું, રસાપણની સ્થાપિયા કરી શકવી, આકાશ, પાણી, અગ્નિ કે પૃથ્વી પર સ્વચ્છન્દ અતિ (ની સિદ્ધિ), બાહ્ય વિનાશીલવવાની ભમતા, (સર્વથી) પૂજ્ય ભાવ મેળવવો, દેવતાઓના મંત્રોને સિદ્ધ કરવાની (ભમતા), કોઈ નવા જ (અપ્રસિદ્ધ) કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવી વગેરે જે કંઈ યોગી ઈચ્છે (તે મળે); આ બધા ઉપસર્ગો છે, પછા તે બધા જ ભ્યાવાલ છે.”

૩૭. થી ૪૦. આ (ઉપસર્ગો) પરમેશ્વરી ભકિતથી જ નાશ પામે છે; હવે ફરી પાછા એ ઉત્પન્ન થાય છે (જેવાં કે) વેદ અને શાસ્ત્રના અર્થ (જાણી શકવા), કાવ્યના અર્થ જાણવા, (બાણી) વિદ્યાઓ અને શિલ્પશાસ્ત્રમાં નિપુણતા (મજબી); એની (યોગીની) પ્રતિભા દેખાય અને (એમાં) કોઈ હરીફ ન હોય; એ (યોગી) (એ તે ભાષાના) શબ્દોના અર્થ જાણી શકે છે, દુરથી જ શબ્દ ઝાઝા કરી શકે છે, આ સ્વચ્છવિષયક (ઉપસર્ગો) તથા દેવ યોગિ બતાવી શકનાર દૈવ (ઉપસર્ગો) છે; કોઈ પણ અધ્યક્ષ વિના ભમણ કરવું, સંસારના કારણરૂપ ભવ થવો; પાણીના આવર્ત (ભમરી) ના જેવા અસાધનના આવર્તમાં ચિત્તની (સ્થિરતા) નાશ પામે એવો આવર્ત થવો; આ (બધા) યોગમાં વિજયરૂપ ભયંકર વિદ્યો છે.

૪૧. આ (વિદ્યોથી) ઈંટળાયેલા યોગીનો દેવો પરાજય કરે છે; પાટે પરમાત્માનું સરણ લઈ યોગમાં બોડાવું, જેથીવિદ્યો પરાજીત ન કરે.

૪૨. તે (યોગી) પૃથક્ (અલગ રીતે) પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશની ધારણાઓ વડે પોતાને તે તે રૂપનો (પૃથિવી આદિ રૂપનો) માને છે (પણ) જો એ (આ પાંચ મહાભૂતોના ગુણ) ગન્ધ (રસ-રૂપ-સ્પર્શ-શબ્દ) વગેરેનો ત્યાગ કરે તો (તે તે રૂપમાં) સૂક્ષ્મતા પ્રાપ્ત કરે છે.

૪૩. (તે જ પ્રપાણે) મન અને બુદ્ધિની ધારણા કરે તો (તેનાથી પ્રાપ્ત) સૂક્ષ્મ રૂપોનો ત્યાગ કરી, આ યોગીરાજ, (એમાં) આસક્તા ન બને અને (મન બુદ્ધિ આદિ વશમાં રાખે) તો (બ્રહ્મનું) તે પરમપદ પ્રાપ્ત કરે છે.

૪૪. આ પ્રપાણે સાત સૂક્ષ્મ ધારણાઓ વૈરાગ્ય (ઉત્પન્ન કરવા) માટે છે, તે પછી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે; જે (યોગી) ગન્ધ વગેરે (ગુણો) માં આસક્ત બની જાય છે તેને (આ લોકમાં) પાછા ફરવું પડે છે.

૪૫. આ ધારણાઓ વડે જો યોગીરાજ શબ્દ વગેરેનું કમપૂર્વક અતિક્રમણ કરે છે તો (યોગથી જ) સંતુષ્ટ બનેલા તેને કરાણો પણ સંસર્ગ લાગતો નથી.

૪૬. સંસર્ગમુક્ત થયેલો, અંહકાર વિનાનો, ધારણાથી સૂક્ષ્મતાએ પહોંચેલો, ચિત્તેન્દ્રિય (યોગી) ધ્યાન દ્વારા પરબ્રહ્મની (સાથે એકત્વ) પ્રાપ્ત કરે છે, એમાં કોઈ શંકા કરવાની જરૂર નથી.

૪૭. આસન પર, પ્રાણ પર, ઈન્દ્રિયો પર, અરે પન પર પણ જપ પ્રાપ્ત કર્યો હોય તો પણ યોગી મહાન સિદ્ધિઓ (પણી શકે છે એવું) જોઈને (એમાં) મોહ પામે છે (યોગથી ચલાયમ્બન થાય છે).

૪૮. તેથી હે રાજેન્દ્ર (અલર્ક) (યોગમાં) સિદ્ધિ (પુર્ણતા) ઈચ્છ્યાર યોગીએ સાવધાનીથી અને સર્વ પ્રયત્નો દ્વારા સિદ્ધિઓનો દૂરથી જ ત્યાગ કરી દેવો.

૪૯. સિદ્ધિઓથી જે ફલ (પ્રાપ્તિ થાય) છે, તે તો માયિક (પિષ્ઠા) અને નાશવંત છે, જ્યારે જ્ઞાનનું જે ફળ છે, તે તો બધા અનર્થોને હરી લેનારું અને શાશ્વત છે.

૫૦. અલર્ક (શ્રીદત્તને) કહ્યું, “હું સંપૂર્ણપણે તે સિદ્ધિઓ સાંભળવા (જાણવા) ઈચ્છુ છું, કારણ (આ) (યોગમાં) વિષ્ણુરૂપ (સિદ્ધિઓનો) સંન્યાસ (ત્યાગ) (એનું) જ્ઞાન મેળવવા પાછી જ થાય.

૧. ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિથી આ સિદ્ધિઓ લાગે પણ યોગમાં પ્રગતિ અટકાવનારાં આ વિષયો છે.

પાંચમા અષ્ટકનો છઠ્ઠો અધ્યાય

શ્રીદત્તાત્રેયે અલર્કને કહેલી સિદ્ધયોગયત્યાં

અને ઐકારઉપાસના

૧. થી ૨. (જ્યારે) સાજાં આંત્રું પૂછજું, ત્યારે ભગવાને (શ્રીદત્તે) આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો “હે રાજનું ! આઠ (પુખ્ત) સિદ્ધિઓ છે, અને દશ ઉપસિદ્ધિઓ છે. હે રાજની ! અગ્નિમા, મહિમા, ગરિમા તથા લયિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય, ઈશિત્વ ને વર્ણિત્વ - આમ આઠ સિદ્ધિઓ (મણ્ણપ) છે.”

૩. થી ૪. (ભગવાને કહ્યું), “ જે અતિસૂક્ષ્ણ (ધારણ કરે) તે અગ્નિસ્વરૂપ બનવાની અગ્નિમા સિદ્ધિવાળો બને છે, તે જ પ્રમાણે પૂજનીય બની મહિમા સિદ્ધિવાળો થાય; તે જ રીતે (પર્યંત જેવા વજનદાર તત્ત્વ જેવું માતં સ્વરૂપ કલ્પી ધારણ કરે તે) વજનવાળી ગરિમા સિદ્ધિ મેળવે અને (‘૩’ (કપાસ) જેવા) હલકા સ્વરૂપની (ધારણથી) હલકા વજનવાળા બનવાની લયિમા સિદ્ધિના મુલ્લવાળો યોગી બને છે. ઈચ્છિત વસ્તુ (દૂર હોય તો પણ) નો યોગ કરવો તે પ્રાપ્તિ (પ્રાપ્તી) સિદ્ધિ છે; (પંચ મહાભૂત અને એમાંથી બનેલા ભૌતિક પદાર્થો પર) ઈશ્વરપત્તું મેળવવું તે ઈશિત્વ સિદ્ધિ કહેવાય; સર્વત્ર વ્યાપકપત્તું (પ્રાપ્ત કરવું) તે પ્રાકાશ્ય સિદ્ધિ અને ભૂતો અને ભૌતિકો અનુકૂળ બની જાય તે વર્ણિત્વ સિદ્ધિ (કહેવાય) છે,.....

૫. થી ૬. જે યોગી ઈશ્વરભાવ પ્રાપ્ત કરે, તેનામાં આ સિદ્ધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે; તેનાથી ઈચ્છાઓ પૂર્ણ બને છે (અર્થાત્ એનાથી પૂર્ણપ્રાપ્ત પ્રાપ્ત થાય છે). હે રાજનું ! આ સિદ્ધિઓ ઈશ્વરી મુલ્લો જ છે. એ જ રીતે પરબ્રહ્મા પ્રવેશ વગેરે (દશ) અન્ય ઉપસિદ્ધિઓ છે (જે યોગી મેળવી શકે છે) (યોગીએ) એમાં આસક્તિ કેળવવી નહીં, પરંતુ પરમ નિર્ગુણ તત્ત્વ પર એકાગ્રતાથી ધ્યાન ધરવું.”

૭. થી ૮. ધ્યાન બે પ્રકારનું છે; સચુક્ત અને નિર્ગુણ; તેમાં પહેલું ધ્યાન એટલે વિષ્ણુ ભગવાનનું (સતત) ચિંતન કરવું તે; બીજું નિર્ગુણનું ધ્યાન એટલે મહાવાક્યો (ભાવર્ણી વગેરે) ના લક્ષ્યાર્થ સ્વરૂપ સન્નાતન પરમ તત્ત્વ બ્રહ્મનું ધ્યાન. જ્યારે ધ્યાતા અને ધ્યાન એ બેનો કમપૂર્વક ત્યાગ થઈ જાય અને કેળવ એક માત્ર ઈશ્વર તત્ત્વ (પરબ્રહ્મ) પવન વિનાના દીપની જેમ મનમાં (યોગાત્મા અનગતતત્ત્વ તરીકે) વિશ્વમાન રહે ત્યારે તે સમ્પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. આનંદથી એનો (યોગીનો) મનોભંગ થાય છે અને વાસનાઓનો (સંપૂર્ણ) નાશ થાય છે, જેના કારણે યોગી (ત્યારપછી) નથી જન્મતો, નથી વધતો કે નથી નાશ પામતો.”

૧૦. થી ૧૧. “એનું પરિણામ એ આવે છે કે આ (બ્રહ્મ સાથે) એકરૂપ બનેલા (યોગી) ને (પાણી) ભીંજવતું નથી, (શસ્ત્ર) ક્રૂપી શકતું નથી, (અગ્નિ) બાળી શકતો નથી, કે (તાપ) સૂકવી શકતો નથી; (જ્વલિત) સર્જનકાળે એને જન્મવું પડતું નથી કે પ્રલયે એનો અંત નથી થતો. (એ જ રીતે) એકત્વને પામેલા એનો ભૂત કે ભૌતિક સાથે કોઈ સંબંધ હોતો નથી, તેમજ એને શબ્દ વગેરે સાથે (લેવા-દેવા) નથી હોતી; ન એ ભોક્તા રહે છે કે ન કોઈનું ભોજ્ય બને છે.

૧૨. થી ૧૪. “યોગથી એના (યોગીના) જે (રાગ-દેપ વગેરે) મલ્લ બની ગયા હોય છે, તેમની સાથે એનું ફરીથી ઐક્ય (જન્મવું) નથી. એનું બ્રહ્મ સાથે ઐક્ય ઈચ્છતું કોઈ કદી વિયોગ થતો નથી. જેવી રીતે વાદળમાં બીજું વાદળ કે નદીમાં જલ એકરૂપ બની જાય પછી જુદું પડતું નથી, તેવી રીતે આ (યોગી) બ્રહ્મ સાથે એકરૂપ બન્યા પછી (ફરીથી) અલગપણું પામતો નથી. માટે આ યોગયત્યાં ને (ભરત્યર) જાણીને પ્રપન્થપૂર્વક યોગમાં જોડાવું જોઈએ, એનાથી એનો બ્રહ્મ સાથે કદી પણ વિયોગ થશે નહીં.”

૧૫. “આ યોગની સિદ્ધિ આપનારી યોગયત્યાં સંખ્યા; એ બ્રહ્મ (સાથે ઐક્ય જન્માવનાર) માર્ગને અનુસરનારી છે, જેનાથી યોગી અલ્પિને અનુભવતો નથી,.....

૧૬. થી ૧૭. યોગીએ માન અને અધમાન (બંને) નો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો, કારણ કે (માન) પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર અને (અધમાન) ઉદ્વેગ કરનાર છે; (પણ) એ એ વિપરીત બની જાય (માન ઉદ્વેગ કરનાર અને અધમાન પ્રીતિ આપનાર બને) તો યોગીને (એના)

યોગમાં સિદ્ધિ આપનારા બને. 'જો આ બે (માન-અપમાન અનુક્રમે) અમૃત અને વિષ (આપે છે એ) દૃષ્ટિથી સ્વીકારાય તો સારી રીતે બંધન ઊભું કરે અને જો (ઉલટી રીતે) (માન) વિષ અને (અપમાન) અમૃત (આપે છે એવી) દૃષ્ટિથી અહણ કરાય તો સંપૂર્ણતા યોગ આપનાર બને."

૧૮. થી ૨૧. "દૃષ્ટિથી પવિત્ર (બનેલ) કમણું ખાંડવું, વસ્ત્રથી પવિત્ર (કરેલું) પાણી પીવું જોઈએ, શાસ્ત્રથી પવિત્ર (થયેલું) વાક્ય બોલવું જોઈએ (અને) ચિંતથી પવિત્ર (થયેલ) વિચાર કરવા જોઈએ (યોગમાં) સિદ્ધિ મેળવવા માગતા યોગીએ આતિથ્યસ્ત્રાવર, શાઢક્રિયા કે યજ્ઞમાં ઉપશ્ચિન્તિ, દેવનો વરદ્યોડો કે ઉત્સવોમાં ભાગ લેવાનું, કે જનસમૂહમાં જવાનું ટાળવું જોઈએ. જ્યાં માણસોનો વ્યાપાર ન હોય, જે ઘરમાં ઘૂમાડો કે અગ્નિ ન હોય, ત્યાં યોગને જાણનાર (યોગીએ) ભોજન કરેલું હોય તે રીતે રહેવું (વર્તવું) અને જનયુક્ત જગ્યામાં જિતેન્દ્રિય બની (લાલસા રાખ્યા વિના) ભિક્ષા માટે ફરવું; યજ્ઞ પર હોય તો (એક જ ઘરમાં) સોજ જમવું નહીં; લોકો જે રીતે એનો (યોગીનો) તિરસ્કાર કરે કે પરાભવ કરે એ રીતે એણે વર્તવું જોઈએ અને સંતોના ધર્મને દુષિત કરવો જોઈએ નહીં.

૨૨. જે અનાજ ખાગીને નિર્વાહ કરનારા (જાગવર જૂતિ) છે, તેમની પાસે ભિક્ષા માગવી એ ઉત્તમ (ભિક્ષા) છે, જ્યારે જે અનાજ વેચીને નિર્વાહ કરે છે, શ્રોત્રિય (વેદાધ્યયન કરનારા) અને દમનસીલ (ઈન્દ્રિયદમન કરનારા) છે, તેમની ભિક્ષા (લેવી તે) મધ્યમ પ્રકારની ભિક્ષા ગણાય.

૨૩. એના પદ્મી ગૃહસ્થાશ્રમી પાસેથી દેવયોગે લીધેલ ભિક્ષા અધ્યમ મનાય છે, હલકા જન પાસેથી લીધેલી (એક જ વખતની) માથુકડી^૧ સારી ગણાય, પરંતુ સારા જન પાસેથી વારંવાર લીધેલી^૨ ભિક્ષા અમૃ (પરાભવ) ગણાય.

૨૪. થી ૨૫. જવનો ભાત, અર્ધા ભીંજવેલ જવ (રાખડી), કણ, પિંચાક, સતુ, સારાં પાકેલાં ફળ-ફલ વગેરે, દુધ, ગંધ, છાશ - આ યોગની સિદ્ધિ આપનારો આહાર છે; (દિવસમાં) એક વાર એ લાવીને વિષ્ણુભગવાનને અર્પણ કરી, યોગીએ વિધિપ્રમાણે એનું ભોજન કરવું.

૨૬. થી ૨૭. સોરી ન કરવી તે, બ્રહ્મચર્ય, અપરિવ્રજ, અર્ચિસ્રા, ક્રોધ ન કરવો તે, મુગની સેવા, પવિત્રતા, એછા પ્રમાણમાં આહાર કરવો તે, સ્વાધ્યાયનો અભ્યાસ આ નિયમો યોગમાં સિદ્ધિ આપનારા છે; યજ્ઞ બધાં શાસ્ત્રોમાંથી જે સારજૂત હોય તે અહણ કરવું.

૨૮. આ જાણવાનું છે, આ જાણવા યોગ (બાકી) છે - એવી ઈચ્છા કરી તરસ્યાની માફક વર્તાતો તો (જ્ઞાનનો તો) કલ્પ પૂરો થાય તો પણ પાર (અંત) આવવાનો નથી; માટે જે (યોગમાં) આગળ વધવામાં વિઘ્ન કરનારું હોય તેનો ત્યાગ કરવો.

૨૯. સંગરહિત બની, ક્રોધ પર વિજય મેળવી, અભ્ય આહારવાળો થઈ, ચિંતની સ્થિરતા મેળવી, ઈન્દ્રિયોને વશ કરી, જ્ઞાનેન્દ્રિયોને અંદર (છ મુદ્રાથી) કાંડી દઈ (યોગીએ) ચિંતને ધ્યાનમાં જોડવું.

૩૦. જ્યાં (કોઈ પ્રાણીનો) ઉપદ્રવ ન હોય, એવી નિર્જન ગુફા કે વનમાં (જઈ) ત્યાં નિત્યયુક્ત બની યોગીએ સારી રીતે ધ્યાન ધરવાનો આરંભ કરવો.

૩૧. (યોગી માટે) યોગ એ મનોદ્વલ છે; મીન એ લાઘવ છે અને ઈચ્છાસંહિતપણું એ દેહકલ્પ છે; (યોગી) આ રીતે ત્રિદશી (બને); વાંસની લાકડીઓ ધારણ કરવાથી અર્હી (યોગમાં) દક્ષી નથી બનાવું.

૩૨. જે બધું પોતાના આત્મામાં અને પોતાના આત્માને બધામાં જુએ છે, એવા સમદર્શીને (યોગીને) યોગમાં કોણ પ્રિય કે કોણ અપ્રિય કોઈ શકે ?

૩૩. સમાધાનવૃત્તિવાળો, પવિત્ર મનવાળો, માટીનું ઢેડું પથ્થર અને સુવર્ણને સરખા ગણનાર યોગી યોગ દ્વારા શાશ્વત ધમ, (વિષ્ણુપદ) પર પહોંચી ત્યાંથી ફરી પાછો આવતો નથી.

૧. માથુકડું પ્રકારે વળાવેલ નાણું.
૨. અર્ચિસ્રા ન કર્યા વગર સિદ્ધિ નથી.
૩. ગાંધુ દહીં, દુધ, ઘી વગેરે.

૩૪. વેદથી પણ ઉત્તમ છે, તેનાથી (પાત્રાથી) વધુ ઉત્તમ જપ છે, તેનાથી (જપથી) ઉત્તમ જ્ઞાન છે, તેના કરતાં (શેષ) અજ્ઞાન છે, તેનાથી પણ (ઉત્તમ) અનુભૂતિ (બ્રહ્માત્મૈક્યની) છે, જે મેલગ્યા પછી (યોગીનો) નાશ થતો નથી.

૩૫. સમાધાની, પ્રસન્ન ચિત્તવાળો, એકાન્તને ચાહતો, ચિત્તેન્દ્રિય, મહાન મતિવાળો (યોગી) આ યોગને જાણ્યા પછી (માયાના) પાશોથી બંધાતો નથી.

૩૬. આ પ્રમાણે જે યોગમાં જોડાયેલો છે અને બાહ્ય અને આંતરિક વૃત્તિઓથી મુક્ત છે, તેનું સેંકડો-કરોડો કલ્પથી પણ પતન કરવું શક્ય નથી.

૩૭. જે કોઈનું ચિત્ત પ્રતિબંધોથી (પણ) એકાગ્ર બનતું ન હોય તેણે હજારો લાખ-પગ-આંધ ધરાવાનાર ભગવાન વિષ્ણુની સદા સેવા-પૂજા કરવી.

૩૮. તેનો (વિષ્ણુભગવાનનો) વાચક આ ઓંકાર (ઐ) છે; એકાન્તનું સેવન કરનાર પતિએ એનો પૂજ્ય લાંબો (અને મોટેથી) ઉચ્ચાર કરવો; તેનાથી તુરંત જ તેનો મનોબળ થશે.

૩૯. ૪૦. થી ૪૧. ઓંકાર શ્રાકાગ્રજ માતાનો છે; જ કાર, ઝ કાર અને ઞ કાર એની ગ્રહ માત્રા છે; (બીજી) અર્ધમાત્રા સૂક્ષ્મ છે જે વિશેષપણે અનુ-ઉચ્ચારિત રહે છે; એ (અર્ધમાત્રા) નિર્જુલ છે, યોગીઓથી સપજાય એવી છે, અતિશય સૂક્ષ્મ અને બ્રહ્મરત્નમાં રહેલી હોય છે; ગાન્યાર - સ્વર (સંગીતના સાત સ્વરમાંનો એક) થી સંક્રિત હોવાથી વિદ્વાનો એને ગ્રાન્થકારી કહે છે; કીડીની ગતિ જેવા સ્પર્શવાળા તે (અર્ધમાત્રા) સ્વતંત્ર અને મસ્તકમાં લક્ષિત થાય છે; જેવી રીતે સારી રીતે ઉચ્ચારણ કરાવેલા ઓંકારનો મસ્તકમાં પડવો પડે છે.

૪૨. થી ૪૩. તેના વડે યોગી આ યોગ દ્વારા ઓંકારમય બની જાય છે; બુદ્ધિરૂપી સારથિવાળા તે (યોગીરૂપી) રથીએ તેનું (ઓંકારનું) પરબ્રહ્મરૂપ લભ્ય વીંધવું જોઈએ. (આ વેદક્રિયામાં) ઉપનિષદોના જ્ઞાન (વેદાન્ત) રૂપી ધનુષ્ય ધારણ કરી, શુદ્ધ ચિત્તથી પણ છ ચઢાવી, આત્મારૂપી તીક્ષ્ણ બાણથી સૂક્ષ્મ લભ્યની સારી રીતે વેદક્રિયા કરવી.

૪૪. ઓંકાર ઘનુષ્ય છે, આત્મા બાહ્ય છે, જેનું કોઈ ઉપમાન નથી એવું બ્રહ્મ વેદ્ય (લભ્ય) છે; પ્રમાદ દૂર કરીને (આ લભ્યને) વીંધવું, (એમાં) બાણની માફક જ તત્ત્વપ બની જવું.

૪૫ થી ૪૭. અ કાર (માત્રા) નો ઋષિ અગ્નિ, ગ્રામ્યની ઉંદ, બ્રહ્મા દેવતા, વર્ણ બીજ, ક્રિયા શક્તિ, અવસ્થા જગૃતિ, મૃ સ્થાન અને સ્વર ઉદાસ છે; વેદ ઋગ્વેદ છે, અગ્નિ ગ્રાહ્યત્વ છે, આત્મા વિશ્વ છે, ગુણ રજસુ છે, વાણી વૈભવી છે, પૃથ્વી તત્ત્વ છે, પ્રાતઃસવન ઈશ્વર છે મૃ સ્થાન છે અને સ્મૃત દેહ તથા સ્મૃત ભોગ છે, એમ જ્ઞાનીઓની સ્મૃતિ કહે છે.

૪૮. થી ૫૦. ઈ કાર (માત્રા) નો ઋષિ વાયુ, ઇન્દ્ર ત્રિષ્ટુપ, શીવિષ્ણુ દેવતા, વર્ણ બ્રાહ્મ, શી બીજ, જ્ઞાન શક્તિ, અવસ્થા સ્વાપ્ન, સ્થાન ભુવઃ, સ્વર અનુદાસ છે; વેદ યજુર્વેદ, અગ્નિ હરિશ્વર, આત્મા તૈજસ, વાણી મર્યાદા, ગુણ સત્ત્વ, અકાશ તત્ત્વ, સૂક્ષ્મ દેહ અને ગમ્યામાં સ્થિતિ છે; ધ્યક્ષાંદિન સવન અને પ્રવિવિક્ત (વિષયરહિત વાસના) નામે ભોગ છે.

૫૧. થી ૫૩. મ કાર (માત્રા) નો ઋષિ સૂર્ય, ઇન્દ્ર જગમી, ઈશ્વર દેવતા, વર્ણ શેત, શ્વી બીજ, દ્રવ્ય શક્તિ, અવસ્થા નિદ્રા, સ્વઃ સ્થાન, સ્વર સ્વરિત કહેવાયો છે. પ્રાતઃ આત્મા, અગ્નિ અહરવ-બીજ, વાણી પરમની, ગુણ તમસ, બીઃ તત્ત્વ, દેહ કારણ, વેદ સામવેદ, સ્થિતિ હદયમાં, ભોગ આત્મક અને સવન તૃતીય સંક્રાંતિ છે.

૫૪. થી ૫૭ (૧.૨) અર્ધ માત્રાનો ઋષિ વરુણ, ઇન્દ્ર વિરહ પુર દેવતા, શ્વી બીજ, વિગ્ધન શક્તિ, વર્ણ બધા, અવસ્થા તુર્ય, સ્થાન ભુઃ ન્ભુવઃ અને સ્વઃ, સ્વર બધા, ગુણ બધા, અગ્નિ શુદ્ધ સાંવર્ધક, સવન બધાં, વેદ નાદ, આત્મા પ્રત્યક્ષ, તત્ત્વ મહે, વાણી પરા, સ્થિતિ મસ્તકે, અધીન્દ્રિય નિરતિલાય આનંદ એ ભોગ, અસ્મિતા વિશ્વમાન ન હોવાથી બ્રહ્માકારણ એ દેહ છે.

૫૭ (૩૪) થી ૬૧. શ્વનિનો ઝપિ બ્રહ્મા, વ્યક્ત સંસારવાળા પરબ્રહ્મ દેવતા, છન્દ આયત્રી, ચિત્તુ સકિત, મનોનમની અવસ્થા, સ્વાત્મીક્ય અવસ્થિતિ, સ્થાન આકાસ, અહીં અસ્મિતાનો (સંપૂર્ણ) હય (ધાય છે); ભેદસાનની રાત્રિ ખાટે વિરાટ સત્ર અને અક્ષર - એ સમષ્ટિ સ્વરૂપ આત્માવડે, વ્યષ્ટિસ્વરૂપ વિષ, તેજસ, સ્ત્રીપુત્ર આત્માનાં દર્શન કરવાં. અહીં પ્રથમ ખાત્રા હ્રસ્વ, બીજી દીર્ઘ અને ત્રીજી પ્લુત નામે તથા અર્ધખાત્રા વાણી અને મનથી અભોચર એવી પસ નામે છે. પ્રથમ ખાત્રા વ્યક્ત, બીજી અવ્યક્ત સંસારવાળી; તૃતીય ખાત્રા ચિત્તુ-સકિત અને અર્ધખાત્રા પરબ્રહ્મ (ની સંસારવાળી) છે.

૬૨. આ ક્રમથી ધોમની ભૂમિઓ જાણવી; (ધોમમાં) આગળ વધવાની ઉચ્ચવાળાએ ઝંકારના ઉચ્ચારણથી જ એ સર્વ (ભૂમિઓ) છૂતવી.

૬૩. આ રીતે પરમ ઝંકાર નામે આ અક્ષરબ્રહ્મ છે; એનો બરાબર અભ્યાસ કરી, જે (એનું) ધ્યાન ધરે, તે મુક્તિને^૧ પ્રાપ્ત કરે છે.

૬૪. પોતાનું મૃત્યુ (ક્યારે છે તે) જાણીને મૃત્યુથીવાણી (પરતવાણીથી) (ઝંકારરૂપી) બ્રહ્મનું ઉચ્ચારણ કરી મોક્ષ મેળવવો. જેનાં મનમાં સીધા થયા નથી, તેમનો પક્ષ, વેપરી વાણીથી (ઝંકારનું) ઉચ્ચારણ (મૃત્યુ સમયે) કરવાથી, બીજા જન્મે મોક્ષ થાય છે.

૧. તાજ્ઞયમ્ - તેમાં (અક્ષર બ્રહ્મમાં) હય થાય છે.

પાંચમા અષ્ટકનો સાતમો અધ્યાય

દત્તાત્રેયે અલર્કને કરેલો મૃત્યુચિક્ષ્ણોનો ઉપદેશ

તેણે (અલર્કે) કરેલી જગદ્ગુરુ (દત્તાત્રેય)ની સ્તુતિ

૧. (કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન-કારક પ્રતિષ્ઠાદક) વેદની ત્રણ વાણીથી પણ જેઓ આગળ ગયા છે. તેમની કે ગુરુ ! કેવી રીતે મુક્તિ થાય ? (એમનું મૃત્યુ કેવી રીતે થાય ?) વૈષ્ણવી^૧ થી પણ બોલનાર જ્ઞાની બીજા જન્મે કેવી રીતે મુક્તિ મેળવે ?
  ૨. (હવે) મૃત્યુ પણ અસિદ્ધ યોગથી થયું છે કે સિદ્ધયોગથી તે કેવી રીતે જાણવું ? કારણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થવાથી (જ્ઞાની) ઉત્કાંક્ષિત-ત્રેણા નાશ પામતો નથી.
  ૩. આ પ્રમાણે (જ્યારે) અલર્કે પૂછ્યું (ત્યારે) ત્રણ ગુણોના અધિપતિએ તેને કહ્યું, હે મહાત્મા ! તું આ (બધું) ધ્યાન દઈને સાંભળ.
  ૪. યોગીઓમાં શ્રેષ્ઠ, ગુરુ અને (ઈષ્ટ) દેવની કૃપાથી, પ્રણવના ધ્યાનથી (આમ તો) જીવન્મુક્ત જ બની જાય છે, છતાં અહીં (પ્રાનવના) દેહમાં (દેહ ટકે ત્યાં સુધી) જે પ્રારબ્ધ હોય તેની ચેષ્ટા કરવી^૨ કરે છે.
  ૫. ત્યાર પછી (દેહ છૂટતાં) બધી (સોળ) કલાઓનો ત્યાગ કરી વિદેહકૈવલ્ય મેળવે છે, જે 'મહાપ્રલય' નામે મૃત્યુ^૩ તરીકે ઓળખાય છે.
  ૬. થી ૭. આ (મૃત્યુના) સમયને જાણી લઈને, દ્વાર (શ્રોત્રાદિ) પર નિયમન કરી, કદમ્બમાં મગનો નિરોધ કરી, મસ્તકમાં (બ્રહ્મરન્ધ્રમાં) પ્રાણને સ્થિર કરી, ઝૂં નું ઉચ્ચારણ કરી પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું સ્મરણ કરતાં જે યોગી દેહનો ત્યાગ કરી પ્રયાણ કરે છે, તે પરમપદ પ્રાપ્ત કરે છે.^૪
  ૮. જેનાં કર્મબંધન છીડા ન થયાં હોય તે (યોગબ્રહ્મ) પણ પ્રણવની ઉપાસનાથી બીજા જન્મે મોક્ષ મેળવે છે, કારણ કે પ્રણવની શક્તિથી મોક્ષ મળે જ.
  ૯. જો (પ્રણવની) એક માત્રા (જે વિશ્વ-આદિ લક્ષણવાળી છે તે) (અ-કાર) નું (મનુષ્ય) ધ્યાન થયે તો તેનાથી શીઘ્ર સંપન્ન બની પૃથ્વી પર પાછો આવે છે અને ઋતુ-દેવતા તેને જલદીથી મનુષ્યનો જન્મ મેળવી આપે છે.
  ૧૦. તે ત્યાં તપશ્વર્ધા, બ્રહ્મશ્વર્ધા અને સદ્વાથી સંપન્ન બને છે અને (ઝૂં કારની) ઉપાસનાથી પહિમા (સિદ્ધિ) નો અનુભવ કરે છે.
  ૧૧. જે (મનુષ્ય) બે માત્રા (અ અને ઉ) નું ધ્યાન થયે છે, તે મનમાં સંપન્ન બને છે અને (ધર્મવૈદ્યથી) તેને અન્તરિક્ષમાં લઈ જવાય છે અને ત્યાં તે ચંદ્રલોકમાં પહોંચે છે.
-
૧. વાણીના પણ ચાર પ્રકાર: પરા, પશ્યન્તિ, મધ્યમ્બ અને વૈષ્ણવી - તેમાં વૈષ્ણવી કનિષ્ઠ, પરા સૌથી ઉત્તમ વાણી બ્રહ્માનુભૂતિ કરનારની.
  ૨. કર્મ કરે છે.
  ૩. પૂ. સ્વામીમહારાજ ટીકામાં લખે છે : કાળી પૂંટીથી ગુદા દબાવી, વૃષભોની ઉપર બીજી પૂંટી ખૂણી, શ્વેત વગેરે છ મુખ્ય દ્વાર (બીજા-કાયા) નું નિયમન કરી, પટ્ટયકનું ભેદન કરી, સુપુમ્બા નાડીથી પ્રાણને બ્રહ્મરન્ધ્રમાં લઈ જઈ, ઝીકાર બ્રહ્મ ઉચ્ચ સ્વરે બોલી, પરમાત્માનું સ્મરણ કરતાં, મસ્તક ભેદી સ્ફુલ્લ દેહ ત્યજીને જાય તે બ્રહ્મપદ મેળવે છે.

૧૨. ૧૩ થી ૧૪. તે (ત્યાં) ઐશ્વર્યનો અનુભવ કરે છે અને પછી અહીં (પૃથ્વી પર) પાછો આવે છે; ત્રણ માત્રાનું (અ-ઉ-અને મ) અવિકારી એવા પરમ પુરુષ (પરમાત્મા) નું જે ધ્યાન ઘરે છે, તે સામદેવતાથી સૂર્યના તેજથી સંપન્ન બને છે, પાપમુક્ત થાય છે અને આ જીવલોકમાંથી હંમેશા માટે નિત્ય એવા બ્રહ્મલોકમાં લઈ જવાય છે; અને પર (જીવાત્મા) થી પણ પર (પરમાત્મા) પુરુષનાં દર્શન કરે છે એમાં કોઈ સંદેહ નથી. આ પ્રમાણે વિદ્વાન એની ઝીઝરની ઉપાસનાથી મોક્ષ મેળવે છે તેમજ અજ્ઞાની (સકામ ભક્ત) પણ બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે.

૧૫. જે મનુષ્ય દેવમાર્ગ, ભુવ (વગેરે તારા), ભુક (નો તારો), ચંદ્રની છાયા અને અરુન્ધતી (તારો) ને જુએ ત્યાં તે એક વર્ષથી વધુ જીવ શક્તો નથી.^૧

૧૬. જે માનવ સૂર્યનું બિંબ કિરણો વિનાનું અને અગ્નિને કિરણોવાળો જુએ, તે ખરેખર અગિયાર મહિનાથી વધુ જીવતો નથી.

૧૭. જે મનુષ્ય સુવર્ણ, ચાંદી, પિશાબ, મળની ઉલટી કરે અને સ્વપ્નમાં જાગે તે દસ મહિનાથી વધુ જીવે ત્યાં.

૧૮. જે (માનવ) શ્રેત, પિશાબ, વગેરે (મલિન ધોનિ), ગન્ધર્વનગરો (વગેરે) તથા સુવર્ણના વર્ણવાળાં વૃક્ષો જુએ, તે નવ મહિના જ જીવે.

૧૯. જે (માણસ) અચાનક જ પાતળો હોય તો જાડો, જાડો હોય તો પાતળો થઈ જાય; આરું સ્વભાવથી વિરુદ્ધ જ બને તેનું આયુષ્ય (હવે પછી) આઠ માસનું આણવું.

૨૦. જેનું પગણું એડીના ભાગમાંથી કે પગના આગળના ભાગથી ઘૂલમાં કે કાદવમાં ખંડિત બને તે (માણસ) સાત મહિના જ જીવે.

૨૧. કનૂતર, ગીધ, પુવડ, માંસભરી (પંખી) કે કાળા પંખી આમાંથી કોઈ પણ એક મસ્તકને સ્પર્શ કરે તો એ છ માસમાં મૃત્યુ થાય.

૨૨. જો કાગડો મસ્તકને ચાંચ મારે તો ચાંચ પાસમાં મૃત્યુ થાય અને જો (માણસ) પોતાની છાયાને ઉલટી રીતે જુએ તો ચાર પાસમાં મૃત્યુ નીપજે.

૨૩. જે (માણસ) વાદળાં વિના દક્ષિણ દિશામાં રહેલી વીજળી જુએ અથવા તો પાણીમાં ઉન્નદ્યનુષ્ઠ જુએ, તેનું આયુષ્ય ત્રણ માસનું (આણવું).

૨૪. જે (મનુષ્ય) તેલ વગેરેમાં પોતાનું મસ્તક વિનાનું શરીર જુએ, તો ભલે ઉંચર (તેનું) સમુદ્ર કરનાર હોય તો પણ એ માસથી વધુ તે જીવી શકે ત્યાં.

૨૫. જેના શરીરમાંથી ઉન્માદકારી ગન્ધ કે રાશની વાસ ઉત્પન્ન થાય, તેનું આયુષ્ય કેવળ એક પખવાડિયાનું જ (બાકી) રહે એવું યોગને ઉત્તમરીતે જાણનારાઓએ નિશ્ચિત કરેલું છે.

૨૬. જેના કદબનો ભાગ સ્થાન કરતાં બરાબર (તરત જ) ચૂકાઈ જાય, અથવા પાણી પીતાં બરાબર મુખ સૂકું થઈ જાય, તેનું (બાકી) જીવન દસ દિવસનું હોય છે.

૨૭. વેગથી ફૂકાતા પવનથી જેના (શરીરનું) મર્મ-સ્થાન કપાય છે (એવી વેદના થાય) અથવા ચંદ્રના (શીતલ તેજના) સ્પર્શથી મર્મે આઠાદ ન મળે તેનું મૃત્યુ આવી પહોંચ્યું છે (એવું સમજવું).

૨૮. લાલ વસ્ત્ર પહેરેલી કાળા વર્ણવાળી સ્ત્રી, ગાતાં ગાતાં કે હસતાં હસતાં જેને સ્વપ્નમાં દક્ષિણ દિશામાં લઈ જાય તેનું તરત જ મૃત્યુ થશે (એમ આણવું).

૨૯. સ્વપ્નમાં કોઈ નગ્ન (વસ્ત્ર પહેર્યા વિનાનો) દેવ (કે બૌદ્ધ) પ્રિયુ હસતો દેખાય અથવા કોઈ બીજો (શરીરે) તેલ ઓળેલો (માણસ) દેખાય, તો મૃત્યુ આવી પહોંચ્યું છે (એમ આણવું).

૧. મૃત્યુ ચિહ્નોનું વર્ણન ૧૩ થાય છે.

૩૦. જે (માણસ) સ્વપ્નમાં પોતાને (પોતાના શરીરને) કાદવમાં છાંછાન ખાડામાં મસ્તક વધેત કૂલેલો જુએ તો તે માણસ તરત જ મૃત્યુ પામે છે (એમ સમજવું).

૩૧. જે (નર) સ્વપ્નમાં વાળ, અંગૂઠર, હાડકાં, ભસ્મ (રાખોડો), કોલે ભરાયેલો સાપ કે પાણી વિનાની પૃથ્વીને જુએ તેનું દશ દિવસ જીવ્યા પછી મૃત્યુ થાય.

૩૨. ભયંકર, ક્રૂર, શસ્ત્ર ઉગ્રભેદા કાળા (શરીરવાળા) પુરુષોથી પચ્ચરો વડે સ્વપ્નમાં (પોતાને) તાડન કરાતો જે જુએ, તે તરત જ મૃત્યુ પામે છે.

૩૩. સુર્યોદયના સમયે શીપાળવી મિથિઆરી પાડતી કાળી બાજુએથી જેની સામે આવતી હોય કે ઊલટ દિશામાં જતી હોય તેનું તરત જ મૃત્યુ થાય.

૩૪. જે માણસને ભોજન કરતાં બરાબર ખૂબ જુપ લાગે અથવા (જેના) દંતમાં (ઊંડો) વાઘ થયેલો હોય, તેનું મૃત્યુ આવી પહોંચ્યું છે (એવું સમજવું).

૩૫. શૂમાકી ન હોય તો જે અન્ન વગેરેની વાસ જાણી શકતો નથી તેમજ રાત્રે પોતાને બીજાની આંખ (કીકી) માં જુએ છે, તે (વધુ) જીવી શકતો નથી.

૩૬. જેને એવું લાગે કે તે રાત્રે ઉન્ન થનુષ્ય અને દિવસે તારાઓના સમૂહને જુએ છે તેનું તરત જ મૃત્યુ થાય છે.

૩૭. જેની નાસિકા વાંકી થઈ જાય, કાનના છેડા અત્યંત ઠંડા પડી જાય અને કાળા નેરખાંથી પાણી ઝરે, (તો જાણવું કે) તેનું આયુષ્ય પૂરું થયું છે.

૩૮. જેની જીભ કાળી પડી જાય અને મુખની લાલશા જતી રહે, ઉન્નિધોનો સમૂહ દુબળો બની જાય, તેનું મૃત્યુ આવી પહોંચ્યું છે.

૩૯. જે (મનુષ્ય) સ્વપ્નમાં બંધન પાયેલી સ્ત્રિયોમાં ગયેલા કે ઉન્નિધ વાહનથી દક્ષિણ દિશામાં જાય છે એવું લાગે, તેનું તરત જ મૃત્યુ થાય એ નિઃશંક છે.

૪૦. બંને કાન બંધ કરી (પાછી) જે અંદરનો અન્યક્ષત નાદ સાંભળી શકે નહીં અને જે બંને આંખની જ્યોતિ જોઈ શકે નહીં તેનું મૃત્યુ આવી પહોંચ્યું હોય છે.

૪૧. થી ૪૩. જેની આંખ ઊંચી નીચી ફરકવા કરે, નાભિ છિદ્રવાળી હોય (બને), જે સ્વપ્નમાં કષ્ટ થયેલા પ્રાણીઓથી હણપતો હોય (એવું જુએ) અથવા (સ્વપ્નમાં) ખાડામાં, પાણીમાં કે અગ્નિમાં પડે અને બહાર ન નીકળે (એવું અનુભવે) અથવા જાગ્રત અવસ્થામાં સાડું વસ્ત્ર અન્યથા જુએ; પહેલાં (ખૂબ) સજ્જન હોવા છતાં જેનો સ્વપ્નવા (તરન) બદલાઈ જાય અને પૂજનીય (જનો) ની નિંદા કરનારો બની જાય તેનું પણ મરણ નજીક આવ્યું છે એમ જાણવું; આ પ્રમાણે મૃત્યુનાં ચિહ્નોને જોઈને, (મરણનો) ભય તથજ દઈને, મૃત્યુ આવતા સુધી હંમેશા યોગનો અભ્યાસ કરવો.

૪૪. ત્રણ પ્રતિબંધનો નાશ થતાં ગુણતીત થયેલો યોગી મુક્તિ મેળવે છે; પણ યોગથી ભજ થયો હોય તો પણ અર્હાં (મૃત્યુલોકમાં) જન્મી ફરીથી યોગી બનીને તે પરમ ગતિને પામે છે.

૪૫. સૂર્યકાન્ત મણિ અને ચંદ્રકાન્ત મણિમાં (અનુક્રમે) સૂર્ય કે ચંદ્રનાં કિરણો પ્રવેશતાં જ તે તે મણિમાં (અનુક્રમે) અગ્નિ કે જલ પેદા થાય છે; આ જ ઉપમા યોગની સિદ્ધિના વિષયમાં લાગુ પડે છે.

૪૬. કીડી, ઉંદર, કીડા વગેરે (જંતુ કે પ્રાણી) થર હોય તો તેમાં રહે છે, જો (થર) ભાંગી જાય તો બીજે માથા જાય છે; આ જ ઉપમા યોગની સિદ્ધિના વિષયમાં લાગુ પડે છે.

૪૭. ભમરી નાના મુખથી (પણ) માટીનો મોટો ઢગ કરી દે છે, એ ઉપમા યોગીને લાગુ પડે છે; યોગ પણ થોડો હોય છતાં વાહરકાન્ત સિંગકાની માફક જેમ યસાર થાય તેમ વધે છે.

૪૮. કીડી (પોતાના) અગ્નિ ઉપર ઘીમે ઘીમે ચઢે છે, વળી પાછી પડે થણે છે. અને (છેવટે) સિદ્ધિ મેળવે છે, (તે પ્રમાણે) વૃક્ષ ભલે કીડાઓથી વેદના પામે છતાં વધે છે જ.^૧

૪૯. જે આત્મા જાગત અને સ્વપ્ન અવસ્થાઓનો ચાલક અને ભ્રમણક બને છે, તેને અભ્યાસ દ્વારા તત્ત્વ સ્વરૂપે જાણીને યોગી કૃતકૃત્ય બને છે.

૫૦. જેમ ગૃહસ્થાસથી પુરુષ કાર્ય કરનાર નોકરો દ્વારા પોતે (તેમની) આગળ સાક્ષીરૂપે રહી કાર્ય કરે છે અથવા સાક્ષી એવો આત્મા ઈન્દ્રિયો દ્વારા કર્મ કરે છે તેવી રીતે યોગી જે પારશીકિક સુખ ઈચ્છતા ચિત્ત વગેરેથી સ્વાર્થ સાધે છે.”

૫૧. આ પ્રમાણે (શ્રીદત્તનાં વચનો) સાંભળી સદ્બુદ્ધિવાળા અશ્વર્થે વિનમ્ર બની ભગવાનને અભિવંદન કરી કહ્યું, “આપના વડે સંસાર સાગરને મેં પાર કર્યો.....

૫૨. તમે કેવળ (મારા) તમને વન્દનમાત્ર કરવાથી એક શણમાં મારો ઉદાર કર્યો તેથી જ્યાં સુધી આ (મારો) દેહ અહીં (મર્ત્યલોકમાં) ટકશે ત્યાં સુધી તમારી વંદનભક્તિ કરતો રહીશ.

૫૩. મારી બુદ્ધિશાળી માતાને ધન્યવાદ ધટે છે (કારણ કે), જેની કૃપાથી (જ) યોગીઓને મારે પુણ્યના સંચયથી પણ દુર્લભ એવા આપના ૫૬ (તેજ-ધ્યાન-સ્વરૂપ) નાં (મને) દર્શન થયાં.

૫૪. મારા મોટાભાઈને (પણ) ધન્ય છે (કારણ કે), જેણે મને યશુ જેવો જોઈને પોતાની બ્રાહ્મીસ્થિતિનો ત્યાગ કરી આ ઉપકાર કર્યો.

૫૫. (મારા) સદ્ભાગ્યે તે કાશિરાજનાઈથી હું છતાપો તે ઉપકાર જ અણગમ; એ રાષ્ટ્રનો ક્રોશ હરી લેવાયો એ (મારું) સદ્ભાગ્ય અને માતાનું વચન થણ સદ્ગુણીએ જ પાદ આગ્યું.

૫૬. આપનું દર્શન (મારા) સદ્ભાગ્યે જ થયું અને (મારા) પુણ્યબલે આપે મને જ્ઞાન આપ્યું; હું નિઃશંકરીતે મા, ભાઈ અને આપની દૃષ્ટિએ કૃતાર્થ થઈ ગયો છું.

૫૭. સ્મૃતિને હરી લેનાર^૨ ગૃહસ્થ અવસ્થાનો (સંસાર-ભાવ) ત્યાગ કરી વિવિધપૂર્વક વનમાં આવી (રહીને) આપે જે આદેશ આપ્યા છે, તે પ્રમાણે વર્તીશ, જેથી મને ફરી ભ્રમ (દેહાધ્યાસ) થાય નહીં.

૫૮. શ્રીદત્તે (ભગવાને) કહ્યું, “હે શ્રેષ્ઠ રાજનુ ! તું મમતા વિનાનો અને અહંકાર વિનાનો બની મોક્ષ મારે આચરણ કર.

૫૯. પ્રેમપૂર્વક આ પ્રમાણે ભગવાનથી કહેવાયું એટલે જેના અંગ પર રોમાંચ ખડાં થયાં છે, (જેની આંખમાંથી) પ્રેમનાં આંસુ ટપકે છે, જેના શબ્દો ગદ્ગદ અવાજવાળા છે એવા તેણે (અશ્વર્થે) હાથ ખેડી સ્તુતિ કરી :

૬૦. (વિશ્વના) કારણ સ્વરૂપ, સત્ અને ચિત્ત સ્વરૂપવાળા, સર્વના આત્મા એવા, વિશ્વના અધિષ્ઠાન સ્વરૂપ, મુનિ-સ્વરૂપ, સ્વેચ્છા પ્રમાણે આચરનાર, વાણી અને મનથી દૂર એવા દેવને હું વંદન કરું છું.

૬૧. માયાની ઉપાધિથી બ્રહ્મ^૩ ઈશ્વર (કહેવાય) અને અવિશ્વની ઉપાધિથી બ્રહ્મ અનૂઈશ્વર (જીવ) થાય છે, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં (જ્યારે) માયાનો નાશ થાય ત્યારે તું એક જ (પરબ્રહ્મ) રહે છે. નહીં ઈશ કે નહીં અગ્નિશ.

૧. યોગીએ ઘીરજ ગુમાવવી નહીં, ભલે અદરિમમાં સફળતા ન મળે, તો પણ પ્રયત્ન છોડવો નહીં (છેવટે સિદ્ધિ મળશે જ); કષ્ટ પડે તો પણ (ધન ચાલુ રાખવો) અને આગળ વધારો.

૨. જેના હીયે આપનાં થયેલાં દર્શન અને આપે આપેલું જ્ઞાન જુલો જવાય.

૩. માયામાં પ્રતિબિંબિત બ્રહ્મ તે ઈશ્વર, અવિશ્વમાં પ્રતિબિંબિત બ્રહ્મ તે જીવ, માયાથી અનીત તે પરબ્રહ્મ પણ તે (તત્ત્વ) તો એક જ છે.

૬૨. (આ) રજુ છે એવું જ્ઞાન ન હોવાથી, બ્રહ્મને લીધે ત્યાં (રજુમાં) સર્પ ભાસે છે તે પ્રમાણે આત્મામાં (પરમ તત્ત્વમાં) છલ્વતી બ્રહ્મિ (મિથ્યાજ્ઞાન) થાય છે; આપના ઉપદેશ-વચનોથી (મારી) આ મિથ્યા બુદ્ધિ જલદી નાશ પામી છે.

૬૩. તારી દૃષ્ટિથી પવિત્ર બનેલો તું આજે ધન્ય બન્યો છું; અને આજે તું બ્રહ્મીભૂત બન્યો છું. તું જ બ્રહ્મ છું, ઈશા છું, રૂપ વિનાનો છે છતાં માયાના યોગથી અનેક રૂપવાળો છે.

૬૪. તું દત્તાત્રેય, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી જાણી શકાય તેવો છે. વેદો (તારાં) ગ્રાહ કરે છે, યોગીઓનું તું ધ્યેયસ્વરૂપ છે, તું સર્વનો આત્મા છે; હે ઈશા ! તારી સ્તુતિ કરવા, તારું ધ્યાન થરવા, તને જાણવા કોણ સમર્થ છે ?

૬૫. કોઈ વાર તું પરડો (દેખાય છે) તો કોઈ વેળા પ્રીત, કોઈ વખત બાહક તો વળી કોઈ વખત બ્રહ્મ (સ્વરૂપે) તું હોય છે; કોઈ વાર સાક્ષરરૂપે તો કોઈ વાર ભોગ ભોગવનાર સ્વરૂપે, કોઈ વાર (વિષયોમાં) આસક્તિવાળો તો કોઈ વાર ત્યાગી, કોઈ વાર યોગીરૂપે તો કોઈ વાર સંસારના સંગવાળો દેખાય છે.

૬૬. એવો તું બુદ્ધ, સિદ્ધ, શુદ્ધ, મહાત્મા બંધાવેલો છતાં અન્યથી (માયાના ઘર્મોથી) વીંધાવેલો નહીં એવો, સ્ત્રી-પતિ, માપાનો અધિપતિ (અંતર્ધામી), બુદ્ધિનો ઈશા, જ્ઞાનધિપતિ અને મોક્ષનો પણ અધિપતિ છે.

૬૭. તું ધર્મ અને અધર્મ - બંનેથી પર છે, વેદો તારું ગ્રાહ કરે છે, તું ભેદ વિનાનો છે, તેથી તું પૂર્ણ છે, એવા સત્યસ્વરૂપ ત્રિમુક્તના અધિપતિ ઈશા ! તને મુક્તિ માટે ભક્તિથી વંદન કરું છું, વંદન કરું છું.

પાંચમા અષ્ટકનો આઠમો અધ્યાય

કૃતાર્થ થયેલા અલર્કને આવતો જોઈને

સુબાહુએ કરેલો કાશિરાજને ઉપદેશ

૧. (અલર્કે સ્વીદાનને કહ્યું), “હાલમાં સમયથી (અનેક જન્મોથી) આવેલી અહંતા અને મમતાનો મેં દૂરથી જ ત્યાગ કર્યો છે; આપની કૃપાથી (હવે) હું સ્વર્ગમાં રહેલો છું; સંગમુક્ત બની હું પૃથ્વી પર વિચરણ કરું છું (વિચરણ કરીશ).
૨. થી ૩. પ્રસન્ન બુદ્ધિવાળા અલર્કે આ પ્રમાણે ભગવાનને (દાનને) કહ્યું અને કાશિરાજ અને સુબાહુની પાસે જઈને મંદ હાસ્ય કરતાં એણે કહ્યું, “હે રાજ્યની કામનાવાળા કાશિરાજ ! (આ) નિષ્કંટક રાજ્યને ભોગવ; અથવા તો આજે (હવે) તું એ (રાજ્ય) તારી રુચિ પ્રમાણે સુબાહુને આપી દે.”
૪. થી ૫. કાશિપતિએ કહ્યું, “તું યુદ્ધ કર્યા વિના રાજ્યનો ત્યાગ કેમ કરે છે? તું શત્રુવનું ઝડપ ફેંડનાર કહેવાય. આ તને શોભતું નથી. ભલેને અમાત્ય, લશ્કર (સેનાપતિ) વગેરે નાશ પામ્યાં હોય છતાં રાજ્યને મરણનો ભય છોડીને શત્રુને લક્ષ્ય બનાવીને, બાણ છોડવાં જોઈએ.....
૬. જો તે હણવા તો સ્વર્ગમાં જાય છે, (અને) જો જીતે તો પૃથ્વીનો ઉપભોગ કરે છે; એને બંને રીતે કશું પણ નુકસાન છે જ નહીં, યુદ્ધ તો પાણી માફક શાસ્ત્રથી આદિષ્ટ થયેલું છે,.....
૭. રાજાએ દુરમનો પર વિજય મેળવી, પોતાની અભિલાષા સંતોષાય તે પ્રમાણેના હિતકારી દિવ્ય ઉપભોગ ભોગવવા અને સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવા મોટા વશો કરી પરમાત્માનું વજન કરવું,.....
૮. આત્માથી^૧ને (સામેથી) આવતો જોઈને જો રાજા કરી જઈને નાસી જાય તો તે (રાજા) આ લોકમાં કીર્તિ ગુમાવી, પરલોકમાં કુર્ગતિ પામે છે.”
૯. અલર્કે જવાબ આપ્યો, “પહેલાં મારી પણ આવી જ માન્યતા હતી; પણ અત્યારે એવું (માનતો) નથી, કારણ કે હું દેહ છું જ નહીં, પછી શત્રુપણાની તો વાત જ ક્યાં રહી ?.....
૧૦. જેમ મારીનો યદો જડ છે, તેમ દેહધારી (પ્રાણી) નો આ દેહ પણ જડ જ છે. વળી આ પ્રાણે, અને મન સુહાં ચૈતન્ય (આત્મતત્ત્વ) ના સાન્નિધ્યથી જ ચેતનવાળા હાથે છે. (આ બધા પણ મૂળમાં તો જડ છે.)
૧૧. એક માત્ર ચિત્ર-વર્ણન જ (આત્મા) વિશ્વમાન છે; તેના સિવાય એ બીજા કોઈ છે જ નહીં તો પછી આ શત્રુ કે મિત્ર-એવી બુદ્ધિ (ટકે જ) કેવી રીતે, કારણ એ (બુદ્ધિ) તો અજ્ઞાનમાંથી (ઉદ્ભવેલી) છે !
૧૨. તારા નિમિત્તે મને એ મિશ્રા દુઃખ ઊભું થયું તેના લીધે તો મારા પર સ્વીદાનની કૃપા (પ્રાપ્ત) થઈ, જેના લીધે હું આવો બન્યો છું.
૧૩. ઈન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓનો સમૂહ જેણે જીત્યો છે એવો હું સંગનો સંપૂર્ણપણે ત્યાગ કરી મનને બ્રહ્મામાં સંલગ્ન કરી દઈશ; તેના પર વિજય પ્રાપ્ત થતાં સર્વજ (મને) જય (મળશે).
૧૪. તું મારો દુરમન નથી, અને હું તારો દુરમન નથી, વળી સુબાહુ તો (મારા પર) ઉપકાર કરનારો જ છે; મારામાં ભેદદૃષ્ટિ પણ ક્યાંથી (સંભવે) ? (કારણ) મારામાં બધું છે અને હું સર્વમાં છું.”

૧. ગીતા વચન છે: હતં વઃ પ્રાણર્થસ્ય સ્તનં, જિવાત વઃ પોષ્યતો મહીમ્ । તેજ પ્રમાણે સ્મૃતિવચન છે: ક્ષાયે વૃત્તિતૈ ભેદે સૂર્યચંદ્રકે રેવંતૈ । પરિગ્રન્ પોષ્યવૃક્ષા રત્ને પોષ્યિવૃક્ષો હતઃ । આ જગતમાં બે જ કૃતાર્થ એની સૂર્યપંડળની પેલે પાર જન્મારા છે: પરિગ્રાજક યોગી અને યુદ્ધમાં હણાયેલ શત્રુવ.

૨. આત્માથી: ઝાંખો મરવશીલ જાગૃત્તિર્ભાવજ્ઞઃ કોદશીવાજ્ઞર્હઃ ય જાતે ક્ષાતજ્ઞિનઃ । આગ લગાડનાર, જેર આપનાર, શસ્ત્ર ઉગામનાર, ઘન ચોરનાર, સ્ત્રી (સેત્ર) અને સીમા (રાજ્યની સીમા) ને હરનાર આ છ આત્માથી છે. એમનો વધ કરવામાં દોષ નથી.

૧૫. થી ૧૬. આ પ્રમાણેના તેનાં (અલર્કનીં) વચન સાંભળીને હાથેથી તેને દૃઢ આસિંગન આપીને ‘હે ભાઈ ! સદ્ભાગ્યે તં (સાચું) કહ્યું - એમ બોલીને સુબાહુએ કાશિપતિને કહ્યું, “હે કાશિરાજ ! જે હેતુ માટે હું અહીં તારે શરણે આવ્યો હતો, તે સંપૂર્ણ રીતે મેં મેળવી લીધું છે; હું ખર્ચ છું; તારું કલ્યાણ થાય.”

૧૭. થી ૧૮. કાશિપતિએ કહ્યું, “તારું પ્રયોજન ફળીભૂત (સંપન્ન) કરી રીતે થયું તે તું મને જણાવ; તું શા માટે (મારી પાસે) આવ્યો હતો ? મને તો કુતુહલ થાય છે !! (મારા) પિતા તરફથી વારસામાં મળેલું મારું રાજ્ય ભાઈએ અલકમણ કરી (પડાવી) લીધું છે; તેના (ભાઈ) પર વિજય મેળવી તું મને અપાવ-એવું મારે શરણે આવી તં કહેલું અથવા તું બીજું જ કેમ કહે છે ?”

૧૯. સુબાહુએ જવાબ આપ્યો, “હે કાશિરાજ ! તારી મદદથી મેં જે હેતુ માટે આ ઉપમ કરેલો, તેનું આ કારણ છે તું (તે) સાંભળ,....

૨૦. થી ૨૧. (સુબાહુ કારણ જણાવે છે): માસ (કિલ્લ) પવનનું પરિધાન કરી રહેનારા બે વિદ્વાન (તત્ત્વજ્ઞાન આત્મજ્ઞાતુ કરનારા) ભાઈઓ તો મુક્તિ પામેલા (છવન્મુક્ત) છે; એ મારી માતાએ બાળપણમાં તે બંનેને અને મને (પણ) જેવી રીતે મુખમાં સ્તનપાન કરાવ્યું, તેવી રીતે કાનમાં તત્ત્વબોધ પણ કર્યો (હતો); દૈવધોએ એ (બોધ) આના (અલર્કના) કાનમાં પડ્યો નહીં, તેથી (અમારો આ) નાનો ભાઈ લગભગ પશુ જેવો બન્યો,....

૨૨. ૨૩. થી ૨૪. પશુની માફક સ્ત્રીઓમાં અને સ્ત્રીણ વિષયોમાં આ કુષ્ટબુદ્ધિ વાળો (ભાઈ) સતત વળગેલો રહી, છાત્ર અને પ્રજનન-ઈન્દ્રિયના મુખની આસક્તિથી હલકો બન્યો; તેથી હે રાજા ! જેમ એક લોકમાં જતા (લોકો) હોય તેમાંથી એક પિત્ર બની જાય તો બધા સમુદાયના માણસો દુઃખી બને તેવું અમારી બાળતમાં થયું છે. એ (અલર્ક) ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડીને પોતાની જાતને સુખી માનતો હતો, એ એનો ભ્રમ છે એવું જોઈને હે રાજા ! અમે (જણ ભાઈઓ) દુઃખી થયા,.....

૨૫. પછી નિશ્ચય કરીને તારી મદદ મેળવીને (અલર્કને) વૈરાગ્યનું કારણ બને તેવું દુઃખ (પેદા) કર્યું, અને તે વડે મારો હેતુ સધાયો....

૨૬. મેં એને (અલર્કને) દુઃખ આપ્યું, પછી તે પોતે જ (સંસારથી) વિરક્ત બન્યો; મારું કાર્ય ખરેખર સિદ્ધ થઈ ગયું; તારું કલ્યાણ થાય; હવે હું ખર્ચ છું.

૨૭. થી ૨૮. અમારી માતા મદાલસા ધોગીઓમાં પણ સન્માન પામેલી છે, તેથી તેનું સ્તનપાન કરનાર આનું (અલર્કનું) આપું પતન ન થાય એવું મનમાં વિચારીને પ્રપત્નપૂર્વક તારો આશ્વાર મેળવી મારું બધું સંપન્ન થયું છે; આ નારાવંત રાજ્યની મારે શી જરૂર છે ? સ્વરૂપનો આનંદ એજ મારું સામાન્ય છે.

૨૯. હે રાજા ! વિદ્વાન માણસે પતન પામતા પોતાના સગાની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ નહીં; (પરંતુ) પ્રપત્નપૂર્વક તેનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ; તેની આ જ સાચી વિદ્વતા (ગણાય).

૩૦. મિત્ર, સ્વજન, બંધુ સમર્થ હોય છતાં કોઈનું ધર્મ, અર્થ, કામ કે મોક્ષની બાળતમાં અધઃપતન થાય તો એ બધા નિંદાપાત્ર છે, એમાં કોઈ શંકા નથી.”

૩૧. થી ૩૨.૩૩. આ પ્રમાણે (જેને) કહેવાયું છે, તે કાશિરાજ પણ એક જાણના સત્સંગથી સુખી બનેલો હોઈ, દીન મનવાળો બની કૃપાળુ સુબાહુને કહેવા લાગ્યો, “હે સાધુપુરુષ તં અલર્ક પર ખરેખર મોટો ઉપકાર કર્યો છે; હે મિત્ર ! તું મારા પર ઉપકાર કરવા કેમ વિચારતો નથી ? સંતનો સમાગમ હંમેશા (સારું) ફળ આપનારો જ બને છે - એ ઉક્તિ વિપરીત કેવી રીતે હોઈ શકે ? માટે હે વિષયજ્ઞ ! મારો પણ સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કર.”

૩૪. આ પ્રમાણે (કાશિરાજે) કહ્યું ત્યારે તે સુબાહુએ મંદ હાસ્ય કરી તેને કહ્યું, “હે કાશિપતિ ! તં સાચું જ કહ્યું છે પરંતુ આ (મોક્ષની) બાળતમાં સમયના આયોજનની જરૂર હોય છે.

૩૫. થી ૩૬. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ નામના પુરુષાર્થ અહીં (શાસ્ત્રમાં) કહેવાયા છે; એમાંના ત્રણનો સમૂહ (ધર્મ, અર્થ અને કામ) તારી બાબતમાં સફળ થયેલો જ છે; ભારી રહ્યો મોક્ષ; તે સાધનો વિના સિદ્ધ થતો નથી; તેથી (તેના માટે) પ્રપત્નપૂર્વક ઉદ્યમ કરવો પડે; તે (સાધનો) તને સંશેષમાં કહીશ (કહું છું); પાંચી તું મોક્ષ માટે પ્રપત્ન કરે.

૩૭. તારે હવે પાંચી (આ) હું, (આ) માફું એવી પ્રતીતિ કરવી અહીં; (આ) હું, (આ) માફું, એ સંજ્ઞા કોની છે, એનો રાત-દિવસ^૧ વિચાર કર.

૩૮. અવ્યક્ત (ઈન્દ્રિયગોચર નથી તે) થી અર્ચીભી વ્યક્ત વિરોધો (ભૂત-ત્વીત્વાદિક) વિકારવાળા (પરિવર્તન પામનારા) અને જડ છે; (તેથી) કમું વ્યક્ત છે, કમું અવ્યક્ત છે^૨ એ તારે જાણી લેવું જોઈએ, જેથી તું સંગરહિતપણું પેળવીશ.

૩૯. ત્યાર પછી આત્મા (પ્રત્યકરૂપ) અને અનુ-આત્મા (જડ) નો (સમ્યક્) વિચાર કરી, તારે બધું જાણી લેવું જોઈએ, (જેથી) એકમેવ સ્વાધ્યાનો વિવેક કરી તું કૃપાર્થ બનીશ.

૪૦. જો કે, દેવધોગે અલર્ક ભોગમાં આસક્ત બની ગયો અને કામુક બન્યો, પરંતુ તે 'મા' ની કૃપાથી (પૂજાથી જ) વિશુદ્ધ હતો અને તેથી એક જ શણમાં એને ગુરુ (શીદ્ધા) ની કૃપા પ્રાપ્ત થઈ.

૪૧. તું ભલે હમણું (તારકાલીન) વૈરાગ્ય સંપન્ન છે પરંતુ (માયાથી) બંધાયેલો છે, તેથી તારા પ્રતિબંધો દૂર પતાં તું નિરાકપણે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરીશ."

૪૨. થી ૪૩ (૧-૨) આ પ્રમાણે કહીને, અલર્કને ભેટીને તે પ્રસન્નપ્રતિવાળા (સુખાહુ) એ તેને (અલર્કને) કહ્યું : "તું રાજ્ય કર અથવા વનમાં જ; હવે પછી તું કશામાં આસક્ત બનવાનો નથી. હે જ્ઞાનસંપન્ન ! હવે તને કશાનો દોષ નહીં લાગે; તને કીક લાગે તેમ કર."

૪૩. (૩.૪) થી ૪૫ (૧.૨) અલર્કે કહ્યું, "હે ભાઈ ! હું પહેલાં પૂરો મમાર હતો, તેં આજે કૃપા કરી મને છોકાવ્યો. આપણે એક જ પેટમાંથી જન્મેલા, સન્માનિત (મહાન) સ્ત્રીના પુત્રો છીએ; આજે જ આપણે સરખા^૩ બન્યા છીએ; તે આપણી 'મા' ના પુણ્ય બળે જ.

૪૫ (૩.૪) (અલર્કે) આ પ્રમાણે કહ્યું પછી તે સુખાહુ ઉત્તમ વનમાં ચાલ્યો ગયો.

૪૬ (૧.૨) કાશિરાજ પછા પોતાની નગરીમાં જઈને યત્નપરાયણ બની ગયો. અલર્ક નગરીમાં આવી પહોંચી અને પુત્રનો રાજ્ય પર અભિષેક કરી, ત્યાગ કરી, સર્વ પ્રકારના સંગમાંથી સંપૂર્ણતયા મુક્ત બનવા વનમાં ચાલ્યો ગયો.

૪૭. (૩.૪) થી ૫૧. (૧.૨) ત્યાં (વનમાં) લાંબા સમયે તેણે દ્વંદ્વરહિત બની, પરિઘ્રહરહિત બની, નિર્વાણ તરીકે ઓળખતી યોગની અમાપ અને પરિપૂર્ણ સમૃદ્ધિ પેળવી. દેવો, અસુરો, માનવોથી યુક્ત આ સમગ્ર વિશ્વને, (જણ) ગુણોદારી^૪ પારોથી બંધાયેલું અને હંમેશા સ્ત્રી, પુત્રો, ભાઈઓ, મિત્રો, દુશ્મનો, પોતાના-પારકાં વગેરે ભાવનાઓથી વિરોધ બંધાયેલું, ઈન્દ્રિયોથી આકૃષ્ટ થયેલું, ભ્રમમાં પડેલું, ભવંકર દેખાવવાળું, અજ્ઞાનરૂપી કાદવમાં ખૂંપેલું, જોઈને અને તેવા જ પોતાના આત્માને (આ બધામાંથી) સમુત્તીર્ણ થયેલ જાણીને આ ગ્રાપા ગાવા લાગ્યો.....

૧. આ સુજ્ઞે, આ કુજ્ઞે સ્થાનં નયેદ્યં કેચન્નિવલ્લયં^૫ દ્રણક્રોતે અન્નિગ્નમ્ (રાત્રે) ઊંધ આવે ત્યાં સુધી અને (છવનમાં) મૃત્યુ આવે ત્યાં સુધી વેદાન્તના ચિંતનમાં સમય પસાર કરવો એનું નામ અન્નિગ્નમ્ ।

૨. અવ્યક્ત એટલે પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાન.

૩. અલર્કના ત્રણે ભાઈ જન્મથી મદાલસાએ આપેલા બોધથી વિરક્ત હતા જ; અલર્ક તો આજે સુખાહુના પ્રપત્નથી અને દાસમગવાનની કૃપાથી વિરક્ત અને મુક્ત બન્યો; તેથી આજે બધા સમાન બન્યા.

૪. પૂ. સ્વાધીમહારાજ ટીકામાં સ્નેહ દેષ વગેરે પારો^૬ - એવા અર્થ પણ આપે છે.

૫૧ (૩.૪) થી ૫૩. (ગાથાનું વર્ણન) અરે, અમે શા માટે (કેવી રીતે) પહેલાં તે સમય પર બેઠા ! પછી (પાછળથી) મેં જાણ્યું કે યોગ સિવાય અન્ય કશું (સાચું) સુખ નથી.^૧ પૃથ્વી પર ધન, ધાન્ય, પત્ની, પુત્રો વગેરેથી જે સુખ ભોગવાય છે તે 'તૃષ્ણપ્રત્ય નાશ રૂપી સુખ' ની સોજખી કલા જેટલું પછા ગણાય નહીં. તૃષ્ણા વિદ્યમાન હોય તો આ બધું (ધન વગેરે સુખ) એક પછા દુઃખ નાશ કરવા પધાંત નથી.^૨

૫૪. થી ૫૬. સર્વવ્યાપક આત્મસ્વરૂપ^૩ રૂપી સુખ જ (સાચું) સુખ છે; તે (સુખ) ને ન ઓળખતો મૂઠ્ઠાબુદ્ધિવાળો (માણસ) અવશ બની (સુખને) બહાર (સ્ત્રી-પુત્ર વગેરેમાં) સોંપે છે; તેના હીંચે હંમેશા દુઃખ જ ભોગવે છે. જે બ્રહ્મત્યોગિતિ સત્ય છે, જ્ઞાન છે, અનન્ત (આનંદ) છે, નિત્ય છે, તે જ એક આત્મા હું વ્યાપક છું, સદા સુખસ્વરૂપ છું. ભાઈ અને ખાની કૃપાથી અને શ્રીદત્ત (ભગવાન) ના અનુગ્રહથી જે (આ જન્મમાં) કરવાનું હતું તે મેં કરી લીધું (અને) જે મેળવવાનું હતું તે નિઃશંકપણે મેળવી લીધું.

૫૭. આ પ્રમાણે કહીને તે મહાપ્રભા (અલર્ક) એ પ્રપન્નપૂર્વક (યોગનો) ભરાત્વર અભ્યાસ કરી, છેલ્લી (સાતમી) ભૂમિ પ્રાપ્ત કરી લીધી (જ્યાં પહોંચ્યા પછી) દેવતાવાની^૪ સ્મૃતિ પણ રહેતી નથી.

૫૮. પછી પ્રારબ્ધ ભોગવી લીધા પછી, ઉપાધિમાંથી મુક્ત બનેલ તે (અલર્ક) નામ-રૂપ^૫ વગેરેથી રક્ષિત બની દત્તલોકમાં વિલીન થઈ ગયો.

૫૯. આ પ્રમાણે પુત્રે (અશ્વત્થામા અધ્યાપકમાં) પુત્રે પિતાને ઉપદેશ આપવાનો શરૂ કર્યો તેનો સંદર્ભ અહીં છે) પિતાને યોગચર્યાનો ઉપદેશ કર્યો તે સંલેપમાં ચિત્તશુદ્ધિ માટે અહીં (અંધમાં) અંધિત કર્યો છે.

૬૦. થી ૬૨. (પછી) પુત્રે (હવે) કહ્યું, 'હે પિતા ! તમે આ યોગનો અભ્યાસ કરો, (જેના વડે) જ્યાં પહોંચ્યા પછી શોક કરવો પડતો નથી તે પરબ્રહ્મ (સાચું એકત્વ) પ્રાપ્ત કરશો. તે બ્રહ્મ હું જ છું, હું સંસારી નથી (માટે) મારે અભ્યાસ કરવાની શી જરૂર ? એ કૃતાર્થ થયેલા મનુષ્યને કંઈક કરવાનું બાકી રહેતું હોય તો તે તત્ત્વજ્ઞાની ન કહેવાય. આ બધું મેં તમને તમારા મજા પ્રમાણે (કરેલા પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે) કહ્યું; આતું વૃત્તાંત મેં તમને આપ્યું છે; હવે પ્રપન્નશીલ બનો.

૬૩. આ પ્રમાણે કહીને, પિતાને વંદન કરી, તેમની અનુજ્ઞા મેળવી, બધા સંગનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી, સાવધાન બની પૃથ્વી પર વિચરણ કરવા માંડ્યો.

૬૪. તેના પિતા પણ (સંસાર પ્રત્યે) સંપૂર્ણ ઉદાસીન બની, વાતપ્રસાદાશ્રમની વિધિ પ્રમાણે શુદ્ધ બની, પછી સંન્યાસ ધારણ કરી નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ ભોગવવા લાગ્યો.

૬૫. આ પ્રમાણેની અલર્કની કથા ધન્ય છે, મનીષીઓએ એનું જ્ઞાન-ધ્યાન કરવું જોઈએ, (કારણ) અહીં (આ કથામાં) સાક્ષાત્ દિગંબર (દત્ત) અવધૂત ભગવાન પ્રમાણ છે.

૬૬. જે (ભગવાને) કેવળ વંદન માત્રથી સંતુષ્ટ થઈ અલર્કને મુક્તિ આપી, એ ભગવાનના ભક્ત પ્રત્યેના અદ્ભુત વાતસલ્ય પ્રેમનું કેવી રીતે વર્ણન કરવું ?

૬૭. આ અલર્કની કથાથી મુંઝાયેલું (ભગવાનનું) માધ્યમ ચરિત્ર રમણીય છે, ભુક્તિ અને મુક્તિ (ઉપાય) આપવાવાળું છે અને ત્રીસ (દત્તાત્રેય ભગવાન) ને સંતોષ આપનારું છે.

૬૮. હે માયાપતિ (જા-ધમ) ! હે ઈન્દ્રિયાતીત પ્રભુ ! તને સદા-સર્વદા વંદન કરું છું. હે ત્રિ-ગુણ અધીશ્વર (ભગવાન દત્ત) ! તું સંતુષ્ટ થઈ અમને સારી રીતે પરમ ઐશ્વર્ય આપ.

૧. યોગથી જ આત્મનિક સુખ મળે છે તે બીજા કશાથી મળતું નથી.
૨. પૂ. લેપકશીએ ટીકામાં બે અર્થ બતાવ્યા છે : (અ) અજ્ઞમ્ = અજ્ઞયે (અજિઞ્ય) ખૂબ દુઃખ દેનારું (બ) અજ્ઞમ્ - તપઃશ્ચ - અગ્નિ જેવું તપાવનારું તૃષ્ણા હોય તો ધન વગેરે સુખ (અ) ખૂબ દુઃખ દેનાર, (બ) અગ્નિ જેવું તપાવનાર બને.
૩. સુતિ: યત્ત (જે સાતમી ભૂમિ પર) લ્લપ્ત સર્વમાનસપૂતાલેન કં વચ્ચે !
૪. નામ-રૂપ તો જડને (જગતને) હોય- નામરૂપાણં જગત્ ! આત્મા તો નામ-રૂપથી મુક્ત હોય.

છછા અષ્ટકનો પહેલો અધ્યાય

આયુરાજનું દાસ્ય (ભક્તિ) નું વર્ણન (અને)

શ્રીદત્તાત્રેયે (કરેલું) દાન વગેરેનું વર્ણન

૧. ઈન્દ્રના જેવો (પરાક્રમી) જે નહુષ (થઈ ગયો) તેના પ્રભાવની હકીકત હવે જણાવીએ છીએ, જેના કારણે શ્રીદત્તાના દાતૃત્વ વગેરેનો મહિમા પ્રકાશિત થાય છે.
૨. સંદર્ભમાં કોઈ એક આપુ નામે મહાબુદ્ધિશાળી રાજા થઈ ગયો; (એ) ચક્રવર્તી (રાજા) દાનેશ્વરી, જિતેન્દ્રિય અને ભગ્યશાળી હતો, (પરંતુ) એ સંતાન વિનાનું હોવાથી દુઃખી હતો.
૩. મુનિઓ વડે કહેવાયેલા શ્રીદત્તનું મહાત્મ્ય સાંભળીને પુત્રની ઈચ્છાવાળો તે (રાજા) સહ્યાદ્રિ (પર્વત) પર ભક્તિભાવપૂર્વક, ભગવાનના શરણે ગયો.
૪. ખોજામાં (માયાશક્તિ) પુલકીને બેસાડીને સદા ઉત્તમ મધનું પાન કરતા અને બધા ભોગ ભોગવતા હોવા છતાં (એમને) સંસ્કારી (સંત) માનીને તેણે (આપુએ) ભક્તિથી પ્રણામ કર્યાં.
૫. મહાત્મા શ્રીદત્તે (ભગવાને) ખૂબ ધૂતકાર્યો હોવા છતાં આપુએ દૃઢ મત પાળી હંમેશા ત્રણ (ગુણો) ના અધિપતિની ભક્તિથી સેવા કરી.
૬. દાસભાવનો આશય લઈને સો વર્ષ સુધી તેણે હર્ષથી એમને (શ્રીદત્તને) ભજ્યા (ત્યારે) એક દિવસ ભગવાને કહ્યું, "હું તો પ્રાત્ય છું, મારું તને શું કામ પડતું?"
૭. થી ૯. રાજાએ જવાબ આપ્યો, "આપ બુદ્ધિના પ્રેરક, ઈન્દ્રિયજિત, (શર-અશરથી પર) ઉત્તમ પુરુષ, અત્રિપુત્ર માયાવી (માયાપતિ) છતાં કેવલ (એકમેવ સત્ય) છો, ત્રિગુણાતીત છો. જેણે (કૃતિએ) વર્ણો (બ્રાહ્મણાદિ) ને બાંધ્યાં છે એ ત્રણ વેદ તો તારી વાણી છે; હે અજન્મા ! એ વેદો સર્વથી પર તારા સ્વરૂપને જાણનાર છે તો તેની વાણીથી તને બંધન શાનું હોય ? તારા સ્વરૂપને ન જાણનારો વેદગ્રથીના વિધિ નિષેધથી પસારપુખ થયેલો છે, એવું જાણીને હું તને ભજું છું; હે હરિ ! મારું રક્ષણ કર."
૧૦. શ્રીદત્તે જવાબ આપ્યો, "એ એમ જ હોય તો હે રાજા ! ખોપરીમાં મને દાડ અને રાંધેલું સ્વાદિષ્ટ માંસ હંમેશાં આપ."
૧૧. તેણે દરરોજ કલા પ્રમાણે સાઘાતુ પશુધાન (માંસ માટે) અને સોમધાન (દાડ માટે) (મારાથી થાય) છે, એવી બુદ્ધિથી તે આપવા માંડ્યાં, તેનાથી પ્રસન્ન થઈને ભગવાને કહ્યું, "હે રાજા ! તને મનપસંદ વરદાન માગ."
૧૨. થી ૧૪. (૧.૨) રાજાએ કહ્યું, "(હે ભગવન) ! મને સર્વજ્ઞ, દેવો અને બ્રાહ્મણોને પરાયણ રહેનાર, સામર્થ્યવાળો, દેવો અને રાક્ષસોથી છતી ન શકાય તેવો, મેઘાવી, ત્રિપુલ, પ્રજાનું પાલન કરનારો, પૂજનીય, બહાદુર, પુદ્ગલો દૂર, શરણે આવેલાને પ્રેમ આપનાર, ધર્માચરણ કરનાર, પિતૃઓ, ગુરુ અને અતિથિઓથી પ્રશંસા મેળવનાર પુત્ર આપ, જેનાથી પિતૃઓ સંપ્રિત હું ધન્ય બની જાઉં.
- ૧૪ (૩.૪) થી ૧૫. શ્રી ભગવાને કહ્યું, "ભલે તે પ્રમાણે (તને) ઉત્તમ, વિષ્ણુપ્રિય, વિજય મેળવનાર, વિષ્ણુ જેવો, દિશાઓના છેડા સુધી ફેલાયેલ પરાવાળો પુત્ર (પ્રાપ્ત) થાવ; હે રાજા ! આ ફળ (તારી) પત્ની ઈન્દુમતીને (ખાવા માટે) આપજે."
૧૬. થી ૧૭. આનંદિત થયેલો રાજા ભલે-એમ કહી ભગવાનને વંદન કરી, પોતાના નગરમાં ગયો અને પત્નીને ફળ આપ્યું, તેણે પણ માસિક ધર્મની સમય મર્યાદાનું સ્નાન કરી આનંદથી (પતિનું) સેવન કર્યું. કામિની એવી તેણે હાંબા વખત સુધી પ્રોતિપત્ન્યા રહેલી હોવાથી, રતિક્રિડાની વિધિથી તેને (પતિને) આસિંગન આપી રાત્રાને આનંદ અનુભવી તરત જ દેવી અર્પને ધારણ કર્યો.

૧૮. થી ૨૦. ત્યારબાદ તે રાણી સ્વપ્નમાં મહાપુરુષનાં લક્ષણવાળા, હાર, કંકણ, આયુર્ધ, પગમાં ગુપ્તરથી શોભતા, પવિત્ર મુકુટ, કુંડલ ધારણ કરેલા, શ્વેત કૂલહાર શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરેલા અને શ્વેત (મુખાંગના) લેપવાળા, મણિ જેવી ચળકતી ઘણી ફેણવાળા શોપનાંગના છત્રવાળા, નિર્દોષ હાસ્ય કરતા, મોતી પ્રદાન કરતા, દૂધથી ભરેલા કપડાંલુધી પોતાને અભિષેક કરતા (ઝોઈ) દિવ્યપુરુષને જોઈ, હર્ષ પામતી જાગ્રત થઈ ગઈ.

૨૧. જાગી ગઈ હોવા છતાં સતત (સ્વપ્નને) યાદ રાખી, પ્રસન્ન બનેલી તેણે તે (સ્વપ્નનું) વૃત્તાન્ત પતિને જણાવ્યું; સવારે સાજાએ પણ (સ્નાન્નાદિથી) પવિત્ર બની શૌનક (સ્વમુક) ને સ્વપ્ન (વૃત્તાન્ત) કહ્યું.

૨૨. થી ૨૬. શૌનકે જવાબ આપ્યો, “હે શ્રેષ્ઠ રાજનુ ! તું હવે ભાગ્યશાળી (બન્યો) છે; (કારણ) અનસૂયાના ગર્ભરત્નારૂપ (ભગવાન) દતાત્રેયે આપેલું જે ફળ ખાધું, તેના પ્રભાવથી તારી પત્નીએ (અષ્ટ) લોકપાલનું સામર્થ્ય જેમાં પ્રવેશેલું છે એવો, ઉત્તમ ગર્ભ ધારણ કર્યો છે. (આ તારો) પુત્ર ધર્મિક મનવાળો, વિષ્ણુભક્ત, ચંદ્રવંશના આબૂપણ જેવો, કીર્તિમાં ઉપેન્દ્ર જેવો, દિવ્ય પરાક્રમવાળો, વેદ-ઉપનિષદનો જાણકાર, ચક્રવર્તી, સર્વ સદ્ગુણોથી સંપન્ન, હુણ્ડપુરનો વધ કરનાર બનશે, એવું (આ) સ્વપ્ન સૂચન કરે છે, એમાં કોઈ શંકા નથી; દેવોમાં પ્રથમ એવા અગ્નિદેવતા (અહીં) પથારી તારા ગર્ભનું ચારેબાજુથી રક્ષણ કરો અને વરુણદેવ દક્ષમે માસે પ્રમુતિના સમયે મૃત્યુપાશમાંથી રક્ષણ કરો.”

૨૭. આ પ્રમાણે આશીર્વાદ આપીને શરહાર પામેલા શૌનક ધેર ગયા; અને શ્રી દત્ત (ભગવાન) માં જેણે ચિત્ત અર્પણ કર્યું છે, એવો રાજા પત્ની સાથે ખૂબ આનંદ પામ્યો.

૨૮. કંચિત્ત નામના નગરમાં કોઈ એક હુણ્ડ નામે ખોટો રાક્ષસ હતો, જેણે પૃથ્વી અને સ્વર્ગ પર આક્રમણ કર્યું હતું અને દેવોને પણ પરાજિત કર્યા હતા.

૨૯. થી ૩૧. શિવ (નામે ગંધર્વ) ની જે અશોકસુન્દરી નામે દીકરીનું બળપૂર્વક અપહરણ કર્યું હતું, તેણે ‘નહુષ તારો વધ કરશ’ એવો જેને (હુણ્ડાસુરને) શાપ આપ્યો હતો, તેની દીકરી તે અરસામાં સખી સાથે (દેવોના) નંદન નામે બાગમાં ગઈ હતી; ત્યાં પરાણોના એકબીજા સાથેના વાર્તાલાપમાં આસુરાજનો પુત્ર હુણ્ડ-રાક્ષસનો અંત લાવશે, એવી વાણી તેણે સાંભળી અને તે (બધું) વિદ્યા (હુણ્ડ) પાસે જઈને કહ્યું.

૩૨. થી ૩૪. એ સાંભળીને અને અગ્રણી સુન્દરીનો શાપ યાદ કરીને તે રાક્ષસ ખૂબ ડરી ગયો; એણે પવિત્ર, કાળા અગ્રભંગવાળા, ભરાવહાર સ્ત્રવાળી, પ્રતાકાલના ચંદ્ર જેવા (ગર્ભાવસ્થાને લીધે) ફિક્કા મુખવાળી છતાં તેજ અને લાવણ્યમય સ્ત્રીન્દર્પથી મટેલી વિષ્ણુ ભગવાનના તેજથી રંજિત બનેલી, પ્રચંડ સૂર્યબિંબની આખા ધારણ કરતી, પાસે જઈ ન શકાય એવી દેવીના જેવી, ચારે બાજુ સુદર્શન (ચક્ર) ના તેજના ભમણથી રક્ષાયેલી ઈન્દુમતીને જોઈ.

૩૫. (તેને) જોઈને દુષ્ટ મનવાળો તે દાનવ આશ્ચર્ય પામ્યો, અને (નક્કી કર્યું) કે આ જ મારો ખરો દુરભન છે; મારે પ્રયત્નપૂર્વક એનો વધ કરવો જોઈએ.

૩૬. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને તેણે (અસુરે) ઈન્દુમતીને જાગ્રત અને સુપતિ અવસ્થાઓના ચંચિકાલયમાં એનો નાશ કરવા માટે યજ્ઞાં ખરાબ સ્વપ્નો દેખાડવા માંડ્યો.

૩૭. (પરંતુ) એની (ઈન્દુમતીની) સારી રીતે રક્ષા થતી હોવાથી આ આસુરી ધાયાથી એને જરા પણ ભય ઉત્પન્ન થયો નહીં, અને શ્રીદત્ત (ભગવાન) થી રક્ષાયેલો નરીભવાન ગર્ભ પણ ગળી ગયો નહીં.

૩૮. થી ૩૯. ઈન્દુમતીની સુદર્શનથી થતી રક્ષા હુણ્ડે પ્રત્યક્ષ જોઈ, (પરંતુ) ખરેખર ઈન્દુમતીએ (જોઈ નહીં), તેથી સ્વપ્નોથી ડરી જઈ તે સૂર્યને શરણ મળી (અને પ્રાર્થના કરી), “હે સૂર્યનારાયણ દેવ ! મારું સંઘર્ષ અનિષ્ટ દૂર કરો, ખરાબ સ્વપ્નથી જે કંઈ (અનિષ્ટ) થવાનું હોય તે દૂર કરો અને જે મારા માટે કલ્યાણકારક હોય તે મારી પાસે લાવો.”

૪૦. આ પ્રમાણે સૂર્યની સ્તુતિ કરીને ઈન્દુમતી ભયમુક્ત બની હંમેશા માટે સ્વસ્થ બની. અને દેવોએ (પેલા) દાનવના બધા ઉદાસા નિષ્ફળ બન્યા.

૪૧. જેનું અભીષેક નામ પામ્યું છે, એવો દુષ્ટમનવાળો તે ખાવા-પીવાનું છોડી દઈ, દરરોજ છિદ્ર સોધતો પોતાની ખાવાથી અદૃષ્ટ સ્ત્રીને ત્યાં જ સ્થિર રહ્યો.

૪૨. તે રાજા (અણ્ણ) એ પણ પ્રસન્નતાથી પથા ધોમ્ય સમયે બધી જ પુણ્યન વગેરે ક્રિયાઓ વિધિપૂર્વક અને ક્રમ પ્રમાણે કરી.

૪૩. થી ૪૪. (હવે) પ્રસૂતિનો સમય થઈ જવા છતાં તેને પ્રસૂતિ થઈ નહીં (તેથી) ત્યાં રાજાએ ઉપાધ અજમાવ્યો, "હે અધિ-નો! માતૃ આશ્રય તમે સંભાળ્યું. જલદીથી ખારા ગર્ભને મુક્ત કરો, સુખપૂર્વક દસ મહિનાના પ્રાર્થના કરતા ભવભીત ઋષિને (બાળકને) મુક્ત કરો." આ રીતે મંત્રનો પ્રયોગ કર્યો એટલે તેનો પ્રસૂતિનો કાળ નજીક આવ્યો ગયો.

૪૫. ત્યાર પછી સુખ મુદૂર્તમાં, પાંચ ગ્રહો ઉચ્ચના હતા અને સૂર્યથી અસ્ત થતા ન હતા, તે સમયે ઈન્દુમતીએ મહાભાગ્યવાળી પુત્રને જન્મ આપ્યો.

૪૬. બાળકના જન્મના બરાબર એના ખૂબ પ્રકાશમાન તેજથી જ મધ્યરાત્રિએ પણ બધા દીવાઓ નિસ્તેજ (ઝંભ્યા) બની ગયા.

૪૭. જેવી રીતે આકાશમાં સૂર્ય પ્રકાશો, તેવી રીતે બાળક તેજથી પ્રકાશવા લાગ્યો અને આવવા સુંદર ભાગ્યવાળા બાળકને જોઈને સતી ઈન્દુમતી ખૂબ આનંદ પામી.

૪૮. પુત્રજન્મના મહોત્સવને સંભળીને તે અણ્ણ રાજાએ પણ સ્નાન કરીને શીદતની કરેલી સેવાના (સેવાથી પ્રાપ્ત) મહાન ફળને ખેંચું.

૪૯. થી ૫૦. તે રાજાએ સ્વસ્તિવાચનપૂર્વક સુવર્ણથી પિતૃઓનું તર્પણ કરી, વિધિપૂર્વક બાળકને હિરણ્યના પાત્રમાં શી-મધ પાયાં અને ચંદ જેવા પુખ્તવાળા તે બાળકને જોઈ, એનું મસ્તક સૂંધી પોતાને લેમ (કરનાર) પાત્ર તરીકે (અને પિતૃઓના) સ્પર્શથી મુક્ત પામ્યો.

૫૧. અને મુખ્ય-મુખ્ય ગ્રાહણોને અને અન્ય જરૂરિયાતવાળાઓને પણ આપ્યો, ભૂમિ, વસ્ત્રો અને ધન વગેરે (દાનમાં) આપ્યાં અને ભગવાનના માહાત્મ્યનું તેમની આગળ આન કર્યું.

૫૨. હજારોસુર પણ બધી કલાઓથી મુક્ત અને તેજસ્વી બાળકને જોઈને પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ માટે દેવી મોહિનીના મારફતે ગયો.

હુણડે હણવા માટે અપહરણ કરેલા બાળકનું વસિષ્ઠાશ્રમમાં રક્ષણ

૧. (હુણડ મોહિની દેવીની સ્તુતિ કરે છે), “હે મહામાયા ! અમે (હું) તને -લોક દેવીને - મનાવીએ છીએ; તને મોહિનીને (અમારા) નમસ્કાર; અમે અમારું ઈષ્ટ સિદ્ધ કરી આપ, (અમારા પર) દયા કર.

૨. આ પ્રમાણે તેનાથી જેનું સ્તવન કરાવું છે, તે કાર્યસિદ્ધિ આપનારી દેવી પ્રસન્ન થઈ; (અને) એ સમયે જ કોઈએ ધાત્રી સુતિકાગૃહમાંથી બહાર નીકળી.

૩. તે માયાવી હુણડ પણ સિદ્ધિ વડે તેના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને પછી ભય વગર સુતિકાગૃહમાં પહોંચી ગયો.

૪. (વિશ્વના) અધિપતિ (ભગવાન) દત્તાત્રેય પણ સમર્થ હોવા છતાં અને સ્વ-લીલાથી આ બધું જાણવા છતાં મોહિનીને બહુમાન આપવા ખાતર જ ખૂંચા રહ્યા.

૫. જેના નામસ્મરણ પ્રાપ્ત થઈ કાર્યાન્વિત બનેલી માયા પણ વિભય પામે છે, તે અતિશય માધિક^૧ (માયાના ઈશ) આશ્રય માયાવી દૈત્યનો શો કિસાલ ?

૬. થી ૭. બાળકને બઈ જવાની ઈચ્છાવાળા દક્ષીના અંગમાં પ્રવિષ્ટ હુણડાસુરે સુતિકાગૃહમાં જઈને આ લઘુપ્રસ્થાપિની (જેનાથી બધા જલદી ઊંઘી બપ તેવી વિદ્યા) નો વિધિપૂર્વક જપ કરવા લાગ્યો. (પ્રસ્થાપિની - જપમંત્ર), ‘હે સ્વનાથિકરણ દેવી ! આ બધાને જલદીથી જાણે મૃત્યુ પામ્યા હોય તેવી રીતે સૂર્યોદય સુધી ઊંઘાડી દે. અને સવારમાં પહેલાંની માફક જ જગાડવે.’

૮. આ પ્રમાણે પ્રસ્થાપિનીનો પ્રયોગ કરવાથી બધા મોહ પામ્યા અને નિદ્રાથી વિનષ્ટ રાગવાળા તેઓ દૈત્યની ચેષ્ટાને જાણી શક્યા નહીં.

૯. પછી દેવીથી સંબોધિત થયેલા તેઓ નિદ્રામાં પડ્યા એટલે પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રગટ થઈને દૈત્યે બાળકનું અપહરણ કર્યું.

૧૦. થી ૧૧. પછીની માફક આકાશમાર્ગે જલદીથી પોતાના કાંચન નામના નગરમાં જઈને પ્રિયાને બોલાવીને બાલક સોંપીને દૈત્ય બોલ્યો, “હે પ્રિયા ! મારી આંખ સામે આ બાળકને હણીને મને સવારના નાસ્તામાં એનું લોહી સાથે ખાંસ રાંધીને આપ.”

૧૨. તેણે કહ્યું, “હે સ્વામી ! આ તો બાળક છે; આ અવિવેકી કૃત્ય યોગ્ય નથી. શાસ્ત્રથી નિષેધ એવું આ કાર્ય તમે શા માટે કરો છો ?”

૧૩. થી ૧૪. રાક્ષસે કહ્યું, હે પ્રિયા ! આને દેવોએ મારો અંત લાવનાર તરીકે નિર્મ્યો છે; મેં હણા કષ્ટથી એને મેજવી લીધો છે. (હવે) અહીં કેવી રીતે દયા કરાય ? આ વધારે પ્રિય એવો આત્મા દુર્લભ છે અને ત્રણ પુરુષાર્થ (ની પ્રાપ્તિ) માટે એનું સંરક્ષણ કરવું એઈએ જ. એનો નાશ થાય તો વિષયોના ઉપભોગરૂપી સ્વાર્થ કંઠોથી (વેળવાય) ? તેં ગુરુ (વિરોચન) નું (આ અંતે) મંતવ્ય સાંભળ્યું નથી શું ?

૧૫. થી ૧૬. ભલે એમ કહીને તે અસુર (હુણડ) ની સ્ત્રીએ નિર્દયતાથી તે બાળકને બઈને એકલા નામની સેરનદીને કહ્યું “આને વિચાર કર્યા વિના હણીને, ઉત્તમ રીતે પાક બનાવી, પ્રિયને (હુણડને) ભોજન માટે આપ.” આ પ્રમાણે કહી (તેને) બાળક સોંપી દીધું; તેણે (સેરનદીએ) પણ તેને (બાળકને) રસોયાના હાથમાં આપ્યું.

૧૭. ‘જેનું જે રીતે મૃત્યુ નકકી થયું હોય, તે કોઈનાથી પણ અટકાવી શકાતું નથી’ આ જાણતો ન હોઈ, અનિત્ય દેહની ઈચ્છાવાળા (હુણડ) ને ગુરુ (વિરોચન) ના શાસ્ત્રથી શો લાભ (થાય) ?

૧. ભગવાન માયા પર પ્રભુત્વ ધરાવનાર એના અધિપતિ છે તેથી દ્રઢ પ્રત્યય લગાડી માધિક રૂપ વાપર્યું છે. રાક્ષસ મહિન વિદ્યાથી માયાનો ઉપયોગ કરે છે તેથી તે મધિન છે (માલિકપણું બતાવ્યું છે)

૧૮. (સીરન્દ્રી પરના) વિચાર ન ગુરૂકની પત્ની તેને બાળક સોંપીને અન્ય કાર્યમાં વ્યવૃત્ત બની ગઈ; એકલી સીરન્દ્રી ત્યાં બેઠી.
૧૯. તાજા જન્મેલા આ દેવા બાળકને જોઈને પણ તે નિર્દય (રસોયો) તીવ્ર હાથિયારથી એને (બાળકને) કપવા લાગ્યો, પરંતુ તે (બાળક) ન ચલાવવાન ચલો કે ન બીધો.
૨૦. કુરીથી બીજાવાર પણ રસોયાએ ખૂબ બળપૂર્વક બાળક પર અસ્ત્ર ફેંક્યું, પરંતુ શ્રીદત્તા (ભગવાનના) ચક્રથી રક્ષણ થતું હોવાથી, અસ્ત્ર ભાંગી ગયું. પરંતુ તે (બાળ) હણાયો નહીં !
૨૧. અસ્ત્ર (એને) લગીરે ચીરી શક્યું નહીં, અને તે બાળકને હસતો જોઈ નરાધમ સીરન્દ્રી અને રસોયો આશ્ચર્ય પામ્યાં.
૨૨. થી ૨૩. બાળકના ભવિષ્યના સારા નસીબયોગે તે એકલા (નામે સીરન્દ્રી) દૂર હોવા છતાં પણ શાંત બની ગઈ અને રસોયાને કહ્યું, "હે મહામતિ ! તારે આ બાળકનો વધ કરવો જોઈએ નહીં. આ (બાળક) રત્ન જેવો (સુંદર), તેજસ્વી અને મહાપુરુષના લક્ષણ ધરાવતો અને (કોઈ) દેવથી રક્ષાયેલો છે; ક્યો અધમ અને પાપર મનુષ્ય એને હણે ?"
૨૪. થી ૨૭. રસોયાએ પણ કહ્યું, "હે સીરન્દ્રી ! હું દેવથી રક્ષાયેલો આને (બાળકને) હણવાનો નથી. આ સુંદર રાજાનાં મિત્રોથી યુક્ત દેવ જેવો તેજસ્વી બાળક છે. પશુહત્યા કરનારને પણ જેને જોઈને દયા આવે, તેને આ કુષ્ટ મનવાણો અધમ રાક્ષસ શા માટે હણે છે ? જેમનું દેવ મંગલકારી છે તેમનું રક્ષણ (તેમનું) કર્મ જ કરે છે; અવિકારી ઈશ્વર જેમનો સખા છે, તે દેવથી રક્ષાયેલાઓને કોણ હણી શકે ? કિલ્લાઓથી, નદીના વેગથી કે (અન્ય) અપદિતઓમાં આવી પડેલા હોય, તે પણ બચી જાય છે, અવિકારી ઈશ્વર જેમનો સખા છે, તેમને ઝેર, અગ્નિ કે અપુલ્કથી કોણ મારી શકે ?
૨૮. આમ કહીને બાળકના ભવિષ્યે પ્રેરાયેલ તેણે આપુષ ફેંકી દીધું; એકલાએ પણ કહ્યું કે આપણે આ બાળકને કોઈક (ગુપ્ત) સ્થળે લઈ જવો જોઈએ.
૨૯. હવે તે બંને કૃષ્ણ બનીને તે જ સમયે તેને (બાળકને) લઈને જલદીથી વસિષ્ઠ ઋષિના દરવાજાની બહાર પૂકીને પાછાં આવતાં રહ્યાં.
૩૦. રસોયાએ એક હરણના બચ્ચાને હણીને તેનું માંસ, રાંધીને, મસાલાના સંસ્કાર આપી દૈત્યરાજને ઇતરી (એને) વિશ્વાસમાં લઈ (ખાવા) આપ્યું.
૩૧. ત્યારે ખૂબ હર્ષયેલો બની તેનું માંસ જમીને તે કુષ્ટ બુદ્ધિનો પૂર્વ રાક્ષસ (પોતાનો) અંત લાવનાર હણાઈ ગયો એવું (સમજી), (પોતાને) કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યો.
૩૨. પછી નિર્મલ પ્રભાતમાં જાનીઓમાં શેષ એવા વસિષ્ઠે મુનિઓના ટોળા સાથે બહાર આવીને, બારણા પાસે બાળક બોલ્યો.
૩૩. થી ૩૬. (આ) દેવી લક્ષ્મણી સંપત્ર, પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવી અગ્નિવાણા મુખવાળા, વિશાલ નેત્રવાળા, સૌમ્ય (દૃષ્ટિ ધરાવતા), રાજાનાં લક્ષણોથી સંપન્ન, જાણે તરતનો જ જન્મેલો હોય એનાં ભાગ્યતા, દેવગર્ભ જેવી આભાવાળા પવિત્ર (બાળક) ને જોઈને વિસ્મય પામી અરુણતીના પતિ (શ્રી વસિષ્ઠ) બોલ્યા, "હે મુનિઓ ! અહીં આ કોઈ (રાજાના) સ્વરૂપવાળા બાળકને જુઓ: કોઈ રાજા એને લઈ આવીને અહીં પૂકી ગયું છે; આપણે તે જાણતા નથી કે કયી ભાગ્યશાળી (સ્ત્રી) એની જન્મદાત્રી છે ? કયો ભાગ્યવાન (પુરુષ) એનો જનક (પિતા) છે ? જેમનું (મા-બાપનું) આવું બાલરત્ન છે તેમને મહાન તપનું ફળ (મળ્યું) છે."
૩૭. થી ૩૯. તે મુનિઓ પણ તે બાળકને જોઈને (ખૂબ) વિસ્મય પામ્યા. ત્યાર પછી ત્રણે કાલનું જ્ઞાન ધરાવતા યોગી વસિષ્ઠે છાન ધરીને કહ્યું, "ચંદ્રવંશમાં જન્મેલા આપુ (રાજા) નો પુત્ર છે, જે (રાજાએ કરેલી) શ્રીદત્તાની સેવાના ફળ સ્વરૂપે જન્મેલો દીર્ઘાયુષ્યવાળો, રાજાના લક્ષણોથી સંપન્ન, શ્રીદત્તથી રક્ષણ કરાતો, સ્વર્ભાનુ (રાજા) ની પુત્રી ઈન્દુમતીના ગર્ભનું રત્ન છે એમાં (કોઈ), શંકા નથી; હુરે એને પોતાનો અંત લાવનાર માની હણ્યો (હણવાની યોજના કરી પણ) દેવયોગે અહીં આવ્યો."
૪૦. આમ કહીને જાનીઓમાં સર્વોત્તમ હોવા છતાં પણ વસિષ્ઠ મોહ પામ્યા ! દયાભાવથી બે હાથમાં એને ઊંચકી લઈ પોતાના આશ્રમમાં લઈ ગયા.

૪૧. વસિષ્ઠે કહ્યું, “(આ બાળક) શ્રીદત્તની કૃપાથી દેવો અને મનુષ્યોનો વિપત્તિઓમાંથી જલદી ઉગારો કરી સમગ્ર વિજેતા બનશે.”

૪૨. આ પ્રમાણે મુનિઓના અધિપતિ બોલતા હતા ત્યારે દેવોએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી; અપ્સરાઓનો સમૂહ નૃત્ય કરવા લાગ્યો અને ગન્ધર્વો ગાન કરવા લાગ્યા.

૪૩. થી ૪૭. તે વેળા ઋષિઓએ પણ (ખૂબ) હર્ષ પામી કુમારને આશિષ આપી (કહ્યું), “જેના એક અંશથી આ સર્વ (વિશ્વ) વ્યાપ્ત છે એવા હે અગ્નિનન્દન ! આ (બાળક) ને વિપત્તિઓમાંથી મુક્ત કર, મુક્ત કર; હે હરિ ! (આ) બાળકનું પ્રાતઃકાલ, બપોરના સમયે, સાંજે, રાત્રે અને અહીં ત્યાં સર્વસ્થળે સર્વ રીતે રક્ષણ કર; હે કમલકુલ, સુદર્શન, ત્રિશૂલ ધારણ કરનાર (ભગવન) ! બરાબ નજર, આંખમાં ગોરજ પડતી, ભૂત પીડા, ગૃહપાત્કોષ કે બરાબસહો (ની અસર) નો નાશ કર, અને બધાં અરિષ્ટોને છોડી નાખ; હે વિભુ ! તારી રક્ષાથી શોભતા આ બાળકનું હંમેશા ચારે તરફથી તેમજ સૂતેલો હોય, ઊંપતો હોય કે બેઠેલો હોય અથવા કોઈ જગ્યાએ જતો હોય ત્યારે રક્ષણ કર્યા કરજે. હે ઉત્તમ અગ્નિનીદેવો ! આ તમારો કુમાર નીરોગી, દીર્ઘ આયુષ્યવાળો અને હંમેશાં ઓજસ અને બલથી સંપન્ન બની રહો.”

૪૮. થી ૫૦. હવે વસિષ્ઠે તેના (બાળકના) વિધિ પ્રમાણે નામ-કર્મ સંસ્કાર કર્યા, (અને બોલ્યા) (બાળક) પોતાની શક્તિથી દુશ્મનનું બંધન, કરશે (દુશ્મનને પારાથી જકડશે) તેથી જગતમાં એ ‘નહુષ’ (નામે) ખ્યાતિ પામશે. હે રાજનુ ! નહુષ નામે દેવોથી પણ સન્માનિત (રાજનુ) ! તારું કલ્યાણ થાવ.” આ પ્રમાણે બાળકના જાતકર્મ સંસ્કાર કરી વાત્સલ્યભાવથી એનું તેણે (વસિષ્ઠે) રક્ષણ કર્યું.

૫૧. (વસિષ્ઠપત્ની) સતી અરુન્ધતી પણ હંમેશા (પોતાનો) ઔરસ (પુત્ર) જેવો (માની) તે ભાગ્યશાળી બાળકનું લાલન-પાલન કરી વાત્સલ્યપ્રેમથી રક્ષણ કરવા લાગી.

૫૨. તે (બાળક) પણ અરુન્ધતી અને વસિષ્ઠને પોતાનાં માન્યાપ માનવા લાગ્યો. (અને એ બાળક પણ) (ઋષિદંપતીથી) ઉછેરાતો બાલ્યન્દનની માફક દિન-પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો.

૫૩. થી ૫૫. હવે જ્યારે એને અગિયારમું વર્ષ બેઠું ત્યારે તેને વિધિવતું ઉપનયન સંસ્કાર આપી મુનિ (વસિષ્ઠ) આ સંસ્કાર પામેલા, (ઈન્દ્રિય) દમન કરતા બ્રહ્મચારીને શિક્ષા આપવા લાગ્યા. તેમણે (મુનિએ) તેને (બાળકને) ૫૬^૧ અને ૬૫ સાથે, (છ) અંગ સહિત^૨ અર્થ સમજૂતીપૂર્વક વેદ, બધી વિદ્યાઓ^૩, કલાઓ^૪ અને શાસ્ત્રો પણ અર્થસમજૂતી સાથે ભણાવ્યાં આ ઉપરાંત ખાસ કરીને વિદ્યાનપૂર્વક (કેવી રીતે પ્રયોગ કરાતો તે Practical) ધનુર્વેદનું રહસ્ય (Theory). જ્ઞાનશાસ્ત્ર (વેદાન્ત), રાજનીતિ, ઇતિહાસ^૫ અને પુરાણો^૬ પણ (ભણાવ્યાં).

૫૬. વિનયી ૬૬૫વાળો નહુષ પણ શિષ્ય ભાવથી વિધિપૂર્વક શ્રીગુરુ (વસિષ્ઠ) ની મન, વચન કર્મથી ભક્તિભાવપૂર્વક સેવા કરવા લાગ્યો.

૫૭. આ પ્રમાણે ઉપરલિખિત નહુષ સર્વગુણ સંપન્ન બની, શ્રીવસિષ્ઠની કૃપાથી બધી વિદ્યાઓમાં પારંગત બન્યો.

૫૮. આ રીતે શ્રીદત્ત (ભગવાન) થી રક્ષાયેલો ચંદ્રવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોવા છતાં નહુષે સૂર્યવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓના ગુરુ (વસિષ્ઠ) પાસેથી વિધિપૂર્વક બધા સંસ્કાર તથા બધી વિદ્યાઓ સંપાદન કરી.

૧. વેદની આઠ વિકૃતિ: ૫૬, ૬૫, ૪૮૧, શિખા વગેરે
૨. વેદનાં છ અંગ: શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, છંદ, નિરુક્ત, જ્યોતિષ,
૩. વિદ્યા ૧૪ ગણાય છે, અન્ય મત પ્રમાણે ૧૮ છે.
૪. કલા ૬૪ મનાય છે.
૫. રામાયણ અને મહાભારત ઇતિહાસ છે.
૬. પુરાણ ૧૮ છે.

છઠ્ઠા અષ્ટકનો ત્રીજો અધ્યાય

પુત્રના અપહરણથી દુઃખી બનેલાં ઈન્દુમતી અને રાજાનો નારદે દૂર કરેલો શોક

૧. 'અમારા પ્રસ્તુત દુઃખ (પાપ) માંથી રક્ષણ કરો,' એવી જેઓ એકવાર પણ પ્રાર્થના કરે છે, તેમનું જે (ભગવાન) રક્ષણ કરે છે, તે હરિ મનથી સદા જોડાયેલા ભક્તની ઉપેક્ષા કેવી રીતે કરે ?
  ૨. હુણ્ડાસુર બાળકને ઊઠાવી ગયો અને પ્રભાત થયું (કે તરત જ) પ્રસ્તાપિની વિદ્યા (ની અસર) દૂર થતાં (અંતઃપુરના) લોકો જાગ્યા.
  ૩. ઈન્દુમતી ઊંઘમાંથી જાગી, (ત્યારે) આરે બાપુ (નજર ફેરવતાં) બાળકને જોયો નહીં એટલે હા-હાકાર કરતાં કરતાં તે તન્વી^૧ વિલાપ કરવા લાગી.
  ૪. "હે વિધિ ! ક્યો પાપી મનવાળો (નર) (મારા) દેવપુત્રના જેવા સર્વ લક્ષણોથી સંપન્ન પુત્રને ઊઠાવી ગયો ? હાય, હાય, હું શું કરું ?....
  ૫. પાળવા મુશ્કેલ એવા નિયમો (નું પાલન કરી), દારૂણ તપ દ્વારા, ખૂબ થતી અને કષ્ટથી મેં એને (મેળવ્યો) હતો, તેને ક્યો દુષ્ટ મનવાળો ઉપાડી ગયો ?.....
  ૬. મુશ્કેલીથી સમગ્ર રાકાશ એવા મહિમાવાળા શ્રીદત્ત ભગવાને (એમની) કૃપાથી આપ્યો છે અને રક્ષો છે; તો પછી અહીંથી એને કોણ કઈ રીતે લઈ ગયું ? !....
  ૭. ઓ દીકરા ! બાળક ! ઓ ગુણોના ભંડાર એવા સુંદર બેટા ! હે અનંદ આપનાર ભાલ ! તું ક્યાં છે ? તને કોણ લઈ ગયું છે ? (તે) (મને) જણાવ.....
  ૮. હે ચંદ્રવંશના સુંદર અર્ધાકાર એવા રાજેન્દ્ર ! તમોગુણથી ઘેરાયેલી^૨ એવી મને ધિક્કાર હજો, કારણ કે (એના લીધે) નિદ્રામાં પડેલી એવી મારા વડે તારો વિયોગ કરાયો !
  ૯. અરે રે ! દોહદ લક્ષણ શરૂ થવાથી માંડીને આજ સુધી જે સુખ આપ્યું તે કઈ રીતે સ્વપ્ન જેવું બની ગયું ? જે (અર્ધ રૂપે) ભાર વધ્યો તે મિથ્યા કેવી રીતે બને ?
  ૧૦. રાજાનાં લક્ષણોથી દેદીપ્તમાન એવા તારા વિના લગભગ મરણ પામ્યા જેવી હું શું કરું ? ક્યાં જઈ ? હે દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા (બાળક) ! તું (તો) મારો પ્રાણ^૩ છે.
  ૧૧. હે પુત્ર ! તું ક્યાં સંતાઈ ગયો છે ? માડું ઘાવણ મિથ્યા વહી જાય છે. તું તો જન્મતાં બરાબર ખોવાઈ ગયો ! મેં હજુ (તને) લાડ પણ લડાવ્યાં નથી ! ....
  ૧૨. હાય ! હાય ! ઓ વિધિ ! માડું સદૃનસીલ શાથી ગ્રાસ પામ્યું ? જન્મતાં બરાબર બાળક અદૃશ્ય થઈ ગયો (ખોવાઈ ગયો) ! આ કોની અસહ્ય માયા (ને લીધે બન્યું) ?....
-
૧. તન્વી પોષ્ટગણીયા (સોળ વર્ષની ઉંમરની સ્ત્રી તન્વી કહેવાય) એવું સીન્દર્પ શાસ્ત્ર કહે છે. અહીં, 'ખૂબ સુંદર યુવતી સ્ત્રી અર્થ લેવાનો.
  ૨. નિદ્રા, અભાસ, પ્રમાદ વગેરે તમોગુણનાં પરિણામ છે.
  ૩. જ્ઞાન સભ્ય બહુવચનમાં જ વપરાય કારણ પ્રાણ પાંચ છે પરંતુ પ્રાણો ઉપમાન તરીકે એકવચનમાં આવે 'તું મારો પ્રાણ છે માં' એક વચન

૧૩. પાપી મનવાણી એવી મારા (પૂર્વજન્મના) પાપ કર્મને આ પરિણામ ઉદય પામ્યું છે; મેં ખરેખર દુષ્ટબુદ્ધિથી (પૂર્વે) કોઈની શાપણ ખૂંચવી લીધી હોવી જોઈએ,....

૧૪. અથવા તો કોઈના બાળકને મેં હરી લીધો હોવો જોઈએ અથવા (કોઈના) રત્નો ચોર્પાં હશે તેથી જ મારો દૈવી પુત્ર ખોવાયો છે, એમાં કોઈ શંકા નથી,....

૧૫. અથવા પૂર્વજન્મમાં મારી આગળ ભોજન કરતા કોઈનું અન્ન મેં પડાવી લીધું હશે અથવા કોઈ મિત્રનો દ્રોહ કર્યો હશે, જેનું હાથમાં આ ફળ મને મળ્યું છે,...

૧૬. જેવી રીતે પવનથી તોડી પડાયેલી કેળ (ભૂમિ પર પડે) તેમ થેસ શોકથી મૃતપ્રાય બની પૂછ્યાં પામેલી તે ભૂમિ પર પડી ગઈ.

૧૭. રાજા પણ અગ્નિય (વૃત્તાન્ત) સાંભળીને સુતિકામૃતમાં જઈ વાછરડાવિહોણી નિસાસા નાખતી ગાયના જેવી (ખોતાની) પ્રિયાને જોઈ રહ્યો.

૧૮. ધી ૨૨. તે પોતે પણ થેસ શોક અને જિંઝા દુઃખથી થેસાયેલો બની અતિશય વિઘ્ન અને દીન બની વિશ્રાપ કરતો આ પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો, “પ્રાણીથી ભરેલાં જલાશયોવાળાં પ્રકારો કે ખોરી ભુંગળ સજિતના દરવાજાવાળા મહેલોને ચિકકાર હાંમે । સામર્થ, મંત્રીસમૂહને પણ ચિકકાર હાંખર કારણ કશું પણ અર્ધી સમર્થ અને કારગત ન બની શક્યું । અર્ધી ધર્મનું ફળ કે તપનું (કર્મ) ફળ (મળતું) નથી; સુપુત્ર ખોવાયો એથી આ સત્ય નિશ્ચયપૂર્વક માન્યું છું. જન્મના યોગે જ ઉત્કટ પ્રકારનું નિઃસંતાનપણું (મારા માટે) છે, એવું જાણવા છતાં મુખાંઈથી મેં તપ આદર્યું; મને એનાથી અત્યારે શો લાભ થયો ? શી દત્તાત્રેયની કૃપાનું ફળ અવિનાશી હોય છે એવું મેં સાંભળ્યું છે; (તેનાથી) મેં સદ્ગુણી પુત્ર પણ પ્રાપ્ત કર્યો; તેમાં આ વિઘ્ન કેવી રીતે આવ્યું ?

૨૩. “હે હરિ ! પુત્ર (પિતાનો) આત્મા^૧ જ ગણાય છે; તે નાશ પામતાં દુઃખી એવો હું (જાણે કે) નાશ પામ્યો છું; તેથી હે દીનવત્સલ શ્રીદત્ત (ભગવન) ! (જેનો કોઈ બીજો આશ્રય નથી એવા) અને ખૂબ દુઃખી એવા માટું રક્ષક કરો.”

૨૪. આ પ્રમાણે આત્મતત્ત્વનું જેમને જ્ઞાન નથી એવાં તે બંને (રાજરાણી) ઝીણ એવા મનના શોકે લીધે ચિંતાથી વ્યાકુલ મનવાળાં બની ખૂબ ખિન્ન થઈને (ભગવાન) દત્તમાં મન પરોવી રહ્યાં.

૨૫. જે દુઃખી (આત્મ), પ્રયોજનવાણ^૨ કે અન્ય હોય પણ તે જો આ ઈશ્વર (શ્રીદત્ત) માં અનુરાગવાળો (બન્યો) હોય તો તે પોતે (કદી) નાશ પામતો નથી,^૩ કારણ કે ભગવાન તેના ઉદ્ધારક બને જ છે.

૨૬. પૂર્વ (જન્મ)માં કર્મોની દૃઢ વાસનાઓને લીધે મૂળસ્વરૂપથી સ્મૃત થયેલો હોવા છતાં ખોતાનામાં (ઈશ્વરમાં) ચિન્ત પરોવ્યું હોય એવાનો જલદીથી ભગવાન એ (સ્મૃત થયેલી અવસ્થા) માંથી ઉદ્ધાર કરે છે.

૨૭. ભક્તિનો આવો (મહાન) પ્રભાવ છે કે ભક્ત કદી નાશ પામતો (જ) નથી. પહેલાં દુષ્ટ આચરણવાળો હોય છતાં ભક્તિથી શુદ્ધ થયેલો તે (મનની) શાંતિ પામે છે.

૨૮. (અર્ધી) રાજા પણ (પુત્રરૂપ) વસ્તુ (અર્ધ) ની ઈચ્છાવાળો કોઈ (અર્ધી) ખોતાના (પુત્રરૂપ) અર્ધની પ્રાપ્તિવાળો બન્યો, (પણ) દૈવયોગે (પુત્રનાશથી) આર્ત થયો; હવે તેની ભક્તિ વૃદ્ધિ પામતાં તેને જિંધે લઈ જવા (જહનું) ભગવાને નારદને પ્રેરણ કરી.

૨૯. વીરુધ વગ્ધત્ત અને હરિનું જ્ઞાન કરતા નારદજીની તેમની સાથે જઈ પૂજા કરી અને (ખોતાનું) દુઃખ નિવેદન કર્યું.

૧. આત્મા યે પુત્રજમાડસિ । સુતિવચન છે.

૨. કર્મજ્ઞાન ભજતે માં જન્મઃ સુખિનોડનું ।

આર્તે નિજામુરખી જાની થ થરાત્મય ॥ મ.શ્રી. ૭.૧૬

અર્ધી, આર્ત, વિશ્વાસુ, અને જ્ઞાની એવા ચાર પ્રકારના ભક્તોનો ઉલ્લેખ ગીતામાં છે.

૩. ગીતાવચનઃ ન મે મક્તઃ પ્રગ્ધર્મત ।

૩૦. નારદે પૂછા હસીને કહ્યું, “હે રાજનૃ ! જેના એકવાર સ્મરણ માગથી તરત જ બધાં દુઃખોનો અંત આવે છે; (તો પછી) તું તેનો (ભગવાનનો) હાસ હોવા છતાં વિપરીત કેવી રીતે (બને) ?

૩૧. જે નિર્ગુણ હોવા છતાં ભક્તોના રક્ષણ કાળે અત્રિના પુત્ર બન્યા તે ઈશ્વરની સો વર્ષ સુધી ભક્તિ કરવા છતાં હે રાજનૃ ! તું શોકનો અંત પામી શક્યો નહીં !!

૩૨. તારે આ નાશવંત પુત્ર, મૂલ કે શરીરની શી જરૂર ? દત્ત દર્શનીય^૧ સુખપ્રદ^૨ અને (તારા) હૃદયમાં બિરાજમાન છે, તેને શરણે જા.

૩૩. તું જેનો શોક કરે છે, તેને તો હણવા માટે હ્રુદય (રાક્ષસ) લઈ ગયો, પરંતુ નસીબયોગે તે કોઈ એક શ્રેષ્ઠ મુનિના આશ્રમમાં સુરક્ષિતપણે રહેલો છે.

૩૪. શત્રુનો નાશ કરનારો તે વિદ્વાન (બની) અસુરને હણીને, પત્ની સાથે જલદીથી અહીં આવી પહોંચી, રાજ્ય ભોગવી, ખર્ચ હોવા છતાં ઈન્દ્રનું પદ પણ ભોગવશે.

૩૫. થી ૩૬. આમ કહીને નારદજી સ્વર્ગમાં ગયા; રાજા પણ ખૂબ હર્ષ પામ્યો, (અને) સ્તુતિઠાગૃહમાં જઈ, જે નારદે કહ્યું હતું તે બધું આનંદથી પત્નીને જણાવ્યું, “હે પ્રિયા, દેવર્ષિની વાણી સત્ય (જ) છે; ભગવાન (દત્ત) નું વરદાન પણ સત્ય (જ) છે; નહીં તો આતું ન થાય; માટે શરીરને સૂકવી નાખનાર આ શોકનો ત્યાગ કર.”

૩૭. થી ૪૧. ઈન્દુમતીએ પણ આ મરેલાને જીવતો કરે એવું સાંભળી, દત્તનું સ્મરણ કરી, ભક્તિથી વૃદ્ધિગત થયેલ પ્રીતિથી બંધાયેલી તે (શ્રીદત્તને) નમન કરી સ્તુતિ કરવા લાગી, “તું પરમ પુરુષ^૪ છે, જગતનું નિર્માણ કરનાર છે, તું અધોક્ષજ સર્વવ્યાપી પરાત્મા છે; સ્વર્ગ કારણસજિત હોવા છતાં પ્રધાન, અહંકારથી જોડાયેલ સંસારનું કારણ છે.” શુદ્ધ (માયાથી અલિપ્ત) સત્ ચિત્ત આનન્દ સ્વરૂપ, તણ ગુણના અધિપતિ, હીર અને કેવલ^૫ છે (જાણે અહીંયાં પોતાની ભક્તિની વૃદ્ધિ માટે માયાથી અત્રિનંદન તરીકે જન્મ લારણ કર્યો છે. જે નિષ્કામ ભક્તોને આનંદ આપનાર અને સ્મરણ કરતાં જ જલદીથી ભવસાગરમાંથી ઉદ્ધાર કરનાર છે; જે સકામ ભક્તિ કરનારને પ્રણામ કરતાં બરાબર અભીષેક આપનાર છે એવા હે શ્રીદત્ત ! દુઃખને હણનાર શરણ એવા તને હું ભણું છું. જેણે તે દેવી પુત્ર આપ્યો છે, તે (શ્રીદત્ત) હંમેશાં ચોપાસથી (ખાડું) રક્ષણ કરો તે (અખિલ) વિશ્વના આત્મા ભગવાન અનન્યભાવે (શરણે) આવેલી મારી સદ્ગતિ બની રહો.”

૪૨. થી ૪૩. આપુ રાજાએ પણ (સ્તુતિ કરતાં) કહ્યું, “હે (જગતના) ઈશ ! હે પુરુષો (જીવાત્માઓ) ના અધ્યક્ષ ! હે સદ્ગુરુ ! હે જગન્નાથ દત્તાત્રેય ! (આ) સંસારરૂપી સંકટમાંથી મને ઉગાથો; હે અજન્મા (ભગવન્) ! જે બધાં જ સુખોનું મૂળધામ છે, જે પ્રાણીઓ માટે દુર્લભ છે, જે નિત્ય છે ત્યાં તારા પદ (ધામ-સ્વરૂપ) વિશે મને લઈ જા, હું બીજા કશાની ઈચ્છા કરતો નથી.

૪૪. તે પતિ-પત્ની દરરોજ આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતાં, ભગવાનના પ્રાહ્લાદનું સ્મરણ કરતાં કરતાં અને શોક-ચિન્તા છોડી દઈ સુખપૂર્વક રહેવા લાગ્યાં.

૧. શ્લોક ૨૫ ની નોંધમાં બતાવ્યા પ્રમાણે અર્થી, આર્ત, જિજ્ઞાસુ અને શાનીના ક્રમ પ્રમાણે રાજા પહેલાં અર્થી હતો, પછી આર્ત બન્યો, હવે એને જિજ્ઞાસુ બનાવવા ભગવાને નારદજીને મોકલ્યા છે.

૨. પરમાત્મા ધરાનન્દ સ્વરૂપ છે તેથી શ્લોક છે: લોક્યસે વરોમાન્યવરોઽસ્મિ ત્વિ લોકઃ ।

૩. પરમાત્મા સુખપ્રદ છે : સુખવતિ ફ્રીત સુખઃ ।

૪. કુરિ મેતે ફ્રીત । આનો અર્થ ‘જીવાત્મા’ એવો નથી કરવાનો તેથી જ: (પુરુષઃ) શબ્દ મૂક્યો છે.

૫. ભગવાન (પુરુષ) સંસાર અને જગતનું કારણ છે. આ સંસાર: પ્રધાન - અહંકારથી જોડાયેલ છે એ ઉલ્લેખ સાંખ્યવાદનું ખંડન કરે છે.

૬. જગતનું કારણ હોવા છતાં જગતથી અલિપ્ત

૪૫. વસિષ્ઠે પણ એક વેળા નહુપને (પાસે) બોલાવી તેને કહ્યું, “ તું શરિય છે, જંગલમાં (જઈ) હિંમત પ્રાણીઓને હણવા માટે કિંમત કર.

૪૬. થી ૪૮. આ સાંભળી તે ધનુષ્ય અને બાણ લઈ વનમાં ગયો અને ગુરુએ કહ્યા પ્રમાણે આયરી, આકારાવાણી સાંભળી રહ્યો, (જે આ પ્રમાણે હતી), “આ ઉન્દુમતીનો આત્મજ આપુપુત્ર નહુષ છે; જે દૈવ્યોને માતાથી વિખૂટો પડેલો છે (અને) વસિષ્ઠે એનું સંપૂર્ણ પાલન કર્યું છે; એનાં માતા-પિતા (આ કારણે) ખૂબ દુઃખી થયાં છે; હુરકાશુરની જેલમાં પુરાપેલી શિવ (નામના મન્થર્વની) પુત્રી અશોકાશુન્દરીએ એની સાથે લગ્ન કરવા તપ આદર્યું છે.”

૪૯. થી ૫૦. આ પ્રમાણે સાંભળીને આશ્ચર્ય પામતા તેણે (નહુષે) ગુરુની પાસે જઈ; પ્રણામ કરી આ (બધું) કહ્યું. વસિષ્ઠે પણ આરંભથી માંડીને તે બધું જણાવીને તેને કહ્યું, ‘હે વીર ! હે આપુષ્પન ! મહાબાહુ ! ધનુર્વિદ્યામાં નિપુણ ! હે દત્તાત્રેયથી સંપૂર્ણ રક્ષિત ! તું (જણી) જઈને (હવે) હુરકાશુરનો વધ કર.

છઠ્ઠા અષ્ટકનો ચોથો અધ્યાય

નહુષે કરેલો હુંડાસુરનો વધ અને

અશોકસુન્દરી સાથે કરેલાં લગ્ન

૧. થી ૨. 'તારા શિષ્ય એવા અમારું રક્ષણ કર' - એમ (કહી) ચરણમાં પડેલા (પગે પડેલા) નહુષને ઊઠાડી, આલિંગન આપી, (એનું) મસ્તક સુંઘી મુનિએ કહ્યું, "બ્રાહ્મણી, પિતૃઓ, દેવો, સ્વર્ગ અને પૃથ્વી, અને સૂર્યનારાયણ (પાર્વતી) અનિષ્ટમાંથી રક્ષણ કરો; શત્રુના શાપ આદિ દુષ્ટ વાણીનો (તારા પર) કોઈ પ્રભાવ પડે નહીં અને (તું) બધી રીતે વિજયી બન."

૩. થી ૬. આ પ્રમાણે (કહી, મુનિએ) તેને વિદાય આપી; (મુનિના) આશીર્વાદ મેળવી, તે ગુરુ (વસિષ્ઠ) ને ભક્તિભાવથી પ્રણમ કરી (ભગવાન) શ્રીદત્તનું સ્મરણ કરી તે નહુષે પણ કહ્યું, "જેણે ગર્ભાધાનથી ખાંડી આજ દિન સુધી સ્નેહપૂર્વક માડું રક્ષણ કર્યું છે, તે અગ્નિને આનંદ આપવાવાળા (શ્રીદત્ત ભગવાન) મને પુત્રમાં વિજય અપાવીને માડું રક્ષણ કરો. મારો માર્ગ સુખપૂર્વક ગમન કરી શકાય એવો અને અન્નપૂર્ણ બનો; દેવતાઓ માડું રક્ષણ કરો; વિજયમાં ભાગ્યશાળી બનું અને માડું પાછા આવવાનું સુખદાયક બની રહે. પુત્ર કરનારાઓ અર્થપૂર્વક (વિજય માટે) જેનું આવહાન કરે છે તે તું (ઈન્દ્ર) આવ, કારણકે હે મધવા ! હું ભય પામું છું, મને અભય આપ."

૭. આ પ્રમાણે બોલીને, હુણ્ડાસુરને હણવા માટે તેણે (જ્યારે) પ્રસ્થાન કર્યું, ત્યારે દેવોએ આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી અને કુન્દુભિ વગગદાં.

૮. થી ૯. શુભ (શુકન) સુસવતાં મૃગો આ રાજ્યની જમણી બાજુથી જવા લાગ્યાં, એને (નહુષને) રથ વિનાનો જોઈને ઈન્દ્રે પણ (પોતાના) સારથિને બોલાવીને કહ્યું, "હે માતલિ ! ઘોડાઓ અને (અન્ય) ઉપસ્કર સહિત રથ લઈને નહુષને પુત્રમાં મદદ કરવા તું જલદી પૃથ્વી પર જા."

૧૦. થી ૧૧. આ પ્રમાણે આજ્ઞા પામેલો (માતલિ) હરિ-અથો અને આયુષ્યોથી સંપન્ન રથ લઈને નહુષ પાસે પહોંચી ગયો અને તેને કહ્યું, "મને દેવેન્દ્રે મોકલ્યો છે. બપ્તર, બાણ, ઘનુષ્ય અને (અન્ય) અસ્ત્રોવાળા, છત્ર, મુકુટ અને ધ્વજવાળા, હરિત ઘોડાઓવાળા દિવ્ય રથમાં બેસી હુણ્ડાસુરને હણી નાખ."

૧૨. તે સંભળી પ્રસન્ન થઈ, 'પાપુકત મંત્રોથી સંપન્ન બની, રથને નમન કરી, તેના પર ચઢ્યો અને તે મહાન અસુરને હણવા આગળ વધ્યો.

૧૩. મુકુટ અને કવચ પહેરેલો, છત્રવાળો, ઘનુષ્ય ધારણ કરેલો, સારથિથી પુકત રથવાળો અને શ્રીદત્તથી રક્ષાયેલો નહુષ, આકાશમાં સૂર્યની જેમ શોભવા લાગ્યો.

૧૪. થી ૧૫. એ સમયે નહુષના આગમન વિશે જાણીને અશોકસુન્દરીથી પ્રેરાયેલી હંભા નહુષની પાસે આવીને દીન બની કહેવા લાગી, "હે તપસ્વી ! અશોકસુન્દરીથી મોકલાયેલી હું આવી છું; હુંડને હણવા પાત્રી(એનાથી) લાંબા સમયથી કેદ કરાયેલી તે સાથે તારે લગ્ન કરવાં યોગ્ય છે."

૧૬. રાજાએ કહ્યું, "તું જા; મેં પહેલેથી બધું જાણ્યું છે; હુણ્ડાસુર હણ્યારે એટલે મને દેવીનું દર્શન થશે."

૧૭. આ પ્રમાણે (તેને) કહેવાતાં તે ગઈ અને નહુષ પણ અસુરના સ્થાન તરફ ગયો; તે સમયે (એને) સહાય કરવા ઈન્દ્રના સૈનિક આવી પહોંચ્યા.

૧. સરજતાથી અગ મળે તેવો. ૨. ગીર્ણાચેરા મળિત વ. થી શરૂ થતા મંત્રો

૧૮. થી ૧૯. સિદ્ધો, કિમરો, ગન્ધર્વો, વધો, વિશ્વાધરો, સર્પો (બધાએ) એ કિલકિલાટ અવાજ ઉત્પન્ન કર્યો (જેથી) એ સાંભળીને બીયોલો અસુર કહેવા લાગ્યો, “હે દૂત ! તું જા અને જો) આ કોણ આવ્યો છે ? દુશ્મન ક્યાંથી (આવી ચઢ્યો) ? એનું કેટલું સૈન્ય છે ? આ જાણીને જલદી પાછો આવ, જેથી પ્રપ્ત્યપૂર્વક એનો સામનો કરવાનું ચોકચી શકાય.”

૨૦. દુરો જઈને પ્રપ્ત્યપૂર્વક તપાસ કરી પછી (પાછો) આવ્યો અને કહ્યું, “આયુષો પુત્ર નહુષ આવ્યો છે, જે બળવાન છે, અત્યેય છે અને ઈન્દ્રના રથમાં બિરાજે છે.”

૨૧. આ સાંભળીને (પેલો) અસુર (હુણ) ગુસ્સે થઈને પત્નીને, દાસીને અને રસોયાને વારંવાર પૂછવા લાગ્યો, “(પેલા) બાળકને હણી નાખ્યો હતો કે નહીં, તે કહો.”

૨૨. તેમણે કહ્યું, “(એને) હણી નાખ્યો હતો; તમે (એનું માંસ) ભક્ષણ (પણ) કર્યું છે; આ સત્ય છે. અસુરે કહ્યું, “તો પછી (આ) માતું નસીબ પ્રતિકૂળ કેમ (બન્યું) ? હવે હું શું કરું ?

૨૩. થી ૨૪. આમ કહીને, ઈન્દ્ર સાસન કરનારા એણે (હુણે) બધા દૈત્યોને બોલાવીને કહ્યું, “નિઃશંક રીતે બધાએ મારી સાથે યુદ્ધમાં જલદી આવવાનું છે; જે બીકણ (દૈત્યો) આવશે નહીં, તેમને અહીં અહીં ફાણમાં હું હણી નાખીશ. આ રીતે અસુરોને આદેશ આપી યુદ્ધ કરવા સજ્જ બની, તેમની સાથે તે નીકળી પડ્યો.

૨૫. રથમાં બેઠેલા હુણે આવીને દુશ્મન એવા કુતુલ્યવંશના બળવાન સહન ન કરી શકાય એવા ઈન્દ્ર સૂર્ય જેવા નહુષને ઈન્દ્રના રથમાં બેઠેલો જોયો હતો.

૨૬. સેનાપતિએ (દૈત્યોને) પ્રેરવા માંડ્યા; તે (દૈત્યો) પણ દેવોની સાથે ત્રિશૂલ, પરશુ, ભાલો, તલવાર, બાણ (વગેરે) વડે ખૂબ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.

૨૭. (એમાંના કેટલાક) મહારથી (હતા) જેઓ મોટા બાણવળી હતા; હાથીપર બેઠેલા એ શાસનો સતત બાણોની વર્ષાથી દેવોનો સામનો કરી ધીડવા લાગ્યા.

૨૮. દેવોને (ખૂબ) પીડા પામતા જોઈ નહુષે ઈન્દ્રે આપેલા ધનુષ્ય પર પછાછ ચઢાવી, એના ‘ન્યા’ ટંકરથી દુશ્મનોને મુર્છિત કરી, ભાગ બનાવી. બજાથી લડવા લાગ્યો.

૨૯. તે (નહુષ) જેમ વાદળ પાણીની વર્ષા કરે તેવી રીતે બાણોનો સમૂહ તેમના પર છોડવા લાગ્યો અને તેઓ (દૈત્યો) બળવાન હોવા છતાં નહુષનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી વીધાતાં (સામનો કરવા) સમર્થ થયા નહીં.

૩૦. આ ભયંકર યુદ્ધમાં ન દિવસ પ્રકાશમાન લાગતો કે ન રાત્રિ; કેવળ એક જ વીર નહુષ યુદ્ધમાં દુશ્મનો સાથે યુદ્ધ કરતો (પ્રકાશતો) હતો.

૩૧. કેટલાકનાં (ધનુષ્યો) તોડી નાખ્યાં, (તો) કેટલાકના ઘોડાઓ અને સારથિઓ સાથે (તેમના) રથ ભાંગી નાખ્યા, કેટલાકના હાથ કાપ્યા (તો) અન્ય કેટલાકના) મસ્તક (કાપી) જમીન પર પડ્યાં.

૩૨. કેટલાક દૈત્યોના (શરીરના) બે ભાગ કરી નાખ્યા, (તો) કેટલાકને (શરીરના) મધ્યમાંથી ચીરી નાખ્યા; કેટલાક મૃત્યુ પામી પડ્યા (તો) અન્ય કેટલાક ડરી જઈને રણ છોડી ગયા.

૩૩. હાથીઓ વીંધાયા, ઘોડાઓ મરાયા, રથ ભાંગી ગયા; શાસનોના માંસરૂપી કાદવવાળી લોહીની નદીઓ વહેવા લાગી.

૩૪. (આમ) હુણના સરકરમાં મહાન હાહાકાર મચી ગયો; ત્યારે દેવો ને મુનિઓ નહુષને કહેવા લાગ્યા, “હે રાજા ! તારું કલ્યાણ થાવ, તારો વિજય થાવ.”

૧. એકલો દસહજાર ધનુર્ધારી યોદ્ધાઓ સાથે યુદ્ધ કરે અને સમગ્ર શસ્ત્રાસ્ત્રશસ્ત્રમાં પ્રવીણ હોય તે મહારથી કહેવાય છે.

૪૫. થી ૩૭. કૈન્યને શીઘ્ર થતું અને શત્રુને વિજયી બનતો અર્ધ (તેથી) પ્રકાશતો જોઈ હુણ્ડ ગુસ્સે ભરાઈ નહુપની સામે આવી ભયંકર વાણીમાં કહેવા લાગ્યો, “ હો મર્ત્ય બાળક ! ગર્જના કરવી રહેવા દે; હું પ્રતાપી હુણ્ડ અહીં (જિભે) છું; તું પાછળથી (હવે પછી) દેવોની સામે મારી પાસે જીવતો આવીશ (દેવો તને જીવતો મારી પાસે લાવશે). હું બળવાન શાસક છું; અસભ્ય એવા મને તું શું ઓળખતો નથી ? જો તારે જીવવાની ઈચ્છા હોય તો શસ્ત્રો હેઠાં મૂકી મારે શરણે આવ.”

૪૮. થી ૪૦. રાજાએ જવાબ આપ્યો, “ચંદ્રવંશના કોઈનું પણ આપું (બીજાને શરણે જવાનું) આચરણ કદી પણ (બન્યું) નથી; જો તું બળવાન હોય તો પુલ્ક કર; બહુ બળડવાની શી જરૂર છે ? હું પુલ્કમાં થીરતાપૂર્વક સ્થિર રહેલો છું; તું જાણી લે કે હું તને હજીવા આપ્યો છું (કારણ કે) તે મારી માને પ્રત્યક્ષ અવસ્થામાં ખૂબ પીડા આપી છે; મને હજીવાને તૈયાર થયેલો હોવા છતાં હું તારી પ્રાર્થનાથી છું; હું શ્રીદત્તાત્રેયથી રક્ષાયેલો છું; ક્યો મૂર્ખ માણસ મારી સામે પરજીત કરી શકે તેમ છે ? ”

૪૧. થી ૪૨. આમ કહીને (પોતાના) કઠણ ઘનુષ્યને ક્રન સુધી ખેંચીને વેગીલાં બાણ ચઢાવીને, દૈત્ય (હુણ્ડ) ની ચેષ્ટા બતાવતાં માતાલિને કહેવા લાગ્યો, હો માતાલિ ! આ માયાવી (હુણ્ડ) પોતાની માયાથી ભટકી રહ્યો છે; તેને લશ્કમાં રાખી તું જલદીથી રથને હાંકી જા; હું આજે તેનો વધ કરીશ.”

૪૩. આમ કહેવાતાં તે માતાલિએ તેની સામે જ રથને લાવી મૂક્યો; (ત્યારે) હુણ્ડે પણ સામે ન થઈ શકાય (સામું જોઈ ન શકાય) તેવા સૂર્ય જેવા નહુપને જોયો.

૪૪. આ પ્રમાણે પરરાકમ દાખવતા, એક બીજાને જીતવાની ઈચ્છવાળા તે બંનેનું એક બીજાના કૃત્યનો સામનો કરતું દેવો અને ઋષિઓને આશ્ચર્ય પમાડતું પુલ્ક થયું.

૪૫. હુણ્ડે શક્તિ, બે ધારી તલવાર ત્રુષ્ટિ, તોપર, તલવાર, બાણ, ગદા, ત્રિશુલ, ષરણ વગેરે આપુદ્યોથી દિવ્ય^૧ અસ્ત્રમંત્રથી નહુપને ઘણા ઘા કર્યા.

૪૬. એક જ વાક્યથી અનેક વાક્યોનું (ખંડન કરે), તેવી રીતે, નહુપે પણ એક જ બાણથી (હુણ્ડના) બધાં જ (આપુદ્યો) સહજતાથી છેદી નાખ્યાં.

૪૭. નહુપના છોડાયેલા બાણથી કપાયેલો અને ભેદાયેલો તે મહાન દૈત્ય (હુણ્ડ) પલાશના પાદડાંના રંગ જેવો (લાલ) શોભવા લાગ્યો, ચત્તાઘમાન થયો અને મોઢ પાખ્યો.

૪૮. તેમ છતાં ધૈર્ય જાળવી રાખી, તે ભયંકર (દૈત્યે) તે રાજાને બાણોથી હાંકી દઈ, તેને હજીવાની ઈચ્છાથી (પોતાની) માયાને વિસ્તારી ને મોટા અવાજે વારંવાર ગર્જના કરવા લાગ્યો.

૪૯. નહુપને (બાણોથી) હાંકાયેલો અને દૈત્યને (હુણ્ડને) ગર્જના કરતો જોઈને ઈન્દ્ર જેમણે અજોસર છે, તેવા દેવો અને મુનિઓ છોકમાં પડી ગયા.

૫૦. દેવો વગેરેને શોકમાં ડૂબેલા જોઈ, આ મોટી ભુજાઓવાળો પ્રતાપી (નહુપ) દૈત્યની માયાને દૂર કરી, ખૂબ બળપૂર્વક પુલ્ક કરવા લાગ્યો.

૫૧. ઘનુષ્ય, ઘોડાઓ સહિત રથને ઝડપથી ભાંગી નાખી હુણ્ડના સારથિને (પણ) હણીને, નહુપે પોતાના હાથનું આપઘત્ય તેને (હુણ્ડને) બતાવી દીધું !

૫૨. તેણે (હુણ્ડે) પણ બીજા રથમાં બેસીને, તીક્ષ્ણ શક્તિ^૨ ને છોડી; નહુપે બાણથી (બાણ છોડી) તેના ટૂકડા કરી નાખી તેનો નાશ કર્યો.

૫૩. થી ૫૪. ગુરુ (વસિષ્ઠ) ને પ્રણામ કરી, વિજય માટે અગ્નિને આનંદ આપનાર (શ્રીદત્ત) નું સ્મરણ કરી ક્રન સુધી ઘનુષ્યની પાછળ ખેંચી તેણે એકી વખતે બે બાણનું સંઘાન કર્યું (પછી) તેણે તીક્ષ્ણ, અર્ધચન્દ્ર જેવી કાંતિવાળાં બન્ને બાણ તેના બંને હાથ તરફ છોડ્યાં, જેના વડે તેના બંને હાથ લોહીવાળા થઈ કષાઈ ગયા અને તાડની માફક ભૂમિ પર પડ્યા.

૧. હાથમાંથી છોડી દુરમનને ઘા કરાય તે અસ્ત્ર કહેવાય જેમ કે બાણ; હાથમાં રાખીને ઘા કરાય તે શસ્ત્ર, જેમકે તલવાર

૫૫. છૂટેલા વખત જેવી ભયંકર યોદ્ધી ગર્જના કરતો, લોહીથી ખરડાયેલા શરીરવાળો હુલ્લ મોં ફાડીને રાજાને (નહુપને) ખાઈ જવા ધાસી ગયો.

૫૬. ફરીથી બીજાં બે બાણ ધનુષ્ય પર ચઢાવીને તેણે (નહુપે) ક્રોધ કરી તેના બંને પગ કાપી નાખ્યા; છતાં પણ હિર્વ મુખવાળા સાપની માફક અટકાવી શકાય નહીં એવો (તે) તે હુલ્લ રાજાની સાથે ગયો.

૫૭. (૫૬મી) તેણે (નહુપે) ઈન્દ્રની શક્તિ તેના તરફ ફેંકી તેના વડે કપાયેલો તે મરણ પામ્યો; તેના હણવાથી ત્રાસ પામેલા બાકીના દૈત્યો રસાતલમાં નાસી ગયા.

૫૮. ૫૬મી (નહુપને) પુણ્યોથી વધાવતા બધા દેવો શત્રુ હણવાથી ખૂબ હર્ષ પામી તેનાથી (નહુપથી) આદેશ મેળવી ધોબાની માફક પોતાના બધા અધિકાર ભોગવવા લાગ્યા.

૫૯. (હવે) અશોકસુન્દરી રંભાની સાથે તે વિજયી પાસે જઈને તેને કહેવા લાગી, “હું તારી ધર્મપત્ની છું, મારી સાથે જીવન કર.”

૬૦. તેણે (નહુપે) જવાબ આપ્યો, “એ ગુરુને પસંદ હશે તો હું આગળ ઉપર તને પરણીશ.” તેણે કહ્યું ‘ભલે’. તેના રમમાં તે અને રંભા આનંદથી બેસી ગયાં.”

૬૧. ગુરુની પાસે જઈ, (એમને) પ્રણામ કરી નહુપે સર્વ હકીકત (ગુરુને) જણાવી; પ્રસન્ન થયેલા વસિષ્ઠે પણ શુભ મુતૂર્ણમાં તે બંનેનાં જીવન કરાવ્યાં.

૬૨. (૫૬મી) માતા-પિતાને મળવા માટે મુનિએ તે બંનેને વિદાય કર્યો; તે (નહુપ) ગુરુને પ્રણામ કરી, સૂર્યની જેમ (પોતાની) રત્ની (અશોક સુંદરી) સાથે રમમાં બેઠો.

૬૩. (૫૬મી) મા-બાપની પાસે જઈ, તેમને સંતવન આપી (તેમનો) શોક દૂર કર્યો; (અને) રથ સાથે માતાલિને અને રંભાને સ્વર્ગમાં જવા પ્રેર્યાં.

૬૪. આયુ અને ઈન્દુમતી ભગવાન (શ્રીદત્ત) નું વરદાન અને ગુરુનું વચન સાંભળી અને રતિ અને કામદેવ જેવાં પુત્રવધૂ અને પુત્રને ખોઈ ખૂબ આનંદ પામ્યાં.

૬૫. તે (નહુપ) સપાટે (રાજા) પિતાથી (રાજ્ય પર) અભિષેક કરાવ્યા પછી ચિત્દત્ત રાજ્યનું શાસન કર્યું અને ૫૬મી તે જ (માનવ) શરીરથી લાંબા વખત સુધી ઈન્દ્રનું ૫૬ ભોગવ્યું.

૬૬. વાનપ્રસ્થવિધિ પ્રમાણે આપુએ રાણી સાથે વનમાં રહી અગ્નિપુત્ર (દત્ત) નું ધ્યાન ધરતાં-ધરતાં અવિનાશી સાધુજી મુક્તિ મેળવી.

૬૭. આ રીતે અર્ધાર્ધી (ભક્ત) બની શ્રીદત્તને ભજતાં તે રાજા કમમુક્તિને પામ્યો; તે (શ્રીદત્ત) ની ભક્તિનો પ્રતિપા આવો છે કે કોઈ પણ ભક્ત નાશ પામતો નથી.

૬૮. માટે એ તે કોઈ કામનાપૂર્વક પણ અનન્ય ભક્તિથી ભગવાનને ભજે તેના (બધા) મલ (દોષ) ભક્તિથી જ અહીં (આ લોકમાં) નાશ પામે છે અને એ કમમુક્તિ મેળવે છે.

છછા અષ્ટકનો પાંચમો અધ્યાય

(શ્રીદત્તે) ચોવીસ ગુરુઓ પાસેથી મેળવેલા જ્ઞાનનું ચઢુને દાન (કરવું) અને કૃષ્ટાવતારનું વર્ણન

૧. હે જગદ્ગુરો! (શ્રીદત્ત) ! તારા ચરિત્રથી આરંભી, સર્વ જનોનાં મનને આકર્ષનારાં, ધર્મપ્રેરક, ધર્માધારક અને આયુષ્ય વધારનારાં જ્ઞાન ચરિત્રો મેં કહ્યાં.
૨. ચંદ્રવંશમાં જન્મેલો યદુ નામે મહામતિ રાજા હતો, જે ધર્મનિષ્ઠ, નીતિવાળો, પ્રવીણ અને શ્રીદત્તની સેવામાં પરાયમ રહેતો હતો.
૩. તેણે યાજ્ઞ વર્ષો સુધી રાજ્યનું શાસન કર્યું. કોઈ એક વેળા પૃથ્વી પર પરિભ્રમણ કરતાં સદ્બુદ્ધિવાળા તેણે નિર્ભય, મેઘાવી, ઋષિ એવા (શ્રીદત્ત) અવધૂતને દીઠા.
૪. થી ૫. તેમને (શ્રીદત્તને) પ્રાર્થના કરી તેણે પ્રત્યક્ષ, "મનુષ્ય યાજ્ઞનું લક્ષ્મી, આયુષ્ય, કીર્તિ અને સમૃદ્ધિના પ્રયોજનવાળો બની, પુરુષાર્થ (ધર્મ-અર્થ-કામ) ની ઈચ્છા સેવે છે; તું તો (તે માટે) સમર્થ હોવા છાં, શા માટે (ઈચ્છા કરતો નથી)? સામાન્ય માણસ તો ઈચ્છાઓ રૂપી અગ્નિથી દાગે છે, જ્યારે તું (લગીરે) તપતો નથી. તું નિષ્કામ (અને) કર્તવ્યરક્તિ શાથી છે ? હે પ્રભુ ! જો (તમને) યોગ્ય લાગે તો (આનું કારણ) જણાવો.
૬. આ પ્રમાણે યદુથી કહેવાતાં, તે (શ્રીદત્ત) પ્રભુએ મનુષ્યોના કલ્યાણ માટે (યદુને) પરમ તત્ત્વનો બોધ આપ્યો, જેનું જ્ઞાન (તેમણે) ધોનાની બુદ્ધિથી આશ્રિત કરેલા ગુરુઓ પાસેથી મેળવ્યું હતું.
૭. થી ૮. (શ્રીદત્તે કહ્યું), "હે રાજા ! તું મારો સેવક છે, તેથી મનને એકાગ્ર કરીને સાંભળ : મારી બુદ્ધિથી જેમનો આશ્રય લીધો છે, એવા મારા ચોવીસ (૨૪) ગુરુઓ છે, જેમના શિષ્યથી હું આજે મહાન (ભૂમા) બની (અન્ય સર્વનો) સંજ ત્વજી દઈ, પૃથ્વી પર વિચરણ કરું છું; હું જેમની-જેમની પાસેથી શીઘ્ર મુક્તિ અપનાવું જે કઈ શીખ્યો છું, તે (તને) કહું છું.
૯. દેવને વસ થઈ વર્તનારા પ્રાણીઓ તરફથી પીડા થવા છતાં ઘીર પુરુષે પૃથ્વી ની માફક ધોનાના માર્ગથી ચલ્યાયમાન થતું નહીં; સદા પરોપકાર માટે જ જન્મ છે માની ઈચ્છા રાખનારે પર્વત પાસેથી પરાધીનતાનો પાઠ શીખવો જોઈએ.
૧૦. થી ૧૧. ૧૨ (૧)(શરીરમાં રહેલા) પ્રાણને ટકાવવા (વૃત્તિ) મન અને વાણીને ચલ્યાયમાન થવા ન દેતાં આકારથી સંતૃપ્ત રહેવું ઈન્દ્રિયોના વિષ (વિષયો) થી નહીં; (ઈન્દ્રિયોના) વિષયોનો ઉપભોગ કરનારે (શીત-ઉષ્ણ આદિ) વિવિધ ધર્મો પ્રત્ય અન્યાસકત રહી (વિષયોના) ગુણધૈયથી અલિપ્ત રહેવું; જેવી રીતે સુઅંધ-દુર્ગંધથી પ્રતીત થતા અને એ અને (આશ્રિત છતાં) વાયુ ગંધથી આસકત થતો નથી તેવી રીતે દેહમાં રહેલા હોઈ (અહં પ્રત્યયથી પ્રતીત થતો છાં) છુલ્લાના' ભલે ગુણોનો આશ્રય હોય છતાં એનાથી ખોડાવો જોઈએ નહીં. સ્વસ્વરૂપને જોનાર (આ કરી શકે), કેમ કે કાલથી ઉત્પન્ન થતા ગુણવાળા તેજ, ધાણી અને પૃથ્વી તત્ત્વોથી વિકારશીલ દેહ છે એમ માની આ પુરુષ અસ્તૃપ્ત રહે છે, જેવી રીતે વાયુથી પ્રેરિત વાદળોથી આકાશ સ્પર્શનું નથી;.....

૧. જાગૃત્તુરો - (અ) જગતના ગુરુ શ્રીદત્ત જ્ઞાનાવતાર છે, વિષયના ગુરુ છે, આદિગુરુ છે. (બ) જાગૃત્તુરુઃ યસ્ય અખિલ વિશ્વ જેનો ગુરુ છે - શ્રીદત્તે ચોવીસ ગુરુ કહ્યાં હતા જેમાં પંચ મહાભૂત, ક્રીટ-પ્તત્ત-મનુષ્ય બધાનો સમાવેશ થાય છે આમ વિશ્વ, જેના ગુરુરૂપે છે. જાગૃત્તુરો એ સંબોધન વિધિકિતનું રૂપ છે.
૨. પૃથ્વી (પ્રથમ ગુરુ) હોડો ખેતી કરે, અંદકી કરે, મકાનો બાંધે અપે.....બહુ સહન કરી સમા અપે માટે તે સમા - સમા કહેવાય છે. બધાનો આધાર બની, અન્ન, ધાણી, વસ્ત્ર અપે છે, માટે માતા કહેવાય છે. મનુષ્યે આવા બનવું. પૃથ્વી જેમ ચલ્યાયમાન થતી નથી તેમ ચલિત થતું નહીં.
૩. પર્વત (વૃક્ષ અર્થ ધાણ લેવાળા) પૃથ્વીનો જ પ્રકાર. અન્યને વસાવતી બની પરોપકાર કરે છે, તેમ પરોપકાર કરેલો.
૪. પ્રાણી ખટરસની અપેક્ષા રાખતો નથી. માણસે સ્વાદ - વિષયો પ્રત્યે અન્યાસકિત કેળવવી.
૫. આ ખોરાક સ્પર્શ છે, ભાવે છે; આ નથી ભાવતો વગેરે ગુણોનો સ્પર્શ થવા દેવો નહીં, જેવી રીતે બાહ્ય વાયુ અગ્નિ કે વન પ્રતિ આસકત થતો નથી.
૬. વાયુ - ગુરુ.
૭. શ્લોક ૧૦ નો લેખ: શબ્દ શ્લોક ૧૧ માં લેવાનો છે.
૮. આકાશ - ગુરુ.

૧૨. (૨.૩.૪.) વળી અંતઃકરણમાં રહેલ અને બધા અન્વયોમાં વ્યાપ્ત જીવાત્મા બ્રહ્મ પોતે જ હોવાથી દેહ સાથે એનો અખેદ છે પણ (સાથે સાથે) અસંગ પણ છે જ એવી ભાવના કરવી. (જેમ ઘડામાં રહેલ અઘ્રકાશનો ઘડા સાથે અખેદ છે, પણ ઘડાથી અસંગ પણ છે તેવી રીતે)

૧૩. (૧.૨) આવો પુરુષ પણ (જે) પાણીની માફક મધુર બોભનારો (વહો પાણીનો મધુર નિનાદ), (હોકો પ્રત્યે) અનુરાગવાળો (પાણી જેમ સ્નિગ્ધ હોય છે તેમ), સ્વભાવથી શુદ્ધ એવો જ્ઞાની હોય તો (પોતાના) તેજથી^૧ માણસોને પણ પવિત્ર કરે છે.

૧૪ (૩.૪) ૧૫. (આવો તેજસ્વી પુરુષ) અગ્નિની^૨ માફક - કંકાવેલો રહ્યો હોય કે જાહેર હોય, કામીથી ખુબ્બ હોય, પૂર્વ-ઉત્તર બધા જ દાતાના પાપને બાળનાર હોય છે અને (જ્ઞાનરૂપી) તપશ્ચર્યાના તેજથી દેહીપ્રમાણ, અવિચલિત, અપરિમલી, આ વિદ્યાન, યોગી સર્વભક્ષક કરનાર અગ્નિની માફક ગમે ત્યાં (ગમે તે) ભોજન કરે છતાં દોષથી અસ્પૃષ્ટ રહે છે અને જેમ અગ્નિ લાકડાં વગેરેમાં તેવા નેવા રૂપવાળો ઘઈને રહે છે, તેમ એ (પુરુષ) પણ પોતાની માયાથી ઉત્પન્ન ઉત્તમ (દેવાદિ યોગિ) માં કે અસત્તુ એવી (તિર્પકુ - આદિ) યોગિમાં તેવાં રૂપનો રહીને પણ ઈશ્વ હોય છે - નહીં પણ (એવો દેખાય છતાં તે અનુભવ સાથો) (કાષ્ઠમાં જોડાયેલ અગ્નિ કાષ્ઠના આકારનો લાગે તેવી રીતે) મિથ્યા હોય છે. વળી (જેમ) અગ્નિ (ની જ્વાલા) નિત્ય હોય (પણ દેખાય નહીં) તેમ કાલવેગને ધ્યાનમાં લેતાં આત્માના સંમંદવાળા જ્યુત (પંચ મહાજ્યુત) ના ઉત્પત્તિનારા નિત્ય હોવા છતાં (સ્ફૂલ દૃષ્ટિથી) દેખાતાં નથી. આમ શણભંગુર હોય છે માટે એ પ્રતિ વૈરાગ્ય કેળવવો,

૧૬. (ચંદ્ર)^૩ ની કલા પ્રમાણે દેહવિકાર છે; પરંતુ આત્મા તો ચંદ્રની^૪ જેમ શુભ (સ્થિર-નિત્ય) કૂટસ્થ છે; તે આત્મા (દેહમાં) રહેલો હોય એમ (દેહના હલન ચલન આદિ ક્રિયાથી) વ્યક્ત થતો લાગે છે જેવી રીતે સૂર્ય (સ્વરૂપમાં) રહેલો હોવા છતાં અને સ્થિર હોવા છતાં પાણીમાં ઝાલતો ચાલતો) દેખાય છે, પણ સ્વ-રૂપમાં સ્થિત છે. એવું એ (દેહની ઉપાધિને લીધે) જાણી શકતો નથી.

૧૭. એ જ રીતે સ્ફૂલદૃષ્ટિથી જોતા સૂર્ય^૫ કિરણો વડે પાણી ધુસે છે તેવી રીતે યોગી પણ ઈન્દ્રિયોથી વિષયોને પ્રહણ કરે અને (યોગ્ય પાત્રમાં) વિસ્ર્જન કરે છે પણ (આ અધ્યાન-પ્રધાન પ્રક્રિયામાં) આસક્ત થતો નથી.

૧૮. થી ૧૯. જો પુરુષ અતિશય સ્નેહ કે પ્રસંગોમાં અતિશય આસક્ત બને તો દીન કબૂતર^૬ની માફક નારા પામે છે; કોઈ એક નર-કબૂતરને માદા કબૂતર પ્રેમથી પરસ્પર બુદ્ધિ-આંખ તથા અંગોને (એકબીજામાં) બાંધીને કોઈપણ જાતના ભય વિના જંગલમાં પુગલરૂપે ઠીકા કરતાં વિચરતાં હતાં; તે (નર-કબૂતર) તે (માદા કબૂતર) ને તૃપ્ત કરતો, કષ્ટથી તેનું રક્ષણ કરતો હતો. (તેવામાં) તે બચ્ચાને જન્મ આપ્યો; તેમને (બચ્ચાને) ખૂબ અનંદથી પોષ્યાં.

૨૦. (હવે) કોઈ એક વખત એક પારધિએ ખાખામાંથી બહાર આવી બેઠેલાં તેમને (બચ્ચાંને) જાળમાં (ફસાવી) પકડી લીધાં; આહોરાપૂર્વક રડતી અને દુઃખથી (જાળમાં) પડેલી તેને અને તે જ પ્રમાણે સ્મૃતિવિહીન બનેલા તેને (નર કબૂતરોને) પણ (પકડી લીધો). આ રીતે ગૃહ-સ્ત્રી-બાળકમાં આસક્ત પુરુષનું કાળ ભગવાન ભક્ષણ કરે છે).

૨૧. (શુભ-દુઃખાદિ) દ્વન્દ આરામ માનવા વાળો, પ્રિયવિષયમાં અશાંતિવાળો અને ગૃહમાં (સંસારમાં) અસહિતવાળો મનુષ્ય (કબૂતર) પક્ષીની માફક આગળ વધી અને (પોતાને માટે) ઉપરેલા મુક્તિના દારૂથી મનુષ્યજન્મમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે. અર્પાતું મનુષ્ય યોગિમાંથી નીચેની યોગિમાં જન્મ લેવો પડે છે;

૧. પાણી - ગુરુ.

૨. પૂ. બાપજી જેવા સંતોનાં દર્શનથી દર્શન કરનારનાં પાપ ધોવાઈ જતાં.

૩. અગ્નિ - (તેજ) ગુરુ.

૪. ચંદ્ર - ગુરુ.

૫. સૂર્ય - ગુરુ.

૬. કબૂતર ગુરુ (કબૂતર ખૂબ આસક્તિવાળું પંખી છે).

૨૨. ઘી ૨૩. ગમે તે સ્થળે (સ્વર્ગમાં કે નરકમાં) ઈન્દ્રિયને (મગ્નતાં) સુખ છે એવી કોઈ ઈચ્છા કરવી નહીં પરંતુ અજગર^૧ (એ નામનો સર્પ) જેવી અક્રિય (ઉદાસીન) વૃત્તિ કેળવી દેવોએ જે મોટો કે નાનો, સ્વાદિષ્ટ કે સ્વાદ વિનાનો કોળિયો મળી આવે તે ખાવો; (દેવોએ) કદાચ હમીરે (મોરાક) ન મળે તો ઉપવ્રજ કરવો અને પ્રારબ્ધ મેળવી આપસો એવું માની સર્પ (અજગર) ની માફક ઊંઘ્યા કરવું; જો નિદ્રા ન આવે તો પૂજા આ અજગર અક્રિય હોવા છતાં (ઉદ્યમ કરવા) બળવાન એવું અંગ (શરીર) ઘારણ કરી કશું ઈચ્છતો નથી, તેવી રીતે યોગીએ સબ્જ ઈન્દ્રિયો (સબ્જ) હોવા છતાં કોઈ વ્યવહાર કરવો નહીં.

૨૪. ઘી ૨૫ (૧.૨) (જ્ઞાની યોગી) પુરુષ સમુદ્ર^૨ જેવો રહે છે, જેમ સમુદ્ર (વર્ષાઋતુમાં) નદીઓથી સમૃદ્ધ થવા છતાં હર્ષવિક્ષિપ્ત થતો નથી તેમ, જ્ઞાની પરમાત્મ સ્વરૂપ હોઈ સમૃદ્ધકામ બનવા છતાં હર્ષથી છલકાતો નથી (બહાર પ્રસિદ્ધ થતો નથી) તેમજ સમુદ્ર (ઉનાળામાં) જેમ નદી પ્રવાહ વિનાનો બનવા છતાં સૂકાતો નથી, તેમ જ્ઞાની ઈષ્ટથી વિયોગ થવા છતાં શોક સંતપ્ત થતો નથી; (વળી) અંતરમાં ભૂખા હોવા છતાં વિસ્તૃત સમુદ્ર જેવો યોગી પણ તેજસ્વી હોઈ અનતિક્રમણીય હોય છે. વળી જેમ સમુદ્ર મર્યાદા ખાળતો હોઈ ઊંડાણની વ્યાપકતામાં અભય છે તેમ યોગી સાગ વગેરે વિનાનો હોઈ અવિકારી છે આ રીતે (યોગીએ) પ્રશાંત સમુદ્રી માફક સદા પ્રસન્ન રહેવું.

૨૫ (૩.૪) જેમ પંતગિયુ^૩ વિવશ બની અગ્નિમાં નાશ પામે છે, તેમ મનુષ્ય સ્ત્રીના લાવણ્ય સૌન્દર્ય વગેરેથી મોહ પામી અવશ બની નાશ પામે છે.

૨૬. ૨૭. ૨૮ (૧.૨) મનુષ્યે ભ્રમરની^૪ જેમ બધાંમાંથી સાર ઝાઝળ કરવો અને મનુષ્યે એક જ જગ્યાએ પડી ન રહેવું, અને અલ્પહારી બનવું, આમ યોગીએ નાશનું કારણ એવી સંઘટવૃત્તિથી દૂર રહેવું. મનુષ્ય હાથીની^૫ માફક (પોતાની કે પારકી) સ્ત્રીના સ્પર્શના મોહમાં બંધાય કે (કદાચ) બળિયા પુરુષોથી હણાય. વળી મધમાખ^૬ ની માફક કષ્ટથી ઉપાર્જિત કરેલ ધન પોતે ન ભોગવે કે દાનમાં આપે અને બીજો ભોગવે (તેમ ન થવા દેવું પણ) કષ્ટથી મેળવેલું સંઘાતિત અન્ન ભખરાની માફક ભિષ્મુ પહેલા જમે છે.

૨૮. (૩.૪) પુરુષ પણ હરણની^૭ માફક ગીતોના સ્વરૂપમાં બંધન પામે છે તેમ જ હરણીના સુતન્ત્રસ્પર્શગી જેમ નૃત્યમાં (મોહ પામતાં) બંધન પામે છે.

૨૯. જેમ માછલી^૮ માંસમાં વળગાડેલ લોખંડની ખીલીથી મૃત્યુ પામે તેમ મનુષ્ય અતિ (લાલસા) વાળી જીભથી નાશ પામે છે; માટે મિત્ર મોરાક ખાનાર અને અસંક્રિત વિન્યા તે (જીભ) પર વિજય મેળવી સકાય છે સ્વાદ પરના વિજયથી સર્વ પર વિજય પ્રાપ્ત થાય.

૩૦. ઘી ૩૨. (૧.૨) (પુષ્કળ) ધન આપનાર (શ્રીમંત) ની કાંતા બનવાની આશા સેવનાર એક વેશ્યાની^૯ ઊંઘ નાશ પામી, (ધન પ્રાપ્તિની) ચિંતા જેનું કારણ છે એવો આ નિર્વેદ જ સુખ હતી લેનાર છે. 'એમ જાણી "મારામાં રહેલ અંતર્ધર્મી-આનંદસ્વરૂપ મોહ ને આપવાવાળા રામને છોડીને ભીતિ, શોક, મોહ ઉપજાવનાર, અનિત્ય, (મર્ત્ય) અને તુચ્છ એવા બીજા ખરાબ આચરણવાળા (જાર) ની ઈચ્છા કરું છું. એવી ખારી ખાતને ધિક્કાર હજો; હવે હું મારા દેહથી (ઝળાજા) મારા આત્માને મેળવી એની િત્ત) સાથે રમમાણ રહીશ" - એવું વિચારી તેણી તેવી (સમપરાયણ) બની ગઈ; ખરેખર આશા કુન્ન આપનાર છે, આશા વિનાના હોવું, એમાં પરમ સુખ છે.

૧. અજગર ગુરુ: પ્રારબ્ધ કર્મનું ફળ અવશ્યપણાં છે એવું માની ઈન્દ્રિયાર્થે ઉદ્યમ કરી વૃથા આપુષ્ય ન બગાડવું, પણ અજગર વૃત્તિ (ઉદાસીનવૃત્તિ) કેળવવી એવું અજગર પાસેથી શિક્ષણ દત્તભગવાને લીધું.

૨. સમુદ્ર - ગુરુ.

૩. પંતગિયુ - ગુરુ.

૪. મધુકર - ગુરુ (મધુકૃતનું શિક્ષણ + મધુકરનું (શિક્ષણ) ફૂલ કાપી પુષ્પમાંથી મધ રસે તે મધુકૃત (ભખરો), મધ બનાવે તે મધુકર (મધમાખ).

૫. હાથી - ગુરુ.

૬. હરણ - ગુરુ.

૭. માછલું - ગુરુ.

૮. વેશ્યા - ગુરુ. આશા કુન્ન આપનાર છે; આશા વિનાના બનવું એ જ પરમ સુખ છે).

૩૨ (૩.૪) ૩૩ (૧.૨) પરિમલ (કે સંમલ) હંમેશા કુળ માટે હોય છે એવું જાણનાર ખે અકિંચન^૧ હોય તો અનંત સુખ પામે છે; માંસલ કૌંચ^૨ પશીને શરવીર હજી છે, માટે માંસ વિનાનું કૌંચ પંખી સુખી છે (એ હણતું નથી).

૩૩ (૩.૪) થી ૩૪ (૧.૨.) જે સખના કે અપમાનની ચિંતા વિનાનો હોય, પોતાના આત્મા સાથે ક્રીડા કરતો, આત્મને જ પ્રેમ કરતો હોય તે (પૂનઃ) સુખી હોય છે, જેમ કે ઉદ્યમ વિનાનો (જડ), ભોજો (અરી) બાજક^૩ આત્માનીંદી હોય છે અને (પ્રકૃતિના) ગજા ગુણોનું અતિશય કરનારો (ઉચ્ચરભવ પ્રાપ્ત કરનારો) હોય છે.

૩૪. (૩.૪) ૩૫. થોડો અવાજ કરતાં (કંકણ^૪ પૈદી વાસકરતી) એક-એક ને કાઠતાં (તોડતાં) બંને હાથમાં એક-એક શંખનું કંકણ ધારણ કરી સખ્યું અને એન્હ પાનગી (ભાંડવાના) કૃપમાં એને સુખ પ્રાપ્ત થવું, કારણ (એક જગ્યાએ) ઘણું (હાજર) હોય તો જયકો કે (પરસ્પર) ભાંડવાનું ધાય, બે (વ્યક્તિ) હોય (તો) વાદ-વિવાદ ધાય, માટે કંકણની માફક એકલા વિચરવું.

૩૬. થી ૩૭ (૧.૨.) એકાકી વિચરણ કરનાર, સાવધાનપણે મિત્રાભી (જરૂર પુરતું બોલનાર ગુફામાં રહેનાર અને તેથી જ ધર વિનાનો (અર્થાત્ એક સ્થાનમાં ન રહેતો), બીજાની સહાય વિનાનો મુનિ, (પોતાના) આચાર (અર્થ) માં (અન્ય માટે) અલક્ષ્ય રહેતો, સર્પ^૫ ની માફક પોતાના દેહ માટે ધર બનાવવું નિષ્ફળ અને કુળ કારક છે, (એમ માની) સર્પની જેમ બીજાએ બનાવેલા ધરમાં સુખથી વધે છે.

૩૭ થી (૩.૪.) થી ૩૮. વૈરાગ્ય અને અભ્યાસથી બદ મનવાળો મુનિ, શાસોઽમૃતસ પર તથા આસન પર જય મેળવી, ઈશ પર પ્રયુક્ત અંતઃકરણવાળો બની (પૂર્વકર્મની) વાસનાઓનો ત્યાગ કરી; (તમ્મોગુણા ઉપમર્દનથી) સત્ત્વની વૃદ્ધિથી ઈધન વિનાના નિર્વાણ ને વૃત્તિરહિત^૬ ધ્યેયસ્વરૂપમાં અવસ્થિતિ પામે છે. તેથી આત્મદષ્ટ મુનિ (દિત લય પામતાં) અંતરમાં કે બહાર કશું જાણતો નથી.

૩૯. જેવી રીતે બાણ તૈયાર કરનારો^૭ એકામતાથી પરોવેલા મનવાળો (પોતાની) પાસેથી ચાલતી રાજાની સવારીને જાણતો નથી હોતો, તેવી રીતે મનુષ્ય પણ^૮ પ્રેમપૂર્વક સ્થિર મનથી ધ્યાન થરી વિષ્ણુનું સારૂપ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

૪૦. થી ૪૧. જેમ કીડો ભમરાના ધ્યાન-સાતત્યથી પોતાનું પૂર્વ સ્વરૂપ ત્યજીને ભમરો બની જાય છે તેમ; જેવી રીતે કરોળિયા^૯ પોતાની (નામિત દ્વારા) બનાવેલી જાળમાં વિહાર કરે છે અને અંતે એ જ (એ જાળને) ખાઈ જાય છે, તેવી રીતે પહેલાં (સુષ્ટિના આરંભે) એકમેવ (પરમાત્મા) (ઉપાદાનભૂત) પોતાની માયાથી ઉત્પન્ન કરેલ (જગત) ને વિનાશના સમયે કાલસ્વરૂપ શક્તિથી એનો (જગતનો) સંહાર કરી, અખિલ (વિશ્વ) ના અધિષ્ઠાનરૂપ સર્વેશ્વર કાલાથી અનુભવાતા એક અઢ્ય રહે છે.

૪૨. થી ૪૩. જેમાંથી સત્વાદિશક્તિઓ મુલસામ્યાવસ્થાને પરિણમી છે; જે પ્રકૃતિ અને જીવો (પુરુષો) નો ઈશ છે, અજન્મા છે, ઉપાધિરહિત છે, પરમ આનંદસ્વરૂપ છે, મોક્ષ નામાભિધ્યાન વાળો છે, (પ્રહ્યાં વગેરે) પર અને (જીવો વગેરે) અવરથી પુક્ત છે એવો તે (પરમાત્મા) પોતાના અનુભવ પ્રમાણે ત્રણ ગુણોવાળી પોતાની માયામાં શોભ ઉત્પન્ન કરી, તે (માયા) વડે (જીવોના સંસારના કારણરૂપ) સૂત્ર (ક્રિયાશક્તિ જેમાં મુખ્ય છે એવું મહત્ત્વ) સર્જે છે, તે ત્રિગુણ શક્તિથી સૂત્ર રૂપ અર્હકાર દ્વારા વિશ્વ સર્જે છે.

૪૪. જેમાં (જે કારણભૂત સમષ્ટિરૂપ સૂત્રમાં) આ (વિશ્વ) ઓતપ્રોત છે. અને જેના વડે આ મનુષ્ય સંસાર અનુભવે છે અને જે પરક્રીપ છે, જે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે એવાં દેહ દ્વારા^{૧૦} જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય જન્મે જ. (ન જન્મે તો જ નવાઈ !)

૪૫. પોતાની (સ્ત્રી-પુત્ર વગેરે) ઈષ્ટ વ્યક્તિઓનું પોષણ કરનાર, (બીજા દેહના) બીજ (કર્મ) નું સર્જન કરનાર અને સુખની અભિલાષાવાળો મનુષ્ય વૃક્ષની માફક નાશ પામે છે; અને જેમ ઘણી પત્નીઓ (હોય તો તે બધી) પુરુષને ત્રાસ આપે છે તેમ ઈન્દ્રિયો પોતાના વિપયો માટે (દુર્લભ એવા) તેને (જીવાત્માનો) નાશ કરે છે.

૧. પૂ. બાપણ અકિંચન બાદશાહ - સાત શાહોના શાહ હતા.

૨. કૌંચ પંખી - ગુરુ   ૩. બાજક - ગુરુ   ૪. કુમારી કંકણ - ગુરુ   ૫. સર્પ - ગુરુ

૬. યોગધિસર્જિત નિરોધ :

૭. બાણવલી - ગુરુ

૮. ઝળિ શબ્દ ભય, દ્રેષ વગેરેથી પણ ભક્તિનું સૂચન કરે છે.

૯. કરોળિયો - ગુરુ

૧૦. દેહ - ગુરુ સ્વેદાગ્નિમયેન ન વિરજ્યેત ય પુમાન્ ।

વિરાગકારણં તસ્ય કિમન્યુર્હિતયતો ॥

૪૬. (આવો હોવા છતાં) મનુષ્યજન્મ (ગુરુઓ દ્વારા) જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારો (અને તેથી ઉત્તમ) છે એવું માની, મુક્ત (સંગ) બની, નિરહંકારી બની પૃથ્વી પર વિચરણ કરવું જોઈએ. આ સાંભળીને પદ્મ (રાજા) જલદીથી સમર્થિત બન્યો અને સંગ (સંસારસંક્રિત) થી મુક્ત બની ગયો .
૪૭. (શ્રીદત્તનું) પૂજન કરવાથી (મળેલ) સામર્થ્યસંક્રિત, જેણે ત્ર્યંબીશ્વર ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં છે અને તેના (શ્રીદત્ત) થી જ જેને ઉપદેશ પ્રાપ્ત થયો છે એવા તેણે (પદ્મએ) “આ જ (શ્રીદત્ત) સાઘાતુ આત્મા (પરમાત્મા) છે, એમ તેમને જણાવે.”
૪૮. ત્ર્યંબીસ ભગવાન દત્તાને પ્રણામ કરી, તેમનાથી આદેશ પામેલ પદ્મ સત્તા અને સ્ફુર્તિથી મુક્ત (સાકાર હોવાથી) મિત્ર એવા તેના વિશ્વરૂપની પૂજા કરી સ્વૈરપણે પૃથ્વી પર વિચરણ કરવા લાગ્યો.
૪૯. શ્રીદત્તની કૃપાથી અહીં (આ જગતમાં) તેના વંશનો વિસ્તાર ઉત્કર્ષ પામ્યો. (જે કુળમાં) વૃષ્ણિકુલમાં પૃથ્વીનો ભાર હરનારા, બધી કલાઓથી સંપૂર્ણ, અજન્મા શ્રીકૃષ્ણ ઉત્પન્ન થયા.
૫૦. “(પોતાની) બેન દેવકીના પુત્રથી પોતાનો નાશ થશે,” એમ માની તેને અને તેના પતિ વસુદેવને કાસગારમાં પૂરીને તેમનાં છ બાળકોને કંસે હણી નાખ્યાં.
૫૧. અજન્મા (પરમાત્મા)નો અંશ એવો તેનો (દેવકીનો) સાતમો ગર્ભ ભગવાનના આદેશથી વ્રજમાં રહેલી રોહિણીમાં માયાએ મૂકી દીધો; તે જ બલભદ્ર નામે (પ્રસિદ્ધ) થયો.
૫૨. અજન્મા (ભગવાન) પોતાના તેજથી દેવકીમાં પ્રાદુર્ભૂત થયા; અને પિતા (વસુદેવ) ને કહ્યું, “મને વ્રજમાં મૂકી આવો અને નંદ (રાજા) ની પુત્રીને અહીં લઈ આવો.” તેણે તે પ્રમાણે કર્યું.
૫૩. વિષ્ણુ ભગવાનની માયાથી કોઈનાથી પણ આ જાણી શકાયું નહીં. તે (વસુદેવની) કન્યાને હણવા તૈયાર થયેલા કંસ પાસેથી (કૂટીને) તે આકાશમાં ઊડી ગઈ.
૫૪. તે માયાએ કહ્યું, “અરે દુષ્ટ (નીચ) ! તારો શત્રુ તો કોઈ એક જગ્યાએ ઊઠી રહ્યો છે.” આ સાંભળી તે દુષ્ટોના સંગવાળો (કંસ) (બધાં) બાળકોને હણવા તૈયાર થયો.
૫૫. તેણે (કંસે) પ્રેરેલી પુત્રનાએ વ્રજમાં જઈ ધાવણ પાવાના બહાને કૃષ્ણને ઝેર પાવું. તેણે (કૃષ્ણે) પણ તેના પ્રાણસંક્રિત તે ઝેર પીધું.
૫૬. કંસે મોકલેલા બક, ઘોરુક, વાત્સ, અષ, કેશી વગેરે (દાનવો) ને પોતાના નાશ માટે જ આવેલા જોઈને માયાથી બાળક બનેલા હરિ (કૃષ્ણે) એ હણી નાખ્યા.
૫૭. બ્રહ્માએ કૃષ્ણની પરીણ કરવા તેની (કૃષ્ણની) આગળ (તેના દેખતાં) ગોવાળોને પોતાના (બ્રહ્મ) લોકમાં લઈ ગયા (ત્યારે) તેવી જ (ગોવાળોની) બીજી સૃષ્ટિ રચીને તેમણે (કૃષ્ણે) તેઓ (બ્રહ્મનો) ગર્વ હરી લીધો.
૫૮. તેમના (ગોપાલોના) સ્નેહથી બંધાયેલા તે (કૃષ્ણ) ભગવાને (ગાલોનાં) દૂધ -દહીં, માખણ (મત્થ) વગેરેની ચોરીરૂપી લીલા કરી વ્રજવાસીઓને ખુલ્લું હર્ષ કરાવ્યો અને કુબેરપુત્રો (નલકુબર અને મણિગીવ) ના શાપ દૂર કર્યાં.
૫૯. અપમાન થવાથી અભિમાની ઈન્દ્રે કલ્પપ્રલયના જેવી વૃષ્ટિ કરી, ત્યારે ભગવાને (કૃષ્ણે) ગોવર્ધન (પર્વત) ધારણ કરી સાત વર્ષ સુધી પોતાનાની (ગોપાલોની) રક્ષા કરી.
૬૦. વ્રત દ્વારા (ગોપીઓની) ભક્તિ જાણીને ગોપી સાથે સસનો અનંદ માણનારા ભગવાને રાત્રે વેલુનાદથી તેમને (ગોપીઓને) બધાંને બોલાવી બધી રીતે (સસ) રમકચા.

૬૧. જેવી રીતે આખકામ અત્યા એકાદી પણ હજારો બુદ્ધિવૃત્તિઓ સાથે અંતઃકરણમાં રહી એમને રખાડે છે, તેવી રીતે અંતર્યામી આખકામ એમણે (કૃષ્ણે) આ પ્રમાણે (એવીઓ રખાડી).

૬૨. આ પ્રમાણે આરંભની લીલાઓ ધ્રુવમાં ક્યાં પાછી (મનુરા) નગરીમાં આણેલા તેણે (કૃષ્ણે) લીલાપાત્રથી ખલ્લો સહિત કંસને હણ્યો અને કુલ્લ સાથે રમખાણ કર્યું.

૬૩. કાલ્યવનનો પાત કરી, જરાસંઘના સૈન્યનો નાશ કરી, દારકા (નગરી) નું નિર્માણ કરી, ઉઘસેનને પાદવોનો રાજ બનાવ્યો.

૬૪. વેગપૂર્વક (અન્ય) રાજાઓને હરાવી, જાતે બીરુકિમણી પસંદ કરી અને પાંડવો સિવાય વિશ્વપાલ વગેરે બધા રાજાઓને હણ્યા.

૬૫. થી ૬૬. ભીમાસૂરનો વધ કરી પોતે સોળહજાર સ્ત્રીઓના સ્વામી બન્યા; અને અર્જુનના સારથિનું કૃત્ય કરી, પૃથ્વીનો ભાર ઉતારી, પોતે સમર્થ હોવા છતાં ઉન્મત્ત બનેલા પોતાના કુળનો બ્રાહ્મણના શાપથી નાશ કરાવ્યો. જેણે પૃથ્વીનો ભાર હરી લીધો તેવા તેણે (કૃષ્ણે) પોતે સર્વેશ્વર પોતાનું સમર્થ મરીર પણ છોડી દીધું.

૬૭. થી ૬૮. 'કાંટો કાંટાને કાઢે' એમ સમર્થને પણ સરખું હોઈ, બીમદ્ ભગવદ્ગીતા રૂપી પોતાનું સ્વરૂપ પોતાના ભક્તોના ઉદાર મારે અહીં (વિષયમાં) રાખી તે દયાનિધિ ભગવાન પરિવાર સહિત ફરીથી પોતાના શોકમાં ગયા.

અંશ-કાલ સહિત ચૌદ મનુષ્યોના સમયનું તથા બ્રહ્માદનું વર્ણન

૧. આત્મભૂતિ માટે (ફલપ્રાપ્તિ અને અર્થકારના) તથાગુર્વક, બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં સુધી આચરેલા સંપૂર્ણ કર્મોની (પ્રસન્ન થઈ) જે (ભગવાન) મોક્ષ આપે છે, તે ભક્તનું પાલન કરનારા (ભગવાન) બધી રીતે (મારું) રક્ષણ કરે.
૨. (એ) શ્રીદત્ત (મનુ) (વસ્ત્રાવધી) એક જ હોવા છતાં કાલ, દ્રવ્ય અને ગુણ વડે પોતાનામાં જ પોતાની માયાથી પોતે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને લય એમ ત્રણ રૂપે વીણા કરે છે.
૩. તેની છુદ્ધિનો (એક જ) ભંગ એ (વિશ્વનો) સંહાર કરનારો કાલ છે, જે (અતિશય) સૂક્ષ્મ પરમાણુ છે; (આવા) બે પરમાણુ બરાબર (એક) આણુ થાય; ત્રણ આણુ મળી ત્રસરેણુ બને અને ત્રણ ત્રસરેણુથી એક ત્રુટિ (જેટલો કાલ) બને છે.
૪. તે (ત્રુટિ) ત્રણસો થાય ત્યારે એક જલ (જેટલો કાલ) થાય, (અને) ત્રણ લવણી એક નિમેષ, (અને) ત્રણ નિમેષથી એક શણ (જેટલો સમય) થાય; (હવે) પાંચ શણની એક કલ્પ થાય, (જ્યારે) પાંચ કાલથી એક વસુ (જેટલો સમય) થાય (અને) પંદર વસુથી એક નાદી (સમય) થાય.
૫. બે નાદી બરાબર એક મુહૂર્ત ગણાય અને ત્રીસ મુહૂર્તથી એક દિવસ અને રાત્રિ (બંને મળીને) થાય; (જ્યારે) પંદર દિવસ-રાત્રિ (અઢોરાત્ર) મળી એક પક્ષ થાય (અને) શુક્લ (સુદ) અને કૃષ્ણ - એવા બે પક્ષ મળી એક મ્હાસ થાય છે; (જ્યારે) બે મ્હાસ મળીને એક ઋતુ બને છે.
૬. (અઢવી) ત્રણ ઋતુનો એક અયન થાય; અયન બે છે (દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ), (એ બે મળી) એક રાતાયુષી મનુષ્યોનું વર્ષ (ગરુદાય) છે; (મનુષ્યોના) એક પ્રાસાથી પિતૃયોનો એક અઢોરાત્ર (દિવસ (શુક્લ પક્ષ) અને રાત્રિ (કૃષ્ણપક્ષ)) બને છે અને મનુષ્યના એક વર્ષથી દેવોનો એક અઢોરાત્ર (ઉત્તરાયણ) દિવસ અને (દક્ષિણાયન) રાત્રિ થાય છે.
૭. મનુષ્યના તેજાલીસ લાખ વીસ હજાર વર્ષથી એક ચતુર્યુગ પુરો થાય, જેને હજારે ગુણતાં જે વર્ષોત્તર થાય તે બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય અને એટલાં જ વર્ષોની બ્રહ્માની એક રાત્રિ થાય છે.
૮. બ્રહ્માના દિવસના (ભાગમાં) સૃષ્ટિ (સર્જન પ્રક્રિયા) થાય છે, જ્યારે (બ્રહ્માના) રાત્રિના (ભાગમાં) પ્રલય થાય છે; (હવે) વારહકલ્પમાં (એ સમયે) આદ્ય મનુ સ્વાયંભુવ (સ્વાયંભૂ = બ્રહ્મા, તેના પુત્ર) થયા, જે સ્વરાટ હતા.
૯. તેના (મનુના) તેની પત્ની રાત્રપામાં જન્મેલા પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપદ્મ (નામના) બે પુત્રો, પદ્મ (નામે) ઈન્દ્ર, મરીચિ વગેરે ઋષિઓ તથા સુપિતા (નામે) દેવો થયા.
૧૦. ઉત્તાનપદ્મના (એની પત્ની સુનીતિની દૂત્રે) જન્મેલા પુત્ર ક્રુવે સાવડી માતા (ઉત્તાનપદ્મની અન્ય પત્ની સુરુચિના) (તું પિતાના ખોળામાં બેસેલા યોગ્ય નથી - એવા અપમાનજનક) શત્રોથી પવનમેલો હોઈ (જેની લાગણી દૂષાઈ છે તે), પાંચ વર્ષનો હોવા છતાં (ઉંમર) તપ તપી (ભગવાન) વિષ્ણુનું કૃપાપદ મેળવ્યું.
૧૧. તેના કલ્પ વગેરે પુત્રો થયા, જેમનો વંશ અહીં વિસ્તાર પામેલો છે, (જ્યારે) પ્રિયવ્રતના પછા અન્વીક્ર વગેરે તપસ્વી પુત્રો થયા હતા.
૧૨. સ્વાયંભુવે (મનુએ) સુનન્દા (પૃથ્વી) પર એક પગ પર ઊભા રહી, ઈન્દ્રાગ્રો વિનાનો બની, પવિત્ર બની, તપ કરી ભાગવતી મતિ પ્રાપ્ત કરી.

૧. કાલ એટલે સમય, જે પરમાણુથી આરંભી પરમાર્થ પર્વતનો ગણાય.
૨. દ્રવ્ય - પૃથિવી વગેરે છ દ્રવ્યો છે; એમના અન્યથ સંહિત સાત પદાર્થ (વિશ્વધિક મત).
૩. ગુણ - સત્, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણ છે (વિશ્વધિક ૨૪ ગુણ).
૪. ચતુર્યુગ એટલે કૃતયુગ (સત્પત્તયુગ), ત્રેતાયુગ, દ્વાપર યુગ અને કલિયુગનો સમૂહ.

૧૩. અગ્નિનો પુત્ર સ્વારોચિષ (નામે) બીજો મનુ થયો; તેના ક્યુમત્, સુપેણ વગેરે મંગલ (પવિત્ર) ખ્યાતિવાળા પુત્રો થયા હતા.
૧૪. (આ મન્વન્તરમાં) દાસ, અત્રિ, અવન, સ્તમ્ભ, પ્રાણ, કશ્યપ, વશી ઔર્વ બૃહસ્પતિ - વગેરે મહાવ્રતી ઋષિઓ અહીં થઈ ગયા.
૧૫. (ઉપરાંત) વિરોચન નામે ઈન્દ્ર, સુષિતા નામે દેવો, પદ્મ અહીં (થયા) હતા; (જ્યારે) વેદશીર્ષા ઋષિનો પુત્ર વિષ્ણુ નામે હરિ (વિષ્ણુ) નો અવતાર પણ થઈ ગયો.
૧૬. ઉત્તમ નામે પ્રિયવ્રતનો પુત્ર ત્રીજો મનુ થયો; તેના પદ્મહોત્ર વગેરે પુત્રો થયા, જેઓ કીર્તિથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા.
૧૭. વસિષ્ઠના પ્રમદ વગેરે પુત્રો અહીં સાત (પ્રમુખ) ઋષિઓ થયા; સત્યજિત ઈન્દ્ર બન્યો અને દેવો કલ્યાણકારી, સત્ય (ભ્રાધા) અને વેદના જ્ઞાનવાળા બન્યા.
૧૮. ધર્મથી જન્મેલો સત્યસેન નામે વિષ્ણુનો અંશ (અંશાવતાર) થઈ ગયો, ઈન્દ્રનો મિત્ર હોઈ જેણે પ્રાણીઓનો દ્રોહ કરનારા ભૂતગણોના સંહાર કર્યો.
૧૯. ઉતાનપાદનો તામસ નામનો ભાઈ ચોથો મનુ થયો; તેના પૃથુ, ખ્યાતિ વગેરે દશ મહાતેજસ્વી પુત્રો થયા.
૨૦. એ વેળાએ સત્ય નામે ત્રિશીર્ષા ઈન્દ્ર થયો; જ્યોતિષધામ જેમાં મુખ્ય છે એવા સ્વાત ઋષિઓ અને હરિ તથા સત્યક વગેરે દેવો થઈ ગયા.
૨૧. બીજા વિષ્ટિના પુત્રો (દેવો) થઈ ગયા, જેમણે આ જ (તામસ) મન્વન્તરમાં વેગીલા કાળથી નષ્ટ પામેલ વેદોનો પોતાના સાપર્ણમી ઉદ્ધાર કર્યો.
૨૨. (એ સમયે) દીન ધર્મનિષ્ઠગરીબ) ને પ્રિય એવા અજન્મા ભગવાને અંશાવતાર ધારણ કરી આ લોકમાં મગરે પહોંચ્યા અને પોતાને શરણે આવેલા (ભક્ત) ગર્જેન્દ્રનો જલદીથી (દોડી જઈ) ઉદ્ધાર કર્યો (એને મગરના) મુખમાંથી છોડાવી ઉદ્ધાર કર્યો).
૨૩. થી ૨૫. (હવે) તામસનો રૈવત નામનો ભાઈ પાંચમો મનુ થયો. તેના બલિ, વિન્ધ્ય વગેરે પુત્રો હતા, ભૂતરથ વગેરે દેવો, ક્ષિર્ધ્વલ્યુ જેમાં મુખ્ય છે એવા ઋષિઓ થયા; (એ વેળા) અહીં ભગવાને વૈકુણ્ઠ નામે અવતાર, પ્રહરણ કર્યો, જેમના ગુણ કોઈ જાણી શકતું નહીં; જેને બધા લોકોથી નમસ્કાર કરાવ છે, એ વૈકુણ્ઠ (લોક) નું સર્જન કર્યું. ભગવાનના ઉત્તમ મુક્તિ પામેલા ભક્તો જ્યાં જઈ નિત્ય વાસ કરે છે.
૨૬. થી ૨૭. ચક્રુસુ નો પુત્ર ચાક્રુષ નામનો (હતો) જે છઠ્ઠો મનુ થયો; તેના સુદ્યુમ્ન જેમાં પ્રથમ છે એવા (કેટલાક) પુત્રો થયા; આપ્યા જેમાં પ્રમુખ છે એવા દેવો થયા (જ્યારે) અહીં હવિષ્મદ્, વિર્યક જેમાં મુખ્ય છે તે ઋષિઓ (થયા) અને મંત્રદ્રુમ (નામે) ઈન્દ્ર થયો, (અને) અજિત નામે (અવતાર લઈ) સમુદ્રમંથન કરી (ભગવાને) દેવોને અપૂત પણ આપ્યું.
૨૮. (હવે) શ્વઢદેવ નામે વિવસ્વતનો પુત્ર સાતમો મનુ થયો. તેના ઈન્ધ્રાકુ, શાપ્યંતિ જેમાં મુખ્ય છે એવા દસ પુત્રો થયા.
૨૯. થી ૩૦. (આ મન્વન્તરમાં) વસુ^૧ રુદ્ર^૨, આદિત્ય^૩, વિશ્વ, મરુત, અધિન જેમાં મુખ્ય છે એવા દેવો, કશ્યપ, અત્રિ, ભરદ્વાજ, વિશ્વામિત્ર ગૌતમ, જમદગ્નિ, વસિષ્ઠ એ (સાત) ઋષિઓ, (અને) પુરંદર (નામે) ઈન્દ્ર, દેવ (નામે) ઉપેન્દ્ર અને અદિતિનો પુત્ર (ભગવાનનો અવતાર) વામન સ્વરાટ થઈ.
૩૧. અહીં (આ લોકમાં) હાલમાં આ મન્વન્તર ચાલે છે, (અને) પરમાત્માની સક્રિયતા પોષણ પામેલ છે; આના પછી આવનારાં સાત અન્ય મન્વન્તરો કું (તને) કહું છું.

૧. વસુઓ આઠ છે : ઝમ્દી વસ્ય : ।
૨. રુદ્ર અગિયાર છે : વ્યક્ષણ રુદ્ર : ।
૩. આદિત્ય બાર છે : શ્રાવણ આદિત્ય : ।

૩૨. વિષકર્મની સંજ્ઞા અને દણ્યા નામની બે પુત્રીઓ સૂર્યની પત્નીઓ બની; સહન ન થાપ તેવા પતિના ઉગ્ર તેજની કસીને સંજ્ઞા વનમાં 'વડવા (ધોડી) બની.

૩૩. (હવે) સૂર્યે (પર) તેને (સંજ્ઞાને) અનુરૂપ (મંદ તેજ) વાળો બની તેનું સેવન કર્યું તેથી બે અધિનીકુમાર (ઉત્પન્ન) થયા, પાત્રી તે (સૂર્ય) ખોલાં બેવો (ઉગ્ર તેજવાળો) બની ગયો અને તે પદ્મ (ભારે) પ્રકાશમાન તેજવાળા સૂર્યનું સેવન કર્યું.

૩૪. (આ) સૂર્યથી સંજ્ઞામાં યમ, યમી અને શ્વદદેવ ઉત્પન્ન થયા, જ્યારે છાયામાં (સૂર્યથી) શનિ, સાવર્ણિ અને તપતી ઉત્પન્ન થયાં.

૩૫. દેવીની કૃપાથી (આ) સાવર્ણિ^૧ અઘ્રાએ મનુ ધરો; તેના નિર્મોલ જેમાં પ્રથમ છે એવા પુત્રો ધરો અને સર્વેવનું દાન કરનાર બલિરાજા ઉન્ન બનશે.

૩૬. થી ૩૭. તે વેળા અત્યંત તપશ્વર્થી કરનારા વૈરાગ્યસ્તપન અને અમૃત જેવા ક્રાંતિવાળા દેવો ધરો, (જ્યારે) શ્રીવ્યાસજી, ગાંધર્વ, રામ, દીપ્તિમાન દ્રોણનો પુત્ર (અશ્વત્થામા), કૃપાસ્વાર્થ અને ઋષ્યશૃંગ ન્યોગના વ્યાસંગવાળા - ઋષિઓ ધરો; જ્યારે વરુણનો પુત્ર દશસાવર્ણિ નવમ્મે મનુ ધરો.

૩૮. તેના (નવમ્મ મનુના) ભૂતકેતુ વગેરે પુત્રો ધરો; અદ્યુત નામે ઉન્ન ધરો; પાસપરીચિ, ગર્ભ વગેરે દેવો અને શુનિમાન જેમાં પ્રમુખ છે તેવા ઋષિઓ ધરો.

૩૯. બ્રહ્મસાવર્ણિ નામે ઉપન્યોકનો પુત્ર દશમો મનુ ધરો; તેના ભુરિફેલ આદિ પુત્રો અને હવિષ્માન જેમાં મુખ્ય છે તેવા ઋષિઓ ધરો.

૪૦. શંભુ નામે ઉન્ન અને સુવાસન જેમાં મુખ્ય છે તેવા દેવો ધરો. હવે ધર્મસાવર્ણિ નામે અગ્નિધારાએ મનુ બનશે.

૪૧. થી ૪૨. ધર્મ જેમાં મુખ્ય છે તેવા સાત પુત્રો તેને ધરો, (અને) નિર્વાજ જેમને ગમે છે તેવા દેવો, અરુણ જેમાં પ્રમુખ છે તેવા ઋષિઓ અને અર્હ વિદ્યુતિ નામે ઉન્ન ધરો. (આ મન્વન્તરમાં) ધર્મસેતુ નામે ભગવાન વિષ્ણુનો અંશાવતાર ધરો, જે ઋત્તે લોકને ધારણ કરશે. (હવે) વરુણનો પુત્ર રુદ્રસાવર્ણિ બારમો મનુ ધરો.

૪૩. તેના પુત્રોમાં દેવસેષ મુખ્ય હશે; હરિત વગેરે દેવો, તપોમૂર્તિ વગેરે ઋષિઓ અને ઋતશામ નામે દેવોનો અધિપતિ ઉન્ન ધરો.

૪૪. થી ૪૫. આ મન્વન્તરનો ઉદાર કરનાર ધરો વિષ્ણુનો સ્વધામ નામે અવતાર. (હવે) દેવસાવર્ણિ નામે તેરમો મનુ ધરો; તેના ચિત્રસેન (જેમાં) મુખ્ય છે એવા પુત્રો, દિવસ્પતિ નામે ઉન્ન, સુગ્રામ નામે દેવો, નિર્મોલ વગેરે ઋષિઓ ધરો અને યોગિરાટ નામે વિષ્ણુનો અવતાર ધરો.

૪૬. થી ૪૭. ચૈદ્રાએ મનુ ઉન્નસાવર્ણિ (નામે) ધરો; તેના ઉરુ વગેરે પુત્રો, શ્વશુપ વગેરે દેવો, શુચિ નામે ઉન્ન ધરો; અગ્નિવાહુ જેમાં મુખ્ય છે તેવા દેવો ધરો, (જ્યારે) બૃહદ્દામનુ નામે વિષ્ણુનો અવતાર ધરો. (આમ) બ્રહ્માના એક દિવસમાં ચૈદ્ર મનુ (ધાપ છે) એમ જાણવું.

૪૮. થી ૫૦. સ્વાયંભુવ મનુના પુત્ર પ્રિયવ્રતે પરમાત્મા (વિષ્ણુ) નો અનુગ્રહ મેળવી અને (પોતાના) યોગના પ્રબલથી પૃથ્વીના સાત વિભાગ બનાવ્યા; (વણી) પોતાના રથને લુપ્તાલી (એના) નીચેના અસરઓથી સમુદ્રના (પર) સાત ભાગ પાડી, નદીઓ, પર્વતો, જંગલો, આમડાં (શહેરો આદિ) વગેરેના વિભાગોથી પૃથ્વીના વિભાગો કરી, લોહના કલ્યાણને માટે પ્રત્યેક દીપ (પૃથ્વીના સાત ખંડ) માં સરહદો ઓકી અગ્નિય વગેરે પુત્રોને વર્ણવી આપી, મોક્ષ પ્રાપ્તિ કરી.

૫૧. થી ૫૩. ત્યારથી આરંભી આ પૃથ્વી સાત દીપ (ખંડ) વાળી કહેવાય છે : સાત સમુદ્રના વેદાવાળા (આ) જંબુ, પ્લસ, કુશ, કૌંચ, શક, શાલ્મલ અને પુષ્કર નામે સાત ખંડ પૃથ્વીના પાસવામાં આવ્યા છે (જ્યારે) ઘાર સમુદ્ર, ઉત્તરસ સમુદ્ર, મધ્ય સમુદ્ર, ધૃત સમુદ્ર, શીર-સાગર, મણ્ડોદ સમુદ્ર અને શુદ્ધ જલ સમુદ્ર એ સાત સમુદ્રો એક - એક ખંડનો એક (સમુદ્ર) - એ પ્રમાણે છે. આગ્નીય વગેરે તેના (પ્રિયવ્રતના) પિતૃતુલ્ય પુત્રો આ ખંડો (દીપો) ના અધિપતિ બન્યા.

૫૪. જંબુદીપના અધિપતિ (રાજા) આગ્નીયો પૂર્વદિગ્તિ (નામની અપારા) માં નવ પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા અને (તેમને) ખંડના (ફરી ભાગ પાડી) રાજાઓ બનાવી પોતે સ્ત્રેણ^૨ (સ્ત્રીમાં આસક્તિ હોવાથી (મુક્તિ ન મળતાં) અપારાઓના નગરમાં ગયો.

૧. એનું તે વેળાનું નામ ઝંજિજી હતું.

૨. સાવર્ણિ અઘ્રાએ મનુ ધરો. સૂર્યક્રમ્ય સમાસાય સર્વર્થિર્નિર્જિત યનુ : ૧ માર્ગકેય પુરાણ (અથવા સપ્તમી અ ૧).

૫૫. તેનો (આગ્નીશ્રવનો) પુત્ર નાભિ ભગવાનનો (મહાન) ભક્ત થઈ ગયો; તેણે (પોતાના) તપશ્ચર્યા તથા વ્રત (વગેરેના સાધનથી) વડે મેઠુ દેવી (નામની પત્નીમાં) માં ધર્મને ધારણ કરનાર અને વિષ્ણુનો અવતાર એવા ઋષભ નામનો (પુત્ર) નિર્માણ કર્યો.

૫૬. યુવાવસ્થામાં આવેલા તેને (ઋષભને) પૃથ્વી (નું રાખ્ય) સોપી એ નાભિ મોઠા પામ્યો. ધોગીઓમાં સર્વોપરી એવા ઋષભને પણ જશવૃષ્ટિ કરી ઈન્દ્રનું અભિમાન ઉતાર્યું.

૫૭. પોતાના ધર્મને આજીનાર તેણે (ઋષભે) પોતાની પત્ની અંતિથી સો પુત્રો મેળવ્યા; તેમાં એકપાસી (૮૧) પુત્રો વ્રતધારી શાંત વિગ્રો બન્યા.

૫૮. થી પછ. કવિ, અંતરિક્ષ, પ્રભુદ, આવિહોત્ર, કર ભજન, દ્રુમિષ્ઠ, ચમસ, પિપ્પલાયન અને હરિ આ (પુત્રો) વિષ્ણુના (પરમ) ભક્ત, અને દિગંબર (અવસ્થામાં રહેતા) આજે પણ વિદ્યાધાન છે; બ્યારે (અન્ય) ભરત વગેરે ભવેષ્ઠ (પુત્રો) પોતાના દ્વીપ-વિભાગના પાલક (રાજાઓ) બન્યા.

૬૦. (હવે) ધોગીઓમાં શેષ (એવો) ઋષભ પ્રારબ્ધભોગ જોનારો હોઈ જડવતુ પૃથ્વી પર વિચરવા લાગ્યો. (અને) વાંસમાં ઉત્પન્ન થયેલ અગ્નિથી (એનો) દેહ બળી જતાં સ્વધામ ગયો.

૬૧. (બ્યારે) ભરત (પણ) (પિતાની) બાકી રહેલી ક્રિયાઓ કરી પોતાના નામથી બનેલા ખંડ પર (ભારતવર્ષ પર) પોતાના પાંચ પુત્રોનો સન્માનિષેક કરી, નિઃસંગ બની વનમાં ગયો.

૬૨. ધોગચર્યા સ્વીકારેલી હોવા છતાં દેવયોગે હરણીના બચ્ચાના^૧ સંગને લીધે (ધોગથી) ભટ થયો, (એ કારણે મેળવેલા) હરણની ધોનિમાં જન્મ પસાર કરી, બીજા જન્મમાં જીવનમુક્ત બન્યો.

૬૩. આ ઉત્તમ મનુર્વંશ ખૂબ વિસ્તારવાળો હોવા છતાં અહીં સંશ્લેષમાં વર્ણવાયો છે; આ તથા અન્ય મન્વન્તરો (ની કથા) પણ વક્ત્ર અને શોભા ઉભપને પાવન કરનારાં છે.

૬૪. આ મહાન પૃથ્વીલોક સાત આવરણવાળા બ્રહ્માણ્ડની અંદર રહેલો છે, અને સ્વરાટ્ટ, અનન્ત, કમઠ અને વરાહ એનો ઉદાર કરેલો છે.

૬૫. જેની (પૃથ્વી લોકની) નીચે (ના ભાગમાં) સાત પાતાલ^૨ આવેલાં છે, જેમાં અસુર (સર્પ) વગેરે વાસ કરે છે, કશિપુગમાં પોતાના કર્મને અધીન જન્મ લેનારા ચાર^૩ પ્રકારના જીવો છે.

૬૬. ભૂરૂ-વગેરે સાત ઊર્ધ્વલોક છે; (એમાં) (પોતપોતાની) કલા પ્રમાણે દેવો, ઈન્દ્ર વગેરે, આઠ દિકૃપાલો અને (સૂર્ય વગેરે) અન્ય અધિકારગ્રાપ દેવો વસે છે.

૬૭. પરમાત્મા (ના તેજ) થી પ્રકાશતા ગ્રહો, નક્ષત્રો (આદિનું) મંડલ અહીં ફરે છે; તહીં તો નક્ષત્રો સાથે ગ્રહોની ગતિ બંધ થઈ, વિચયક ઊંચટી ગતિથી ચાલતું હોત.

૬૮. આ બ્રહ્માણ્ડથી ધામ વિરાટ પુરુષનું સ્વરૂપ છે; એનું ચિંતન કરનાર પર સત્-ચિત્-આનન્દ સ્વરૂપ શ્રીદત્ત ભગવાન (ચણ ગુણોના અધિપતિ) પ્રસન્ન થઈ એને (ચિંતન કરનારને) સામુખ્ય મુકિત આપે છે.

૧. ચિંતના ભપથી હરણીએ પોતાના બચ્ચાને તપજી દીધું અને જીવ બચાવવા નાસી ગઈ. એ બચ્ચાનું રક્ષણ ભરતે કર્યું. પછી એ બચ્ચામાં સ્નેહસંકિત થઈ તેથી સતત એનું ધ્યાન રાખવાથી મૃત્યુ બાદ હરણનો જન્મ મળ્યો; પરંતુ ધોગભટ હોવાથી બીજા જન્મે મોઠા પામ્યો.

૨. સાત પાતાલ: તલ, અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ, રસાતલ, પાતાલ.

૩. વર્ણમિત્ર જીવ: - સ્નેહ (પરએવામાંથી ઉત્પન્ન થનારાં) જેમને ચાંચડ, માંકડ આદિ; ઝર્ણમિત્ર - વનસ્પતિ, જાતા, આડ આદિ; ઝણ્ણ (ઈંડામાંથી જન્મતાં). ધંબી વગેરે; ત્રણગુણ -મનુષ્યો, પશુઓ વગેરે.

૪. ઊર્ધ્વલોક: ભૂલોક, ભુવર્લોક, સ્વર્લોક, મહર્લોક, જનલોક, તપલોક, સત્પલોક.

છછા અષ્ટકનો સાતમો અધ્યાય

સૂર્યવંશનો ઉપક્રમ કરી શ્રીરામના ચરિત્રનું વર્ણન

૧. જેમાં (વિગ્રોને) પુષ્કળ દક્ષિણ આપવામાં આવી છે તેવા, દેવો સહિત ઈન્દ્ર માટે (ઈન્દ્રને પ્રસન્ન કરવા) કરેલા યજ્ઞો પર્યાપ્ત થતાં, જે સૂર્યવંશ ઉભય પ્રકારની સમૃદ્ધિ પામ્યો, તેનું વર્ણન અહીં કરાય છે.
૨. વિષ્ણુની નાભિમાંથી બ્રહ્મા, તેનાથી મરીચિ (જન્મ્યા); તેનાથી કશ્યપ અને તેનાથી અદિતિમાં સૂર્યનો જન્મ થયો; તેમાંથી આદ્યદેવ (વિવસ્વત) મનુ થયા.
૩. પુત્રકામના માટેની ઈષ્ટિમાં (સણીની અનુમતિથી) હોતાએ કરેલા ઊલટ-ચુલટ આચારથી) મનુને ઈશ્વ નામે પુત્રી થઈ, (પરંતુ) મનુએ ભરે તપશ્ચાંદ્રથી તેને પુત્ર બનાવી દીધો.
૪. પ્રિયાને (પાર્વતીને) પ્રસન્ન કરવા શંકરે આપેલા શાપાવાળા વનમાં^૧ પ્રવેશ કરવાથી તે સુદ્યુમ્ન ધોડેસ્વાર સૈનિકો સાથે ફરીથી રુદ્રી બની ગયો.
૫. તેમાં (રુદ્રી બનેલા સુદ્યુમ્નમાં) લુહાથી પુત્રરવા જન્મ્યો; પાંડ્રી ગુરુ (બૃહસ્પતિ) ના પ્રયત્નથી તે રાજા સુદ્યુમ્ન એક મહિનો રુદ્રી અને એક મહિનો પુત્ર પરીકે રહેવા લાગ્યો.
૬. થી ૭. તેના (સુદ્યુમ્નના) ઉત્કલ વગેરે પુત્રો થયા, જે દક્ષિણના પ્રદેશના રાજાઓ બન્યા; (જ્યારે) મનુએ ઉગ્ર તપ કરી (બીજા) ઈન્દ્રાકુ, નૃમ, શર્વાતિ, દિષ્ટ, શૃષ્ટ, કૃષ્ણ, પૃથક્ક, નાભ્યમ, કવિ અને નરિષ્ઠ નામે પિતૃસેવાપરાયણ દશ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા.
૮. ત્યારનાદ પૃથક્કે મોહત્વાની જાણ થતાં (ભગવાન) વિષ્ણુની ભક્તિ કરતાં કરતાં, (અને વનમાં) દાવાગિની શરીર બળી જતાં, છવન્મુક્ત બની પરમપદ મેળવ્યું.
૯. કવિ (તો) બાળપણથી વૈરાગ્ય સંપન્ન હતો, (તેથી) એણે પ્રારબ્ધને ભોગવીને વિષ્ણુના ધ્યાનને મેળવ્યું; જ્યારે કૃષ્ણથી કારૂષ નામના રાજાઓ પેદા થયા, જેઓ અન્તરના (એ નામનો પૃથ્વીનો વિભાગ) રાજાઓ બન્યા.
૧૦. કૃષ્ણથી સુમંતિ વગેરે બ્રાહ્મણો (ઉત્પન્ન) થયા; નૃમ બેદરકારીથી દાનમાં આપેલી આપણું ફરીથી બ્રાહ્મણને દાન કરવાથી (કંમીડો નામે) ધણી બન્યો, પરંતુ કૃષ્ણની કૃપાથી મોક્ષ પામ્યો.
૧૧. નરિષ્ઠથી ચિત્રસેન વગેરે (પુત્રો) અને દિષ્ટથી નાભ્યમ જેમાં પ્રથમ છે તેના (પુત્રો) થયા, જેના કુલમાં તે પરુત જન્મ્યો જેનો યશ કૃતિમાં ગવાયો છે.
૧૨. બીજે દિવસે અંગિરસના યજ્ઞમાં શર્વાતિએ પુત્ર વડે કરેલા અપરાધની શાંતિ માટે પોતાની પુત્રી સુકન્ધાને અતિશય વૃદ્ધ બ્યવન ઝળિને આપી. બ્યવને અચિનીકુમારો પાસેથી વીવન મેળવ્યું. (તેના બદલામાં) બ્યવને (વજ્રસ્તંભન કરી) ઈન્દ્રનો અર્ચ હરી લઈ, તે બંને (અચિનીકુમારોને) યજ્ઞમાં ભાગ (નક્કી કરી) આપ્યો. આ દૃષ્ટિ આપનારનું^૨ ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ છે.
૧૪. શર્વાતિને ત્યાં આગર્ત વગેરે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા; આગર્તનો રેવત નામે પુત્ર થયો; આગર્ત દેશના રાજા એવા એના (રિવતના) સો પુત્રો તથા રેવની વગેરે કન્યાઓ થઈ.
૧૫. બ્રહ્માની સંપત્તિથી એણે (રિવતે) તેનું (રિવતીનું) લગ્ન વસુદેવના પુત્ર બલરામ સાથે કર્યું જે (વાત) નભમ એવા નાભ્યગે અંગિરસના છછા યજ્ઞમાં કાઢી.

-
૧. જે આ વનમાં પ્રવેશ કરશે તે રુદ્રી બની જશે એવો શાપ શંકરે આપેલો તે વનમાં
  ૨. મરુતઃ પરિવેષ્ટારઃ મરુતભ્યઃ ૬૬૧૧૧ ગ્રંથે ।
  ૩. શર્વાતિઃ ચ સુકન્ધાઃ ચ વ્યવનઃ ગુરુમ્બીચનૈઃ ।
ભોજનમ્નો સ્વરામ્યેજ્ઞન્ યતઃશ્ચુર્નૈ દીપતૈઃ ॥

૧૬. એનો અંબરીષ નામે વિષ્ણુભક્ત પુત્ર થયો; તેના વિરૂપ એરે પુત્રો થયા; વિરૂપનો પૃષદશ નામે પુત્ર થયો, (અને) એનો પુત્ર^૧ રથીતર નામે થયો.

૧૭. થી ૧૮. ઈશ્વકુન્દા વિકુક્ષિ, નિમિ, દશક વએરે સો પુત્રો થયા; વિકુક્ષિનો (પુત્ર) જપ, તેનો અનેનસુ (અને) તેનો પુત્ર પુષુ નામે થયો; તેનો વિશ્વરન્ધ્ર થયો, તેનો ચન્દ્ર થયો. તેનો યુવનાશ નામે (પુત્ર) થયો, તેનો પુત્ર રથાવ, તેનો બૃહદશ, (અને) તેનો હુન્દુમાર નામે (પુત્ર) થયો.

૧૯. થી ૨૦. તેનો પુત્ર દૃઢાશ, તેનો હર્પશ, તેનો નિર્કુલ, તેનો બ્રહ્મણ (નામે પુત્ર) થયો; તેનાથી નિર્કુલ (બીજો) અને તેનો કુશાશ (પુત્ર) થયો. તેનો સેનર્જિત નામે (પુત્ર) થયો; તેનો ધીવનાશ (પુત્ર) થયો. તેના^૧ (ધીવનાશના) પેટમાંથી ચક્રવર્તી રાજા માન્દાતા પેદા થયો; તેના પુરુકુશ, અંબરીષ અને (દેવોના) સેનાપતિ મુશુકુન્દ થયા.

૨૧. થી ૨૨. પુરુકુશથી તસદ્-દસ્યુ (પુત્ર), તેનો પુત્ર અનરથ્ય (નામે), તેનો હર્પશ (નામે પુત્ર) થયો; તેનો અરુણ (નામે પુત્ર) થયો (અને) તેનો આસ્થનિર્મંથન (નામે) થયો; તેનો સત્યવ્રત, તેનો ત્રિશંકુ (નામે પુત્ર) થયો, જે હાલમાં (પણ) સ્વર્ગમાં રહેલો છે, તેનો (ત્રિશંકુનો) હરિશંદ્ર નામે ધર્મનિષ્ઠ (પુત્ર) થયો, જેની (સત્યપાલનની) કસોટી વિશ્વપિત્રે કરી હતી.

૨૩. એનો રોહિત (નામે પુત્ર) કૃતિમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે; તેનો (રોહિતનો) હરિત, અને તેનો ચમ્પક (નામે પુત્ર) થયો; તેનો સુદેવ, તેનો વિજ (નામે પુત્ર), તેનો ભરુક (અને) તેનો વૃક તેનો સમર (નામે પુત્ર) થયો, જે અધોધમ્મનો ચક્રવર્તી રાજા બન્યો;

૨૪. ૨૬, ૨૭ થી ૨૮. એના (સમરના) સુપતિમાં (બીજી પત્નીમાં) સાગર નામે સાહ હજાર પુત્રો થયા; જેઓએ સાગરનો વિસ્તાર કર્યો, (પરંતુ) પિતાના પાશનો યોડો એટલે (કપિલે) હરી લીધો છે, એવી જ્ઞાન્તિથી એને (કપિલને) હણવા તત્પર થતાં એના (કપિલના) ક્રોધથી બળી મર્યા; (હવે) અસમંજસના પુત્ર અંશુમાને કાકાઓને મૃત્યુ પામેલા ભેઈ તેમનો ઉદ્ધાર કરવા તપ કર્યું, (પણ) મૃત્યુ પામ્યો, તેના પુત્ર દિલીપે પણ તેમ કર્યું (તપ કર્યા કરી), તે પણ મરણ પામ્યો; તેના ધર્મનિષ્ઠ પુત્ર ભગીરથે પૂર્વજોના ઉદ્ધાર માટે (પાપીઓનાં) પાપ નાશ કરનારી ગંગાને પ્રયત્ન કરી સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર આણી; એનો (ભગીરથ) પુત્ર ક્રુત (નામે), તેનો નામ, તેનો સિન્ધુદ્રીપ અને તેનો (પુત્ર) આપત થયો.

૨૯. થી ૩૦. એનો પુત્ર ઋગુપર્ણ થયો; તેનો મિતસહ થયો, જે ગુરુના શાપથી^૨ બાર વર્ષ સુધી બ્રહ્મરાક્ષસ (ની યોનિમાં) રહ્યો અને (ફરીથી) બ્રાહ્મણનો^૩ શાપ મેળવ્યો, (પરંતુ) વસિષ્ઠની કૃપાથી (શાપમાંથી) મુક્ત બન્યો. એનો (મિતસહનો) અશ્વક અને તેનો મૂલક (નામે પુત્ર) થયો.

૩૧. તેનો દશરથ તેનો ઈંદ્રવિઠ (અને) તેનો વિશ્વસહ (નામે) થયો; તેનો (વિશ્વસહનો) ખટ્વાંગ નામે ચક્રવર્તી (પુત્ર) થયો, એટલે મુહૂર્તમાં ૪ યોગ મેળવ્યો.^૪

૧. સેનર્જિત : સેત એટલે શરીર પૃષદશનો સેતજ (શરીરમાંથી જન્મેલો) બાળક તે રથીતર.

૨. ચૈવ્વશ પાશમાં પોતે ચરભસણ કર્યું તે કારણે તેને ગર્ભ રહ્યો અને તેના પેટમાંથી માન્દાતા જન્મ્યો. એનો કેસિની (નામે પત્ની) માં નામ પ્રમાણે અર્ધવાળો અસમંજસ નામે પુત્ર થયો.

૩. આ રાજાના કપટી સેવકે ગુરુને મનુષ્યનું માંસ ભોજનમાં આપ્યું તેથી ગુરુએ બાર વર્ષ બ્રહ્મરાક્ષસની યોનિમાં રહે એવો શાપ આપ્યો.

૪. બ્રાહ્મણ દંપતી રતિકીડા કરી રહ્યાં હતાં ત્યારે એણે બ્રાહ્મણનો વધ કર્યો તેથી બ્રાહ્મણીએ 'તું મૈત્રુન કરતાં મરીશ' એવો શાપ આપ્યો.

૫. એક મુહૂર્ત આપુષ્ય બાકી છે એવું જાણી બ્રહ્મરાક્ષસ મેળવી મુક્તિ પામ્યો.

૩૨. પદ્મી તેનો (ખટ્વાંગનો) દીર્ઘબ્રહ્મ અને તેનો રત્ન (નામે પુત્ર) થયો જે સાર્વભૌમ રાજા બન્યો; તેનો (સ્તુનો) અન્ન (અને) તેનો (પુત્ર) દશરથ (નામે) થયો; ભગવાન વિષ્ણુ (અજન્મા) તેના (દશરથના) અંદર બાળકો (રામ-લક્ષ્મણ-ભરત-શત્રુઘ્ન) તરીકે પદ્યાર્થ.

૩૩. થી ૩૪. (પ્રયોજન હોવાથી ધીરજ કથા પૂ. લેખકશ્રી રજૂ કરે છે): પુલસ્ત્યે (ભૂલગ્નિન્દુની પુત્રીમાં) વિશ્વવાને ઉત્પન્ન કર્યો; તેણે સંભ્રામણે કૈકશી (એની પત્ની) સાથે રતિહીન કરી, તેથી જે ગ્રહ (પુત્રો) થયા તે (અનુક્રમે) દશપુત્રવાળો રાક્ષસ રાવણ, કુંભકર્ણ અને શંતિ ચિત્તવાળો ચિત્રંજીવી વિદ્યોધર. સવર્ણે બ્રહ્માની આરાધના કરી સરલતાથી અમરત્વ પ્રાપ્ત કર્યું.

૩૫. એણે (રાવણે) દેવોને ગુલામ બનાવ્યા; લંકામાં રહ્યો હોવા છતાં ત્રણે લોકને કંટાડુપ બની ગયો; તેના ભારથી દબાયેલી પૃથ્વી દેવો સાથે બ્રહ્માને શરણે ગઈ.

૩૬. બ્રહ્માએ પણ તેમની સાથે શીરસપુદ્રમાં જઈ તે વિષ્ણુની સ્તુતિ કરી તેમને પ્રસન્ન કર્યા અને પ્રસન્ન થયેલા તેમણે પણ કહ્યું, “હું દશરથ (જાન) ના આર પુત્ર તરીકે જન્મ લઈશ.”

૩૭. તે સાંભળીને બ્રહ્માએ દેવોને કહ્યું, “તમે પણ વાનર બની વિષ્ણુને મદદ કરો.” આમ તેઓ પણ તે પ્રજાણે (વાનર) તરીકે જન્મ્યા.

૩૮. સંતાપિ વિનાશ દશરથે જાપરશ્ન અને વસિષ્ઠને ‘વરણ’ કરી પુત્રકામેષ્ટિ પદ્મ કર્યો, જેમાં સાક્ષાત્ અગ્નિનારાયણ પ્રગટ થયા.

૩૯. અગ્નિએ સુવર્ણજા પાત્રમાં પાપસ આપી (દશરથને) કહ્યું, “ હે રાજનું ! આજથી તારે ત્યાં અજન્મા કેશવ આર પુત્રરૂપે વર્તમાઈને આવશે.

૪૦. પદ્મી ઋષિ (વસિષ્ઠદિ) ની આજ્ઞાથી રાજાએ કૌશલ્યા (પટરાણી) ને અને કેકેયીને ચડુ આપ્યો; તે બંનેએ પોતાના પાપસમાંથી અડધો અડધો અંશ અને સુમિત્રાને (પણ) આપ્યો.

૪૧. પદ્મી (ત્રણે) રાણી ગર્ભવતી બની અને ક્રાંતિમાં દેવી જેવી દેખાવા લાગી; હવે યોગ્ય સમયે ચૈત્ર માસની (શુક્લ) નવમીને દિવસે કૌશલ્યાએ પુત્રને જન્મ આપ્યો.

૪૨. પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં અને જ્યારે પાંચે ઋતુ અસ્ત ન પામેલી સિતિવાળા અને ઉચ્ચ રાશિના^૧ હતા અગ કર્ક નો ઉદય થયો હતો તે સમયે પોલ્યાં આપેલા વરદાનનું સ્મરણ કરી ભગવાન વિષ્ણુ પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયા.

૪૩. મા કૌશલ્યાએ પ્રાર્થના કરી અને અગ્નિય વિશ્વના ઈશ્વર ઈન્દ્રનીલ (મણિ) જેવી કંઠિવાળા રાજાનાં ચિહ્નોથી ઓઢિત સુંદર (માનવ) દેહવાળા બાળક બની ગયા.

૪૪. કેકેયીએ એક અને સુમિત્રાએ બે (બાળક) ને જન્મ આપ્યો; રાજાએ (દશરથે) જાતકર્મ સંસ્કાર કર્યા અને બ્રાહ્મણોને ગાયો, ભૂમિ, કુવર્ણ વગેરેનું અનંદપૂર્વક દાન કર્યું.

૪૫. (કૌશલ્યા-પુત્ર) રામ સીથી મોટા, ભરત કેકેયીના પુત્ર બીજા અને (પદ્મી) લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન (સુમિત્રાના પુત્રો) અન્વર્ધક^૨ નામોથી સંસ્કારાયેલા હતા.

૪૬. પાપસના અંશને અનુસરી રામ સાથે લક્ષ્મણ અને ભરત સાથે શત્રુઘ્ન ત્રેમ પુણ્યનોડીમાં તેઓ ફરતા હતા.

૪૭. હવે યોગ્ય સમયે વસિષ્ઠે તેમને ઉપનામન સંસ્કાર આપ્યા અને સાડું રાશિમાં આપ્યું; વેદ, શાસ્ત્ર અને કલાઓના ઉત્તમ જ્ઞાતા બની તેઓ માનવીય લીલા કરવા લાગ્યા.

-
૧. અજ્ઞપ ગૌઘાત્તવમ્ જાતઃ અજન્મા મોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ પુત્ર (દશરથ).
  ૨. પૂ. લેખકશ્રી દીકામાં જણાવે છે કે મેષમાં સૂર્ય, કર્કમાં ગુરુ, તુલામાં શનિ, મકરમાં મંગલ અને મીન રાશિમાં શુક્ર ઋતુ શીરામના જન્મ સમયે હતા.
  ૩. ‘રમણ કરનારા’ રામ, ‘ભરણ કરનારા’ ભરત, ‘લક્ષણોથી પુકત’ લક્ષ્મણ અને ‘શત્રુઓને હણનાર’ શત્રુઘ્ન.

૪૮. જ્યારે વિશ્વામિત્ર ધનુર્ધામમાં (રામને) લઈ ગયા ત્યારે ઋષિની આજ્ઞાથી, લક્ષ્મણની સાથે રામે માર્ગમાં તાટિકાને હણી અને (પદ્મી) સુબાહુનો વધ કર્યો.

૪૯. (જ્યારે) લક્ષ્મણે બળપણમાં જ (પોતાના) બાણથી મારીયને સો ધોજન દૂર સુધી ભગવાનીને દરિયામાં ફેંક્યો અને બાકી રહેલા રાક્ષસોને હણી નાખ્યા.

૫૦. ઈન્દ્ર સાથે રમણ કરવાથી દૂષિત બનેલી (પોતાની) પત્નીને (અહલ્યાને) શાપ આપેલો અને (તેથી) પશ્ચરૂપે બનેલી હોવા છતાં તેને રામે (ચરણની) ધૂળથી પહેલાંના જેવી (શુદ્ધ) બનાવી દીધી.

૫૧. જનકના ઘેર જઈ તેણે (રામે) ઈશ્વર (શંકર) જેવું (શક્તિશાળી) (શિવનું) ધનુષ્ય રાજાઓના અભિમાન સાથે તોડી વિજયશ્રી સાથે સીતાનું વરણ કર્યું.

૫૨. ત્યાં (મિથિલામાં) જ ભોગ્ય થયેલા બધા ભાઈઓનાં સગન થયાં; પત્ની (સીતા)ની સાથે અયોધ્યા જતાં (માર્ગમાં) રામે પરશુરામના ગર્વને પણ હણ્યો.

૫૩. સત્યના વચનથી બંધાયેલા^૧ પિતાની આજ્ઞા માથે ચઢાવી, લક્ષ્મણ અને પત્ની (સીતા) સાથે તેમણે (રામે) ચૌદ વર્ષ વનમાં વિચરણ કર્યું.

૫૪. ચિત્રકૂટ પર્વત પર ભરદ્વાજે (ઋષિએ) એમની (રામની) પૂજા કરી, વાલ્મીકિએ (એમનો) સત્કાર કર્યો; ભરતને નીતિ દ્વારા આશાસન આપી મૃત્યુ પામેલા પિતાને સદ્ગતિ આપી.

૫૫. અત્રિ ઋષિના આશ્રમમાં જઈ શ્રીદત્તાની સંપત્તિ મેળવી અને વિજય માટે આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરી, વિરાધને સદ્ગતિ આપી અને હજકારણમાં વાસ કર્યો.

૫૬. ભાઈ (લક્ષ્મણ) પાસે રાવણની બેન શૂર્પણખાને બેડોળ બનાવડાવી, સામે થયેલા ખર વગેરે ચેંકડો રાક્ષસોને હણ્યા.

૫૭. જ્યારે નાના ભાઈ (લક્ષ્મણ) સાથે રામ દૂર ગયા હતા ત્યારે સુવર્ણના હરણનું રૂપ ધારણ કરનાર મારીચની સહાયવાળા રાવણે પતિ બનીને બળજબરીથી સીતાજીનું અપહરણ કર્યું.

૫૮. તેના વિયોગમાં પીડાતા રામે જટાપુને મોઢા આપ્યો, પછી તેનું રાક્ષસે અપહરણ કર્યું છે એમ જાણી, તેને શોધવા દક્ષિણ દિશામાં રામ ગયા.

૫૯. કબંધનું રક્ષણ કરનાર, શબરીથી પૂજાયેલા તેમણે (રામે) હનુમાનના વચને સુગ્રીવ સાથે મિત્રતા બાંધી, તેની (સુગ્રીવની) રત્નીનું અપહરણ કરનાર વાલિનો વધ કર્યો.

૬૦. થી ૬૧. સુગ્રીવે સીતાની શોધ માટે અનેક વાનરોને મોકલ્યા; તેમાં હનુમાન સો ધોજન વિસ્તારવાળા સમુદ્રને ઉલ્લંઘી લંકામાં પહોંચ્યા; (ત્યાં) સીતાજીને ખોખાં, (એમની સાથે) વાત કરી, વન (અશોકવન) ભાંગ્યું, રાક્ષસ (રાવણ) સાથે વાગ્યુદ્ધ કર્યું અને લંકાને બાળી, (રાવણના) ચોથા ભાગના સૈન્યને હણીને પાછા ફર્યા.

૬૨. થી ૬૩. તેણે (હનુમાને) જે કર્યું હતું તે બધું રામને જણાવ્યું, (અને) પછી ભાઈ સુગ્રીવ અને અઢાર પદ્મ^૧ સારા વાનરો સાથે જઈ અને (સમુદ્ર પર) સો ધોજન લાંબો સેતુ બાંધી, રામેશ (એ નામના મહાદેવનું સ્થિત) ની સ્થાપના કરી, વિભીષણે જેની સેવા કરી છે એવા રામે લંકામાં આવી ઘેરો થાલ્યો.

૬૪. આખા કુલ સાથે રાવણને હણીને, વિભીષણને (લંકાનું) રાજ્ય સોંપીને, તે (રામ) પત્ની (સીતા), ભાઈ (લક્ષ્મણ) અને વાનરો સાથે પુષ્પક (વિમાન) માં (પોતાના) નગર (અયોધ્યા) માં ગયા.

૧. પુલ્હભૂમિ પર દશરથે કૈકેયીને કહેલું કે 'તારું જે કંઈ આવીષ્ટ હશે તે પ્રમાણે કું કરીશ' - એ વચનને સત્ય કરવા રૂપી બંધનથી દશરથ બંધાયેલ હતા.

૨. ૧૦ લાખ કરોડ.

૬૫. મુનિઓ વડે જેનો રાજ્યાભિષેક થયો છે, દેવોએ જેની સ્તુતિ કરી છે, ભાઈઓએ જેને માન આપ્યું છે એવા રામે પ્રજાનું રંજન કરતાં કરતાં ૬૨ હજાર વર્ષ સુધી શાસન કર્યું.

૬૬. સીતાજી યુદ્ધ (સાધ્વી) હતાં, ગર્ભવતી હતાં છતાં નિદ્રા દોષને લીધે એમનો (રામે) ત્યાગ કર્યો; તેણે વનમાં કુશ અને લવને જન્મ આપ્યો; વાલ્મીકિએ (તે બંનેનું રામ સાથે) મિલન કરાવ્યું.

૬૭. થી ૬૮. રામ વડે દિવ્ય (કસોટી) પામેલી સીતા પ્રથમ અને પછી બંને પુત્રોને સખ્ય સોંપી પરિવાર સાથે રામ ખજૂર વૈકુંઠમાં ગયા અને અહીં (ભૂલોક પર) પાપનો નાશ કરનારી રામાયણ નામની કીર્તિને મૂકતા ગયા. આ પ્રમણે પવિત્ર અને પાવનકારી સૂર્યવંશનું સંલેપમાં (અહીં) વર્ણન કર્યું છે.

છછા અષ્ટકનો આઠમો અધ્યાય

ચંદ્રવંશનું વર્ણન

૧. (અન્યને) પાવન કરનાર જે ચંદ્ર સ્વર્ગમાં રહેલો છે, તેના વંશનું હવે અહીં વર્ણન કરાય છે, જેના વડે (જે વંશમાં) શ્રીહતનો અનુગ્રહ પામેલાને બંને પ્રકારની ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ, તે સ્પષ્ટ છે.
૨. આ વંશમાં જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બધી કલાઓ સાથે અવતીર્ણ થયા,^૧ તેમજ ઘણા કીર્તિ સંપાદન કરેલા અને વિજયી બનેલા રાજાઓ (પણ) થઈ ગયા છે.
૩. વિષ્ણુના પુત્ર બ્રહ્મા, તેના (બ્રહ્માનો) પુત્ર અત્રિ, તેનો ચંદ્ર, (ચંદ્રથી) ગુરુપત્નીમાં બુધ થયો; તે પછી (બુધથી) ઉલામાં પુરૂરવા થયો (જે એક પણ કહેવાય છે); તે (ભરત મુનિના) શાપથી ભષ્ટ થયેલી ઉર્વશી^૨માં આસક્ત બન્યો.
૪. જે બંનેની (પુરૂરવા - ઉર્વશીની) કીર્તિ વેદનાસપક્ષે (પણ) ગાઈ છે, તેમના આપુ, જુગપુ, અપ્પાપુ, અપ, વિજય અને જય નામે છ કીર્તિમાન પુત્રો થયા.
૫. કમપૂર્વક તેમના પુત્રો નહુષ, વસુમાન, જુતંજય એક, ભીમ, અભિત થયા. ભીમનો કાંચન અને તેનો હોતક (નામે પુત્ર) થયો.
૬. તેનો પુત્ર જહ્નુ થયો, જેણે સ્વર્ગની ગંગાનો કોશિયો કરી (પેટમાં ઉતારી દીધી) હતી; તેનાથી (જહ્નુથી) પુરુ, તેનો બલ્લક, એનો (પુત્ર) અજક (અને) એનો કુશ (નામે) થયો.
૭. એનો કુશાંબુ, એનો પુત્ર આદિ (નામે રાજા) થયો, જેની પુત્રી સમ્યવતી (થઈ), જેને ભૃગુકુળનો ઋષીક અશ્વેરૂષી શુલ્ક આપીને પરણ્યો.
૮. તે બેનો પુત્ર જમદગ્નિ થયો અને પશમાં ચરભક્ષણના અદલા-બદલાથી, એમનો પૌત્ર રામ (પરશુરામ) (બ્રાહ્મણ હોવા છતાં) જાતધર્મ પાળતા) રાજા જેવો બન્યો, જેણે ઉદ્ધત જાતિયોનો વધ કર્યો.
૯. જેની શીમસોપવાસિ અને તપોબલથી પ્રાપ્ત બ્રહ્મર્ષિપદ (જુતિમાં) ગવાયેલ છે, જે યોગબળથી ગાયત્રીમંત્ર ના દૃષ્ટા થયા તે વિશ્વામિત્ર^૩ ગાદિ^૪ ના પુત્ર હતા.

૧. તેથી સ્મૃણસ્તુ ધણાન્ સ્વપ્ન કહેવાય છે.
૨. એક વેળા પૃથ્વી પર ફરવા આવેલી ઉર્વશીને કેશી દાનવ ઉપાડી ગયો; તેને પુરૂરવા એ છોડાવી; તે તેના પ્રેમમાં પડી; પછી સ્વર્ગમાં ગયા બાદ ઈન્દ્રના દરબારમાં નૃત્યવેળા, ઉર્વશીથી પુરુષોત્તમ ને બદલે પુરૂરવા બોલાયું; તેથી ભરત મુનિએ “ત્વં પૃથ્વી પર પડ” - એવો શાપ આપ્યો; પૃથ્વી પર ઉર્વશી પુરૂરવા પરણ્યાં.
૩. વિશ્વસ્ય હ વૈ વિદ્યં વિશ્વામિત્ર ઝાસ । ઋગ્વેદ (સ્મૃતિ).
૪. ગાદિની પત્નીએ બ્રાહ્મણ માટેનો ચરુ ખાધો તેથી જાતિપ હોવા છતાં એની કુખે વિશ્વામિત્ર જન્મ્યા, જે રાજર્ષિ હોવા છતાં તપશ્ચાર્યથી બ્રહ્મર્ષિ બન્યા, જ્યારે ગાદિની દીકરીએ જાતિપનો ચરુ ખાધો જેથી પ્રાર્થના કરવાથી પુત્ર જાતિપ તો ન બન્યો, પરંતુ પૌત્ર) રામ જાતિપદાર્થવાળો બન્યો.

૧૦. આ (વિશ્વામિત્ર) સત્રિપ હોવા છતાં બ્રાહ્મણો અને રામ (પરશુરામ) બ્રાહ્મણ હોવા છતાં કત્રિપ બન્યા; આ તો તેમની માતાઓએ કરેલી ચરુભક્ષણની અદલા-બદલીનું ફળ છે.

૧૧. આપુના નહુમ વગરે પાંચ પુત્રો થયા. ભગવૃદ્ધ થી સુહોષક (નામે) પુત્ર થયો; તેના પુત્રો કારણ, કુશ, મૃત્યુમહ થયા. એનો મુન્નક નામે પુત્ર ક્રષિ થયો.

૧૨. કારણ નો કક્ષિ, તેનો (પુત્ર) રાજ, તેનો દીર્ઘતપ્ત, તેનો રુષ, તેનો ધન્વતરિ, તેનો કેતુ અને તેનો ભીમ (નામે પુત્ર) થયો.

૧૩. થી ૧૪. તેનો (ભીમનો) દિવોદાસ (નામે પુત્ર) અને તેનો કુમાન્ત્ર થયો; તેનો (પુત્ર) કુવલ્યાસ થયો, જેની યત્ની મદાલસાએ મૃત્યુ પામી છતાં ભગવાન દત્તાત્રી (દત્તકૃપાથી) જીવતી થઈ, (અને) દરેક જન્મેલા પુત્રને તત્ત્વજ્ઞાનથી આત્મસાક્ષાત્કારી બનાવ્યા; તેમાં અઘર્કે સપ્ત બની રાખ્ય કન્યુ. તે પછી યોગી બન્યો.

૧૫. તેણે (અઘર્કે) છાસક હજાર વર્ષ રાખ્ય કન્યુ પછી શ્રીદત્તે તેનો ઉદ્ધાર કર્યો; તેનો (પુત્ર) સંતનિ અને તેના મહાબુદ્ધિશાળી (પુત્રો) સુનીથ વગેરે થયા.

૧૬. કચે જેને શાપ^૧ આપ્યો છે તે શુકાચાર્પની પુત્રી દેવયાની સાથે નહુમના પુત્ર યયાતિએ લગ્ન કર્યું અને તેની સેવા કરવા, અપરાધી બનેલી શર્મિષ્ઠને (સ્વીકારી).^૨

૧૭. (યયાતિને) દેવયાનીથી યદુ અને નૃવંશુ (પુત્રો) થયા, બીજાથી (શર્મિષ્ઠાથી) અનુ, દુહુ અને પુરુ થયા. પ્રતિજ્ઞાથી ભર^૩ થયેલા રાજ (યયાતિ) ને શુકાચાર્યે ‘યરડો યા’ એવા શાપ આપ્યો.

૧૮. પુત્રને કામુક પિતાની (યયાતિની) તે વૃદ્ધવસ્થા આનંદથી અપંચાવી લીધી. રાજાએ (યયાતિએ) એક હજાર વર્ષ સુધી ભોગ ભોગવ્યા અને પછી દૈવભોગે વીતરાગ બન્યો.

૧૯. થી ૨૦. (ત્યારે) તેણે ભાર્ગવીને એક બકરીની વાર્તા કહી તેમાં આ ઉત્તમ શ્લોક છે કે “મા, બેન કે પુત્રી સાથે પણ મારણે અલગ અલગ રાખવું, કારણ ઈન્દ્રિયોનો સમૃદ્ધ એવો તો બળવાન છે કે જાનીપુરુષને પણ આકર્ષે છે.” (હવે યયાતિએ) તે વૃદ્ધવસ્થાને ફરી સ્વીકારી લઈ, તેને (પુત્રને) પહેલાંનું (યુવાન) વય પાછું આપ્યું....

૨૧. બધા ભોગ ઉપાભોગમાંથી વિરક્ત બની રાખ્યાના વિભાગ પાડીને બધા પુત્રોને રાખ્ય સૌંધીને, જ્ઞાન સંપાદન કરી, (વિષ્ણુ ભગવાનનું) આદ્ય એવું ઉત્તમ પદ (તેજ) પામ્યો.

૨૨. થી ૨૩. પુત્રનો (પુત્ર) જન્મેજય થયો, તેનો પ્રથિન્વાન (નામે પુત્ર), તેનો પ્રવીરક, તેનો નમસ્યુ, તેનો ચાવીંધિ, તેનો સુધુ, તેનો બહુનુ તેનો ચંપાતિ, તેનો અર્ધ્યાતિ, અને એનો રીદાસ (નામે પુત્ર) થયો, જેણે (રીદાથે) સુભાચિ (નામે અપ્સરા) થી ઋનેપુ વગેરે દસ પુત્રો મેળવ્યા.

૧. બૃહસ્પતિપુત્ર કચ શુકાચાર્યનો શિષ્ય બની મૃતસંજીવની મંત્ર શીખવા રત્નો; શુકાચાર્યની પુત્રી દેવયાની તેના પ્રેમમાં પડી અને લગ્ન માટે માગણી કરી. કચને તેને બેન (અને મા પણ) ગણી હોવાથી ના પાડી. દેવયાનીએ કચને શાપ આપ્યો: ‘તું મંત્ર ભૂલી જઈશ’. કચે દેવયાનીને શાપ આપ્યો, ‘તને વૃદ્ધ રાજા પરણશે.’

૨. શર્મિષ્ઠાએ ભૂલમાં દેવયાનીનું વસ્ત્ર પહેર્યું. તેણે ખોડો મળતા દેવયાનીને કુવામાં ફેંડી દીધી તે અપરાધ.

૩. શર્મિષ્ઠાને દાસી તરીકે સાથે લીધી ત્યારે યયાતિએ શુકાચાર્ય પાસે પ્રતિજ્ઞ લીધી કે ‘તું શર્મિષ્ઠ સાથે શરીર સંબંધ નહીં બાંધુ’^૪; પરંતુ પછી તે શર્મિષ્ઠામાં આસક્ત થઈ તેનો ઉપભોગ કરવા લાગ્યો. આમ પ્રતિજ્ઞાથી ભંગ થયો તેથી શુકાચાર્યે ‘યરડો યા’ શાપ આપ્યો.

૨૪. એ સ્તુતેપુત્રો (પુત્ર) રત્નભદ્ર (નામે) થયો, તેના સુધી, અદ્વિતરથ અને ક્રુવ (ત્રણ પુત્રો) થયા; વચલા પુત્ર (અપ્રતિરથ) ને ત્યાં મેઘાનિધિ, પ્રસન્નવ વગેરે મહર્ષિઓ જન્મ્યા.

૨૫. થી ૨૬. સુધીનો રૈભ્ય, તેનો દુષ્યન્ત (નામે પુત્ર) થયો, જે (વનમાં) શિકાર ખેલતાં, તપસ્વી વિશ્વામિત્રથી યેનકા (નામે અપ્સરા)માં જન્મેલી અને કવ્વના આશ્રમમાં રહેતી, પત્નીઓમાં (અન્ય રાણીઓ કરતાં) રત્ન જેવી શક્તિવાળાને ગાનધર્વીવિધિથી પરણ્યો અને તેનાથી મહાન (પુત્ર) ભરત ઉત્પન્ન થયો.

૨૭. જેના (ભરતના) જમણા હાથમાં ચક્ર (સુદર્શન ચક્ર) નું ચિહ્ન અને બંને પગમાં કમળનું ચિહ્ન હોઈ સપ્ત રાજ થયો અને વિધિપૂર્વક પક્ષ કરનારો થયો (જેથી) તેનો યજ્ઞ કૃતિઓમાં ગવાયો છે.

૨૮. એના જેવા (પતિ જેવા) મહાન કર્મ કરનાર પુત્રો થયા નહીં અને થશે નહીં (તેવી ગણતરીથી) એની (ભરતની) પત્નીઓએ (સરખામણીમાં) તેના જેવા (પતિ જેવા) ન હતા તે પુત્રોને પતિથી કરી જઈને હણી નાખ્યા.

૨૯. યજ્ઞ દ્વારા પરિતૃપ્ત કરાયેલા દેવોએ^૧ રાજાને ભરદ્વાજ^૨ (યજ્ઞાગ્રમરુ) આપ્યો; ત્યારબાદ (એનાથી) (એના ભાઈ ઉત્તમની) ગર્ભિણી (બનેલી પત્ની) પ્રજાવતીમાં જીવ (બાળક) રમણજી કરવા લાગ્યો.

૩૦. (હવે પતિના ભાઈથી) ગર્ભ રહ્યો તેથી ભવથી તેનો (ગર્ભનો) ત્યાગ કરવા તેણે (પ્રજાવતીએ) ઈચ્છ કરી, (ત્યારે) દેવોએ તેને કહ્યું, “હે મૂર્ખ (સ્ત્રી)! આ ક્ષત્ર^૩ (અર્થાત્) ભે થી (પતિ અને પતિના ભાઈ) જન્મનાર (ગર્ભ) ને ધારણ કર;” હે બૃહસ્પતિ! આ દ્વાજને ધારણ કરો (રક્ષણ કરો - પોષણ કરો).

૩૧. આ પ્રમાણેની વાણીથી જે ભરદ્વાજ થયો તે જ ભદ્રત નામે દત્તક પુત્ર થયો; (કારણ) આ સાહાયક રીતે માતા-પિતાથી (ઉત્પન્ન અને એની પત્નીથી) ત્યજાયેલ તેને દેવોએ ધારણ કરી, તેને (ભરતને) હર્ષથી આપ્યો.

૩૨. થી ૩૩. આ વિતથર્વશમાં ઉત્પન્ન થયો તેથી વિતથ (કહેવાયો), તેનો (પુત્ર) મન્યુ, તેના બૃહસ્પતિ, અશ્વઘૌર્ધ, નર, ગર્ગ અને જય (નામે પુત્રો) થયા; પાણી નરનો (પુત્ર) અંસ્કૃતિ, તેના રંતિદેવ અને મુરુ (નામે) પવિત્ર (પુત્રો) થયા. મહાબળશાળી ક્રતિવ ગર્ગથી બ્રહ્મણ જાતિના (પુત્રો) જન્મ્યા.

૩૪. બૃહસ્પતિથી હસ્તિનાપુરનો (મથમ) રાજા હસ્તી ઉત્પન્ન થયો; તેના (હસ્તીના) પુરુષીક, અજમીક અને દ્વિષીક (નામે) થયા. વચલા (અજમીક) થી બૃહદિષુ (નામે પુત્ર થયો);

૩૫. (પદ્મ) તેનો બૃહદ્વનુ, તેનો બૃહન્નાય અને તેનો પુત્ર જયદ્રથ થયો; એનો વિશ્વદ (નામે), અને તેનો સેનાપતિ તથા રુચ્ક વગેરે (પુત્રો) થયા.

૩૬. થી ૩૭. કુષીકથી વિપ્રજાતિના (પુત્રો), અજમીકથી નીલ નેત્રસ થયા; નીલનો (પુત્ર) શાંતિ, તેનો સુશાંતિ, તેનો પુરુજ, તેનો અર્હ તેનો (પુત્ર) ભાર્ગ્યથ થયો; તેના મુદ્ગથ વગેરે થયા, તેઓમાં જે સૌથી મોટો હતો તેનાથી પ્રતાપી ભક્તિવ દિવોદાસ થયો, તેનો મિત્રેયુ, તેનો વ્યવન અને તેનો (પુત્ર) સુદાસ થયો.

૩૮. હવે તેનો (સુદાસનો) સહદેવ, તેનો સોમક, એનો પૃથક્ (નામે પુત્ર) થયો; તેનો દુષક, તેનાં (સંતાનોમાં) દ્રૌપદી (પુત્રી) અને કૃષ્ણકૃષ્ણ, પ્રથમ (પુત્ર) સાથે (અન્ય) પુત્રો થયા.

૩૯. થી ૪૦. હવે સ્થાનમાંથી સંવરણ (જન્મ્યો), તેનો કુરુ, તેના જહ્નુ વગેરે થયા; એના જરાસંઘ મુખ્ય અને અન્ય પુત્રો થયા, સુરથ એ જહ્નુપુત્ર હતો. સુરથનો પુત્ર વિદૂરથ, તેનો જયસેન, તેનો સધિક થયો; તેનો પુત્ર, તેનો ક્રોધન, એનો દૈવાનિધિ (થયો);.....

૧. મરુત - દેવ
૨. ભરદ્વાજ - ભરત્ વાજન્ (વીર્ય ભરેલું)
૩. ક્ષત્ર - ક્ષાપ્તો જાતમ્ = બે થી જન્મેલું.

૪૧. એનો (દૈવાતિથિનો) ઋષ્ય, તેનો દિવ્યીય, એનો પ્રતીપ અને એના શન્તનુ^૧, બાહીક અને ધોગી દેવાધિ (નામે પુત્રો) થયા, (અથવા) બાહલીકથી સોમદત્ત થયો.

૪૨. તેના (સોમદત્ત) જૂરિ વગેરે (પુત્રો) થયા; શન્તનુથી ગંગામાં ભીષ્મ (જન્મ્યો); અવિવાહિત અવસ્થામાં સત્યવતીમાં પરાશરથી વિષ્ણુના અંશ એવા વ્યાસ થયા, ભગ્ન પદ્મી શન્તનુથી વિચિત્રવીર્ય થયો.

૪૩. થી ૪૪. તેના (વિચિત્રવીર્યના) વ્યાસથી (વિચિત્રવીર્યની પત્નીમાં) થયેલા બે સેત્રજ^૨ ઓલક^૩ પુત્રો-એ અશ્વિનોથી શૂતરાષ્ટ્ર અને પાણ્ડુ હતા, અથવા પાણ્ડુના યમ, મરુત્ ઉન્ન (પાંડુ પત્ની કુન્તામાં) ઉત્પન્ન થયેલા (અનુક્રમે) ધર્મરાજ, ભીમ, અર્જુન, અને પાણ્ડુપત્ની માદ્રીમાં જન્મેલા નકુલ અને સહદેવ કુલક^૪ હતા; અને એમના પુત્રો (હતા) જે પુત્રમાં હણાયા. અર્જુનથી અભિમન્યુ (જન્મ્યો); તેનો પુત્ર યરીક્ષિત ભગવાન વિષ્ણુનો પ્રિય (ભક્ત) બન્યો.

૪૫. એનો (યરીક્ષિતનો) રાજા જન્મેજય થયો, જેણે કલિયુગમાં તથક નામ પ્રિય યરીક્ષિતને કરડઠો તેનું વેર લેવા સર્પસત્ર કર્યો. શૂતરાષ્ટ્રના દુર્યોધન વગેરે સો (પુત્રો) પુત્રમાં મરણ પામ્યા.

૪૬. પાણ્ડવો આવા^૫ હોવા છતાં ભગવાન (કૃષ્ણ) ની ભક્તિથી ધવિત્ર બની સ્વર્ગમાં ગયા; દ્રૌપદી પાંચ પુત્રોની પત્ની હોવા છતાં પતિવ્રતા અને બધાંથી (અથવા સર્વદ બધું આધનાર કૃષ્ણથી) હંમેશાં સન્માનિત બની.

૪૭. જનાર્દને (ભગવાન કૃષ્ણે) લાક્ષાત્મક, ઝેર, ભયંકર વનવાસ, કપટભયું આચરણ, પુત્રકીરવોએ કરેલા (આ સર્વ) ઉપદ્રવોથી પાંડવોનું રક્ષણ કર્યું.

૪૮. થી ૪૯. જેમનો સારથિ શીકુષ્ઠ (પોતે) હોય, તેમનો યશઃય કઈ રીતે સંભવે ? અનુના (પુત્રો) સામ વગેરે, દ્રુપ્તુના બબ્બુ વગેરે, નર્વસુ નો અગ્નિ, અને યદુ ના ચાર (પુત્રો) થયા; સહશ્વજિત્ નો (પુત્ર) શત્વિજિત્ તેનો રૈઘ્ય, તેનો ધર્મ, તેનો (પુત્ર) નેત્ર અને તેનો કુન્તિ (નામે) થયા.

૫૦. તેનો (કુન્તિનો) સોમંજિ, તેનો પુત્ર મહિષ્માનુ, તેનો ભદ્ર અને તેનો (પુત્ર) જનક થયો; એનો કૃતવીર્ય એનો (પુત્ર) અર્જુન (સામ્રાજ્યનું) જે શીદતનો ભક્ત (હતો); એના (અર્જુનના) અનેક (પુત્રો પરાશરામથી) હણાયા.

૫૧. (અર્જુનના પુત્રોમાં જીવતા) બાકી રહેલા મધુ (નામે પુત્ર) થી વૃષ્ટિ (જન્મ્યો); તેનાથી વાપર્ણ્ય નામાભિયાનવાર્જુ યાદવકુલ (ઉત્પન્ન) થયું; (તેમાંના) કોષ્ટ્યો (પુત્ર) વૃષ્ણિવાન, તેનો સ્વેદિક, અને તેનો રુષેકુ (પુત્ર) થયો.

૫૨. એનો (રુષેકુનો) મિત્ર, એના શશ્વિંદુ જે ધોગી થયો, તેનો અગ્નિ, તેનો પુત્રુક્ષવા થયો. એનો ધર્મ, એનો ઉશન્ય અને તેનો રુચક (નામે પુત્ર) થયો.

૫૩. એનાથી (રુચકથી) જ્યોત્ષ્ણ, તેનો વિદર્ભ, તેનો કથ અને તેનો (પુત્ર) કુન્તિ થયા; તેનો (કુન્તિનો) ધૃષ્ટિ, તેનો નિવૃત્તિ, તેનો પુત્ર દશર્ભ અને તેનો વ્યોમક થયો.

૫૪. એનો (વ્યોમકનો) જીમૂત, એનો વિકૃતિ, એનો ભીમરથ થયો; એનો (ભીમરથનો) નવરથ, એનો દશરથ, (અને) એનો શકુનિ (પુત્ર) થયો.

-
૧. શન્તનુથી ગંગામાં ભીષ્મ થયો; એની અન્ય પત્ની સત્યવતીમાં (અથવા અપરિણીત હતી ત્યારે) પરાશરથી વ્યાસ અને ભગ્ન પદ્મી શન્તનુથી વિચિત્રવીર્ય જન્મ્યો.
  ૨. પતિ સિવાય અન્ય પુરુષથી નિયોગદ્વારા (અથવા અન્ય રીતે) જે સંતાન જન્મે તે સેત્રજ કહેવાય (સ્ત્રી એ સેત્ર છે).
  ૩. પતિ મૃત્યુ પામ્યો હોય અને અન્ય દ્વારા નિયોગથી થયેલ સંતાન ઓલક કહેવાય.
  ૪. પતિ હયાત હોય અને બીજા પુરુષથી સંતાન થાય તે કુલક કહેવાય.
  ૫. વ્યાસથી નિયોગદ્વારા જન્મેલા (ઓલક) પુત્ર પાણ્ડુના પોતે તો યમ વગેરે દેવોથી જન્મેલા (કુલક) પુત્રો હતા, આમ પાંડવો ઓલક અને કુલક હતા !!

૫૫. તેનો (શકુનિનો) કરંભિ, એનો દેવરાત, એનો દેવસેત્ર, એનો મયુ, એનો કુસ્વસ, એનો (પુત્ર) અનુ અને તેનો પુકુલોતક (નામે) થયો.

૫૬. તેનો (પુકુલોતકનો) આયુ, તેનો સ્થાવત, તેનો ભજાન, એનો વૃષ્ટિક (થયો), તેનો યુદ્ધચિત્, તેનો અનમિત્ર, એનો વૃષ્ટિ (અને) એનો વિદૂરથ (નામે પુત્ર) થયો.

૫૭. તેનો શૂર, તેનો ભજાન, તેનો ચિદિ, એનો સ્વધ ભોજ (વિખ્યાત રાજા), એનો કદીક (અને) એનો (પુત્ર) પુણ્યશાળી શૂર (નામે) થયો.

૫૮. એનો (પુત્ર) વસુદેવ, એના ધણ (પુત્રો) થયા, જેમાં ભલરામ અને કૃષ્ણ ભગવાન ગણાયા. વૃષ્ટિના અન્ય વંશમાં અન્બક, ઉગ્રસેન, કંસ વગેરે ધણ થયા.

૫૯. યદુના નસ અને અદિ નામના બે (પુત્રો) થયા, તેમનો વંશ પણ જણો મોટો થયો. (આ રીતે) ચંદ્રવંશનો વિસ્તાર સંભેપથી અહીં બતાવ્યો છે.

૬૦. અહીં (આ વંશમાં) ધણ યોગીવર્ધો, શ્રેષ્ઠ રાજાઓ, અને પવિત્ર નામવાળા (પુત્રો) થઈ ગયા; અહીં જ ભગવાન વાસુદેવ થઈ ગયા.

૬૧. પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણના આ અવતારનું વર્ણન થયેલું જ છે; તેમના રુકિમણી વગેરે પત્નીઓમાં જન્મેલા કામ (અનિરુદ્ધ) વગેરે ધણ પુત્રો (હતા).

૬૨. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ (થયા એટલે તેમની સાથે સાથે) પૃથ્વીના ભારને હલકો કરવા (કૃષ્ણને સહાય કરવા) દેવો પણ જન્મ્યા, શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરી, અંતે આત્મા સાથે તેઓ પોત-પોતાને ધામ ગયા.

૬૩. ‘(ભગવાન) વૈકુંઠમાં ગયા’- આલો (વાણીનો) વ્યવહાર તો ખાલિક જ છે; આજે પણ દારકામાં અને મથુરામાં ભગવાન તો (આપણી) સાંનિધ્યમાં જ છે.

૬૪. થી ૬૭. તે જ પ્રમાણે (દશરથપુત્ર) શ્રીરામ અયોધ્યામાં (હાજરાહાજુર) છે. આ બે (શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણ) મનુષ્યોની બધી મનોકામનાઓ સંતોષનારા છે. જેવી રીતે પોતાના અંશરૂપ સૃષ્ટિમાં^૧ એકમેવ ભગવાન શ્રીદત્તાત્રેય શોભી રહ્યા છે તે જ પ્રમાણે સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશમાં (અનુક્રમે) શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણ (મનુષ્યની) મનોકામનાઓ સંતોષનારા (શોભી રહ્યા) છે. મનુવંશના ધણ રાજાઓ સૂર્ય અને ચંદ્રના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે, જેમણે ભગવાનની ઉત્તમ ભક્તિ કરી પોતાની સાયુષ્ય મુક્તિ મેળવી છે. હવે જેઓ આ નિર્ગુણ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા સમર્થ નથી, (કારણ) પોતે મંદબુદ્ધિના, કુષ્ટ આચરણવાળા અને વિષયો પ્રતિ આકર્ષિત થયેલ મનવાળા હોય છે, તે બધા પર પણ સત્ગુણ બ્રહ્મની ઉપસનાથી (મોહરૂપી) અનુકંપા (ભગવાન) કરે છે.

૬૮. આ અષ્ટકોથી (અષ્ટક ૩ થી ૬) ઉપાસના કારકનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે; અવનાથી, ભક્તિથી જ ગમ્ય બનનાર, ભક્તિ જેને પ્રિય છે એવા ત્રિગુણધીશ્વર (શ્રીદત્ત) ભગવાન (ધારા પર) પ્રસન્ન થાવ.

૧. મરીચિ, અગ્નિ આદિ ઋષિઓ શ્રીદત્તના અંશ સ્વરૂપો.

સાતમા અષ્ટકનો પહેલો અધ્યાય

સુન્દ-ઉપસુન્દના ચરિત્રનું વર્ણન

૧. વિશ્વના કારણ, આદિ અને અન્ન વિશ્વના, ત્રણ (ગુણો) ના અધિપતિ, ભક્તિથી ભીંજતા તે (ભગવાન) ને પ્રણામ કરી, તેમની પ્રેરણાથી કર્મકણ્ડ કર્યું હતું.

૨. અભિસા વગેરે આઠ ગુણોથી સંપન્ન, નિપત કરેલાં કર્મો કરનારો બ્રાહ્મણ બ્રહ્મપદને મેળવે છે અને ફરી ત્યાંથી પતન પામતો નથી.

૩. જે (કર્મ) વેદમાં કહેવાયું છે તે ભક્તિ પૂર્વક અને જ્ઞાનથી કરવામાં આવે તો બલવત્તર બને છે; શબ્દપ્રમાણ (વેદ) ક્રમોના ફલ તરીકે મોક્ષનો સ્વીકાર કરે છે.

૪. વેદના શબ્દોના અર્થની સ્પષ્ટતા સ્મૃતિમાં કથન કરેલા અને લૌકિક કર્મોમાં રહેલી છે; તેથી તે (કર્મ) ન કરવામાં દોષ રહેલો છે; ગુરુએ કહેલ નિપત કર્મ કરવું જ ઔર્ધ્વે.

૫. (તે રીતે) જેમ ને સંસ્કાર મેળવ્યા છે તે ત્રણે વર્ણના લોકો માટે વેદનું અધ્યયન પણ નિપત કર્મ જ છે; પત્નીને તો પતિ તરફથી કર્મનો અધિકાર મળે છે; તે સ્વતંત્રરીતે કર્મ કરી શકે નહીં; એ તેમ ન કરે તો તે શૂદ્ર જ છે.

૬. તેને (સ્ત્રીને) માટે વેદના મંત્રોનો (સ્વયં) પાઠ કરવામાં કે શવણ કરવામાં દોષ રહેલો છે, (પણ) વ્રત વગેરે (કરવા) માં (દોષ) નથી; શૂદ્ર જો વેદનું ઉચ્ચારણ કરે તો એની છાત્ર અને જો (વેદ) શવણ કરે તો બંને કર્ણ કાપી નાખવા

૭. સ્ત્રી પતિની આજ્ઞાથી બ્રાહ્મણ દ્વારા બોલાયેલા પીરશ્લોક મંત્રોથી (નિપત) કર્મો કરી શકે; પરંતુ જો પતિ બહારગામ ગયો હોય અને નૈમિત્તિક કર્મ કરે તો ચોરી કર્મનો દોષ ગણાય.

૮. થી ૧૦. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેલ દિવે લગ્ન થાય તે દિવસથી આરંભી નિપત કર્મના સ્વરૂપમાં અગ્નિની સ્થાપના કરવી; પ્રાતઃકાલે અને સાંધકાલે હોમ કરવો, ચાતુર્મસ્યનું કર્મ કરવું; રાત્રય હોમ તો પશુ સહ સોમયાગ કરવો; આ બધું બ્રાહ્મણના દોષ નષ્ટ કરનારું છે; સાંધકાલ અને પ્રાતઃકાલનું ભોજન, પોતાની સ્ત્રીમતી સ્ત્રી સાથં સંભોગક્રીડા, પરિસંખ્યાથી સંધ્યાર્ચન કર્મની યજ્ઞક પંચપક્ષો, પિતૃકર્મ અને અગ્નિનું (નિમિત્ત) સાધન - વગેરે આવશ્યક કર્મ છે; હવે હું શ્રીદત્તે સંપન્ન કરેલ તને કર્યું હતું.

૧૧. એક વખત (શ્રીદત્તના) પ્રિય શિષ્ય અર્જુને (એમના પાસે) જઈ, એમને પ્રણામ કરી પૂછ્યું, “આ (મનુષ્યો) અતિસાધ ઠંડીમાં વહેલી સવારે પાણીમાં (સ્નાન કરી) શા માટે પીડા ભોગવે છે ?

૧૨. થી ૧૩. શ્રીદત્તે જવાબ આપ્યો, “હે શ્રેષ્ઠ રાજા ! જેઓ પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી ગયા છે અને હંમેશાં વિશ્વ-વિશ્વ (ભૌતિક) સુખોની ઉપજા કરનારા છે, તેમને માટે (એમના) સત્ત્વની શુદ્ધિ કરનારો, રમણીય, શીમે શીમે ચિત્તને (જ્ઞાનથી) પ્રકાશિત કરનારો આ માધસ્થાન રૂપી ઉપાય ત્રણે વેદમાં યોજિત કરેલો છે.

૧૪. નાશવંત, મહિનતામાંથી(જ) પેદા થયેલ અને સ્વયં પણ અશુદ્ધ એવું આ શરીર પુષ્ટ થાય, રક્તણ પામે કે બળવાન બને તો પણ એનો શો ઉપયોગ ?

૧૫. થી ૧૮. (આ શરીર) હાડકાં, મજ્જા - સ્નાયુથી બંધાયેલું, લોહી, ખંસથી લેપાયેલું, ચામડીથી સીવાયેલું, અતિસાધ દુર્ગન્ધ મારતું, મલ-મૂત્રથી ભરેલું છે; યકષણ, શોક વગેરે સંકટોથી રક્ત થયેલું, તાપ અને સોગનું પર, (પ્રતિપલ) છર્ણ થવાનું, હંમેશાં ધૂળથી ખરકાયેલું, બધા દોષથી દુષિત બનેલું અને પીડા પામતું છે. બીજાઓને સંતાપ આપવારૂપી પાપ અને પીડા તેમજ અન્યનો દ્રોહ કરવા વગેરેનું કારણ બનનારું, લોભી (લાલચ), દુષ્ટ, ધાતકી, (ભણ્ણ) કરનારનું અજિત કરનારું અને સણભંગુર છે; (નવદાર) છિદ્રોવાળું, (છિદ્રો હોવાથી) ગળતું રહેતું, (ત્રિવિધ) તાપ અને દોષ-આદિ નું કારણ (એવું) ખરાબીથી ભરેલું, (સહન કરવા માટે) ખૂબ કઠિન, અર્ચિત, (વિભિન્ન વિષયોની) તૃષ્ણાઓથી વ્યાપ્ત, અને મોટ ઉપજવાનું છે.

૧. બ્રહ્મયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, અતિથિયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ અને પિતૃયજ્ઞ - આ પાંચ યજ્ઞો દિવ માટે નિપત કર્મ ગણેલું છે.

૨. શરીરમાં નવ (૯) દાર કે છિદ્ર છે : બે આંખ, બે કાન, બે નાસિકારન્ધ્ર, એક મુખ, એક ગુદ, એક જનનેન્દ્રિય.

૧૯. થી ૨૦. (વળી આ શરીર) સ્વાભાવિક રીતે અધર્મમાં આસક્ત રહેનારું, (અને તેથી) કુષ્ટ એવું પ્રતિસ્રુત સીદ્ધ પામતું, વિવિધ પ્રકારના સંબંધો (બાંધવાથી) મમતા-આત્મતા વગેરે (ઉપત્ર ધવાથી) બંધ વગેરેનું કારણ, હંમેશાં કામ, ક્રોધ અને લોભરૂપી નરકના દ્વારથી સંપન્ન, છેવટે ક્રીડા, વિષય કે ભક્તિમાં પરિણમનારું અને કૃતરાજી બધિ બનનારું છે.
૨૧. જેમ પાણીમાં પરપોટા (પિદા થાય અને શાથી જાય) તેવી રીતે આવા શરીરથી છૂલો જન્મે છે અને મરે છે, (અને તેથી) તેમની કુર્તિ થાય છે.
૨૨. ખાટે (પૂર્વજ-ખોના) અનેક પુણ્યકર્મોથી મળેલા આ શરીરને જે ધર્મમાં ખેડે છે, તે સંસ્કાર તરીકે જાય છે, બીજાઓ (તેમ કરી શકતા) નથી.
૨૩. સૂર્ય મકરસાશિમાં આવે ત્યારે ભલે ઠંડીથી પીડાતો હોય છતાં સૂર્ય ઉદય પામે તે જ વેળા જે સ્નાન કરે છે, તે (મનુષ્ય) (બધા) પાપથી મુક્ત બની કમથી બ્રહ્મને પામે છે.
૨૪. માથે માસમાં (તો) પાણી પોકાર કરે છે કે જે કોઈ (ખાણ) સૂર્ય અડધો-પડધો ઉદય પામ્યો હોય તે જ સમયે સ્નાનમાત્રથી ખોટામાં ખોટો પાપી હશે તો પણ (તેને) પવિત્ર (પાપમુક્ત) બનાવીશું.
૨૫. જાણતાં કે અજ્ઞાતાં વાણી, મન કે શરીરથી કોઈ પણ પાપ થયું હોય તો તે નાનું હોય કે મોટું હોય તો પણ માથે-સ્નાનથી નાશ પામે છે.
૨૬. થી ૨૭. હે શેષ રાજન્ ! આના પ્રમાણ માટે એક પ્રાચીન પ્રસંગ સાંભળ. ભૃગુકુલમાં જન્મેલી ઋત્વીકા નામની એક પવિત્ર અને કલ્યાણી બ્રાહ્મણી હતી, જે બાળપણમાં જ વિશ્વવા બનવાથી (મુલ) કુન્નથી પીડાતી હોઈ તેણે વિધ્યાચલ પર્વત પર નર્મદાના અમરકંઠક શિખરના મોટા સ્તંભમાં ઉત્તમ તપ આદર્યું.
૨૮. બ્રહ્મવ્રત એવી તે ત્યાં (એ સ્તંભમાં) સદાચરણથી મુક્ત બની, કુષ્ટોના સંસર્ગનો ત્યાગ કરી નારાયણ (ભગવાનની ભક્તિમાં) નિત્ય પરાયણ (મગ્ન) રહેવા લાગી.
૨૯. તે પ્રાપ્તરત્ન સત્ત્વ અને અલ્પ ભોજનારી, શાંત, કામ અને ઈન્દ્રિયો પર કાબૂ રાખનારી, સારા શીલથી સંપન્ન, ધર્મમાં આસક્તિવાળી, અને શરીરને શોષણ કરનારી હતી.
૩૦. પિતૃઓ, દેવો, બ્રાહ્મણો અને ધાસકોને દાન કરી, અગ્નિમાં હોમ કરી, માલિકી વિનાના આકસ્મિક મળી આવેલ અન્નનું સૂર્યાસ્ત વેળા વિધિ પ્રમાણે તે ભોજન કરતી હતી.
૩૧. પ્રાપ્તિવિધિથી^૧ કૃષ્ણ અને અતિકૃષ્ણ ચાન્દ્રાવણ વ્રતોના આચરણમાં તેમજ શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનના ચિંતનમાં જ હંમેશાં સમય પસાર કરતી હતી.
૩૨. નર્મદાના સંગમ પર કપિલ સ્તંભમાં તેણે વિધિપૂર્વક સાઠ(૬૦) માપ સ્નાન (સાઠ વર્ષ સુધી દરેક વર્ષે માથેમાસનું સ્નાન) કર્યાં; પાંચ દેવધોગે ત્યાં જ તે સુખપૂર્વક^૨ મૃત્યુ પામી.
૩૩. (પાપાદિ) મલવર્જિત તે માપસ્નાન વગેરે પુણ્યથી સારા વિધાનમાં ચાર હજાર યુગ પર્વત ક્રીડા કરતી વૈકુંઠ લોક ભોગવવા લાગી.
૩૪. સુંદ અને ઉપસુંદ (નામે અસુરો) નો નાશ કરવા બ્રહ્માએ તેને બધામાંથી પસંદ કરી અને વિષ્ણુની પ્રાર્થના કરી બ્રહ્મલોકમાં તે તિલોત્તમા (અપ્સરા) નામે (જાણીતી) બની.
૩૫. થી ૩૬. સ્વરૂપ, લાવણ્ય, સૌન્દર્ય, બુદ્ધિ, ચતુરાઈ, કાંતિ (આ બધા) ની ખાણ એવી તે એક ઉત્તમ સ્ત્રીરત્ન બની, જે દેવોને પણ મોહ પમાડતી હતી. નિપુણ બ્રહ્માના ચિત્તને પણ અવકૂષ્ટ કરનારી તેના જેવી સૌન્દર્યની લહરી તો અપ્સરાઓના સમૂહમાં કોઈપણ હતી નહીં.

૧. અન્ન. પાણી, દૂધ, ઘી અને વાપનું પ્રત્યેક ક્રમ પ્રમાણે ત્રણ ત્રણ દિવસ ભક્ષણ કરવું તે.

૨. મનુષ્યક્રિયાવિનય ષીલ અનુષ્ઠાનો ! મૃત્યુવેળા છવાતાં સો (૧૦૦) વીંછી એક સાથે કરડે તેવી પીડા અનુભવે છે - તે આ સાધવી સ્ત્રીને અનુભવવી પડી નહીં - તે સુખ શાન્દથી બનાવ્યું છે

૩૭. તેનો સત્કાર કરી બ્રહ્માએ કહ્યું, “હે દેવિ તિલોત્તમા ! તું (સત્વર) જા અને જણે લોકન્યા કાંટારૂપ એવા સુંદ અને ઉપસુંદ (નામે) રાક્ષસોનો વધ કર.

૩૮. ‘ભલે’ એમ કહીને તે બ્રહ્મલોકમાંથી આકાશમાર્ગે (નીકળી) જ્યાં ચેલા બે અમુરો રહેતા હતા ત્યાં પૃથ્વી પર વીણા વગાડતી વગાડતી આવી પહોંચી.

૩૯. થી ૪૨. (પૃથ્વી પર અઘણા પાત્રી) નર્મદાના પવિત્ર અને સ્વચ્છ પાણીમાં સ્નાન કરી, લાલ (રંગની) સાડી અને લીજળી જેવી મજાકતી ઘટ્ટ ચોળી પહેરી, ઝાંઝરનો રણકાર કરતી, મોતીના હારને કાનનો પર ઝૂલતો રાખી, દરેક પગલે વાળની વેણીમાંથી ફૂલ ખેરવતી, શવણમધુર અવાજથી ગાતી અને કોમળ પ્રેમાળ, કલ-કલ અવાજમાં વીણા વગાડતી એવી તેને ખોઈને, (રાક્ષસોના) દુતે જઈને તે બે રાક્ષસોને કહ્યું, “હે સ્વામી ! તમે બંને આ લોકમાં (બધાં) રત્નોનો ઉપભોગ કરો છો; તો અશ્લોકવનમાં એક અનુપમ કામદેવને પણ મોહિત કરે એવું સ્ત્રી રત્ન જૂઓ.

૪૩. આ સાંભળી સુંદ અને ઉપસુંદ - એ બંને રાક્ષસો મહિરાપાનના પાત્ર સાથે અજ વગેરે ભોજનનો અને ચૈકડો સ્ત્રી રત્નોનો ત્યાગ કરી તે (તિલોત્તમા) ની પાસે આવી પહોંચ્યા.

૪૪. તે બંને પહેલાં ભલે શરીરથી જુદા હોય છતાં મનથી એક જ હતા, પરંતુ તેને જોતાં બરાબર તેઓ બંને એવા મોહ પામ્યા કે ભિન્ન મનવાળા (મતામેદવાળા) બની ગયા.

૪૫. થી ૪૬. ‘હે ભાઈ ! થોભી જા, આ ઉત્તમ તરુણી મારી જ પત્ની બનશે,’ (તો બીજો કહે) ‘હે આર્ય (મોટાભાઈ), તું એને છોડી દે, એ મારી પત્ની બનશે; એ રીતે પરસ્પર બંને ઉત્તમ હાથીની માફક મદા વડે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા અને એકબીજાને પ્રહાર કરી બંનેએ એક બીજાને હણ્યા અને તત્કાલ બંને મૃત્યુ પામ્યા.

૪૭. થી ૪૮. આ પ્રમાણે દેવોનું કાર્ય કરી તે (તિલોત્તમા) ફરીથી બ્રહ્મલોકમાં પહોંચી ગઈ; તેનો સત્કાર કરી બ્રહ્માએ તેને કહ્યું, “તું સૂર્યમંડળમાં નિવાસ કર; અનેક ભોગ ભોગવતી ભોગવતી તું સૂર્ય સાથે એક કલ્પ સુધી સંચાર કર, પછી હે સાધવી ! તું સગતન બ્રહ્મસાપુત્ર મેળવી લેજે.

૪૯. આ પ્રમાણે (બ્રહ્માએ) કહ્યું પછી તે સૂર્યલોકમાં ગઈ; કૃષ્ણ આદિ વ્રતો કરવાથી તેણે આવું ઉત્તમ ફલ મેળવ્યું; તો પછી શરીરના લાલન-પાલનની થી ૪૩૨ છે ?

સાતમા અષ્ટકનો બીજો અધ્યાય

હેમકુણ્ડળ નામના વૈશ્યના ચરિત્રનું વર્ણન

૧. જેઓ પ્રાણ અને દ્રવ્યની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરે છે અને મન અને ઈન્દ્રિયોને છુત્તે છે તેઓ જ સુતિ (વેદ) એ નિર્દેશોલા માર્ગે પરમ્પદે પહોંચે છે.

૨. હે રાજન્ ! (આ બાબતમાં) એક ઐતિહાસિક દૃષ્ટાન્ત સંભળ. પહેલાંના સમયમાં નૈપથ (નાથે) નગરીમાં એક હેમકુણ્ડળ નામે કુલવાન ઉત્તમ વૈશ્ય થઈ ગયો.

૩. થી ૪. પોતાની બધી જ આજીવિકાના વ્યવસાયોથી સંપત્ત, સદાચારી, કુબેર જેવો (સમૃદ્ધ), ગ્રાવો, ભેંસો, ઘોડાઓ, નોકર-ચાકરીથી સંપન્ન, લક્ષ્મી-ધાન્યથી સમન્વિત, ધાર્મિક વૃત્તિવાળો, વિભિન્ન માર્ગે દાન કરવાના શીલવાળો, સત્યવાણી બોલનારો હતો; એણે આઠ કરોડ સુવર્ણમુદ્રા જેટલું દ્રવ્ય પેદા કર્યું હતું.

૫. આલો અતિસાધ ધનસમૃદ્ધ વૈશ્ય, આયુષ્ય તો શણખેનુર છે એમ જાણતો હોઈ, જાતે ધર્મમાર્ગથી કમ્પાયેલા ધનનો છુટ્ટો ભાગ (ધર્મકાર્યોમાં) ખર્ચતો હતો.

૬. થી. ૭. તેણે નિર્જન સ્થળોમાં વાવ, કુવા, તળાવ વગેરે, વડ, પીપળો (જેવાં વૃક્ષો) ની વાડ (હિત્તી કરી), વિશ્વ (અને) વિષ્ણુનાં મંદિરો, જાત-જાતના બગીચાઓ, ફૂલ (ફલ) ના ભાગ બંધાવ્યાં; (અને) યાત્રકોને (સૂર્ય કિરોં ત્યારથી માંડી (સૂર્ય) આધમતા સુધી તે અન્ન આપતો હતો.

૮. તેણે (પ્રાણીની) પરબો સ્થાપી, પુષ્કળ પ્રમાણમાં દાન આપ્યું અને જાણીને કરેલા કે અજાણતાં થયેલા પાપના નાશ માટે પ્રાપ્તિ કર્યાં (હતાં).

૯. દેવ, બ્રાહ્મણ અને અતિથિ (સેવામાં) પરાયણ રહેતો, પુરાણનું ભવણ કરવામાં તત્પર રહેતો એવો તે, પોતાના બે પુત્રોને સમૃદ્ધિથી દણકાતું ઘર સોંપીને જંગલમાં તપ કરવા ચાલ્યો ગયો.

૧૦. ત્યાં તે વૈશ્ય ભગવાન (વિષ્ણુ) નું ભક્તિ ભાવપૂર્વક અરાધના કરી, તેનામાં મનને લીન કરી, દેહનો ત્યાગ કરી પોતાના પુરુષભવે પવિત્ર વિષ્ણુલોકમાં ગયો.

૧૧. થી ૧૫. તેના (હેમકુણ્ડળ વૈશ્યના) શીકુંડલ અને વિકુંડળ નામના બે ઉદ્ધત પુત્રો કુવાન, સૌન્દર્યસંપન્ન અને પ્રાપ્ત કરેલા દ્રવ્યથી અભિપ્રાની હતા; તે કુષ્ઠ મનવાળા, ખરાબ આદિચ્ચવાળા અને (ખરાબ) વ્યસનમાં આસક્ત થયેલા હોઈ ધર્મનો ત્યાગ કરી, વૃદ્ધ માની વાણીનો અનાદર કરી, પર-સ્ત્રીમાં આસક્ત મનવાળા બનીને, ગીત-વર્જિતોના અનુરાગી થઈને, સેંકડો વૈશ્યાઓની સોબત કેળવી, ખુશામત કરનારા પુત્રુઓથી વીંટળાયેલા રહીને, વિટો જેવી વાતો કરવામાં નિખુણ, હાથી, ઘોડા, રથમાં બીડા કરનારા, મદિરા - માંસનું સેવન કરનારા તેઓએ વારાંજનાઓ નાટકીયા નટ, વિટ જેવાં પાત્રો, બન્દીજનો માં ખરાબ માર્ગે પિતાના ધનનો વ્યય કરી, જેમ ઉચ્છેદ જમીનમાં (વાવેલું) બી વર્ષ જાય, તેમ, બધું ગુમાવ્યું.

૧૬. તેમના વડે ન (કશું) દાન થયું, ન (યજ્ઞ વગેરેમાં) હોમાયું, કદાપિ વિધિપૂર્વક દેવોનું કે બ્રાહ્મણોનું અર્ચન તો યવું જ નહીં અને બંને નિર્ધન બની ગયા.

૧૭. હવે તેઓ દૈવધોએ નિર્ધન બનતાં ખૂબ દુઃખી થયા, (સમાજમાં) માન વિનાના (થયા); ભૂખથી (પીડાતા) દુહાળા બની ગયેલા, વસ્ત્ર વગરના તેઓનો સગાઓએ પણ ત્યાગ કર્યો.

૧૮ થી ૧૯. રાજના ડરથી નગરની બહાર જંગલમાં રહી તેઓએ ચોરી કરવાનો (ધંધો) આરંભ કર્યો; ત્તીલ લોકોની સહાય મેળવી ખૂબ પ્રયત્ન કરી ધનુષ્ય-બાણ અને હાથ વડે પશુ પંખીઓને હાણીને તેમનું માંસ ખાઈને, રસ્તામાં (પસાર થતા) મુસાફરોને ખૂબ ઝાસ આપીને રહેવા લાગ્યા.

૨૦. હવે એક વખત એક બલવાન વાયે જ્યેષ્ઠ (પુત્ર) ને હણી નાખ્યો, જ્યારે પાપમાં ગરકાવ એવો નાનો (પુત્ર) સાપના કરડવાથી મૃત્યુ પામ્યો.

૨૧. તે વેળા યમરાજના દૂતોએ આવીને તે બંનેને ખૂબ નિર્દયતા થઈ પાસા વડે બાંધીને, જવામાં કઠિન એવા માર્ગે (ઘઈને) (તેઓ) જલદી યમરાજની પાસે લઈ ગયા.

૨૨. ચિત્રગુપ્ત સાથે^૧ વિચાર વિનિમય કરી ધર્મરાજે (પોતાના) શ્લેષકોને કહ્યું, “ મોટા (પુત્ર) ને ભયંકર રીરવ (નરક) માં રાખો અને નાના (પુત્ર) ને જલદી સ્વર્ગમાં (લઈ જઈ) (ત્યાં) રાખો.”

૨૩. પછી (યમરાજના) દૂતો મોટા (પુત્ર) ને સ્થળ કરી ન શકાય તેવા રીરવ નરકમાં ફેંક્યો અને નાના (પુત્ર) ને વિમાનમાં (બેસાડી) તેઓ સુખપૂર્વક સ્વર્ગમાં લઈ ગયા.

૨૪. (સ્વર્ગમાં) ગયા પછી તેણે (નાનાએ) પૂછ્યું, “ હે દૂતો ! અમે બે એક જ (માના ઉદરે) જન્મેલા છીએ, સરખા (દોષવાળા), એક સરખાં (પાપ) કાર્યો કરનારા છીએ; (અમારો) મૃત્યુ (પણ) એક સરખું છે, તો પછી અમારી ગતિ^૨ જુદી-જુદી શા માટે છે ?

૨૫. દૂતોએ જવાબ આપ્યો, “ જેવી રીતે એક જ વૃક્ષ પર અગણિત પશીઓ રાત્રે વિશ્રાન્તિ લે છે અને દિવસે છૂટા પડે છે, તેવી રીતે યરાધીન જીવો સંસારમાં (રહેલા) છે,.....

૨૬. જેણે જે જે કર્મ કર્યું હોય, તેણે તે તે (કર્મ) નું (ફળ) ભોગવવું પડે જ છે; યરાધીન એવો જીવાત્મા પોતાનું કર્મ ભોગવે છે, અન્ય (મનુષ્ય) અન્યનું (કર્મફળ) કદાપિ (ભોગવે) નહીં,.....

૨૭. હે ભાઈ ! જીવોના સુખ કે દુઃખનું કારણ (એમનું) કર્મ જ છે; (સંસારમાં) બંધનનું કારણ કર્મ છે, તેમ (સંસારમાંથી) મોક્ષનું (કારણ) પણ કેવલ કર્મ જ છે,.....

૨૮. એક દેહી વ્યક્તિ કર્મ કરે છે, તે એકલો જ કરેલા કર્મનું ફળ ભોગવે છે; બીજા કોઈથી કરેલા કર્મથી કોઈ બીજો ખાણસ લેપાય નહીં જ, એ નિશ્ચિત છે,.....

૨૯. હે ભાઈ ! તેં પુણ્ય (કર્મો) કર્યાં તેથી તને સ્વર્ગ (મને) તે યોગ્ય જ છે; તારા ભાઈએ પાપ (કર્મો) કર્યાં, તેથી તે દુર્મતિને પામ્યો.”

૩૦. થી ૩૩. આ સાંભળી આશ્ચર્યમાં ડૂબેલા વિદુડલે તેઓને (દૂતોને) કહ્યું, “ હે (યમના) દૂતો ! મને આ મોટી શંકા (ઘઈ) છે, તે (તમને) પૂછું છું. યામપણથી આરંભી માડું મન પાપ (કરવા) માં જ ચોંટેલું છે, એ કદિ પણ ધર્મમાં (આકર્ષાયું) નથી; આ ફલ (સ્વર્ગપ્રાપ્તિ) પાછલા (કોઈ) જન્મમાં જે કર્યું તે પુણ્યનું છે કે કેમ તે (મને) કહો. જો પૂર્વે (કરેલા) પુણ્યનું (આ ફલ) છે તો (આ જન્મે કરેલા) પાપની શી ગતિ છે ? આ જન્મે (કોઈ પુણ્ય) કર્યું હોય જે મોક્ષદાયક હોય એ તે હું તો જાણતો નથી, ” તમે કહો. (મારો) મોટો ભાઈ અને હું - અમે બંને પાપ કરવામાં તત્પર રહેતા (છતાં) અમારા ભેમાંથી (ફક્ત) મને સ્વર્ગ (મળ્યું) - એનું કારણ શું ? તે હે સજ્જન દૂતો ! (મને) કહો.”

૩૪. દૂતોએ કહ્યું, “ હે કુલીન (વિદુડલ) ! સાંભળ; તેં જે સત્કાર્ય કર્યું છે તે બધું જ અમે જાણીએ છીએ; (અવિદ્યાથી) લુપ્ત થયેલ જ્ઞાનવાળા^૩ હે વિદુડલ ! તે (પુણ્ય) નું જાણતો નથી,.....

૩૫. હરિ નામના બ્રાહ્મણનો સુમિત્ર નામે વેદપારંગત બ્રાહ્મણપુત્ર યમુના નદીના દક્ષિણ તટ પર રમણીય આશ્રમમાં (રહેતો) હતો,.....

૩૬. જ્યારે નું નિર્ધન બની ભાઈની સાથે જંગલમાં (રહેવા) ગયો ત્યારે દેવધોએ તેની સાથે તાડું મિલન થયું,.....

૧. ઝાઝકિય વન્દ્રવન્દ્રેડનિભ્રમ યૌર્ણવરાણે દ્વલ્યં મનશ્ચ ઝહ્મશ રત્રિય ડખેય સન્દ્યે વ્રજાશ્ચ ઝનઝતિ વરસઃ ક્ષામ્ ॥ સૂર્ય-ચંદ્ર-અગ્નિ-પવન-થી-જુમિ, જલ, હૃદય-મન, દિવસ રાત્રિ-બંને સંઘ્યાકાલ-સમય આ સર્વે માતૃસંગાં કર્મ જાણે છે- આ જ ચિત્રગુપ્ત.

૨. ગતિ - સદૃશિત અને દુર્ગતિ.

૪૭. સદ્ગનો સાથે સાત ડગલાં માં નાં પૈત્રી બંધાય છે, જે ઘણા મોટા પાપમાંથી બચાવે છે, તે જ સંસાર-બંધનને તોડી નાખે છે, જે તે બાંધા સમય સુધી હોય તો શું (બધું) ન કરી શકે ?

૪૮. થી ૪૯. (હવે) સદ્-નસીબ વનમાં તેની સાથે તારે સતત વિજય થઈ; તેના સંગથી તેં યમુના નદીના પાપપ્રણાસન નામના, લોકોનું કલ્યાણ કરનારા, અને બધા પાપના સમુદાયે હરી લેનારા (નારા કરનારા) ઉત્તમ પવિત્ર તીર્થમાં, પવિત્ર પાણીમાં બે વાર આપસ્નાન^૧ પ્રત કર્યું.

૪૦. તું એક (વાપનના) આપસ્નાન (પ્રત) થી બધાં પાપોમાંથી મુક્ત બની ગયો છે; બીજી વારના (આપસ્નાનથી) તું સ્વર્ગ (પ્રાપ્તિ) રૂપી મોટું ફલ ભોગવ; સત્સંગથી આ મતિ મળે,

૪૧. તે કરેલા (ઉપયુક્તિ) પુણ્યના પ્રભાવથી બાંધા સમય સુધી તું સ્વર્ગમાં આનંદ ભોગવ; તારો મોટો ભાઈ નરકમાં છે અને ધમ (તરફથી મળતી) પાતના ભોગવે છે...

૪૨. તારો ભાઈ (ત્યાં નરકમાં) તલવારથી કપાતો, મુદ્ગરોથી અફાળાતો, પથ્થર -સપાટી પર પીટાતો અને અંધારામાં ભૂંજાતો રહ્યો છે."

૪૩. થી ૪૪. આશું તેમનું (દુ:ખોનું) કહેવું સાંભળીને ભાઈની પીડાથી દુઃખી થતો તે (વિદુડલા) રોમાંધિત બની, અત્યંત દીન બની, વિનયથી નમ્ર બની કહેવા લાગ્યો, "તમે જે કઈ કહ્યું તે (બધું) તેમ જ હોઈ શકે, અન્યથા ન હોઈ શકે; હું (મે) સત્સંગનું સ્મરણ કરું છું; જેના વડે હું દુઃખ આગરમાંથી ઉગરી ગયો.

૪૫. સદ્ગનો સાથે સાત ડગલાં (માંડવા) થી પૈત્રી યાપ - એમ જે (તમે) કહ્યું, તે સ્મરણ કરવા યોગ્ય (તમે) છે; હું તમારી પાસેથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવનારા સાચા ધર્મ વિષે સાંભળવા ઈચ્છું છું.

૪૬. આ પ્રમાણે તેનાથી (વિદુડલાથી) પૂછતાં તેઓએ (દુ:ખોએ) કહ્યું, "સ્વર્ગી અને દુઃખી - આપનારા (વેદોએ) પ્રમાણિત કરેલ ધર્મ અને અધર્મનું, હો (ભાઈ) ! તું ચલણ કર."

૧. એ નામનું પ્રત.

સાતમા અષ્ટકનો ત્રીજો અધ્યાય

દેવદૂતોએ વૈશ્યપુત્રને કહેલું દેવતા-ભજન વગેરે ધર્મના

રહસ્યનું વર્ણન

૧. જે મનુષ્યો અખિલ (પ્રાણીઓની) કારક શક્તિના ધારક તેની (ભગવાનની), પોતાના કર્મથી આરાધના કરે છે અને અન્ય લોકોને પીડા કરતા નથી, તેઓને પમલોકમાં જન્મ પડતું નથી.
  ૨. જેઓ પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે, તેઓ ભલેને વેદ જ્ઞાન-યજ્ઞક્રિયા-તપશ્ચર્યા વગેરેથી સંપન્ન હોય, છતાં પણ ત્રિભંગમન કરી શકતા નથી, તે જ પરિસ્થિતિ ભક્તિ ન કરનારની છે.
  ૩. જે હિંસા^૧ (પશુહિ ક્રિયામાં) શસ્ત્રે વિધિપૂર્વક આદિષ્ટ કરી હોય તે તો મનુષ્યોનો પરમ ધર્મ મનાયો છે; તે (હિંસા) આ લોકમાં પરમ દીન અને ધરમ તપ મનાયું છે.
  ૪. માખી, માંકણ, દંશ દેનાર (અન્ય) જૂ વગેરે (દેહને) પીડા કરનારો જેતુઓને પોતાના જેવા ગણી જેઓ રક્ષા કરે છે તે મનુષ્યો ધર્મ આચરનારા ગણાય છે.
  ૫. તપેશ્વ અંગારાવાળો માર્ગ, દુઃખથી પાર કરી શકાય તેવી ચૈતરણી^૨ નદી (અને આવી અન્ય) દુર્ગતિ કે પમરાજને, એવા, (ધાર્મિક) મનુષ્યો જોતા નથી.
  ૬. જેઓ ભયંકર હિંસા કરનારા છે, તેઓ (આ લોકમાંથી) (નરકમાં) ગયા પછી એકલીજ પર (હિંસક) થા કરે છે, એક બીજાનું ભક્ષણ કરે છે; જેઓ પારકાના ઘન કે સ્ત્રીનું અપહરણ કરે છે, તેઓ ભયંકર નરકમાં જાય છે.
  ૭. જેઓ પોતાનું જીવન ટકાવી રાખવા પ્રાણીઓને હણે છે, તેઓ પરલોકમાં (નરકમાં) પોતાનું જ માંસ ખાઈ, (પોતાનું જ) લોહી કે પરુ પીએ છે અને ખૂબ કલેશ પામે છે.
  ૮. નરકમાંથી બહાર નીકળે તો પણ વૃશ્ચો કે પર્વતો બને છે, (પછી) યજ્ઞ-યંત્રીની યોનિમાં રહે છે અને ભાંખા સમય બાદ મનુષ્ય રૂપને પ્રાપ્ત કરે છે.
  ૯. ત્યાં (મનુષ્યયોનિમાં) પણ પોતાના (કરેશ્વ) પાપના ચિહ્નરૂપ અંધાળા, કાણ, કુબડા પાંગળા, અંગ વિનાના, ઘન વિનાના (મરીબ) બને છે.
  ૧૦. માટે (મનુષ્યો) પારકા (પ્રાણી) નો મન, કદવ કે શરીરથી દ્રોહ કરવો નહીં, કારણ દ્રોહ કરનારનું બંને લોકમાંથી અધઃપતન થાય છે અને પારકા તરફથી ભય થાય છે.
  ૧૧. જેવી રીતે બધી નદીઓ વહેતી - વહેતી મહાસાગરમાં ઠલવાય છે તેવી રીતે બધા ધર્મો સાથે જ અહિંસામાં પ્રવિષ્ટ થાય છે.
  ૧૨. જે પ્રાણી (અન્ય સર્વને) અભય આપ્યું છે અને સર્વધર્મથી સંપન્ન છે, તે અચલ (બ્રહ્મ) પદ મેળવે છે અને ત્યાંથી ફરી એનું પાતન થતું નથી.
-
૧. શંકા થાય કે હિંસાથી દુર્ગતિ થતી હોય તો પણ કરવા જોઈએ નહીં. કારણ પશુમાં પ્રાણી હિંસા કરતી પડે છે, તેના જવાબમાં આમ કહ્યું છે.
  ૨. જ્યાં વિતરણ એકાન્ત...દાનને વિતરણ કહ્યું છે. એને તરી જાય (દાન ન કરે) માટે તે ચૈતરણી નદી કહેવાય છે.

૧૩. જેઓ વેદો અને (ધર્મ) શાસ્ત્રોએ કહેલા પોતાના દેશ અને કાલને ધોત્ય ધર્મોને આ લોકમાં પાળે છે તેઓ કદી પણ ધર્મની પાલનાઓ જોતા નથી.
૧૪. પોતાના વર્ણ અને આશ્રમ પ્રમાણે રહેનારાં, અને હંમેશાં પોતાને યોગ્ય આચારમાં આસક્ત રહેનારા અને ચારિત્ર્ય સંપન્ન સ્ત્રીઓ પણ સ્વર્ગમાં વાસ કરે છે.
૧૫. (શાસ્ત્રમાં) કઠ્ઠા પ્રમાણે આચરણ કરનારા કામનાઓને છુતનારા, ઈન્દ્રિયો પર વિજય પ્રાપ્ત કરનારા અને પોતાના (ઉચિત) કર્મમાં રત રહેનાર સર્વે (મનુષ્યો) નિપ્પાપ બ્રહ્મલોકમાં જાય છે.
૧૬. ઈષ્ટાપૂર્ત કરનારા અને અપેક્ષિત લાભથી સંતોષ પામનારા, દયાળુ અને દાન કરનારા તેઓ યમલોકમાં જતા નથી.
૧૭. જે બ્રાહ્મણો હંમેશા વેદ-ષાઠ કરવામાં મગ્ન રહે છે અને અગ્નિહોત્ર રાખે છે તેઓ, તથા જે રાજાઓ યુદ્ધભૂમિ પર યુદ્ધ કરતાં હમ્મય છે તેઓ સ્વર્ગમાં જાય છે.
૧૮. અનાથ, ગાય, બ્રાહ્મણ સ્ત્રી કે શરણે આવેલાના રક્ષણ માટે ધર્મયુદ્ધમાં જેઓ મૃત્યુ પામે છે, તેઓ નરકમાં જતા નથી.
૧૯. જેઓ પાંગળા, મરીબ, બાળકો, વૃદ્ધો, રોગીઓ, પીડા પામતા તથા ભયથી કુકુડતા (લોકો) ને અભય આપીને ખોષે છે, તેઓ લાંબા સમય સુધી સ્વર્ગમાં રમનારા કરે છે.
૨૦. કાદવમાં ખૂંપેલી ગાય અને અથવા રોગી કે મરીબ બ્રાહ્મણને જોઈને, તેમાંથી એમને જેઓ ઉગારી લે છે, તેઓ (કદાપિ) ધર્મરાજને ઘેર જતા નથી.
૨૧. જેઓ (નિત્ય) આયોને ખવડાવે છે, જેઓ મન દઈને ગાયની સેવા કરે છે અને જેઓ પરબો સ્નાપે છે, તેઓ (કદાપિ) ધર્મને ઘેર જતા નથી.
૨૨. જ્યાં સુધી પ્રાણીઓ વાવ, ફૂલ કે સરોવરોમાંથી પાણી પીશે, ત્યાં સુધી (તેટલો સમય) આ (જલાશયો) બાંધનાર માણસોના (ગાત્રા) સ્વર્ગમાં સુખપૂર્વક રહે છે.
૨૩. જીવ માત્રનું જીવન જ પાણી છે. જે (મનુષ્ય) યાત્રાપૂર્વક તે (અન્યને) આપે છે, તે જીવભાવ ઝોડીને પરબ્રહ્મમાં (એકત્વ પામી) આનંદ પામે છે.
૨૪. આમળું, કોર્ડું, બીલીપત્રનાં ત્રણ-ત્રણ ઝાડ, પાંચ આંબા, દશ આમલી વૃક્ષો, લીંબુ, પીપળો અને વડ (નાં ઝાડ) નો વાવનાર નરકમાં જતો નથી.
૨૫. ત્રણ ઝાડ વધારે સારાં, દશ પુત્રો નહીં, કારણ કે તેઓ (વૃક્ષો) પાંદડાં, ફૂલ અને ફળોથી પિતૃતર્પણ કરે છે. (વાવનારને તૃપ્ત કરે છે).
૨૬. ઘટાદાર છાયાવાળું વૃક્ષ પોતાની છાયા વગેરેથી (પરમાં રહેનારા) ગૃહસ્થો કરતાં પણ વધુ જીવોને આશાસન આપે છે અને તેના કરતાં ફળ આપનાર (વૃક્ષ) સફળ બને છે.
૨૭. જે મૂર્ખ માણસો સુંદર છાયાવાળા, ફૂલ-ફૂલથી લગી પડતા અને પ્રાણીઓથી સેવાતા વૃક્ષને કાપી નાખે છે, તેઓ સદા નરકમાં જાય છે.
૨૮. થી ૨૯. જેના બારણ આગળ તુલસીખાતા (બિરાજે) છે, તેનું ઘર તીર્થ-સ્વરૂપ છે; તુલસી રોપવાથી, પાલન કરવાથી, પાણી સિંચવાથી, દર્શન કરવાથી, સ્પર્શ કરવાથી માણસોના વાણી-મન-શરીરથી કરેલાં પાપ હરી લે છે; તુલસીના સ્પર્શ માત્રથી બધાં તીર્થોમાં સ્નાન કર્યાનું ફલ મળે છે, એવું સ્મૃતિવચન છે.

૧. પશનો પ્રકાર - પુણિમા નમ્રાવસ્થાએ કરવાથી.

૩૦. ગંગામાં સ્નાન, હરિનું સ્મરણ રેવાનું દર્શન, દેવોનું અર્ચન-સરખો જ તુલસીનો સ્પર્શ (પુણ્યદ) છે, જે વિષ્ણુલોકમાં ગતિ આપનાર છે.

૩૧. પુષ્કર વગેરે તીર્થો, ગંગા વગેરે, નદીઓ, વાસુદેવ (કૃષ્ણ) વગેરે દેવો તુલસીની નીચે વસે છે.

૩૨. જે માણસ તુલસીની મંજરીથી (દિવસમાં) ત્રણ વખત કે એક વખત વિષ્ણુનું પૂજન કરે છે, તે વૈકુંઠમાં મહાન બની પૂજ્ય છે.

૩૩. વિષ્ણુના મંત્રનો જપ કરનાર, તુલસી કાષ્ઠની માળા ધારણ કરી શોભનાર, વિષ્ણુનું મ્રત (એકાદશી) કરવામાં તત્પર, વિષ્ણુનું પૂજન કરનાર (માણસ) વિષ્ણુલોકને ભોગવે છે.

૩૪. તે જ પ્રમાણે શિવનો ભક્ત પણ બીલીપત્રોથી પાર્વતીમા સહિત ઈશ્વર (શિવ) ને પૂજે છે અને શિવના મંત્ર (નમઃ શિવાય) નો જપ કરે છે, તે કૈલાસમાં મહાન બની પૂજ્ય છે.

૩૫. થી ૩૬. જે માણસ નર્મદામાં ઉત્પત્ત થતા બાણસિંગથી, સ્ફટિક કે રત્નના સિંગથી, પાર્થિવ કે સ્વર્ણના સિંગથી, પર્વત પર કે કોઈપણ જગ્યાએ સ્થાપના કરેલા સિંગથી, શિવમ્રત પરાધણ રહી, ભક્તિ ભાવપૂર્વક શિવની સ્તવિત્રોપ પ્રદીપ સમયે, પૂજા કરે છે, તે આ જન્મે જ મોક્ષ મેળવે છે, એમાં સંશય નથી.

૩૭. રૂદ્રાક્ષથી શોભતો, રુદ્રમંત્રનો જપ કરનારો, ભસ્મનું ત્રિપુણ્ડ્ર ધારણ કરનારો માણસ કદી પણ પમલોકનું વૃત્તાન્ત સાંભળતો નથી.

૩૮. શિવની પૂજાના પ્રભાવથી શિવમાં જ રમમાણ કરતા શિવભક્ત માણસો શિવલોકમાં હંમેશાને માટે શિવની સાથે આનંદ પામે છે.

૩૯. અરે ! છેતરપિંડીથી, ઢોંગથી, લોભથી, કોઈપણ નિમિત્તથી જેઓ ઈશ્વરનું અર્ચન કરે છે, તેઓ પણ મુક્તિ મેળવે છે, તો પછી ભક્તિભાવપૂર્વક તેમ કરનારા માટે શું કહેવું ?

૪૦. બધાં પાપનો નાશ કરનાર ઈશ્વરના અર્ચનથી વધુ ઉત્તમ કોઈ પુણ્ય નથી; એ બધા વૈભવ આપનારું, કષ્ટમાંથી ઉગારનારું, મૃત્યુને હરનારું છે.

૪૧. શિવને અર્પણ કરાયેલ (જિજ્ઞાસુ) દ્રવ્ય, અન્ન, ફળ, કે પાણીને કદાપિ સ્પર્શ કરવો નહીં; (શિવના) નિર્માલ્ય (તીર્થ) નું ઉલ્લંઘન કરવું નહીં; આ બધું કૃવામાં પધરાવી દેવું.

૪૨. જે માણસ માંખના એક પગ જેટલું શિવસ્ત્ર (શિવને અર્પણ કરાયેલ વસ્તુ) છુવનિર્વાહ માટે લોભથી કે મોહથી ગ્રહણ કરે, તો તે પોતે નરકમાં રંધાય છે.

૪૩. એક દેવની ભક્તિ કરી, જેઓ અદેખાઈથી બીજા દેવનો કે તેના ભક્તનો દ્રેષ કરે છે, તેઓ ચોકસ નરકમાં પડે છે.

૪૪. વિષ્ણુ, શિવ, ગણેશ, સૂર્ય અને શક્તિ ભિન્ન નથી જ; એક અજન્માનાં (ભગવાન) પાંચ સ્વરૂપો થયાં છે; ત્યાં દેવોમાં ભેદ ક્યાંથી સંભવે ?

૪૫. આ (બધાં) પરમાત્માનાં અંગો છે; જેમ મુખ, આંખ વગેરે અંગોને તૃપ્ત કરવાથી અંગી (માણસ) તૃપ્ત થાય છે, તેવી રીતે એક (અંગ-વિષ્ણુ, શિવ વગેરે) ના તર્ફણથી પરમાત્મા તૃપ્ત થાય છે, એક (અંગ) ની નિંદાથી (પરમાત્મા) દુઃખાય છે.

૪૬. માટે કોઈપણ દેવનો કે એના ભક્તનો દ્રોહ હંમેશાં ત્યાગવો; પોતાની રુચિ પ્રમાણે દેવની સેવા કરવી; બીજી કોઈ પણ રીતે ભેદભાવનું ઈર્ષા વગેરેનું આચરણ કરવું નહીં.

૪૭. વરસાદના પાણીને ઝીલનાર ઘાસ કે પાંદડાનું ભગવાનનું મંદિર જેઓ બનાવે છે, તેઓ બધા ભોગોથી સંપન્ન સુ-સ્થિર લોકમાં જાય છે.

૪૮. જેઓ (પુણ્યકરીના) માર્ગમાં ઓરાણા, ઘર્ષણા, કે વિશામ માટેનું મકાન, સંન્યાસી કે પતિ માટે મઠ, બ્રાહ્મણો માટે ધર બંધાવે છે, તેઓ સ્વર્ગમાં જાય છે.

૪૯. નવાં મંદિર બંધાવી પ્રધાનપૂર્વક (જૂનાં) દેવોનાં મંદિરોનો છાણોધાર કરવો જોઈએ, તેનું ફળ બેમણું પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૦. મહાધિપતિના અગ્નિ (સર્વથા) ત્યાગ કરવો; (ભૂલમાં) પડા જો ભણા કરાય તો યાન્દાપણ ક્ષત આચરવું; દેવના દ્રવ્ય પર નિર્વાહ કરનારના સ્પર્શમિત્રે પણ સ્નાન કરવું.

૫૧. દેવની પૂજા માટે (જરૂરી પુષ્પો માટે) જે નિર્લોભી માણસો ફૂલોનો બાગ બનાવે છે તેઓ સ્વર્ગના વિમાનમાં નન્દનવનમાં ફરે છે.

૫૨. જે નિસ્ફૂલી માણસો વાળી-ઝૂલીને ભગવાનના મંદિરને કુસોમિત બનાવે છે, તેઓ ખરેખર હંમેશાં સ્વર્ગલોકમાં વાસ કરે છે.

૫૩. જે માણસ પોતાની પુકિત ઈચ્છે છે, તેણે દેવ અને સદ્ગુરુનો સંગ કરવો જોઈએ, કદી પણ બંધન કરનારી શિશ્ન (પ્રજનન-ઈન્દ્રિય) કે ઉદરની તૃપ્તિ કરનારાઓનો સંગ કરવો જોઈએ નહીં.

૫૪. જેવી અજ્ઞાની મનુષ્યોની વિષયો પ્રત્યે દૂર ન થનારી મીતિ હોય છે તેવી (દૂર ન થનારી) મીતિ જો પરમેશ્વરમાં થાય તો શ્રેણ (સંસારના) બંધનમાંથી પુકિત ન મેળવે ?

સાતમા અષ્ટકનો ચોથો અધ્યાય

દેવદૂતોએ વૈશ્યને કરેલાં અન્ન-વસ્ત્રના દાનની વિધિનું વર્ણન

૧. જેણે આ જગતનું ગુણ અને કર્મનાં વિભાગપૂર્વક સર્જન કર્યું છે, તે (પરમાત્મા) નું પોતાના ધર્મ પ્રમાણે જે અર્ચન કરે છે, તે (માણસ) તે (ભગવાન) ના પદ (ધામ) ને પામે છે.
૨. મનુષ્ય પોતાના ધર્મનું અધ્યયન કરી પરમેશ્વરને પ્રસન્ન કરે છે; જેવી રીતે (સાજની) આશાનું પાલન કરવાથી સાજ (સંતુષ્ટ થાય) તેવી રીતે ધર્મશાસ્ત્રને (કોણે) સાતકર્મો (કરવા) થી ભગવાન સંતુષ્ટ થાય છે.
૩. જેઓ બ્રાહ્મણ, દેવ અને અતિથિને પ્રતિદિન અન્નદાની પ્રેમ કરે છે, તેઓ અહીં (આ લોકમાં) જ (સંસાર) પારાને^૧ તોડીને બ્રહ્મલોકમાં નિવાસ કરે છે.
૪. અતિથિ ભલે પૂર્વ હોય કે શાસ્ત્રનો જ્ઞાત હોય, વેદધર્મનું પાલન કરતો હોય કે પાન પામેલો હોય પણ મધ્યમ આલેશો હોય તો તેને બ્રહ્મલોક ગણવો.
૫. જેઓ માર્ગમાં ચાડેલા, ભૂખ્યા, દુઃખ પડેલા બ્રાહ્મણને અન્ન-પાણી વગેરે આપે છે, તેઓ લાંબા સમય સુધી સ્વર્ગમાં વાસ કરે છે.
૬. માર્ગમાં ચાડેલા, ભૂખ્યા થયેલા, ભ્રેષ્ઠન કરવાની ઉચ્ચવાણ આલેશ હોય, તેમને જેઓ (આ) લોકમાં તૃપ્ત કરે છે, તેઓ સ્વર્ગે જ બ્રહ્મલોકમાં વાસ કરે છે.
૭. જે ઘરમાંથી અતિથિ પાછો જતો નથી, તે જ ઘર છે; જ્યાંથી અતિથિ પાછો જાય છે, તે ઘર જંગલ કહેવાય છે.
૮. અતિથિ સંપાન કોઈ બંધુ નથી, કોઈ ધર્મ નથી, કોઈ મિત્ર નથી કે ધન નથી; અતિથિઓના સામર્થ્યે મુનિત્વ કે દેવત્વ પણ ખરે છે.
૯. (વૈશ્વદેવ) યજ્ઞ ક્યાં પહેલાં પણ ભિક્ષુ (ધનિ) ને રહેલું અન્ન આપવું, (તિથિ) તેનું ફળ ખરે છે; (પણ) તે (ધનિ) (જમ્યા વિના) પાછો ફરે, તો યજ્ઞ વૈશ્વદેવ એના 'દાન કર્યું નહીં' તે પાપનો નાશ કરનારો બનતો નથી.
૧૦. તેને (ભિક્ષુ-ધનિને) પ્રેમપૂર્વક એક કોશિયા જેટલું પણ અન્ન આપવામાં આવે તો તે પર્વત જેવું અણખ; ખાટે પ્રાણપૂર્વક ધનિને રહેલું અન્ન આપો.
૧૧. ભારતવર્ષમાં રહીને ઉચ્ચરમીતપર્યં અન્ન વગેરે આપીને, વિષ્ણુનું પૂજન કરીને, મેઘાવી પુરુષે નિઃશંક રીતે જીવમુક્તિ મેળવવી જોઈએ.
૧૨. અન્નદાન જેવું કોઈ પુણ્ય નથી; તેણે જેવો બીજો કોઈ ઉપકાર નથી; અન્નમાં જ પ્રાણ પ્રતિષ્ઠિત થયેલા છે, તેથી અન્ન આપનારો (દાતા) પ્રાણ આપનાર મનાય છે.
૧૩. જે ઉત્તમ (પુરુષ) અન્ન-થી ઉચ્ચ સાનનારા અતિથિઓને અન્ન આપે છે, તે સ્વર્ગમાં લાંબો સમય સુખ ભોગવી ફરી પાછો અહીં (પૃથ્વી પર) ધનવાન બને છે.
૧૪. પહેલાં (જુતકાળમાં) સ્વર્ગમાંથી નીચે પડતા^૨ કેશદિવ્યજ (સાજને) ને ધમરત્તે કહ્યું, "તું અન્નનું દાન કર, તેથી ફરીથી આત્માનો (નવી જાતનો) ઉદાર કરી શકીશ."

૧. જાન્યુઆરી યજ્ઞ સ્મૃતિ મુજબ વિશ્વાયજ્ઞ (પ. ૧૦.)

૨. પાશ એટલે અવિદ્યા.

૧૫. આવી પમસજની વાણી પ્રસિદ્ધ છે; માટે અત્ર મોટું ઉદાર કરનારું (તત્ત્વ) છે; અત્રદાન જેવું દાન (ભૂતકાળમાં) થયું નથી (ભવિષ્યમાં) થશે પણ નહીં.

૧૬. ઉનાળામાં અત્યંત ઠંડુ પાણી (આપવું), શિયાળામાં ઘાકડાં અને વસ્ત્ર (નું દાન કરવું), વર્ષાઋતુમાં (પુસાકુસેને) વિશ્રામ (માટે વ્યવસ્થા) આપવી. પણ જરૂરિયાતવાળાને અત્ર તો સર્વ કાળે આપવું જ.

૧૭. જાનીપુરુષે જાણી યુગ્મીને કે અજાણી (કરેલા) નાનાં કે મોટા પાપનું પ્રાપ્તિત વારંવાર વિધિપૂર્વક કરવું.

૧૮. મહાસ પાપરહિત બનીને, જો જાની હોય તો અહીં જ (આ લોકમાં) મુક્તિ મેળવે છે, પણ (પાપનું) પ્રાપ્તિત કર્યા વિના અહીં મનુષ્ય નરક ભોગવે છે.

૧૯. જે મહાસ વાણી-મન-શરીરથી કરેલા પાપનો અહીં (આ લોકમાં) નાશ કરે છે, તે ભલે અજાની હોય તો પણ મોટું મુખ આપનાર બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત કરે છે.

૨૦. ધાત્રાં પાપ કર્યાં હોય તો પણ પાપ કરનાર બ્રહ્મજ્ઞ પચાસાપ કરી આપત્રી કે (અન્ય) વેદમંત્રોનો જપ કરે તો તે અહીં બધાં પાપમાંથી મુક્ત થાય છે.

૨૧. જે પોતકમાં નિત્ય કર્મ મનપૂર્વક કરતો હોય અને જિતેન્દ્રિય બની વેદઘ્યાસમાં આરક્ત હોય, તો તે જાનથી થયેલાં પાપથી પણ લેપાતો નથી, એમાં શંકા નથી.

૨૨. જે મહાજ્ઞી છે, જિતેન્દ્રિય છે, હંમેશા તીર્થનું સેવન કરનાર છે, પિતૃઓ (માનવાપ), દેવ, ચુરુની સેવા કરે છે તે સ્વર્ગમાં પણ દુર્ગતિ જોતો નથી.

૨૩. જે જેનું અત્ર ખાદ્ય છે, તે (અત્ર સાથે) તેનાં ખરાબ કૃત્યો પણ ખાય છે, માટે દુર્ગતિનો ભય જાણીને મહાસે પરાત્ર પ્રત્યેના મોહનો ત્યાગ કરવો.

૨૪. જો (મહાસ) આપત્રિમાં આવી પડે તો તેણે દાન સ્વીકારવું, પણ કદાપિ ભોજન સ્વીકારવું નહીં, કારણકે ભોજન અને અન્ધની પત્ની ઋષેની આસક્તિ (એના) પુણ્યનો નાશ કરે છે.

૨૫. પાપી મનવાળા જનુઓ પણ નિત્ય સ્નાન કરવાથી પાવન થાય છે; પ્રાતઃકાલનું સ્નાન બાહ્ય અને આંતરિક પાપને હાણનારું અને સિદ્ધિ આપનારું છે.

૨૬. સ્નાન ન કરવાથી અને અશુદ્ધ રહેવાથી એના પિતૃઓ અને દેવો (ધરમાંથી) પાછા ચાલ્યા જાય છે; જે મહાસ સ્નાન કર્યા વિના ભોજન કરે છે તે મળનું ભોજન કરે છે, એવું કહેવાય છે.

૨૭. સ્નાન ન કરનારો મહાસ પાપી (અશુદ્ધ) છે, અને ઘરુજ્ઞ નરકમાં જાય છે; માટે જે ગંગા વગેરે (પવિત્ર) નદીમાં સ્નાન કરે છે તેનો કદાપિ ખરાબ યોગિમાં (જન્મ) થતો નથી.

૨૮. પ્રાતઃકાળમાં કરેલું સ્નાન અગિષ્ટ સ્વર્ગનો નાશ કરે છે, પુણ્યશાળી છે અને (દિહને) શુદ્ધ કરનારું છે; શક્તિથી સંપન્ન હોય છતાં સ્નાન ન કરે તો એવા મનુષ્યને નિત્ય વગેરે કર્મોમાં અધિકાર મળતો નથી.

૨૯. જે (મનુષ્ય) ભક્તિભાવથી અને (નિર્દોષ) વિધિ પ્રમાણે સંગ્રહ - દિવ ઉપાસના - ધન વગેરે, સંગ્રહવાન કરી અને ફલેશ્વજ રહિત બની કરે છે, તે કદાપિ દુર્ગતિને જોતો નથી.

૩૦. અહીં (આ લોકમાં) વધુ કે ઓટું - જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય છે તે પૂર્વજન્મમાં કરેલા દાનથી (મળેલું) હોય છે, એમ જાણીને, મહાસે પોતકની શક્તિ પ્રમાણે ધર્મ (પ્રાપ્તિ) માટે ધન આપવું જોઈએ.

૧. પુણ્યભોગ ખરાસ થતાં સ્વર્ગમાંથી ફરી મૃત્યુ લોકમાં આવવું પડે છે : તે પુણ્ય સ્વાર્થેકે વિગત સંભળે મલ્લેકેકે વિગતિ । - (ગીતા)

૨. અજ્ઞાની - સમુદ્યસ ઉપાસક.

૩૧. દાન કરતું ખેડિએ એવી ભાવનાવાળો જે સ્વાત્વિક મનુષ્ય ગાય, જામીન, તણ, સુવર્ણ, ઘી, ધર, અનાજ અને ગોળ વગેરેનું દાન કરે છે, તેને કદી પણ નરકની પાતળાઓ (ભોગવવાની) હોતી નથી.

૩૨. પવિત્ર સેત્ર^૧ માં પવિત્ર પર્વદિને જે ખાણ દાન કરે છે, હોમ કરે છે અને ભક્તિથી જપ કરે છે, તેને યમરાજના દૂતો સ્પર્શ પણ કરી શકતા નથી.

૩૩. ધી ૩૫. જેને પ્રત કરવાં ગમે છે, જે સત્યવાણી બોલે છે, જે મીન પાળે છે, જે દાન અને દયા કરવા તત્પર હોય છે, શાન્ત અને દાનત છે, સહિષ્ણુ છે, પવિત્ર રહે છે, વિવેકાદિ ગુણસંપન્ન છે, અદેખાઈ કરતો નથી, (વીજ પ્રત્યે) કપટ કરતો નથી, પ્રહાર્ય પાળે છે, પારકાનું ધન તો શું, એક તણમલાને મનાથી પણ સ્પર્શ કરતો નથી, તે ખાણ પોતે ઈચ્છા ન કરે તો પણ અવિદ્યાથી જિભા થતા બન્ધનમાંથી મોક્ષ મેળવે છે, જ્યારે જે કરેલા કાર્ય પર અપહાર કરનારી છે એવો દુષ્ટ મતિવાળો ઈચ્છ કરે તો પણ (સંસ્કાર-બંધનમાંથી) મુક્તિ પામતો નથી.

૩૬. તીર્થાટનથી કે તપશ્ચર્યા કરવાથી પણ કૃત્તન^૨ પુરુષની (એણે કરેલાં) કર્મમાંથી મુક્તિ થતી નથી તે જ પ્રમાણે અવકીર્ણીને^૩ ભયંકર પાતળા ભોગવવી યોગ્ય છે.

૩૭. કશીર, મર્મસ્થાનને સ્પર્શ કરનારી, ખરાબ વાણી બોલનાર ખાણ નરકમાં જાય છે; જે (પોતાના) કર્મનો ત્યાગ કરે છે, દુષ્ટ, છે તે ફરીથી દુર્ગતિ પામે છે

૩૮. માટે મનુષ્યે કોમળ અને પ્રિય બની પોતાના કર્મનું આચરણ કરતું ખેડિએ અને હંમેશાં સંભોનો સમાગમ કેળવી તીર્થસેત્રમાં રહેવાનું ઈચ્છતું ખેડિએ.

૩૯. તીર્થસેત્રમાં કદી પણ પાપનું આચરણ ન કરતું; તીર્થસેત્રમાં દાન લેવાનો ત્યાગ કરવો; તીર્થમાં કરેલા પાપ કે પ્રતિજ્ઞાનો કોઈ પ્રતિહાર નથી.

૪૦. પ્રાતનું આચરણ, દાનક્રિયા, તપશ્ચર્યા, યજ્ઞ તેમજ અન્ય પવિત્ર કર્મો ગંગાના એક માત્ર ટીપાનાં અભિષેકનો સોળમો અંશ પણ બનવા પામ નથી.

૪૧. શીવિષ્ણુ (ભગવાન) ના ચરણમાંથી બહાર પડેલ અને શંકર ભગવાને મસ્તક પર ધારણ કરેલ ગંગાના પાણીનું ટીપું ધર્મન્દ્રવ છે. એ ગંગાનું પાણી કોઈ વસ્તુને પવિત્ર ન કરે ?

૪૨. 'ગંગા' એવું ઉચ્ચારણ માત્ર કરવાથી મુક્તિ મળે છે, તો પાણી (એમાં) સ્નાન કરવાથી કે પાન કરવાથી કેવો (ઉત્તમ લાભ) થાય ? માટે સદ્ગુણિવાળા મનુષ્યે પ્રયત્નપૂર્વક ગંગાના પાણીમાં સ્નાન કરવું ખેડિએ.

૪૩. અહીં ભલે દાન કરવાની શક્તિ કોઈપ્રકારમાં ન હોય પણ તે દાન લેવા તૈયાર થાય નહીં અને ખરાબ પ્રત ધારણ કરનારો હોય તો પરલોકમાં ગભરા પામી ચમકશે, તારો બને છે.

૪૪. હંમેશાં યોગમાં આસક્ત બનીને, પરસ્ત્રી પ્રત્યે માતા જેવી દૃષ્ટિ રાખવી અને પારકા ધનને ઝેર જેવું ગણવું, તો ટૂંક સમયમાં દેતના ભયમાંથી મુક્ત થાય છે.

૪૫. સ્ત્રીઓ માટે તો પતિસેવા અને ચારિત્ર્યનું પાલન (એમનો) ઉદ્ધાર કરનારાં છે; શુદ્રો માટે તો ઉત્તમ વર્ણક મનુષ્યોની સેવા જ એમને તારનારી છે, એમણે અભિમાનનો ત્યાગ કરવો.

૧. પૂર્વિશ્વાનાં સેષમ્ - જસ્યપ્તાનં સીર્ષમ્ - જેમાં જમીનનું માહાત્મ્ય હોય તે સેત્ર કહેવાય, પાણીનું માહાત્મ્ય હોય તે તીર્થ કહેવાય. ગુરુદેશ્વર નહેશ્વર તીર્થ છે, સેત્ર પણ છે - તીર્થસેત્ર છે.

૨. ભગવત્પ્રવચન યો ન વૈતિ પુરુષાધમઃ ।
કૃત્તનઃ સ તુ વિદ્વેયો પ્રવચનાર્દયિ પાપહ્નુ ॥

૩. પ્રત આરંભ કર્યા પાછી વસ્ત્રમાં ખંડિત થાય તે અવકીર્ણી.

વૈષ્ણવ ધર્મો અને એકાદશી વગેરે પ્રતોના નિયમોનું વર્ણન

૧. હે વૈશ્ય ! માથ-સ્નાનથી ઉત્પન્ન થયેલા પૂર્વે કપાણી કરેલા પુરુષથી અને વિષ્ણુભક્તના સત્સંગથી પવિત્ર બનેલો તું વૈકુણ્ઠનો ભોક્તા બન્યો છે.
૨. કોઈ (માણસ) ભલે દુષ્ટ આચરણવાળો હોય, કુલવાન ન હોય અને મૂર્તિમંત પાપ જ હોય છતાં જો એ વિષ્ણુના ભક્તની સેવા કરે તો (તેની પાસે જઈ) તેને યમદૂતોએ જોવો નહીં એવું યમરાજે એના દૂતોને કહેલું છે.
૩. તેથી જે માણસો પાપી હોવા છતાં વૈષ્ણવોની સોબતવાળા છે, તેઓ યમલોકમાં જતા નથી; તેમને માટે વૈકુણ્ઠ નિર્માણ થયેલું છે.
૪. વિષ્ણુના ભક્તની પણ ભક્તિ પાવન કરનારી છે તે જ પ્રમાણે વિષ્ણુભક્તનો સત્સંગ (પાવનકારી) છે; (કારણ) એનાથી અતિશય પાપી લોકો પણ શીઘ્ર સાધુપુરુષો બની શકે છે.
૫. નરકરૂપી સમુદ્રને તરીને પાર કરવા માટે અહીં (આ લોકમાં) વિષ્ણુ (ભગવાન) ની ભક્તિ સિવાય બીજો કોઈ સુલભ ઉપાય નથી; માટે તેનો (ભક્તિનો) પ્રયાનપૂર્વક સ્વીકાર કરવો જોઈએ.
૬. વિષ્ણુની ભક્તિ વડે તો ચારકાલ પણ પવિત્ર બની જાય છે, તો પછી (બીજાની) તો શી વાત કરવી ? કોઈ બ્રાહ્મવર્ણ હોય (જેની ચાર વર્ણમાંથી કોઈ એક પણ વર્ણ નથી એવો) છતાં જો એ વિષ્ણુભક્ત હોય તો ત્રણે લોકને પાવન કરે છે.
૭. જેના કુળમાં વિષ્ણુની ભક્તિ કરનાર ભક્ત (જન્મે) છે, તે કુળની કદાપિ દુર્ગતિ થતી નથી; વિષ્ણુના ભક્તની સોબતથી પાપી પણ ઊર્ધ્વગતિ પ્રાપ્ત કરે છે.
૮. જેઓ વિષ્ણુના ભક્તોના દાસ (બને) છે અને/અથવા વિષ્ણુના ભક્તનું અન્ન જમે છે, તેઓ ભલેને ખરાબ આચરણ કરવામાં આરક્ત થયેલા હોય છતાં વિષ્ણુ (ભગવાન) ના હામને પહોંચે છે.
૯. વિષ્ણુના ભક્ત પાસેથી અન્ન (ખાંધે એ) ની આકાંક્ષા રાખવી; જો કદાચ એ (અન્ન) ન મળે તો પાણી પીવું; અરે એના (પાણીના) પણ અભાવમાં એનો (વિષ્ણુભક્તનો) સંગ કરે તો પણ તે મોક્ષપદ ભોગવે છે.
૧૦. (હૈંન જેવા) કોઈ પણ પ્રકારથી જે માણસ 'નારાયણ' એવું ઉચ્ચારણ કરે છે તે પાપ કરતાં કરતાં મૃત્યુ પામે તો પણ વિષ્ણુ લોકમાં (વૈકુણ્ઠમાં) પૂજાય છે.
૧૧. આ કોઈ અર્થવાદ નથી (પણ દૃષ્ટાંત છે)' અને એનું પ્રમાણ ભગવાન પોતે છે; આ વિષયમાં અજાણિલ, મગરના મુખમાં પડેલો હાથી વગેરે દૃષ્ટાંતો (ભાગવતમાં) છે.
૧૨. માટે વિનવી મનવાળો જે ભક્ત વિષ્ણુનું હંમેશા સ્મરણ કરે છે, તે જન્મ અને સંસારના બંધનમાંથી મુક્તિ મેળવે છે, એમાં કોઈ શંકા નથી.
૧૩. જેઓ (વિષ્ણુના ભક્તો) વિધિપૂર્વક કે ભક્તિભાવપૂર્વક વિષ્ણુ (ભગવાન) ના અષ્ટાક્ષરી^૧ કે દ્વાદશાક્ષરી^૨ મંત્રનો જપ કરે છે, તે વિષ્ણુમય બને છે, એવું સ્મૃતિવચન છે.
૧૪. પોતાની વિચારધારાનો અતિ-ગ્રામજલ ત્વજવો જોઈએ, એ જ રીતે બીજાના મંતવ્યની નિન્દા કરવી જોઈએ નહીં; સદ્બુદ્ધિવાળા મનુષ્યે સદ્ગુરુએ ઉપદેશેલા પરમતત્ત્વનો શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

૧. મૃત્યુ પામતાં પામતાં બોલાવવા નિમિત્તે અજાણિલ નારાયણ બોલ્યો અને વૈકુણ્ઠ ગયો, એ સાચાતું દૃષ્ટાંત છે.

૨. અષ્ટાક્ષરી મંત્ર: શ્રીકૃષ્ણ: શરણં મમ । ઈ નમો નારાયણાય ।

૩. દ્વાદશાક્ષરી મંત્ર: - ઈ નમો શાન્તે વાસુદેવાય ।

૧૫. જેઓ હંમેશાં વિષ્ણુની સેવા કરે છે, તે (વિષ્ણુ ભગવાનની સાયુજ્ય (મુક્તિ) ભોગવે છે; વિષ્ણુ ભગવાન (વ્યાપક આત્મા)-ના નિર્દિધ્યાસનથી સદ્બુદ્ધિવાળાઓ અહીં સાયુજ્ય મેળવે છે.

૧૬. કદમ્બમાં, સૂર્ય, (ચિંબમાં), પાણીમાં, અગ્નિમાં, યંત્રમાં કે પ્રતિમામાં ભક્તિભાવથી હરિ (વિષ્ણુ) નું અર્ચન કરે છે; તેઓ ચોકકસ વિષ્ણુપદ મેળવે છે.

૧૭. થી ૧૮. આ કલિકાળમાં પણ વિષ્ણુના અધિષ્ઠાનરૂપ, સર્વ પાપનો નાશ કરનારા અને સર્વ પ્રકારના પુણ્ય આપનાર (વળી) વજ્ર (નામના) ક્રીડાએ નિર્માણ કરેલા શાસિઆમ, (નામના) પત્થરના ચક્રમાં જે વિષ્ણુના સાંનિધ્યનું કારણ બને છે - મનની ઈચ્છાથી પણ હંમેશાં વિષ્ણુનું અર્ચન કરે છે, તે અહીં જ (આ લોકમાં) મોક્ષના ઉપભોગ કરે છે.

૧૯. મોક્ષને આપવાવાળા શાસિઆમ (વિષ્ણુ) ની પૂજાને (હંમેશાં) પુનર્જન્મ આપનાર હજારો પશુધામ કે સોમધામ સાથે કેવી રીતે સરખાવી શકાય ?

૨૦. જ્યોતિર્લિંગના અર્ચન (ના ફલ કરતાં પણ) અધિક ફલ આપનાર એના (શાસિઆમ શિલાના) પૂજનથી ભક્તને (ફરી) અર્ભવાસ નથી, તો પદ્મી એની (ભક્ત-ની) દુર્ગતિની વાત જ ક્યાં રહી ?

૨૧. વેદ, યજ્ઞ, તપશ્ચર્યા, દાન, તીર્થસ્નાનથી પણ અધિક પુણ્ય આપનાર શાસિઆમની સારા ઉપચારોથી જે પૂજા કરે છે, તે વિષ્ણુલોકનો ઉપભોગ કરે છે.

૨૨. જે જગપાએ વિષ્ણુ યિરાજે છે, તે જગપાએ ચૌદ લોક, ગંગા વગેરે બધાં તીર્થથેત્રો અને બધા દેવો હોય જ છે.

૨૩. જે ખાણસો શાસિઆમ (વિષ્ણુ) ની આગળ સાદકર્મ કરે છે, તેમના પિતૃઓ શ્રીવિષ્ણુભગવાનના અનુમતિને લીધે (વધુ) તૃપ્ત થાય છે.

૨૪. ચક્રાંક મિથુનવાળા સમશાસિઆમનું પાણી, આપના દૂધની સાથે જે પીએ અથવા મસ્તક પર ઘાટણ કરે તે બધાં પાતકોમાંથી મુક્ત થાય છે.

૨૫. શાસિઆમ શિલાની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી કોઈ સુધાત્રને ભક્તિભાવથી એનું (શિલાનું) દાન કરવું, તો તેણે (દાન કરનારે) સમગ્ર પૃથ્વીનું દાન કર્યું (એમ મનાય છે) અને તે લાંબો સમય વૈકુણ્ઠમાં વાસ કરે છે.

૨૬. શાસિઆમ શિલા અમૂલ્ય ગણાય છે અને ખરીદવામાં કે વેચવામાં થયું પાપ છે; માટે ગુરુ પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલ શુદ્ધ શાસિઆમ શિલાનું પૂજન કરવું.

૨૭. (વિષ્ણુ) ભગવાનનો ભક્ત બની, વિષ્ણુની પૂજા કરી, વિષ્ણુના દિવસે (એકાદશી દિને) જે ભોજન કરે છે, તે દુરાત્મા પડુ-લોહીનો ભક્ષણ કરનારો બનશે.

૨૮. માટે પ્રથમપૂર્વક હંમેશા એકાદશીનું વ્રત કરવું; પ્રસંગોપાત્ પણ જો (એકાદશી વ્રત) કરશે તો તેને દુર્ગતિ ભેલી પડશે નહીં.

૨૯. (એકાદશી વ્રત) જેવું પાલન કરનારું (કોઈ) પુણ્ય નથી; એના જેવું ઉત્તમ તપ (થીજું) નથી કે પૂર્તપાત્ર, ઈષ્ટ કે દાનકર્મ વગેરે પણ એની બરાબરી કરી શકે નહીં, માટે એકાદશી વ્રત ઉદાર કરનારું છે.

૩૦. થી ૩૧. આગળના દિવસે (દસમે) વ્રત-લે^૧ સંકલ્પ કરી, (વિષ્ણુનો) અનન્ય ભક્ત (બની) હરિના દિવસે (એકાદશી દિને) જે સ્નાન કરી, જિતેન્દ્રિય રહી, અદ્વિતીય એવા વિષ્ણુ ભગવાનની ભક્તિભાવથી પૂજા કરી, નિઃશ્ચય રાખી, ઉપવાસ કરી, સતત વિષ્ણુ ભગવાનનું કીર્તન કરી રાત્રે છવ્વીસ મુક્ત જેટલું જાગરણ^૨ કરે છે, તે મોક્ષ મેળવે છે.

૩૨. (વિષ્ણુનો) અનન્ય ભક્ત દશમી તિથિએ (સંકલ્પ), એકાદશી તિથિએ ઉપવાસ કરે અને બારસને દિને (એ વ્રતના) પારણાં કરે તે ભગવાન વિષ્ણુનો (અવશ્ય) પ્રીતિપાત્ર બને છે.

૧. પુર્વેકાઘ્યાં દશમ્યાં નિરાશરતે ખુલ્લમસેઽર્હતે । ખોલ્યમિ પૂર્વકાશ્વત્ત્વં મે ખજામુત ॥ દશમને દિને "હું એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરી બીજે (બારસ) દિને જમીશ, હું પુંડરીકાક્ષ માડું શરણ બનો" એવો સંકલ્પ કરવો.

૨. દશમ્યાં વિગેરેણ કર્તવ્યં ખેજન દ્વયમ્ ।

રાત્રી જાગરણ કર્તવ્યં દિવ્ય હર્તવ્યર્તનમ્ ॥ એકાદશીને દિવસે ખાસ બે કાર્ય કરવાં : રાત્રે જાગરણ અને દિવસે વિષ્ણુનું નામ સ્મરણ.

૩૩. એ કદાચ (એ ભક્ત) અશક્ત હોય તો રાત્રે ભોજન કરે અથવા હવિષ્યાન જમે, પરંતુ બંને પથનું એકાદશીવ્રત તો ભક્તિપૂર્વક કરે જ કરે.

૩૪. એકાદશીનું વ્રત કરનાર એ (કદાચ) પ્રાત્ય (વર્ણાશ્રમ ધર્મ ન પાળનાર), હલકા અઘર્મી કે મ્લેચ્છાની સાથે વાતચીત કરે તો પણ તેનું બધું પુણ્ય એક જ સદામાં નાશ પામે છે.

૩૫. તેથી જે માણસ પૌન પાળી, વ્રત આચરી, વિષ્ણુના નામસ્મરણપૂર્વક એ એકાદશી વ્રત કરશે, તે વિષ્ણુલોકમાં પૂજાશે.

૩૬. માણસોએ અહીં અગિયાર ઈન્દ્રિયોથી જે પાપ કર્યું હોય તે (બધું) એકાદશીનું વ્રત કરવાથી નાશ પામે છે, એમાં શંકા નથી.

૩૭. બાલક હોય, ઝીંક હોય, ખૂબ ષરડો હોય, સ્ત્રી હોય કે કોઈ પણ વર્ણ (જાતિ) કે આશ્રમનો હોય, બધા જ એકાદશીના વ્રતના સદા અધિકારી છે.

૩૮. સકામપણે વ્રત કરનારાઓને, એકાદશી, આ લોકના અને પરલોકમાં (બંનેના) વિષય-ફલ આપનારી છે; કોઈ પણ પ્રકારની ઈચ્છા વિના (વ્રત) કરનારાઓને મોલ આપનારી છે; આમ એ (એકાદશી) ઉપપાત્તિકા (નિત્યકર્મરૂપે અને કામ્યકર્મરૂપે) છે.

૩૯. પૂર્વજોનાં અને હવે પછી થનારા વંશજોનાં (બધાં) કુળોનો ઉદ્ધાર કરનારી, બધાં પાતકોનો નાશ કરનારી; કુત્યથી પાર કરી શકાય એવા સંસારમાંથી (જીવાત્માને) તારનારી અને ઈચ્છા પૂર્ણ કરનારી એને (એકાદશીને) કોણ ન ભજે ?

૪૦. જ્યાં સુધી (એકાદશી) વ્રતનું આચરણ કર્યું નથી ત્યાં સુધી પાપીઓ (કે પાપ) ભલે ગર્જના કરે; માણસના શરીરમાં (આ) વ્રતરૂપી અગ્નિ પ્રજ્વલિત થતાં પાપરૂપી પશીઓ ક્યાં રહી શકશે ?

૪૧. કોઈ પણ ભદ્રાનાથી એ આ વ્રત કરાણું હોય તો પણ એ કપટી માણસને પણ પાવન કરે છે; તો પછી જો ભક્તિથી અને વિશ્વિપૂર્વક કરાય તો શું તારક ન બને ?

૪૨. જેણે એકાદશીનો ઉપવાસ કર્યો છે, તેણે બધાં તીર્થમાં સ્નાન કર્યું છે, બધા દેવોનું પૂજન કર્યું છે, અને અન્ય બધાં વ્રતો આચર્યાં છે.

૪૩. માટે કોઈ પણ પ્રથમ કરીને પણ એકાદશીનું વ્રત કરવું. (ધ્યાન રાખો) કે વિષ્ણુ ભગવાનનું ચિંતન (ધ્યાન-સ્મરણ) એ સનાતન ધર્મ છે.

સાતમા અષ્ટકનો છઠ્ઠો અધ્યાય

વિકુંડલે પ્રસન્ન કરેલા વિષ્ણુના દૂતોએ તેના ભાઈના મોક્ષ માટે (ખતાવેલા) ઉપાયનું વર્ણન

૧. બધી વાણી માટે અને બધા આશ્રમો માટે આ શ્રેષ્ઠ અને પ્રથમપૂર્વક સેવન કરવા યોગ્ય ઉત્તમ ધર્મ વિષ્ણુ ભગવાનનું પરમ સ્મરણ છે.
  ૨. વાસુદેવ (શ્રીકૃષ્ણ) નું સ્મરણ, બધાં પાપના સમૂહોના કારણને નષ્ટ કરનારું, ચિત્તની સ્થિરતા આપનારું, જ્ઞાન (ઉત્પન્ન) કરનારું અને (પૂર્વકર્મોની) વાસનાના સમૂહનો નાશ કરનારું છે.
  ૩. અલબત્ત બધાં પ્રમુખ પ્રાધિકૃત કર્મો, કરેલાં પાપને હણનારાં તો છે જ; પરંતુ વિષ્ણુનું આ સ્મરણ કરવાથી તો ભવિષ્યમાં પાપ કરવાની ઈચ્છા જ જન્મતી નથી.
  ૪. જેણે શ્રીહરિનું (વિષ્ણુનું) સ્મરણ કર્યું છે, તેણે તપશ્વર્થ કરી છે, જ્ઞાનનું આચરણ કર્યું છે, દાન આપ્યાં છે, (અન્ય) ધર્મ કર્યો કર્યો છે, આમ બધાં (ઉપર ખતાવ્યાં તે) કર્યો એણે કર્યો છે (એમ માનવું).
  ૫. જેવી રીતે ભગવાન વિષ્ણુ પૂજનીય છે, તેવી રીતે ભક્તિથી તેના (વિષ્ણુના) ભક્તો પણ તેવા જ (પૂજનીય) છે, (એમ માનવું); માટે વિષ્ણુને ખૂબ જ પ્રિય એવા (તેના) ભક્તોની વિષ્ણુની માફક જ સેવા કરવી.
  ૬. વૈષ્ણવ બનીને જે દુષ્ટપ્રતિવાલો મૂર્ખ (માણસ) કીવ (શિવના ભક્ત) વગેરેની નિંદા કરે છે, તે (કદાચિ) સદ્ગુણિ મેળવતો નથી; તેની દુર્ગતિ થાય છે.
  ૭. માટે નિંદા અને ઈર્ષારક્ષિત બનીને ભગવાનના કોઈપણ અવતાર-સ્વરૂપનું સર્વ પ્રથમથી અને ભક્તિભ્રમણથી પૂજન કરવું; (આમ કરનાર) તે મોક્ષ પામે છે.
  ૮. નરક વગેરેનું નિવારણ કરનાર, સર્વ પ્રકારનું અભય આપનાર, સત્વને શુદ્ધ કરનાર, ઈન્દ્રિયોની નિરોધ કરનાર સર્વોત્તમ ધર્મ વિષે (અમે કહીએ છીએ તે) તું સંભળ.
- (વિષ્ણુદૂતો ધર્મ વિષે વિકુંડલને ઉપદેશ આપે છે):
૯. "મન, વાણી અને શરીરથી બધાં પ્રાણીઓનો કોઈપણ (પ્રકારનો) હોહ ન કરવો તે અને ધોતાના વર્ણ (જાતિ) અને આશ્રમના (શાસ્ત્ર) કહેલા ધર્મનું આચરણ (આ બે) પાપને અટકાવનાર છે.
  ૧૦. થી ૧૧. સત્વ જ બોલવું, કોઈ પણ (વ્યક્તિ) ની (કોઈ પણ વસ્તુની) ઘોરી કરવી નહીં, (દાન લેવા) પાત્રને (ધોતાની) શક્તિ પ્રમાણે દાન કરવું અને વિષયોની આસક્તિ ત્યજવી; આજ મોટામાં મોટો ધર્મ છે, આજ પરમ તપશ્વર્થ છે અને આ જ વિશ્વ આત્મા એવા હરિ (પાતક હરનાર) વિષ્ણુની પરપૂજા છે.
  ૧૨. આચારમાંથી જ ધર્મ જન્મે છે, તેના વ્યાપક પરમાત્મા જ અધિપતિ છે; તે સમર્થ હિંસર સંતુષ્ટ થતાં ઉભય પ્રકારની સમૃદ્ધિ મળે છે, (એના) ભક્તોને શું દુર્લભ હોય ?
  ૧૩. હે વૈશ્ય ! સજ્જનની સંગતિથી અને માધસ્થાનથી તે વિષ્ણુ (ભગવાન) સંતુષ્ટ થયા, તેના લીધે તું પવિત્ર બન્યો અને વૈકુંઠનો ભોગવાનારો બની શક્યો છે.
  ૧૪. તે ધર્મ વિષે પૃથક્કર કરી અને એ સનાતન ધર્મ વિષે અમે તને કહ્યું; બ્રાહ્મણથી માંડીને જેઓ એ (ધર્મ) નું આચરણ કરે છે તેમની સ્વર્ગમાં પણ દુર્ગતિ થતી નથી."

૧૫. થી ૧૯. તેમનાં (વિષ્ણુદૂતોનાં) અમૃત જેવાં વચનો સાંભળીને અને પોતાના ભાઈની દુર્ગતિનો મનમાં વિચાર કરીને, ખૂબ દીન વાણીથી વિકુડલ બોલ્યો, “હે સીમ્બ, “હંત:કરણને પ્રસન્ન કરનારી તમારી કલ્યાણકારી વાણી સાંભળી; સંતોની સંગતિ મંગાની માફક તરત જ પાપ હરી લેનારી ઉત્તમ છે. પ્રિય વાણી બોલતી અને (અર્થાપર) ઉપકાર કરવો - એ સંતોનો સ્વભાવજન્ય ગુણ છે, જેનાથી સૂર્ય પછા ઠંડો થાય છે, તો તાપથી તથેલાની શી વાત કરવી ? હે દેવદૂતો ! મારા ભાઈનો જેનાથી (જે કોઈ ઉપાસથી) નરકમાંથી ઉદ્ધાર થાય, તેવો કોઈપણ ઉધોગ (પ્રયત્ન) આપ કરો, સમખુ (જ્ઞાની) સંતો તો ઉદ્ધાર (મનવાણા) હોય છે પોતે પુણ્ય (શુભ) કે પાપ (અશુભ) કર્મ એના કબજે જ ભોગવવું પડે છે’ જો આમ જ હોય તો પછી દેવયોગે પ્રાપ્ત થયેલ સંતોનો અનુગ્રહ નિષ્ફળ કે વ્યર્થ જ જશે એવું યાનવું !”

૨૦. આ પ્રમાણે તેનું (વિકુડલનું) વચન સાંભળી, થોડી વાર ધ્યાન ધરી (મનમાં વિચાર કરી), તે દૂતો તેની (વિકુડલની) સાથે મેત્રી બંધન પામેલા હોઈ, તેના ભાઈની (નરકમાંથી) મુક્તિનો ઉપાય કહેવા લાગ્યા. (વિષ્ણુદૂતો મુક્તિ-ઉપાય વિશે કહે છે) :

૨૧. હે સજ્જન ! પહેલાના સમયમાં મનુષ્યોમાં એક શાકલ્ય નામે બુનિ રહેતો હતો. તેને તપશ્ચર્યા અને અધ્યયન મેળવેલા નવ પુત્રો થયા.

૨૨. થી ૨૩. તે પૈકી પાંચ તેજસ્વી પુત્રો (લગ્ન કરી) ગૃહસ્થાશ્રમી બન્યા; બાકીના (ચાર) સંન્યાસી બની, ઈચ્છા વિનાશ, સંગ વિનાશ, કોઈનું પછા દાન ન લેનારા, પવન-ઠંડી વગેરે સહન કરનારા, ભોજન ઉપર અને ઈન્દ્રિયો ઉપર કાબુ રાખનારા, (કામ્યા) કર્મ ન કરનારા, સંસાર સંહિત દૃઢ જ્ઞાનવાળા અને મહાવ્રતી બન્યા હતા.

૨૪. થી ૨૫. તેઓ (સમગ્ર) વિશ્વને વિષ્ણુના સ્વરૂપમાં જોનારા અને ચીન પાછાનારા તથા પોતાના ભૌતિક સ્વરૂપને ભુલીને, પરમ-આનંદ-સ્વરૂપમાં (સ્થિત રહી) શ્રામ અનુભવનારા હતા, (તેથી) એમ તેનાથી એમના શરીરને ઢાંકવામાં આવે, એમ તે એમને ભોજન કરાવે, એમ તે એમને સુવડાવે (ઊંઘાડે), આમ પ્રારબ્ધ ભોગવતા (અક્રિય) રહેતા હતા.

૨૬. આ પ્રમાણે (રહેતા) તેઓ દેવયોગે મત્સ્ય દેશમાં તારા આશ્રમમાં વૈશદેવ (વશ) ના અંતે જાણે મૂર્તિમંત (ચાર) વેદ (ન આવ્યા હોય) એમ આવી પહોંચ્યા.

૨૭. તું પણ (આની પહેલાંના) આઠમા જન્મે ચારિત્ર્ય, સદ્વર્તન, જ્ઞાનથી યુક્ત, મહાવ્રતો આચરનાર, કુટુંબવાન (ગૃહસ્થાશ્રમી) શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ હતો.

૨૮. થી ૨૯. તે સિદ્ધિ મેળવેલા અભ્યાસતો (અતિવિચારો) ને જોઈને, તેમની સાથે જઈને, પ્રણામ કરીને, નેત્રોમાં હર્ષાશ્રુ સાથે, આનંદપૂર્વક મદ્ગદ્ગદ શાન્દેશવાળી સાત્ત્વિક વાણીથી તેમની પ્રાર્થના કરી તેમનું તે અભિપ્રાયદન કર્યું; તેઓને તારા ધરમાં સુખથી રાખ્યા, પૂજન કર્યું; જમાડયા; તેઓ પણ ધ્યાન ધરતા પરમ આનંદથી રહ્યા.

૩૦. તેમના ચરણને ઘોઈ, તે તીર્થ તે પીથું અને ઘસતક પર ધારણ કર્યું અને તેમની સ્તુતિ પણ કરી, તેથી તારા બધાં પાપ નાશ પામ્યાં.

૩૧. (૧.૨) તેમની મહેમાનગતિથી ઉત્પન્ન થયેલું પુણ્ય એવું થયું કે જે વાણીથી પણ વર્ણવી શકાય તેમ નથી.

૩૨ (૩.૪) થી ૩૩. ભૂતોમાં પ્રાણીઓ શ્રેષ્ઠ છે, તેઓ કરતાં વિધિપૂર્વક નિર્વાહ કરનારાં શ્રેષ્ઠ છે, તેમનાથી પણ મનુષ્યો (વધુ) ઉત્તમ છે, તેમાં (મનુષ્યોમાં) બ્રાહ્મણો શ્રેષ્ઠ છે, તેમના કરતાં જ્ઞાની બ્રાહ્મણો વધુ ઉત્તમ છે, તેમના કરતાં નિઃશયાત્મિકા બુદ્ધિવાળા ઉત્તમ છે, તેમના કરતાં બ્રહ્મજ્ઞાની (આત્મસાધનાકારી) ઉત્તમમાં ઉત્તમ છે. એનાથી (બ્રહ્મજ્ઞાનીથી) ઉત્તમ કોઈ થયો નથી અને કોઈ ઘસે પણ નહીં.

૩૪. માટે સંતોની સંગતિ શ્રેષ્ઠ છે, (સંસારમાંથી) ઉદ્ધાર કરનારી છે અને પાપનો નાશ કરનારી છે. આ પ્રમાણે પૂર્વજન્મમાં ઉત્પન્ન થયેલું તારું એકદંત્ર થયેલું પુણ્ય (અમે) વર્ણવ્યું.

૩૫. થી ૩૬. હવે કોઈ પણ સદ્ગુણીનના યોગે તે (જન્મ) માંથી બચે થયેલા તને ફરીથી આ જન્મમાં પૂર્વ જન્મના (સંચિત) પુણ્યના પ્રભાવથી સંતોના સમગ્રગમને લીધે તારે બે વાર પ્રાધસ્ત્રાન (કરવાનું) કર્યું એક (વખતના) સ્પર્શથી (તારાં) પાતકો નાશ પામ્યાં અને બીજા (સ્નાન) થી સનાતન વિષ્ણુલોક (ની પ્રાપ્તિ થઈ).

૩૭. બ્રહ્માનાની (વેલા) અતિધિઓથી ઉત્પન્ન થયેલું પુણ્ય તું (તારા) ભાઈને આપ; તેથી તે પણ પાપરહિત બની આજે જ તારી સાથે વૈકુંઠમાં આવશે.

૩૮. આ પ્રમાણે (દૂતોથી) કહેવાતાં તેણે (વિકુંઠે) (પુણ્ય) (ભાઈને) આપ્યું; તેના વડે પાપી હોવા છતાં તેનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો; અને બંને (ભાઈઓ) શિર્ષ (વૈકુંઠ) લોકમાં ગયા; હે રાજા (અર્જુન) ! પુણ્ય આપું ઉત્તમ છે.

૩૯. માટે લોકો અનિત્ય (નાશાવંત) સારીરથી નિત્ય (પરમ તત્વ) મેળવે છે; આ પ્રમાણે (પુણ્યપ્રાપ્તિ) હંમેશાં કરવી જોઈએ; નહીં તો માણસોને અધોગતિ જ (મળશે).

૪૦. થી ૪૩. જ્યારે સૂર્ય મહર સંસિમાં આવે ત્યારે પાણી પવિત્ર અને પાપને હણનારું થાય છે, જમીન સુખપ્રદ બને છે. દેવ પાસે અનિવાર્ય પાપનો ક્ષય કરવા ઉચિત્તા અને રમણીય બ્રહ્માને આત્મસાત્ કરવાની ઉચિત્તવાળા માણસો માટે પાણીનો મંમલ રસ (અને સુખપ્રદ જમીન) છે; જેમાં અગ્નિ ઔષધ આપે છે. આ પાણી અને તેમાંય માથમાસ તો ખાસ, માણસનું શાપ, દોહ, અસત્ત્વ વગેરેથી જન્મેલું જે કંઈ દુરિત (પાપ) હોય તેને તાણી જાય છે; જેમાં તેજસ્વી વરુણ, શોમ, વિશેદેવો આનંદ પામે છે, જેમાં વૈશાનર વ્યાપ્ત છે, તે પાણી સાથે જ શું પવિત્ર નથી કરતું ?

સદ્ગુરુએ માધસ્થાનવિધિ અને રાક્ષસ-અપ્સરાના સંવાદનું કરેલું વાર્ણન

૧. દક્ષ ઘારણ કરનાર (ધમરાજ) કહે છે, “હે દુર્યો ! પુરુષકર્મ કરનારાઓ પાસેથી પાણ હટી જવું; માટે પોતાના ધર્મથી (ધર્મ આચરી) અભ્યાસોજ કરનારાઓનું કદી અધાતન થતું નથી.

૨. (ધાર્મિક) નિમિત્તથી ત્રણ દિવસ સ્થાન કરે તો પણ મનુષ્યએ અધાતન થતો નથી, તો પછી માય માસમાં વિધિપૂર્વક ભક્તિભાવથી સ્થાન કરે તો તેનું અધાતન તો થાય જ ક્યાંથી ?

૩. હે રાજેન્દ્ર ! માય માસમાં અર્ધ સૂર્યોદય થયો હોય તો વેળા સ્થાન કરવાથી પાણી પણ નિષ્પાપ બને છે; માટે માણસે વિધિપૂર્વક માધસ્થાન કરવું જોઈએ.

૪. થી ૫. માય માસમાં મહત્તર રાત્રિમાં સૂર્ય પ્રવેશે ત્યારે પવિત્ર બની, પ્રથમ આચમન કરી, સંયમપૂર્વક પાણીમાં (શિખા રહી) સંકલ્પ કરી, “હે ગોવિન્દ ! હે અવિનાશી માધવ ! હે દેવેશ ! આ સ્થાનથી તું મારું શરણ બન.” (આ પ્રમાણે મંત્ર બોલી) શ્રી વિષ્ણુ (ભગવાન) ની સંપૂર્ણ પ્રીતિ મેળવવા એક મહિના સુધી પૂજન કરી વ્રત નિધમોનું પાલન કરવું.

નોંધ : પાશ્વન કરવાના નિયમો :

૬. થી ૭. તસ અને થી (ની અઘણતિથી) હોમ કરવો, ભૂમિ પર સયન કરવું, હવિષ્યજ્ઞાનનું ભોજન કરવું, વિષ્ણુ (ભગવાન) નું અર્ચન કરવું, ક્રમભો (અને અન્ય) વસ્ત્રોનું ધાન કરવું, બ્રહ્મજ્ઞેને જમાડવા; હંમેશા દરરોજ ભક્તિભાવથી હરિ (વિષ્ણુ) નું શ્રવણ અને કીર્તન કરવું અને છેલ્લે (માધ માસના અંતે) ઉદ્યાપન કરી રાક્ષસપ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞેને ભોજન કરાવવું.

૮. (સ્થાન માટે) ગરમ પાણી, કુવો, સરોવર, વોતું પાણી, નદી અને ગંગા (માં સ્થાન) પ્રથમ કરતાં એના પાણીનું (જલ) અધિક પુણ્યફલ આપનારું છે, તેમાંથી જ્યાં યનુષાનો સંગમ થાય છે તે સ્થાન (પ્રવાગ) માં ગંગા અધિક પુણ્ય આપનારી છે.

૯. શેત અને રથામ (પાણી) નો સંયોગ જ્યાં થાય છે ત્યાં સ્થાન કરવાથી માણસો સ્વર્ગમાં જાય છે; બ્રહ્મજ્ઞે પ્રાચીનકાલમાં જ ભયંક્ર પાપનો નાશ કરનાર પ્રવાગનું સર્જન કર્યું છે.

૧૦. માય માસમાં સૂર્ય મહત્તરરાત્રિમાં રહેલો હોય ત્યારે પ્રાતઃકાલમાં ત્રિવેણી સંગમમાં સ્થાન કરે છે તેઓ પાણી હોય તો પણ સ્વર્ગમાં ભોગ ભોગવી અને વિષ્ણુજ પદને પામે છે.

૧૧. થી ૧૩. અહીં (પ્રવાગમાં) સ્થાન કરવાથી સિદ્ધો અને દેવો પણ કૃતકૃત્ય બને છે; (એક દૃષ્ટાંત) સંગમજ, એક વખત કોચનામાલિની નામની એક અપ્સરા પ્રવાગમાં સ્થાન કરીને શંકર (મહાદેવ) પર અભિષેક કરવા જ્યારે જતી હતી ત્યારે દેવયોગે માર્ગમાં તેના ભીના વસ્ત્રમાંથી (ટપકતા) જલચિંદુના સ્પર્શનાત્રથી ક્ષિપ્રભાવ પર્વત પર રહેલો ભયંકર, સિંહક રાક્ષસ પણ એકદમ શંકત ચિત્તવાળો બની ગયો; (અને) તેને તોણે પૂછ્યું, “તું કોણ છે ? તારું અશ્વ (ચુંદર) ભાવણ ક્યાંથી (રા કારણે) છે?”

૧૪. થી ૧૫. (રાક્ષસે અગણ પૂછ્યું); “હે સ્વર્ગમાં જન્મી, ચુંદર (ભરાવાદાર) નિતંત્રવાળી, ચુંદર ભમરોવાળી, પુષ્ટ અને ઉન્નત સ્નાતોવાળી, ચંદ્રગુની, વિશાળ આંખોવાળી, દેવોને (પણ) મોહ પમાડનારી ! તું ક્યાં જાય છે ? ક્યાંથી આવે છે ? તારું વસ્ત્ર ભીનું શાથી છે ? ક્યા પુણ્યના કારણે તારું અભિષેક શરીર તેજોમય થઈ પ્રકાશે છે ?”

૧૬. થી ૧૭. (રાક્ષસે વધુમાં કહ્યું); “તું પાતકી રાક્ષસ હોવા છતાં તારા વરતનમાં (ટપકતા જલમાં) ટીપાં પડવાથી કેમ શંકત થઈ ગયો તે તું મને જણાવ; મને અત્યારે (આ વાચનાથી) ખૂબ આશ્ચર્ય થયું છે; તારા શરીરનો આ ક્યાં મહિમા છે ? તું મહાદેવી હોઈ એવું મને લાગે છે. હો વિશ્વની એકમાત્ર સુન્દરી ! જો એમ ન હોય તો પાતકી એવા મને શાંતિ ક્યાંથી (મળે) ?”

૧૮. થી ૧૯. રાક્ષસનું આ વચન સાંભળી, સંતુષ્ટ થયેલી તે કોચનામાલિની અપ્સરા બોલી, “ઈશ્વર પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરનારી (અપ્સરા) હું પ્રવાગ (નીચી) માં અહીં હતી; અત્યારે મોટાં પાપનો નાશ કરનાર માધ માસ ચાલે છે; (તેથી) અર્ધ સૂર્યોદય થયો હોયો તે વખતે ત્રિવેણી (સંગમ) માં સ્થાન કરીને હું પાણી ફડું છું.

૨૦. થી ૨૨. (તેથી) અથવા માત્ર કટિવસ્ત્ર સ્થાપ કરવાથી, ગંગાના પાણીથી ભીનું (થયેલું) છે; હો રાક્ષસ ! તું જલદીથી પર્વતોમાં ઉત્તમ એવા ક્રેવાસ પર જઈ છું; ત્યાં બધા દેવોથી નમસ્કાર કરાવ (એવા) પાર્વતી પતિ છે; હો અશુર ! તે પરમાત્માની પૂજા કરવા માટે હું ઉદ્ધવણી બની છું; ત્રિવેણી સંગમના પાણીના પ્રભાવથી તારી ફૂરતા તરત જ નાશ પામી છે; ખાસ કરીને માથ માસમાં એ આવું પાવન તીર્થ છે.”

૨૩. થી ૨૫. (અપ્સરા આગળ ક્રો છે), “(હવે) હું જે (પુણ્યના) કારણે સુંદર અંગેવાળી બની, (અને) જેથી હું સૌન્દર્ય અને લાવણ્યથી સંપન્ન બની સ્વર્ગમાં પણ માનીતી બની તે પુણ્યની વાત તને કહું છું. હું પહેલાં કલિંગદેશના રાજાની, સૌન્દર્ય અને લાવણ્યના એક માત્ર ખાજનો એવી અને સૌન્દર્યના મદદથી અહિંયાની બનેલી વેશ્યા હતી; હું બધી જ સ્ત્રીઓમાં શિરોમુક્તિ હતી અને ત્યાં રાજાના અનુગ્રહથી મેં (અન્ય ને માટે) દુર્લભ એવા ભોગ ભોગવાયા,....

૨૬. થી ૨૭. મેં (મારા) લાવણ્યરૂપી સંપત્તિથી આખું નગર માતૃ બનાવી દીધું; અનેક ચિત્ર-વિચિત્ર રત્નો, શ્રેષ્ઠ આભૂષણો મનને અકર્ષક વસ્ત્રો અને બધા પ્રકારના ભોગ-આમ મારા મોઢક રૂપથી રાજા પાસેથી મેં બધુંજ મેળવી લીધું;.....

૨૮. થી ૨૯. (પોતાના) રૂપની સંપત્તિથી અર્ચિત બનેલા (ત્યાંના) યુવાનો, (ત્યારે) મારાથી બળપૂર્વક અનાદર પામ્યા છતાં કામદેવના ચાકર બની મારા ચરણની સેવા કરતા હતા અને એ બધાને મેં મારા છગ્ગપટથી (તેમનું) સર્વવ્યવહારીને છેતર્યા છે અને તેમાંના ઘણા એકબીજાની ઈર્ષા કરી એક બીજાને હાણીને મૃત્યુ પામ્યા છે.

૩૦. થી ૩૧. હો અશુર ! આ પ્રમાણે કામવાસનાને વશ રહીને મારો ઘણો સમય વ્યતીત થઈ ગયો હવે યકષણ આવતાં દેવયોગે (સદ્-નસીબે) મારામાં (સ્વારાસારનો) આ વિવેક ઉત્પન્ન થયો, કે મેં ન દાન કર્યું, ન પણ વગેરે કર્યાં, ન કોઈ તપ કર્યું કે ન કોઈ વ્રતનું આચરણ કર્યું; અરે ! સ્વર્ગ અને મોક્ષ આપનાર ભગવાન શંકરની આરાધના પણ મેં ન કરી !!.....

૩૨. થી ૩૩. ન કોઈ બ્રહ્મણ્યોને (ભોજન - વસ્ત્રાદિકથી) પરિતૃપ્ત કર્યાં, કે ન કોઈ ધણીઓનું કિતકારક કર્મ કર્યું અને સદા ભગેશની લાલચવાળી મેં અણુ માત્ર પણ પુણ્યકર્મ કર્યું નહીં ! જાણના કૂડ જેવી ચામડીના ટુકડાને વેચીને મેં કેવળ નિંદનીય સુખ મેળવ્યું ! આ નિવારી ન શકાય તેવાં પાપ મેળવીને માતૃ મન હવે ખૂબ બળતું.

૩૪. (વૃદ્ધવસ્થાને લીધે) વિરૂપ બનેલું માતૃ મુખ મારામાં (પુવાનીમાં) જેઓ આરક્ત હતા તેઓ પણ ખોટા નથી ! હું શું કહું ? ક્યાં જઈ ? દુષ્ટ બુદ્ધિવાળી માતૃ આજે કોણ રાજા થાય ? મારો કોણ આધાર છે ?

૩૫. થી ૩૭. આ પ્રમાણે ખૂબ વિભાવ કરતાં મારામાં ઉત્તમ વૈરાગ્ય જન્મ્યો; ત્યાં જ એક શાન્ત, કુરુણામય, શરણ્ય એવા બ્રહ્મણ્યો આવેલો જોઈ મેં જન્મથી માંડી જે જે કર્યું હતું તે બધું તેની પાસે જપ્તવી દીધું; (ત્યારે) ચારિત્ર્યસંપન્ન તેણે કહ્યું, “હે પાપિણી ! ખો કે તું દુષ્ટ આચરણવાળી છું, પરંતુ આ જિંવે વલેલા સંસારરૂપી વૃક્ષને મૂળમાંથી જ અસંગતરૂપી તલવારથી કાપી નાખીને સાત્ત્વિક ધીરજ કેળવીને મહાદેવને રાજા જ.”.....

૩૮. હો પાપસંતૃપ્ત ! બાળપણથી માંડીને તારું આચરણ તો (શાસ્ત્ર-ધર્મથી) નિષિદ્ધ છે; છતાં તેના (ફલના) નિરાકરણ (કરવા) માટે હું તને પ્રાર્થાવિત કર્મ કરું છું :

૩૯. (બ્રહ્મણ પ્રાર્થાવિત કર્મ ક્રો છે) : “જ્યાં ગંગા ને યમુનાનો સંગમ થાય છે અને સરસ્વતી ગુપ્ત રીતે વહે છે ત્યાં (પ્રાચીન-ત્રિવેણીમાં) સ્નાન કરવાથી તું શુદ્ધ બનીશ અને તું ક્ષમાર્થ થઈશ.....

૪૦. મ્હોં ભોક્ષમાં આવું (પાપીને) પાવન કરનારું અને સદૃશિતિ આપનારું તીર્થ નથી; અહીં (ત્રિવેણીમાં) ફક્ત સ્નાન કરવાથી જ પાપી પણ અશુભ (પાપ) માંથી મુક્તિ મેળવે છે.....

૪૧. મન, વાણી કે શરીરથી કરેલું કોઈ પણ નવું કે મોટું પાપ હોય છતાં તે ત્રિવેણીમાં ફક્ત સ્નાન કરવા માત્રથી નાશ પામે છે, એમાં શંકા નથી.,

૪૨. એના જેવું પાવન કરનારું કોઈ તીર્થ નથી; એના જેવું (સ્નાન કરતાં બરાબર) તરત જ સ્વર્ગની ગતિ આપનારું તીર્થ વેદમાં પણ પ્રસિદ્ધ નથી.

૪૩. આવું તીર્થ દુષ્ટમતિવાળાઓ પણ જોઈ શકતા નથી, તેથી તેઓ દુષ્ટમતિવાળા (દુર્ગતિ મેળવનારા) છે; પરસ્ત્રીગમનના (ભયંકર) પાપચરણમાંથી દિન પણ અહીં જ (ત્રિવેણી તીર્થથી) મુક્ત થયો, તે તું સંભળ.

૧. શ્લોક ૨૫ માં સંસ્કૃત મે શબ્દ વાપર્યો છે તેનો અર્થ થજા તરીકે લેવાનો છે (ટીકા મે = થજા)

સાતમા અષ્ટકનો આઠમો અધ્યાય

પરસ્ત્રીગમનપાપમાંથી ઈન્દ્રની પ્રયાગમાં મુક્તિ

તથા રાક્ષસની મુક્તિનું વર્ણન

(નોંધ : બ્રહ્મણ વેશ્યાને ઈન્દ્રવૃત્તિત જણાવે છે) :

૧. થી ૨. જે સ્વતઃ પ્રમાણ છે એવા વેદમાં જેનું (સ્તુતિ) ગદ્ય થયું છે તે શર્ણી(ઈન્દ્રણી)પતિ, સ્વર્ગનો સહકર્તા, દેવોનો રાજા, યજ્ઞક્રિયામાં સર્વપ્રથમ (અધિકૃત) ભાગ ભોગવનાર ઈન્દ્ર પણ બીપું (ગૌતમનું) રૂપ ધારણ કરીને, પોતાની (ગૌતમની) પત્ની (અહરણ) નો સંભોગ કરવાથી ગૌતમથી શાપ અપાતાં (દિઠ પર) એક હજાર કાણ્ડવાળો બની (તેથી) ખૂબ લક્ષિત બની વનમાં ચાલ્યો ગયો.
૩. મોઠા પમાડનારી તે સ્ત્રીને શિકકાર હજો, મુરકેલીથી જેનું દમન થાય તે કામને શિકકાર અને અહીં ખરાબ દશામાં આવી પડેલા કુષ્ટ બુદ્ધિવાળા મને શિકકાર હજો, એ પ્રમાણે (ઈન્દ્રે) તેણે પોતાની જાત પર ફિટકાર વરસાવ્યો.
૪. પશ્ચિમ અનાથ બનેલા દેવો અને (ઈન્દ્રપત્ની) શર્ણી ઈન્દ્ર (ક્યાં ગયો તે) વિષે જાણતાં ન હોવાથી ગુરુને પૂછવા લાગ્યાં, "સ્વસટ (ઈન્દ્ર) ક્યાં ગયો હશે, હવે એની ક્યાં શોધ કરવી, તે કહો."
૫. પૂજનીય (ગુરુ)એ કહ્યું, "કરેલા પાપથી (માનસિક રીતે) પીડાતો તે (ઈન્દ્ર) જ્યાં છે, તે તમને બતાવું છું." આમ કહી તેમની દિવો તથા શર્ણી સાથે જઈને મેરુ (પર્વત) ની ગુફામાં (સંકલ્પેલા) ઈન્દ્રને બાંધ્યો.
૬. યૈશર્વથી ઉન્મત્ત બનેલો, મન પર કાબૂ ન રાખી શકનાર, ડર વિનાનો, દેવધોને ભેટ થયેલી બુદ્ધિવાળો દેવોનો રાજા ઈન્દ્ર (આજે) લક્ષિત બની બોલ્યો, "હે ગુરુ ! દેવધોએ (દિઠ પર મઘજાથી કાણ્ડાંથી) અંકિત થયેલા માટું રસાણ કર્યો.
૭. તેણે (ગુરુએ) કહ્યું, " હે શિષ્ય દેવેન્દ્ર ! જો કે (ખૂબ) અધોધમ (કમ) ક્યું છે, છતાં તું એમાં સાવધાન બન; હું તને (એમાંથી) મુક્ત થવાનો ઉપાય કહું છું."
૮. (બુલ્લુપતિ ઉપાય બતાવે છે) : હે પાકશાસન ! પ્રયાગ (તીર્થ) માં ત્રિવેણી (સંગમ) માં સ્નાન કરવા માત્રથી તું કરેલા પાપમાંથી મુક્ત થઈશ, એમાં કોઈ શંકા નથી.
૯. આ પ્રમાણે (ઈન્દ્રને) કહેવાયું એટલે પથ્થરાપ કરતો તે (પ્રયાગમાં) ગયો, (અને) ત્રિવેણી (સંગમ) માં સ્નાન કરવા માત્રથી પવિત્ર મનઃપ્રાત્યાયાઓ બની (હજાર પ્રાણી જગ્યાએ) એક હજાર આંખવાળો બન્યો; અહીં છે ત્રિવેણી સંગમનો મહિમા !
૧૦. માટે તું પણ ત્યાં જ (પ્રયાગ-ત્રિવેણી) જા, તું મુક્ત બનીશ." આ પ્રમાણેનાં બ્રહ્મણનો વચન સંકલ્પીને તે જ વખતે હું (વેશ્યા) ભક્તિ. મુક્ત બની.
૧૧. થી ૧૨. વિષધોને ઝેર સમાન, સ્વર્ગનો રાજા જેવા અને ઘરને મુરકેલીથી જવાથ એવું જંગલ ગણી (એ બાંધાંનો) ત્યાગ કરી, મનોરોષ ફેલાવી, કોઈ પણ વિષયમાં બુદ્ધિને અસક્ત ક્યાં વિના ઈષામ્ભરોના આગમને નષ્ટ કરી, યાતના અપાનારી કુષ્ટીની સોબત (અને) આગોળિ લાવનાર પાપનું ચિંતમાં સ્મરણ કરી, પથ્થરાપ કરી, મેં માથસાન કર્યું.
૧૩. ત્રણ દિવસ સ્નાન કરવાથી, પરમાત્માની (શિવની) કૃપાથી માટું પાપ નાશ પામું, બાકી રહેલા પુણ્યથી હું આવી અનિસ્મરતું સુંદર અપ્સરા બની."
૧૪. થી ૧૭. આ સંભળી, તે રાક્ષસ બોલ્યો, મને (અહીં) એક વૃત્તાન્ત યાદ આવ્યું તે સંભળ; સ્મરણ કરવા માત્રથી મુક્તિ આપનાર તરીકે સર્વત્ર પ્રખ્યાત એવી જ કાશી (નગરી) છે ત્યાં હું (રોકતો) હતો. હું શેષ કુળમાં જન્મેલો બ્રાહ્મણ હતો; પરંતુ અશાની અને કુષ્ટબુદ્ધિએ હતો; જ્ઞાનીપુરુષો પાસે નિંદા કરતા છતાં મેં હંમેશાં ખરાબ આચરણ કર્યું, મેં ચંડાલો આપેલું ખરાબ દાન પણ છોડ્યું નહીં. સુવર્ણ અને બીજાઓની સ્ત્રીઓનું આપારણ કર્યું, અને અરે રે ! મેં પ્રેત-અન્નનું પણ ભ્રાણ કર્યું; આવું વર્ણવેલ સારખું પાપ મેં કાશી નગરીમાં કર્યું અને અપુસરખું પણ પુણ્ય કર્યું નહીં અને દેવધોએ મૃત્યુને વશ થયો.

૧. જેને પૂર્વની અતિનું સ્મરણ ટકી રહે તેવી.
૨. કુળ્લેસે (શિવેસે) વૃત્ત વાળું વજ્રલેખ ચર્ચિત્વક્રિત ॥ બીજા ભોતમાં કરેલું પાપ પુણ્યભેદમાં નાશ પામે - પુણ્યભેદમાં કરેલું પાપ વજ્ર લેખ બની જાય (નાશ પામે જ નહીં)

૧૮. (કારી) સેત્રમાં નિવાસ કરવાના પ્રયાગ (પુણ્યભળ) થી હું દુર્બલ હોવા છતાં મને નરક મળ્યું નહીં, પરંતુ ભગવાન શંકરની અશક્તિ બિરલે મને ભુત-પ્રેતની ધોળિમાં નાખ્યો.

૧૯. ભૂત-પ્રેતહિ ધોળિમાં ખાન કપટથી મેં નવ (૯) સારીર ચારણ કર્યા અને વીરુધ્ધ; હવે હમણે ડિમાલય પર્વત પર આ મારો રાક્ષસનો દશમો જન્મ છે.

૨૦. (આવી ધોળિઓમાં) મારાં પંથોતેર હજાર વર્ષ તો પસાર થઈ ગયાં (પરંતુ) આજ સુધી પાપ નાશ થયાં નથી તો પદ્મી પુકિતની તો વાત જ શી કરવી ?

૨૧. હું ભયંકર, દાદીવાળો, પાતકી અને (હંમેશા) ભૂખ-તરસથી ખૂબ પીડાતો રહું છું; (મારોજ) ખરબચડી કમોંઘી હું બચાવ કરું છું; આમાં (આ સ્થિતિમાં) સુખની તો કલ્પના પણ શક્ય નથી.

૨૨. મારું (કારી) સેત્રમાંના વસવાટથી ઉત્પન્ન થયેલું પુણ્ય આજે સફળ થયું; નહીંતર તારા જેવી સતીનાં દર્શન કર્યાંથી થાય તે (મને) કો.

૨૩. સત્સંગિત થકી જ હું શાંત ચિત્તવાળો બની આજે થન્ય થયો છું; માટે જ વિદ્વાનો પવિત્ર એવી સત્સંગિતની અહીં પ્રારંભ કરે છે.

૨૪. (જેમ) સ્વાદમાં મધુર સ્વીરસાગરનું પાણી જ હંમેશાં જીવન છે (તેમ) સર્વ પ્રતિ સખાનુવ રાખનારા સંતો જ બધાનું ઉપજીવન (બને) છે.

૨૫. હે કલ્યાણિ ! આનાથી વધુ શું કહું ? મારી આ કપટકાયક દશા જાણીને તને જે યોગ્ય લાગે તે કર; હું તારા આગળ (તારે પડે) પાપ વેદન કરું છું.

૨૬. તેનું (સ્વાભાવમાં) દીનતા ભરેલું વક્તવ્ય સાંભળીને, દયા લાવીને ભેટું કહું, " મેં (પ્રાપ્ત કરેલ) માપ (સ્થાન) નું પુણ્ય તને આપીશ, તેનાથી હું પાપરહિત બનીશ.

૨૭. મેં બ્રહ્મસેત્રમાં (પ્રયાગમાં) વિધિપૂર્વક ચણાં માલસ્થાન કર્યાં છે; તેમાંથી એક માલસ્થાનથી ઉત્પન્ન થયેલું સદ્ગતિ આપનારું પુણ્ય હું તને આપું છું. "

૨૮. આમ કહીને, (પોતાનું) ભીનું વસ્ત્ર નીચેથીને તેમાંથી (ટપકતું) પાણી લઈને, સંકલ્પ કરીને, સતીએ દયા લાવી (તે) સઘસને માલસ્થાનનું પુણ્ય આપ્યું.

૨૯. થી ૩૦. (એણથી) તે તરત જ સસત્રનો ભાવ તજીને તે જ વખતે દેવ જેવો બની ગયો. (અને) ખૂબ હર્ષ પામી, તે અપ્સરાને પ્રણામ કરી, અદ્ભુત પાણીમાં આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો, " હે કલ્યાણિ ! પાર્વતી સાથે ત્રણ લોચનવાળા ભગવાન શંકર, જે કર્મનું ફળ આપનારા છે, તે પસંપાસ કરવા માટે તને સદ્બુદ્ધિ આપે (અને) તારું કલ્યાણ કરો.

૩૧. તે આજે મારા પર સરસ ઉપહાર કર્યો છે, (કારણ) પતિત એવા મારો તે ઉદાર કર્યો છે; મારા પાપનો કદી નાશ થવાનો જ ન હતો; આવશ્ય (પતિત) મને તે પાપન કર્યો છે.

૩૨. હે મા ! હું પ્રસન્ન થા અને હવે મારા પર કૃપા કરી એક અનુગ્રહ કર; હું મને (એવો) ઉપદેશ આપ જેના લીધે હું કદાપિ કોઈ પાતક ન કરું.

૩૩. સસત્રનું આરૂં પ્રેમાળ, આર્થિક વચન સાંભળી પ્રસન્ન બુદ્ધિવાળી અપ્સરાએ ઉદાર કરનાર ધર્મને ઉપદેશ કરવાનો આદર્શ કર્યો.

૩૪. આ પૃથ્વી પર પોતાના વર્ણ અને અશ્વમન્ય ધર્મથી અધિકૃત થયેલા મનુષ્યો દેવી સંપત્તિથી જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે, નહીં કે બીજી (અનુસરી) સંપત્તિથી.

૩૫. દેવો પણ પોતાની જ (દેવી) સંપત્તિથી સ્વર્ગ છત્રી રાક્યા, બીજા (અનુસરે) બીજી (અનુસરી સંપત્તિ) થી (છત્રી રાક્યા) નહીં, (બલકે) હાથપા. ઈન્દ્ર વગેરે પણ ગુરુ સેવા વગેરેથી જ મોક્ષ પામે છે એવું વેદમાં કહ્યું છે.

૧. જેને પૂર્વની જાતિનું સ્મરણ ટકી રહે છે એવી.

અવ્યક્તે ક્ત્વં જાપં પુણ્યથેને વિનશ્યતિ ! પુણ્યથેને ક્ત્વં પાપં વજ્રથેષો ભુવિયતિ ॥

૨. બીજા સેત્રમાં કરેલું પાપ તીર્થ સેત્રમાં નાશ પામે પુણ્ય સેત્રમાં કરેલું પાપ વજ્રરોપ (જેનું) બની જાય.

૩૬. તે દિલી સંપતિરૂપી) ધર્મનું હંમેશા સેવન કર; પ્રિત્તાનમે તો દૂરથી જ ત્યાગ કર; પારકાના દોષ કહી બતાવવાનું (પાપ) છોડી દે અને અંતઃ કરણમાં રહેલ કામરૂપી રાત્રુનો ત્યાગ કર.

૩૭. આત્મિક હંમેશી અને બુદ્ધિથી મનનું નિયમન કરી, (વિષયોમાંથી) ઈન્દ્રિયોને ખેંચી લઈ, શિવનું પૂજન કર અને જગતને સ્વપ્ન જેવું (મિથ્યા) બો.

૩૮. વૈરાગ્યમાં રસ કેળવી, (સમ્પાદિ કર) અને સમ્પાદિ છૂટે ત્યારે પણ લોકી, ખંસ અને હાડકાંથી બનેલા જાળખંતુર (પોતાના કે પારકા) દેહ પ્રત્યે અહંતા - મમતાને પોષીશ નહીં.

૩૯. (વિષયોના) ઉપભોગના સમયે કદાચ અહંકાર જન્મે તો પણ (મેળવેલા) આત્મબોધને વિપરીત રીતે (જગતને સત્યરૂપે) જોતો નહીં, પરંતુ આ બધું ચિત્ત સ્વરૂપે જોયે.

૪૦. આ પ્રમાણે આત્મિકરૂપે જાણવા પછી તારા પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કર (સ્વ-રૂપને ઓળખ), કારણ આ જ મોટામાં મોટો ધર્મ છે, જેમાંથી અપાતન થતું નથી.

૪૧. ૪૨ થી ૪૩. આ પ્રમાણે તેની વાણીરૂપી સુધાનું કર્ણથી પાન કરી, પવિત્ર બનેલા તે રાક્ષસે તેને કહ્યું, "હે સદાચારિણી ક્રમનઃપ્રાપ્તિનિ ! તું હંમેશાં સુખ પ્રાપ્ત કરનારી બન. પ્રસન્ન અને (તેથી) મુંઢર મુખવાળી તને પ્રતિદિન શંકરનું સાન્નિધ્ય પ્રાપ્ત થાવ; યાવચ્ચંદ દિવાકરી અહીં જ હંમેશા સ્નેહાળ પાર્વતી સાથે તું નિવાસ કર. હંમેશા ધર્મમાં અને તપમાં તારી નિષ્ઠા રાહો; સદા ધોગપાગમાં તું સ્થિત રહે. નાશવંત દેહમાં તને લોભ ન થાય; અપતિ વાળાની ખીડાનો નાશ કર."

૪૪. આ પ્રમાણે તેની સ્તુતિ કરીને, પ્રારંભ કરીને તેનાં વચનોનો પ્રેમપૂર્વક વિચાર-વિમર્શ કરતો તે (રાક્ષસ) આવી પહોંચેલા વિમાનમાં પ્રારબ્ધ (કર્મ) ભોગવવા સ્વર્ગમાં ગયો.

૪૫ થી ૪૭. એટલામાં તો દેવકન્યાઓએ તેના પર હર્ષથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી; તેને મળીને, નમસ્કાર કરી પ્રિયવાણી બોલનારી તેમણે (દેવકન્યાઓએ) કહ્યું, "હે કલ્યાણિ ! જેના ભાવથી અમે આ મુંઢર ક્ષીણવન છોડી દીધું હતું, તે રાક્ષસને તેં કેવી રીતે મોલ મેળવી આપ્યો, તે જાણવા. આ તારા શરીરનો મહિમા વિશે અમે શું કહીએ ? આનાથી જ આ નીચ રાક્ષસને મોલ પ્રાપ્ત થયો ! અને અમે અહીં સુખપૂર્વક વિચાર કરી શકીએ છીએ.

૪૮. તેમોનું (દેવકન્યાઓનું) તે સંખાપણ સંમળીને તેણે (આસ્તરાયે) કહ્યું, "આ તો પોતાના ધર્મનો મહિમા છે; માટે હે દેવીઓ ! લોભનો ત્યાગ કરી આ સનાતન ધર્મનું સેવન કરો."

૪૯. આ પ્રમાણે બોલીને તે હેમપ્રાપ્તિની (ક્રમનઃપ્રાપ્તિની) દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાઓ સ્વાને પણ જેનો વિચાર કરી શકે નહીં; તે ઉત્તમ પર્વત કેળાસ પર જઈ પહોંચી ગઈ.

૫૦. (અને) જૂઠ્ઠા લોચનવાળા અમંગલને હજારા, હંમેશાં પાર્વતી સાથે પુક્ત રહેલા, શંકરને જોઈને, મોક્ષનું કારણ એવા પુરાણ પુરુષ (શિવને) તેણે પ્રારંભ કર્યાં.

૫૧. હે રાજા ! આ પ્રમાણે પરમ શ્રેષ્ઠ કરનારું આ ધર્મરાક્ષસ મેં તને કહ્યું; જો એનું આતું ફળ મળતું હોય તો મિથ્યા આત્મગોપનથી શી જરૂર ?

૫૨. માટે જ જે લોકો પોતાના ધર્મમાં વિધિપૂર્વક પ્રેરિત થાય છે, તે મૃત્યુ પામતાં ઊર્ધ્વગતિ પામે છે; અરે ! સકામ ધર્મપલન કરનારાઓએ પણ અધાપાત થતો નથી.

૫૩. જ્યારે, હે રાજેન્દ ! નિષ્કામ ધર્મચરણ કરનારા સદ્ગુણોને તો અહીં જ પરલોકમાં મોલ જ (મળે છે) છે, એમાં કોઈ અન્ય વિચારને અવકાશ નથી.

૫૪. આ પ્રમાણે ગુરુએ ઉપદેશીય ધર્મનું તત્ત્વ વિશે સંમળીને તે શ્રેષ્ઠ રાજાએ તેની (ગુરુની) પૂજા કરી, તેમની રજા મેળવી, (પોતાના) નગરમાં જઈ, તે પ્રમાણે આચરણ કરવા લાગ્યો.

૫૫. તેનાથી (આચરણથી) પવિત્ર બનેલો તે પાછળથી ધોગપાગને પ્રાપ્ત કરી મોલ પામ્યો. માટે ધર્મપરાયણ રહેનારાઓએ હંમેશાં સ્વધીશર (દત્તભગવાન) ને સંતુષ્ટ કરવા.

ગાલવ ઋષિના પુત્રે કરેલું બ્રહ્મચારીના ધર્મોનું વર્ણન

૧. (વાસિકને ઘેર) જે પોતે દેવીનો પ્રહોતા બની, અગ્નિસ્વરૂપે કેવળ કર્મ કરનારનું પોતે રક્ષણ કરે છે, તે ભગવાને (દત્તાત્રેયે) કહેલા પુરાણધર્મનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવે છે.
૨. પ્રહોતાના સમયમાં નર્મદાના કાંઠે એટલા ગાલવ મુનિનો શાંત, દાન, (સદા) પ્રતાપવરણ કરનાર, બાળક હોવા છતાં વૃદ્ધ જેવો એક પુત્ર થયો.
૩. રમવાની ઉંમર હોવા છતાં તે (સરખી ઉંમરના) મિત્રોને બોલાવીને માટી વગેરેની (વિષ્ણુની) પ્રતિમા બનાવીને એકાદશી વ્રતનો સંકલ્પ કરી વિષ્ણુ (ભગવાન)ની પૂજા કરતો હતો.
૪. આવું (તેનું આચરણ) જોઈને તેના પિતાએ પૂછ્યું, “આ તું અહીં કોનું અર્ચન કરે છે ? આ દૈત્યભાવ નિર્મૂળ કરનારું (પણ) સહન કરવું અથઠં પડે તેવું આ વ્રત તને કોણે ઉપદેશ્યું ?”
૫. તેણે (પુત્રે) જવાબ આપ્યો, “ (માતા) અનસૂયા અને (ઋષિ) અગ્નિની તપશ્વર્ણના સાતત્યના પવિત્ર ફળસ્વરૂપ, આદિગુરુ (ભગવાન દત્તાત્રેય) એ મારા પર પ્રસન્ન થઈ આ વ્રત અને બધા ધર્મોનો^૧ ઉપદેશ કર્યો છે.
૬. ધ્રોણ (પૂર્વજન્મમાં) હું ચંદ્રવંશમાં જન્મેલો ધર્મકીર્તિ નામે રાજા હતો; મેં ધર્મપરાયણ રહી નવહજાર વર્ષ સુધી પૃથ્વીનું રક્ષણ કર્યું.
૭. દેવયોગે પૂર્ત અને ઈષ્ટિ ધ્યાન દ્વારા (લોકોને) પુષ્કળ દાન કરવા છતાં પણ ખરાબ સોબતથી હું બ્રષ્ટ થયો; પૂજનીય લોકોથી મારો (તિરસ્કાર) થવા માંડ્યો (અને) તેથી ઉદાસ બની (દુઃખી થઈ) નર્મદાના તટ પર આવેલા જંગલમાં ગયો.
૮. દુઃખી થઈને દેવળે ત્યાં મેં (રાત્રે) જગરણ કરી. એકાદશીનું વ્રત આચર્યું. સવારમાં હું મૃત્યુ પામ્યો (એટલે) ધમના દૂતો (આવીને) મને કષ્ટ આપતાં આપતાં ધમરાજની પાસે લઈ ગયા.
૯. થી ૧૦. મને જોઈને ધમરાજે (દૂતોને) કહ્યું, “આને દુર્ગતિ ભોગવવાની નથી, માટે (એના) પુણ્યકર્મનું ફળ ભોગવે તે માટે એનો સત્કાર કરી જલદી (એને) સ્વર્ગમાં લઈ જાઓ. આ યોગી શ્રીદત્તનો શિષ્ય છે; દેવળે બ્રષ્ટ થયો છે, પરંતુ એણે (એકાદશીનું) પાલન વ્રત કર્યું અને મા નર્મદાનું પાણી પીધું, માટે એ પુણ્યલોકનો (અધિકારી) છે.

૧૧. આમ કહી મને પુણ્યલોકમાં પહોંચાડ્યો; ત્યાં લાંબો સમય મેં ઉત્તમ ભોગ ભોગવ્યા (અને હવે) અહીં (પૂર્ણકામ^૨ બનવા માટે) હું પિતા ! (આપના) યોગીના કુળમાં^૩ જન્મ્યો.

૧૨. (ભગવાન) દત્તાત્રેયની કૃપાથી મારી પ્રજાસ્મૃતિ (પૂર્વ જન્મોની સ્મૃતિ) નાશ પામી નથી; રાજ્યનું શાસન શરૂ કર્યું તે પહેલાં જ મને શ્રીદત્તનાં દર્શન થયાં હતાં.

૧૩. (મારા) સદૃશ્યએ સભાસિંહાસન પર એ દિગમ્બર અવધૂત (શ્રીદત્ત)નાં દર્શન કર્યાં, કાળી બાજુ (બેઠેલી) ખૂબ કંપાવમાન થતી કામિનીને એમણે ગદહ આલિંગન આપ્યું હતું; (સ્વર્ધ) સર્વ શરીર પર માંખોથી વીંટળાયેલ, લાલ નેત્રવાળા, વિશાલ મનવાળા તે પતિ (ભગવાન દત્ત) તેની સાથે હસતા, ગાન કરતા મદમત અવસ્થામાં હતા.

૧. Old head on young shoulders બાળક છતાં વૃદ્ધ જેવી સમજ અને આચરણ.

૨. ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમોના (પાળવાના) ધર્મો.

૩. યો ક્ષણિક્ષ્ણનો યોગઃસત્ શુદ્ધિનં શ્રીમતાં મેઢિગિજલતે । જે પૂર્ણકામ બન્યો ન હોય અને યોગબ્રષ્ટ હોય તેનો જન્મ

૪. શુદ્ધિનં શ્રીમતાં મેઢિ યોગઃસત્શુદ્ધિગિજલતે । પવિત્ર શ્રીમંત કુલમાં અથવા યોગી કુલમાં થાય છે.

૧૫. (તેમનાં) દર્શન થતાં, પ્રસન્નચિત્તથી મેં દૂરથી ભક્તિભાવથી (એમને) નમસ્કાર કર્યાં, (જો કે) તેમણે (જાણે) મુસ્લે થવા હોય તે રીતે લાકડાં, ટેબાળા વગેરેથી મારા પર પ્રહાર કરવા માંડ્યા.

૧૬. ખૂબ લાંબો કાળ (એમની) સેવા કરવા છતાં હું એમનો અનુગ્રહ મેળવી શક્યો નહીં; એઓ (દત્તભગવાન) મારો રોષ ધિક્કાર કરતા અને વારંવાર મારો તિરસ્કાર કરતા.

૧૭. (વળી) કોઈ વાર મને શોક કરતો દીન સ્વભાવવાળો જોઈ દયણુ એવા તેઓ કહેવા લાગ્યા, “હે ઉત્તમ રાજવી ! હું પ્રાત્ય^૧ તારું કયું કામ કરી શકીશ ? (મને) કહે.”

૧૮. ‘મારી ધર્મ જાણવાની ઈચ્છા છે; આપ પ્રાત્ય (એ એ આપના માટે અન્વર્થક છે)’ - આ પ્રમાણે જ્યારે મેં કહ્યું ત્યારે તેમણે મને બધા સનાતન ધર્મો કહ્યા.

૧૯. વર્ણ (ચાર-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર) અને આશ્રમ (ચાર-બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, સંન્યસ્ત)ના વિભાગ પાડી, મૂળથી માંડી, દષ્ટાન્તો વગેરે સાથે (કહેલા) તે બધા (ધર્મો) મને ઘાદ છે; યોગબદ્ધ થયેલો હોવાથી મને એની વિરમૂતિ થઈ નથી. (મૃત્યુર્જનિ પુશ્ચિલ્લાલ્પચરિત્કૃતિ)

૨૦. જો તમને એ (ધર્મો) વિશે સંભળવામાં સદા હોય તો શ્રીદત્તભગવાને કહેલા બધા ગુપ્ત સનાતન ધર્મો કહ્યું હું, તે આદર પૂર્વક સંભળો.

૨૧. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય^૨, શૂદ્ર - આચાર વર્ણો બ્રહ્મ^૩ માંથી ઉત્પન્ન થયા છે. તેમનાં કર્મોનો વિભાગ^૪ તેમના પોતપોતાના^૫ સ્વભાવ માંથી જન્મેલા ગુણો^૬ પર આધારિત રહેલા છે.

૨૨. (પ્રથમજન્મ વર્ણો) બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને ગૃહસ્થના આશ્રમમાં રહી શકે, તેમાં કેવળ પ્રથમ વર્ણ બ્રાહ્મણ જ સંન્યાસથી મોક્ષ મેળવી શકે, બીજા બે (ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય) ઈશ્વર સેવાથી (મોક્ષના અધિકારી) બને છે.

નોંધ:- આશ્રમોમાં પાળવાના ધર્મ ચાર પ્રકારના છે. (૧) દરેક આશ્રમનો અલગ ધર્મ (૨) વિરોધ ધર્મ (૩) કૃત્રિમ ધર્મ (૪) સમાન ધર્મ અર્થા સમાન ધર્મ - સામાન્ય ધર્મનો ઉલ્લેખ છે.

૨૩. શમ, દમ, તપચયાદ, પવિત્રતા, જ્ઞાન (પ્રાપ્તિ), આસ્તિકતા, ક્રમ, સરળતા અને વિધિપૂર્વક નિયત કરેલ વેદપાઠ (અધ્યયન) આ બ્રાહ્મણનું જન્મજાત કર્મ છે.

૨૪. પરાક્રમ, તેજસ્વિતા, ધૃતિ, દક્ષતા, યુદ્ધમાં સ્થિરતા, યુદ્ધવિમુખન બનવું - ભાગી ન જવું તે, પ્રજાનું રક્ષણ, ક્ષત આચરણ અને સદા-ભક્તિથી અતિથિનો (ભોજન-દાન વગેરેથી) સત્કાર એ ક્ષત્રિયનાં (ગુણ આધારિત) કર્મ છે.

૧. જ્ઞાવ એટલે દિગ્જત્ય વગેરે સંસ્કાર મેળવ્યા નથી તેવો; પરંતુ અહીં પરશ્વત્ત્વા થયે ભગવાન અનાદિ છે તેથી સંસ્કાર આપનાર નો આભાવ + સ્વયં સર્વદા શુદ્ધ (શુદ્ધો હુદ્દો...) એટલે જ્ઞાવ - સ્વચ્છતઃ કુદઃ (પર્ણાવ અસંકૃતઃ)

૨. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને ઉપનાયન સંસ્કારનો અધિકાર હોવાથી તેમનો સમીક્ષાની પદનો ઉપયોગ કર્યો છે, શૂદ્રને માટે જૂદો વાપર્યો છે.

૩. બ્રાહ્મણેત્ય મુલમાલિન (પુરુષસ્તુત)

૪. મૃત્યુર્જન્ય જેવા મૃતં મૃગર્જન વિષ્ણુવ્રજ (ગીતા)

૫. પૂર્વ જન્મની વાસના તથા કર્મ પ્રમાણે સ્વભાવ બંધાય છે.

૬. ત્રણગુણ તેમાં સાત પ્રધાન બ્રાહ્મણ; રજ; પ્રધાન ક્ષત્રિય અને રજસુતમસ પ્રધાન વૈશ્ય તથા તમા પ્રધાન શૂદ્ર.

૨૫. આયનું (પાશન) રક્ષણ, ખેતી, વેપાર કરવો એ વૈશ્યનાં (કર્મ) છે, જ્યારે (ત્રણે વર્ણની) સેવા કરવી તે શૂદ્રનો (સ્વાભાવિક કર્મ) છે. યજ્ઞ-ધ્યાનદિ કરવાં, અધ્યયન કરવું, (સુધાત્રને) દાન કરવું એ ત્રણે વર્ણને પાલન કરનારાં કર્મ છે.

૨૬. બ્રાહ્મણે યજ્ઞ-ધ્યાન કરાવી અધ્યાયન કરાવી, પ્રતિબદ્ધ સ્વીકારી નિર્વાહ કરવો, ખે સગ (કામ) વૃત્તિ હોય તો ધર્મપત્ની સાથે લગ્ન કરી લેવાં. પરંતુ તેમાંથી નિવૃત્તિ લેવી એ તો પરમ પદ (આપનપર) છે.

૨૭. ધર્મનું મૂલ્ય શ્રુતિ (વેદ), સ્મૃતિગ્રન્થો અને પુરાણો છે; તેમનો (શ્રુતિ-સ્મૃતિ-પુરાણોનો) પરસ્પર વિરોધ દેખાય તો શ્રુતિ (વેદ) વચન બાબવાન ગણવું; બે શ્રુતિમાં (ધર્મ બાબત) વિરોધ પાદ્યુમ પડે બે ધર્મ સ્વીકારવા; બે સ્મૃતિગ્રન્થો (ધર્મ વિષે) વિરોધી હોય તો લૌકિક (પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો લોકવ્યવહાર) ધર્મ (સ્વીકારવો).

૨૮. વર્ણ અને આશ્રમના વિભાજનને વૈકલ્ય કરવાપેશો, દેશ (હિમાલય વગેરે) અને કાલ (અતિશય ઠંડી હોવાથી) તે અનુરૂપ ધર્મ લૌકિક હોય^૧ તો પણ ચારે વર્ણના મનુષ્યોએ પ્રપાત્યપૂર્વક એનું (ધર્મનું) સેવન કરવું જોઈએ.

૨૯. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યે પોતાના ધર કે કુળમાં પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો પરંતુ સ્મૃતિ વિરુદ્ધ ન હોય (સ્પર્ધાંત્ર હોય) તો તેનું પાલન કરવું; એમને (ત્રણે વર્ણના જનોને) પોતાના ધર્મના ત્યાગથી જે પાપંડ (નાસ્તિકતા) પાડું શાય તે ખૂબ જ દુઃખ કર બને છે.

૩૦. ધી ૩૨. દરિયાપારની મુશ્કાફરી, સર્વર્ણ ન હોય તેવી સ્ત્રી સાથે લગ્ન, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય, પરણેલી સ્ત્રીને બીજા સાથે ફરી લગ્ન કરવા જેવું, નૃપેશ અને અજમેશ યજ્ઞ કરવા, દિવસથી પુત્ર પેદા કરવો, મધુપકર્માં (આપવા માટે) પશુનો વધ કરવો, શાસ્ત્ર-ક્રિયામાં મદિરા અને માંસ આપવાં, સાયજીઠનો નિર્ણય કરવા તમશૂલ પકડવો વગેરે દિવ્ય (ઉપાય) આચરવા, વનવાસ સેવવો કે (હિમાલય વગેરે તરફ) મહાપ્રસ્થાન કરવું આ બધા ધર્મોનો ક્ષિયુગમાં ત્યાગ કરવો (આચરવા નહીં); ક્ષિયુગમાં વર્ણ વિભાગનો છોપ શવાથી સંન્યાસ કે અગ્નિહોત્ર પછા (ઝડપ કરવા) નહીં.

૩૩. સારો જન્મ થયો હોય તો પાત્ર એ (જન્મથી તો) શૂદ્ર જ છે, (ઉપનયન) સંસ્કારથી જ દિગ બને છે; વિદ્વાનોનો મત છે કે આચાર્ય એના પિતા અને સાવિત્રી એની માતા છે.

૩૪. વિષ્ણુ (વર્ણ) ને (અર્મથી) આઠમા વર્ષે, ક્ષત્રિયને અગિયારમા વર્ષે અને વૈશ્યને બારમા વર્ષે ઉપવીત સંસ્કાર આપવા; એનાથી બે^૨ ગણાં વર્ષો થાય ત્યાં સુધી સંસ્કાર-કાળ સ્વીકારાય (અનૂ-અતીત ગણાય); એ યાત્રી અસંસ્કાર્ય બને અને પતિત ગણાય.

૩૫. ૩૬. (બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં) બ્રાહ્મણે કાગિયાર હરણનું ચર્મ, ક્ષત્રિયે રીરવ ચર્મ અને વૈશ્યે વેટાનું ચર્મ અથવા અનુક્રમે ભગવું વસ્ત્ર, લાલ વસ્ત્ર અને પીળું વસ્ત્ર (પહેરવાં), બધાંએ વાળની જટા રાખવી; (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય) અનુક્રમે પલ્લાસ (ખાનરો), ઉંદુમર અને બીલીવૃક્ષના વડકલ સહિતના દંડ રાખવા અને મુજધાસ, ઘનુષ્યની પટ્ટાછ અને આવીની મેખળા પહેરવી; પોતાના ઉપનયન સૂત્રોથી દિગેના સંસ્કાર સંપન્ન બને છે.

૩૭. ઔજ, ઉપનયન, લગ્ન વગેરે સંસ્કારો સૂર્ય ઉત્તરાષ્ટ્રમાં હોય ત્યારે કરવા; (એ માટે) મહિનાનો શુકલ પક્ષ, પવિત્ર (શુભ) નક્ષત્ર અને ગુરુ અને શુક્ર ગ્રહો અસ્તના ન હોય (તે જોવું).

૩૮. (બ્રહ્મચારીએ) મેખલા, સૂત્ર (જનોઈ) અને દંડમાંથી કોઈ તૂટી જાય તો નવાં ધારણ કરવાં. (દરરોજ) સવારે અને સાંજે સમિધ વગેરે લાવવા રૂપી અગ્નિકાર્ય કરવું અને કદાપિ દિવસે ઊંઘવું નહીં.

૩૯. (મિત્રાની માંગણીમાં) વિષ્ણુ વગેરેએ (ત્રણ વર્ણના બ્રહ્મચારીએ) અનુક્રમે મગ્ગ (સર્વાનામનું) પદ નો પ્રથમ, મધ્યમાં અને અંતે^૩ પ્રયોગ કરી મિત્રારૂપે મેળવેલું પવિત્ર અગ્નિ ગુરુની આજ્ઞા મેળવી જમવું; (ગુરુ પાસેથી) વિધિપૂર્વક પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અધ્યયન કરી વેદો ઝાણ કરવા.

૧. વર્ણને સ્વાત્કલ્યવં ક્ષત્ર્ય કૈલેષકલ્યાણવ્રતઃ । તપ્યાગિ ભૈષિકલ્યાણં મનશ્ચાપિ ન લંઘયેત્ । ત્રણે લોક નિર્માણ કરવાની શખતાવાળા બ્રહ્મએ પણ મનથી પણ લૌકિક ધર્મનું ઉલ્લંઘન ન કરવું.

૨. બ્રાહ્મણને સોળ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં, ક્ષત્રિયને બાવીસ વર્ષની ઉંમર થાય ત્યાં સુધીમાં અને વૈશ્યને ચોવીસ વર્ષ થાય ત્યાં સુધીમાં સંસ્કાર આપી શકાય, પછી નહીં; પછી એ પતિત ગણાય. ન જનોઈ દેવાય, ન વેદપાઠ થાય, ન યજ્ઞ-ધ્યાન થાય, એની સાથે કોઈ વ્યવહાર કરી શકે નહીં.

૩. બ્રાહ્મણે મગ્ગ (મગ્ગી શા) પિશાં દગ્ધતુઃ; ક્ષત્રિયે પિશાં મગ્ગ (મગ્ગી/શા) દગ્ધતુ, અને વૈશ્યે પિશાં રગ્ધતુ મગ્ગ (મગ્ગી શા) - એવું બોલવું.

૪૦.૪૧. બ્રહ્મચારીએ મધ્યાપાન, સ્ત્રી ગમન, માંસ અને મીઠાનું ભજણ, તામ્બૂલ ભજણ, ઉચ્છિન્ન સેવન કરવું નહીં, (વળી) પાદુકા પહેરેલી નહીં છત્રી ઓઢવી નહીં, ગીત વગેરે (ગાવાં) નહીં, વેષપણટો કરવો નહીં, કુર્ષનનો સંગ ન કરવો, અંગ લેપ કરવા નહીં, અસંભદ ભાષણ કરવું નહીં, જુઝાર ખેલવો નહીં, વાદ-વિવાદ કરવો નહીં, નિદનીય સ્પર્શ કે આઠ પ્રકારનું^૧ મિથુન કરવાં નહીં, પ્રેતકાર્ય અને હલકા લોકોને નમસ્કાર પણ કરવા નહીં.

૪૨. (પ્રેતકાર્યમાં) પિતા, માતા કે ગુરુની અન્યેષ્ટિ ક્રિયા કરવાનો (બ્રહ્મચારીને) કોઈ દોષ નથી; હવે (બ્રાહ્મણ, સત્રિય અને વૈશ્યને) એમના નામની પાછળ (અનુક્રમે) ઝાળ, વર્ણ, મુલ^૨ શબ્દ જોડીને ગુરુ હોય તો તેમને પણ (એ રીતે જ) અભિષેચન કરવું.

૪૩. પૂર્ણિમા, પડવો, ચૌદશ અને અઠમની તિથિએના દિને, સૂર્ય રાશિ બદલે તે દિવસે, મન્વન્તર દિને, અકાલ વૃષ્ટિ કે (ભૂકંપ જેવા) ઉત્પાતના દિવસે વેદાધ્યયન કરવાનો દોષ અણપાય છે, નિત્યકર્મમાં (દોષ) નથી.

૪૪. શબ્દબ્રહ્મ વિષયનું સ્વરૂપ છે અને (તેથી) વેદનારાયણ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ હરિ છે; તેથી વેદનું અધ્યયન કરનાર વિપ્ર^૩ પવિત્ર અને ઋષિના ઋણ^૪માંથી મુક્ત થયેલો છે.

૪૫. ઉત્સર્જન અને ઉપાકૃત કરેલો, અધ્યયન કરેલો અને રક્ષણ કરેલો (પ્રત્યેક) વેદ-મંત્ર કામધેનુની માફક બ્રાહ્મણોને શું આપતો નથી ?

૪૬. અનધ્યાયના દિવસે જો વેદાધ્યયન કરવામાં આવે તો તે વેદ પ્રણ, આપુષ્ય, શ્વી અને બજને હરી લે છે. વેદાધ્યયનનો ત્યાગ કરી જે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરે છે તે માણસ શૂદ્ર જેવો જ અણપાય.

૪૭. જો કદાચ (કોઈ) બ્રાહ્મણ દ્વારા (અન્યની) બ્રાહ્મણસ્ત્રીમાં (પતિનું મૃત્યુ થયા બાદ) ગોલક કે (પતિ જીવતો હોય ત્યારે) કુંડ^૫ પુત્ર પેદા થયો હોય તો (તે તે દેશના) વેદપ્રસ્થાપિત નિયમ પ્રમાણે તેને (ગોલક કે કુંડ પુત્રને) સંસ્કાર આપવા અને અધ્યાપન કરાવવું.

૪૮. ચાર મહાવ્રતો છુત થાય તો બ્રહ્મચારીએ પ્રાર્થિત^૬ કરવું અને જો પોતાનું બ્રહ્મચર્યનું વ્રત ખંડિત થાય તો 'તં વો શિષ્ય' એ મંત્ર (શિવાલયમાં બેસી) એક લાખ ચાર જપવો.

૪૯. અર્ધાનુસંધાનપૂર્વક અથવા ફક્ત પાઠરૂપે (વેદના પોતાને ગમતા) ભ્યામનું અધ્યયન કરી ગુરુને આનંદથી (એમની) ઈષ્ટિ (દક્ષિણ) આપી, એમની અનુજ્ઞા મેળવી પવિત્ર થઈ સઘાવિધિ (સમાવર્તન) સ્નાન કરવું.

૫૦. જો શક્તિ હોય તો એણે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું; જો અત્યંત વૈરાગ્ય સંપન્ન હોય તો બધાનો ત્યાગ કરી સંન્યાસી બનવું પરંતુ આશ્રમ વિનાના ન રહેવું, ગૃહસ્થાશ્રમી બનવું જ અને (પરમાત્માનું) યજન કરવું.

૧. આઠ પ્રકારનું મિથુન:-

સ્મરણં કીર્તનં કંઠિતઃ પ્રેક્ષણં મુદ્રાભાષણમ્ ।

ઉત્સાહોઽધ્યયનશાપથ ક્રિદાનિષ્ઠાંતરેવ ચ ॥

દાસવચ્ચાતુર્મિધુનં પ્રવચનિતવીનિષ્ણ : ।

૨. વેદનો પાઠ કરે તે જ વિપ્ર કહેવાય માટે પૂ. સ્વામી મહારાજે વિપ્ર શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે: જન્મજા જાવો શુદ્ધ: સંસ્કારાવૃદ્ધિઃ ઉચ્ચતે । વેદભાઈ ખરેખરે વિષ્ણુ ક્રોધ જનનિતિ બ્રાહ્મણ: ।

૩. દિવે તણ રણ ચૂકવવાના હોય છે: પિતૃરણ, દેવરણ અને ઋષિરણ.

૪. ક્ષો ખર્ચર અન્યેતેર્વાદો ગોલક ઉચ્ચતે । અક્ષો ખર્ચર અન્યેતેર્વાદાઃ કુલ્લ ઉચ્ચતે ॥

૫. પ્રાર્થિત: દરેક વ્રત દીઠ એક કુચ્છ ચૌદાપણ વ્રત અને વ્યાકતિ સહિત ગાયત્રીમંત્રથી હોમ કરવો.

આઠમા અષ્ટકનો બીજો અધ્યાય

ગાલવ ઋષિના પુત્રે કરેલું ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મોનું વર્ણન

૧. જેઓ ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરી, ભક્તિભાવથી યજ્ઞ દ્વારા જ યજ્ઞના અધિષ્ઠાતાનું^૧ (શ્રીવિષ્ણુનું) પૂજન-અર્ચન કરે છે તે કમપૂર્વક અવિનાશી એવા કૈવલ્ય પદની પ્રાપ્તિ કરે છે.^૨

૨. બુદ્ધિ, સૌંદર્ય, ચારિત્ર્ય વગેરે લક્ષણોથી સંપન્ન, (પોતાના) એક જ ગોત્ર પ્રવરવાળા કુળમાં જન્મી ન હોય તેવી (પોતાનાથી) ઉંમર અને દેહધર્મિયાં નાની, ભાઈઓ વાળી, મુદ્ગસંપન્ન કન્યા સાથે લગ્ન કરવાં.

૩. કદાચ (ભૂલથી કે ઉતાવળથી તપાસ કર્મ વિના) એક જ સરખા ગોત્ર-પ્રવરમાં જન્મેલી (કન્યા) સાથે લગ્ન થાય તો માતા હોય તે રીતે એનું પાલન કરવું અથવા વિધિપૂર્વક પ્રાધ્યક્ષિત વગેરે કરીને ફરી (એની સાથે) લગ્ન કરવાં.

૪. આવો દોષ સમપદીની વિધિ થતાં પહેલાં જાણવા મળે તો, અથવા (સમપદી થતાં પહેલાં) વર મૃત્યુ પામે તો કન્યાનું બીજા યુવક સાથે લગ્ન કરવું. એ જ રીતે જો (કન્યાનું) ભગ્નજવરીથી અપહરણ કરાવું હોય અને એ અશ્વત્થોળિ રહેવા પામી હોય તો યજ્ઞ (અન્ય યુવક સાથે) લગ્ન થઈ શકે.

૫. (લગ્નના પ્રકારોમાં) બ્રાહ્મણ માટે) બ્રાહ્મ (લગ્ન) ખૂબ પ્રશંસનીય ગણાય, દેવ અને આર્ષ લગ્ન (મૂલ્યમાં) તે પછીની કક્ષાનાં; અન્ય માટે આ (પ્રકારનાં લગ્નનો)નો સંભવ ન હોય તો ગાન્ધર્વ, આસુર, પૈશાચ કે રાક્ષસ પ્રકારથી લગ્ન થઈ શકે.

૬.(૧.૨) પોતાના ગૃહસૂત્ર પ્રમાણેના દેશના ધર્મો અને પોતાના ગામના ધર્મોનો સ્વીકાર કરવો (તે પ્રમાણે લગ્ન કરવાં);

૬.(૩.૪) થી ૭. બ્રાહ્મણે પ્રયાજ્ઞ વેળા છત્રી, પાષડી, પત્રરખાંથી યુક્ત બની, દંડ ધારણ કરી જવું. ધર્મકર્મ કરતી વખતે બે જનોઈ, બે વસ્ત્રો પહેરવાં, અને શિખા બાંધવી; કર્મ ન કરવાનું હોય તો પ્રમાદી રક્ષા વિના ઉત્તરીયવસ્ત્ર કમંડલ રાખવાં અને હાથ શુદ્ધ રાખવાં.

૮. બ્રાહ્મણે દરેક મહિને વાલ અને નખ કપાવવા, અગ્નિહોમ કરનારે દરેક વપ્તવાડિયે અને તીર્થ ભ્રમમાં તો અવશ્યપણે મંગલપ્રસંગ હોય તો સ્ત્રી કરાવવું નહીં.

૯.૧૦. ગૃહસ્થધર્મ આચરનારે રાત્રે નગ્ન સ્નાન કરવું નહીં, તેમજ સૂવું પણ નહીં; (કોઈ પણ) સ્ત્રીને નગ્ન (હોય એ સ્થિતિમાં) જોવી નહીં અરે ! ધૈન્યનાક્રિયા વિના પોતાની સ્ત્રી (ને નગ્ન) જોવી નહીં; વરસાદ પડતો હોય તો દોડતા જવું નહીં. ઝાડ પર ચઢવું નહીં કે, હાથ વડે નદીમાં તરવું નહીં, કૂવામાં ઉતરવું નહીં, પ્રાણનાશની શંકા હોય ત્યાં સામા જવું નહીં.

૧૧. પારકાનું અન્ન, પારકાનું (ખરાબ) બોલવું (કે) નિંદા કરવી, પારકાનું વસ્ત્ર - આ (બધા)નો ત્યાગ કરવો; નિર્માલ્ય, ઉચ્છિષ્ટ વગેરેનું પગ વડે ઉલ્લંઘન કરવું નહીં.

૧. વજ્રો વૈ વિષ્ણુઃ એ સુતિ પ્રમાણે યજ્ઞના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુ છે.

૨. યજ્ઞકર્મ તો સુતિ પ્રમાણે ધ્રુવ નથી જળા ક્ષેત્રે ગરજા યજ્ઞસ્થાનઃ । કર્મ તો (ગણિત) બંધનમાં નાખે - એના દ્વારા કૈવલ્ય પદ કેવી રીતે મળે ? એના જવાબમાં કહ્યું છેઃ કમપૂર્વક અવિધ્યાનાશ માટે જ્ઞાનની અપેક્ષા, જ્ઞાન માટે શમાદિ સાધનની અપેક્ષા, શમાદિ માટે બુદ્ધિ શુદ્ધિ અને બુદ્ધિ શુદ્ધિ માટે નિત્યનિત્ય કર્મની અપેક્ષા - આમ કર્મથી કમપૂર્વક અવિધ્યાનાશ કૈવલ્ય મળે છે.

૧૨. બે હાથ (હથેલીઓ) ખોડીને કદાપિ મસ્તકને ઘસવું નહીં અને પુજનીય વ્યક્તિ (કે દેવ), દેવાલય કે (પીપળો, ઉદુંબર જેવા) પવિત્ર વૃક્ષોની ડાબી બાજુથી જવું નહીં.

૧૩. પોતાનું પુણ્ય, પારકાનું પાપ (અન્યને) કહેવું નહીં. પોતાનું (જન્મનું) નક્ષત્ર અને આધ્યત્મ ગુપ્ત રાખવું નિંદાપાત્ર શાસ્ત્રનો, (સાવાક વગેરે) જુગાર રમનાર કે મધયાન કરનારનો ત્યાગ કરવો.

૧૪. મદિરા, ભીનું હાડકું, ઉચ્છિષ્ટ, શુદ્ધ, ચિતા, અને તેનું કાષ વાપરનારા, દેવલક, ચાણકાલ કે પતિત ઘયેલાને સ્પર્શ થાય તો સ્નાન કરી લેવું.

૧૫. ૧૬. મહાપાપીનો દીપ, ખાટલો, છાયા, વસ્ત્ર, નખ અને પાણી, શિલાડી અને ઘેટાના પગની રજકણ, શુદ્ધનું અગ્ર ખાવું, વૃષભી (ચાણકાલસ્ત્રી-વેશ્યા વગેરે) ના પતિનો સંપર્ક, ચિતાનો ધૂમાડો, અપશબ્દવાળી વાણી - વગેરેનો ત્યાગ કરવો. તે જ પ્રમાણે મસ્તકમાં નાખેલા તેલમાંથી વઘેલા તેલનું શરીરે માલિસ કરવું પણ સારું ન ગણાય.

૧૭. (નામરવેલ) પાનનું બીડું ખાવું નહીં, સ્નાનથી શુદ્ધ થયા વિના ગુરુ, અગ્નિ કે દેવતાની પૂજા કરવી નહીં; ડાબા હાથથી પાણી પીવું નહીં. (તેમજ) બ્રાહ્મણ, સંન્યાસી કે પતિની નિંદા કરવી નહીં.

૧૮. ગુરુની છાયા અને આશાનું બ્રાહ્મણે કદાપિ ઉલ્લંઘન કરવું ખોઈએ નહીં; (પ્રાતઃકાલે) બ્રાહ્મપુરુષમાં^૧ ઊંઘીને સ્નાતન બ્રહ્મ^૨નું ધ્યાન ધરવું.

૧૯. ગામની બહાર, નૈઋત્ય દિશામાં, દેવ, જલ્લાશય કે મુખ્ય રસ્તો ન હોય તેવી જગ્યાએ, પાત્ર દ્વર મૂકી, નાસિકા, આંખ (આજુબાજુ ખોલા વિના) અને વાણી પર સંધ્ય રાખી, યાસ પર, ઉત્તર દિશામાં અને રાત્રે દક્ષિણ દિશામાં મુખ રાખી, બેસી, મસ્તક પર વસ્ત્ર કાંડી, જમણા કાન પર જનોઈ ભેરવી ગૃહસ્થીએ મલ-મૂત્રનું વિસર્જન કરવું.

૨૧. થી ૨૪ (૧.૨) (ત્યારબાદ) પાણીમાં રહેલી લીલ/આમળા જેટલી માટીથી અને પાણીથી એક વાર લિંગ, ત્રણ વાર ગુદા, ડાબો હાથ દસ વખત અને બંને હાથ અને બંને પગ દરેક સાત વખત ધોવાં અને શુદ્ધ કરવાં. વીર્યનું સ્ખલન થાય તો આ (શુદ્ધિ ક્રિયા) બેવડાવવી અને અન્ય બાબતમાં એ અડધી કરવી. (જ્યારે) બ્રહ્મચારી માટે (ઉપર બતાવી છે એનાથી) બેવડી, વાનપ્રસ્થી માટે ત્રણગણી અને સંન્યાસી માટે એ ચારગણી (ક્રિયા) કરવી. રાત્રિએ અડધી, અશક્તિમાં એનાથી અડધી, માર્ગમાં (મુસાફરીમાં), બાળકો કે સ્ત્રીઓ માટે એનાથી પણ અડધી માત્રામાં કરવી. (અશક્ત, બાળક, સ્ત્રીઓમાં) ગંધના લેવના અંત થાય એ મર્ધાદા શૈશ્વની ગણવી. (વળી) (આ શૈશ્વવિધિમાં) દિવે પોતાની ડાબી બાજુએ પાણીના બાર^૩ કોગળા કરવા, એ અપેક્ષાએ અન્ય (ત્રણ વર્ણના) જનોએ અલ્પ સંખ્યામાં (કોગળા) કરવા; તર્જની (અંગૂઠા પછીથી પહેલી) આંગળીથી મુખ-શુદ્ધિ થાય નહીં.

૨૪ (૩.૪) થી ૨૫. ખેર વૃક્ષ, કંટકી વૃક્ષ, આંબો, લીમડો અથવાના વૃક્ષની બાર આંગળ જેટલી ડાળખીથી દિવે દાંત ધસી (મુખને) શુદ્ધ કરવું, અન્ય (વર્ણના) જનોએ ઓછા-ઓછા માપની (ડાળખી)થી (દાંતણ કરવું); નિષિદ્ધ દિવસે^૪ વૃક્ષના પાંદડાથી અથવા કેવળ પાણીથી (મુખ શુદ્ધિ) કરવી.

૧. બ્રાહ્મ મુદુર્ત બે પ્રકારના મનાયાં છે: (અ) રાત્રેણી ઘરનો વાવો મુદુર્તો જ્ઞાત ઉચ્ચતો । રાત્રિનો ઉલ્લો પ્રહર તે બ્રાહ્મ મુદુર્ત, (બ) રાત્રિગતમુદુર્ત જ્યેષ્ઠાકં પ્રકમ્ય જ્ઞાત નાષસ્વતઃકૌય મુદુર્ત: ક્રમજો નિર્જા । રાત્રિનો પંદર મુદુર્તનો સમય છોડીને બાકી રહેલો કાળ બ્રાહ્મ મુદુર્ત ગણાય.

૨. અતીન્દ્રિય અપ્રમાણગોચર, સિવ, શાંત, અવિકૃત, સત્યાદિ લક્ષણવાળું ચિરંતન બ્રહ્મ અથવા કોઈ પણ સમુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવું.

૩. આશ્વાસન:- કુર્વાત્ - કવચ મળ્લકાન્નુરીયોત્તમ્ને તતઃ । મુષ્કોત્તમે તું યતુરો ખેજનાન્તો મુ પોઠજ ॥ મલ વિસર્જન પછી બાર, મૂત્ર - વિસર્જન પછી ચાર અને જમ્યા પછી સોળ કોગળા કરવાનું આશ્વાસન કહે છે.

૪. વ્યાસ :- પ્રીતિવદ-દર્શકટીપુ નવમ્યાં દંતધાવનમ્ । જર્જીરન્ય-કાષ્ટૈત્તુ જિહ્વોર્લભઃ છદિવ હિ ॥ પડવો, અમાસ, છઠ, નોમના દિવસે એ ઝડપના પાનથી, વીજા દિવસોમાં ડાળખીથી દંત શુદ્ધિ કરવી; ઉલિયાથી છાબની શુદ્ધિ - રોજ કરવી.

૨૬. અશુદ્ધ માણસની બધી (ધર્મકર્મની) ક્રિયાઓ નિષ્ફળ જાય છે (કારણકે) બધી ક્રિયાઓના (સાફલ્યનો) આધાર પવિત્રતા પર રહેલો છે, માટે સ્નાન વગેરેથી બાહ્ય (દેહની) શુદ્ધિ અને ધ્યાનથી આંતરિક (મનની) શુદ્ધિ કરવી.

૨૭. ૩૦. અંગૂઠો અને કનિકા (છેલ્લી) આંગળી છૂટાં રાખી (બીજી આંગળીઓ ખેડેલી રાખી), હથેળીની આકૃતિ ગાયના કાન જેવી બનાવી (હથેળીમાં ખાડો બનાવી (જમણી હથેળીથી) કેશવ, નારાયણ અને માધવ એ (ભગવાનનાં) ત્રણ નામનું ઉચ્ચારણ કરી (બ્રાહ્મણે આણેલા) પાણીથી આચમન કરવું; બે (ગોવિંદ, વિષ્ણુ) વડે બે હાથ ધોઈ, બે (મધુસૂદન, ત્રિવિક્રમ) ના ઉચ્ચારણથી અંગૂઠાની ટોચથી બે હોઠ ધોઈ, તે જ પ્રમાણે બે (વામન, શીઘર) થી મુખ ધોઈ, એક (કપીકેશ)થી ડાબો હાથ ધોઈ, એક (પદ્મનાભ) થી બે પગ ધોઈ, એક (દામોદર)થી મસ્તક પર માર્જન કરી, એક (સંકર્ષણ)થી બધી આંગળીઓ ભેંતી કરી મુખનો સ્પર્શ કરી, બે (વાસુદેવ, પ્રશુભ)થી અંગૂઠો અને તથેનીતીથી બંને નાસિકાનો સ્પર્શ કરી, બે (અગ્નિરુદ્ર-પુરુષોત્તમ) થી અંગૂઠો અને અનામિકાથી બે આંખોને સ્પર્શ કરી, બે (અધોક્ષજ, નરસિંહ)થી તે જ પ્રમાણે બે કાનને સ્પર્શ કરી, એક (અચ્યુત)થી અંગૂઠા અને તર્જનીથી નાભિને સ્પર્શ કરી, એક (જનાર્દન)થી હથેળીવડે હૃદયનો સ્પર્શ કરી, એક (ઉપેન્દ્ર)થી બધી આંગળીઓ તથા અંગૂઠો ભેંતી કરી મસ્તકનો સ્પર્શ કરી, બે (હરિ અને શીકુંબર) ઉચ્ચારણથી હથેળીથી જમણા અને ડાબા બાહુના ખૂળને સ્પર્શ કરવો; આ (ક્રિયા) આચમન કહેવાય છે, જે (મલોત્સર્જનાદિ) શુદ્ધિમાં અને (ધાર્મિકવિધિ) ક્રિયાના આદિ કે અન્તમાં એક અડદ (માથ) દુબે એટલા પાણીથી (એકવાર એમ) કરવાનું હોય છે.

૩૧. બ્રાહ્મણે પ્રાતઃકાળમાં ગાયના છાણથી પાણીમાં સ્નાન કરવું અને બપોરે માટીથી પાણીમાં સ્નાન કરવું; સંન્યાસી અને વાનપ્રસ્થાશ્રમીએ ત્રિકાલ સ્નાન કરવું જ્યારે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીએ માથાબોજ સ્નાન ન કરવું બુદ્ધ કે શનિવારે અથવા મંગલ-વ્રતોત્તમમાં માથાબોજ (માથું ધોઈ) સ્નાન કરવું.

૩૨. છિદ્ર (અશુદ્ધિરૂપી છિદ્ર) વાળું મન (અને શરીર) સ્વે છે, માટે દરરોજ સ્નાન કરવાથી (મન-શરીરની) શુદ્ધિ કરવી. (બીમારી કે અન્ય કારણથી) અશક્ત હોય તો અગ્નિમંત્ર વગેરેથી શુદ્ધિ કરી, ભસ્માદિથી ત્રિપુંડ્ર કરી સંધ્યોપાસના કરવી.

૩૩. પ્રાતઃકાળની સંધ્યા (આકાશમાં) તારા (નક્ષત્ર) હોય તે સમયની ઉત્તમ, નક્ષત્ર અસ્ત પામે પછીના સમયની મધ્યમ અને સૂર્ય ઉદય પછીના સમયની અધમ (માનવી); તે જ પ્રમાણે સાયંસંધ્યા સૂર્ય હોય તે વેળાની ઉત્તમ, સૂર્યાસ્ત પછીની મધ્યમ અને નક્ષત્રોદય પછીની અધમ (ગણવી).

૩૪. પ્રાતઃકાળમાં ત્રણ ઘટિકા પર્વત સંધ્યા ન થઈ હોય તો સૂર્યને ચોથો અર્ધ આપવો; (સવારમાં) દોઢ પ્રહર પછી અને સાંજ પડતાં પહેલાંના સમયમાં (કરેલી સંધ્યા) મધ્યાહ્ન (સંધ્યા) ગણાય.

૩૫. પાપનો નાશ કરનાર પ્રાણપાપ તો બધાં જ (ધર્મ-વિધિના) કર્મોમાં આદ્યભમાં કરવો; પોતાના મૃદ્ધ-સૂત્રમાં કલા પ્રમાણે માર્જન, અધમર્પણ, અર્ધ્ય-પ્રદાન આદિ કરવાં.

૩૬. (આસન પર) બેસીને પૃથ્વીની પ્રાર્થના કરી, ભૂતોનું ઉત્કરણ કરી, (કૂર કરી), એકાગ્ર ચિત્તથી જેમ આત્મામાં આત્માનું તેમ પોતાનામાં દેવી ગાયત્રીના રૂપની ભાવના કરવી.

૩૭. (ગાયત્રી મંત્રના) ઋષિ, દેવતા તથા છંદનું સ્મરણ કરી, (૨૪) અક્ષરપૂર્વક ન્યાસ કરી, સ્થિરતાથી (ગાયત્રી)દેવીનું ધ્યાન ધરી (મંત્રનો) ૧૦૮ વખત જપ કરવો.

૩૮. પછી સૂપાંચસ્થાન કરી, દેવો (દિગ્દેવો વગેરે) અને ગુરુને અભિવાદન કરી, સંધ્યા વિશર્જન કરી, પ્રાતઃકાલીન અને સાયંકાલીન હોમ વિધિપૂર્વક કરવા.

૩૯. ભીના વસ્ત્રે, શુદ્ધ પથા વિના (કે પવિત્રી-દર્ભવીટી પહેર્યા વિના) અને (કપાળમાં) તિલક કર્યા વિના કોઈપણ (ધર્મકર્મની) ક્રિયા કરવી નહીં; પછી (ઈષ્ટ) દેવનું પૂજન કરવું અને પોતાના (વાર્જના પ્રમાણેના) નિર્વાહના ધંધાથી જેમનું પોષણ કરવાનું હોય તેમનું પોષણ કાર્ય કરવું.^૧

૧. યોષ્ય જનો - જાયા વન્ધુજનઃ સૌખ્યતયાઽ નાયઃ સર્ગાશ્રિતઃ । ઔર્ગિર્ગીરિતિર્ગિર્ગિઃ સોષ્યવર્ગ ઉદાહૃતઃ ॥ ૫૮૫, સર્ગા (પુત્ર-પુત્રી વગેરે) કુર્બંધ, અનાથ, આશર્યે આરેલ, અગ્નિ, ગાય અતિથિ, વર્કિન, આ યોષ્ય ગણાય છે.

૪૦. પોતાની (બ્રહ્મણની) નિર્વાહવૃત્તિથી જીવન ટકાવી શકાશે નહીં એવું જાણે અને મોટું સંકટ આવી પડે તો બીજી (ક્ષત્રિય કે વૈશ્યની) નિન્દનીય ન હોય એવી વૃત્તિથી નિર્વાહ ચલાવનો, પણ કુટુંબી હોય તો પણ કદાચિ હીનવૃત્તિ (શૂદ્રાદિકની)થી નિર્વાહ કરવો નહીં.

૪૧. સંધ્યા કર્ષા માંત્રી ઉપસ્થના^૧ આસને બેસી, ઘૂંટણ પર દર્ભ સાથે (હાથની) અંજલિ રાખી, પૃથ્વી અને આકાશ ભેગાં થાય ત્યાં દષ્ટિ ઠેરવી, ઊંઘારની વ્યાક્રિત સાથે ગાયત્રીજપ કરવો.

૪૨. (ગાયત્રીજપ પછી) મોતાની સક્તિ પ્રમાણે એક-એક પાદ અથવા માદની અડધી ઋચાનો એ રીતે (છ) અંગ સાથે બધા વેદનો જિભા-જિભા, બેસીને કે ચાલતાં ચાલતાં માઠ કરવો; (જે દિવસે) અનધ્યાય થાય ત્યારે અધ્યમાત્રામાં ગાયત્રી જપ કરવો.

૪૩. ત્રણવાર 'બ્રહ્મણે નમઃ' બોલી અશ્વતથાજા માણીની અંજલિથી દેવ અને ઋષિનું તર્પણ અને મોતાના ગૃહસૂત્રની કહેલી વિધિ પ્રમાણે તલથી પિતૃતર્પણ કરવું.

૪૪. (આ તર્પણક્રિયામાં) કળકતું ઋષિતર્પણમાં, મિતૃતર્પણમાં જમણા ખભા પર (અપસ્રવ્ય) અને દેવતર્પણમાં ડાબા ખભા પર જનોઈ રાખવું.

૪૫. તર્જની (અંગળી), હાથનો અડધો અગ્ર ભાગ અને હાથનો મધ્ય ભાગ - આમાં ક્રમ પ્રમાણે પિતૃતીર્થ, દેવતીર્થ અને અગ્નિતીર્થ અથવા બ્રહ્મતીર્થ રહેલાં છે (એમ કહેવાય છે).

૪૬. આનાથી (આ તીર્થોથી) મિતૃ-ઋષિ-દેવોને (સંતુષ્ટ કરવા) માટે દાન(ની વસ્તુનો) સ્પર્શ કરી દાનકાર્ય કરવું; દાન કર્યા વિના એક મણ દિવસ વીતાવવો નહીં, પોતાની સક્તિ પ્રમાણે કંઈક દાન કરવું જ.

૪૭. ૪૮. (ગૃહસ્થી) પાંચ પક્ષ (કરવાનું) છોડી દે તો બ્રહ્મહત્યા કરનાર અને માપી બને છે; (દિવસમાં) એક વાર બ્રહ્મવ્રત, અને સવારે અને સાંજે અગ્રવહે અને અગ્નિ અભ્યાવમાં ફક્ત, માણી વગેરેથી દેવપક્ષ, ભૂતપક્ષ, પિતૃપક્ષ અને અતિથિપક્ષ કરવા; (થેર) આવેલા અતિથિને સારી વાણીથી અને આનંદથી પોતાની સક્તિ પ્રમાણે ભોજન જમાડવું.

૪૯. ભણે (અતિથિના) ગોત્ર કે નામ જાણવા ન મળે તો પણ તેને પંકિતભેદ કર્યા વિના ભોજન કરાવવું; તેણે (અતિથિએ) મણ વૃદ્ધો-બાળકો વગેરે સાથે, વાણીનો સંપ્રમ રાખી, શીખ મવિત્ર અગ્ર જમવું.

૫૦. ખાતાં-ખાતાં અડધું બાકી રહેવું ફરીથી જમવું નહીં; અવાજ કરતાં પાણી પીવું નહીં; ક્ષિતકારક અને પ્રમાણસર મવિત્ર અગ્રનું, ઈન્દ્રિયલોભુપતારહિત બની, ભોજન કરનારે અગ્નિ નિંદા કરવી નહીં.

૫૧. મુખ અને હાથ ઘોઈને, આચમન કરી, બ્રાહ્મણને ભોજન જમાડી પછી મોતે જમવું જોઈએ, દિવસના બાકી રહેલા ભાગમાં વેદશ્રવણ કરવું અને રાત્રે એક પ્રહર સુધી નિદ્રા લેવી. નિર્વિદ્યમણે બધાં કાર્યો કરવાં અને રાત્રિ કર્મ મધ્ય રાત્રિ સુધીમાં કરવું, ત્યાર માંત્રી પ્રાપચિત કરવું પડે; મવિત્ર દિવસો છોડી રાત્રે એકાંતમાં મોતાની ખભી સાથે સહરાયન કરવું, મણી અલગ પધારીમાં સુવું જોઈએ; આવી દિનચર્યા પરમા ઉદાર કરનારી છે. સાદનો આગળનો દિવસ હોય, અષ્ટમી, ચતુર્દશી કે પર્વનો દિવસ હોય તે છોડી.

૫૨. ૫૩. રાત્રિના પ્રથમ પ્રહર સુધી નિર્વિદ્યમણે બધાં કાર્યો કરવાં અને રાત્રિકર્મ મધ્યરાત્રિ સુધીમાં કરવું, ત્યારપછી પ્રાપચિત કરવું પડે; મવિત્ર દિવસો^૨ રાત્રે એકાંતમાં પોતાની ખભી સાથે સહરાયન કરવું પછી અલગ પધારીમાં સુવું જોઈએ; આવી દિનચર્યા પરમ ઉદાર કરનારી છે.

૧. ઉપસ્યઃ - વાગપાદમુકે વસિષ્ઠાવસ્થાપનમ્ - ડાબા મગના મૂળમાં જમણો મગ ટેકવવો એ આસન ઉપસ્ય કહેવાય છે.

૨. મૂલ-મધ્યા-દેવતી નક્ષત્ર હોય,

ઔર્ધ્વદેહિક કર્મ તથા શ્રાદ્ધલક્ષણપ્રયોગ વગેરેનું વર્ણન

૧. નિત્યકર્મ, માસિકકર્મ અને વાર્ષિકયજ્ઞો (કર્મો)ના અનુષ્ઠાનથી દેવોના ઋણમાંથી મુક્તિ મેળવાય છે; (જ્યારે) પિતૃઓના ઋણમાંથી શ્રાદ્ધકર્મ કરવાથી મુક્તિ થવાય છે અને (આ રીતે) ઋણ વિનાનો દ્વિજ મોક્ષનો અધિકારી બને છે.

૨. મૃત્યુ પામેલા મનુષ્યના સંસ્કાર પ્રાપ્તિપૂર્વક^૧ કરવા જોઈએ; જેના ઔર્ધ્વદેહિક સંસ્કાર લુપ્ત થયા હોય તે (પોતાના જ) વંશને પીડા આપનાર પ્રેત બને છે.

૩. વિધિપૂર્વક સ્નાન કરી, અંજલિદાનપૂર્વક અવધવ (પિંડ) દાન કરી વિપમ શ્રાદ્ધ કરવું વૃષોત્સર્ગ, બત્રીશ આહુતિથી એકોદિષ્ટ, (સોળ) માસિક શ્રાદ્ધ (પોતાની) શક્તિ પ્રમાણે દશદાન, મહાદાન, ઉપદાન, વર્ષપર્વત, પાણી ભરેલા કુંભનું દાન (અને છેલ્લે) સપિંડ (શ્રાદ્ધ) દાન કરવું^૨

૪. અંગામાં અસ્થિનું વિસ્તર્જન કરવું, ગદામાં પિંડદાન કરવું, અને (શાસ્ત્રમાં) કથાપ્રમાણે શ્રાદ્ધ તથા દાન વગેરે કરવું - એમાં જ પુત્રની પુત્રતા (બની રહે) છે.^૩

૫. અમા (દર્શ) યુગ, સૂર્યસંક્રાન્તિ, વૈધૃતિ, વ્યતિપાત, મહાલય (હેમંત અને શિશિર) ઋતુનાં ચાર માસનાં કૃષ્ણપક્ષની ચાર અષ્ટમીનાં અષ્ટકો, આગલા અને પાછલા દિવસોનાં (આઠ) શ્રાદ્ધો અવશ્ય કરવાં જોઈએ (આપ્તા વર્ષના બધાં મળીને ૯૬^૪ શ્રાદ્ધ થાય).

૬. શ્રાદ્ધદિવસના આગળના દિવસે દૈવકર્મનાં અને પિતૃકર્મનો એક એમ ત્રણ બ્રાહ્મણોને નિર્મત્રણ આપવું, ૫૪ તેમણે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી નિયમયુક્ત બનીને રહેવું.

૭. નિર્મત્રણ આપનાર અને નિર્મત્રણ સ્વીકારનાર બ્રાહ્મણે બે દિવસ સુધી દંતધાવન, તાંબુલલક્ષણ, અભ્યંગસ્નાન, મૈથુન ક્રિયા અને પરાશભોજન વર્ણવેલું.

૮. આસક્તિ (લોભ) વગેરે જેનામાં નથી એવા, પોતાના આચારમાં મગ્ન રહેનાર, વેદપરાયણ, પોતાના આશ્રમમાં નિષ્ઠાવાળા, ગુરુ અને દેવને પ્રિય એવા બ્રાહ્મણને શ્રાદ્ધમાં નિર્મત્રણ આપવું.

૧. પ્રાપ્તિપૂર્વક ત્રણ પ્રકારનું છે: ઔર્ધ્વોદિષ્ટ, અધરોદિષ્ટ, ઉભયોદિષ્ટ (અને કૃષ્ણત્રય)

૨. આજે તો બારમા દિવસ સુધીનું શ્રાદ્ધ કરાય છે. અભિષેકસિધ્ધિર્માર્ગ પુત્રાં મૈવાયુષઃ ક્ષવાત્ । અશ્વિરત્વાચ્છરીત્સ્ય ક્ષાત્ક્રાન્તે સપિન્ધનમ્ ॥ કસિધર્મો અનિત્ય હોઈ, મનુષ્યનું જીવન સજ્જભંગુર હોઈ (અલ્પ આયુષ્ય હોવાથી), શરીર અશ્વિર હોવાથી, બારમા દિને સપિંડશ્રાદ્ધ કરવું.

૩. જીવતે લાકડાકરણાન્ત્રવર્ષં મૃતિમોજનાત્ । ગણાં પિન્ધવાન્નાદ્દ ત્રિપિઃ પુત્રસ્ય પુત્રતા । પિતા જીવતા હોય ત્યારે એમના કથા પ્રમાણે આચરણ કરવું, (મૃત્યુ પામ્યા બાદ) દર વર્ષે થણ બ્રાહ્મણો જમાડવા અને અંગામાં પિંડદાન કરવામાં - પુત્રની પુત્રતા રહેલી છે.

૪. ૯૬ શ્રાદ્ધ (અ) અમાસ શ્રાદ્ધ = ૧૨ (બ) પુત્રદિન - કાર્તિક સુદ નવમી, વૈશાખ સુદ તૃતીયા, ભાદ્રપદ વદ ત્રયોદશી અને માઘમાસ = ૪, (ક) મનુદિન ચૈત્ર સુદ ૩ અને ૧૫, જેઠ અમાસ, આસો વદ ૯, શ્રાવણ વદ ૮ અને અમાસ, ભાદરવા સુદ ૩, અષાઢ સુદ ૧૦ અને ૧૫, કાર્તિક સુદ ૧૨ અને ૧૫ પોષવદ ૧૧, માઘવદ ૭ અને ફાલ્ગુ સુદ ૧૫ = ૧૪ (ડ) વર્ષમાં સૂર્ય બાર રાશિ બદલે = ૧૨ (ઇ) વર્ષની વૈધૃતિ ૧૩, (ફ) વર્ષના વ્યતિપાત ૧૩ (જ) મહાલય ૧૬, અષ્ટકો ૧૨ આ રીતે ૯૬ શ્રાદ્ધદિનો થાય.

૯. થી ૧૨. સગર્ભા, રજસ્વલા અથવા ધર્માચરણવિનાની (પ્રાતઃ) સ્ત્રીનો પતિ, કોઠનો રોગી, જેના (બ્રહ્મચર્ય)ક્ષતનો ભંગ થયો છે તેવો, (શરીરમાં) ઓછા કે વધારાના અંગવાળો (જેમકે છ આંગળીવાળો વગેરે), (કોઈ પણ) રોગથી દુઃખી થતો, (અન્ય પ્રકારના) કોઠવાળો, ખરાબ નખવાળો, ખરાબવાણી બોલનારો, (નાના ભાઈના લગ્ન) પછી પણ અપરિણીત રહેનાર (અથવા લગ્ન કરનાર), વિધવાને પરણનાર, દેવના અગ્નિ પર નિર્વાહ કરનાર, (સમગ્ર) ગામનો પુરોહિત, વૈધ, શાસ્ત્રી, જ્યોતિષ, વિદ્યુર (તથા સ્નાતક) દેવાલયની આવક પર નિર્વાહ કરનાર, દુષ્ટ, વેદ અને શાસ્ત્ર દ્વારા આજીવિકા ચલાવનાર, નિન્દા કરનાર, આપક, કવિ, બીજાની સ્ત્રી કે ઘનનું અપહરણ કરનાર, કૂંડ, ગોલક,^૧ રાજાનો સેવક, - (આમાંના કોઈ પણ બ્રાહ્મણને) શાદમાં નિમંત્રણ અપાય નહીં; પોતાનો સંબંધી ટાળવો; બ્રાહ્મણોને શાદવિધિના આગલા દિવસે અથવા તે જ દિવસે નિમંત્રી શકાય.

૧૩. (શાદદિને) પ્રાતઃકાળમાં નિત્યકર્મ કર્યા પછી મૃશ્ન-અગ્નિ પર અથવા લૌકિક અગ્નિ પર, લોખંડના ન હોય તેવાં, નવાં વાસણમાં રસોઈ બનાવવી; આમાં (રસોઈ બનાવવામાં) દુરાચારિણી સ્ત્રી^૨ (પરકીયા - વન્ધ્યા પણ વર્જ્ય) નિંધ (વર્જ્ય) ગણાય છે.

૧૪. ૧૫. (શાદતિથિના દિને) દિવસના પહેલા આઠમા ભાગમાં ફરીથી (આગલા દિને નિમંત્રિત) બ્રાહ્મણોને બોલાવી શાદકર્મનો આરંભ કરવો; અહીં જો શાદતિથિ બે દિવ હોય તો જે દિવસે અપરાધકાલ સુધી તિથિ પહોંચે તે તિથિ ગ્રહણ કરવી. (પરંતુ) બંને દિવસોમાં આગમાં આગલા દિને અપરા પછી આરંભાતી અને બીજા દિવસે અપરા પૂર્વે સમાપ્ત થતી હોય તો પરા અર્થાત્ બીજા દિવસની (અપરા પહેલાં સમાપ્ત થતી) તિથિ સ્વીકારવી કારણ કે સાધકાશે શાદભોજન તામસ ગણાય છે અને જમાડનાર અને જમનાર-ઉભયને પીડા કરે છે.

૧૬. ૧૭. શાદકર્તાએ બ્રાહ્મણોની આજ્ઞા લઈ આચમન કરી, શાદકર્મનો સંકલ્પ કરવો; વાણી પર સંયમ રાખવો, પવિત્ર બનવું. પછી પવિત્ર બનેલા તથા શાંત દેવો પૂર્વાભિમુખે અને પિતૃઓને ઉત્તરાભિમુખે આસન આપી બેસાડવા, અલગ-અલગ પાઘજલ આપવું, પછી (દેવોને માટે) ચતુરસ્ર કે ત્રિકોણ અને (પિતૃઓ માટે) વર્તુળ કે અર્ધચંદ્ર મંડળ કાઢવાં, આમ પાઘ વગેરેમાં વિષ્ર વગેરે વર્ણપ્રમાણે ક્રમપૂર્વક મંડળ કાઢવાં. શુદે તો કાચા અનાજથી કે સોનાના દાનથી શાદ કરવું.

૧૯. દિનેએ (બ્રાહ્મણ, શત્રિય, વૈશ્ય), પણ રાંધેલા અન્નના અભાવમાં (શાદ માટે) બ્રાહ્મણ ન મળતો હોય તો, જાતકર્મ સંસ્કાર હોય તો કે ગ્રહણ હોય તો (બધી દિશામાં) તલ હેંકી એ 'અવટ્તા' એ ઋચાથી આપ્તાનપૂર્વક અર્ધ આપી, (કાચું અનાજ કે સુવર્ણ આપી) શાદ કરવું.

૨૦. સંકલ્પ અને (બ્રાહ્મણોને) આસન આપવામાં જઈ (વિભક્તિ), આવાહન અને તર્પણમાં બીજી (વિભક્તિ), અન્નદાનમાં ચોથી અને બીજી વિધિઓમાં સંબોધન (વિભક્તિ) નો પ્રયોગ કરવો.

૨૧. ૨૨. 'જં નો જેઠી' મંત્ર ભણી અર્ધપાત્રને સ્પર્શ કરી દેવો માટે (ના પાત્રમાં) 'વળોતિ'-મંત્રથી યવ (જવ) અને પિતૃઓ માટે (ના પાત્રમાં) 'તિલોતિ'-મંત્રથી તલ-એમ અલગ-અલગ નાખીને, દેવોના આવાહનમાં 'ચિષ્ઠેણ' અને પિતૃઓના આવાહનમાં 'ઉગન્તસ્તવા' મંત્રોથી આવાહન કરી, અર્ધ અર્પણ કરી (ઉપવીત) સવ્ય કરી 'વા દિવ્ય' મંત્ર ભણવો.

૧. કુંડ અને ગોલક માટે જુઓ નોંધ: અષ્ટક ૬ અધ્યાય ૮ શ્લોક ૪૨-૪૩.

૨. પુંથલી ય તથા યન્ધ્યા વિધર્ષા યાન્ધગૌત્રજામ્ । વર્જયેન્ધ્રાણવાકાર્યમમાતૃપિતૃવંશજામ્ ॥ ન પુર્ણં કારયેત્ વાકં નર્મિર્ણીં ઘાપિ દુર્મૂલીમ્ । વૈશ્યા, વાંઝણી, વિધવા, બીજા ગૌત્રમાં જન્મેલી, માતા-પિતાના વંશમાં ન હોય તેવી સ્ત્રી પાસે શાદ રસોઈ કરાવવી નહીં; પુત્રી, અભિણી કે ખરાબ મુખવાળી પાસે પણ રસોઈ ન કરાવાય.

૨૩. દેવ અને વિપ્રના ઉત્તર દિશામાં દર્ભ ઉપર ન્યુલ્લ ડાંકી^૧ પિતૃનું આર્ધપાત્ર સ્થાપી, શાઢ સમપાત્ર ઘાપ ત્યાં સુધી એને ચલાપમાન કરવું નહીં.^૨

૨૪. ૨૫. દેવ-વિપ્રો અને પિતૃ-વિપ્રોનું મંધપુખ્તથી પૂજન કરી, (પરની) બહાર અગ્નિમાં અથવા પિતૃ-વિપ્રોના હાથમાં વિધિપૂર્વક (સોમાય વિતૃવતે સ્થાપા નમઃ- અગ્નયે કવ્યજાહવાય સ્થાપા નમઃ - મંત્રથી) ભાત હોમવો અથવા આપવો; દેવ-વિપ્રના હાથમાં આપવો હોપ તો સઘ્ય ઉપવીતથી અને મંત્ર વિપર્વાસ કરી આપવો, અહીં પિતૃ માટે અગ્નિ સામે છે જ્યારે દેવ માટે કવ્યજાહ છે.

૨૬. (અગ્નીકરણ કર્યા પછી) પજમાન હાથ પગ ઘોઈ આચમન કરી પવિત્ર ઘાપ છે, (જ્યારે) બ્રાહ્મણ આસનનો ત્યાગ કરતાં પવિત્ર ઘાપ છે. (આ કર્મમાં) દેવકર્મ પૂર્વમાં રહેલ હોપ તે ઉત્તરમાં છોડવું અને પિતૃકર્મ દક્ષિણાન્ત કરી આગ્નેવી (દિશામાં) છોડવું.

૨૭. વિપ્રોએ બધી જગ્યાએ પશાપોગપ ઉત્તરરૂપે વાણી બોલવી (જેમકે કર્તવ્યે કહે તો કુરુણ્ય કહેવું; જાણઃ ક્રિયાતામ્ કહે તો ડું તથા (કહેવું). પછી કાઢેલા મંડળ પર મૂકેલા પાત્રમાં શુદ્ધ અન્ન પીરસવું.

૨૮. ૨૯. બંનેને પ્રોસણ કરી વિધિપૂર્વક, દેવ માટે 'યે દેવાસો સિંધિ.....' મંત્ર બોલી અને પિતૃ માટે 'યે વેદ પિતર.....' મંત્ર બોલી પરિસ્થિત કરી, બ્રહ્માર્ધસંતે એવું (ભક્તિ) ભાવપૂર્વક બોલી પરમાત્માને સમર્પણ કરવું; (પછી) મુર્ત અને અમુર્ત પિતૃઓને પ્રણામ કરી, વિપ્રોને આપોશન આપી, પ્રાણરૂપી અગ્નિને^૩ અમૃતનો હોમ કરું છું એ ભાવનાથી તેમને (વિપ્રોને) ભક્તિભાવપૂર્વક પ્રાર્થના^૪ કરી જમાડવા.

૩૦. (પછી ભોજન કરનાર વિપ્રોએ) પુષ્પશુક્ત ૧૬ મંત્રો (કુતુષ્ણજાતઃ વગેરે ૧૫ મંત્રો, દ્વિજાસોમા.... ૧૯ મંત્રો, રસોઃ.... ૧૯ મંત્રો મળી) રસોદન સુક્ત, બીમાં (પિતૃશુક્ત વગેરે) મંત્રો તેમજ (પ્રચલઃ શાઢકાલે વા તદાનસ્વાય કલાલે - વગેરેવાણું) નાચિકેત સુક્ત (પજમાનને) સંભળાવવું; અને હાસ્ય વગેરે (વાતો કરવી આદિ)નો ત્યાગ કરી, મીનનું પાલન કરી, સ્વરચતાપૂર્વક ભોજન કરવું.

૩૧. ૩૨. જવ, તલ, મગ, અડદ વગેરેથી બનાવેલું તથા તેલમાં તલેલું, દ્વિજ વગેરેથી સ્પાદિષ્ટ બનાવેલું હવિષ્યાત્ર જમ્યા પછી પરસ્પર સ્માર્ત કરી, એકસો આઠ ગ્રાપત્રીમંત્રનો જપ કરવો; (ભોજનની) તૃપ્તિ થતાં 'ઘયુજાતા...' તથા 'અન્નન્નથી...મંત્રો જાપીને 'અન્નમ્' બોલવું ત્યાર પછી શાઢ સંજ્ઞનમ્ એ પ્રમાણે બોલી ઉચ્છિષ્ટ અત્રના ભાગીદારો^૫ મળે (ધોડું) અત્ર રહેવા દઈ આચમન કરવું.

૩૩. આચમન કર્યા પહેલાં કે (પશાન્તર પ્રમાણે) પછી 'જાન્યન્તાં પિતર.....' વગેરે મંત્રથી દર્ભ પર પિંડ મૂકી પિંડદાન કરવું; ત્યાર પછી બ્રજજ, અભ્યાંજ વગેરે કરી પૂજન કરવું.

૩૪. 'નમો વઃ...' મંત્રથી ઊભા થઈ, પછી 'વરેતન પિતર ભાતથી (જલમાં) પિંડોને વહાવી દેવા; જો પુત્રપ્રાપ્તિની ઈચ્છા હોપ તો વચલો પિંડ પત્નીને ખવડાવવો.

૩૫ થી ૩૭. વિકિટ, પ્રકિર, ઉચ્છિષ્ટ અત્ર અને પિંડદાન વિધિપૂર્વક કર્યા પછી ગોચોચ્ચાર કરવા, પછી પાત્રચાલન કરવું,^૬ ત્યારબાદ સ્વસ્તિવાચન કરવું. (વિપ્રોને) પાનનું બીડું અને દક્ષિણ આપવી; પાત્ર ઉલેચવાં, આશીર્વાદ લેવા; (ઉલ્લે) વિસર્જનવિધિ કરવો. દેવવિપ્રો માટેની વિધિમાં અપસ્રવ્ય અને સ્થાપા નો ઉપયોગ કરવો; (વિપ્રોને) નમસ્કાર કરવા, ત્યારબાદ વિપ્રોના મથા પછી (પજમાને) વૈશ્વદેવ કરી કર્તાએ પોતાના સત્તા-સંબંધી સાથે ભોજન કરવું. (પરંતુ) જો (એકદશી જેવું) પ્રત (તે દિવસે) હોપ તો કર્તાએ ભોજન કરવું નહીં.

૧. એક મત પ્રમાણે ન્યુલ્લ = શાઢમાં વપરાતું પાત્ર.
૨. આર્ધપાત્ર સ્થાપી ચલાપમાન કરવું નહીં એ માટે શૈનકમતઃ નોટરોપ્રણયં પાત્રં પિતૃણામર્ધપાતિતમ્ । આજૂતાસાય તિષ્ઠન્તિ પિતરઃ શૈનકાડક્રવીત્ ॥
૩. પ્રાણાગ્નિહોમમાં શ્રદ્ધામાં પ્રાણે નિવિષ્ટોકમૃતં જુહોમિ.....' મંત્ર બોલવો.
૪. વિપ્રોને જમાડતી વેળાઃ ઝર્ષેક્ષિતં વાપિતવ્યં ત્યાગ્યં વૈજાનપેક્ષિતમ્ । ઉપવિષ્ય સુહોતૈવ મોક્તવ્યં સ્વચમાનસઃ ॥ એવી પ્રસન્નાચિત્તથી પ્રાર્થના કરવી.
૫. યજમાનકુલે જાતા ઘસા ઘસોડન્મકાદિજ્ઞાનઃ । તે સર્વે તૃપ્તિપ્રાપ્યાનુ મથા દત્તેન મૃત્કે ॥
૬. પાત્રચાલનમાં પ્રથમ ઉચ્છિષ્ટપાત્રનું ચાલન કરવું પછી અત્ર પાત્રનું ચાલન કરવું.

૩૮. આ દિવસે (શ્રાદ્ધકર્તા અને ભોક્તાવિષ્ણ) બંનેએ વેદાભ્યાસ અને શ્રમ ન કરવાં; વૈષ્ણવો ત્યાગ કરવો બીજાવાર જમવું નહીં; મહાશ્વપ શ્રાદ્ધ, વાર્ષિક શ્રાદ્ધ અને એના બીજા દિવસે તલનું તર્પણ કરવું, જ્યારે દર્શ વગેરેમાં પહેલે દિવસે કરવું.

૩૯. ૪૦. ત્રિદેવ અર્ધાતુ પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામાહ ત્રણને ઉદેશી વર્ષશ્રાદ્ધ, - મિતૃત્રય (પિતા વગેરે) અને માતૃમહત્રય (માતા, માતામહ, પ્રમાતામહ) છ ને ઉદેશી દર્શ આદિ તેમજ મહાશ્વપ ગયાતીર્થો (માં કરેલ શ્રાદ્ધ) અને નિત્યતર્પણ કર્મમાં^૧ બધાંનો નામોચ્ચાર કરવો અને શ્રાદ્ધ કરવું (વિષ્ણોને જમાડવા); તેમ કરવા સંપૂર્ણપણે અશક્ત હોય તો 'ઝરીતા ધવર.....' એ પિતૃસૂક્ત બોલી ગાયને યત્કિંચિત્ પાસ અને બ્રાહ્મણને યત્કિંચિત્ અન્ન આપવું અથવા તો તલથી તર્પણ કરવું.

૪૧. (અને પછી) સ્મશાનમાં (જઈ) ઊંચા હાથ કરી, ઊંચા અવાજે ઠંઠન કરતાં બોલવું; "હું દરિદ્ર છું, મહાન પાપી છું (શ્રાદ્ધ કરી શકતો નથી); પિતૃઓ માઠું રક્ષણ કરો."

૪૨. જો બેદરકારીથી શ્રાદ્ધતિથિ ચૂકી જવાય તો તે પછી આવનારી અમાવાસ્યાના દિવસે વાર્ષિક શ્રાદ્ધ^૨ કરવું. જો મહાશ્વપની તિથિ ચૂકી જવાય તો જ્યાં સુધી વૃષિકરાશિમાં સૂર્ય રહે ત્યાં સુધીમાં આવનાર અમાસ, આઠમ, બારસ, ભરણીનક્ષત્ર જે દિવસે હોય તે દિવસ, વ્યતિપાત કે સૂર્યસંક્રાંતિનો દિવસ - એમાંના કોઈ દિવસે (મહાશ્વપ) શ્રાદ્ધ કરવું.

૪૩. જો શ્રાદ્ધ કરવામાં ન આવે તો પિતૃઓના શ્રામથી કુળનો નાશ થાય છે;^૩ (જ્યારે) (શ્રાદ્ધ કરવાથી) પિતૃઓ તૃપ્ત થાય અને ઘન, ધાન્ય અને કુળની વૃદ્ધિ થાય છે.

૪૪. જેમાં પિતૃઓ (મૃત્યુ પછી) જે જે ઠેકાણે ગયા તે તે સ્થળે, (એમના માટે કરેલા) શ્રાદ્ધદાનથી તેઓ સ્ત્રીવિષ્ણુની કૃપા-અનુગ્રહથી સંતુષ્ટ બને છે^૪

૪૫. ૪૬. અહીંથી પિતૃલોકમાં ગયેલા તેઓ (પિતૃઓ) સુશ્વ સ્વરૂપ ધારણ કરી (વાયુરૂપે),^૫ (શ્રાદ્ધમાં રાંધેલું અન્ન) ભોજન કરે છે; હવે જો કોઈ ભૂત, પ્રેત કે મિશાચ ધષ્ટા હોય અને શ્રાદ્ધના અભાવે ભૂખ્યા રહે તો દરરોજ કોઈને કોઈ અનર્થ (કુટુંબીઓમાં) કરે છે; માટે બેદરકાર રહ્યા વિના શ્રાદ્ધ તો કરવું જ. (અરે !) જેમણે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી હોય એવા (પિતૃઓમાંથી કોઈ)નું મળ શ્રાદ્ધ કરવાથી (અન્નદાનથી) શાસ્ત્રના કર્તા વિષ્ણુ જ સંતુષ્ટ થાય છે.

૧. તાતામ્બાઝિતયં સપત્નજનની માતામહાદિત્રયં સાસ્ત્ર સ્ત્રીતનવાદિ તાતાજનની સ્વછાતરઃ સસિન્નયઃ । તાતામ્બાત્મભગિન્યપ્તયધવયુજાયાપિતા સદ્ગુરુઃ ત્રિભ્યપદઃ પિતરો મહાત્મયવિઘ્ની તૈર્થે તથા તર્પણ ॥

૨. શ્રાદ્ધ એટલે (મૃત પિતૃઓ જમીને તૃપ્ત થાય છે એ) શ્રદ્ધાથી પિતૃઓની પુણ્યતિથિ, મહાશ્વપ તિથિ પર યોગ્ય દિવસે - સ્થળે વિષ્ણોને ભોજન કરાવી, ગરીબને દાન કરી, તર્પણ, પિંડદાન કરી પિતૃઓને તૃપ્ત કરવા. (આમાં વૈકલ્પિક ઘણી સવશતો આપી છે પણ શ્રાદ્ધ તો કરવાં જ શાસ્ત્રનો આદેશ છે. શ્રાદ્ધમાં ત્રણ વિધિ મુખ્ય છે. હોમશ્ચ ણિઙ્ગદાનં ય તથા જ્ઞાણપ્રોજનન ॥

૩. શ્રાદ્ધ ન કરવામાં આવે તો શાસ્ત્ર કહે છે: અશ્રદ્ધયા 'પિતરો ન સન્તિ' इति माया श्राद्धम् अनुर्वाणस्य पितरો रक्तं विचरन्ति । અને તેથી પછી તે શાપ આપે છે: श्राद्धाभावं स्वभक्तता श्रावं वत्स प्रजन्ति ते ॥

૪. પિતૃઓ જે રૂમમાં હોય તે પ્રમાણે ઈશ્વર કુળ આપે છે, જેમકે, પિતૃદેવ બને તો અમૃત, મંદ્યર્થ બને તો ભોગ મય્યુ બને તો પાસ, સ્વર્પ હોય તો વાયુ, દાનવ હોય તો માંસ, મનુષ્ય હોય તો અન્ન આદિ મળે છે.

૫. શ્રાદ્ધકાલ આવ્યો છે જાણી પિતૃઓ વાયુવેગે પિતૃલોકમાંથી નીચે આવે છે. જ્ઞાણી: सह तेऽग्रनि पितरो वायुसंनिगः ।

૪૭.૪૮.૪૯. ધન કરનાર, ધન ન કરનાર, (ધન કરેલું) ભોગવનાર (શાદમાં જમનાર પણ) એ સર્વ સનાતન વિષ્ણુ જ છે, જે સર્વનો આધાર છે, સર્વનો કારક છે, બધા જૂતોનો આત્મા છે, અવ્યય છે, કોઈની પણ ઉપમા ન આપી શકાય એવા સ્વભાવવાળો છે, અજન્મા છે, ભગવાન^૧ છે, હવ્ય^૨ અને કવ્ય^૩ ખાનારો છે, વિશ્વનું ભરણપોષણ કરનારો છે; એ જ સર્જક છે, આદિ છે, અન્ત વિનાનો છે, જનાર્દન છે, ગુણ વિનાનો અને રૂપ (આકાર) વિનાનો છે, છતાં (ભિક્તોના કલ્યાણાર્થે) ખાવાથી સગુણ (સાકાર) બન્યો છે; તેની શ્વસા (શાસ્ત્રનો આદેશ)નું પાલન કરવાથી પાપની શાંતિ થાય છે અને તરત જ મુક્તિ મળે છે.

૫૦. ભગવાન શ્રીદત્તાત્રેયે કલ્પુ, " હે બાળક (માલવ મુનિ)! તેણે આ પ્રમાણેની શાદવિધિની પદ્ધતિ કહી; હવે મારી પાસેથી તિથિઓના નિર્ણય વિશે સાંભળ.

૧. છ (ગુણ) ભમ વાળા - દેધર્થસ્ય સમદસ્ય વીર્યસ્ય યગ્નાઃ ક્ષિપ્તઃ । જ્ઞાનવૈરાગ્યોદ્દીવ યજ્ઞાં યગ દત્તીરણ ॥ એધર્થ, વીર્ય, યજ્ઞ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ભમ મળ્યાય. એ ભમથી સંપન્ન તે ભગવાન.
૨. હવ્ય એટલે દેવોને અપાયેલ આદુતિ (અન્ન-પાપસ).
૩. કવ્ય એટલે પિતૃઓને અપાયેલ આદુતિ (અન્ન).

આઠમા અષ્ટકને યોધો અધ્યાય

તિથિ વગેરેનો નિર્ણય, સપ્ત સંસ્થા ગ્રહણ અને ઉપાકર્મ નિર્ણય

૧. બુદ્ધિશાળી માણસે (પચાંગજ્યોતિષના શિક્ષાંત પ્રમાણે) તિથિનો નિર્ણય કરીને (ધર્મશાસ્ત્રથી) વિહિત કર્મ કરવું; એ કોઈ પણ કર્મ તિથિનો નિર્ણય કર્યા વિના કરવામાં આવે તો તે (કર્મું પણ) ફળ આપતું નથી.

૨.૩.૪. બાર રાશીમાંથી ઘએલા સૂર્યગ્રમણકાળ અને બાર રાશીમાંથી ચંદ્રગ્રમણકાળ થાય તેના અંશ કરવા તે અંશનો ૧૨ રાશીથી ભાગતા જે વિદ્યમાન (ચાંદ્ર) તિથિ ભોગ્યકાળ નીકળે છે.

તે અંશનો ભોગ્યકાળ કલા અને વિકલાથી ભોગનો ક્રમથી ગણાય છે. તેના પરથી નક્કરની ઘડીઓ પછી સમજવી દરેક તિથિને પ્રતિપદાથી બે બે કરણ આપવા. કૃષ્ણ પક્ષમાં (વદમાં) ચૌદસથી ફરી સુદ પ્રતિપદા સુધી શકુનિ. આ કરણની આગળ ૪ કરણ સ્મૃત સમજવા.

૪. ચંદ્રની અને સૂર્યચંદ્રના રાશીઓના ઘએલા ગ્રમણમાં ૮૦૦ કલાઓ મુક્ત થાય છે. એ કલાઓ ભુક્તમાન થતાં ચંદ્રપરથી નક્કર અને સૂર્ય ચંદ્ર પરથી યોગ સમજવાના હોય છે. સૂર્ય અને ચંદ્રગતિથી ભુક્તમાન ઘએલ ગતિને નક્કર અને યોગ પ્રતિ પ્રત્યેક સાઈઠ (૬૦) ઘડી તિથિ પ્રમાણે હોય છે.

૫. હે પિતા ! (વ્રતની) એકાદશી,^૧ પૂર્ણિમા,^૨ તૃતીયા,^૩ અમાવસ્યા,^૪ ચતુર્દશી,^૫ આઠમ,^૬ છઠ^૭ એના પછીની તિથિથી (જેમ કે એકાદશી બારસથી) વિદ્ધ હોય તે સ્વીકારવી; અન્ય બધી તિથિઓ^૮ પડવો, બીજ, ચોથ, પાંચમ, સાતમ, નોમ (નવમી), દશમ (દશમી) અને તેરસ એની પહેલાંની તિથિ (જેમકે પાંચમ ચોથથી વિદ્ધ) થી વિદ્ધ હોય તે સ્વીકારવી.

૧. પૂ.સ્વામીમહારાજ ટીકામાં નીચે પ્રમાણે નોંધે છે: અગિયારસ બારસથી વિદ્ધ સ્વીકારવી.

૨. સાવિત્રીવ્રત (જેઠ સુદ ૧૫) સિવાય અન્ય બધી પૂનમ વદ પડવાથી વિદ્ધ હોવી જોઈએ.

૩. રંભાવ્રત સિવાયની ત્રીજ અન્ય વ્રતોમાં પર (પાછળની) તિથિથી વિદ્ધ લેવી; ગૌરીવ્રત (હરતાલિકા-ભાદરવા સુદ-૩) ની ત્રીજ એક કલા જેટલી હોય તો પણ પાછળની તિથિ (ચોથ)થી વિદ્ધ લેવી. જો ભપતિથિ હોય અને કલા જેટલી પણ ન હોય તો તે ત્રીજ બીજથી વિદ્ધ લેવી.

૪. જો ચતુર્દશી અઠાર ઘડીથી ઓછી હોય તો આગળની (તેરસ) તિથિથી વિદ્ધ ન લેવી. શુક્લપક્ષની ચૌદશ પર વિદ્ધ અને કૃષ્ણ પક્ષની ચૌદશપૂર્વ વિદ્ધ પ્રહણ કરવી. મહાસિંધવાતિ (મહાવદ ૧૪) મધ્યરાત્રિએ પહોંચતી ચૌદશ ગ્રહણ કરવી.

૫. સંન્યાસીઓ માટે સૌરકર્મ વગેરેમાં ત્રણ પ્રહારથી ઓછા સમયની અમાસ હોય તો ચતુર્દશીમુક્ત અમાસ સ્વીકારવી. (ત્રણ પ્રહારથી વધુ વ્યાપેલી અમાસ પરવિદ્ધ સ્વીકારાય). જો સોમવારે અમાસ અપરાહ્ન સુધી પહોંચતી હોય તો અનુષ્ઠાન માટે સોમવતી અમાસ તરીકે લઈ શકાય.

૬. વ્રતની આઠમ શુક્લપક્ષમાં પરવિદ્ધ અને કૃષ્ણપક્ષમાં પૂર્વવિદ્ધ લેવી. બુધાષ્ટમી જો અપરાહ્નમાં = એકમુહૂર્ત સુધી પહોંચતી હોય તો તે ગ્રહણ કરવી. ભિરવ-વ્રતમાં પણ મધ્યાહ્ન વ્યાપિની અષ્ટમી લેવી.

૭. સ્કન્દવ્રત સિવાય અન્ય પછી પરવિદ્ધ લેવી.

૮. પૂર્વવિદ્ધતિથિઓમાં અપવાદના નિયમો :

(અ) ઉપવાસમાં બંને પક્ષ (સુદ-વદ) નો પડવો પૂર્વવિદ્ધ લેવો; બીજ સુદમાં પરવિદ્ધ અને વદમાં પૂર્વવિદ્ધ લેવી; ગણેશ-વ્રત સિવાય (ભાદરવા સુદ ૪) અન્ય ચોથ પંચમીમુક્ત લેવી, ગણેશવ્રતમાં મધ્યાર્થી વ્યાપિની લેવી; સંકષ્ટ ચતુર્થી ચંદ્રોદય વ્યાપિની લેવી. બંને દિવસ જો ચંદ્રોદયવ્યાપિની ન હોય તો પૂર્વવિદ્ધ લેવી. નાગપાંચમ સિવાયની બધી પાંચમ પૂર્વવિદ્ધ ગ્રહણ કરવી; સાતમ છઠમુક્ત હોવી જોઈએ, જે દિવસે સાતમ છઠમુક્ત ન હોય તે પરવિદ્ધ લેવી; નોમ અને દશમને આ જ નિયમ લાગુ પડે છે તેરસ સુદમાં પૂર્વવિદ્ધ અને વદમાં પરવિદ્ધ લેવી. શનિપ્રદીપ વગેરેમાં સુપ્રસિદ્ધ પછી પણ મુહૂર્ત સુધી પહોંચતી સ્વીકારવી; ઉભય વ્યાપિના અભાવમાં પરવિદ્ધ લેવી.

૬. પાંચમથી વિદઢ થયેલી છઠ્ઠી અને આઠમથી વિદઢ થયેલી સાતમ ઉપવાસમાં વર્જ્ય ગણવી. તે જ પ્રમાણે અમાસ, પૂર્ણિમા, સપ્તમી અને બારસ ને પૂર્વ-તિથિથી વિદઢ હોય તો તેવી માનવી (ઉપવાસ માટે) એ બધી તિથિ વર્જ્ય ગણવી).
૭. અગ્નિ, પ્રજાપતિ, ગૌરી, ગણેશ, સાપ, મુહ, સૂર્ય, શંકર, કુર્મા, યમ, વિષ્ણુદેવો, રિષ્ટુ, કામ, શિવ અને ચંદ્ર એ (અનુક્રમે યડવાથી આરંભી પૂર્ણિમા સુધીની) તિથિઓના સ્વામી છે. (અમાવાસ્યાના સ્વામી પિતૃઓ છે).
૮. કોઈક જગ્યાએ એવું પણ (પ્રમાણ) કહેલું છે કે વદ વસમાં આઠમ અને ચૌદસ પૂર્વતિથિથી વિદઢ હોય તો પ્રશસ્ત ગણવી, તે જ પ્રમાણે તૃતીયા અને નવમી હોય તો તે પણ (શુભ) માનવી; વ્રતમાં શુક્લપક્ષમાં પૂર્વાર્ધવ્યાપિની અને વદમાં અપરાર્ધવ્યાપિની તિથિ પ્રશસ્ત માનવી.
૯. વ્રતના અનુષ્ઠાન માટે એ (ધંચાંચ સિદ્ધ) તે પૂર્વાર્ધવ્યાપિની તિથિ મળતી ન હોય તો સુપોંદયના આરંભથી બે મુહૂર્ત વધુ સમયની હોય તો (દાન, અધ્યયન વગેરે કર્મમાં) તે સહાય કરી શકાય એવો સાકલ્યનો^૧ મત છે.
૧૦. રાત્રિના સમયમાં એ વ્રત કરવાનું હોય તો, પ્રદીપકાલમાં વ્યાસ તિથિ પ્રાઙ રાખવી ઈષ્ટ ગણાય અને જે નક્ષત્રમાં સૂર્ય અસ્ત પામતો હોય તે નક્ષત્ર ઉપવાસ માટે યોગ્ય ગણવું.
૧૧. જે વ્રતમાં નક્ષત્રનું મહત્વ સ્વીકારાયું હોય, તે (વ્રત)માં સૂર્યાસ્ત પછી અને મધ્યરાત્રિ પહેલાંના નક્ષત્રથી યુક્ત તિથિ, હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! પ્રાઙ રાખવી.
૧૨. વ્રતકર્મમાં (ધર્મશાસ્ત્રે) તિથિ અને નક્ષત્રના સંયોગનું વિધાન કરેલું છે; તેથી (નક્ષત્રથી યુક્ત) તિથિ પ્રદીપ સમયે વ્યાપેલી હોય તે શ્રેષ્ઠ માનવી; એ બે (તિથિ અને નક્ષત્ર) વિનાની અગિષ્ટ ગણવી.
૧૩. એ (તિથિ) બે દિવસ સુધી પહોંચતી હોય તો (જે દિવસે) વ્રતની તિથિની જોડાયેલું નક્ષત્ર અર્ધરાત્રિએ હોય તે પ્રાઙ કરવું જોઈએ.
૧૪. એ બે દિવસ અર્ધરાત્રિએ નક્ષત્ર અને વ્રતની તિથિ હોય તો એ તિથિથી ભય હોય તો પૂર્વ તિથિ પ્રશસ્ત ગણાય અને (તિથિની) વૃદ્ધિ હોય તો પાછળની તિથિ શ્રેષ્ઠ ગણાય.
૧૫. પરંતુ એ અર્ધરાત્રિએ બંને (તિથિ અને નક્ષત્ર)ની વ્યાસિ ન હોય (તો અને) નક્ષત્રથી યુક્ત તિથિ ભય કે વૃદ્ધિ વિનાની હોય તો, પૂર્વની તિથિ કે પાછળની તિથિ (કોઈ પણ) પ્રાઙ કરી શકાય.
૧૬. જ્યેષ્ઠાથી યુક્ત મૂલ નક્ષત્ર હોય, રોહિણી નક્ષત્ર કૃતિકાથી જોડાયેલું હોય અને (અથવા) અનુરાધા નક્ષત્ર સાંધે જ્યેષ્ઠાની યુતિ હોય તો (તેમાં આચરેલું) ધર્મકર્મ સંતાન કે ધનનો નાશ કરનાર નીવડે છે.
૧૭. તેમાં (પંચાંગ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે) કર્મનું અનુષ્ઠાન એ દિવસે કરવાનું હોય તો તિથિઓ પુણ્યકારક (શ્રેષ્ઠ) ગણાય જ્યારે રાત્રિએ કરવાનાં બધા વ્રતોમાં (તિથિ અને નક્ષત્ર - બંનેનો) સંધિયોગ વિશિષ્ટ (શ્રેષ્ઠ) ગણાયો છે.
૧૮. જે પવિત્ર (જન્માષ્ટમીની પુણ્ય) તિથિ (રોહિણી) નક્ષત્રના સંયોગવાળી (વ્રતકર્મ માટે) પ્રસિદ્ધ રીતે ગણવામાં આવી છે, તેમાં (જ) તે (જન્માષ્ટમી)નું વ્રત કરવાનું અને તે જ તિથિ વિચક્ષણ પુરુષોએ પ્રાઙ કરવી.
૧૯. વામનજયંતીના વ્રતમાં મધ્યાહ્ન સમયે ભવણ નક્ષત્ર યુક્ત બારસ હોય તે તિથિ^૨ સ્વીકારવી; જપ વગેરે કર્મમાં જે તિથિ સૂર્યસહણ કે ચંદ્રસહણ વેળા હોય તે તિથિ માન્ય ગણવી.

૧. સ્કન્દવ્રત સિવાયની છઠ્ઠ આગલા દિને (ધંચમીના દિને) પંચમી છ મુહૂર્તથી ઓછી હોય તો પૂર્વવિદઢ લેવી, નહીં તો પરવિદઢ લેવી.
૨. સાકલ્યોક્તિઃ - વાં તિથિં સમનુગ્રાણ્ય ઉદયં વાતિ શાસ્ત્રઃ । સા તિથિઃ સકલ પ્રાણ જ્ઞાનાધ્યયન કર્મણુ ॥
૩. પુ.સ્વામી મહારાજ ટીકામાં લખે છેઃ એમાં એ ઉત્તરાષાઢાનો વેધ થતો હોય તો તેનો નિષેધ નથી; અને એમાં અગિયારસના વ્રતનો હોપ થતો નથી. ન્દરદવચનઃ ડપોષ દ્વાદશીં પુર્ણાં વિદ્ઢ ક્રમેણ સંવૃતામ્ । ઇકાદશયણુ-ધર્મ પુર્ણં વરઃ પ્રાનોત્પત્તસંજ્ઞા ॥ વૈષ્ણવો અને સ્માર્તોએ ભવણ નક્ષત્ર યુક્ત દ્વાદશીએ ઉપવાસ કરવો અને એકાદશીવ્રત-ઉપવાસનો ત્યાગ કરી શકાય અર્થાત્ એકાદશીએ દ્વિત્વાહાર કરવો અને ન્દરસે ન્દરે ઉપવાસ કરવો.

૨૦. ગણેશચતુર્થી અને ઋષિયંચમી મધ્યાહ્નવેળા જે હોય^૧ બે દિવસ આ તિથિઓ આવતી હોય તો મધ્યાહ્નવ્યાપિની) ને આશ્વ રાખવી. યડવાના (પૂર્ણિમા માટે વદ યડવો આ અમાસ માટે સુદ યડવો) ગણ અંશ હોય અને પૂર્ણિમા (આ બંને તિથિઓ) આશ્વ રાખે છે.

૨૧. વિદ્વાનોનું માનવું છે કે પ્રાતઃકાલે યાગ^૧ માટેનો (ઉપાસ) સમય જણવો; સંધિ દિવસ ત્રોય તો પૂર્વાહ્ન અને મધ્યાહ્નની સંધિનો સમય^૩ યાગમાં શુભ સમયજવો.

૨૨. ૨૩. યાગના દિવસના આગલા દિવસે ઉપવાસ (અન્વાધાન) કર્મ કરવું; જે તે જ દિવસે અપરાહ્ન સમયે સંધિકાળ (બે તિથિનો - ધર્વદિન + યડવો) હોય તો તે જ દિવસે ઉપવાસ કરવો અને યાગ બીજે દિવસે કરવો. ગાયના દૂધ કાઢવાના સમયથી આવર્તન સુધીના સમયમાં જો પૂર્ણિમા (યડવાની તિથિની) સંધિયાળી હોય તો તે જ વેળા ઉપવાસ અને યાગ બંને કરવાં એવું સ્મૃતિવચન છે; ધર્વતુ ઈંચિનું સમાપન યડવાની તિથિના સમયમાં કરવું, નહીં કે પૂર્ણિમાની તિથિના સમયમાં.

૨૪. બધાએ (સ્માર્ત અને વૈષ્ણવો) જે (એકાદશીના) દિવસે દશમ ન હોય તે એકાદશી આશ્વ રાખવી; ભલે એમાં અગિયારસ એક જ કલા જેટલી હોય અને પછી બારસ થતી હોય.

૨૫. યજ્ઞ જો તેરસ (બારસના દિને) રાત્રિના અંત ભાગમાં થતી હોય તો એવો મત નિર્ણીત થયેલો છે કે ગૃહસ્થાશ્રમીએ ધહેલાંની (આગલા દિવસની) એકાદશી ઉપવાસ કરવો, અપારે સંન્યાસીઓ યજ્ઞના દિવસે (જે દિવસે રાત્રિના અંતે તેરસ થતી હોય તે બારસના દિને) એકાદશી વ્રત કરવું.

૨૬. બારસથી વિદ્વ હોય તે જ અગિયારસે ઉપવાસ કરવો, ધર્વતુ જો તેવી (તિથિ) પ્રાતઃ ન બને તો દસમથી વિદ્વ એકાદશીને દિને ઉપવાસ કરવો. જો બારસ ફક્ત એક જ કલા જેટલી હોય તો યજ્ઞ એ ધારણા માટે યોગ્ય ગણવી.

૨૭. સુદપક્ષમાં કે વદપક્ષમાં જો બે (દિવસ) અગિયારસ આવતી હોય તો ગૃહસ્થાશ્રમીએ આગલી તિથિ (એકાદશીવ્રત-ઉપવાસ માટે) આશ્વ રાખવી, અપારે મુમુક્ષુ-સંન્યાસીઓએ યાજ્ઞથી તિથિ (વ્રત માટે) સ્વીકારવી એવું સ્મૃતિવચન છે.

૨૮. ૨૯. દસમની તિથિની જોડાયેલી એકાદશી જો બારસને દિવસે થોડા સમય માટે પૂર્ણ હોય અને દિનશય હોય તો બીજા દિવસે બધાએ (વૈષ્ણવો અને સ્માર્તો) તે (અગિયારસ) માનવી; જો બીજા દિવસે બારસ ન થતી હોય તો વિદ્વ થયેલી એકાદશી સ્વીકારવી, પૂર્ણ બીજા દિવસે બારસ હોય તો અવિદ્વ એકાદશી નિષિદ્ધ ગણવી.

૩૦. જો તિથિના શય હોય અને એકાદશી બારસ યુક્ત હોય અને (બારસને દિને) રાત્રે તેરસ થતી હોય તો જો ધહેલી તિથિ (શય તિથિ) એ (એકાદશીનો) ઉપવાસ કરે તો બાર અગિયારસનું ફળ નાશ માથે, માટે બારસે ઉપવાસ કરી તેરસે ધારણા કરવાં.

૩૧. ૩૨. જો અગિયારસ ફક્ત એક કલા (સમય) જેટલી હોય અને પછી બારસ થતી હોય, અને એ બારસ તેરસને દિને લંબાતી હોય (તેરસે યજ્ઞ બારસ ચાલુ હોય) કે ન હોય (તેરસને દિન કેવળ ત્રયોદશી જ હોય) તો ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ ભલ્લવિદ્વ હોય તો યજ્ઞ ધહેલી (પૂર્વ) અગિયારસે ઉપવાસ કરવો અપારે ધતિ-પુત્ર વિનાની સ્ત્રીઓ તેમજ સંન્યાસીઓ^૪ માટે બીજી અગિયારસ ઉપવાસ માટે શ્રેષ્ઠ માનવી.

૧. જો મધ્યાહ્ન વેળાએ તિથિ ધર્હોયતી ન હોય તો આગલા દિવસની આશ્વ કરવી.

૨. અહીં યાગ એટલે પૂર્ણિમા અને અમાસની ઈંચિ.

૩. ધર્વનો ખંડ થતો હોય તો (પૂર્ણિમા કે અમાસના દિવસે યડવાની તિથિ યજ્ઞ થતી હોય તો) ધર્વ અને યડવાની શય કે વૃદ્ધિની યડી ગણીને, તેનો અર્થો ભાગ શયમાં ધર્વમાંથી કાપી અને વૃદ્ધિમાં ઉમેરી સંધિકાલ નક્કી કરવો.

૪. પૂ. સ્વામિમહારાજ ટીકામાં જણાવે છે 'યતિ: સંન્યાસી વૈષ્ણવો જા । યતિ એટલે સંન્યાસી અને/અથવા વૈષ્ણવ.

૩૩. ૩૪. (અ.બ.) હે દિનૈતમ ! જો સંપૂર્ણ એકાદશી વિદઃ થયેલી હોય અને બારસને દિવસે લગીર પણ ન હોય, વળી બારસ તેરસને દિને આવતી હોય તો બારસથી વિદઃ થયેલી પૂર્વ અગિયારસને ઉપવાસ કરવો એમ કહેવાયું છે.

૩૪. (ક.ક) ઉપાકર્મ ઉત્સર્જન કર્મ કરવા માટે મધ્યાહ્ન્યાષી સવળ નજનવાળી (પંચમી/પૂર્ણિમા) તિથિ સાથે રાખવી.

૩૫. ૩૬. સપા તિથિ હોય, દર્શ અને વાર્ષિક શ્રાદ્ધદિવસોમાં અપરાકમાં પદ્મોચીતી તિથિ સાથે કરવી રવિચંદ્રાન્તિ, દિવસભાવ રાશિ (મિથુન, કન્યા, ઘન અને મીન રાશિ) તો પરા (તિથિમાં) ત્રીજી ઘડીનો સમય પુણ્યકાલ ગણવો, મકર અને કર્ક રાશિમાં ચાલીસ ઘડી પુણ્યકાલ ગણવો; રિષભ રાશિ (વૃષભ, સિંહ, વૃશ્ચિક અને કુંભ) હોય તો પહેલાં પ્રમાણે ત્રીસ ઘડી પુણ્યકાલ માનવો અને મેષ તથા તુલા રાશિ હોય તો પર્વકાળની બંને બાજુ (રાશિ શરૂ થતાં પહેલાં પંદર ઘડી અને રાશિ શરૂ થવા પછી પંદર ઘડી એમ) મળીને ત્રીસ ઘડીનો પુણ્યકાલ માનવો. જેને પુત્રસંતાન હોય તે ગૃહસ્થીએ સૂર્યસંક્રાન્તિ કે સૂર્યગ્રહણનો ઉપવાસ કરવો નહીં. (અહીં ઉપવાસનો નિષેધ નથી, ઉપોપણનો તો નિષેધ છે એમ પૂ. સ્વામી મહારાજ ટીકામાં જણાવે છે. ઉપવાસ તો કરવાનો છે).

૩૭. સૂર્ય(વ્રત), પૂર્ણિમા અને અમાસની રાત્રિએ તેમજ ચીદશ અને આઠમની તિથિમાં દિવસે ભોજન કરવું નહીં, તેમજ ચીદશ અને આઠમની તિથિમાં દિવસે ભોજન કરવું નહીં, તેમજ અગિયારસે દિવસ અને રાત્રે (૨૪ કલાક) ભોજન કરવું નહીં; (ભોજન પાપ તો) ચાંદ્રા મણ વ્રત કરવું.

૩૮. સૂર્યગ્રહણમાં ગ્રહણના સ્પર્શના પ્રહર પહેલાંના ચાર પ્રહરથી વેધ શરૂ થાય છે, એમાં (વેધકાલમાં) કદી પણ ભોજન કરવું નહીં, પીવું પીવું નહીં; જો એમ કરવામાં આવે તો તે મધ (પીવું) કે માંસ (ખાવું) બરાબર છે.

૩૯. તેજ પ્રમાણે ચંદ્રગ્રહણમાં (સ્પર્શના પ્રહર પહેલાં ત્રણ પ્રહરથી વેધ ગણાય છે; આપલિના સમયે તેમજ અતિવૃદ્ધ પુરુષો, બાળકો અને રોગથી પીડાતા માણસો માટે દોઢ પ્રહરનો જ વેધ (ગણાય છે).

૪૦. વાદળાંને કારણે જો ગ્રહણ દેખાય નહીં તો, શાસ્ત્ર દ્વારા તેનો સમય જાણી (બધી) ક્રિયા કરવી; ગ્રહણના સ્પર્શ સમયે અને (ગ્રહણનો) મોજ થાય ત્યારે સ્નાન કરવું; ગ્રહણ ચાલુ હોય ત્યારે હોમ (પજન) કરવો અને (ગ્રહણ) છૂટતાં દાન કરવું.

૪૧. સૂર્ય અને ચંદ્ર રાહુથી અસ્ત થયેલા હોય અને તે જ સ્થિતિમાં અસ્ત પામે તો બીજે દિવસે તેમનું શુદ્ધ (ચોખ્ખું) વિંધ જોવા પછી સ્નાન કરવું અને પછી ભોજન કરવું.

૪૨. ૪૩. અન્વાધાન (ઉપોષણ) - ઈંટિના સમય દરમિયાન જ જો ચંદ્રગ્રહણ કે સૂર્યગ્રહણ થતું હોય તો (ગ્રહણ થતાં) પહેલાં કે (ગ્રહણની) સાથે-સાથે પ્રાપચિત વિધિ કરી ડાહ્યા માણસે હોમ કરવો.

જો સૂર્યગ્રહણ હોય તો 'ઉતુત્વ-', 'જાણવેન' એ બે મંત્રોથી હવન કરવો; જો ચંદ્રગ્રહણ હોય તો 'નવોનવ-' 'આજ્ઞાવસ' એ બે મંત્રોથી (હવન) કરવો.

૪૪. આવણ પૂર્ણિમાએ (સવળ નજનમાં) શાવણીકર્મ કરીને પછી પ્રદીપ સમયે સર્પલલિ કરવો; બ્યારે આસો માસમાં પૂર્ણિમાએ આશ્વપુજીકર્મ મધ્યાહ્ન સમયે જ કરવું.

૪૫. વર્ષાઋતુના પર્વકાલે (પૂર્ણિમાએ) અને શરદ ઋતુના પર્વકાલે (પૂર્ણિમાએ) રપામાની નવાજ-ઈંટિ (રપામાકા વગ્ર પ્રપણ) અને ભાતની નવાજ-ઈંટિ (ત્રીશ્વાગ્રપણ), 'અસન-અલગ તંત્રથી કરવી તે જ પ્રમાણે માર્ગશીર્ષમાં (પૂર્ણિમાએ) પ્રાપ્તવરોહણ કરવું.

૪૬. હેમંત અને શિશિર ઋતુમાં કૃષ્ણ વક્ષમાં અસ્ત થતાં અષ્ટમીનાં શ્રાદ્ધ અને માર્ગશીર્ષ, પોષ અને માઘ માસનાં શ્રાદ્ધ ગૃહસ્થને અનુસરી આગલા દિવસે કરવા.

૧. અહીં કેવળ ભોજનનો જ નિષેધ છે જે પાળવાનો છે; આ કોઈ વ્રત નથી. એટલે એ સમયની પહેલાં કે પછી ભોજન થઈ શકે. શિવરાત્રિના વ્રતવાળા ચીદસે પણ પારણા કરી શકે.

૨. 'ચ' શબ્દથી વસન્ત ઋતુની પવની નવાજ ઈંટિ અર્થાત્ પવાગ્રપણ કહેવાની છે, એમ પૂ. સ્વામી મહારાજ ટીકામાં જણાવે છે.

૪૩. (ખોતાના) ગૃહસૂત્ર પ્રમાણે કહેલા સાવજીમાસના શુક્લ પક્ષની સવજ નવત્રથી પુક્ત અને સહસંક્રાન્તિથી દૂષિત ન થયેલી હોય અને વનસ્પતિ ઉત્પન્ન થઈ ન હોય એવી તિથિએ વેદ-ઉપાકર્મ સંસ્કાર કરવા; જો આ શક્ય ન હોય તો ભાદ્રપદ માસમાં (વેદ-ઉપાકર્મ સંસ્કાર) કરવા; (એમાં ભદ્રા કે ગુરુ-શુક્રના અસ્ત થવાનો દીપ હાનિકારક ગણાતો નથી.)

૪૮. આ પ્રમાણે (જ્યોતિષ-પંચાંગના) સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સૂર્ય-ચંદ્રના યોગથી નક્કી થયેલ તિથિઓનો નિર્ણય થઈ, જે મનુષ્ય પ્રતો વગેરે કરે છે, તેને તે પ્રતનું અવિનાશી ફળ મળે છે.

૪૯. નિત્ય (કર્મ રૂપે)ના ઉપવાસ વગેરે કર્મમાં તો જે તાત્કાલિક તિથિ હોય તે જ માન્ય રાખી શકાય; (જ્યારે) વ્રત વગેરે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નિર્ણય કરીને તિથિનો સ્વીકાર કરવો; તેનાથી પરમ જોય (પ્રાપ્ત થાય) છે એવું સ્મૃતિવચન છે.

૫૦. ધર્મ વેદપ્રણીત છે; (એ) ધર્મથી તેના (વેદના) સ્વામી (વેદનારાયણ) સંતુષ્ટ થાય છે. તેથી જેઓ ધર્મપરાયણ રહે છે, તેઓ વિષ્ણુ ભગવાનનું સાધુજ્ય ભોગવે છે.

આઠમા અષ્ટકનો પાંચમો અધ્યાય

પાપનાંકારણ અને તેના નિવારણ માટેનાં પ્રાયશ્ચિત-કૃત્ય વગરેનાં લક્ષણોનું વર્ણન

૧. અથમેષ વગેરે પક્ષો કર્યા હોય તો પણ તે(પક્ષ) પાપીને ઊર્ધ્વગતિ આપનારા બનતા નથી; માટે શ્રીદત્તે કહેલાં સ્વર્ગતિ આપનાર પ્રાયશ્ચિત વિશે (કહું છું તે) સાંભળ.
૨. (ધર્મશાસ્ત્રે) નિષિદ્ધ કરેલાં આચરણથી જેની બુદ્ધિ (પાપમાં) વ્યાપે છે અને જે અહંકાર સંપન્ન થાય છે, તે એ પાપમાંથી શુદ્ધિ ન મેળવે તો તેનું અથઃપતન થાય છે.
૩. જેણે વિમલોપભોગના અભિલાષને છુટ્યો નથી, જેના વશમાં ઈન્દ્રિયો નથી, તે કમલે ને પગલે કર્મથી પ્રત્યવાધી બને છે, એમાં શંકા નથી.
૪. માટે અહંકારને ત્યજીને પોતાનાં કર્મ કરી ઈશ્વરનું ભજન કરવું જોઈએ; (આમ કરવાથી) પ્રાયશ્ચિત(કર્મ) થી પાપ ઘોઈ (પછી) તે માણસ (વિષયોમાં) આસક્ત ન બનતાં, મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.
૫. પ્રમાદથી કર્મનો લોપ થાય, ખરાબ સોબતને લીધે પોતાનું કર્મ ખંડિત બને, તો જે પ્રપત્નપૂર્વક (કર્મ ન કરવા માટે) પશ્ચાત્તાપ કરે તો તે પ્રાયશ્ચિત કર્મ કર્યા વિના પણ શુદ્ધ બને છે.
૬. જેમને સાચા ધર્મ-કર્મના ફળની ઈચ્છા હોય, તેમણે પોતાના ધર્મ (કર્મ) વિશે પણ કામ-ક્રોધ-લોભ વિનાના અને ધર્મશાસ્ત્રના નિષ્ણાત બ્રાહ્મણોને જ પૂછવું જોઈએ.
૭. બ્રહ્મહત્યા કરનાર, મદિરાપાન કરનાર, સોનાની ચોરી કરનાર અને ગુરુ (અને/અથવા વડીલ સંબંધી) ની પત્ની સાથે સહસાપન કરનાર-આ ચાર મહાપાપી (ગણાય) છે; (એટલું જ નહીં) એમાંના (કોઈ)નો સંગ કરનાર પણ એમના જેવો જ (મહાપાપી) (ગણાય) છે.
૮. એક જ વખત જાણીબુઝીને એમનું (આ ચારમાંથી કોઈ એકનું) અન્ન જમવાથી કે (અને) એક વર્ષ પર્યન્ત (એમાંના કોઈ સાથે) એકત્ર શાપન કરવાથી (આ પ્રમાણે) એમનો સંસર્ગ અથઃપાત નોતરે છે, એ (ઋષિઓએ) નક્કી કરેલું છે.

નોંધ : બ્રહ્મહત્યા નિવારણાર્થે પ્રાયશ્ચિતકર્મ

૯. અજાણતાં (પણ) એ બ્રાહ્મણની હત્યા થાય તો વક્કલ વસ્ત્ર પહેરવું, જટા વધારવી, જંગલમાં રહેવું, જંગલી (કંદ-મૂલ) અન્ન ખાવું, પિત-આહાર કરવો અને દિવસમાં એક જ વખત ભોજન કરવું.
૧૦. (દિવસમાં) ત્રણ સમયે સ્નાન કરવાનો નિયમ કેળવી યથાવિધિ સંધ્યા કરવી, અધ્યાપન વગેરે બધાંનો ત્યાગ કરી, ભક્તિભાવથી હરિ (વિષ્ણુ)નું ભજન કરવું.
૧૧. ઈન્દ્રિયો પર કબજુ રાખી, બ્રહ્મચર્ય પાલન કરી, સુગન્ધ-પુષ્પ માળા વગેરેનો ત્યાગ કરી, તીર્થસ્નેનનું સેવન કરવું, અથવા તો અરણ્યમાં આવેલા (કોઈ) પવિત્ર આશ્રમમાં આશરો લેવો.
૧૨. જે કદાચ જંગલી (કંદમૂલ) અન્નથી જીવી શકાય નહીં (એમ લાગે), તો ગામમાં પ્રમાણસરની ભિક્ષા માગી ખાવી; શરવાના પાત્રમાં ઘારણ કરેલું ભોજન એક વાર જમવું.
૧૩. હંમેશાં હરિપરાપણ બની, બાર વર્ષપર્યંત આ પ્રમાણે કરવાથી, બ્રહ્મહત્યા કરનાર પવિત્ર બને છે અને પછી કર્મ કરવાને પાત્રતા મેળવે છે.
૧૪. ગાય માટે કે બ્રાહ્મણને માટે (પ્રાયશ્ચિત) વ્રતના (આચરણની) મધ્યમાં જે મૃત્યુ થાય અથવા ઔપચોથી કે હિંસક પ્રાણીઓથી હણાય તો પણ પવિત્ર બની જાય છે, પરંતુ એ સ્વેચ્છાપૂર્વક મૃત્યુ પામે તો શુદ્ધિ મેળવતો નથી.

૧૫. (અથવા તો) દસ-હજાર ગાયોનું દાન કરવાથી અથવા ગાયત્રીમંત્રનો એક કરોડ ૪૫ કરવાથી - આમાંનો કોઈ પણ એક (પ્રયોગ) કરવાથી બ્રહ્મહત્યા કરનાર પાપમાંથી શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે.

૧૬. જેણે દીક્ષા પ્રાપ્ત કરી છે એવા જ્ઞાતિયની હત્યા કરે તો તેણે બ્રહ્મહત્યા (ના નિવારણ માટે) નું વ્રત આચરવું; જો દીક્ષા પ્રાપ્ત કરેલા બ્રાહ્મણની હત્યા કરે તો એ જ (બ્રહ્મહત્યાનિવારણ) વ્રત બે ગણ (ચોવીસ વર્ષનું) આચરવું.

૧૭. (આ પ્રમાણે - ૧૬ માં શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વ્રત કરવા) જો અશક્ત હોય તો તેણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો અથવા પર્વત પરથી નીચે પડીને મૃત્યુ પામવું. આશ્વાર્થ (કે માન્યાપ) વગેરેનો વધ કર્યો હોય તો તેણે (આ જ વ્રત) ચાર ગણ (૪૮ વર્ષ સુધી) કરવું.

૧૮. જેણે કહેવાતા દિગ્-ની હત્યા કરી હોય; તે ત્રીસ કૃષ્ણ (ચાંદ્રાપણ) વ્રતથી શુદ્ધ થાય છે; હે પિતા ! આ પ્રાપ્તિવિધિ બ્રાહ્મણ માટે કઠો છે.

૧૯. જ્ઞાતિય કે વૈશ્ય માટે તો ઉપરના શ્લોકોમાં બ્રાહ્મણે કરવાના પ્રાપ્તિવ્રતની જે વિધિ છે તે) બે ગણી (જ્ઞાતિય માટે) અને ત્રણ ગણી (વૈશ્ય માટે) (શાસ્ત્રમાં) કહેલી છે; શૂદ્ર માટે તો એનાથી પણ અધિક (જાણવી) - શૂદ્ર માટે તો પ્રાપ્તિવ્રત-વ્રત કર્યા પછી દેહાન્તરિક્ષા જ શુદ્ધિ આપનારી બને છે.

૨૦. શૂદ્રને શિક્ષા રાખએ જ કરવાની હોય છે, એવું નક્કી કરેલું છે; બ્રાહ્મણના પુત્રની હત્યા કરવામાં બ્રહ્મહત્યા માટેના વ્રતનું અડધું (છ વર્ષનું) વ્રત કરવું.

૨૧. (બ્રાહ્મણની) કન્યાની હત્યા કરનારે અને (બ્રાહ્મણસ્ત્રીના) ગર્ભની હત્યા કરનારે (અનુક્રમે) (બ્રહ્મહત્યાવ્રતનો) ચોથો ભાગ^૧ (વ્રતાચરણ રૂપે) અને આઠમો ભાગ^૨ (વ્રતાચરણરૂપે) કરવો; યજ્ઞ કરનારની પત્નીની હત્યામાં (ત્રણપણી) બ્રહ્મહત્યાવ્રત^૩ કરવું, (જ્યારે) કેવલ બ્રાહ્મણની પત્ની (ની હત્યા) માટે આઠ વર્ષ સુધી (બ્રહ્મહત્યાવ્રત) પાળવું.

૨૨.૨૩.(૧.૨) (બ્રાહ્મણપતિ અને જ્ઞાતિયપત્નીથી જન્મેલા) જ્ઞાતિય વિગ્રની હત્યામાં છ વર્ષનું (બ્રહ્મહત્યા) વ્રત આચરવું પડે; વૈશ્યને હણવાથી ત્રણ વર્ષ અને શૂદ્રની હત્યામાં એક વર્ષ (બ્રહ્મહત્યા) વ્રતનું આચરણ કરવું. જેણે દીક્ષા લીધી છે એવા શૂદ્રની હત્યા થાય તો આઠ વર્ષનું (બ્રહ્મહત્યા) વ્રત આચરવું.

૨૩ (૩.૪) થી ૨૫. કાપકૃષ્ણ વ્રત કરનારે ત્રણ દિવસે ખાવું, ત્રણ દિવસ સાંપકાલે જમવું, ત્રણ દિવસ માઝ્યા વિનાનું અન્ન જમવું, ત્રણ દિવસ લગીરે જમવું જ નહીં. (ઉપવાસ કરવો)^૪, (આમ કરવામાં અશક્ત હોય તેણે) દસહજાર ગાયત્રીમંત્રનો ૪૫ કરી અને એક હજાર મંત્રની આહુતિ આપી હોમ કરવો, બાર બ્રાહ્મણને ભોજન કરાવવું અને શક્તિપ્રમાણે ગાયનું દાન કરવું. (ગૌદાનની શક્તિ ન હોય તો) અથવા તેના (ગાયના) મૂલ્યની અડધી કિંમતનું (નાણું) દાન કરવાથી પ્રાપ્ત પત્યનામનું વ્રત સિદ્ધ થાય છે; આમ ત્રીસ વર્ષ પર્વત શક્તિ પ્રમાણે કૃષ્ણવ્રતો પવિત્રબુદ્ધિથી કરવાથી પવિત્ર થવાય છે.

૨૬. પ્રાપ્તિવ્રત વિધિને જાણનારા નિષ્ઠાતાએ બાળક, વૃદ્ધ, રોગી કે સ્ત્રીની કક્ષાને ધ્યાનમાં લઈ પ્રાપ્તિવ્રતવ્રતની યોજના કરી આપવી.

૧. ટ્રિગ્ગલ એટલે જે દિગ્ (બ્રાહ્મણનું નિયત) કર્મ કરતો ન હોય, જેણે વેદાધ્યયન ન કર્યું હોય એવો દિગ્ના વંશમાં ફક્ત જન્મેલો હોય તેવો કહેવાતો દિગ્ (નામબ્રાહ્મણ).

૨. ચોથો ભાગ (ણ) = ત્રણ વર્ષ.

૩. આઠમો ભાગ (તદર્થકવ) = દોઢ વર્ષ (ટીકામાં જુઓ સ્પર્ધિય)

૪. જાલ્પગ્રન્થ - નિયત કરેલા બ્રહ્મહત્યાવ્રત જેવું = ૨ વર્ષનું વ્રત.

૫. એક દિવસના ભાગમાં જમવું, એક દિવસ સાંજે જમવું, એક દિવસ માઝ્યા વિનાનું અન્ન ખાવું, એક દિવસ ઉપવાસ કરવો - આ રીતે ચાર દિવસ થાય - એવું ત્રણ વખત આવર્તન કરવાથી બાર દિવસનું કૃષ્ણવ્રત થાય (જેમાં ત્રણ દિવસ દિવસના ભાગમાં, ત્રણ દિવસ સાંજે, ત્રણ દિવસ માઝ્યા વિનાનું અન્ન, જમવાનું અને ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવાનો).

૨૭. પોતાનું ક્ષિત ઈચ્છાતા ત્રણે વર્ણના પુરુષોએ, તેમની સ્ત્રીઓએ અને (અરે !) શુદ્ધોએ પણ ગોળનો ઉપયોગ કરી બનાવેલી (ગૌંડી), લોટમાંથી બનાવેલી (ફિટ્ટી) અને મધુ-પુષ્પમાંથી બનાવેલી (માણ્ઘી) - એમ ત્રણે પ્રકારની સુરા (દારુ)માંથી કોઈ પણ પીવી જોઈએ નહીં.

૨૮.૨૯. 'મધ પીનારાએ (પ્રાયશ્ચિત માટે) તપાવેલા તાંબાના કે લોહના વાણમાં ખૂબ ઉકાળેલું દૂધ, કે ગાયનું મૂત્ર કે ઘી પીવું જોઈએ.

(આ પ્રમાણે) સુરાપાન કરનારાએ નારાપણમાં લીન બની (ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દૂધ-આદિ), (પોતાનું) મૃત્યુ થાય ત્યાં સુધી પીધા કરવું જોઈએ; (આમાંથી જ) તે (દારુ પીનાર) શુદ્ધિ મેળવે છે, બીજી કોઈ રીતે નહીં, એમ સ્પષ્ટ રીતે (શાસ્ત્રનો) નિર્ણય થયેલો છે.

૩૦. જો અજાણતાં બ્રાહ્મણથી (દારુ) પીવાય તો તેણે બ્રહ્મહત્યા માટે (નકકી કરેલા) વ્રતનું આચરણ કરવું જોઈએ; (બીજી અપદ્ધથી રોગ ન પડતો હોય તો) રોગ શાંત કરવા (પટાડવા મદિરાનું) સેવન કરનારાઆની શુદ્ધિ (ગર્ભાધાનથી માંડીને બધા) સંસ્કાર કર્યા પછી જો ચાંદાપણ વ્રત કરવાથી થાય છે.

૩૧. દારુથી સ્પર્શ પામેલું અન્ન વગેરે ખાવું તેમજ દારુના પાત્રમાં (રાખેલું) પાણી વગેરે (પીવું) - દારુ પીધા બરાબર જ જણવું; (એની શુદ્ધિ માટે) કેવલ કપૂરનું ભક્ષણ કરવું.

૩૨. અગિયાર પ્રકારના દારુમાંથી કોઈ પણ એક (દારુ)નું પાન કરે તો પણ જો (ઉપર) કહ્યા પ્રમાણેની (પ્રાયશ્ચિતપૂર્વક) શુદ્ધિ ન કરે તો એ પતિત બને છે; એની સાથે બોલવું પણ નહીં.

૩૩. અપ્રત્યક્ષ કે પ્રત્યક્ષ રૂપે અથવા તો અજાણરીથી જો પારકી માલિકીનું (કંઈ પણ) પડાવી લેવામાં આવે, તો તેને સજ્જનો ચોરી ગણે છે.

૩૪. નાની બારી^૧ માંથી આવતું સૂર્યનું દરપકિરણ ત્રણરેણુ (માપ) ગણાય; આઠ ત્રણરેણુ મળી એક જણ થાય, ત્રણ જણથી એક રાજસર્પ બને.

૩૫. પાંચ રાજસર્પજથી એક સર્પ થાય; છ સર્પનો સમૂહ એક યવ ગણાય, ત્રણ યવ મળી એક કૃષ્ણ થાય અને અને પાંચ કૃષ્ણના સમૂહની એક માપ (નું માપ) ગણાય છે.

૩૬. તે સોળ માપનું એક કર્ષ બને અને ચાર કર્ષથી એ પક્ષ થાય; જો બ્રાહ્મણની માલિકીનું (સુવર્ણની કોઈ પણ વસ્તુ) ફક્ત એક યવ જેટલું અજાણતાં ચોરી લેવામાં (પડાવી લેવામાં) આવે તો પણ એક વર્ષનું બ્રહ્મહત્યાનું વ્રત આચરવું.

૩૭.૩૮.૩૯. જો જાણી બુઝીને એક માપથી વધુ (બ્રાહ્મણના સુવર્ણનું) કંઈ પણ હરી લેવામાં આવે તો હત્યા (નિવારણ) વ્રત સંપૂર્ણ આચરવું; જો (ગુરુઓ, પક્ષકર્તાઓ, બ્રહ્મનિષ્ઠ (જ્ઞાનીઓ), મનસ્વીઓ, વેદશાસ્ત્ર સંપન્ન (વિદ્વાન) બ્રાહ્મણોનું કોઈ પણ રીતે સુવર્ણ ચોરવામાં આવે તો પ્રાપ્તિત કરવાનો સંકલ્પ મૂકી, (ભગવાન) નારાપણનું સ્મરણ કરી, ગાયનું સૂક્ત છાણ (આખા શરીર પર) ચોપડી બળી મરવાથી, ચોરીના પાપમાંથી મુક્ત થવાપ, જો લેત્રિપ બ્રાહ્મણનું (સુવર્ણ) ચોરે તો અથમેય પક્ષ કરવાથી (પાપમાંથી) મુક્તિ મેળવે છે.

૧. તંત્રમાં કેટલાક પ્રયોગમાં દેવપ્રસાદરૂપે મધપાન કરવા કહ્યું, પણ એ અવૈદિક હોવાથી કર્મ જ છે થાય તો મધપાન તો થાય જ ક્યાંથી ? અવૈદિક હોઈ મોક્ષપ્રાપ્તિનો સંભવ રહેતો નથી. મદિરાપાનમાં પ્રાયશ્ચિત મરણ છે; મદિરા સ્પર્શમાં જે અંગથી સ્પર્શ થાય તે અંગ કાપી નાખવાનું પ્રાયશ્ચિત પ્રાચીન-અર્વાચીન સર્વે આચાર્યો એકમતથી જણાવે છે.

૨. ગણત્ર એટલે ગાયની આંખ જેટલી નાની બારી જે 'ગોખ' પણ કહેવાય છે. ગોખ ૨૦૯ ગો+અણ ઉપરથી ઉતરી આવ્યો છે. હિંદુઓના પ્રાચીન મકાનોમાં હવા-ઉજાસ માટે આવા ગોખ જોવા મળશે.

૪૦ થી ૪૨ (૧.૨) જો વૈશ્ય હોય (વૈશ્ય બ્રહ્મસ્વ ચોરે) તો એણે પોતાના (શરીર) વજન જેટલું સુવર્ણ પ્રાપ્તું અથવા તો એવ્રત આચરવું. પહેલાં ચોરી કરી, પછી તેને યજ્ઞાત્મક થાય તો એક સાંતપન (વ્રત) કરી, બાર દિવસનું (પ્રાણપાત્ર વ્રત) કરવું, તેનાથી પવિત્ર થવાય છે; વજ્ર (હીરો), માણેક વગેરે રત્નો, મનુષ્યસ્ત્રી, ગાય કે ભુમિ (જમીન)ની ચોરીમાં પણ સુવર્ણની ચોરી માટે કહેલું પ્રાપ્તિત જ શુદ્ધિ માટે સ્મૃતિમાં બતાવ્યું છે.

૪૨ (૩.૪) થી ૪૩. ત્રસરેણુ માપનું સુવર્ણ ચોરનારે બે પ્રાણપાત્ર કરવા; ત્રસ્ર જેટલું (સુવર્ણ ચોપું) હોય તો ત્રણ પ્રાણપાત્ર અને સર્પ જેટલું (ચોપું) હોય તો ચાર (પ્રાણપાત્ર) કરવા. દસ^૧ (સો) સર્પ જેટલું ચોરે તો આઠ હજાર ગાયની જપ કરવાથી શુદ્ધ થવાય છે.

૪૪ થી ૪૬. યવ જેટલું (સુવર્ણ) ચોરનારની શુદ્ધિ પ્રાતઃકાળથી આરંભી સાયંકાલ સુધી (ગાયત્રી મંત્રના) જપ કરવાથી થાય છે. (જ્યારે) એક માપ જેટલું (સુવર્ણ ચોપું) હોય તો પ્રથમ સાંતપન વ્રત કરી, પછી યહોલાં (શ્લોક ૩૯ માં) કથા પ્રમાણે (ગાયના સૂઝા છાણનો દેહ પર લેપ કરી સ્વર્ગ બળી મરવું તે) કરવું, અથવા (વિકલ્પે) એક વર્ષપર્યંત ગાયના મૂત્રમાં પકવેલ જવ ખાવાથી એની (ચોરનારની) શુદ્ધિ થાય છે. જો બ્રાહ્મણે એકદમ ઓછા માપનું સુવર્ણ ચોપું હોય, વળી ચાંદીની ચોરીના કર્મમાં ચાર નિષ્કથી માંડી દસ નિષ્ક સુધીની (માપની) ચાંદીની ચોરી કરી હોય તો તેણે ઉત્તમ^૨ ચાંદાપણ વ્રત કરવું.

૪૭. સો નિષ્ક જેટલી (ચાંદીની) ચોરી કરે તો બે ગણુ અને એક હજાર નિષ્કની (ચોરી) કરે તો ચાર ગણુ (ચાંદાપણ વ્રત) કરવું પણ એનાથી પણ વધુ (ચાંદી ચોરે) હોય તો બ્રહ્મહત્યાવ્રત કરવું પડે. તાંબાની ચોરીમાં એનાથી ઓછી માત્રામાં (પ્રાપ્તિત) છે.

૪૮. કાંસુ, પિત્તલ વગેરે તથા સોહરુબક વગેરેમાં (એની ચોરીમાં) નિષ્ક માત્ર (ચોપું હોય તો) કૃચ્છ્રવ્રતથી શુદ્ધિ કહેવાયેલી છે. જો (નિષ્કથી) વધારે માપની (ચોરી) હોય તો અધિક માત્રામાં (કૃચ્છ્ર પ્રાપ્તિત) છે.

૪૯. ચાંદીની જેમ ઓછા પ્રમાણમાં રત્નો, અનાજ, વસ્ત્રો, ધાતુ વગેરે તથા ફળ-ફૂલ, ઔષધિઓ વગેરેમાં કૃચ્છ્રથી શુદ્ધિ થાય છે, એમ કહેવાયું છે.

૫૦. રસ (ગોળ, મધ, ઘી વગેરે), ખાદ્ય યદાર્થો; પુસ્તક વગેરેમાં વિરોષરૂપમાં શુદ્ધિની યોજના કરવી; (પ્રાપ્તિત દ્વારા) નિષ્કૃતિ ન કરનાર મનુષ્ય બધી રીતે કુર્ગતિ ખેળવે છે.

૧. ગો = ઈન્દ્રિય - ઈન્દ્રિયો દસ છે: પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તેથી ગોસર્વપ = દસ સર્પ

૨. પરમ્ - જવનું ભજાણ કરી

આઠમા અષ્ટકનો છઠ્ઠો અધ્યાય ગુરુપત્ની (વડીલની પત્ની) ગમન તેમજ ઉપપાતકોમાંથી (પ્રાયશ્ચિત દ્વારા) શુદ્ધિનું વર્ણન

૧. એક જણે કરેલા પાપનો દોષ પતિપત્ની બંનેને લાગે છે, તેથી (બંનેમાંથી) એક (વ્યક્તિએ) પાપ કર્યું હોય તો બંનેએ (પ્રાયશ્ચિત કર્મથી) શુદ્ધિ કરવી.

૨. થી ૪. અજાણતાં પોતાની માતા સાથે અથવા સપત્ની સાથે સંભોગ કરે અને (તેની યોનિમાં) વીર્યભાવ કરે તો પોતે જાતે પોતાના વૃષણ કાપી (પોતાના) બે હાથમાં ઘારણ કરી, (કરેલા) પાપનો ઉદ્વેગ કરી, દુઃખસંતપ્ત બની નૈઃશ્ચલ્ય દિશામાં જવું; એ મહાપાપીને આ રીતે જતાં કોઈએ પણ અટકાવવો નહીં, દેહ પડતાં સુધી ચાલ-ચાલ કરે અને મૃત્યુ પામે તો જ (માતૃગમનના) પાપમાંથી શુદ્ધિ મેળવે છે. આમ કરવા અશક્ત હોય તેણે પર્વત ઉપરથી નીચે પથ્થર પર પડી જોરથી માથુ અફાળી દેહત્યાગ કરવો.^૧

૫.૬. પોતાના વર્ણ (જાતિ) કરતાં શ્રેષ્ઠ વર્ણની સ્ત્રી સાથે મૈથુન કરે તો બ્રહ્મહત્યા (નિવારણ) વ્રત આચરવું; અને જાણીબૂઝીને તેવું વારંવાર પોતાની જાતિની સ્ત્રી કે ઉત્તમ વર્ણની સ્ત્રીમાં સંભોગ, ક્રીડા કરે તો ગાપના છાણના (સળગાવેલા) અગ્નિથી શરીરને બાળી નાખવાથી શુદ્ધ થવાય છે, બીજી કોઈ રીતે નહીં. (આ પ્રમાણેના સંભોગમાં) એ વીર્યસ્ખલન થતાં પહેલાં એ એમાંથી નિવૃત્ત થઈ જાય તો બ્રહ્મહત્યા (નિવારણ) વ્રત કરવું.

૭. સત્રિપ કે વૈરપની માતા સાથે સંભોગના પાપમાં છ વર્ષ બ્રહ્મહત્યા (નિવારણ) વ્રત કરવું, શુદ્રની માતા વિષયક (દોષ) ત્રણ વર્ષનું વ્રત કરવું, પણ શુદ્ર એ બ્રાહ્મણસ્ત્રી સાથે સહગમન કરે તો દેહાન્ત પ્રાયશ્ચિત કરવું પડે.

૮. ભાઈની પત્ની (ભાભી), પુત્રવધૂ, દીકરી, બેન, મિત્રપત્ની કે શિષ્યપત્ની - આમાંથી કોઈની પણ સાથે સહગમન કરનારે છ વર્ષનું બ્રહ્મહત્યાવ્રત આચરવું.

૯. (પોતાની) માની કે પિતાની બેન (માસી કે ફોઈ), આચાર્ય કે મામાની પત્ની - આમાંથી કોઈ સાથે સહગમન થાય તો એનાથી (છ વર્ષથી) અધિક (બ્રહ્મહત્યાવ્રત) આચરવું; અન્ય (સંબંધ ન હોય તે) સ્ત્રી (પરસ્ત્રી) સાથેના સહગમનમાં એક વર્ષનું વ્રત આચરવું.

૧૦. એક વખતના સહગમન એક વર્ષનું (વ્રત) વારંવાર (એક કરતાં વધુ) થાય તો બે ગણુ (બે વર્ષનું) અને અનેક વખતના (અતિ સંખ્યામાં) સહગમન થાય તો ચાર ગણુ (ચાર વર્ષનું) - સદ્બુદ્ધિવાળાએ આ યોજના બધામાં સ્વીકારવી.

૧૧. શુદ્ર સ્ત્રીમાં સંતતિ પેદા કરનાર બ્રાહ્મણનું (ભલે પ્રાયશ્ચિત કર્યું હોય તો પણ) બ્રહ્મત્વ નાશ પામે છે; (એથી અધિક) એ ચાણક્ય સ્ત્રી સાથે (કેવળ) સંભોગ કરે તો, (પ્રાયશ્ચિત દ્વારા) શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે તો પણ એની સાથે વ્યવહાર કરવો નહીં (એનો સમાજ બહિષ્કાર કરવો).

૧૨. તપશ્વર્પા કરતી સ્ત્રી, વિધવા કે ચારિત્ર્યસંપન્ન સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરનારે બાર વર્ષનું (બ્રહ્મહત્યા નિવારણ) વ્રત કરવું, પરંતુ જો રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરે તો એનાથી પણ વધુ (વર્ષનું વ્રત) કરવું.

૧૩. પોતાની પત્નીમાં ઋતુ વિના (સોળ દિવસ પછીના) દિવસોમાં ગમન કરવાથી બ્રહ્મચર્યનો નાશ થાય છે; નિષિદ્ધ દિવસે (ચૈત્ર માસ તિથિ જેવા દિને) અથવા બળજબરીથી (પત્નીની સંમતિ વિના) ગમન થાય તો 'પુનર્મૃતિ.....' એ બે મંત્રો જપવા.

૧. આ રીતે મૃત્યુ/પાપવું એ આત્મહત્યા (એ પણ પાપ જ છે) ન ગણાય ? તે શંકાનું નિવારણ કરતાં પૂત્રપ્રાપ્તિ ટીકામાં લખે છે: 'તેન ન આત્મહત્યાદોષઃ લોદનવા પ્રાણશક્તિવિશાનમ્ અર્થાત્ એ પાપ ન ગણાય કારણે વિધિવાક્યથી આણું પ્રાયશ્ચિત કરવા કહ્યું છે

૧૪. (આવું ઉપર નિર્દિષ્ટ પાતક કરનાર) બ્રહ્મચારીએ (પ્રાપચિતરૂપે) બેગણુ વ્રત અને વાનપ્રસ્થીએ ત્રણગણુ વ્રત કરવું. સંન્યાસીની બાબતમાં તો (કોઈ પણ પાતકમાં) માતૃગામીએ જે વ્રત કરવાનું છે, તે કરવું પડે અને (મૈથુનનું કેવળ) સ્મરણ કરવામાં ત્રણ કૃષ્ણવ્રત કરવા પડે (તો જ શુદ્ધિ થાય)

૧૫.૧૬. (સંભોગનું) સ્મરણ કરવું, વર્ણન કરવું (વાત કરવી) પરસ્પર ક્રીડા (સંવનન) કરવી, (ગુહ્યભાગો) બેધા ગુપ્ત વાતો કરવી, (મૈથુન વિષયક) ઉત્સાહ બતાવવો, નિશ્ચય કરવો (પ્રપલ્લ કરવો) અને (પ્રત્યક્ષ) મૈથુન ક્રિયા કરવી - આ અષ્ટાંગ મૈથુન કહેવાય છે; (એમાંનું) એક પણ અધઃપાત કરી શકે છે, માટે (વિશેષપણે) વિધવા, વ્રતી, બ્રહ્મચારી અને સંન્યાસીએ પ્રપલ્લપૂર્વક એનો ત્યાગ કરવો.

૧૭. (મૈથુન ક્રિયા) જોનાર, વિચારનાર, આજ્ઞા કરનારને ચોથા ભાગનું (ચતુર્થાંશ) પાતક લાગે છે, એવું સ્મૃતિવચન છે. પોતાની સ્ત્રી સખણ પરસ્ત્રીમાં તો બંનેને અડધુ (એક દિનીપાંશ) પાપ લાગે છે.

૧૮. પુરુષો માટે પરસ્ત્રીગમન (ના દોષને નિવારણ) માટે જે (પ્રાપચિત) વ્રત છે તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ માટે પણ (પરપુરુષ સાથે મૈથુન ક્રિયાના) પાપ નિવારણાર્થે એવું જ (પ્રાપચિત વ્રત) છે; પ્રૈતાગમોજન કરનારે તથા નિષિદ્ધઅન્ન ખાનારે કૃષ્ણવ્રતથી શુદ્ધિ મેળવવી પડે.

૧૯. બ્રહ્મહત્યા કરનાર વગેરે ચાર મહાપાપીઓ પૈકી કોઈ સાથે સંબંધ થાય, તો સંગ કરનારે (પાપીએ પ્રાપચિતરૂપે કરવાનું) તે તે વ્રત કરવાથી જ તેની શુદ્ધિ થાય છે, બીજા કરાથી નહીં.

૨૦. અજાણતાં પાંચ રાત્રિ સુધી તેનો (મહાપાપીનો) સંગ કરતાં કાપકૃષ્ણ વ્રત આચરવું, જ્યાં બાર દિવસ સંગ કરવામાં આવે તો મોટું પ્રાજપત્યત્ત આચરવું (તો શુદ્ધિ મળે).

૨૧. (મહાપાપી સાથે) એક મહિનો સંગ થાય તો પરાક નામનું વ્રત કરવું, ત્રણ માસ (સંગ) થાય તો ત્રણ વર્ષ પરાકવ્રત કરવાં, છ મહિના (સંગ) થાય તો ત્રણ વખત ચાન્દ્રાપણ વ્રત કરવું અને એક વર્ષ કરતાં થોડો ઓછો સમય સુધી (સંગ) થાય તો છ મહિના સુધી વ્રત કરવું.

૨૨.૨૩. એક વર્ષપર્યંત, (સંગ થાય) તો મહાપાપી જેવો જ જાણવો; એને માટે બે ગણા (પ્રાપચિત) વ્રતની અપેક્ષા (શુદ્ધિ માટે) છે; દેડકો, નોળિયો, કાચડો, ફૂડ, મૂષક, પોષટ, બકરો, ભિલાડો, કૂતરો, હરણ, કુકડો, વાનર એમાંના કોઈને અજાણતાં બ્રાહ્મણ હણે તો એણે અડધું કૃષ્ણવ્રત કરવું, અને થોડાની હત્યા કરે તો ત્રણ (કૃષ્ણવ્રત) કરવાં.

૨૪. હાથીનો વધ કરવામાં (પ્રાપચિતરૂપે) તમકૃષ્ણવ્રત અને ગાયના વધમાં પરાકવ્રત આચરવું, પણ ઈરાદાપૂર્વક ગાયની હત્યા કરાય તો ગુરુની હત્યામાં (જે પ્રાપચિત કરવાનું હોય છે) તે પ્રમાણે કરવું પડે.

૨૫.૨૬. ટિટોડી, ચકવાક, હંસ, કારંડવ, મુવડ, સારસ, બાજ, કબૂતર, (ઈતર) વન્યપ્રાણી તેમજ મોર, ચાસ પંખી, બગલો, શિશુમાર (દરિયાઈ લેલ જેમું પ્રાણી) કાચબો અને બીજા જલચર પ્રાણીઓની હત્યા થાય તો તેણે (હત્યા કરનારે) બાર દિવસનું કૃષ્ણવ્રત કરવું જોઈએ.

૨૭. ગાદલાં, આસનો, (શિબિકા વગેરે) વાહનો, ભણ કે ભોજ્ય પદાર્થો વગેરે અજાણતાં જો બ્રાહ્મણ હરી લે તો પંચગવ્યના પ્રાશનથી શુદ્ધિ મેળવાય છે.

૨૮. જો સૂકાં લાકડાં, પાસ, વૃક્ષો, ચામડું, વસ્ત્ર, દોરડું કે એવા જ બીજા પદાર્થોની અજાણતાં ચોરી કરવામાં આવે તો ત્રણ દિવસનું (કૃષ્ણ) વ્રત આચરવું.

૨૯. વીર્ય, વિષા અને (અથવા) મૂત્રના ભક્ષણમાં પ્રાજપત્યવ્રત (શુદ્ધિ માટે) કહેવામાં આવ્યું છે જ્યારે અજાણતાં શુદ્રનું ઉચ્છિષ્ટ (અન્ન) ખાવામાં આવે તો ત્રણ ચાન્દ્રાપણ વ્રત કરવાં એવું કહેવાયું છે.

૩૦. થી ૩૨. ચાણક્ય, અઘાપતન પામેલો, દારૂડિયો, મહાપાપી, રજસ્વલા સ્ત્રી, સુવાવડી સ્ત્રી, ઘોબી, ધવન વગેરે એમાંના કોઈનો જો બ્રાહ્મણ સ્પર્શ કરે તો બ્રાહ્મણે સચેલ સ્નાન કરી પંચગવ્ય પ્રાશન કરવું, તેથી પવિત્ર થવાય છે; પછી વિશુદ્ધ પનવાળા બની એકસોઆઠ ગાયત્રી જપ કરવો. પણ જાણીબૂઝીને એમાંના કોઈનો સ્પર્શ કરી ભોજન કરે તો બે રાત્રી સુધી ઉપવાસ કરી પંચગવ્યનું પ્રાશન કરવાથી તે બ્રાહ્મણ શુદ્ધિ મેળવે છે.

૩૩. જો બ્રાહ્મણે સ્નાન કરતાં, દાન કરતાં, જપ કરતાં, કે યજ્ઞ કરતાં એમને (ચણક્ય વગેરેનો) અવાજ સાંભળે તો આઠ હજાર ગાયત્રી મંત્રનો જપ કરવાથી તે શુદ્ધિ મેળવે છે.

૩૪. વ્રત વગેરે કર્યું હોય ત્યારે અથવા ભોજન કરતી વખતે જો એમનો (ચણક્ય વગેરેનો) અવાજ સાંભળે તો તેજ વખતે મુખમાંથી અગ્ર કાઢી નાખી, સ્નાન કરી, ઉપવાસ કરવાથી તે બ્રાહ્મણ પવિત્ર બને છે.

૩૫. રોજના જમણમાં ભોજન કરતી વખતે જો (ચણક્ય આદિના) શબ્દ સાંભળવામાં આવે તો એકસો આઠ વખત ગાયત્રીમંત્ર જપવો જો એમના ઝપડાનો, કૂતરાનો ધૂરકાટ વગેરેનો અવાજ સાંભળાય તો પણ એટલો જ (જપ) કરવો.

૩૬. ભોજન કરતી વખતે એકબીજાનો સ્પર્શ થાય તો, તેપજ ગુરુ વિના (ગુરુ જમતા હોય ત્યારે) ભોજન જપનારા પંક્તિમાં બેઠા હોય તે ઊંડી જાય તો બુદ્ધિશાળી કે અજ્ઞાની માણસે (ભોજનનો ત્યાગ કરી) ઊંડીને ચાલ્યા જવું અને વ્રત આચરવું (આ વ્રતમાં/ગાયત્રીનો જપ કરવો અથવા એક ઉપવાસ કરવા કહ્યું છે).

૩૭. સર્વ પાપ કર્મમાં ખોટામાં ખોટું પાપ વિપ્ર (અથવા જ્ઞાની), સંત અને દેવની નિન્દા કરવી તે છે; આનું પ્રયત્નપૂર્વક (પ્રાયશ્ચિત્તથી) નિવારણ કરવું, નહીં તો એનું અઘાપતન થાય જ.

૩૮. જે માણસ રોજ વગેરેથી મુક્ત થયેલો હોય, પદ્માતાપથી જોડાયેલો હોય, તો તે વિષ્ણુપરાયણ માણસ પ્રાયશ્ચિત્ત આચરીને જલદીથી (પાપમાંથી) મુક્ત બને છે.

૩૯. ભક્તિભાવપૂર્વક જો હરિ (વિષ્ણુ ભગવાન)નું સ્મરણ થાય, પૂજન કરાય, ધ્યાન ધરાય, નમન કરાય તો જેપ અગ્નિ કપાસના ઢગલાને (બાળી નાખે) તેપ ભગવાન (આવા ભક્તનાં) બધાં પાપ બાળી નાંખે છે.^૧

૪૦. જે ધર્મથી વિમુખ બનેલો પાપી માણસ પ્રાયશ્ચિત્ત કરતો નથી, તે અહીં અપયશ મેળવી મૃત્યુ પછી લાંબો સ્થપ્ય નરકમાં રંધાય છે.^૨

૪૧. પછી થોડું પાપ (ભોગવવાનું) બાકી રહેતાં બીજી (હલકી) ધોનિમાં જન્મે છે; યજુર્બરું તો યજુર્બધી વાસનાઓના કારણે ભૂત, પ્રેત કે પિશાચ બને છે.

૪૨. ગુરુ ને ‘કું’ (ધિકકાર વાચક શબ્દ) ‘જું’ (અપપાન વાચક શબ્દ) કરવાથી, વિપ્રનો પરાભવ કરવાથી (આવું કરનાર) બ્રહ્મરાક્ષસ બને છે, (જ્યારે) હલકા પુરુષની સેવા કરનાર અધેડો થાય છે અને પદ્મેમાનનો ત્યાગ કરનાર કુકડો જન્મે છે.

૪૩. ધન ચોરનાર ઊંટ તરીકે જન્મે છે, (વૃક્ષનાં) પાન, ફળ વગેરે ચોરનાર વનચર (પ્રાણી), પદ્મ (ચોરનાર) ડાંસ (એ નાપનું છવડું), પાંસ (હરી લેનાર) ગીધ, અગ્ર (પડાવી લેનાર) ઉંદર અને પાણી (ખૂંચવી લેનાર) ચાતકનો જન્મ છે છે.

૪૪. સુંગંધી પદાર્થો ચોરવાથી માદા છઠ્ઠુંદર તરીકે (જન્મવું પડે), ધાન્ય (ચોરવાથી) શલભ (બનવું પડે), ઝેર (ચોરનાર) ભમરો (થાય), સુવર્ણ ચોરનાર કૃષિ (કરોળિયો), કીડો કે પતંગિયું (તરીકે) જન્મે છે, જ્યારે વાસના ચોરીથી પશુધોનિ મળે છે.

૧. હરિહરંતિ પાપાનિ દુષ્ટવૈત્તૈરપિ સ્મૃતઃ । અનિચ્છ્યાપિ સંસ્પૃષ્ટો દહત્યેવ હિ પાવકઃ ।

૨. પ્રાયશ્ચિત્તમકુર્વાણઃ પાપેષુ નિરતઃ સદા અપશ્ચાસ્તપિતઃ પ્રેત્ય નરકં વાસિ શરુભ્ય ॥

૩. ગુરું હુંકૃત્ય ત્વંકૃત્ય ચિત્તં નિર્નિત્ય વાતતઃ । અરણ્યે નિર્નિતે દેશે તાપતે બ્રાવરાજસઃ ॥

૪૫. નિર્મલજી વિના ભોજન કરનાર કામડો જન્મે, મિત્રનો દોહ કરનાર ઝીંધ અને દંભી માણસ બચ્યા તરીકે જન્મે છે; આ પ્રમાણે ઘણી બધી (પશુ-પંખી-ની) યોનિઓમાંથી (જન્મ લઈ) (પાપનું ફળ) ભોગવી, (પાપ-પુણ્ય સરખાં બનતાં) મનુષ્ય શોકમાં ફરીથી આવી) રોગી બને છે.

૪૬, ૪૭. (કોને કયો રોગ થાય તેનું વર્ણનો): બીજનું અંતઃકરણ તોડનાર કદબરોગી, ગુરુનો ત્યાગ કરનાર મહારોગી, જલસહત્યા કરનાર શયના રોગવાળો, સોનાની ચોરી કરનાર કોંઠનો રોગી, પુસ્તક ચોરનાર જન્મથી જ આંધળો થાય, વિચારસપાત કરનાર અશ્વપિત (કે વારંવાર ઉભરી)નો રોગી બને, ખૂડેલું ધન ચોરનાર મંડપાળનો રોગવાળો બને; બીજનું ધન ચોરનાર સંતતિ વિનાનો થાય અને વસ્ત્ર ચોરનાર ચેત કોંઠનો રોગી બને અને અસત્ય બોલનાર કર્કશ વાણીવાળો બને છે.

૪૮. અમ હરી લેનાર ગુલમ રોગી, અને માંસ જમનાર મહાપુષ્ક(રક્તપિત)નો રોગી, જ્યારે તેણ ચોરનાર બેડોળ મુખવાળો થાય છે; દેવનું ધન ચોરનાર પાણકુરોમ પામે છે; (વધુ શું કહેવું ?) બધા રોગો પાપથી જ થાય છે.

૪૯. સ્ત્રી અને પુરુષ (અનુક્રમે) પર-પુરુષ કે પરસ્ત્રી સાથે સદ્ગમન કરે તો વારંવાર કૂતરાની અને કીડાની (કરમિયાની) યોનિમાં (જન્મ) થાય છે; માટે જો આવું પાપ થાય તો એનો પરિહાર (અવશ્ય) કરવો અને (તે માટે) પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

૫૦. કામ, ક્રોધ (શોભ) વગેરે (૭ દુર્ગુણો)નો ત્યાગ કરી, હંમેશાં પોતાના (વર્ણશિખ)અર્પનું આચરણ કરનાર પરમાત્માનો ભક્ત, પવિત્ર મનવાળો બની સદ્ગતિ પામે છે, બીજે કદાપિ નહીં.

સોળ સંસ્કાર, અશૌચનિર્ણય અને વાનપ્રસ્થાશ્રમ વગેરેનું વર્ણન

૧. માટે હે ભાઈ ! પ્રમાદ રાખ્યા વિના, પોતાના જ હિત માટે હંમેશાં આ પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ કરવું જરૂરી છે; કારણકે (બ્રાહ્મણનો) (મનુષ્ય) જન્મ દુર્લભ છે એને એમાંથી પતન થાય, તેને (મોક્ષરૂપી) ગતિ (પ્રાપ્ત) થતી નથી.
૨. સ્પૃહા વિનાનો, શાંત ચિત્તવાળો, પોતાના ધર્મનું આચરણ કરનારો, સંસ્કારોથી સંસ્કૃત થયેલો, પવિત્ર અંતઃકરણવાળો વિપ્ર (જ્ઞાન માટે) યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે.
૩. જે બ્રાહ્મણ અડતાલીસ^૧ સંસ્કારોથી સંસ્કૃત થયેલો અને પવિત્ર છે, તથા નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મોનો ખજાંકાર છે, તે મોક્ષ પામે છે.
૪. તેના (અડતાલીસના) અભાવમાં પચીસ સંસ્કારો^૨ (મેળવવાનું) પણ (શાસ્ત્રથી) નિર્ણીત થયેલા છે, (જે પ્રાપ્ત કરવાથી જ) બ્રાહ્મણ (ધર્માચરણ માટે) અર્હી (આ લોકમાં) પવિત્રતા અને યોગ્યતા પામે છે, બીજી કોઈ રીતે નહીં.
૫. (લગ્ન પછી) પ્રથમ ઋતુકાલ આવે ત્યારે શુભ મુહૂર્તમાં ગર્ભાધાન (સંસ્કાર) કરવાનું મુનિઓએ કહેલું છે; તેમાં પણ અશુભ માસ વગેરે હોય તો (પહેલાં) વિધિપૂર્વક એની શાંતિ કરવી.
૬. (આ ગર્ભાધાન) (૨૪૨૯લા સ્ત્રી હોય તો) પ્રથમ ચાર રાત્રિએ, માદનો દિવસે, તેની (માદની) પહેલાંના દિવસે, દિવસ ભાગમાં અર્ધાત્ન સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધીમાં, વ્રત કે પર્વના દિવસે, પોતાનો જન્મદિને વગેરે આઠમ અને ચૌદસ, ધૂળ અને રેવતી નક્ષત્રોમાં તેમજ અને (પદ્મા) નક્ષત્રમાં કરવું નહીં.
૭. સ્માર્તકર્મ, ક્રોતકર્મ (ગર્ભાધાન વગેરે) સંસ્કારકર્મના પ્રારંભે નાન્દીશાદ (કરવું) આવશ્યક છે; એમાં શોળ^૩ માતૃકા, દેવો અને નવ (૯) પિતૃઓનું પૂજન કરવું.
૮. અર્હી (નાન્દીશાદમાં) માતાનું પાર્વણ પ્રથમ ઉચ્ચારવું. માતા હયાત હોય તો પિતૃપાર્વણ કરવું; માતામહ હયાત હોય તો તેનું પાર્વણકર્મ થાય નહીં, તેનો લોપ થાય.
૯. વૃદ્ધિશાદમાં, તીર્થશાદમાં, પોતાના પિતાના અધઃપાત થયો હોય કે એમણે સંપત્ત લીધું હોય, તો પિતા જેમને આપે તેમને પુત્રે આપવું (પિતાની માતા વગેરેને ઉદેશીને પાર્વણ કરવું).
૧૦. (નાન્દીશાદમાં) અપસવ્ય ન કરતાં, પ્રદક્ષિણ કરવું, તલને બદલે જવનો ઉપચાર અને સ્વાદા ને બદલે સ્વાદા નો ઉપચાર અને દરેક સ્થલે યુગ્મ વિમો હોવા જરૂરી છે.
૧૧. (છેલ્લે) 'ઉપાત.....' એ પાંચ ઋચાઓ અને 'વ્રજાપં નવતુ.....' મંત્ર બોલવા. પછી દક્ષિણ, દ્રાક્ષ, આમલક અને નિષ્કપ્પ અપાવવો.
૧૨. જો (અજ્ઞાન) કરવું શક્ય ન હોય તો બે ગણુ કાનું અન્ન અથવા ચારગણુ ઓનું આપવું; જાતકર્મ સંસ્કારમાં તો સોનુંજ અપાય અન્ન નહીં; તે પહેલાં સ્વસ્તિ પુણ્યાહ-વાચન કરાવવું.
- ૧૩.૧૪. દ્વિજ માટે ગર્ભાધાનથી આરંભી (બધા) સંસ્કાર વેદમંત્રોથી (કરવા), (આ ત્રિવર્ણની) સ્ત્રીઓના પણ જાતકર્મથી પાંડી ચોલકર્મ સુધીના (બધા) સંસ્કાર વેદમંત્રો (બોલ્યા) વિના કરવા; અપારે શૂદ્રના સંસ્કાર બ્રાહ્મણથી બોલાવેલા પૌરાણિક મંત્રોથી કરવા; શૂદ્ર માટે (ઉપનયન) વ્રત નહીં પણ છુરિકાપંથ કરવાનું હોય છે.
૧૫. ગર્ભાધાન સંસ્કાર કર્યા વિના^૪ જો પત્ની સાથે સહગમન કરે તો આખલાનું દાન કરવું પડે, ગર્ભ રહ્યા પછીના ત્રીજા મહિને પુંસવન સંસ્કાર તથા અનવલોભન કરવાં.

૧. વસ્યેતેઽષ્ટાવતારિગ્ન્યાસંસ્કારઃ સ જ્ઞાણઃ સાધુર્ગ્વે સમ્પત્તાં વર્તિત ।
૨. વર્ણવિંશતિસંસ્કારૈઃ સંસ્કૃતાઃ ચે દિગ્ગતયઃ । તે પવિત્રાશ્ચ યોગ્યાઃ ત્વઃ જ્ઞાતાતિતુ મુર્ચકિતઃ ॥
૩. મૌરી વગેરે શોળ માતૃકા બ્રાહ્મી વગેરે નવ માતૃકાઓ છે
૪. પ્રથમ ગર્ભાધાન સંસ્કારનો લોપ થાય તો દરેક ગર્ભ રહે ત્યારે ગર્ભાધાન સંસ્કાર કરવા પડે.
૫. સીમન્ત સંસ્કાર પણ એક વાર થાય પણ પ્રથમ ગર્ભ રહેતાં સીમન્ત સંસ્કાર ન થાય (એનો લોપ થાય) તો દરેક ગર્ભ વખતે એનું આવર્તન કરવું.

૧૬. (મળે રહ્યાથી) ચોષા, છટ્ટા કે આઠમા મહિને સીમંત-સંસ્કાર એકવાર કરવા, (પૂ. ૨૪૫ નો ૫ જુઓ) અને ગર્ભના રક્ષણ માટે વિષ્ણુબલિ આપવો; અપવાદરૂપ (વિષ્ણુબલિ ન આપાય તો) ચાલે.

૧૭. પુત્રનો જન્મ થાય એટલે પિતાએ સૌથી સ્નાન કરવું અને ગૃહ્યોક્ત વિધિપ્રમાણે જાતકર્મ સંસ્કાર કરવા; અહીં અગ્નિમાં હોમ કરવો અથવા ન કરો^૧ (તો પણ વાંધો નથી)

૧૮. (પુત્રજન્મમાં) બધી (ચારે) વર્ણને દસ દિવસ વૃદ્ધિસૂતક હોય છે, (અન્ય મત પ્રમાણે) સત્રિય વગેરે (વૈશ્ય અને શૂદ્ર)ને ૬મ પ્રમાણે બાર દિવસ, પંદર દિવસ અને એક માસનું સૂતક (પાળવાનું) હોય છે.

૧૯. થી ૨૦. (સંબંધીનું) મૃત્યુ થાય તો પણ એ જ રીતે (પાળવું) ઓદકના મૃત્યુમાં ત્રણ દિવસનું અશ્વીય અને એક જ ગોત્રના સંબંધમાં મૃત્યુ કેવળ સ્નાન (કરવું),^૨ ત્રિભુવ્યુ વગેરે^૩ સંનિધિ મૃત્યુ હોય તો ત્રણ રાત્રિનું સૂતક સંનિધિ ન હોય તો દોઢ દિવસનું સૂતક પાળવું. (મૃત્યુના દસ દિવસ પસાર થાય તે પછી જાણવા મળે તો સૂતક પાળવાનું નથી. (સૂતકના) દસ દિવસ વીતી ગયા પછી ત્રણ દિવસ, (ત્રણ માસ) પછી છ મહિના સુધીમાં જાણતાં દોઢ દિવસ (પછી નવ માસ સુધીમાં જાણતાં એક દિવસ પાળવું, એક વર્ષે (જાણતાં) કેવળ સ્નાન કરવું; મા-બાપ (ના મૃત્યુમાં) તેમજ પુત્રના મૃત્યુમાં પતિ (તેમજ પત્નીના મૃત્યુમાં (પરસ્પર-પતિ મૃત્યુ પામે તો પત્નીએ, પત્નીના મૃત્યુમાં પતિએ) (દસ દિવસ વીત્યા પછી ફરજ જાણવા મળે તો પણ) દસ દિવસનું (સૂતક)^૪, લાગે. અગ્નિદાહથી આરંભી દસ દિવસનું (સૂતક પાળવું), (અન્યની બાબત) ત્રણ દિવસનું (સૂતક પાળવું); અગ્નિદાહ ક્યાં હોય, અશ્વિવિસર્જન ક્યું હોય કે સૂતક હોય તેને માટે અભ્યુત્થાન, અભિવાદન, દાન આપવું, પૂજનકર્મ કરવું, યજ્ઞકર્મ કરવું આ બધું વર્જ્ય છે; તેમજ (જન્મતા બરાબર બાળક) મૃત્યુ પામે તો અપૂર્યતા પાળવી.

૨૨. (સૂતક હોય તે દિવસોમાં) અર્ધપ્રદાન સુધીની ખાનપી સંધ્યા કરવી; (જનનાશીયમાં) જન્મથી છટ્ટા દિવસે પછી પૂજા^૫ કરવી ઉચ્છ્રીય છે. અહીં (જનનાશીયમાં) પ્રથમ, પાંચમા - છટ્ટા કે દસમા દિવસે) દક્ષિણ આપવામાં દોષ નથી. (મરણાશીયમાં) આપનાર-લેનાર બંનેને દોષ લાગે છે).

૨૩. (બાળકના) જન્મથી આરંભી બારમા, સોળમા, વીસમા અને બત્રીસમા દિવસે અનુક્રમે (બ્રાહ્મણ, સત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્રે) નામકર્મ સંસ્કાર કરવા અને પોતાના ગૃહ-કુળ-આચાર પ્રમાણે હોમ પણ કરવો.

૨૪. (બાળક) પુરુષ જાતિનું હોય તો બેડી અક્ષરવાળું અને સ્ત્રીજાતિનું હોય તો એડી અક્ષરવાળું નામ (પાડવું); યજ્ઞ ખોડાક્ષરવાળું, અર્થ વિનાનું, (મધુર) સ્વર ન ઉદ્ભવે એવું નામ નિષ્ફળ ગણાય.

૨૫. મા-બાપે (બાળકનું) નામકરનામ^૬ ઉપનયન સંસ્કાર થતાં સુધી ગુપ્ત રાખવું^૭, પુત્રજન્મમાં એક માસે અને પુત્રી જન્મમાં ચાલીસ દિવસે શુદ્ધિ પાપ છે.

૨૬. (જન્મેલા) બાળકને એકત્રીસમા દિવસે કે તે પહેલાં સંપંથી દૂધ પીવરાવવું; (બાળકને) ચોષા મહિને ધરતી બહાર લઈ જવો અને પાંચમા મહિને જમીન પર બેસાડવો.

૨૭. પુરુષજાતિના બાળકને છટ્ટા મહિને, કોઈ બેડી મહિને અને સ્ત્રીજાતિના બાળકને એક મહિને અન્નપ્રાસન કરાવવું; અહીં પાંચમા મહિનાથી આરંભી વર્ષ સુધીમાં ગમે તે સમયે પોતાના ગૃહકર્મ અનુસાર હોમ કરવો.

૧. પૂ. દેંબે સ્વામી ટીકામાં જણાવે છે: કર્તવ્યત્વે હેમો નોત્તઃ । તત્ત્વ વૃદ્ધિબ્રાહ્મણ્યુર્વર્ત્તિર્મધુહારર્ષ્વનિકાજ્ઞાગર્નાત્કરુપ ઇર્ષ સંસ્કરઃ ।

૨. પૂ. સ્વામિ મહારાજ ટીકામાં જણાવે છે: સ્નાત પેડી સુધી દસ દિવસ, ચૌદ પેડી સુધી ત્રણ દિવસ અને એકવીસ પેડી સુધી એક દિવસનું સૂતક પાળવું. પછી આગળની પેડીના માણસોએ કેવળ સ્નાન કરવું (ભલે એક જ ગોત્ર હોય).

૩. સસરા, મતામહ, બેન, બનેવી, ફોઈ, માસી, પુત્રી વગેરેનું.

૪. પૂ. સ્વામિ મહારાજ ટીકામાં લખે છે: સુતિકાવર્ત્તે જન્મણિ અમૃત્યતા નૈવ । બાળકના જન્મમાં સુવાવડી સ્ત્રી શિવાય અન્યને માટે અપૂર્યતા નથી. પણ મુલ્કે સર્વે સામ અમૃત્યતા । બાળક મરણ પામે તો બધાને અપૂર્યતા.

૫. રાત્રે પાટલા પર કંકુ, ફૂલ, કામળ, ફૂલ અને નેવેશ (પુરી) મુકવું - પછી દેવી લેખ લખશે તેવી ભાવના કરવી.

૬. જન્મ રાત્રિ (ચંદ્રરાશિ) અને જન્મ-નક્ષત્ર પરથી (નામકર્મ સંસ્કાર વેળા) પાડવું નામ.

૭. પસંદગીનું બીજું હુલામણું નામ હોય એ નામથી બાળકને બોલાવવો.

૨૮. ગર્ભાધાનથી માંડી અન્નપ્રાશન સુધીના (સંસ્કાર)નાં એ એ પોતપોતાના નકકી થયેલા સમયે યાપ તો ગુરુ-શુક્રના અસ્ત વગેરેથી ઉદ્ભવતો દોષ ભાગતો નથી, પરંતુ તે નકકી કરેલ સમય વીતી જાય તો દોષ ભાગે છે^૧ એવું સ્મૃતિવચન છે.

૨૯. ત્રીજા વર્ષે અથવા ઉપનયન સંસ્કારની સાથે ચૌલ (સંસ્કાર) કરવો. પાંચ વર્ષની અંદર એ (બાળકની) માતા (ફરીથી) ગર્ભવતી બને તો (ચૌલ સંસ્કાર) ન કરવો.

૩૦. ગર્ભાધાનથી માંડી ચૌલ સુધીના સંસ્કારનો સંકટને કારણે નિશ્ચિત કાળ વીતી જાય તો પહેલાં (ચૌલ સિવાયનાં) ચોથા ભાગનું કૃષ્ણવ્રત કરવું, ચૌલમાં અડધું (કૃષ્ણ) વ્રત અને સંકટ વિના સમય વીતે તો બધામાં બેએક (વ્રત) કરવું.^૧

૩૧. પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા બાદ વ્યતીત થયેલ (ન થયેલ) સંસ્કાર કરવા (એવો એક મત છે); (પ્રાયશ્ચિત્ત તો કરવાનું પણ પછી પણ) સંસ્કાર ન થાય એમ અન્ય (મત) છે. સ્ત્રીઓનું પણ લગ્ન પહેલાં ચૂડાકર્મ કરવું પડે.

૩૨. આ પ્રમાણે સંસ્કારસંપન્ન બની, ઉપનયન સંસ્કાર મેળવી સદ્બુદ્ધિવાળા (બ્રહ્મચારી)એ શક્તિ પ્રમાણે વેદોનો અભ્યાસ કરી, એ કામેચ્છા તૃપ્ત કરવા માગે તો (પોતાને) અનુરૂપ પત્ની સાથે લગ્ન કરી ગૃહસ્થાશ્રમી બનવું.

૩૩. (ગૃહસ્થાશ્રમના) નિત્યકર્મોમાં પરાપણ રહી, પુત્રને જન્મ આપી, (એ મોટો થતાં) એને ગૃહભાર સોંપી દઈ, એ (સંસ્કારની) આસક્તિમાંથી છૂટકો ન હોય (હજુ રાત્રી જ રહ્યો હોય) તો પોતાની પત્ની સાથે વાનપ્રસ્થ બનવું (વનમાં જઈ, વાનપ્રસ્થધર્મ પાળવો).

૩૪. ૩૫. તેણે (વાનપ્રસ્થીએ) હંમેશાં દિવસમાં ત્રણ સમય સ્નાન કરવું, દાઢી, જટા વધારવાં, જમીન પર સૂવું, બ્રહ્મચર્ય પાળી અને નિત્ય-નૈમિત્તિક હોમ કરવો, ગામડામાં જઈ ભિક્ષા માગી ખાવું નહીં, ખેતીનું અન્ન જમવું નહીં, (પરંતુ) કંદમૂળ કે ફળ ખાવાં અને તે પણ સોળ કોળિયા જેટલું (જમવું), રાત્રે કદાપિ (જમવું) નહીં.

૩૬. પ્રસંગોપાત્ (વિત્યઃ= દીક્ષાલ્પાદી) જંગલી તેલથી અભ્યાંજ સ્નાન કરી શકાય, દરરોજ નહીં; જિતેન્દ્રિય રહી પત્ની સાથે પણ એક દંડ જેટલું અંતર રાખી વ્યવહાર કરવો.

૩૭. યૌવન અને નિધમથી સંપન્ન બની, યોગ્યપરાપણ થઈ, આંતરિક શત્રુઓને છતી, શીત-ઉષ્ણ-વાત વગેરે દન્દોને સહન કરવાં.

૩૮. ૩૯. ૪૦. સદા વેદાન્તના અભ્યાસમાં રત બની, ઈન્દ્રિયો પર કબૂ મેળવી, શાંત અને દાન્ય બની દ્વંદ્વો પાર કરી, અહંકારરહિત થઈ, મમતાનો ત્યાગ કરી, (માર) સાધનથી સંપન્ન બની, દેવીસંપત્તિથી સમન્વિત બની, બધે એક સરખી દષ્ટિ કેળવી^૨, પવિત્ર અને સન્મતિવાળા બ્રાહ્મણે જે સમયે વૈરાગ્ય પેદા થાય તે જ સમયે ચાલ્યા જવું. અચારે બધી વસ્તુઓ પ્રત્યે અંતઃકરણથી દૃઢ વૈરાગ્ય જન્મે ત્યારે વિદ્વાને સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો, નહીં તો એનું પતન થાય છે.

૪૧. એ કદાચ પાપના પ્રતિબંધને લીધે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન જ ન થાય તો વાનપ્રસ્થીએ આંતરિક શુદ્ધિ માટે કૃષ્ણ પ્રમુખ (પ્રાયશ્ચિત્ત માટેના) વ્રત કરવાં.

૪૨. બાર દિવસની સમયમર્યાદાવાળું કૃષ્ણવ્રત કાયકૃષ્ણ અર્થાત્ પ્રાજપત્ય વ્રત પહેલાં (આગળના ભાગમાં) કહેવાયું છે; અચારે દરરોજ આઠ જ કોળિયા ખાવાના (નિધમ) રાખે તો તે ધર્મિયાન્દ્રાયણ વ્રત મનાય છે.

૧. જ્યોતિષશાસ્ત્ર પ્રમાણે ગુરુ-શુક્રના અસ્તમાં, બાળભાવ કે વૃદ્ધભાવમાં (ગ્રહ ૧૦ થી ઓછો હોય તો બાળક, ૨૦૦ થી ઉપર હોય તો વૃદ્ધ ગણાય) વગેરે મુદૂર્ત્ત દોષ તેમજ, દેવશયની એકાદશી જે કે કથ તિથિ, વૃદ્ધિ તિથિ કે વ્યતીયાત જેવા યોગો હોય તો પણ નિર્ણીત કરેલા સમયમાં આવા અશુભ મુદૂર્ત્તમાં પણ સંસ્કાર થઈ શકે; નિર્ણીત સમય પસાર થઈ જાય તો શુભ મુદૂર્ત્ત જ લેવું પડે.

૨. પૂ. સ્વામી મહારાજ ટીકામાં લખે છે: આ ઉપરાંત વ્યાકૃતિ હોમ પણ કરવો.

૩. સાધનચતુષ્ટય - (અ) નિત્ય - ઝનિત્ય - ચત્તુ - વિષેક, (ક) ગ્રામ-વન આદિસાધનસંપત્તિ, (ચ) દ્વિ-અનુક્ર-ફલ ભોગ વિરાગ, (જ) મુમુક્ષુત્વ

૪. વિશ્વાવિવરણપંથને ગ્રાહ્યને ગૃહિ સ્થિતિ । શુનિ સૈવ હ્રાપકં ચ પશ્વિજ્ઞાઃ સવર્ણર્જિનઃ ॥ બ.તી.પૂ.૧૮

૪૩. અથવા એક મહિનાના બસો ચાલીસ કોળિયા (અન્ન) જમે જેમાં દિવસ-રાત્રિના (ચાર-ચાર) મળી આઠ કોળિયા જમે તો તે શિશુચાન્દ્રાવણ વ્રત કહેવાય.

૪૪. (મહિનાના) સુદી પડવાથી આરંભી (પૂર્ણિમા સુધી) દરરોજ એક-એક કોળિયો વધારે અને કૃષ્ણપક્ષમાં (પડવાથી માંડી) એક-એક ઘટાડે^૧ તો એ (કૃષ્ણ) ધવમધ્યક કહેવાય છે. (આમાં જવ ખાવાના હોય છે).

૪૫. એ જ રીતે (કોઈ પણ માસની) પૂર્ણિમાથી આરંભી (બીજા માસની) પૂર્ણિમા સુધીનું (આચરાતું) વ્રત વિધિવિધાનમધ્ય તરીકે ઓળખાય છે, જેમાં હવ્ય (જવ, દહીં, પીમાંથી કોઈ એક)-નો આસ જમવો અને તે (આસ) લીલા આમળાના વજનનો લેવો.

૪૬.૪૭. (હવે) જો એના બદલે કુકડાના ઉંડા જેવડું (મોંઢામાં ખાઈ રાકાય) કે મોરના ઉંડા જેવડું દર્ભસંહિત પાણી અને પંચગવ્યનું એક દિવસ પ્રારાન કરે (અન્ય કશું જમે નહીં) અને બીજે દિવસે (નકોરડો) ઉપવાસ કરે તો આ સાંતપન નામનું કૃષ્ણ (વ્રત) કહેવાય છે; જ્યારે સાત દિવસ સુધી ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્ય ખાવાથી^૨ અતિસાંતપન વ્રત મળાય.

૪૮. જો (આખો દિવસ) ઉપવાસ કરી માગ્યા વિનાનું અન્ન કેવળ રાત્રે જમે તો એ પાદકૃષ્ણ કહેવાય, જ્યારે (બીલી પીપળો, કમળનાં પાન અને દર્ભ) પાણીમાં નાખી પછી ઊંચકી લઈ તેમાંથી મળતા પવિત્ર પાંદડાનું પાણી પીવાથી પર્ણકૃષ્ણ વ્રત કરાય છે.

૪૯. બાર દિવસ સુધી ઉપવાસ કરી કેવળ દૂધ પીવાથી પરાક નામનું (કૃષ્ણ) વ્રત અને એકવીસ દિવસ સુધી આ જ પ્રમાણે કૃષ્ણાતિકૃષ્ણ વ્રત કરાય છે જે મનુષ્યોને પાવન કરનારું છે.

૫૦. માણસે નારાયણ પરાયણ બની ભક્તિભાવપૂર્વક વ્રત કરવું; તેનાથી પાપરહિત બની રજ વિનાનો બની મનુષ્ય પોતાનામાં પોતાને (આત્માને) જુએ છે, પ્રત્યક્ષ કરે છે.

૧. સુદના પખવાડિયામાં પડવે એક, બીજના દિને એ, એમ પૂર્ણિમાએ પંદર કોળિયા, પછી વદમાં પડવાએ ૧૪, બીજે ૧૩ એમ ઘટાડવા (અપાસે ઉપવાસ - કશું જમવું નહીં).

૨. પ્રથમ દિને ઓમૂત્ર, બીજે દિવસે ઓમધ, ત્રીજે, ઓદુગ્ધ, ચોથે ઓદધિ, પાંચમે ઓધૂત, છઠ્ઠે કુરોદક અને સાતમે દિવસે ઉપવાસ.

આઠમા અષ્ટકનો આઠમો અધ્યાય પ્રલય-યુગમાન અને સંન્યાસપદ્ધતિનું વર્ણન

૧. પોતાના કર્મથી બન્ને પ્રેરાતા જે કૃષ્ણબુદ્ધિવાળા ચિત્-સ્વરૂપ એવા તને -પરમાત્માને જોતા નથી, તેઓ પોતાની સામે જ પ્રલય પામે છે.
  ૨. પ્રલય પાંચ પ્રકારનો છે; એમાં પહેલો (પ્રલય) નિદ્રા (રૂપે) છે, જે દૈનંદિન નામનો છે, જેમાં ઈન્દ્રિયો ઉપરામ પામે છે અને સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ બંને પ્રપંચનો^૧ લય થાય છે.
  ૩. કાળના પ્રવાહમાં (આત્મ સંબંધી) (પંચમહા) ભૂતોની ઉત્પત્તિ અને નાશ અગ્નિની જવાળાની જેમ નિત્ય હોવા છતાં દેખાતાં નથી;^૨ અજ્ઞાની પુરુષ તો મૃત્યુ ને જ નાશ માને છે, જે વાસ્તવમાં પ્રારબ્ધ ભોગવવાનું હોય ત્યાં સુધી થતો જ નથી.
  ૪. હવે પ્રારબ્ધના અંતે જ્યારે મૃત્યુ (રૂપી નાશ) થાય ત્યારે પુણ્યકર્મથી ઊર્ધ્વ લોક, પાપકર્મથી અધોલોક અને બંને (પુણ્ય કે પાપ) હોય તો મનુષ્યલોક^૩ અથવા લિંગદેહ મળે છે; આ બીજો લય (પ્રલય) છે.
  ૫. જેના (દેહના) નિમિત્તે^૪, અહંકારનું અધિષ્ઠાન એવા દેહની અત્યંત વિસ્મૃતિ^૫ (અર્થાત્ મૃત્યુ) રૂપ અનર્થ થાય છે, તે (ઉપર્યુક્ત બીજો) લય (પ્રલય) નિત્ય નામે ઓળખાય છે.
  ૬. બ્રહ્માના દિવસના અંતે^૬ ત્રણે લોકનો પ્રલય થાય છે; તે (પ્રલય) (ત્રીજો) નૈમિત્તિક નામે (ઓળખાય) છે; અહીં વાસનાઓ સહિત જીવોને હરી લઈ, બ્રહ્મા સ્થપન કરે છે.
  ૭. બે પરાઈ (ની સંખ્યામાં) વર્ષ પૂરાં થતાં (બ્રહ્માના સો વર્ષ પૂરાં થાય ત્યારે), ચોથો પ્રાકૃતિક (પ્રલય) થાય છે; એ વખતે સાત પ્રકૃતિઓનો પ્રલય થાય છે.
  ૮. થી ૧૨. આ પ્રલય સો વર્ષનો હોય છે, ત્યારે વૃષ્ટિ થતી નથી. લોકો એક બીજાનું ભક્ષણ કરે છે, સૂર્ય મધ્યા રસ થી જાય છે. (રસ-શોષણ કરે છે) અને અગ્નિ અધું બાળી નાખે છે; પછી (પ્રલયકાલીન) સંવર્તક નામે વૃષ્ટિ થાય છે, જેનાથી આખું વિશ્વ કેવળ જળમય બની જાય છે; પૃથ્વીની મંદને પાણી ગળી જાય છે, પૃથ્વીનો લય થાય છે; અગ્નિ પાણીના રસને ગળી જાય છે અને (એ રીતે) તેનો (પાણીનો) લય થાય છે; હવે આ વાયુ અગ્નિ (તેજ)ના રૂપને ગળી જાય છે (અને) અગ્નિનો લય થાય છે; (વાયુના) સ્પર્શને આકાશ ગળી જાય છે તે રીતે વાયુનો લય થાય છે; અહંકાર (આકાશના) શબ્દને ગળી જાય છે, હવે આકાશનો લય થાય છે, મહત્તત્ત્વ અહંકારને ગળી જાય છે, તેને (મહત્તત્ત્વને) ગુણો (સત્ત્વ, રજસુ, તમસુ), તેમને (ગુણોને) કાળથી પ્રેરાવેલ અને અવશ એવી પ્રકૃતિ ઝસે છે.
-
૧. સ્થૂલ પ્રપંચની અનુભૂતિ જાગ્રત અવસ્થામાં, સૂક્ષ્મ પ્રપંચની અનુભૂતિ સ્વપ્ન અવસ્થામાં, નિદ્રામાં બંનેનો લય.
  ૨. પ્રતિસાક્ષ શરીરના તેમજ વિશ્વના પંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ, તથા નાશ થયા કરે છે, પરંતુ તે સૂક્ષ્મ હોવાથી નજરે પડતાં નથી.
  ૩. પુણ્યેન પુણ્યં લોકં નયતિ પાપેન પાપં-ઉપાધ્યાયેષ મનુષ્યલોકમ્ ।
  ૪. દેહને જન્મ-મરણ છે, નહીં કે આત્માને.
  ૫. નર્ણ નામ દેહસ્ય અત્વનર્જવિસ્મૃતિઃ ।
  ૬. બ્રહ્માનો એક દિવસ = એક હજાર ચતુર્ધર્મી (ચાર યુગ) મળી.

૧૨ (૩.૪) થી ૧૩. પણ (પંચ)મહાભૂતો તથા (તેમાંથી ઉત્પન્ન ભૌતિક (પદાર્થો)ની સૃષ્ટિને જે સ્પર્શ કરતો નથી, જે અવ્યક્ત છે, જે ત્રણ ગુણવિનાનો છે, જે અદ્રવ્ય છે, જેનામાં (જે આત્મામાં) આ (જગત) રજુ (દોરડી)માં સર્પ ની જેમ (સત્ય ન હોવા છતાં) સત્ય હોય એમ ભાસે છે એવા સત્ સ્વરૂપ વિકાર (પરિવર્તન) વિનાના અને સાક્ષીસ્વરૂપ એનો (આત્માનો) પ્રલય કયાંથી સંભવે ?

૧૪. જેમણે મન પર વિજય મેળવ્યો નથી એવાઓને (જીવોને) આ ચાર પ્રલયોમાં પણ એ (આત્મા) પ્રાપ્ત થતો નથી (જીવ-બ્રહ્મ-એક્ય અનુભવવાનું નથી), તેથી આ પરતંત્ર જીવ તો કાયમ જન્મે છે અને મરે છે.

૧૫. પ્રલયસમયે પણ સાધનના અભાવને લીધે એ (આત્મા-બ્રહ્મ) પાસે હોવા છતાં જીવાત્માને (આ બ્રહ્મ છે) એનો બોધ થતો નથી. અને પરાધીન હોઈ વાસનાઓને કારણે પુનર્જન્મ વગેરે દુઃખોને ભોગવે છે.

૧૬. આ આત્મા (બ્રહ્મ)^૧ બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો, મન, અહંકાર વગેરેથી વિલક્ષણ (જુદાં લક્ષણવાળો) છે એવું જો નિઃસંક. પણ^૨ એ જાણે છે ત્યારે એ સાધક મુક્તિ અનુભવે છે.

૧૭. એ વખતે કાર્યસંહિત હોવા છતાં (પુનઃજન્મનું) કારણ બનનારી અવિદ્યા પણ પ્રલય પામે છે, (અને તેથી પુનર્જન્મમાંથી થતા બંધ થઈ જાય છે), આ અધ્યાત્મિક નામે (જેનું કોઈ ઉપમાન નથી એવો) અનુભવ એવો પાંચમો પ્રલય ગણાય છે.

૧૮. જેમ આકાશ (મહાકાશ)માં આકાશ^૩ પટાકાશ (અભેદથી) વિલીન થાય તથા સમુદ્રમાં નદીઓ (વિલીન થાય). તેવી રીતે મુક્ત થયેલ (જ્ઞાતાત્મ્યેક્ય વિજ્ઞાન-વાળો) જ્ઞાતી નામ-રૂપથી પણ મુક્ત થઈ, નામરૂપનો ત્યાગ કરી, અભેદથી આત્મા (જ્ઞાત)માં વિલીન થાય છે; બીજી રીતે નહીં.^૪

૧૯. માટે બધા અનર્થોની શાંતિ માટે, આત્મજ્ઞાન મેળવવા વેદ-આદિષ્ટ વિધિ વિધાન પ્રમાણેનો ઉદ્યોગ (ઉપાય) બધા જ પ્રવર્તનથી હંમેશાં કરવો.

૨૦. સત્તર લાખ, અઠ્ઠાવીસ હજાર વર્ષના પરિમાણવાળા સત્ય-યુગમાં એક લાખ વર્ષ જીવનાર મનુષ્યો (પરમાત્માના) ધ્યાનથી મુક્તિ મેળવતા હતા; તે યુગમાં ધર્મ ચાર પગવાણો હોય છે.

૨૧. બાર લાખ છત્તરહજાર વર્ષના પરિમાણ-વાળા ત્રેતા-યુગમાં ધર્મ ત્રણ પગવાણો હોય છે, અને દસ હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળા માણસો પાસે વડે ઈશ્વરનું યજન કરી મુક્તિ મેળવે છે.

૨૨. આઠ લાખ ચોસઠ હજાર વર્ષના માપવાળા પર યુગમાં ધર્મ બે પગવાણો હોય છે; એક હજારવર્ષની આયુ-મર્યાદાવાળા મનુષ્યોનો ઈશ્વરની ઉપાસનાથી ઉદ્ધાર થાય છે.

૨૩. ચાર લાખ બત્રીસ હજાર વર્ષના પરિમાણવાળા કલિયુગમાં સો વર્ષના આયુષ્યની મર્યાદાવાળા બધા માણસો ધર્મલ્પ્ત થયેલા અને જનનેન્દ્રિય અને પેટ (ભોજન) તૃપ્તિના રાગવાળા બને છે.

૨૪. (કલિયુગમાં) બ્રહ્મચારીઓ વ્રત (બ્રહ્મચર્ય વ્રત) વિનાના બનશે; સંન્યાસીઓ પવિત્રતા વિનાના અને કુટુંબવાળા હશે (એવા બનશે), વાનપ્રસ્થીઓ કામવાસના અને વિષય લંપટ તથા ગૃહસ્થીઓ આચાર ન પાળનારા બનશે.

૧. અંધારામાં (જમીન પર વાંકી-ચૂલી પડેલી) દોરડી સાપ હોય એમ ભાગે છે, જ્યારે એના પર પ્રકાશ પડે ત્યારે સર્પની ભાન્તિ દૂર થાય છે અને દોરડીનું સાચું સ્વરૂપ જાણવા મળે છે. તેમ જગત સત્ય નથી, (મિથ્યા છે) પણ તેવું ભાસે છે.

૨. અવમાત્મા બ્રહ્મ - આ આત્મા (જીવાત્મા) બ્રહ્મ છે, તત્-ત્વત્-જાતિ, - વગેરે જ્ઞાન થતું નથી.

૩. બુદ્ધિ આત્મા નથી, મન આત્મા નથી વગેરે.

૪. સંમવાદિભાવદરહિતમ્ ।

૫. બ્રહ્મમાં જીવાત્માના આત્મન્ટિક લય માટે બે દષ્ટાન્ત (૧) આકાશનું દષ્ટાન્ત ત્યાગ માટે, આકાશ પોતાનું રૂપ છોડી મહાકાશમાં લય પામે છે, (૨) નદી-સમુદ્રનું દષ્ટાન્ત નામના ત્યાગ માટે. (નર્મદા) નદી પોતાના (નર્મદા) નામનો ત્યાગ કરી સમુદ્રમાં લય પામે છે.

૬. આત્મા ચારે શોભવ્યો મનવ્યો નિવિધ્યાસિત્વાવ્યથા ।

૨૫. (કલિયુગમાં) માણસો ટૂંકા બાંધાના (દેહવાળા), ખૂબ આહાર કરનારા, મંદ ભાગ્યવાળા, લગ્ન વિનાના, સ્ત્રી લંપટ, ઘણાં સંતાનવાળા, મુઠમતિના (અને) સર્ગા-મિત્રોનો ત્યાગ કરનારા થશે.

૨૬. સ્ત્રીઓ પતિની અવશા કરનારી થશે, પુત્રો પિતાનો દ્રોહ કરશે, નોકર-ચાકરો સ્વામીનો ત્યાગ કરનારા (અને) શિષ્યો મોટે ભાગે ગુરુને છેતરનાર બનશે.

૨૭. ૨૮. રાજાઓ મોટે ભાગે યવન જવા થઈ ધનની બાબતમાં પ્રજાનું ભક્ષણ કરશે, દુષ્ટ બ્રાહ્મણો કોડી માટે પણ વેદને વેચનારા થશે, પ્રતિગ્રહ, પરાગ્ર અને સ્ત્રીમાં આસક્તિ રાખનારા બની (ચાલુ) (અને તેથી) સિદ્ધિ^૧ વિનાના બની જશે. શેઠિયાઓ (વેપારી) હલકી વૃત્તિ (વેપાર) કરનારા અને હલકા શોડી શેઠિયાઓ (વૈશ્યો) નો થંધો કરતા બનશે.

૨૯. યજ્ઞ-યાગ વગરના એ સમયમાં પૃથ્વી પર વૃષ્ટિ અને ફસલ ક્વચિત્ ક્વચિત્ જોવા મળશે (બંનેનું પ્રમાણ ઘટશે). માણસો સૌજન્યમાં વર્ષે (પ્રાયઃ) વૃદ્ધ બની જશે અને સ્ત્રીઓ દસમા વર્ષે બાળકને જન્મ આપશે.

૩૦. થી ૩૨. રાજાઓ લગભગ ચોર જેવા બનતાં, ધર્મ પાખંડપ્રચુર થતાં, મજ્જ વર્ણ (ના જન્મે) લગભગ શૂદ્ર સરખા બનતાં, ગાયો બકરાં જેવી બનતાં, આશ્વમે (ગૃહસ્થાશ્રમીના) ઘર જેવા થતાં, મકાન લગભગ ભેંકાર બનતાં, વનસ્પતિ લગભગ અણુ જેવી (નષ્ટ પ્રાય) અને વૃક્ષો શમીવૃક્ષ જેવાં (ફળ-ફૂલ વિનાના ઉષ્કડ) બનતાં, ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે કશિક નામે વિષ્ણુનો અંશ કલ્પાટિક (પ્રદેશ)માં અવતરી અથ પર આરૂઢ થઈ, ખોસાળોનો સંહાર કરી (ધર્મની) સ્થાપના કરશે.

૩૩. તે સમયે અહીં (ભૂતલ પર) કલાપ નામે ગામમાં યોગમાર્ગનું અનુસરણ કરનારા ચંદ્રવંશના દેવાપિ અને સૂર્યવંશના મરુ નામના રાજાઓ પણ થશે.

૩૪. ત્યારે (કલિક અવતાર થતાં) ધર્મ પણ પહેલાંની જેમ ચાર પગવાળો બનશે, (ચાર) વર્ણ અને (ચાર) આશ્રમની પણ વ્યવસ્થા થશે અને ઉત્તમપ્રકારની વૃષ્ટિ અને ધાન્યની વૃદ્ધિ થશે.

૩૫. આર્ય હોવા છતાં કલિયુગમાં એક (મનુષ્યનો) પરમ ઉદાર કરનારું સુખકર સાધન છે (અને તે) - શ્રીદત્ત (ભગવાન)નું સ્મરણ, જે માણસોનું પરમ શ્રેય કરનારું છે.

૩૬. માટે બ્રાહ્મણે બધાનો સંન્યાસ કરી (જ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગ કરી) ભક્તિભાવપૂર્વક શ્રીદત્ત ભગવાનનું સ્મરણ કરવું; 'એની કૃપાથી વિશુદ્ધ ચિત્તવાળા બની મોક્ષપ્રાપ્તિ કરશે.

૩૭. જાણી બુદ્ધીને કે અજાણતાં કરેલા પાપનું (ધર્મવિધિ પ્રમાણે) પ્રાયશ્ચિત્ત કરી (એ શક્ય ન હોય તો ચાર કૃષ્ણ કરી) મમતાવિનાનો અને જિતેન્દ્રિય બની, 'આઠ શાઢ કરી વિરજા-હોમ કરવો.

૩૮. ૩૯. પોતાનામાં (મણે) અગ્નિનો સમારોપ કરી, દેવી (ગાયત્રી) પ્રવેશ કરી, ઈષ્ટદેવોનો અને સંબંધોનો ત્યાગ કરી, (પ્રાણિનઃ સન્તુ નિર્મવાઃ એ રીતે) બધાને અભય આપી, (આણે વૈ સર્વઃ મંત્રથી) શિખા તોડી અને પક્ષો-

૧. બ્રાહ્મણ આચારશુદ્ધિથી સિદ્ધિ સંપન્ન બને છે; જેનાં અનેક ઉદાહરણ કૃતયુગથી માંડી દ્વાપરયુગ સુધીના બ્રાહ્મણોનાં પ્રામ થાય છે. કલિયુગનો બ્રાહ્મણ કેવળ શિખા (એ પણ રહેશે નહીં) સૂત્રથી જ કહેવાતો બ્રાહ્મણ હશે, તેથી સિદ્ધિની તો વાત જ ક્યાં રહી ?

૨. આ મ્લોકથી સંન્યાસ ધર્મ નિરૂપણ શરૂ થાય છે પૂરવામી મહારાજે ટીકામાં કહ્યું છે: એક મત પ્રમાણે ૪મ સંન્યાસ અથવા દરેક આશ્રમનું પાલન કરી અંતે ચતુર્થ આશ્રમ સ્વીકારવો; અન્ય મત પ્રમાણે યજ્ઞદેવ વિરજેત્ તત્કરંય પ્રવ્રજેત્ । બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વની, વ્રતી, અવ્રતી, સ્નાતક, અસ્નાતક, ઉત્તરાશ્રાદ્ધિ, અનગ્નિક, કોઈ પણ સીધા સંન્યાસી થઈ શકે. આતુર (મોશેઅવાળો) સંન્યાસી બને તો કોઈ વિધિ કરવાની જરૂર નથી હોતી; કેવળ પ્રેમોચ્ચારથી સંન્યસ્ત લેવાય.

૩. દેવ, ઋષિ, દિવ્ય, મનુષ્ય, ભૂત, પિતૃ, માતૃ અને આત્મા એ આઠ.

પવીતને જલમાં હોમી જન્મ સમયે જેવું હતું તેવું (નગ્ન) રૂપ ધારણ કરી^૧ પ્રાર્થના કરી.

૪૦. થી ૪૨. (એક હાથમાં) કમંડલુ ધારણ કરી (જમણા) હાથમાં સમિધ રાખી, બ્રહ્મનિષ્ઠ, શ્રોત્રિય ગુરુની પાસે જઈ, ભક્તિભાવપૂર્વક પરમાત્મા અને એમના (ગુરુ)માં અભેદ માની, પ્રણામ કરવા અને (એમની) સેવા કરી, પ્રસન્ન કરી, (પોતાના) સંપ્રદાય પ્રમાણે (સંન્યાસાશ્રમના) આચારને જાણી લઈ, દૃઢ ધારણ કરી, (ગૃહસ્થના હાથે માટી અને જલથી) ઉત્તમ રીતે ઉત્સવની શુદ્ધિ કરાવી, ગુરુએ ઉપદેશોના આત્મસ્વરૂપનું સ્મરણ કરવું.

૪૩. સ્નાન, (ગૃહસ્થ કરતાં ચારગણ) શીઘ્ર, દેવ (ઈષ્ટદેવ)ની પૂજા (માનસપૂજા પણ થાય), ધ્યાન, (દિવસમાં એકવાર) ભિક્ષા માગવા વિચરવું, જપ (૧૨૦૦૦ પ્રણવજપ) - સંન્યાસીએ આ કાર્યો રાજ તરફથી શિક્ષા (દંડ) જેવાં ગણી કરવાં ખોઈએ.

૪૪. ૪૫. સફેદ વસ્ત્ર, પલંગ, પૈસો (ધન), સ્ત્રી વિષયક વાતો, ઈન્દ્રિયોની ચંચલતા, વસ્ત્ર, આસન કે પાત્રનો લોભ, (આ બધાંનો) સંચય કરવો, (સેવા માટે) શિષ્યોની જમાવટ કરવી, દિવસે ઊંઘવું, પંચમ સાથે) બિલ્લા વિવાદ કરવો, વાહનમાં અથવા પ્રયોજન વિના મુસાફરી કરવી) સંન્યાસીને (આ) બંધન (પતન) કરનાર છે; જે કંઈ બંધન ઊભું કરે તેવું અધ્યયન ન કરવું, તેવું બોલવું નહીં કે તેવું સાંભળવું પણ નહીં.

૪૬. પતિએ નાના ગામમાં એક રાત્રિ રહેવું, મોટા ક્ષત્રિયામાં ત્રણ રાત્રિ અને નગરમાં પાંચ રાત્રિ રહેવું અને વર્ષમાં એક ચાતુર્માસ (કોઈ એક નગરમાં) રહેવું.

૪૭. કારી નગરીમાં રહેનાર કે અસકત સંન્યાસીઓ માટે વિહારની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ તેવા (સંન્યાસી)એ એક જ ઠેકાણે ન રહેતાં, ગુફામાં કે શૂન્ય જગ્યામાં વાસ કરવો.

૪૮. માટીનું, લાકડાનું કે વાંસનું એક જ ભિલા-પાત્ર હંમેશાં રાખવું; તે એ ભાંગી જાય તો પાણીમાં ડૂંકી દેવું.

૪૯. તે જ પ્રમાણે ઉપવનુદ્રા (બ્રહ્મનુદ્રા અને પરશુનુદ્રા)થી પુજા એવો સંસ્કાર આપેલો દંડ એણે (સંન્યાસીએ) ધારણ કરવો; આ દંડ (અડની) છાલવાળો, વાંસનો, સફેદ, ધોનિચિહ્ન વિનાનો અને સમ પર્વવાળો^૨ હોવો ખોઈએ.

૫૦. (આ દંડમાં) મૂળમાંથી (તમિએથી) બે ભાગ જેટલો છોડીને (ઉપરના ભાગે) બ્રહ્મનુદ્રા બાંધવી અને છેલ્લા પર્વ (ગાંઠ) પર પરશુનુદ્રા બાંધવી; (આમાં) પોતાના સંપ્રદાયને અનુસરવું.

૫૧. દંડ ધારણ કર્યા વિના ચતુર્થા કોશથી આગળ જવાય નહીં અને પરશુનુદ્રા વિન્યાસ દંડથી આમની હદ કે નદી ઓળંગી શકાય નહીં.

૫૨. (ગૃહસ્થીના રસોઈચરમાં) ઘૂમકા ન હોય, મુસળ થતાં, અગ્નિ શાંત હોતાં અને માણસો જમી પરવાર્ય હોય, લગભગ બપોરનો સમય હોય ત્યારે દૃઢી^૩ (સંન્યાસી)એ ભિક્ષા માંગવી. (જુઓ નો. ૧ પૃ. ૨૫૩)

૫૩. ૫૪. તત્કાલ માગ્યા વિના મળેલી (ભિક્ષા) માણુકરી (ગણાય), એ માણુકરી ભિક્ષા શેષ છે. કારણ એમાં કોઈ (પાપ) દોષ થતો નથી; મનમાં કોઈ વિચાર કર્યા વિના, ત્રણ, પાંચ કે સાત થેર સંતોષપૂર્વક ભિક્ષા માગવામાં આવે તે માણુકર તરીકે ઓળખાય છે.

૧. સંન્યાસીએ સામાન્યતઃ નગ્ન વિચરણ કરવાનો આદેશ છે, પણ એ આત્મજ્ઞાનની ઈચ્છા હોય તો આચાર્યની અનુમતિથી અઘાર આંગળ લાંબી (છત્રીસ આંગળ કટિયુગ પર) કીપીને પહેરી, સાડાપાંચ હાથ લાંબું ભગવું વસ્ત્ર ઓઢવું. આ વસ્ત્રને શ્રદ્ધિ માં સર્વલોકેષ વાસુદેવ સન્માન । સંવત્સં જે ગરુડચોને પુણ્દરીકાસ મોહ્ય ॥ યુગચરણમાપર્ણ શ્રદ્ધિ માં વરુષોત્તમ ॥ મહાવાક્યો ૧૬ છે પણ તેમાં મુખ્ય આ પ્રમાણે (૧) પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ । (૨) વિજ્ઞાનમાનન્તં બ્રહ્મ । (૩) અહં બ્રહ્માસ્મિ । (૪) સર્વં જ્ઞાનમવાન્તં બ્રહ્મ । (૫) તત્ત્વમાસિ । (૬) એકમેવંદિતીયં બ્રહ્મ । (૭) બ્રહ્મવેદં સર્વમ્ । (૮) સર્વં ભૂતિવ્યંદં બ્રહ્મ । (૯) અવમાતા બ્રહ્મ । વગેરે.

૨. વિરા વિનં પ્રકાશવાત્ અવિદ્યા રાત્રિરુચ્યતે । વિદ્યાખ્યાસે પ્રજાયો યઃ સ વિવાસ્વાય ડ્યયતે ॥ (વેદાન્ત) વિદ્યા (જ્ઞાન) પ્રકાશ કરે તેથી દિવસ કહેવાય અને અવિદ્યા (મોહ-ભ્રમ) રાત્રિ કહેવાય. વિદ્યાભ્યાસમાં બેદરકારી એ દિવાસ્વાય કહેવાય. (આ દિવાસ્વાય નો પ્રમુખ અર્થ છે.)

૩. પદપર્ણં સુદર્શનઃ । અષ્ટપર્ણં નારાયણઃ । દશપર્ણં ગોપાલઃ । દ્વાદશપર્ણં વાસુદેવઃ । ચતુર્દશપર્ણં - અનન્તઃ । एवं સમર્પણં ન વ્યુનો નષ્ટિક્ષણ - સપ્તમ ગાંઠ વાળો.

૪. પૂ. દેબે સ્વામીજીએ દૃઢકી શબ્દ સહેતુક મૂક્યો છે, એની વ્યાખ્યા એ છે કે ભિક્ષા માગતી વેળા દૃઢ હોવો જ ખોઈએ, કમંડલુ ન હોય તો ચાલે (દોષ નથી) 'ખિલાકાલે દળદયેકં નોદપાત્રં કદાવન । દળં કમળહતું લેવ પ્રવાસે ધારયેવિતિ ॥ મુસાફરીમાં બંને હોય.

૫૫. પ્રાપ્ત કરેલી અમરભિક્ષાનો ચોથો ભાગ બ્રહ્મા વગેરેને સમર્પણ કરી, બાકી રહેલ ભાગ વિષ્ણુને નિવેદિત કરી તે જ ભાગ શુધ્ધાત્મી વ્યાધિની ચિકિત્સાગણી) ઔષધ તરીકે જમવો.

૫૬. જો કોઈ પતિ કદાચ લંપટ બની એકાગ્ર જમનાર બને તો તેને ચંકાલ જેવો ગણવો; તેની પાસેથી ભિક્ષાનું અન્ન ઝૂંટવી લેવું.

૫૭. ગૃહસ્થ (સંસારી) માણસે સંન્યાસીના અન્ન કે જળને માંસ અને મદિરા જેવાં ગણવાં. (વિપરીત રીતે) તે સંન્યાસીને આરંભ અને અંતમાં (પીવાના) પાણી સાથે (ભોજન માટે) અન્ન આપવું; એનું મોટું ફળ મળે છે.

૫૮. શ્રી ૬૧. ગર્ભવતી સ્ત્રીને ઘેર (ગર્ભના) સાતમા મહિનાથી માંડી ભિક્ષાત્ર માંગવું નહીં; રજસ્વલા સ્ત્રીને (ઘેર) ત્યાં ચાર દિવસ (ભિક્ષા માગવી નહીં), તે પ્રમાણે શાઢને દિવસે ભિક્ષા માગવી નહીં. (જે ઘેર) પુત્રનો જન્મ થયો હોય ત્યાં એક મહિનો, પુત્રીના જન્મમાં અડધો મહિનો, ગાય કે ભેંસની પ્રસૂતિ કે સુતકમાં દસ દિવસ, ચીલ સંસ્કાર ને લગ્નમાં સોળ દિવસ, વૃદ્ધિના દિવસે, શાઢ કે ઈષ્ટિના દિવસોમાં, વૈશ્વદેવ (હોમ) કરનારના શૌર (હજમત) કર્મ કરાવ્યાના દિવસે (ભિક્ષા) વર્ષ ગણાય છે. (તે જ પ્રમાણે વૈશ્વદેવ કરનારના) પિતા મૃત્યુ પામે તો એક વર્ષ, માતાનો સ્વર્ગવાસ થતાં છ મહિના, સ્ત્રી મૃત્યુ પામે તો ત્રણ માસ, પિતામહના કે પુત્ર વગેરેના અવસાનમાં દોઢ મહિનો અને અન્ય (સંગોત્ર)ના મૃત્યુમાં એક મહિનો (એ ઘેર) ભિક્ષા માગવી નહીં.

૬૨. અથન સંક્રાન્તિ (મકર કે કર્ક શકિમાં સૂર્ય), તુલા કે મેષમાં સૂર્ય સંક્રાન્તિના દિવસે, (દરરોજ) રાત્રે અને એકાદશીના દિને (સંન્યાસીએ) ભોજન કરવું નહીં; તેમજ સાંજને માટે કે બીજા દિવસને માટે ભિક્ષા માગેલ અન્નનો સંગ્રહ કરવો નહીં.

૬૩. જો માસના અંતે પૂર્ણિમાને દિવસે શૌર (હજમત) કરાવવું; (મૃત્યુ પામતા) સંન્યાસીને અગ્નિસંસ્કાર ન કરી શકાય; પ્રાણોત્ક્રમણ થયા પછી દેહને જલસમાધિ આપવી અથવા જમીનમાં દાટવો (ભૂદાહ આપવો); (જે સંન્યાસીને) પુત્ર હોય તો તેણે (સંન્યાસધર્મ પ્રમાણેનું) ઔર્ધ્વદેહિક શાઢકર્મ કરવું.

૬૪. (સંન્યાસીના ચાર પ્રકાર) કુટીચક^૧, બહુદ^૨, હંસ^૩, અને પરમહંસ^૪ છે; એમાં પાછળનો આગળના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે; છેલ્લો (પરમહંસ) તો નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ ભોગવનારો છે.

૬૫. (સંન્યાસીએ) પોતાની (વેદ) શાખાનાં ઉપનિષદો, (શ્રીમદ્ભગવદ્) ગીતા, વિષ્ણુસહસ્રનામ સ્તોત્ર, શ્રીરુદ્ર, સુકત (રુદ્રી), પુરુષસુકત અને/અથવા પ્રણવનો જપ કરી, પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી મોક્ષ મેળવવો.

૬૬. (ગાયત્રી ઋષિનો પુત્ર) બાલક હોવા છતાં યોગબ્રહ્મ આત્મા હતો તેથી, (પૂર્વજન્મની) સ્મૃતિ મળેલી હોઈ, શ્રીદત્તે ઉપદેશોલા (વર્ણાશ્રમ) ધર્મો, પ્રણવ વગેરે પિતાને કહ્યા; તેનો આ (અહીં) સંગ્રહ (કર્પો) છે.

૬૭. આ પ્રમાણે (જગતની) ભાન્તિ (જન્ય વિષ્ણુશાખા)ની નિવૃત્તિ માટે શ્રીદત્તાત્રેયે જે કંઈ કહ્યું તે (બધું) સંસેધમાં અહીં કાવ્યબદ્ધ ગૂંથ્યું છે; આનાથી સ્વયંપ્રકાશ (શ્રીદત્ત) ભગવાન પ્રસન્ન થાય.

૬૮. તમારી ઈચ્છાઓ, ૬૬૫, મન શ્રીદત્તમાં સમાધાની બની રહો; શ્રી ત્રયશીશ્વર (દત્ત ભગવાન) અમારું રક્ષણ કરો.

૧. મામની બહાર પર્ણકુટીમાં રહે, ભગવું વસ્ત્ર પહેરે, જિદહ્નું ઘારણ કરે, શિખા-ઉપવીત રાખી આત્મનિષ્ઠ બની (પણ) સગાંને ઘેર ભોજન કરે તે કુટીચક: ।

૨. પુત્ર વગેરે સંતતિ (તથા પત્ની)નો ત્યાગ કરી, શ્વાત ઘેર ભિક્ષા માગી, તીર્થસંત્રમાં વસી, ભગવું પહેરી છવન વીતાવે તે ચહ્ન: કે ચહ્નક: ।

૩.૪. હંસ અને પરમહંસમાં ફક્ત ભેદ એટલો જ હંસ શિખા - ઉપવીત રાખે છે, પરમહંસ શિખા-ઉપવીતનો ત્યાગ કરે છે. બંને એકદશી હોય છે. વિવિધિયાની અવસ્થા દશક ઘારણ કરેલો હોવો જ જોઈએ-શાની-અવસ્થામાં ન હોય તો નામે. ન તળું ન શિર્ષાં નાચ્છાવનં (કોપીન પણ ન હોય) ઘરતિ પરમહંસ: ।

ॐ

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीसद्गुरवे रङ्गावधुताय नमः ।

श्रीपरमसद्गुरवे नमः ।

श्रीमद्भगवद्दत्तात्रेयाय नमः ।

श्रीसरस्वत्यै नमः

ॐ

अग्निमीळे परं देवं यज्ञस्य त्वां त्र्यधीश्वरम् ।

स्तोमोऽयमग्निवोऽर्घ्यस्ते हृदि त्वृगस्तु शंतमः ॥

श्रीदत्तपुराण

(भूषण संस्कृतजुं गुजराती भाषांतर)

सटीक भाषान्तरकार

- प्रा. शिवप्रसाद म. दवे, वडोदरा

(दादा यु.ओ.ओ.)